

मराठी वाङ्मयकोश

खंड दुसरा

भाग एक

मराठी ग्रंथकार (दिवंगत)

(इ.स. १८५८ ते ३० एप्रिल १९६०)

संपादक

डॉ. गो. म. कुलकर्णी

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

मराठी वाङ्मयकोश

खंड दुसरा

भाग एक

मराठी वाङ्मयकोश

खंड दुसरा

भाग एक

मराठी ग्रंथकार (दिवंगत)

(इ. स. १८५८ ते ३० एप्रिल १९६०)

: संपादक :

डॉ. गो. म. कुलकर्णी

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथमावृत्ती :

मे, २००३

हिंदि सभ्दा हिंदि

हिंदि सभ्दा

हिंदि सभ्दा

प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय इमारत,

(सामाजिक) १७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,

(०३०९ भाषा ०३) दादर, मुंबई-४०० ०१४

प्रकाशक :

गोणकल्लु स. गो. © प्रकाशकाधीन

मुद्रक :

व्यवस्थापक,

शासकीय मुद्रणालय,

वाई, जि. सातारा.

किंमत :

मराठी निवेदन या कोश

“मराठी वाङ्मयकोश खंड पहिला” १९७८ साली प्रकाशित झाला.

“मराठी वाङ्मयकोश खंड चौथा” नोव्हेंबर, २००२ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यानंतर लगेचच म्हणजे मे, २००३ मध्ये “मराठी वाङ्मयकोश खंड दुसरा, भाग एक” प्रकाशित होत आहे. केवळ वाङ्मयकोशाच्या प्रकाशनाच्या संदर्भातच नव्हे तर एकूणच पुस्तक प्रकाशनाच्या संदर्भात मंडळाने गेल्या दोन वर्षांत लक्षणीय गती घेतलेली आहे.

३१ जानेवारी, २००० अखेर मंडळाच्या महाराष्ट्रातल्या निरनिराळ्या शासकीय मुद्रणालयात एकूण २० हस्तलिखितांची रेंगाळत छपाई सुरू होती. या २० हस्तलिखितांपैकी १९९१ ते १९९३ या काळातली ८ हस्तलिखिते, १९९४ ते १९९६ या काळातली ४ हस्तलिखिते व १९९७ ते २००० या काळातली ८ हस्तलिखिते होती. मंडळाने गेल्या दोन वर्षांत लेखक व मुद्रक यांच्यात सातत्याने समन्वय साधण्याचे तसेच पाठपुरावा करण्याचे धोरण अवलंबिल्याने शासकीय मुद्रणालयांनी उपरोक्त २० हस्तलिखितांपैकी गेल्या दोन वर्षांत १३ हस्तलिखितांची छपाई पूर्ण केली आहे.

गेल्या दोन वर्षांतील या तत्पर सेवेबद्दल शासकीय मुद्रणालये निश्चितच अभिनंदनास पात्र आहेत.

मराठी वाङ्मयकोश खंड दुसरा भाग एकही मुद्रिते तपासण्याचे काम सातारचे डॉ. शिवाजीराव चव्हाण यांच्यावर सोपविलेले होते. ही मुद्रिते तपासत असताना काही साहित्यिकांच्या परिचयनोंदींचा या वाङ्मयकोशात समावेश नसल्याचे ते आम्हाला वारंवार कळवीत होते. पण या कोशाचे संपादन पूर्ण झालेले असल्यामुळे तसेच या कोशाचे संपादक डॉ. गो. म. कुलकर्णी हे ह्यात नसल्यामुळे त्यांनी संपादित केलेल्या या नोंदींमध्ये काही बदल करणे औचित्याला धरून झाले नसते. शिवाय या कोशाचे नव्याने संपादन करायचे म्हणजे या कोशाच्या प्रकाशनास विलंब लागणार, हे उघड होते. म्हणून प्राप्त परिस्थितीचा विचार करून आम्ही ते कटाक्षाने टाळले. अर्थात त्यामुळे या कोशामध्ये काही त्रुटी राहिल्या असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

एक गोष्ट मात्र खरी की, कोणत्याही कोशाच्या नोंदी सर्वसमावेशक व परिपूर्ण नसतात. दुर्दैवाने आजकाल मराठी साहित्यिकदेखील वेगवेगळ्या गटातटात व प्रदेश-पंथात विभागला जात आहे. अशा परिस्थितीत आपण सर्वसमावेशक आहोत, असे कुणी कितीही म्हटले तरी ते मान्य होईलच, असे नाही. त्यामुळे हा कोश परिपूर्ण अथवा सर्वसमावेशक आहे, असा आमचा मुळीच दावा नाही. या कोशाचा संपादित मजकूर शक्य तितक्या नेटक्या स्वरूपात पुस्तक रूपाने मराठी वाचकांना उपलब्ध करून देणे एवढेच आमचे काम होते व ते काम आम्ही नेटकेपणाने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

दुसऱ्या खंडाच्या भाग दोनच्याही नोंदी लिहून तयार आहेत. त्यांचे संपादन करण्यासाठी मात्र मंडळाने संपादक मंडळ नेमण्याचा नुकताच निर्णय घेतलेला आहे.

या कोशाबाबत वाचकांच्या/अभ्यासकांच्या प्रतिक्रिया मंडळाला प्राप्त होऊ शकल्या तर या खंडाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशनाच्या वेळी या प्रतिक्रिया आम्हाला मार्गदर्शक होतील.

मुंबई

दिनांक : ३१ जानेवारी, २००३

रा. रं. बोरडे

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

मराठी वाङ्मयकोश

खंड दुसरा - भाग एक

अंतरकर, बालकृष्ण लक्ष्मण : (ज. १ सप्टेंबर, १८६७, ताभणमळा, जि. रत्नागिरी - मृ. ४ डिसेंबर, १९६०, अंबरनाथ, जि. ठाणे). संस्कृत व इंग्रजी काव्याचे अनुवादक. शिक्षण विप्लव व पुणे येथे. सहायी व प्राथमिक शिक्षक ट्रेनिंग पूर्ण. रत्नागिरी जिल्ह्यात प्राथमिक शिक्षक. 'इस'चे संपादक अनंत अंतरकर यांचे हे बहील.

यांचे महाकवी कालिदासाच्या 'मेघदूत' या काव्याचे मेघदूतच्छाया हे मराठी समवृत्त भाषांतर व 'शाकुंतल'चे सरूप शाकुंतल (१९२९) हे भाषांतर प्रसिद्ध आहे. मेघदूतच्छाया हे 'काव्य-रत्नावली' मासिकातून (जाने. फेब्र. १९०५) प्रथम प्रसिद्ध होऊन नंतर पुस्तकरूपाने (१९३९) प्रसिद्ध झाले. उमरखय्यामच्या कथायांचे फिरोझशाहच्या इंग्रजी अनुवादावरून केलेले भाषांतर, त्यांचे नाट्य आनंद अंतरकर यांनी १९७१ मध्ये प्रकाशित केले. "आपल्या भाषांतरात काव्याचा प्रवाद आणि भाषांतराचा काटेकोरपणा, या दोहोंचा सुवर्णमध्य टिकविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे;" असा अभिप्राय कथायांना जोडलेल्या प्रस्तावनेत, श्री. के. खोसगारानी व्यक्त केला आहे. त्यांची ही भाषांतरे तत्कालीन संस्कृत विद्वानांनी वाखाणली होती.

अंतरकरांची स्वतंत्र रचून कविता 'काव्यरत्नावली', 'करमणूक', 'बलवंत' आदी मासिकातून 'विहंगम' या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाली. जुन्या परंपरेच्या वळणाने जाणारी त्यांची कविता प्रासादिक आहे. तसेच 'शालाग्रक', 'विविधज्ञानविस्तार', 'चित्रमयजगत्', 'व्योत्सना', 'इस' इत्यादी नियतकालिकांतून त्यांचे व्याकरणविषयक आणि संस्कृत साहित्यविषयक अनेक व्यासंगपूर्ण लेख प्रसिद्ध झाले आहेत.

उवा टाकळकर, प. ना. कोही

अग्निहोत्री (मुळे), वामन श्रीधरशास्त्री : (ज. १८५७-मृ. १९५०, संगमनेर). संस्कृत ग्रंथांचे अनुवादक. संस्कृतचे अभ्ययन संगमनेर येथे. ३५ व्या वर्षी ओतपानिहोत्राची दीक्षा. करवीर-पीठाच्या शंकराचार्यांनी त्यांना 'ओतपानि कर्ममार्तंड' ही पदवी प्रदान केली.

मनुस्मृती व अन्य स्मृतिग्रंथातून काढलेल्या उताऱ्यांचा मराठी अनुवादित संग्रह, 'राजधर्मप्रकाश' (१९३०) नावाने प्रकाशित.

मीमंसायवद्गीतानाहास्य (पद्मपुष्पाच्या उत्तरखंडाचे १७५ ते १९२ पर्यंतचे अध्याय व त्यांचा मराठी अनुवाद-१९३४), **गोडवसंस्कारावली** (ब्राह्मण, खत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांना आवश्यक असलेल्या सोळा संस्कारांचे रहस्य व महत्त्व समजावून देण्यासाठी केलेली रचना-१९४१) ही त्यांची अन्य पुस्तके.

गं. डे. क्षांतलकर, मीमल निखळ

अधिकारी, सीताराम रघुनाथ : (ज. १८४८-मृ. २ ऑक्टोबर, १९२८). नाटक, निबंध, गोष्टी इत्यादींचे लेखक.

हिंदुधर्म, स्वदेश व समाज यांच्याविषयीच्या निष्ठेदून त्यांनी खारे लेखन केले. **चमत्कारिक स्वप्न** (आर्यलोकहितार्थ अगत्याची सूचना, १८८६), **श्रीसर्वसारथरंज** (जगात प्रमुखांने कसे जागले असता तो थोर व सुली होईल याविषयी माहिती, १८९९), **आर्य-धर्मवृद्धीकरण** (आपल्या धर्मातील विघाडांची सुधारणा करण्याचे हद्दीने काय काय व्यवस्था कराव्या या संदर्भातील लेखन, १९१६) आणि **विचारशिरोमणी** (विविध विषयांवरील निबंध, १९२१) ही त्यांची पुस्तके. **वसुंधरा व पृथ्वीराज** (१८९१) हे त्यांचे काव्यनिक नाटक. एतद्देशियांच्या निकृष्ट अवस्थेला कोणती कारणे बघली, याचे चित्रण या नाटकात आढळते. **विक्रम वृद्धिपर्यटन, भाग १ व २** (१९०८-०९) हा यांचा अद्भुततम्य साहसकथांचा मनोरंजक काव्यनिक संग्रहही प्रसिद्ध आहे.

उवा टाकळकर, मीमल निखळ

- ० अनंततनय : पहा जापटे, दत्तात्रेय जनंत
- ० अनंतसुत विठ्ठल : पहा पिंपळगावकर, विठ्ठल जनंत
- ० अभिराग : पहा भिडे, रामकृष्ण गोपाल

अभ्यंकर, गणेश रघुनाथ : (ज. १८७३, सांगली-मृ. ४ एप्रिल, १९३६, मिरज). चरित्रकार व लेखक. सांगली येथे वकिलीचा व्यवसाय. स्वकालीन संस्थानी राजकारणातील एक तज्ञ. पुण्याच्या लॉ कॉलेजमध्ये घटनाशास्त्राचे अध्यापक. ना. गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे अनुयायी. **गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे चरित्र** (१९१५) व **राष्ट्रीय सत्ता** (तिची उत्पत्ती व नाद-१९१५) ही त्यांची दोन पुस्तके. नेमस्त पक्षीय असूनही, यांनी जहाजांची बाजू मांडताना पुरेसा समतोल राखला आहे. **अदृष्टा वहाड** (१९१५) या नावाचे एक खलवर्णनात्मक पुस्तकही त्यांनी लिहिले आहे. राजघटनाविषयक

प्रभाकर इमजी नियतकालिकांमधून ह्यांनी विपुल लेखन केल्याचे आढळते. कवयित्री लक्ष्मीबाई अभ्यंकर या यांच्या पत्नी.

या. बा. गाडगीळ, मीनल विजळ

अभ्यंकर, महादेव गोविंद : ० म. गो. : (ज. १८९८-मृ. १९४२). रामायण-महाभारताच्या आधारे निबंध लिहिणारे लेखक. ह्यांचे मुलवातीचे काही लेख पुण्याच्या 'केसरी', 'मराठा' इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध. रामायणानंतरचे भारत (१९०१), शास्त्रीकिरामायण (१९०२), रामाचे लख कुंवा झाले व म. गो. चे निवडक लेख (१९३८) ही त्यांच्या द्योतनबंधांची पुस्तके.

रामायणानंतरचे भारत ह्या निबंधात त्यांनी भारत हा रामायणा-पूर्वीचा ग्रंथ असल्याबद्दलचे काही पाश्चात्य पंडितांनी मांडलेले मत कसे चुकीचे आहे, ते सप्रमाण सिद्ध केले आहे. रामायणाविषयीच्या निबंधांतून, रामायणाच्या अवलोकनात आलेल्या विविध प्रतीवरून उत्तरकाळाची रचना, अर्वाचीन कालातील असल्याचे साधार स्पष्ट केले आहे.

मूळ विषयाचा सखोल व्यासंग व तत्कालीन समाजस्थितीचा सूक्ष्म अभ्यास करून लिहिलेले त्यांचे निबंध वाचनीय व मननीय झाले आहेत.

उषा टाकळकर, वसंत बन्नाडवाचे

अभ्यंकर, बामुदेवशास्त्री महादेव : (ज. ४ ऑगस्ट, १८६३, सातारा-मृ. १४ ऑक्टोबर, १९४२, पुणे). शुन्या शास्त्रीपरंपरेतील आधुनिक काळातील वैय्याकरण, वेदान्ती, शास्त्राभ्यासक. भारतीय कीर्तीचे संस्कृत पंडित.

बडौल व आजोबा हे सवालनाम संस्कृत पंडित. त्यामुळे यांनी वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंत सर्व शास्त्रीपरंपरेचे शिक्षण प्रतीष्ठ पूर्ण केले. मंत्रशास्त्र व फलश्रुतियशास्त्र अभ्यासून योडे वेदाध्ययनही केले. सातान्वाहून १८९० साली पुण्यास आगमन. डेकन कॉलेज सोसायटीच्या कर्जुसन कॉलेजात, संस्कृत विषयाचे शास्त्री म्हणून नियुक्ती (१८९२). १९२८ साली सेवानिवृत्त. १९२९ साली सरकारने त्यांना 'महामहोपाध्याय' ही सन्माननीय पदवी दिली. वयाच्या ७९ व्या वर्षी महाराष्ट्रीय जनतेने त्यांना मानपत्र दिले.

१८९९ साली ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्याच्या मराठी भाषांतराची महत्त्वाची कामगिरी बडोद्याच्या महाराजांनी बामुदेवशास्त्री अभ्यंकर व त्यांचे सहकारी प्रा. दिनकर स्वयंकर चांदोरकर यांच्यावर सोपविली. चांदोरकरांच्या मृत्यूनंतर ते काम त्यांनी एकरूपानेच नेटाने पार पाडले. १९११ साली सरकार ब्रह्मसूत्राचे मराठी भाषांतर वार खंडांत प्रसिद्ध झाले. त्यात तीन खंडांत मूळ भाषांतर असून चौथा खंड परिशिष्टात्मक आहे.

त्यानंतरच्या विशिष्टावैतमय (१९१५) ह्या मराठी निबंधात मराठी वाचकांसाठी, या मताचे केवळ तीस पृष्ठांत सांगोपांग क्रियेचन केले आहे. पंतज्ञीविरचित व्याकरण महाभाष्याचे मराठी भाषांतर; हे त्यांचे आयुष्याच्या अखेरच्या काळातील महत्त्वाचे लेखनकार्य. या ग्रंथाचे पहिले खंड भाग १९३८-३९ साली प्रसिद्ध झाले होते व उर्वरित ३ ते ६ भागांच्या भाषांतराचे काम त्यांनी पूर्ण करून ठेवलेले होते. ते भाग त्यांचे पुत्र काशिनाथपंत अभ्यंकर यांच्या संपादनाखाली व्याकरणमहाभाष्य खंड १ ते ७ (१९५१-५४) प्रसिद्ध झाले. त्यातील सातवा 'प्रस्तावना खंड' (पृष्ठ ५००) हा काशिनाथपंतांनी परिश्रमपूर्वक सिद्ध केला आहे. हे भाषांतर म्हणजे व्याकरणशास्त्रावर लिहिलेला नवीन ग्रंथच होय. मराठीशिवाय अन्य कोणत्याही देवी किंवा परदेही भाषेत असे भाषांतर उपलब्ध नाही. बाशिबाय श्रीभाष्यसूची समाप्ती टीका, (१९०४), 'सर्वदर्शनसंग्रह'.

दर्शन/कुर टीका (१९२४), कृष्णाजी टीका (१९३१), 'मीमांसा-व्यायसकाण्ड' यमाटीका (१९३७) इत्यादी टीकाग्रंथ; काव्ययकाण्ड (१९११), पातंजलयोगसूत्र (भाष्य व टीकासह) (१९१७), संस्कारपद्धती (१९२४), व्याचकोष (१९२८) इत्यादी संपादित ग्रंथ; अद्वैतमोद (१९१८), धर्मतत्त्वनिर्णय (१९२९) अशी त्यांनी अनेकविध स्वरूपाची ग्रंथरचना केली. शास्त्रीपरंपरेतील तपस्वी ज्ञानोपासकांच्या अखेरच्या पिढीतील एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांचे वर्णन करता येईल.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

० अशोक : पहा मोरे, नारायण रामचंद्र

० अश्विनीकुमार : पहा डोसर, सदाशिव नारायण

अष्टपुत्रे, भाऊशास्त्री : (अंदाजे १८२५ ते १८७५ चा सुमारे). संगीतशास्त्रावर पहिला मराठी ग्रंथ रचणारा लेखक.

'सिद्धांतकुमुदी' कर्ते नागोजीमह यांच्या शिष्यपरंपरेतील एक पुणेकर शास्त्री यापलीकडे त्यांची माहिती मिळत नाही. यांचे सर्व उपलब्ध ग्रंथ शिळामुद्रित आहेत. धृगाररत्नावली (भाग १ : १८४९; भाग २ : १८५१) हा पुणे येथे रचलेला स्वतंत्र पद्यग्रंथ व गायन-मकाण (पुणे, १८५०) हे पद्यात्मक सचित्र पुस्तक, ही त्यांची उल्लेखनीय बाह्यमयीन कामगिरी. मुंबई मुक्कामी सदाशिव बजाबा अमरापुरकर यांसह महाभारताच्या विराटपर्वचे सटीक आर्यावद्ध भाषांतर (१८५२) आणि सदाशिवशास्त्री लेले यांसह चितामण बळाळ जोशीकृत 'संस्कृत शास्त्रांगपर वेद्यक ग्रंथ यांचे मराठी भाषांतर' (१८५४) या ग्रंथांची शुद्धी व संपादन त्यांनी केले. गायनमकाण हे पुस्तक छोटं, सुटसुटीत व सामान्य जनांसाठी रचलेले आहे. प्राकृत भाषेतील पहिल्याच संगीत ग्रंथ म्हणून हा महत्त्वाचा आहे.

शारदाधर विष्णू गीतले, के. ए. पोतवार, डॉ. श्रीरंग हंगोराम

अखोडकर, कृष्णाजी नारायण : (ज. १८७३-मृ. ११ एप्रिल, १९३३, दापोली). काव्यरीकार, नाटककार आणि भाषांतरकार. मूळ गाय गोव्यातील असोडे. मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण मुंबईत. काही वर्षे एल्.आय.सी.मध्ये नोकरी. नंतर ते लेखनव्यवसायाकडे वळले. इमजी, बंगाली, गुजराती भाषांचे जाणकार. 'व्युटीज ऑफ मेरी कॉरेली' चे नीतिसौंदर्य (१८९९) व विवेकानंदांच्या 'विहोशन' चे मक्की या नावाचे रूपांतर (१९०१) ही यांची मुंबयातील भाषांतरित पुस्तके. त्यांनी संपादित (१९०२) ही मूळ बंगालीवरून अनुवादित केली.

त्यांनी सुमारे सात-आठ नाटके लिहिली असून नवजीवन (१९२१), संगीत हाच परिणाम (१९२१), संगीत बुरंगी दुनिया (१९२४), अन्नहार (१९२६) ही यांची सामाजिक नाटके. नकि-ममाय (१९२४) हे देवी त्रमकारांचा प्रभाव दर्शविणारे नाटक. कांदेरी बाजार (१९२६), विलासी काम्ता (१९२६), कोजागिरी (१९२६), राईसाहेब (१९३१) या यांच्या कादंबऱ्या. कोजागिरी ही मुंबईच्या वेद्याजीवनावर आधारित आहे. प्रसंगाची गतिमानता, उत्कंठा वाढविणारी रचना, स्वभावेखनाचे कोशस्थ ही त्यांच्या कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये. तीन आणे माला या लोकप्रिय कथामालेतूनही त्यांच्या सुमारे पंचवीस कादंबऱिका प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांपैकी उत्सव सूनबाई (१९२५), अंतरपाट या बऱ्याच गाजल्या. बाशिबाय कुमारांसाठी उपयुक्त असे कथारूप चरित्रलेखनही त्यांनी केले आहे. नरसिंह सेना (१९३१), म. गोर्धीच्या जीवनावरील अकरावा अक्षर (१९३०), भारतीय इतिहासातील खीरने (१९३०) ही या संदर्भात उल्लेखनीय अशी आणखी काही पुस्तके. बाळगोष शैली आणि प्रसंगानुरूप भाषा यामुळे यांचे चरित्रलेखन वाचनीय झाले आहे.

गुजरात निवास (०१९९) हा गुजरात सभनीस, के. ए. पोतवार

अळतेकर, अनंत सदाशिव : (ज. १० ऑगस्ट, १८९८, महाकवे, ता. कागल, जि. कोल्हापूर-मृ. २५ नोव्हेंबर, १९५९). प्राचीन भारतीय इतिहास, शिलालेख, साम्रपट, नाणी व प्राचीन वाङ्मय यांचे अभ्यासक. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण कऱ्हाड येथे. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेज-मधून बी.ए. (१९१९) व एम्.ए. (१९२२). एम्.ए. परीक्षेत संस्कृतच्या सर्व शिष्यवृत्त्या व पारितोषिके. एल्एस्.बी. बनारस हिंदु विद्यापीठात प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृती ह्या विषयांचे प्राध्यापक. डी.लिट. (बनारस हिंदु विद्यापीठ). पाटणा विद्यापीठ, बेल विद्यापीठ (अमेरिका), पश्चिम जर्मनीतील विद्यापीठे इत्यादी ठिकाणीही महत्त्वाची कामगिरी. भारतीय नाणक परिषदेच्या ज्ञानपरिषदेचे संपादन (१९४०-५४).

डॉ. अळतेकरांचे बहुतेक लेखन इंग्रजीत आहे. **गुजरात आणि काठेवाडमधील मुलूख नगरांचा इतिहास** ह्या इंग्रजी निबंधाला मुंबई विद्यापीठाचे सुवर्णपदक मिळाले. **पश्चिम भारतातील ग्रामसंस्थांचा इतिहास** (१९२७) हा त्यांचा आणखी एक सुवर्णपदक विजेता निबंध. **राष्ट्रकूट आणि त्यांचा काळ** हा डी.लिट.चा ग्रंथ. यांनी **प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती** (१९३४), **बनारसचा इतिहास** (१९३७), **प्राचीन भारतातील विद्यांचे सामाजिक स्थान व परिस्थिती** (१९३८), **वाकाटक व तत्पूर्वकालीन राजवंश व तत्कालीन राजकीय-सामाजिक परिस्थिती, वाङ्मय व तत्त्वज्ञान** (१९४६) इत्यादी ग्रंथ आणि अनेक संशोधनात्मक लेख इंग्रजीतून लिहिले. त्यांपैकी **राष्ट्रकूट साम्राज्याचा इतिहास** (१९३४), **प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती** (१९३५), **शिलाहारांचा इतिहास** (१९३५) व **फासी-प्राचीन व अर्वाचीन हे ग्रंथ** मराठीतून अनुवादित झाले आहेत.

डॉ. अळतेकरांचे बहुतेक ग्रंथ प्राचीन भारतीय इतिहासातील विशिष्ट कालखंडाची सांगोपांग माहिती देणारे असून, संदर्भ ग्रंथ म्हणून ते अतिशय महत्त्वाचे आहेत. **प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धती** या ग्रंथात वेदकालापासून ते इ.स. १२०० पर्यंतच्या कालातील भारतीय शिक्षणपद्धतीविषयीचे साधार व चिकित्सापूर्ण विवेचन आढळते, तर **प्राचीन भारतातील विद्यांचे सामाजिक स्थान व परिस्थिती** या ग्रंथातून प्राचीन वाङ्मय, शिलालेख, शिल्ले, प्रवासवृत्ते इत्यादी साधनांच्या आधारे भारतातील क्रियांचे शिक्षण, विवाह, घटस्फोट, सतीची चाल, नियोग, ज्वीन, स्त्रियांची वैभूषा इत्यादी विषयांची माहिती मिळते.

जि. व. बेडेकर, के. ए. पोतवार,

संदर्भ : (१) डा. वि. मिराशी, 'डी. डॉ. अनंत सदाशिव अळतेकर', 'नवभारत', जानेवारी १९५०; पृ. १०. (२) डॉ. जॉर्ज मोराएस, 'डॉ. व. अ. अळतेकर, जीवण आणि कार्य', भारतीय इतिहास परिषदेच्या २२ व्या अधिवेशनाचा अहवाल, गोवती, १९५९.

अळतेकर, पार्श्वनाथ यशवंत : (ज. १४ सप्टेंबर, १८९८, खारे पाटण, जि. रत्नागिरी-मृ. २२ नोव्हेंबर, १९५९, कोल्हापूर). नट, दिग्दर्शक, नाट्यसंस्थाप्रवर्तक व नाट्यशिक्षक या नात्यांनी विख्यात. शिक्षणबी.ए.पर्यंत. कायद्याच्या अभ्यासासाठी मुंबईस आगमन. १९२४ पासून अनेक सूक्ष्मदांत भूमिका व दिग्दर्शन. 'इंपीरिअल', 'सरस्वती सिनेट्रोन', 'रणजित', 'नटराज फिल्मस्' इ. संस्थांमधून नट, दिग्दर्शक या नात्याने सहभाग. अनेक मराठी, हिंदी, कन्नड तसेच तमिळ बोलपटांचे दिग्दर्शनही त्यांनी केले आहे. रेडिओ स्टॉर्स (१९३२), सर्वोदय कलामंदिर आणि नाट्यमन्वंतर या संस्थांशी अळतेकरांचा संबंध होता. प्रयोगशील नट व सहकारी या नात्याने नाट्यविषयक मौलिक कार्य. नाट्याभिनय व 'व्हाईस क्लर' यांचे शिक्षण देणारी **मॅशनल थिएटर अँडेंडमी** (१९३८-४४) या नावाची संस्था

त्यांनी कार्यान्वित केलीच, पण नंतर नवनाट्याचे पुरस्कर्ते मामा बरेकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी त्यालाच जोडून 'लिट्ल थिएटर' नावाची संस्था काढली. अळतेकर स्वतःला 'रेजिस्टर' म्हणवून घेत. **आयक्यांची साळा**, **रामसाजी** या नाटकांतल्या त्यांच्या भूमिका विशेष गाजल्या. 'अभिनयसाधना मंदिर', सोलापूर या संस्थेच्या बत्तीने भरलेल्या नाट्यसंमेलनाच्या एकोणचाळिसाव्या अधिवेशनाचे (१९५७) ते अध्यक्ष होते. पाश्चात्य नाट्यप्रणालीचे मराठी रंगभूमीवर प्रयोग करण्याचे तसेच अभिनय-दिग्दर्शन या प्रांतांत अभिनयता आणण्याचे श्रेय अळतेकरांना आहे.

कमलेश

संदर्भ : गुणत जोशी- 'गमन गडबरा'... अळतेकर पार्श्वनाथ यशवंत-इनामदार धी. रे. (विषयकोल खंड २).

अळतेकर, माधव दामोदर : (ज. १८९०, फळे, कोल्हापूर-मृ. २० ऑगस्ट, १९५९, मुंबई). निबंधकार, वृत्तपत्रकार, चरित्रकार व काव्यबरीकार. शालेय व इतरपर्यंतचे शिक्षण कोल्हापूर येथे. बी.ए. (फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे) आणि अर्थशास्त्र व इतिहास विषय घेऊन एम्.ए. (विस्मन कॉलेज, मुंबई-१९१७). 'ज्ञानप्रकाश' या पत्राचे काही काळ उपसंपादक व दैनिक 'इंदुप्रकाश'त मराठी विभागाचे संपादक (१९१५). याशिवाय अनेक इंग्रजी वृत्तपत्रांत लेखन. मुंबईच्या विस्मन कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक (१९२४-५१).

अळतेकरांनी वृत्तपत्रीय लेखनाखेरीज चरित्र, कादंबरी, लघुकथा, निबंध इत्यादी वाङ्मयप्रकारही हाताळले आहेत. **अपराध कोणाचा ?** (१९२५), **शांतारास** (१९१९), **मुलूख** (१९२६), **छलिवा** (१९४२), **अंतरंग** (१९४३), **निर्दोष** (१९४४) ह्या कादंबऱ्यांतून त्यांनी तत्कालीन समाजाचे व तदनुषंगाने सुशिक्षित तरुणतऱ्हांच्या प्रगतिवादी अशा आकांक्षांचे चित्रण केले आहे. सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार हा त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मुख्य हेतू. **कालिदासाची लुटी** (१९३७) ह्या ग्रंथातून कालिदासाच्या काव्यसौंदर्याबरोबरच त्याने चित्रित केलेली भारतीय संस्कृती व तीतील आदर्शांवर अळतेकरांनी विशेष भर दिला आहे. **नवे नागसंस्थान आणि नवी नीती** हा नवमतवाद आणि वाङ्मयीन झेल-अवलोकावाद यांची चिकित्सा करणारा त्यांचा ग्रंथ (१९३६) **गाने व जुळे** (१९३८) ह्या पुस्तकात त्यांनी लिहिलेले निबंध, लघुकथा आणि कविता यांचा समावेश आहे. **जळवलेली गाने** (१९६१) हे त्यांचे आत्मचरित्र (संपा. मनोहर मा. अळतेकर) प्रसिद्ध झाले असून त्यातून त्यांच्या सामाजिक, राजकीय आणि वाङ्मयीन कामगिरीचे आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते.

बरील सर्व ग्रंथांपेक्षाही त्यांचा विशेष गाजलेला ग्रंथ म्हणजे **गोपाळ गणेश आगरकर** हा चरित्रात्मक निबंध (१९३०). आगरकरांवरील दोषारोप साधार खोडून काढून त्यांची मते आणि विचार त्यांच्याच शब्दांत नमूद करण्याचे कार्य अळतेकरांनी या चरित्राद्वारे केले आहे. **जीज्ञानदेव** (१९४०) हा त्यांचा ज्ञानदेवविषयक चरित्रग्रंथही उल्लेखनीय आहे.

वि. ह. कूलकर्णी, विमल भालेराव

अळतेकर, सदाशिव खंडो : (ज. १८७२, अळते, जि. कोल्हापूर-मृ. १६ एप्रिल, १९३८, काशी). समर्थ वाङ्मयाचे अभ्यासक व समर्थ चरित्रकार. शिक्षण. राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर आणि डेक्कन कॉलेज, पुणे. कोल्हापूर व कऱ्हाड येथे वकिली, नंतर असहकाराच्या चळवळीत सहभाग.

अळतेकरांना प्रा. विष्णू गोविंद विजापुरकर यांच्या सहवासात समर्थ वाङ्मयाची गोडी लागली. त्यांनी समर्थांची **मुलूख दासकोष** (१९२३), **समर्थ रत्नसंग्रह** (१९२५), **समर्थांची कल्याणर**

कविता (१९२६), नवाचे ग्लोक इत्यादी वाचकदा पुस्तके प्रकाशित केली. अळोकरांचे ऐतिहासिक हद्दी ठेवून लिहिलेले विलुप्त असे जीसमये-चरित्र (१९२३) प्रसिद्ध आहे. यांनी उपलब्ध असलेल्या सर्व प्राचीन व अर्वाचीन साधनसामग्रीचा उपयोग करून हे चरित्र लिहिले आहे. बहुजन समाजाला समर्थचरित्राचे रहस्य समजावे व त्यांनी स्थापावून बोध व्याख्या हा प्रस्तुत चरित्रलेखनामागोळ हेतू. संपर्काचे राजकारण, समर्थ रामदास व छत्रपती शिवाजी महाराज, समर्थ संप्रदाय यांसारख्या प्रकरणांत, आवश्यक तेथे, वा संदर्भात निर्माण झालेल्या वादांची चर्चा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून केली आहे. ऐतिहासिक हद्दीने विलुप्त असे समर्थचरित्र लिहिणारे हे पहिले चरित्रकार. प्राचार्य ग. वि. अकोलकर यांनी १९७४ मध्ये प्रस्तुत चरित्र-ग्रंथाची नवी संपादित आवृत्ती प्रसिद्ध केली.

उपा टाकडकर, विमल भावेराव

ऑक्ट, (रेव्ह.) अमास : [ज. १८१० (१८१२) - मृ. २४ एप्रिल, १८८९]. खिस्ती मिशनरी लेखक. १५ ऑक्टोबर, १८३४ ते २७ जानेवारी, १८४७ आणि १५ सप्टेंबर, १८५७ ते ७ एप्रिल, १८६९ या काळात हिंदुस्थानात वास्तव्य. अहमदनगर येथे अमेरिकन मिशनने उच्च शिक्षण देण्यासाठी स्थापन केलेल्या 'सेमिनरी'चे भारभाषातून अधीक्षक. त्यांनी खिस्ती धर्मविषयक व शालोपयोगी अशी काही पुस्तके तयार करून प्रारंभ काळातील मराठी भाषेच्या घडणीस काही अंशी हातभार लावला आहे.

त्यांची गणित भाग १, २, ३ (१८३७) चरार्थविद्या (१८२६), लक्षणावली (१८४७) ही शिक्षणविषयक पुस्तके विशेष उल्लेखनीय ठरतील. याशिवाय त्यांनी हल्लासी मुलांचे पुस्तक (१८३७), काकर मुलगी (१८४५), गाय्याचे पुस्तक (१८४८), जिपांचे चिकार (१८७२) इत्यादी इतर पुस्तके लिहिली व ती अहमदनगर मिशनने प्रसिद्ध केली.

उपा टाकडकर, के.ए. पोतदार, जता जाधव

ऑक्ट, (रेव्ह.) अस्टिन एडवर्ड : (ज. १८५३-मृ. १९ जून, १९३२). अमेरिकन मराठी मिशनचे खिस्ती मिशनरी, मराठी संतबाह्मण्याचे अभ्यासक व प्रचारक. आपले सगळे आयुष्य त्यांनी खिस्ती मिशनसाठी खर्च केले. त्यांचा जन्म अमेरिकेतील इंग्लिश व परगण्यातील पोर्टस्मथ येथे झाला. ते आपल्या आईवडिलांबरोबर हिंदुस्थानात आले. त्यावेळी त्यांचे वय चार वर्षांचे होते. पुढील काळात त्यांचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र हेच होते. सुमारे चाळीस वर्षे त्यांनी महाराष्ट्रात काढली. २५ वर्षे ते 'शानोदय' या खिस्तधर्मप्रसारक इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक पत्राचे इंग्रजी विभागाचे संपादक होते.

इ. स. १९१० मध्ये ते मिशनच्या सेवेतून मुक्त झाले. काही दिवस ते अमेरिकेत गेले. नंतर पुन्हा १९२० मध्ये पत्नीसह हिंदुस्थानात आले. महाराष्ट्रातील पवित्र स्थळे आपल्या पत्नीस दाखविण्याचा त्यांचा हेतू होता. पण काही काळातच प्रवासात आजारी पडून त्यांच्या पत्नीचे निधन झाले (२६ जून, १९२१, मिरज).

इज भाषेतील 'डार् गजिस्टार' नावाच्या इज ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रबंध पत्रव्यवहारात त्यांना शिवाजी महाराजांविषयी माहिती आढळली. त्याविषयी त्यांनी मा. इ. सं. मंडळास कळविले होते. यांनी लिहिलेला शिवाजीच्या नाण्यांविषयीचा लेख एशियाटिक सोसायटीने प्रसिद्ध केला होता. त्यांना महाराष्ट्र, महाराष्ट्र संतबाह्मण्य, महाराष्ट्र इतिहास याबद्दल प्रेम होते.

१९२० मध्ये हिंदुस्थानात आल्यावर त्यांनी 'शानोदय'तून मराठी वाङ्मयावर लेखमाला सुरू केली. मितेस ऑक्ट यासुद्धा मराठी संतांविषयी आस्था ठेवून होत्या. मराठी संतांची ही वाणी मराठी न समजणाऱ्यांसाठी इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध करण्याचे त्यांनी ठरविले.

ग्रेट् सेण्टस् ऑफ महाराष्ट्र वा नावाची ती ग्रंथमाला होती. या मालेचा सर्व सर्व ऑक्ट यांनी केला. या मालेतून पुढील पुस्तके प्रसिद्ध झाली : (१) गानुहास (१९२६), (२) वृक्षजाय (१९२७), (३) विष्णुगीत (१९२८), (४) दासोदय विवेकर (१९२८), (५) बहिषाबाई (१९२९), (६) स्तोत्रनामा, विविध संतांच्या स्तोत्रावर अर्जुनाचे भाषांतर (१९२९), (७) पुकाराव (१९३०), (८) रामदास (१९३२), (९) मळपिचव (खंड-१) व (१०) मळपिचव (खंड-२) (१९३४), (११) मळलीलासुत (१९३५), (१२) ज्ञानेश्वर. या ग्रंथातून मराठी अकिबाह्मण्याचे शब्दशः इंग्रजी भाषांतर व काही ठिकाणी मूळ मराठी उतारेसुद्धा दिलेले आहेत. मराठी संतबाह्मण्य सर्वांना उपलब्ध व्हावे, वा उदात्त हेतूने त्यांनी हे कार्य केले. वामुळे त्यांना 'महीपतीचा अमेरिकन अवतार' असे संबोधले जाते. येसूख्रिस्ताचे मरण व पुनरुत्थान (१९३३), पवित्र आरम्याविषयक जुनवर्तमान नाव १ व २ (१९४७) ही यांची आणखी काही पुस्तके.

आपल्या मृत्यूनंतर अग्निसंस्कार केला जावा, आपल्या मृत शरीराची राख आपल्या बागेतील झाडांवर पसरविण्याची त्यांनी योजना केली. महाराष्ट्रातील संतांची स्थळे बघत असताना पायी प्रवास करून व प्रत्यक्ष राहून ते प्रत्येक ठिकाणी गेले. संतबाह्मण्याचा अभ्यास करीत असतानाच त्यांचे निधन झाले.

जता जाधव

संदर्भ : 'गंगावली' - रा. वि. डेर

ऑल्टन, (रेव्ह.) डेव्हिड ओ : (ज. १८०० - मृ. १९ जुलै, १८६३). अमेरिकन खिस्ती धर्मप्रचारक व लेखक. २७ नोव्हेंबर, १८२७ रोजी हिंदुस्थानात आगमन. मिशनन्यांनी लिहिलेल्या धार्मिक पुस्तकांचे मुद्रण करणाऱ्या 'बॉम्बे ट्रॅस्ट सोसायटी'चे सेक्रेटरी.

हिंदुस्थानात आल्यानंतर मराठी भाषा शिकून घेऊन वाचकाला आपोतराचे काम केले. जुन्या व नव्या करारांसह संपूर्ण वाचकाला त्यांनी केलेले भाषांतर १ मार्च, १८४७ रोजी प्रसिद्ध झाले. याशिवाय लॅंग्वेजिस्टा (गार्डन हॉलच्या पुस्तकाची सुधारून बाढविलेली आवृत्ती, १८२९), उपदेशसार (१८३०), शाळाचा सारस ('उपदेशसारा'ची संक्षिप्त आवृत्ती, १८३४), तारणारा जो येसू ख्रिस्त याविषयी (१८३४), चार्थना (निबंध, १८३४) ही प्रामुख्याने धार्मिक स्वरूपाची पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

ग. वे. शानोकर, रा. वा. बारी, जता जाधव

आंचेकर, बापूजी मार्तंड : (ज. १८७५, पुणे - मृ. २० मे, १९३४, पुणे). वृत्तपत्र-लेखक, टीकाकार व संपादक. मूळ गाव बाई. शिक्षण बाई व पुणे येथे. मॅट्रिकनंतर पुढील शिक्षणासाठी बडोद्यास रवाना. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे 'सयाजी-विजय' या प्रसिद्ध साप्ताहिकात लेखनाचे काम स्वीकारले. 'वृत्तसार', 'मकरंदमाला' वगैरे नियत-कालिकांतूनही त्यांनी लेखन केले. बाई येथील 'मकरंदमाले'तून टोपण नावाने बऱ्याच कादंबऱ्या लिहिल्या. तसेच 'भारतवर्षीय नवरात-माले'तील पुष्कळशी चरित्रेही त्यांनी लिहिली.

१९०७ साली पुण्यास आल्यावर नटेश अप्पाजी द्रवीड यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या 'ज्ञानप्रकाश' या नेमस्त पत्राच्या मुख-पत्राच्या संपादकमंडळात आंचेकरांचा समावेश झाला. 'ज्ञानप्रकाश'मुळे विविध विषयांवरील शेकडो लेख त्यांनी लिहिले. 'काव्यशास्त्र-विनोद' ह्या सदरातील बहुतेक मजकूर त्यांचाच असे. त्यांची लेखनपद्धती मुद्देसुद्द व जोरदार असे. न. वि. केळकरांनी लिहिलेले टिळकचरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर टिळक-जीवनरहस्य (१९२३) ही लेखमाला आंचेकरांनी लिहिली व त्यातून टिळकाचे बोधदर्शन घडविले.

हरी नारायण आपटे यांचे संक्षिप्त चरित्र (१९२१) व हरी नारायण आपटे : काही आठवणी आणि मनोरंजन मसज (१९११) ही त्यांची दोन पुस्तकेही उल्लेखनीय आहेत. त्यांची 'पंचतंत्र', 'हितोपदेश' या ग्रंथातील कथांची सुलभ भाषांतरेही प्रसिद्ध आहेत. नेमस्त पक्षातील एक संसार मराठी पत्रकार म्हणून त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

पां. बा. वाडगीळ, सी. कुशा केळापुरे

आंबेडकर, भीमराव रामजी : ० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : (ज. १४ एप्रिल, १८९१, मह - परिनिर्वाण ९ डिसेंबर, १९५६). अस्पृश्यांचा नेता म्हणून कार्यात सुरुवात करून भारतीय घटनेचे शिक्षकार आणि बौद्ध धर्माचे अर्वाचीन संजीवक म्हणून विश्वविख्यात झालेले विभिन्न, समाजसुधारक, राजकारणपटू, दलितोंचे अप्रणी, इतिहाससंशोधक आणि धर्मचिंतक. 'बाबासाहेब' या नावाने प्रसिद्ध. निर्वाणोत्तर भारत सरकारकडून 'भारतरत्न' प्रदान.

रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबेडके हे मूळ गाव. बडील रामजी सपकाळ आणि आई भीमाबाई. बडील ब्रिटिश लष्करात सुमेदार मेजर. मह येथील छावणीत नोकरीला असताना भीमरावांच्या जन्म झाला. बघाव्या सहाव्या वर्षीच आईचा मृत्यू. बडील कबीरपंथीय असल्याने लहानपणी भीमरावांवर उत्तम संस्कार झाले आणि विशेषतः संतवाङ्मयाचा आणि धार्मिक ग्रंथांचा परिचय होऊ शकला. निवृत्तीनंतर रामजींनी सातत्याने वास्तव्य केल्यामुळे आंबेडकरांचे प्राथमिक शिक्षण सातत्याने झाले. माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षण त्यांनी मुंबई येथे एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेजात घेतले; याच काळात रमाबाईशी विवाह.

शालेय परीक्षेत उत्तम यश मिळविल्याबद्दल कृष्णराव अर्जुन केळकर यांनी स्वकृत 'मुद्रचरित्र' विद्यार्थी भीमरावांना बक्षीस दिले. ते बाबून बाबासाहेब बुद्ध आणि त्यांच्या धर्माकडे आकृष्ट होऊन, तेव्हापासूनच धर्मचिंतन करू लागले. याच काळात त्यांचा म. जोतीराव फुले यांच्या साहित्याशी आणि सत्यशोधक चळवळीशी परिचय झाला. फुल्यांचे समताविषयक विचार त्यांना मनोमन पटले. बुद्ध, कबीर आणि फुले यांना ते गुरुस्थानी मानू लागले.

दामोदर सावळाराम येंदे आणि केळकर यांच्यामार्फत आंबेडकरांचा बडोदा संस्थानचे अधिपती महाराज सबाजीराव गायकवाड यांच्याशी संपर्क आला आणि बडोदे संस्थानची नोकरी व नंतर शिष्य-वृत्ती मिळवून ते अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात गेले. तेथे त्यांनी अर्थशास्त्र विषयातील एम्.ए. आणि पीएच्.डी. या पदव्या मिळवल्या. १९१७ साली मायदेशी परत आल्यावर आधी बडोदा संस्थानात आणि मग मुंबईच्या सिव्हेनेईम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी केली. १९१९ मध्ये साऊथवरी कमिशनपुढे साक्ष देताना आंबेडकरांचे कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्याशी मतभेद झाले. तेव्हापासूनच अस्पृश्यांच्या मुक्तीचे शिंदेपक्ष संपून आंबेडकर पक्षाला सुरुवात झाली, असे म्हणता येईल. आंबेडकरांच्या नव्या नेतृत्वाला करवीर छत्रपती शाहू महाराज यांनी पाठिंबा देऊ केला. १९२० मध्येच अस्पृश्यांच्या चळवळीसाठी आंबेडकरांनी मूकभाषक हे पाक्षिक सुरू केले. परंतु त्याच वर्षी पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंडला प्रस्थान ठेवल्याने त्यांच्या गैरहजेरीत भटकण व धोलप यांना ते पत्र चालू ठेवता आले नाही.

लंडन विद्यापीठाकडून डी.एस्.सी. ही पदवी घेऊन आणि वॅरिस्टर होऊन आंबेडकर १९२४ मध्ये भारतात परतले. एका बाजूला मुंबई उच्च न्यायालयात वकिली आणि दुसरीकडे अस्पृश्यांची चळवळ असा त्यांचा जीवनप्रवास सुरू झाला. याचसाठी त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी संघेची स्थापनाही केली. ठिकठिकाणी परिषदांच्या व्याख्यानांच्या निमित्ताने सर्व महाराष्ट्र दबकून काढला. अस्पृश्यांना

गुलामीत झालेले ठेवणारी शावकीची कामे आणि तदनुरंगिक बटन-दारीचा त्याग करून स्वाभिमानाची शिक्षण दिली. त्यामुळे अल्पा-बभोतच अस्पृश्यांचे नेते म्हणून त्यांची प्रसिद्धी झाली. १९२६ मध्ये त्यांची मुंबई इलाख्याच्या विधिमंडळात सदस्य म्हणून नियुक्तीही झाली.

१९२७ मध्ये कुलाबा जिल्ह्यातील महाड येथील चवदार तळ्यातील पाणी पिण्याचा अस्पृश्यांचा हक्क बजावण्यासाठी, त्यांनी केलेला सत्याग्रह सर्व भारतात गाजला. याप्रसंगी केलेले 'मनुस्मृती'चे दहन तर सर्वच चर्चेचा विषय ठरले. चळवळीस उठाव मिळाला, या उद्देशाने त्यांनी बहिष्कृत मारण हे पाक्षिक सुरू केले. दरम्यान महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर चळवळीतील नेते अस्पृश्यांच्या प्रभावहल पुरेसे क्रियाशील होत नाहीत, हे लक्षात आल्यामुळे आंबेडकर या चळवळीपासून दुरावत गेले. परंतु त्याच वेळी टिळकांचे चिरंजीव भीमरपंत यांच्याशी त्यांचे चांगले सख्य झाले. भीमरपंत, देवराव नाईक इत्यादींच्या समवेत समाज समता संघाची स्थापना आणि समता पाक्षिकाची सुरुवात, या १९२७-२८ च्या घटना आहेत. १९२८ मध्येच मुंबईच्या शासकीय विधी-महाविद्यालयात अर्थवेत्त प्राध्यापकी करीत असताना त्यांनी सायमन कमिशनपुढे साक्ष दिली. या कमिशनवर अनेकांनी बहिष्कार टाकलेला असल्यामुळे आंबेडकरांची साक्ष खळमळजनक ठरली. १९३० साली नाशिक येथील काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळवण्यासाठी केलेला सत्याग्रही बराच गाजला. जनना हे नवे पत्र त्यांनी सुरू केले.

१९३० मध्ये गोलमेज परिषदेसाठी आंबेडकरांनी इंग्लंडला प्रयाण केले. तेथे त्यांनी अस्पृश्यांची बाजू प्रभावीपणे मांडली व स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मंजूर करून घेतली. त्यामुळे त्यांचे म. गांधीजींवर मतभेद झाले. त्यावर महात्माजींनी येरवडा येथील मुक्तगात प्राणांतिक उपोषण सुरू केले. शेवटी आंबेडकरांना त्यांच्याशी इतिहासात पुणे करार म्हणून प्रसिद्ध असलेला करार करावा लागला (१९३२).

१९३५ मध्ये आंबेडकरांनी शासकीय विधी-महाविद्यालयाच्या प्राचार्यपदाची सूत्रे हाती घेतली. याच वर्षी त्यांनी आपण हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदू धर्मात मरणार नाही, अशा अर्थाची सूचक घोषणा येथला येथे केली. वास्तविक हा सर्वोप सनातन्यांना दिलेला इशाराच होता.

राजकीय हक्क प्राप्त करून घेतल्याशिवाय नुसत्या सामाजिक चळवळीला व्यावहारिक आश्रय प्राप्त होत नाही, हे आंबेडकर जाणून होते. १९३६ साली त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. १९३८ मध्ये प्राचार्यपदाचा राजीनामा देऊन १९३९ मध्ये ते मुंबई विधिमंडळाचे सदस्य म्हणून निवडून आले. १९४२ मध्ये त्यांनी ऑल इंडिया स्टॅट्यूट क्लॉस फेडरेशनची स्थापना केली. याच वर्षी व्हाइसरॉयच्या कार्यकारिणीत त्यांची मजूरमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. १९४६ पर्यंत त्यांनी हे खाते सांभाळले. दरम्यान १९४५ मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून ते शैक्षणिक चळवळीतही पडले. १९४६ हे मुंबईच्या सिद्धार्थ कॉलेजचे स्थापना वर्ष आहे. याच वर्षी ते बंगाल-मधून बटनापरिषदेचे सदस्य म्हणून निवडून आले. १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा ते कायदामंत्री आणि घटनेच्या मसुरा समितीचे अध्यक्ष झाले. भारताची बटना लिहिण्यात आंबेडकरांचा मोठा वाटा आहे. अस्पृश्यता-निवारणाचा कायदा करण्याचे श्रेय त्यांना मिळाले, हे उचितच म्हणावे लागेल.

दरम्यान १९४८ मध्ये बाबासाहेबांनी डॉ. शारदा कबीर यांच्याशी दुसरा विवाह केला. १९५० मध्ये त्यांनी औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले.

आवेडकरांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल कॉमन्समधील पंतप्रधानासमोर ठेवले होते ते सध्याचे मंत्रर होऊ शकले नाही. इतरही काही प्रभा-
वशः त्यांचे व, नेहरू प्रभृतींशी मतभेद होऊ लागले, तेव्हा १९५१ मध्ये त्यांनी राजीनामा देऊन पंतप्रधानासमोर.

आपल्या हासो अनुयायांसह बौद्धधर्माचा स्वीकार (१४ ऑक्टो-
बर १९५९) ही आवेडकरांच्या जीवनातील शिखरघटना होय. राज्याधिक बौद्ध धर्माविषयीचे त्यांचे आकर्षण जेव्हा होणे. केवळ-
करांच्या शुद्धचिन्ताच्या वाचनापासून त्यांनी सुरू केलेला बौद्धधर्माचा
अभ्यास आणि एकूणच धर्माचा तौलनिक अभ्यास कधीच खंडित
झाला नाही. धर्मांतराचा विचारही त्यांच्या मनात पूर्वीपासूनच
पोळत होता. दिवसेंदिवस तो उत्क्रांत व परिपक्व होत गेला. अगोदर
आपल्या दुःस्थितीबरील एक तोडगा म्हणून अस्पृश्यांनी धर्मांतर
करावे असे म्हणणारे आवेडकर, भारताने स्वीकारलेल्या लोकशाही वा
राजकीय प्रणालीशी सुसंगत असणारा बौद्ध धर्म जातिप्रस्था हिंदूनीच
स्वीकारण्याची गरज आहे, असे म्हणू लागले आणि शेवटच्या
टप्प्यात तर पाश्चात्य व्यक्तिवादी आडबडलाही समाजरचना आणि
रक्षिया—जोनमधील समाजवादी वस्तु भवित्वातल्याचा संकोच कर-
णारी प्रणाली यांना बौद्ध धर्मच पर्याय देऊ शकतो, असे त्यांना वाटू
लागले. त्यांनी केलेली बौद्धधर्माची फेरमांडणी वा सुत्राला अनुसरूनच
केलेली असल्याचे दिसून येते.

समाजकारण आणि राजकारण या दोन्ही आघाट्यावर लढत अस-
ताना आवेडकरांनी केलेला व्यासंग आणि ग्रंथरचना यज्ञ करणारी
आहे. त्यांचे ग्रंथलेखन सरसकट इंग्रजीमध्ये आहे. हे निष्प्राण
(भाषांतरासह) प्रसिद्ध करण्याचे कार्य महाराष्ट्र शासनाने हाती घेतलेले
असून आतापर्यंत ११-१२ खंड प्रकाशितही झालेले आहेत. अर्थशास्त्र,
इतिहास, समाजविज्ञान, भारतविद्या, राज्यशास्त्र, असे चौफेर लेखन
यात्रासह्यांनी केले. त्यातील विशेषतः जातिग्रंथेविषयक लिखाण
हे नावीन्यपूर्ण आणि बघा वेणारे आहे. त्यात कास्टल् इन इंडिया :
देअर मेकॅनिझम, जेनेसिस अँड डेव्हलपमेंट सारला शोधनिबंध,
जॅमिलिसेशन ऑफ कास्टल्, द्वा वेअर दि फ्यूज १, दि अन्टिक्वेलस
इ. पुस्तकांचा समावेश होतो. भारताच्या इतिहास लिहिण्याची नवीन
दिशा त्यांच्या ग्रंथांमधून सूचित होते. विशेषतः अगोदरच्या काळातील
ब्राह्मण आणि क्षत्रिय व नंतरच्या काळातील ब्राह्मण आणि बौद्ध यांच्या-
मधील संघर्ष हे सूत्र घेऊन त्या अनुसंधानात संशोधन केले तर काही नवी
तथ्ये हाती लागतात, हे त्यांनी सिद्ध केलेले आहे. भारताचा इतिहास
लिहिणाऱ्यांनी बौद्ध कालखंडाची केलेली घोर उघेसा त्यांनी अगूक
दाखवून दिलेली आहे. तत्कालीन ज्ञानव्यवहाराच्या आवश्यकतेमुळे
आवेडकरांना इंग्रजीमधून ग्रंथलेखन करावे लागले. परंतु मराठी
भाषा बोलणाऱ्या अस्पृश्यांचे प्रभ घेऊन केलेल्या चळवळीची गरज
म्हणून आवेडकरांनी अनेक मराठी वृत्तपत्रे, चालविली व त्यातून
मराठी लेखन केले. पत्रकार या नात्याने त्यांनी केलेले मराठी लेखन
अत्यंत महत्वाचे असून त्याचा स्वतंत्र विचार करणे आवश्यक ठरते.

३१ जानेवारी, १९२० रोजी त्यांनी पांडुरंग भटकरांकरवी सुरू केलेले
मूकनायक हे आवेडकरांचे पहिले वृत्तपत्रीय अवलोक्य होय. या पात्रिका-
वर अभिप्राय रत सोडाच परंतु पैसे घेऊन आहिरात छापण्याचेही
'केसरी'सारख्या तत्कालीन पत्रांनी टाळले, यावरून आवेडकरांचे
कार्य किती निकट होते हे लक्षात येईल. पूर्ववयात केलेला संत-
शास्त्रमयाचा व्यासंग आणि समकालीन मराठी साहित्याचे वाचन
यामुळे, अगदी पहिल्यापासूनच आवेडकरांची लेखणी प्रौढ आणि
भारदत्त वाटते. मूकनायकाच्या शीर्षकांनी संत तुकारामांचा 'काम
आता करू वरुनिया मीड' या व्यंग्याचे दोन चरण उद्धृत केलेले
होते. पहिल्या अंकातच तरुण आवेडकरांनी त्या काळी परम प्रतिष्ठा

पावलेल्या लोकमान्य टिळकांना सलामी दिलेली आहे. ब्राह्मण आणि
ब्राह्मणंतर बौध्दाविषय बहिष्कृत हा हिंदू समाजातील एक महत्वाचा
घटक असून, त्याची स्वतंत्रपणे दखल घेण्याची आवश्यकता आवेड-
करांनी हिरीतोने प्रतिपादित केली. या पवित्र्याला मॉडर्न सुधारणांची
पार्श्वभूमी होती. मूकनायकाच्या अमानंतर अप्रत्या पाचसह्य महिन्वा-
नच आवेडकरांनी उच्च शिक्षणासाठी परदेशी प्रस्थान ठेवल्याने
(जुलै, १९२०) त्यांच्या गैरहजेरीत हे पत्र (१९२३ मध्ये) बंद पडले.

१ एप्रिल, १९२७ रोजी सुरू केलेले बहिष्कृत मारण हे आवेड-
करांचे दुसरे पत्र होय. परदेशातून परत आल्यानंतर आवेडकरांनी
अस्पृश्यांचा 'पुनश्च हरि ॐ' केलेला होताच, तो आता त्यांनी वृत्त-
पत्राचाही केला. महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाची आणि
पनुस्यूता व्हनाची तत्कालीन पार्श्वभूमी बहिष्कृत मारणाला लाभली
होती. परंतु त्याआधी १९२४ सालापासून बहिष्कृत विचारविणी
सभा कार्यरत होतीच.

बहिष्कृत मारणामध्ये 'ज्ञानेश्वरी'मधील तीन ओव्या शीर्षविरुद्ध
म्हणून उद्धृत केलेला जात. अनियमितपणे चालणारे हे पात्रिक पुढे
पुरेशा आर्थिक बळाअभावी नोव्हेंबर १९२९ मध्ये बंद पडले तरी
त्याआधी त्याने इतिहास घडवला होता, हे विसरता कामा नये.
बहिष्कृत मारणामधील आवेडकरांचे अग्रलेख मराठी भाषेवरील लेणी
ठरावीत इतके उत्कृष्ट बटले आहेत, जातिसंस्थेच्या आणि अस्पृश्यतेच्या
समर्थकांशी आवेडकरांनी जे बुद्धिनिष्ठ युक्तिवाद केले ते फार महत्वाचे
आहेत.

जयता पत्राचेच प्रबुद्ध मारण असे नामांतर ४ फेब्रुवारी १९५६
साली करण्यात आले. १४ ऑक्टोबर, १९५६ चे धर्मांतर डोळ्यापुढे
ठेऊनच त्यांनी हे नामांतर केलेले असले. सारा भारत बौद्ध धनवीन
या त्यांच्या घोषणेशीही ते सुसंगतच आहे.

आवेडकर मराठी भाषेतून स्वतंत्र ग्रंथलेखन करते तर ते मराठीला
खचितच भूषणभूत आणि प्रेरक ठरले असते, असे आपण मिश्रितपणे
म्हणू शकतो.

सवामध श्रीधर मोरे

संदर्भ : (१) 'डॉ. बाबागहेब आवेडकर रायटिंग अँड स्पीचिंग', खंड १-
११/१२, विभाग विभाग-महाराष्ट्र शासन, (२) मून, वसंत (संपा.)-
'डॉ. बाबागहेब आवेडकरांचे 'बहिष्कृत मारण' व 'मूकनायक' विभाग
विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९०. (३) गोजरे, ना. पी. (संपा.) :
'डॉ. बाबागहेब आवेडकरांची भाषणे', खंड १-७, ज्योत्सना प्रकाशन
नागपूर. (४) कांबळे, अरुण- 'जयता पत्रातील लेख', वांयुकर प्रकाशन
आणि मुंबई विभागीय मराठी विभाग, मुंबई १९९२.

आगटे, घासुदेव नीलकंठ : (ज. १८९१-मृ. १४ नोव्हेंबर,
१९३७). नाटककार, सातारा येथे वकिलीचा व्यवसाय. यांची
सं. दामाजी (१९०५), सं. पुढेलिक, सं. गोपीचंद ह्या प्रारंभीच्या
नाटकांनंतरची सं. महानंदा (१९१५) व सं. लीसावाज्य (१९२४)
ही नाटके रंगभूमीवर विशेष गाजली. तत्कालीन समाजाची अभि-
वृत्ती लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या संगीत नाटकांची रचना केली.
लीसावाज्यामुळे पुरुषांच्या परंपरागत स्वातंत्र्याला बंधने पडल्याने
लीसावाज्यात पुरुषांची कमी अनुकंपनीय अवस्था होते, याचे
विनोदी चित्रण 'सं. लीसावाज्या'त पाहण्याला मिळते. शाश्वतवाय
त्यांची चिमुकला सरदार (१९२५) ही चित्रवेवक रहस्यकथा व
नवकोट पारायण (१९३०) ही कादंबरीही प्रसिद्ध आहे.

सया टाकळकर, चंद्रकांत कुलकर्णी

आगरकर, गोपाळ गणेश : (ज. १४ जुलै, १८५६, टेंभूर,
जि. सातारा-मृ. १७ जून, १८९५, पुणे). विवेकनिष्ठ राहवादी
वृत्तीचे निबंधकार. 'केसरी'चे पहिले संपादक (१८८१-८७) व

सुधारक पत्राचे संस्थापक व संपादक (१८८९-९५). कडे बुद्धि-प्रामाण्यवादी व व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी. समाजसुधारणेचे महाराष्ट्रातील पहिले पुरस्कर्ते. मूळ गाव आगरी (जि. रत्नागिरी). शालेय शिक्षण कऱ्हाड व अकोला येथे. महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. एम.ए. (१८८०). शिक्षण बहुतांशी मंडिते व शिष्यवृत्तींच्या आधारावर. 'नव इंग्लिश स्कूल' (१८८०), 'डेकन एज्युकेशन सोसायटी' (१८८४), कार्युसन कॉलेज (१८९५) ह्या पुण्यातील शिक्षण संस्थांच्या उभारणीत सहभाग. प्रारंभी शिक्षक, प्राध्यापक व कार्युसन कॉलेजचे दुसरे प्राचार्य (१८९१-९५). आगरकर व टिळक हे दोघेही पुण्याच्या डेकन कॉलेजमध्ये सहप्राध्यापी होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या स्वाभिमानी वृत्तीने प्रभावित होऊन हे दोघेही पुढे त्यांचे सहकारी बनले. काही काळांनंतर मात्र लो. टिळक व आगरकर यांच्यात मतभेद झाले आणि लो. टिळकांनी प्रजर राष्ट्रादाचा तर आगरकरांनी मूलगामी सुधारणा-वादाचा पुरस्कार केला.

आगरकरांनी शाळेत असतानाच लेखनास सुरुवात केली. अकोल्याच्या 'बऱ्हाड - समाचार' या पत्रातून आलेला त्यांचा 'एकत्र हिंदू कुटुंबापासून कायदे - तोटे', हा त्या वेळचा एक यशस्वी निबंध. चिपळूणकरांच्या पुष्पाकाराने 'केसरी' व 'मराठा' ही अनुक्रमे मराठी व इंग्रजी वृत्तपत्रे निघाल्यानंतर, 'केसरी'चे पहिले संपादक म्हणून आगरकरांची नियुक्ती झाली. आगरकर व लो. टिळक यांनी कोल्हापूर-संस्थानचे कारभारी यंत्रे ह्यांच्यावर केलेल्या टीकेमुळे बऱ्यांनी उभयपक्षां-वर किर्याद वाळाल केली. या प्रकरणी या दोघांना शिक्षा होऊन मुंबईच्या बॉंगरी येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले. बॉंगरीच्या तुरुंगा-तील आग्रचे एकत्र एक विषय (१८८२) हे आगरकरांचे पहिले प्रकाशित पुस्तक आत्मलेखन दृष्ट्याही महत्त्वाचे आहे. त्यांनी शेक्स-पियरच्या 'हॅम्लेट' नाटकाचे 'विकार - विलसित' (१८८३) हे रूपांतर त्या तुरुंगावासातच पूर्ण केले. मराठीत शेक्सपियरच्या नाटकांची अनेक भाषांतरे - रूपांतरे झाली. परंतु शेक्सपियरची महत्ता समजून घेण्याच्या दृष्टीने आपल्या या अनुवादाला आगरकरांनी जी प्रस्तावना लिहिली आहे, ती अनन्यसाधारण महत्त्वाची आहे. अनुवाद प्रक्रियेतील समस्यांचाही उदाहोह या प्रस्तावनेत त्यांनी मर्मग्रणे केल्याचे आढळते.

'केसरी' मधील त्यांचे सामाजिक तसेच वाङ्मयीन विषयांवरील निबंधही वाचनीय आहेत. केसरीतील निबंधक निबंध, भाग १-२ (१८८७, १८८८) हा त्यांचा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहे. 'केसरी' पत्राच्या धोरणावरून चालकांशी मतभेद झाल्यामुळे आगरकरांनी सुधारक हे आपले स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढले व स्वातंत्र्य-समता-बंधुता या मुख्यश्रींवर आधारलेल्या, सर्वकष स्वरूपाच्या सुधारणा-वादी विचारसरणीला मुक्त अवसर मिळवून दिला.

सुधारकातील त्यांच्या निबंधांमध्ये स्थूलपणे पुढील प्रकार आढळतात. (१) संशोधनात्मक व ऐतिहासिक स्वरूपाचे निबंध. उदा., 'देवतोत्पत्ती', 'भारतीय कलांचे पुराणत्व'. (२) लोक-जीवनातील निरीक्षणावर आधारित उपयुक्ततावादी, सौंदर्यवादी दृष्टीने लिहिलेले निबंध. उदा., 'सोवळ्याची मीमांसा', 'जोडा'. (३) सामाजिकदृष्ट्या मतभेदांच्या विषयांवरील निबंध. उदा., संमतिवयाचे विल. (४) स्त्रीजीवनाच्या अनेक पैट्ट्यां सहानुभूतीने विचार करणारे निबंध. 'स्त्रियांचा पेहेराव', 'विवाहनिराकरण अथवा चटकोट', 'स्वयंवर', 'स्त्रियांना शिक्षण द्यावे व तेही एकत्र द्यावे' - इ. स्त्रियांच्या व्यक्तिवाच्या सर्वांगीण विकासाची या लेखनामागील तळमळ जिवंत होती. त्यामुळेच स्त्रियांच्या सुधारणेला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचे श्रेय या लेखनाला मिळते.

त्यांचे हे लेखन जॉन स्टुअर्ट मिल आणि हर्बर्ट स्पेन्सर ह्यांच्या विचारसरणीचा ठसा असलेले आहे. सर्वकष बुद्धिप्रामाण्यवाद हे

आगरकरांच्या विचारवृद्धीचे आधारभूत तत्त्व होय. त्यामुळे त्यांनी आपल्या समाजाला अंतर्मुख होणे भाग पाडले आणि काळबाळ व निरर्थक रुढींवर चौकीर हल्ला चढविला. नीतिमत्तेसाठी ईश्वरनिष्ठा आवश्यक असते, असे त्यांना वाटत नव्हते. यातूनच त्यांचा 'अश्वे-वाद' आकाराला आला. व्यक्तिस्वातंत्र्य हे त्यांनी पुरस्कारिलेले दुसरे मुख्य. त्यांचा व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद जीवनाच्या सर्व अंगांना व्यापणारा होता. त्यामुळे त्यात सामाजिक स्वातंत्र्याइतकीच राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्याचीही तळमळ होती. 'मनुष्यतेचे ऐहिक सुखवर्धन' हे त्यांच्या जीवननिष्ठेचे आणखी एक पायाभूत तत्त्व. मात्र त्यांच्या ऐहिक सुखाच्या कल्पनेत आर्थिक व धौदिक सुखांचाही समावेश होता. सुधारकमधून त्यांची ही जीवनदृष्टी प्रभावीपणे व्यक्त होते.

आपल्या सुधारणाविषयक मतांसाठी त्यांना व्यवहारात मोठ्या संघर्षाला तोंड द्यावे लागले. सरकारकडून संमतिवयाचा कायदा पास करून घेण्याबाबतच्या त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांना सनातन्यांच्या तीव्र रोषास तोंड द्यावे लागले.

त्यांच्या सुधारणावादी बुद्धिप्रामाण्यवादाचा प्रभाव तात्कालीन व तदनंतरच्या कथा-कादंबरी, काव्य, नाटक, इ. साहित्यावर पडलेला दिसतो. पाश्चात्य विद्या इंग्रजीतून मराठीत आणताना आगरकरांनी खरेच मधीन मराठी पर्याय शब्द तयार करून अभिव्यक्तीच्यादृष्टीने मराठी भाषेला समृद्ध केले. तसेच वाक्यामीमांसा (१८८८) हे त्यांचे पुस्तकही मराठीतील या विषयावरील पहिले पुस्तक म्हणून महत्त्वाचे आहे. इंग्रजीच्या संपर्काने मराठी गद्याला जे इंग्रजी वळण येत चालले होते ते लक्षात घेऊन आगरकरांनी त्यात मराठी वाक्यरचनेचा नव्याने अभ्यास केला आहे.

(वि. ह. कुलकर्णी, व. क. बऱ्हाडपाडे, नीलमा पुढी)

संदर्भ : (१) 'मा. वा. आळतेकर, गो. ग. आगरकर चरित्रात्मक निबंध', १९३०, पुनर्मुद्रण १९९३. (२) वि. त. जाडेकर, 'आगरकर-व्यक्ति आणि विचार' - १९३३. (३) वि. बा. आंबेकर, 'निबंध वाङ्मय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खं. ५, भाग-१ (संघ. रा. श्री. जांग), १९७३.

आगाशे, गणेश कृष्ण : (ज. १८६४, कोल्हापूर - मृ. ६ फेब्रुवारी, १९२७, मिरज). ज्ञानेश्वरीचे मर्मज्ञ विवेचक, निबंधकार व नाट्यसमीक्षक या नात्याने हे प्रसिद्ध आहेत. शिक्षण कोल्हापूर व पुणे येथे. बी.ए., एल्.एल्.बी. काही काळ शिक्षक. नंतर मिरज संस्थानचे दिवाण.

नाटक, संगीत, शिक्षण, इतिहास, अर्थशास्त्र अशा अनेक विषयांत यांना रस होता. वामुदेवशाली खरे यांच्या निघनानंतर मिरजेत खरे स्मारक मंदिर उभारण्यात यांचा पुढाकार होता.

प्रा. विजापूरकर यांच्या 'ग्रंथमाले'ने यांना लेखनासाठी प्रोत्साहन दिले. कीटकवृद्धी (इंग्रजी ग्रंथाधारे, १९००), पाश्चात्य राष्ट्रांची सामाजिक उत्क्रांती (बेजामिन फोर्डकृत सोशल इन्व्होल्युशनच्या आधारे, १९०१) ही पुस्तके व काशिबाबा हा यांचा निबंध 'ग्रंथ-माले'तून प्रसिद्ध झाला. ह्याच सुमारास यांचे 'चित्रमंजुशक्ती'तून काही कथा, शब्दचित्रे व इतरत्र काही स्कुट लेख प्रसिद्ध झाले. 'रंगभूमी' मासिकातून कोल्हाटकरांच्या 'मतिविकार' नाटकावर आणि खाडिलकरांच्या 'विद्याहरणा'वर लिहिलेले यांचे टीकालेख बरेच गाजले. प्रत्यक्ष नाटककारांनीही हे लेख वाचल्यावर आगाशे ह्यांच्या मर्मज्ञतेचे व रसिकतेचे कोतुक केले.

श्री ज्ञानेश्वरीटीका हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ. हा ग्रंथ १९२४ ते १९३३ या काळात सहा भागांत प्रकाशित झाला. ग्रंथाचा अर्थ लावून वाचकाला त्याचा स्वेच्छेने आस्वाद घेता यावा, अशा दृष्टीने ज्ञानेश्वरीवर लिहिलेली ही पहिलीच आधुनिक टीका. या ग्रंथाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे, टीकेला जोडलेला उपसंहार. ज्ञानेश्वर-कालीन धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण करून

ह्या टीकाप्रकाश्या निमित्ताने ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाची एक नवी दिसा दाखविणाऱ्या लेखकांत, आगाशे यांचा सिद्धांत वाटा आहे.

उपा टाकळकर, विमल मालेराव

आगाशे, गणेश जनार्दन : ० ग. ज. भा. : (ज. १८५२, पुणे-मृ. ११ जुलै, १९१९, पुणे). कवी, निबंधकार, साहित्यसमीक्षक, प्राथमिक व महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. श्री.ए. शास्त्रानंतर सरकारी हायस्कूलमध्ये शिक्षक व मुख्याध्यापक. काही दिवसांसाठी पुण्याच्या रेकन कॉलेजमध्ये इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती.

त्यांच्या अर्धशतकाची मूळग्रंथे (मिसेस कॉसेटकृत इंग्रजी ग्रंथाधारे, १८९१) या ग्रंथाचा दक्षिण प्रादेश कमिटीचे २०० रु.चे पारितोषिक मिळाले. यात कॉसेटमार्ईच्या पुस्तकातील काही भाग बगळले आहेत, तर हिंदुस्थानाला लागू असे काही नवीन भाग वातले आहेत. बाल-सिद्धांत (प्रारंभिक इंग्रजी ग्रंथाधारे, १८९२), सुंदरीची संकट (गोष्ट, १८९२), विद्यावल्ली (काव्य, १९०२), महाराष्ट्र राष्ट्रमयाचे पर्यालोचन (निबंध, १९०२), महाराष्ट्र राष्ट्रमय (निबंध, १९०३), राजपारोक्ष (काव्य, १९१२), वाच्य/वल्ली (काव्य, १९१६) ही त्यांची प्रकाशित पुस्तके. वाच्य/वल्ली ही आपल्या राजाराम या अकासी मृत झालेल्या मुलास उद्देशून लिहिलेली ३३५ श्लोकांची किताबिका विशेष उल्लेखनीय आहे. यात त्यांच्या मुलाचे गुणवर्णन, स्वतःच्या अंतःकरणातील शोकभायना व व्यथित पत्नीचे सार्वजनिक आक्रान्ते. वाच्य/वल्लीत केवळ शोकच नवून उपनिषदे, गीता इत्यादी तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांच्या अभ्यसनाने वेणारा विवेकही प्रगट झाला आहे. मराठीतील एक उत्कृष्ट कथन किताबिका म्हणून वाच्य/वल्लीचा उल्लेख केला जातो. इंग्रजी, मराठी व संस्कृत या तिन्ही भाषांमध्ये ते कविता करीत. त्यांची मराठी कविता जुन्या बळगाची असून 'काव्यरत्नावली' व 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकातून त्यांची काही स्फुट कविता प्रकाशित झाली आहे. एका फ्रेंच ग्रंथाच्या आधारे लिहिलेली त्यांची अर्धशतक-वाचन पाठमाला या शीर्षकाची एक संवादात्मक लेखमाला 'विविध ज्ञानविस्तार'मधून (पुस्तक-२२, २३, २४, २५) प्रकाशित झाली. इंदूर येथे झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे (१९१७) अध्यक्षपद यांनी भूषविले होते.

गं. डे. बामोलकर, विमल मालेराव

आगासकर, जनार्दन धामुदेव : ० जनार्दन धामुदेवजी : (ज. नोव्हेंबर, १८१५-मृ. १८ जुलै, १८९४, मुंबई). 'दर्पण' ह्या पहिल्या मराठी साप्ताहिकाच्या संपादकांपैकी एक.

'द बोम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या सरकारी शाळेत शिक्षण. दादोबा पांडुरंग, कर्तूनजी नोरोजी, बाळ गंगाधरशास्त्री, योशोबा कान्होबा ही त्यांची सहाय्यांची मंडळी.

मुंबईच्या सेक्रेटरीएटमध्ये पॅशियन डिपार्टमेंटमध्ये ट्रान्सलेटर (१८१५). त्यानंतर रेव्हेंयु खात्यात चीफ क्लर्क. बाबवेळी बक्रीची सनद मिळवली. १८४६ मध्ये सुरत येथे प्रिन्सिपल. सदर अमीन (फर्स्ट क्लास सर्थोर्डिनेट नज्ज) म्हणून नेमणूक. पुढे वेळगाव, धुळे, अहमदनगर, पुणे व मुंबई येथे न्यायदानाचे काम. मुंबई हायकोर्टात बदली न्यायमूर्ती म्हणून इंगामी नेमणूक (१६ जून, १८६४). हे पद मिळविणारे आगासकर हे पहिले नेटिव्ह. यांच्या कार्यकुशलतेमुळे त्यावेळेचे इंगामी सर न्यायाधीश जोसेफ बर्नोल्ड यांनी त्यांच्या कायमच्या नेमणुकीसाठी गव्हर्नरकडे शिफारस केली.

मुंबई विद्यापीठाचे केले. हायकोर्टाच्या ग्रीडर परीक्षेचे परीक्षक. त्यांनी इंग्रजीतील काही कायदेकांदचे मराठीत भाषांतर केल्याचे उल्लेख, पण ते कोणत्या ह्याचा नीटसा शोध अद्यापि लागलेला नाही. 'दर्पण' पत्राच्या चालक मंडळातही ते होते. अव्यल इंग्रजी काळातील

पहिल्या उच्चशिक्षितांच्या पिढीतील एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व म्हणून जनार्दन धामुदेवजींचे नाव घेतले जाते.

उपा टाकळकर, विमल मालेराव

० आचार्य घेनाळ : उपा जयलकर, दिनकर शंकर

आचरेकर, गंगाराम भिकाजी : (ज. १८८५, आचरे, ता. मालवण, जि. रत्नागिरी-मृ. १ जून, १९१९, पुणे). संगीतशास्त्राचे लेखक. संस्कृत ग्रंथातील स्वरवर्णनांचा अर्वाचीन मतांशी मेळ घालू पाहणारा व त्या दृष्टीने बाजाच्या पेटीत सुधारणा करू इच्छिणारा चिकित्सक व्यासंगी, संगीतज्ञ, वंतुबाधविशारद.

शालेय शिक्षणानंतर ध्रुपद, मयाळ गायकीचे आणि मृदंग, गीत, सतारीचे शिक्षण. १९०५-०९ राजकुमार कॉलेज, राजकोट येथे संगीतशिक्षण. 'पुणे इंग्रिस कॉलेज फॉर मेन'मध्ये संगीतशिक्षक (१९०९-११). क. ब. रेणूकांच्या स्वरविषयक प्रयोगांआधारीत सिद्धान्ताने भारतीय संस्कृती व भौतिक विज्ञान यांच्याशी संबंध असलेल्या विचारवंतांमध्ये माजलेली खलझ आणि त्यांचे बाद, या क्षेत्रात लक्ष घालून आचरेकरांनी एक नवीन कल्पना मांडली. प्राचीन ('मराठी') मूल स्वरसंस्कृतीत वृत्त्या क्रमांकाचा वृषभ हा स्वर त्याळाच अर्वाचीन ('देवी') स्वरसंस्कृतीत पहिल्या क्रमांकाचा षड्जनामक स्वर मानले गेले, ही ती कल्पना. या कल्पनेचा त्यांनी बराच पाठपुरावा केला. भारतीय संगीतात अवश्य, अपरिहार्य असे स्वरमातरभेद बाजाच्या पेटीत उमटायचे, यासाठी देवळ क्लेमेंटसची भयवस्था आपल्या मतानुसार बदलून सुविमलुषा ही वादनसुलभ हातपेटी त्यांनी बनवली (१९२८).

आचरेकरांचे बरेचसे लेखन स्फुटलेखस्वरूपाचे आहे. शालेय संगीत षड्जतीचे सात भाग (१९२६), शालोपयोगी मार्धनागीत-माला (१९३१) व शास्त्रीय संगीत रागषड्जती (दोन भाग, १९३२) ही त्यांची शैक्षणिक ग्रंथनिर्मिती. त्यांच्या संवाचनाचे सर्व सार भारतीय संगीत स्वरज्ञान : प्राचीन शुद्धकाकल्यांतर नवसंस्कृता मूर्च्छना अशीत आधुनिक केदार पाठ (गुप्त १ व २-१९३३) या पुस्तकात आले आहे. (१) शालेय संगीत षड्जति-पुष्प ७ एकज, (रागतालासह स्वरमाला), १९२६, पुणे. (२) शालोपयोगी मार्धनागीतमाला; १९३१ पु. २. (३) शास्त्रीय संगीत रागषड्जती : वित्तीय गुप्त-नवसंस्कृतामूर्च्छना (प्रचलित केदार पाठ) रागविलक्षण गीतावलि, १९३३, श्रीमणेश प्रेस, पुणे.

नरचक्र विष्णु गोमते, विमल मालेराव

आचार्य (कालगावकर), कृष्णाजी विष्णु : (ज. १८५७, कालगाव, जि. सातारा-मृ. १७ एप्रिल, १९१९, पुणे). बखरी व ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संपादक. ऐतिहासिक टिपणांचे लेखक. शिक्षण कालगाव, सातारा व पुणे येथे. प्राथमिक शाळेत शिक्षक.

सेवानिवृत्तीनंतर (१९१३) जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन व संग्रह करून त्याविषयीचे अनेक लेख यांनी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या नियतकालिकातून व इतर मासिकातून प्रसिद्ध केले. द. न. पारसनीस यांच्या 'भारतवर्ष' व 'इतिहाससंग्रह' ह्या दोन मासिकातून जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी (१९००) या सदराखाली त्यांचे बरेच लेख गोष्टीरूपाने प्रसिद्ध झाले. 'काव्येतिहाससंग्रह', 'विविधज्ञानविस्तार' व 'शालापत्रक' यांतूनही काही लेख प्रकाशित.

आचार्यांनी इ. स. १८६५ ते १८८० पर्यंतच्या काळातील आत्मचरित्र प्रकाशित केले आहे (विज्ञापि, घृ. ५०, अं. ९). त्यात त्यांनी आपल्या ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संग्राहक वृत्तीची जोपासना कशी झाली, याचा आढावा घेतला असून ह्या अनुपंगाने आपले शिक्षण, तत्कालिक शैक्षणिक वातावरण इत्यादींचे रेखीव चित्र काढले आहे.

उपा टाकळकर, विमल मालेराव

आचार्य, बळीराम जनार्दन : (ज. १० डिसेंबर, १८८२ - मृ. १७ जुलै, १९५०). अभ्यासप्रारंभ पुस्तकाचे कर्ते. वास्तव्य मुंबई येथे. शत्रुघ्नसमाजातील बर्मविषयक अनास्था पाहून ग्रंथनिर्मितीची प्रेरणा. **महर्षि पाजणवल्क्याची भविष्यवाणी** (१९२१) हे वास्तव्यवादाच्या संन्यासमतेतील ५ व्या अभ्यासातील उपदेशांचे सविस्तर विवेचन करणारे पुस्तक. वेदान्तविषयक अभ्यासविचाराचे सुबोध विवेचन करणारा **मनोविलास** (१९२३) हा ग्रंथ आणि वास्तव्यवादाच्या **भीष्मवास जीनेचे सार्य व सटीप विवरण** करणारा ग्रंथ (१९२५) ही त्यांची साहित्यनिर्मिती. केळवे-मोहोम (जि. ठाणे) येथील संपुष्टाव केशवनाथ महाराज यांचे छोटेसे पारंपरिक चरित्रही त्यांनी लिहिले आहे.

उपा. शाकडकर, मीनल मिसळ

आजगावकर, (महाराष्ट्र-भाषाभूषण) जगन्नाथ रघुनाथ : (ज. १६ ऑगस्ट, १८७९, वराड, ता. मालवण, जि. रत्नागिरी - मृ. २७ ऑगस्ट, १९५५, मुंबई). 'महाराष्ट्र-कविचरित्र'कार. मूळ गाव सार्यतवाडी संस्थानातील आजगाव. शिक्षण जेमतेम इंग्रजी पाच इयत्तापर्यंत. चरित्रार्थासाठी मुंबई, पुणे, कोल्हापूर अशा ठिकाणी अनेक प्रकारच्या नोकऱ्या. काही काळ पुण्याच्या 'ज्ञानप्रकाश'त उपसंपादक. नंतर मुंबईस 'इंद्रप्रकाश'च्या संपादकीय विभागात (१९११) नोकरी. **ज्ञानाजग** नावाच्या मासिकाचे संपादक. अच्युतराव कोल्हाटकरांचे 'महेश' हे पत्र, तसेच 'सुधाकर' व 'रंगजर्ना' त्या पत्रांचे अप्रकट संपादक म्हणूनही यांनी काही काळ काम केले.

आजगावकरांनी थिपुल व विविध प्रकारची ग्रंथरचना केलेली आहे. **कणकुल** (१९०१) हे काव्य, **मनविकसन व मयानंद** ही नाटके (१९१०), **थिमुल्ल्या गोडी** (१९१३) हे बालसाहित्य, **नेपाळवर्णन** (१९०६), **इसायसीती** (१९११-१२), **मरतपूरचा वेढा** (१९०४, १९१९), **सुतपिढेचे चमत्कार** (१९१८) ही यांतील काही रचना. ग्रंथलेखन हाच त्यांचा व्यवसाय होता. **वीरशैव संगीत-मञ्ज** (१९१०), **भीमरिमज्जनासुत** (१९१६), **निरपवाद मञ्ज-माला** (१९१९) ह्यासारखी पुस्तकेही यांनी तयार केली. परंतु यांचे महत्त्वाचे साहित्यिक कार्य म्हणजे त्यांनी लिहिलेली **महाराष्ट्र कवि-चरित्रमाला**. ह्या मालेच्या पहिला खंड प्रकाशित झाल्यानंतर (१९०८) सुमारे ३,००० पृष्ठांचे कविचरित्रसाहित्य यांनी एकूण अकरा खंडांत प्रसिद्ध केले. प्रसिद्ध-अप्रसिद्ध अशा सुमारे दो-सवाशे जुन्या मराठी कवींची चरित्रे या मालेतून प्रकाशित झाली आहेत. **महाराष्ट्र संत कवियित्री** (१९१९) हे यांचे पुस्तकही प्रसिद्ध आहे. ही संतचरित्र लिहिताना त्यांनी परिश्रमपूर्वक माहिती गोळा केली व ज्ञानेश्वर-तुकारामासारख्या प्रसिद्ध संतांप्रमाणेच हरी नारायण, लिंगनाथ योगी, चिदंबरदास राजाराम, रघुपती महाजन, गणपतराव साधू, ठाकुरदास-बाबा, दादा नाईक भिडे, नगाजी महाराज, पांडुरंग दादी, नाथभुजंग यांसारख्या सर्वस्वी अप्रसिद्ध व उपेक्षित कवींना प्रकाशात आणले. मराठी बाह्यमयेतिहासाच्या दृष्टीने त्यांचे हे कार्य महत्त्वाचे आहे. त्यांची चरित्रलेखनामागेली भूमिका भाविकाची असल्यामुळे संतचरित्रातील सर्व चमत्कारांचे वर्णन त्यांनी भद्रेने केलेले दिसते. चमत्कार ही गोष्ट बुद्धिप्रामाण्यवादी अशा चिकित्सक वाचकांना जरी अविश्वसनीय वाटली तरी साधुसंतांच्या ठिकाणी असलेले हे चमत्कार-सामर्थ्य डॉ. मांडारकर, सर अॅम्ब्रोज फ्लेमिंग इत्यादी विद्वानांमार्फत मान्य केले आहे, अशा आशयाचे मत आजगावकरांनी मांडले आहे. संत-चरित्रकार महिपतीनंतर प्राचीन कवींची चरित्रे एवढ्या परिश्रमाने व एवढ्या मोठ्या संख्येने लिहिणारे लेखक म्हणून आजगावकरांचे नाव महत्त्वाचे आहे.

पा. गो. तुळपुळे, विमल भालेराव

संदर्भ : (१). वृ. क. आजगावकर, 'ज. र. आजगावकर परिचय' बीणा, व. १, ज. ५, १९४५, पृ. ५ (२) बाबरीका कुले, 'संतबाह्यमयेतिहास' रत्नक संगीतक आजगावकर (मुळावर्त), 'हम', मार्च १९५४, पृ. १०. (३) प्रभाकर पाध्ये, 'ज. र. आजगावकर', मनोहर, नोव्हेंबर १९१९, पृ. ५.

आठत्ये, कृष्णाजी नारायण : (ज. ३ जानेवारी, १८५६, टेंभू, जि. सातारा - मृ. २९ नोव्हेंबर, १९२६, पुणे). कवी, टीकाकार, भाषांतरकार, चरित्रकार व संपादक. शालेय शिक्षण पाचव्या इयत्तेपर्यंत. बडोद्याच्या साक्षिपाठ वैदिक बाह्यमयेतिहासाचे अभ्ययनही यांनी केले. सातारा जिल्ह्यात पाच वर्षे शिक्षकाची नोकरी. पुढे चित्र-कलेच्या शिक्षणासाठी मुंबईस प्रयाण. चित्रकलेचा अभ्यास संपादन बडोद्यास गमन. तेथे बडोद्याचे दिवाण टी. माधवराव यांचा परिचय. पुढे टी. माधवराव यांच्याबरोबर मद्रासला प्रयाण. मलबार-कोचीन येथे त्यांचे बंधू राहत म्हणून त्यांच्याकडे वास्तव्य. तेथे एका कंपनीत भाषाशिक्षक म्हणून नेमणूक. कोचीन येथे असताना **गीतापद्यमुक्ताहार** नावाचे पुस्तक लिहून त्यांनी आपल्या ग्रंथलेखनास प्रारंभ केला. त्यांनी **केरळकोकिल** नावाचे मासिक सुरू केले. मासिक त्यांनी अविशय लोकप्रिय केले. यामुळे 'केरळकोकिलकार' या नावानेच ते विशेषत्वाने ओळखले जातात.

केरळकोकिल (आरंभवर्ष १८८६ - डिसेंबर, १९०९ शेवट) हे मासिक मलबारमधील कोचीन या गावी असताना त्यांनी चालविले. सामान्य मराठी वाचकांना विविध विषयांची गोडी लावणे, हा या मासिकाचा उद्देश. निष्ठुर व सखेतोड टीकाळेख हे **केरळकोकिल**चे वैशिष्ट्य. 'कलमवहादुरास शोलापगोटे' या सदरातून ते नवशिक्षका लेखकांवर परखड टीका करीत. पहिली चार वर्षे कोचीनहून व नंतरची सोळा वर्षे मुंबईहून हे मासिक प्रसिद्ध झाले. 'लोकोत्तर चमत्कार' हे त्यांचे सदरही लोकप्रिय झाले. त्यांच्या कविताही वैशिष्ट्यपूर्ण होत्या. **मुलीचा समाचार** (१९१०), **सासरची पाठवणी** (१९१४), **माहेरचे मूळ** (१९१०), **वापसलुलाचा ओगामा**, **एका नाटक्याचा पश्चात्ताप**, **गुफा** इत्यादी त्यांच्या कवितांतील चित्रमयता रंजक व आकर्षक आहे. त्यांच्या कवितेतील ह्या चित्रमयतेमुळेच गृहेरी मठाच्या भीशंकराचार्यांनी त्यांना 'महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर' ही पदवी दिली होती.

त्यांनी छोटी-मोठी सुमारे चाळीस पुस्तके लिहिली. त्यांतील बरीचशी आधारित किंवा स्वैर अनुवादात्मक आहेत. संस्कृत-इंग्रजीतील काव्ये, नाटके, कादंबऱ्या, तत्त्वज्ञान त्याचप्रमाणे फोटोग्राफी, मोहिनीविद्या, आरोग्य, नजरबंदी इत्यादी विषयही त्यांनी हाताळले आहेत. **गृंगार-विलकावरी** (कालिदासाच्या 'गृंगारतिलक' काव्याच्या आधारे, १८८४), **वैराग्यसतकावरी** (मूर्तहरीकृत १८९६), **आर्षावद्ध भीमदूषणवद्गीता** (१९०८) हे पद्यात्मक अनुवाद. **सधुयामिनी स्वप्न** (शेक्सपियरच्या 'मिडसमर नाइट्झीम' या नाटकाचे रूपांतर, १८८७), **काकडे तरवारगहावर** (सर्खाटीसच्या 'डॉन किकोटो'चे संक्षिप्त रूपांतर, १९२५), **चीनचा इतिहास** (पिन्चर्स ऑफ चायना अॅण्ड इट्स पीपल, १८९१) ह्या पुस्तकांप्रमाणेच स्वामी विवेकानंदांच्या 'कर्मयोग', 'राजयोग', 'भक्तियोग' ह्या ग्रंथांची भाषांतरेही त्यांनी केली आहेत. त्यांची **हवेंतावरा** (१९१८) ही स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी प्रसिद्ध असून, त्यांच्या **निवडक लेखांचा संग्रह**ही (१९२६) प्रसिद्ध आहे. **आद्य जगद्गुरु भीमदूषणराचार्य यांचे विस्तृत चरित्र** (१९१०), **समर्थांचे सामर्थ्य** (१९२५), **लोकहितवादी यांचे चरित्र** (१९२६), **विवेकानंद जीवमकथा** (१९२८), **रामकृष्ण परमहंस** (१९२९) हे त्यांनी लिहिलेले चरित्रग्रंथ. त्यांनी काढलेल्या **पुष्पगुच्छ** (१८८०) मासिकातूनही त्यांचे विविध व्यावहारिक विषयांवरील संकीर्ण लेखन प्रसिद्ध झाले आहे.

मं. वे. लानोलकर, विजया डबीर, लता जाधव

आठव्ये, जनार्दन हरि : (ज. १८२६, शिपोशी, जि. रत्नागिरी - मृ. ११ एप्रिल, १९००, मुंबई). वृत्तपत्रकार, मुद्रक व प्रकाशक, शिक्षण मंत्रिकपर्यंत, रत्नागिरीला इंग्रजी शाळेत काही काळ शिक्षक, नंतर येथेच यांनी १८४८ साली 'नवमिष' हा छापल्याला सुरू करून नवमिष हे साप्ताहिक १८५३ पासून चालविले.

प्राचाविषये, भाग १ व २ (१८५५, १८५७), बालवेध (मूळ इंग्रजीवरून भाषांतरित, १८६१), वराहमिहिरा ग्रंथ १ (वराहमिहिरा ग्रंथ संस्कृत ग्रंथाचे मराठी भाषांतर, १८७४), सारसिद्धि पिंपर (संस्कृत भाष्यरून मराठी शब्द कसे निर्माण झाले ते दर्शविणारा भाष्यकोश, १८७१) इत्यादी ग्रंथ त्यांनी आपल्या छापल्यान्यात छापून प्रकाशित केले.

महिनी बेरेकर, डॉ. राम बोरे

आठव्ये, भैरव्यासाहेब : पहा आठव्ये, श्रीकृष्ण विठ्ठल

आठव्ये, विष्णु चारुदेव : (ज. २१ एप्रिल, १८८५, रत्नागिरी - मृ. - २८ ऑगस्ट, १९५९). विविध वर्गांच्या इतिहासाचे लेखक म्हणून मुख्यपणे प्रसिद्ध. आठव्ये वराहमिहिरा इतिहास, प्रथम खंड (साधन विभाग, १९३९), द्वितीय खंड (वृत्तान्त विभाग - पूर्वार्ध - उत्तरार्ध १९४८), कवशाचे नाम्ननाचा इतिहास (१९४७), मधोमध, मुषावर (मोघांतर, चित्रणासह १९६३), मीमंस्वरूपवृत्तिविल सिद्धी (प्रबंध, १९५३) इत्यादी पुस्तके यांनी लिहिली. आठव्ये वराहमिहिरा इतिहास या ग्रंथाच्या निमित्ताने त्यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक योरे शास्त्रांच्या प्रामाणिक अभ्यासास उपयुक्त अशी साधने उपलब्ध करून दिली आहेत.

ग. दे. नागोकर, डॉ. राम बोरे

आठव्ये, श्रीकृष्ण विठ्ठल ऊर्फ भैरव्यासाहेब : (ज. १९७२ शिपोशी, जि. रत्नागिरी - मृ. २४ जानेवारी, १८४०, शिपोशी). (इतिहास-समीक्षक व संशोधक-लेखक, प्राथमिक शिक्षण शिपोशी येथे व नंतरचे शिक्षण पुणे व इंदूर येथे. अलाहाबाद विद्यापीठाचे बी.ए. (१८९४). श्रीमंत होळकर यांचे दिवाण म्हणून काही काळ नोकरी.

त्यांची स्वतंत्र ग्रंथरचना नाही. पण हे जुन्या पिढीतील मराठ्यांच्या इतिहासाचे नामांकित चिकित्सक, इतिहास-समीक्षक होते. ऐतिहासिक विविध बादप्रस्त प्रभाव यांनी सुभ, धार्मिक, विश्वचरामक लेख लिहिले. यांचे काही लेख कोल्हापूरच्या 'ग्रंथमाला' मासिकात व १९०० सालापासून 'केसरी' साप्ताहिकात प्रसिद्ध. त्यांच्या काही लेखांची नावे पुढीलप्रमाणे :- कदाचींच बालव्यापील नाव साहू होते, आविष्करी मुकुंदराज यांचा एक योगपर ग्रंथ, साधुचर्य गुकाराम यांचा समाधि कालमिर्षय, मुत्सही शाणा वृद्धवनीस, भक्तिवाचरील मराठ्यांची मोहीम व अष्टेश्वरामांची योग्यता, राजवाडे व चिमणाजी रामोदर, मि. किंकडे व पारसनीस यांनी केलेला याचीयाग वेगवेगळ्यापरीत मिश्रामेघ, संग्राही पोरपडे कधी मारला गेला, बालू विठ्ठल यांगारकर इत्यादी. ऐतिहासिक संशोधनाच्या क्षेत्रात काही बादप्रस्त मुद्यांच्या संवेघात ह्यांचा इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांच्याशी धीम मतभेद होता. तो त्यांनी अनेक लेखांदून साधार स्पष्ट केला आहे.

ग. दे. नागोकर, के. ए. पोतवार

आठव्ये, नरहर लक्ष्मण ऊर्फ नाना : (ज. १८९६, पुणे - मृ. १९६८). वैयक्तिक मानसशास्त्र या विषयाचे लेखक, राष्ट्रीय शिक्षण चळवळीतील एक विचारवंत. जम पुण्यात, बालपण काठेवाडात यांची येथे, शिक्षण गुजरातेत. त्यामुळे गुजराती भाषा व साहित्य यांचा उत्तम परिचय. पुण्याच्या कार्युसन कॉलेजातून बी.ए. (१९१७ मध्ये जालियनवाला बागेच्या हत्याकांडाची हकीकत ऐकून, त्यांनी भाजन्म महाचारी राहून देशसेवा करण्याची प्रतिज्ञा केली. सर्व आयुष्य मतस्य

पत्नीने शिक्षणक्षेत्राला वाहिले. प्रथम नागमतीला शिक्षक, १९२० मध्ये प्रो. अण्णासाहेब विजापुरकर यांच्या सधीन समर्थ, विद्यालयात व पुढे वर्षी येथे महिला आभवात दाखव. वर्षी वेथील या महिला-भवाचे कालांतराने संचालक.

त्यांचे पहिले पुस्तक निटिस राज्यभरस्थं-या इतिहास (१९२१), आत्महत्या : त्यांचा इतर यत्तिकार (१९३३), हा त्यांचा छोटे-लानी निवध. पुर्वेची मुळांची सुधारणा (१९३३) आणि बालकांचा मनोविक्रम, (१९३९) ही केवळ वैयक्तिक मानसशास्त्राच्या हदि-कोनातून लिहिलेली त्यांची दोन पुस्तके, विशेष महत्त्वाची आहेत. पुर्वेची मुळांची सुधारणा हे या विषयावरील मराठीतील बहुधा पहिलेच पुस्तक असावे. मुळांच्या पुर्वेर्तनाची मानसशास्त्रीय व समाज-शास्त्रीय मोमांसा त्यात केली असून, मुले सुधारण्याची दिशा व उपाय मुचविले आहेत. या ग्रंथाच्या उपसंहाराचे प्रकरण प्रा. बा. रा. कोलरकर यांनी लिहिले आहे. 'व्यास विद्याभम' अशीत विद्याभ्यांभे सासाय (१९३८) ही त्यांची विद्याभ्यांभ्या जीवनालाच संपूर्णपणे वाहिलेली पहिलीच कादंबरी होय. वाशिनाय डॉक्टर सरस्वती ही रायट लई स्टीव्हन्सन यांच्या 'डॉ. जेकिन्स ऑफ मि. हाइड' या सुप्रसिद्ध नवतकथेचे रूपंतर असलेली कादंबरी व कॅव्स्टनहूट 'रेनोव्ड व कॉक्स' या गोष्टीच्या आधारे लिहिलेले राणा कोल्हा (१९३९) ही त्यांची अन्य पुस्तके.

ग. वि. अकोलकर, के. ए. पोतवार

आठव्ये, पार्वतीबाई : (ज. १८७०, देवदल, जि. रत्नागिरी - मृ. १० ऑगस्ट, १९५५). बालकृष्ण केशव जोशी यांची कन्या. आनंदीबाई कर्वे यांच्या वाकल्या भगिनी. पंथराध्या, वर्षी वैधव्य. अण्णा व आनंदीबाई कर्वे यांच्या प्रयत्नाने, पुण्यास ट्रेनिंग कॉलेजचे शिक्षण व विषया पुनरुज्जीवनाच्या कार्यात सहभाग, अमेरिकेचा प्रवास, अमेरिकेत हल्की सरकी कामेही केली, हिंगण्याच्या अनाथ-यात्रिकाभवाच्या आज्ञमसेविका व प्रचारिका. आभमासाठी वर्गीणी गोळा करण्यासाठी हिंदुस्थानभर प्रवास, पॉशिष्टन (अमेरिका) येथे १९१९ साली झालेल्या आंतर-आंतरराष्ट्रीय प्रचुर परिषदेत हिंदी की मजुरांच्या प्रतिनिधी म्हणून उपस्थिती, विषवेला सक्तीने देण्यात येणारी संव्वास वीक्षा (केशवपन इ.) त्यांनी पुढे नाकारली.

माझी कदाची (१९२८) हे पार्वतीबाईंनी लिहिलेले आत्मचरित्र असून वैधव्य, केशवपन, हिंदु-विवाहपद्धती, कुटुंबपद्धती, श्री स्वातंत्र्य व विद्यांच्या संस्था यांवेघातील आपले विचार त्यांनी त्यात मांडले आहेत. जीजीवननातील ध्यार्षीना, वाचा फोडणाऱ्या एक महत्त्वाच्या लेखिका.

कृष्णाबाई माटे, सुवमा भगवंकर, मीलिमा गुडी

संघर्ष : 'माझी कदाची' प्रस्तावनालेखक प्रो. बोबो केशव कर्वे, प्रका. गो. म. विपलकर, हिंगवे, १९२८.

आतार, शिकंदरलाल : (ज. १२ ऑगस्ट, १८९३ - मृ. १९४२). अनुवादक व लेखक. व्यवसायाने प्राथमिक शिक्षक, सातारा जिल्ह्यात अनेक शाळातून अभ्यापन, अमेरिकेच्या व्यवसायोपवृत्तीच्या इतिहास (१९२६) हा जगजाय खळा यांच्या हिंदी पुस्तकाचा अनुवाद. मध्य विज्ञान अथवा आधुनिक शास्त्रीय जगत् (१९१९) हा प्रा. चारुचंद्र महाचार्य ह्यांच्या बंगाली पुस्तकाचा अनुवाद. सासा आकिकेचा मवास अथवा आकिकेतील काकिरांचा देश (१९२३) हा प्यारीमोहन सेनगुप्त ह्यांच्या 'प्रवासी' मासिकातील बंगाली लेखमालेचा अनुवाद, ही ह्यांची प्रकाशित पुस्तके. १९२१ साली बडोदे येथे झालेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनात त्यांनी 'मुसलमान आणि मराठी भाषा' हा निबंध वाचून मुसलमान समाजाने मराठी भाषेकडे दुर्लक्ष न करता मुसलमान धर्माचार्य, वादशहा, साहित्य सेवक, शास्त्रशोध

व पुढारी ह्यांची वारिजे मराठीत मिळून मराठी साहित्याचे संवर्धन केले पाहिजे. अशी महत्वाची सूचना केली होती. मुसलमान धर्मविषयक दहशतवादी मराठी वाचकांना परिचय करून देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी *पुराण परिचय* अथवा *पुराणांचे चारित्र्य, ऐतिहासिक आणि सामाजिक* १९८१ (१९८१) ह्या नावाचे एक छोटे पुस्तक प्रसिद्ध केले. अली खलिकाचे पुत्र व मध्यम पैगवरीचे नातू इसन-हुसेन ह्यांनी करवालाच्या रणक्षेत्रावर मराठ्यांशी संग्र करून भारातिथी देह ठेवला, ह्या प्रसंगाचे विषाकर्षक व हृदयंगम वर्णन करणाऱ्या *दिवायलीचा संग्रह भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या* प्रेमासिकातून प्रसिद्ध करून मुसलमानांचे खास जातीय पदवाहम्य त्यांनी प्रकाशात आणले. सांगली-सातारा भागातील मराठ्यांच्या इतिहासाला उपयुक्त अशी बरीच माहितीही गोळा करून टिपणे व छोटे निबंध ते वेळोवेळी प्रसिद्ध करीत. मुसलमान समाज व मराठी समाज यांमध्ये दुवा निर्माण करू इच्छिणारा एक महात्माचा लेखक.

ग. दे. कानोकर, डॉ. राम मोघे

आत्रे, त्रिषक नारायण : (ज. ५ सप्टेंबर, १८७२, संगमनेर जिल्हा नगर - मृ. फेब्रुवारी, १९३३, अमरावती). ग्रामव्यवस्था व गुन्हेगार जमात या विषयांचे तज्ञ लेखक. मुंबई विद्यापीठाचे बी.ए., एल्.एल्.बी. मुंबई सरकारच्या महसूल खात्यात नोकरी.

आत्रे हे समाजशास्त्र विषयाचे चांगलेच जाणकार होते. *गुन्हेगार जाती* (१९११) व *गायगाडा* (१९१५) ही यांची दोन उल्लेखनीय पुस्तके. *गुन्हेगार जाती* हे याचे पुस्तक एफ. केनेडी ह्यांच्या 'क्रिमिनल क्रॉसिड इन द बोम्बे प्रेसिडेन्सी' या पुस्तकावर आधारित असून त्यात थंजारी, कैफाडी, मांगगारोडी, रामोशी इत्यादी गुन्हेगार समजलेल्या जमातींविषयीची माहिती आहे. या जमातींची भाषा, पालोरीती, गुन्हे करण्याच्या पद्धती, शेष, संकेत इत्यादींविषयीची माहितीही आत्रे यांनी दिलेली आहे. आत्रे यांचा नोकरीनिमित्त लेखापाण्यातील अठरापगड जातींच्या व थंयांच्या लोकांशी निकटचा संबंध येत असे. या संबंधामुळे व त्यांच्याविषयी वाटणाऱ्या जिह्वाज्यामुळे त्यांनी ग्राम-व्यवस्थेचे जे अवलोकन केले त्यातून *गायगाडा* या पुस्तकाचा जन्म झाला. मराठीतील या प्रकारचे हे अतिशय महत्वाचे पुस्तक मानले जाते. ह्या पुस्तकातून ग्रामव्यवस्थेचे व लेखापाण्यातील वर्णव्यवस्थेचे पूर्वीचे व विद्यमान स्वरूप ह्यांचे तुलनात्मक दर्शन त्यांनी घडविले आहे. ग्रांशिवाय सक्तीचे शिक्षण (१९०८) हा 'विविधज्ञानविस्तारा'तून प्रसिद्ध झालेला त्यांचा निबंधही उल्लेखनीय आहे. परंतु आत्रे मुख्यतः ओळखले जातात, ते त्यांच्या *गायगाडा* या पुस्तकाने. मराठी ग्राम-संस्कृतीचा विविधांगी परिचय करून देण्याच्या दृष्टीने मराठीतील हे एक अनन्यसाधारण पुस्तक गणले जाते. आजही याचे महत्त्व कमी झालेले नाही.

उषा दाकडकर, डॉ. राम मोघे

० आधुनिक : पहा भवाळकर, नीलकंठ बळवंत
० आनंद धनराम : पहा कुलकर्णी, रामचंद्र विनायक
० आपटे गुरुजी : पहा आपटे, वाङ्मय श्रीधर
आपटे, गोविंद विनायक : (ज. १८६९-मृ. १९२५, केरी-गोवा). विविध ब्राह्मण घराण्यांचा इतिहास लिहिणारे व क्षेत्रवर्णनपर पुस्तकांचे लेखक. विद्यालयीन शिक्षण मिळाले नाही. तथापि, सार्वजनिक कार्याच्या आवडीतून इतिहास संशोधनास व लेखनास यांनी सुरुवात केली.

त्यांच्या *मासला* (१९०२) हे त्यांचे पुस्तक म्हणजे धर्म, नीती, मद्यपाननिषेध इत्यादी विषयांवरील त्यांची व्याख्याने आक्षेपाई ठरवून सरकारने त्यांच्यावर १८९६ साली जो खटला भरला त्या खटल्याची हकीकत होय. या खटल्यात त्यांना दोन वर्षांची शिक्षा झाली. तुंगगा-तून सुटल्यावर ते वाई येथे राहू लागले. तेथे ते पंडित भाऊशास्त्री लेले

यांच्या 'धर्म' या नियतकालिकाचा प्रचार करीत. 'ब्राह्मण घराण्यांचा सविस्तर व साधार इतिहास' लिहिण्याचा पहिला प्रयत्न आपटे ह्यांनी १९१४ च्या सुमारास केला. 'आपटे', 'बर्दे', 'पटवर्धन' व 'गोखले' घराण्यांचे ह्यांनी लिहिलेले इतिहास ही त्यांची महत्वाची कामगिरी. महाराष्ट्राच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरणारे कुलवृत्तांत व घराण्यांचे इतिहास लिहिण्याची श्रुती अनेकांना देण्याचे भेद आपटे यांच्याकडे जाते. त्यांनी स्वतः *आपटे घराण्यांचा इतिहास* (शके १८३६), *बर्दे घराण्यांचा इतिहास* (शके १८३८), *संस्थानिक पटवर्धन घराण्यांचा इतिहास* (१९१९), *गोखले घराण्यांचा इतिहास* (१९०२), हे लिहिले. *निर्मळ क्षेत्र-वर्णन व स्थानवर्णन* (१९००), *श्रीक्षेत्र वाईवर्णन* (१९११). ही त्यांची क्षेत्रवर्णनात्मक पुस्तकेही माहितीपूर्ण आहेत.

बाह्यमय : (१) निर्मळ क्षेत्रवर्णन व स्थानवर्णन; १९००. (२) श्रीक्षेत्र वाईवर्णन; १९११. (३) आपटे घराण्यांचा इतिहास; १९१४. (४) बर्दे घराण्यांचा इतिहास; १९१९. (५) संस्थानिक पटवर्धन घराण्यांचा इतिहास; १९१९. (६) सर्व हिंदुस्थानातील गोखले व गोखले रास्ते घराण्यांचा इतिहास; १९१२. (७) गोविंद विनायक आपटे यांचा खटला उर्फ न्यायाचा मासला; १९०२.

मजिरी बेदेकर, भीमल निसळ, कला जाधव

आपटे, गोविंद सदाशिव : (ज. २६ जुलै, १८७०, सातारा - मृ. २९ नोव्हेंबर, १९३६, उज्जैन). व्योतिर्गणितज्ञ. एम.ए., बी.एस्सी. उज्जैनच्या माधव कॉलेजात प्राध्यापक व नंतर प्राचार्य. सेवानिवृत्ती-नंतर उज्जैनला वेधशाळेचे सुपरिटेंडेंट. १८९७ च्या उज्जैन येथे भर-लेल्या व्योतिर्गणसंमेलनाकडून 'गणकचूडामणि' ही पदवी. *चलन्या विवेचन* अथवा *चहाकाव्य* (१९१९) नावाचे पुस्तक यांनी १९१९ मध्ये लिहिले.

यांनी *पंचांग चिंतामणि* (१९३३) व *सधोर्नंद लाघन* (१९३६) असे ग्रंथ लिहिले आहेत. पहिला ग्रंथ हा एक सूक्ष्म सारणी-ग्रंथ असून त्यातून एक वर्षाचे पंचांग ७० ते ७९ तासांत तयार करता येते. याच सुमारास त्यांचा *पि इनिशिअल् पॉइंट ऑफ अवर क्रोडियाफ* हा इंग्रजी ग्रंथही प्रसिद्ध झाला. त्यांनी पंचांग तातडीने तयार करण्यास प्रत्त्याच्या ठराव्या अशा *पंचांगचिंतामणि* व *ब्रह्मचिंतामणि* या दोन सारण्या तयार केल्या.

ग. दे. कानोकर, डॉ. राम मोघे, कला जाधव

आपटे, चिंतामण मोरेश्वर : (अंदाजे, इ. स. १८८० ते १९२०). कादंबरीकार. बडोळ मोरेश्वर ऊर्फ मोरशास्त्री हे वैदिक असले तरी व्यवसायाने वैद्य होते. चिंतामणरावांना विशेष शिक्षण मिळाले नाही. तथापि त्यांनी स्वकष्टाने शानार्जन केले. रजिस्ट्रेशन खात्यात शिपाई म्हणून नोकरीस आरंभ केला आणि पुढे ते इन्स्पेक्टरच्या पदापर्यंत पोहोचले. नोकरीच्या काळात त्यांचे लेखन-वाचन सुरू असे.

ह्यांच्या *पुढळाबाई* (१८८९) व *शामसुद्ध आणि त्याचा सिंघ* बटो, भाग १, २, ३ (१८९३) ह्या दोन कादंबऱ्या विशेष प्रसिद्ध आहेत. *पुढळाबाई* या कादंबरीतून, जुन्या बखरी, इतिहास इत्यादींच्या आधारे स्वधर्मरक्षण व स्वराज्य-स्थापन करणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या तद्विषयक घडपट्टीचे चित्रण आढळते. *शामसुद्ध आणि त्याचा सिंघ* बटो ही त्यांची कादंबरी म्हणजे, सध्याटिस या संनिष्ठ लेखकाच्या सुप्रसिद्ध 'डॉन किशोट' च्या धर्तीवर पण स्वतंत्रपणे लिहिलेली कृती होय. फक्त व्योतिर्गणविषयक समाजाचे वेड घालविणे, हा या कृतीच्या निर्मितीमागील हेतू. सरळ, रंजक शैली व निरास वाचकांच्या आधारे लिहिलेली त्यांची ही कृती उल्लेखनीय आहे. याशिवाय *मुमित्र* (१८८७) हे अलेक्झांडर ड्यूमासच्या 'कॅप्टन पॉल'च्या

आचार्य लिहिलेले नाटक. *साधनासाधनिका* (१८९३), *सप्तम श्रेण्यरी* (१९१४) ही बाबी अन्य पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

जी. पु. दा. कलापु. मरा. ना. प.

आपटे, दत्तात्रेय अनंत : • जन्मतनय : (ज. १८७५, वढनेर पोळी, जि. बुलढाणा—मृ. ११ जून, १९२९, पुणे). कुटुंबा बळगाचे तथापि आधुनिक कवितेबद्दल आस्था बाळगणारे कवी व काव्यरसिक मूळ गाव कुंभर. *स्कूल-कामन* पर्यंत शिक्षणानंतर लोह (कुंभर) येथे पारा येथे शिक्षक. या काळात लोह येथील साधुबन चंडिराम महाराज यांचे पदवळ चरित्र लिहून त्यांनी ते प्रसिद्ध केले (१८९९). अनंततनय बाबी प्रारंभीची बरोचशी कविता काव्यरसनाचीतून व १९२० नंतरची प्रामुख्याने चित्रमयकवितेमधून प्रसिद्ध झाली आहे.

१९२० साली पुणे मुकाबी कवी व काव्यरसिक व्याख्यातांनी स्थापन झालेल्या 'भी महाराष्ट्र चारदासद्वारा'चे ते प्रमुख आचार्यस्तंभ होते. ह्या संस्थेच्या वतीने नवीन कवितेविययी समाजात आवड उत्पन्न करणे, कवींच्या काव्यकृती प्रकाशित करणे, कवींची चरित्र-विषयक माहिती मिळवून ती प्रसिद्ध करणे, काव्यग्रंथांचा संग्रह करणे, कविसंमेलने भरविणे, काव्यविययक चर्चा चढवून आणणे, असे विविध उपक्रम अनंततनय यांनी केले. ना. प्र. भिडे यांनी तयार केलेल्या 'काव्यचर्चा' (१९२५) ह्या ग्रंथाच्या संपादनासाठी त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. विनायकांच्या कवितांचे संपादनही यांनी केले आहे (१९२४). त्यांनी काही संस्कृत काव्यांचा गद्य-पद्य अनुवाद केला असून, काही काव्यग्रंथ संपादित केले आहेत. त्यांची स्वतःची काव्यरचना *इदमंतरंग* (तीन भाग, अनुक्रमे १९१५, १९२०, १९२६) ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्यांचा *पुण्याची वर्षी* (पोढाडा—१९२०) प्रसिद्ध आहे. वाशिनाथ *विलकमिषय* (पूर्वार्ध, १९२८) हे को. टिळकांचे ओवीबद्ध चरित्र व *लोकात्म्यावरची गीता* (१९१७) ह्या रचनाही उल्लेखनीय आहेत. *शाखा-तिका* (१९१३) हे 'मेघदूता'ची कथना घेऊन लिहिलेले काहीसे विनोदी असे काव्य असून अर्बाचीन कवींवरून टीका त्यात आढळते. आपल्यावरील टीकेला उत्तर देण्यासाठी ह्या काव्याचा उत्तरार्ध त्यांनी लिहिला (१९१४). *संगीत काळीदी* (१८९७) हे होक्सपियरच्या 'ट्रॅजॅटमन ऑफ ग्रेरोना' वरून रचलेले नाटक व *सनातन धर्माचे स्वरूप* (१९०४), *याज्ञिक कविचरित्र* भाग १ व २ (प्राचीन मराठी कवींची चरित्रे, १९०९, १९०७) हे त्यांचे गद्यलेखनही प्रसिद्ध आहे.

डॉ. आपटे यांनी त्यातील प्रकारचे अन्व काही ग्रंथकार्यही केले आहे. (१) *जनुसहारकाव्य आणि महाराष्ट्रातल्ये* (१९०१). (२) *महाराष्ट्र जगज्जीता—मावांतर* (१९१४), (३) *भी दकनाच महाराज वाचना अमंगीची गाथा* (१९३०) (संशोधक : द. अ. आपटे)

रा. भी. कोम, डॉ. राम पोडे, डॉ. नीलिमा पुरी

संदर्भ : मराठी साहित्य समालोचन—वि. सी. सरवटे

आपटे, दत्तात्रेय विष्णु : (ज. १३ मार्च, १८८१, हनगंडी-कर्नाटक—मृ. २७ ऑक्टोबर, १९४६, पुणे). पत्रकार, इतिहास संशोधक, ज्योतिषगणितज्ञ, चतुराक्ष कार्यकर्ते, विविध भाषांचे जाणकार. शालेय शिक्षण हनगंडी तेरदाळ व जमखंडी येथे. उच्च शिक्षण कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेज व पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये. गणित हा त्यांचा विशेष आवडीचा विषय. यशतमाळ येथील 'विद्यार्णव' ह्या राष्ट्रीय झालेत त्यांनी बाबासाहेब परांजरे ह्यांच्या प्रेरणेने अध्यापक म्हणून काम केले. यशतमाळ येथे ते 'हरीकिशोर' ह्या साप्ताहिकाचे १९०९ पर्यंत संपादक होते. मुंबईच्या 'राष्ट्रमठ'चेही अल्पकाळ संपादक होते (१९०९); १९११ मध्ये गोव्यात प्रजासत्ताकाची

पोषणा साध्यानंतर गोव्यात मराठी शाळा कावस्थान त्यांनी केले (गोवे) दादा वैद्य ह्यांना साक्ष केले. इतिहासाचार्य राजवाडे गोमांतकात संशोधन करण्यासाठी आले असताना दत्तोपंत आपटे ह्यांना इतिहास-संशोधनाची बीजा मिळाली. त्यासाठी त्यांनी पोर्तुगीज व पारशी भाषांचा अभ्यास केला; व मोठी वाचनाचा सराव केला. १९१५ मध्ये गोवे सोडल्यावर पुण्यात 'चित्रमयजगत्'चे ते काही काळ संपादक होते. सक्रिय राजकारणातून निवृत्त झाल्यानंतर त्यांनी आपले लक्ष इतिहास व गणित ह्या विषयांवर केंद्रित केले.

रोस्काची *ओरंगजेबवर मोहिम* (१९११), *महाराष्ट्र इतिहास मजिरी* (१९२६), *मुजोळ संध्याच्या चोरवडे चराण्याचा इतिहास* (१९१४) हे त्यांचे संपूर्ण ग्रंथ. त्यात संशोधनपद्धती व इतिहास लेखन यांचा सुरेल समन्वय दिसून येतो. *लोकमान्यांचे स्वरूप* हा व इतर अनेक त्यांचे लेख चित्रमयजगतामधून प्रसिद्ध झाले. *शिवाजीन वसंतवह भाग १ व २* (१९२९), *शिवाजी विजयावली* भाग १ व २ (१९२९), *इंग्लिश रेकॉर्ड्स ऑन शिवाजी* हे साधन ग्रंथ (१९३१) त्यांनी म. चि. केळकर ह्यांच्या-बरोबर संपादित केले. स. म. दिवेकर संपादित *भी शिवाजीन* (१९२७) ह्या ग्रंथाचा त्यांनी २०० पानांची प्रदीर्घ प्रस्तावना लिहिली. त्यांनीच संपादित केलेल्या 'शिवाचरित्रप्रदीप' व (१९२५) ह्या ग्रंथात 'शिवाजी महाराजांची स्वरी जन्मस्थिती' हा लेख लिहून शिव-जन्मस्थिती २१-१५५१, फाल्गुन वद्य द्विच अठवणाचे गणिताने सिद्ध केले. 'चोरव्या बाजीरावाच्या ज्येष्ठाची मीमांसा' हा लेख त्यांनी तत्कालीन पत्रे अभ्यासून लिहिला. टॉयन्सी ह्यांच्या 'स्टडी ऑफ हिस्टरी' या दोन खंडांची ओळख त्यांनी सारांशरूपाने मराठी वाचकास करून दिली. *महाराष्ट्राचा वक्ता इतिहास* हा ग्रंथ रा. वि. ओतुरकरांच्या सहकार्याने सिद्ध केला (१९४१). माधवराव पेशवे, नाना फडणीस, महाराजी भिडे ह्यांचे कर्तृत्व आणि शिवाजी, बाजीराव ह्या व्यक्तित्वा हे त्यांचे आवडीचे विषय. कुलहृतांतास जोडलेल्या त्यांच्या प्रस्तावना समाजशास्त्रदृष्ट्या मोलाच्या आहेत. 'दत्तोपंत आपटे लेखसंग्रह' (१९४५, प्रसिद्ध) ह्यात त्यांचे इतिहास, राजकारण, समाजकारण, ज्योतिष इत्यादी विषयांवरचे लेख संकलित केले आहेत. शिवाजीच्या सांगण्यावरून गणेश देवशाने पंचांग शुद्धीर्थ लिहिलेला 'करणकीर्तुभ' दत्तोपंतांनी सटीक प्रकाशित केला (१९२७). 'खीळावती'ची अस्सल प्रत मिळवून तीतील दुर्बांध स्थळांचे स्पष्टीकरण त्यांनी केले. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांच्या ज्योतिषविषयक संशोधनावर लेख लिहून भारतीय ज्योतिषशास्त्र कसे स्वयंम्न होते ते त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केले. को. टिळकांचे नवे पंचांग तयार करण्यात त्यांचा सहभाग होता.

प्रभा पुरोहित, स. ना. पर्वे

अन्य ग्रंथसंपदा : (१) *ऐतिहासिक दंतकथा व गोष्टी*, भाग १ व २—१९३६, १९४२. (२) *संशोधकाची छोटी कवी*—१९२९. (३) *गोळाव्याच पूर्वार्ध व उत्तरार्ध* (संपादित). (४) *इहगणित* भाग १ व २—१९३९, १९४१. (५) *चंद्रचूडदत्तर—कथा पवित्री गंगोपाताचाची कारकिर्दी*—१९२०. (६) *जीजगणित*—१९३०. (७) *मराठ्यांच्या इतिहासाचे साहित्य* (शेजवलकर, सरदेसाई, बाकसकर मिळून संपादित). (८) *खीळावतीतील सार्थके* (संपा.) दु. आ. १९४१. (९) *सुखचनानि*—संपा. १९३३.

आपटे, दाजी नागेश : (ज. १ एप्रिल, १८८९—मृ. १८ डिसेंबर, १९५९, बडोदे). साहित्यशास्त्र, नीतिशास्त्र व संस्कृती ह्या विषयांचे लेखक. मूळगाव मालवे, (जि. रत्नागिरी). शिक्षण पुणे येथे. फर्ग्युसन कॉलेज मधून बी.ए. उत्तीर्ण. व. सावरकरांचे सहाभ्यायी. अलाहाबाद विद्यापीठाची एल्.एल.बी. पदवी. बडोदे येथे पकिलाचा व्यवसाय.

सावरकरांच्या प्रेरणेने बांनी सुरारवाजीचा पोवाडा (१९०६) लिहिला. त्याचा 'नरकातील दरबार' हा ओपरोधिक लेख मालाकार भोवटकरांनी आपल्या 'माला' या साप्ताहिकात प्रसिद्ध केला होता व त्याबद्दल राजद्रोहाच्या आरोपाखाली भोवटकरांना सहा महिन्यांची शिक्षा भोगावी लागली होती. (पहा, आपटेकृत 'आत्मचरित्र', पृ. ७०-७१) आपटे ह्यांना साहित्यशास्त्र, ज्योतिर्गणित, प्राचीन इतिहास, वैदकांनिर्णय पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, जगातील विविध धर्म इत्यादी विषयांची गोडी असल्याने त्यांचे वाचन-लेखनही व्याप्तसंबंधी असते. सुधारका व मगरी (१९१८) हा ह्यांचा ग्रंथ म्हणजे जे. बी. कोसिअर ह्यांच्या 'सिद्धिदायकशेखन अँड प्रोग्रेस' ह्या ग्रंथाचा सारासमक अनुवाद होय. या स्वतंत्रिक हिंदी-सुमेरी संस्कृती (१९२८), नीतीशास्त्रप्रबोध (१९३३), सयाजीराव गायकवाड ह्यांचे चरित्र (१९३६), आत्मचरित्र (१९५६) इत्यादी त्यांचे लहान-मोठे पंधरा ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. ह्यांच्या लेखांचे व भाषणांचे इंग्रजीसुद्ध (१९२९) व साहित्यप्रकाश (१९४१) हे दोन संग्रह प्रकाशित झाले आहेत. हिंदी-सुमेरी संस्कृती हा लहानसा ग्रंथ म्हणजे हिंदी व सुमेरी संस्कृतीच्या आय स्यलकालाचे विवेचन करणारा संशोधनात्मक ग्रंथ असून त्या दोन्ही संस्कृती मुळात उत्तरभूषप्रदेशीय एकाच संस्कृतीच्या शाखा होत, हा विचार ह्यातून मांडला आहे. 'नीतिशास्त्रप्रबोध' हा नीतिशास्त्राचा इतिहास कथन करणारा, विशिष्ट स्वरूपाचा, पहिला मराठी ग्रंथ होय. बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) ह्यांच्या १,९०० पृष्ठांच्या प्रिल्लडात्मक चरित्रग्रंथात, महाराजांच्या १९१५ पर्यंतच्या जीवनाचा व कारभाराचा वृत्तान्त आढळतो. आपटे यांच्या 'आत्मचरित्र'तून त्यांच्या काळातील अनेक व्यक्तींच्या व घराण्यांच्या जीवनातील तसेच तत्कालीन समाजातील अनेक स्थित्यंतरींचेही दर्शन पडते. प्रत्यक्ष लेखनशिष्याय महाराष्ट्र साहित्य परिषद, बडोद्याची 'सहविचारणी सभा' इत्यादी साहित्यसंस्थांच्या माध्यमातूनही त्यांनी साहित्याची सेवा केली आहे. पुणे येथे मरलेल्या 'अलिख भारतीय फलज्योतिष' परिषदेचे १९२१ व १९४२ साली ते अध्यक्ष होते. 'ज्योतिषाचार्य' व 'विद्यावाचस्पती' ह्या पदव्या त्यांना लाभल्या होत्या.

म. व. कामोजकर, डॉ. राम बांवे

आपटे, पांडुरंग श्रीधर : ० आपटे गुरुजी : (ज. ९ एप्रिल, १८८७, भावनगर—मृ. १९ डिसेंबर, १९५६, पुणे). लेखक, चरित्रकार व अनुवादक. शिक्षण, बी.ए., एलएल.बी.पर्यंत. राष्ट्रीय शिक्षणाचे पुरस्कर्ते; व महामा गांधींचे अनुयायी. वेबले येथील राष्ट्रीय शाळेत मुख्याध्यापक.

त्यांची कुटुंब-रचन भाग १-२ (१९४०, ४६), शिष्टाचार (१९४५), स्वराज्य मार्गदर्शक लोकमान्य टिळक (१९४०), त्यांचे गुडजी-ओझरते दर्शन (१९४४), श्री विद्यानंद स्वामी-महाराज... श्री केशव गोविंदनाथाराम्य (१९४७), श्रीकृष्णाची जन्मकथा (१९४९), महात्मा गांधीदर्शन (१९४८), गांधींची गोष्ट (१९४९), मारताचा लाडका मुलगा (१९४९), सेनापती बापट दर्शन, पूर्वांच (१९६०) व आपल्या पूर्वेजांचा शोध (१९४५), अलौकिक अभियोग (१९५६) इत्यादी साहित्यसंपदा प्रसिद्ध आहे.

तरुण पिढीला काही मोलाचे मार्गदर्शन करावे, या हेतूने आपटे गुरुजींनी हे लेखन केले. अलौकिक अभियोग या पुस्तकातून त्यांनी, बनस्पती, पशु, पक्षी इत्यादींनी मानवाच्या हृदयवृत्त्या बतनामुळे त्यांच्याविषय देवाच्या दरबारात फिर्याद केली, तर काय होईल; याचे हलुवार चित्र रेखाटले आहे. उपरोध व नर्म विनोद वादारे मानवी प्रवृत्तीवर त्यांनी टीका केली आहे. आपल्या पूर्वेजांचा शोध हा चार्ल्स डार्विन ह्यांच्या 'डिसेंट ऑफ मॅन' ह्या पुस्तकाचा भावानुवाद

करणारा ग्रंथही त्यांनी लिहिला आहे. त्यांचे साहित्य मुख्यतः बोधपर आहे.

मजिरी बेंबेकर, डॉ. राम बांवे

आपटे, महादेव चिमणाजी : (ज. १८४५—मृ. १९ ऑक्टोबर, १८९४). संस्कृत वाङ्मयाचे संग्राहक, अभ्यासक व प्रकाशक; मराठी भाषांतरकार. शिक्षण बी.ए., एलएल.बी.पर्यंत. दोन्ही परीक्षांत प्रथम क्रमांकाचे उत्तीर्ण. सुरवातीला काही काळ शाळेत शिक्षक, नंतर सरकारतर्फे युनिव्हर्सिटीचे फेलो म्हणून नेमणूक. पुढे हायकोर्टात बकिलीला मुद्रात.

ह्यांनी षष्ठशतक साल, दीड लाख रुपये खर्च करून प्राचीन संस्कृत ग्रंथांच्या संरक्षण-प्रकाशनासाठी पुणे येथे 'आनंदाभम' ही संस्था १८८८ मध्ये स्थापन केली. ह्यांनी जीवेच्या चार घटिका (१८८९) या नावाने महाकवी कालिदासाच्या 'शाकुंतला'चे भाषांतर केले आहे. याशिवाय अष्टकल्पशास्त्र अथवा टॉट व नृकसामाचे परिणाम (१८७०) हे इंग्रजीवरून केलेले भाषांतरही प्रसिद्ध आहे. हरि नारायण आपटे ह्यांचे महादेव चिमणाजी खुलते. मृत्युपूर्वी त्यांनी संन्यास घेऊन 'आनंदसरस्वती' हे नाव धारण केले होते. त्यांनी 'आनंदाभम' ह्या संस्थेच्या व्यवस्थापनाचे कार्य हरिभाऊ आपटे यांच्यावर सोपविले होते. हरिभाऊंनी हे कार्य ह्यातभर केले.

मजिरी बेंबेकर, मजली बऱ्हाडपावे

आपटे, वामन शिवराम : (ज. १८५८—मृ. ९ ऑगस्ट, १८९२). सावंतवाडी संस्थानातील असोलोपाल (वेटा, बांदा) येथे जन्म. प्राथमिक शिक्षण गांधीच झाले. नंतर कोल्हापूर येथे आगमन. परच्या दारिद्र्यामुळे पुढील शिक्षण कठीण झाले, परंतु त्यावेळी कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलचे मुख्याध्यापक व प्रसिद्ध कवी व विचारवंत महादेव मोरेश्वर कुंटे हे होते. त्यांनी आपटे ह्यांची हुपारी पाहून त्यांना शाळेत प्रवेश दिला. आपटे ह्यांच्या शिक्षणाची जबाबदारी स्वतःवर घेतली. वामन शिवराम आपटे यांची संस्कृतात मुळातच गती होती. जगन्नाथ शंकरशेठ स्कॉलरशिप त्यांनी मिळवली. पुढील शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये झाले. संस्कृतबरोबर गणित विषयाचाही त्यांनी अभ्यास केला. ते एस्.ए.पर्यंत शिकले. प्रत्येक परीक्षेत त्यांनी उत्तम यश संपादन केले. सरकारी नोकरीत न पडता आपटे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी सुरू केलेल्या न्यू. इ. स्कूलमध्ये टिळक, आगरकर प्रभृतीबरोबर सामील झाले. न्यू. इ. स्कूलचे पहिले मुख्याध्यापक होण्याचा मान त्यांना मिळाला. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या प्रवर्तकांपैकी ते एक होते. फर्ग्युसन कॉलेजचे पहिले प्राचार्यपदही आपटे यांनीच भूषविले. १८८२ मध्ये इंटर कमिशनसमोर साक्ष देताना मिशनर्यांनी खालविलेल्या शाळातून वाचविले जाण्याची जी सक्ती होते, ती होऊ नये असे प्रतिपादन त्यांनी केले. मातृभाषांना माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणात महत्त्वाचे स्थान मिळावे असा आग्रह धरला.

आपटे ह्यांचे कर्तृत्व ऐन भरात असताना त्यांच्या अकाली निधनाने महाराष्ट्र एका थोर प्रशासक शिक्षकाला, विचारवंताला, कार्यकर्त्याला मुकला. त्यांचे ग्रंथलेखन पुढीलप्रमाणे षष्टिकल संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोश (१८९०), इंग्लिश-संस्कृत शब्दकोश (१८९४), विद्याध्यासाटी संस्कृत-इंग्लिश शब्दकोश, गाईड टू संस्कृत कॉन्व्हिन्शन (१८८१).

संस्कृतच्या विद्यार्थ्यांना त्यांचे हे सर्वच लेखन उपयुक्त असले तरी वा. शि. आपटे हे नाव जे चिरस्थायी झाले, ते मुख्यतः त्यांच्या संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोशामुळे. संस्कृतच्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने हा कोश म्हणजे एक मौलिक ठेवा आहे. वैदिक आणि विदग्ध संस्कृत वाङ्मय, रामायण, महाभारत, पुराणे, स्मृतिदर्शने, व्याकरण,

काव्यशास्त्र, तत्त्व, नाट्यशास्त्र, गणित, ज्योतिष इत्यादींवर विविध ग्रंथांचा समावेश प्रयुक्त कोशात आहे.

श्री. एच. वि. इतिव

आपटे, बाबुदेव गोविंद : [ज. १९ एप्रिल, १८७९, धरणगाव (खानदेश) - मृ. २ फेब्रुवारी, १९१०, पुणे]. 'आनंद' मासिकाचे संपादक व संपादक, बंगाली कथा - कादंबऱ्यांचे अनुवादक, निबंधकार व कोंडाकार. कलकत्ता विद्यापीठाची बी.ए. (१८९९) परीक्षा उत्तीर्ण. त्यानंतर नागपूरच्या हिल्स कॉलेजात एक वर्ष केलो म्हणून काम. पुण्यास काही काळ शिक्षक. पुणे मुक्कामी त्यांना हरि नारायण आपटे ह्यांच्या सहवासात मराठी भाषा व साहित्याची विशेष गोडी निर्माण झाली.

असोच अपना आवांनतातका पहिला चक्रवर्ती राजा याचे परिचय (१८९९) हे त्यांचे पहिले प्रकाशित पुस्तक. ते कोल्हापूरच्या प्रो. विजापूरकर ह्यांच्या 'ग्रंथमाले'तून प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर भगवान बुद्ध आणि त्याचा धर्म ह्या विषयांवरील बौद्ध ग्रंथ अपवा शोधवण्याचा साधन इतिहास हा अभ्यासपूर्ण ग्रंथ त्यांनी १९०५ साली लिहिला व १९१४ साली तो प्रसिद्ध झाला. काही काळ अलाहाबाद येथील 'मॉडर्न रिव्यू'त मराठी पुस्तकांच्या परीक्षणाचे व ना. गोपाळकृष्ण गोखले ह्यांच्या 'ज्ञानप्रकाश'च्या संपादनाचे काम केले. १९०६ साली त्यांनी स्वतःच्या मालकीचे 'आनंद' हे मुलांचे मासिक सुरू केले. 'आनंद'चे संपादन व ग्रंथलेखन ह्यांच्याबरोबरीने तब्बल पंधराव्या राष्ट्रीय, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींचे सम्यक् ज्ञान मिळाने ह्या उद्देशाने विचारसाधना नावाचे एक सहानुभूतीसाठी वर्तमानपत्रही त्यांनी सुरू करून पाहिले. (१९२०) परंतु प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे ते त्यांना बंद करावे लागले. त्यांच्या एकूण लेखनांपैकी सुमारे ७५ टक्के लेखन भाषान्तरित, रूपांतरित व आधारित अशा स्वरूपाचे आहे. लेखन हा व्यवसाय आर्थिक दृष्ट्या त्यांनी यशस्वी करून घ्यावा लागला. कोणाचेही मन दुखणार नाही, समाजाची नीतिमत्ता बासळणार नाही, तद्गुणांच्या वृत्ती वाईट मार्गाकडे उत्तेजित होणार नाहीत अशा प्रकारचे साप्ताहिक व बालगोष्ट बाह्यमय त्यांनी प्रायः रचिले. (त्यांनी सुरू केलेले 'आनंद' हे मुलांचे मासिक अद्यापही चालू आहे.)

त्यांच्या साहित्याचे प्रौढ बाह्यमय व बालबाह्यमय दोन भाग पडतात. पहिल्या विभागात मिसस हेन्रीबुड, सॅम्युएल क्लर, बंकिमचंद्र चटोपाध्याय ह्यांच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद; मराठी नाट्ये संपादक व हद्दी (१९१०), लेखनकला आणि लेखनव्यवसाय (१९२५), मराठी स्मररत्नाकर (१९२२), मराठी शब्दार्थचंद्रिका (१९२२), मराठी बंगाली शिक्षक (भा. १, १९२५) ही भाषाभ्यास विषयक; जैनधर्म (१९०४), टापरटिपचा संसार (१९१४), जालोद्यान गडतीचे इतिहास (१९१८), सौंदर्य आणि ललितकला (१९१९) इत्यादी विविध विषयांवरील चौथी-पंचवीस पुस्तके व विभागात छोटी छोटी सीस-बसीस पुस्तके येतात. सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार बंकिमचंद्र ह्यांचे संपूर्ण कादंबरी-बाह्यमय, त्यातील बंगाली वातावरण. पार्श्वभूमी व पात्रांची नावे कायम ठेवून, वा. गो. आपट्यांनी, चार खंडांतून मराठीत आणले आहे. बालगीतीचा जय (१९१०), मठ आणि मंडळी पुणे ही त्यांची कादंबरीही बंगालीचे भाषांतर आहे. मूर्तिमंत देशामिमान, माणिकबाय (दि. आ. १९१४, वृ. आ. १९२३, मुंबई), आणि दुःखाअंती सुख या अनुक्रमे रिपही, ईस्टलीन आणि मिसस हॅलिबर्ट्स ट्रबल्स ह्या भाषांतर कादंबऱ्यांची रूपांतरेही उत्कृष्ट आहेत. बंगाली कथांना मराठी वेध देण्याचे कार्यही त्यांनी केले असेून श्रीहरनाथ ठाकूर यांची अपूर्व पत्रावली, (खंड १, २ अनुक्रमे १९२४, १९२५) हे अनुवादित पत्रात्मक साहित्यही उल्लेखनीय आहे. महाभारतातील सोप्या गोष्टी (भा. ७, १९२६),

नाटकशास्त्र (१९२९), नाट्यशास्त्र, नाटकशास्त्र (१९२९), मणी व मोरचा (१९११), महाराष्ट्राचा नाटकशास्त्र इतिहास (१९०७), मुलांकरिता मोठे गाणी, एक दिवसाचे सुनील यात्रावर्ती बालवाचकांच्या हस्ते रंजक असूनही उद्बोधक अशी सीस-बसीस पुस्तके त्यांनी लिहिली. पुराणे, इतिहास, विविधज्ञानसंग्रह, संतांची व योरांची परिचय यांच्याआधारे बाल व कुमार वाचकांसाठी त्यांनी निर्माण केलेले साहित्यही उल्लेखनीय आहे. 'महाराष्ट्र साहित्य परिषदे'चे ते पहिले चटनाकार, एका परीने जनक व सर्वधर्म म्हणूनही त्यांनी महत्वाचे कार्य केले आहे.

गं. हे. नागोकर, सो. के.टापुदे, जता जावध

संदर्भ : गोपीनाथ म. मंडवकर, 'आनंदाचे जनक बाबुदेव गोविंद आपटे यांचे परिचय', पुणे, १९११.

आपटे, विष्णु गोपाळ : (ज. १८ सप्टेंबर, १८५९ - मृ. २० जुलै, १८९९, 'कोल्हापूर'). वैद्यक विषयांवरील ग्रंथांचे लेखक. शिक्षण कोल्हापूर व मुंबई येथे. मुंबईहून एल्.एस. ऑफ एड्. ही परीक्षा (१८७८) पारित्या बर्गात उत्तीर्ण. त्यानंतर कोल्हापूर येथे सरकारी डॉक्टर व दरबारचे असिस्टंट सर्जन.

वृत्ती आध्यात्मिक व लोकहितकारी. पाश्चात्य वैद्यकशास्त्राप्रमाणेच आर्य वैद्यकाचाही खांगला अभ्यास. ह्या अभ्यासातूनच त्यांचा गाम-पेठ अपवा लोडपातील व जा मिदोगी राखण्याचा उपाय (१८८५) हा ग्रंथ लिहिला गेला. 'गामपेठ' (कोल्हापूरच्या 'ग्रंथमाले'तून प्रसिद्ध, १८९४) आणि मसूति-चिकित्सक ही त्यांची अन्य दोन पुस्तके. पाश्चात्या त्यांनी इंग्रज सरकारने तयार केलेल्या 'डोमेस्टिक एंकोनोमी' या ग्रंथाच्या मराठी भाषांतरासाठी भाषांतरकार प्रो. बालजी प्रभाकर मोडक ह्यांना बरेच साध्य केले.

गं. हे. नागोकर, रा. वा. बर्मा

आपटे, हरि नारायण : (ज. ८ मार्च, १८९४, पारोळे, खानदेश - मृ. १ मार्च, १९१९, पुणे). युगप्रवर्तक कादंबरीकार, कथालेखक व यादवमयधर्मिक. 'हरिभाऊ' या वरगुती नावाने विशेष प्रसिद्ध. शिक्षण आरंभी मुंबईस व नंतर पुणे येथे. मॅट्रिकनंतर त्यांनी महाविद्यालयात प्रवेश केला पण ते पदवी परीक्षेपर्यंत पोहोचू शकले नाहीत. शाळेच व महाविद्यालयीन जीवनात विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वामन शिवराम आपटे, लो. टिळक, आगरकर, बाबुदेवराव केळकर इत्यादींचा सत्सास त्यांना लाभला; त्यातून साहित्याची गोडी उत्पन्न झाली. नामदार गोंयले व सुधारकाप्रणी गो. ग. आगरकर यांच्या निकट सहवासाचा लाभही त्यांना झाला होता. १८८६ पासून काही काळ ते पुण्यात शिक्षक होते. कानिटकर आणि मंडळीच्या 'मनोरंजन' मासिकाचे (१८८६) व सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीच्या 'ज्ञानप्रकाश' या मुखपत्राचे संपादनही त्यांनी केले (१८८४-९४). लुलते महादेव चिमणाजी आपटे ह्यांच्या 'आनंदाभय' ह्या संस्थेचे व्यवस्थापक, करमळू ह्या स्वतः काढलेल्या नियतकालिकाचे (प्रारंभ - विजयादशमी १८९०) संपादक-संचालक होते. 'अकोला येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'चे ते अध्यक्ष होते (१९१२).

वयाच्या चौदाव्या वर्षापासून ते 'गोष्टी व कविता' लिहू लागले. 'नाट्यकथार्थ' मासिकाच्या प्रेरणेने मेडोज टेलरच्या इंग्रजी कादंबऱ्यांची चारा व चंद्रां हदी ही मराठी भाषांतरे त्यांनी केली होती. 'विचारा' या टोपणनावाने 'केसरी'च्या (२९ मार्च, १८८१) अंकात त्यांनी कालिदास व भवभूती यांच्या संबंधात लिहिलेल्या पत्रातून त्यांच्या व्यासंगाचे व समीक्षा दृष्टीचे प्रत्यंतर येते. 'निबंधमाला'कार चिपळूणकर ह्यांच्या अकाली निधनानंतर लगेच (मार्च, १८८२) त्यांनी शिष्यजनविलास ही ८८ श्लोकांची एक विलापिका लिहिली.

तिचा बाळ्याला शाळा, निधनचक्रिका (१८८३) मासिकातील ना. वा. कानिटकर यांच्या संपादकाला व रत्नपाल (आपोतर) रोमिओ अँड ज्युलियट) या नाटकावरील आणि 'हॅमलेट' नाटकाच्या बीरलेन (गोविंदराव कानिटकरकड) व विकारविलासित (आमरकरकड) रूपांतरावरील त्याचे प्रदीर्घ टीकात्मकही व्यासंगपूर्ण आहेत.

हरिभाऊंच्या सर्जनशील प्रतिभेचे खरे दर्शन त्यांच्या कादंबरी-वाङ्मयातून विशेषतः प्रकट होते. १८८५-८६ या काळावर्षातील मधली रियती ही यांची पहिली स्वतंत्र कादंबरी, 'पुणे, वैभव' मासिकातून आजकालच्या गोष्टी या नावाने क्रमशः प्रसिद्ध झाली. तेव्हापासून अलेखपावंतो त्यांनी प्रकृष्ट एकवीस कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यातील दहा सामाजिक व अकरा ऐतिहासिक आहेत. कानिटकर मंडळीच्या 'मनोरंजन' मासिकातून प्रसिद्ध झालेल्या गणपतराव व चाणाक्षपणाचा कळस या दोन कादंबऱ्या, रूपांतरित नाटके-प्रहसने काही छद्मनसहान' गोष्टी, निबंध, कविता इत्यादी साहित्य सांडल्यास त्यानंतरच्या सर्व कादंबऱ्या त्यांच्या 'करमणूक' साप्ताहिकातून प्रकाशित झाल्या आहेत. इंग्रजी भाषेप्रमाणेच फ्रेंच, जर्मन, बंगाली इत्यादी भाषा त्यांना अवगत होत्या. करमणूक (१८९०) या साप्ताहिकाद्वारे त्यांनी मराठी मनाची अभिव्यक्ती उत्तम करण्यास फार मोठे साहाय्य केले. त्यांनी कथा-कादंबरी या वाङ्मयप्रकारास प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली व सामाजिक सुधारणेसाठी प्रतिकूल असलेल्या वातावरणात लोकांची मने सुधारणाभिमुख करण्यास आपल्या कथाकादंबऱ्यांद्वारा हातभार लावला. कादंबऱ्यांचा उद्देश 'मनोरंजन' हा आहेच, पण त्याबरोबरच समाजाला उद्योषक करून त्यास सन्मार्गास लावण्याचे कार्य कादंबऱ्यांच्याद्वारे होणे जरूर आहे, अशी त्यांची धारणा होती.

पण लक्षात कोण घेतो ? ही 'करमणूक' मध्ये अगदी प्रारंभी प्रसिद्ध झालेली त्यांची सामाजिक कादंबरी. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे प्रकाशन-काल पुढीलप्रमाणे :

सामाजिक कादंबऱ्या : (१) मधली रियती (१८८५-८८). (२) गणपतराव (अपूर्ण, १८८६-९२). (३) पण लक्षात कोण घेतो ? (१८९०-९२). (४) यक्षपतराव लखरे (१८९२-९५). (५) मी (१८९३-९५). (६) जग हे जसे आहे (१८९७-९९). (७) मर्याद दिव्य (१९०१-०३). (८) आजच (अपूर्ण, १९०४-०६). (९) मायेचा बाजार (१९१०-१२). (१०) करमणूक (अपूर्ण, १९१३-१७).

ऐतिहासिक कादंबऱ्या : (१) व्हेसूरचा वाघ (अपूर्ण, अनुवाद-मक, १८९०-९१). (२) उपकाल (१८९५-९७). (३) फेरळ स्वराज्यासाठी (१८९८-९९). (४) स्वयंवरची-राजकन्या (१९००-०२). (५) चंद्रगुप्त (१९०२-०५). (६) गड आला पण सिंह गेला (१९०३-०४). (७) सूर्योदय (१९०५-०६). (८) माध्यान्ह (अपूर्ण, १९०६-०८). (९) सूर्यग्रहण (अपूर्ण, १९०८-०९). (१०) कालकूट (अपूर्ण, १९०९-११). (११) पणायन (१९१३-१५).

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांतून पुण्यातील तत्कालीन पांढर-पेशा हिंदुसमाजाचे हुबेहुब चित्रण पहावयास मिळते. "माझ्या कादंबऱ्यांत एकही पात्र असे नाही की जे व्यवहारात मी प्रत्यक्ष पाहिले नाही," असे ते म्हणत असत. सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या क्षेत्रात, संख्या व गुणवत्ता या उभयविध गुणांमुळे कांती घडवून आणणारे व सुमारे पंचवीस-तीस वर्षे या क्षेत्रात अप्रतिहत लेखणी गाजविणारे पहिले कादंबरीकार हरिभाऊ हेच होत. त्यामुळेच या काल-खंडातील कादंबरीलेखनास 'हरिभाऊंचे युग' असेच संबोधण्यात येते. विषयांच्या दृष्टितीवरे प्रकाश दाकणारी 'पण लक्षात कोण घेतो ?'

ही त्यांची कादंबरी सर्वोत्कृष्ट मानली जाते. मराठी कादंबरीकारांत सर्वश्रेष्ठतेचा मान हरिभाऊंना प्राप्त करून देण्यात या कादंबरीचा सिद्धान्त वाटा आहे. त्यांच्या सर्वच सामाजिक कादंबऱ्यांतून तत्कालीन नवोदित मध्यमवर्गीय समाजाच्या कौटुंबिक स्थितीगतीचे प्रत्ययकारी चित्रण 'घडते'. 'गणपतराव' मधून त्यांनी ज्ञानाधिष्ठान, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह यांची तरफदारी केलेली दिसते. 'गो. वा. कानिटकर आणि त्यांच्या पत्नी काशीताई या सुशिक्षित दांपत्याची हरिभाऊंच्या असलेल्या स्नेहाचा संदर्भ या लेखनामागे जाणवतो. कारण जॉन स्टुअर्ट मिल् यांच्या 'संज्ञेकसान ऑफ विमेन' या प्रबंधाचे 'स्त्रियांची परवशता' हे भाषांतर कानिटकरांनी केलेले होते. त्यामुळे आणि भोवतालच्या समाजाच्या डोळस निरीक्षणांमुळे हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांना आपली विशा सापडली. वस्तुस्थितीदर्शक कादंबऱ्यांचे ते पहिले प्रभावी प्रवर्तक तर खरेच; पण वास्तववादाच्या श्रेयवादाची जोड देऊन त्यावेळच्या समाजाचे त्यांनी यथार्थ दर्शन घडविले.

'उपकाल' आणि त्यानंतरच्या नऊ ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमुळे त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरीचे नवे पर्वच सुरू केले. 'सूर्योदय', 'माध्यान्ह', 'सूर्यग्रहण', 'गड आला, पण सिंह गेला' या त्यांच्या शिष्यकालाची पार्श्वभूमी घेऊन लिहिलेल्या प्रसिद्ध कादंबऱ्या होत. चंद्रगुप्त मौर्याच्या प्राचीन कालापासून संभाजी-राजारामांच्या मध्य-युगीन कालापर्यंतचा ऐतिहासिक कथाभाग त्यांच्या कादंबऱ्यांनी व्यापलेला असून प्रत्येक कादंबरीत सुयोग्य अशा ऐतिहासिक वास्तवाची निर्मिती साधलेली आहे. ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणून त्यांनी मिळविलेले स्थानही आजपर्यंत अबाधित आहे. ओघवती भाषा, जिवंत व्यक्तिचित्रणे, सुंदर निसर्गवर्णने अशा गुणांमुळे त्यांच्या कादंबऱ्या यशस्वी झाल्या.

त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांमधील अनुभयक्षेत्र पुण्यातील पांढर-पेशा समाजापुरते मर्यादित असल्यामुळे डॉ. केतकरांनी त्या कादंबऱ्यांना 'सदाशिवपेठो कादंबऱ्या' असे संबोधिले आहे. परंतु ज्या समाजाची अनुभूती होती त्यावरच लेखन केल्यामुळे त्या कादंबऱ्यांची प्रत्ययकारिता वाढलेली आहे.

त्यांनी अन्यही विपुल साहित्यनिर्मिती केली. त्यांनी लिहिलेल्या नाटक-प्रहसनावेकी संत सत् (१९११), सती विंगळा (१९२१) ही दोन नाटके स्वतंत्र असून तीन नाटके व तीन प्रहसने (१९१०) रूपांतरित आहेत. पूर्वे विलसित, मारून सुटकून पैघबुवा व जयरीचा विवाह ही तिन्ही प्रहसने फ्रेंच नाटककार मोलिएर यांच्या प्रहसनांची रूपांतरे असून जयध्वज (विक्टर ह्यूगोचे 'हेन्री नाँ') सुतकीर्तविरित (कॉम्रेडचे 'द मोर्निंग ब्राइड') आणि सुमतिविजय (केक्सपिअरचे मेजर फॉर मेजर') ही रूपांतरित नाटके आहेत. याशिवाय मास-कधीच्या नाटककथा (१९१७) व तीस पस्तीस स्फुट गोष्टी ही त्यांनी लिहिल्या. त्यांच्या कथा आपल्या दृष्टीने पाश्चात्तिक वाटल्या तरी त्यातील प्रत्ययकारित्वामुळे आजही वाचनीय वाटतात. आधुनिक मराठी कथेच्या निर्मितीचा मानही हरिभाऊंकडेच जातो. घटकाभर करमणूक व स्फुट गोष्टी भाग १ ते ४ (१९१७) मधून त्यांच्या कथा संग्रहित केल्या आहेत. त्यांनी रवींद्रनाथच्या गीतांजलीचा चरित्र व काव्यविध्वननासह केलेला गद्य अनुवाद (१९१७) व विदग्धवाङ्मय (१९११) ही सुवर्ण मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या तेराव्या वार्षिक समेपुढे दिलेल्या व्याख्यानांची पुस्तिकादेखील प्रसिद्ध आहे. 'आठ खोराते' या सदराखाली त्यांनी भास्कराचार्यांची लीलावती, राणी दुर्गावती इत्यादी स्त्रियांची दिलेली माहिती बोधप्रद आहे. याशिवाय त्यांनी अनेक पुस्तकांना प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. 'केशवमुतांची कविता' व गो. व. देवल यांचे 'शारदा' नाटक प्रकाशात आणण्याचे अेयही हरिभाऊंकडेच जाते. ललित वाङ्मयाला सुशिक्षित समाजात प्रतिष्ठा

मिळवून देण्याचे व वाङ्मयाभिप्रेतीला हद्द बळग देण्याचे त्यांचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे.

(१५. इ. कुळकर्णी, क. ए. बागचर, निमिषा वृत्त)

संदर्भ : (१) डा. भा. आंबेकर, 'हरि नारायण आपटे यांचे जीवन चरित्र', पुणे, १९२२. (२) वि. वा. आंबेकर, 'हरिमाळ, काळ मासिक कर्तृत्व' मासिक, १९७२. (३) वेणुबाई वांगडे, 'हरि नारायण आपटे : जीवन व वाङ्मयविशेष', पुणे, १९१९. (४) सया. म. ना. अंबेकर, 'हरिमाळ : निमिषवर्तन' (अभ्यासकांचे लेख), काव्यापूर, १९१४. (५) डा. म. कुळकर्णी, 'हरिमाळची सामाजिक काव्यरी', पुणे, १९७२. (६) क. म. भिंगारे, 'हरिमाळ : काव्यविशेषक ग्रंथ', काव्यापूर, १९५६. (७) 'साधोवना', १९६३-६४ (हरि नारायण आपटे विशेषांक). (८) 'वसंत', मार्च, १९१४. (९) विद्यावर धर्मात्मक, 'ह. ना. आपटे निमिषक वाङ्मय' (साहित्य अकादमी प्रकाशन, १९८९).

आपटेकर, सालोमन शालोम : (ज. ३ ऑगस्ट, १८९३-मृ. २१ मे, १९५७, मुंबई). बेनेइसाएली नाटककार व कीर्तनसंहिता-लेखक. मूळचे मुंबईचे. मिशनरी शाळेत शिक्षक. सरकारी खात्यात नोकरी.

एरवेर राजी चरित्र (दि. आ., १८९५) हे त्यांचे पहिले पद्यरमक कीर्तन. अभंग, आर्षा, साकी, दिंडी, पदे, अक्षरगणवृत्ते या पद्य प्रकारांतील रचना या कीर्तनात आढळते. वाणिज्यतंत्रे मासिक येथे (१८९४), हे अद्याप्य प्रकारचे दुसरे कीर्तन. या कीर्तनरचनेतूनच संगीत नाटके रचण्याची त्यांना प्रेरणा मिळाली. संगीत वाणिज्य (१८९६), संगीत कोसंठ (१९०६), मेरापो तीन अंकी, गद्य (१९२३) ही यांची तीन नाटके प्रसिद्ध आहेत. तांकांलीन मराठी रंगभूमीवरील पौराणिक संगीत नाटकांच्या स्वरूपाची ही नाटके आहेत. त्या नाटकांचे प्रयोग इसाएली समाजात १९६० पर्यंत होत राहिले. या नाटकातून त्यांनी सत्-असत् प्रवृत्तीतील संपर्काचे चित्रण करून सख्खीस वृत्तीला आवाहन केले आहे. नाटकात पदे भरपूर आहेत. बेनेइसाएल समाजातील पहिले शात संगीत नाटककार म्हणून उल्लेखनीय.

रचन गडकर, मोनल निमळ

आपटे, ज्योत्सक हरि : (ज. ४ ऑगस्ट, १८९८-मृ. १५ जुलै, १९४९). संतासाहमयाचे प्रकाशक. प्राथमिक शिक्षण कसेबसे पुरे करून पुण्याच्या आर्यभूषण छापखान्यात जुळाव्याची (कंपोझिटर) नोकरी. नंतर केसरी मुखगालयात काम. १८९५ पासून स्वतःचा 'इंदिरा छापखाना' काढून ग्रंथप्रकाशनास आरंभ.

पारमार्थिक वृत्तीमुळे धारकरी संतांच्या शिकवणुकीवर गाढ भक्ता त्यामुळे धार्मिक ग्रंथप्रकाशनाकडे ओढा. नानामहाराज साखरे संपादित श्री ज्ञानेश्वरी (१९०५) हे पहिले प्रकाशन. नामदेव, तुकाराम, निळोबाराव, ज्ञानदेव यांच्या अभंगांच्या गाथाही प्रसिद्ध केल्या. श्री सकलसंवगाथा (१९२३) हे त्यांचे महत्त्वाचे प्रकाशन.

म. डे. सामोकर, अजली बक्षाबाबे

आवासकर, इसहाक शालोम : (ज. १८५६-मृ. ८ सप्टेंबर, १९१०, मुंबई). बेनेइसाएली कीर्तन-संहिता-लेखक. मूळ गाव पनवेल. बालपणीच मुम्बईला आगमन. शिक्षण मिशनरी शाळेत. सरकारी खात्यात नोकरी. हिब्रू भाषेवर प्रभुत्व.

त्यांची मोसेप्राल्थान (दि. आ., १९५०) व इलियाहू राजाची सं आल्थान (१८९७) ही कीर्तने प्रसिद्ध आहेत. धर्मग्रंथातील उपदेश-पर चरित्रावर नवीन आख्याने रचून भोल्यांचे ठिकाणी धर्माभिक्ती निर्माण करणे हा या कीर्तन-लेखनामागोस हेतू. रचना सोपी व रसाळ आहे.

रचन गडकर, मोनल निमळ

आष्टमकर, आहारोन (परन) शिमशोन : (ज. १८५६, कोरलई-बोरलई, ता. अलिबाग, जि. कुलाबा-मृ. ४ मार्च, १८९४, पनवेल).

बेनेइसाएली कवी व लेखक. प्राथमिक शिक्षण जन्मगावी, नंतर मुंबईत. ग्रेट मेडिकल कॉलेजमधून डॉक्टरची पदवी उत्तीर्ण. त्यानंतर सरकारी नोकरी.

तांकांलीन देशी वृत्तपंथातून अनेक विषयांवर यांनी लेख लिहिले. बेनेइसाएली मंडळीकरिता सळमूराचीळ अनाहाम चरित्र (१८८९) दाविदराजाचरित्र (१८८३), सद्धकवतपारसलप चिंथा राजी एस्तेर दिचे आल्थान (१८९४) ही पद्य कीर्तने लिहिली. सद्ध-मकवतपारसलप हे ६० पदांचे मोठे कीर्तन आहे. दुर्ललितभुमार्जन (१८८४) हे स्वतंत्र उपदेशपर काव्य. निऊटण्या आसनिधनामुळे शोकाकुल मानवाच्या सावनासाठी रवळे. अमून, त्याला इकिना प्राईज कमिटीचे बधीत मिळाले होते.

रचन गडकर, मोनल निमळ

आष्टमकर, विनयामीन शिमशोन : (ज. १८४८, कोरलई-बोरलई, ता. अलिबाग, जि. कुलाबा-मृ. १९१०). बेनेइसाएली कवी आणि लेखक. शिक्षण जन्मगावी व मुंबई येथे. काही काळ 'राष्टमनी' शाळेत शिक्षक.

त्यांनी इसाएली समाजाला धर्मासंबंधी मार्गदर्शन करण्यासाठी अनेक लेख व कथानमोठी पुस्तके लिहिली. हिंदू समाजातील कीर्तन-परंपरेने प्रभावित होऊन 'कीर्तनोत्तेजक मंडळी'ची स्थापना केली. आणि इसाएली धर्मशास्त्राच्या आधारे अनेक रसाळ कीर्तने रचून, सावर करून स्वसमाजात लोकप्रिय करून दाखवली. सावसंगीत महजजीलनेचा कळस अपया दाविदराजाची अमयोद शांती (१८९८) हे त्यांचे पाच अंकी पद्यमय कीर्तनयज्ञ नाटक. ह्या नाटकात ईश्वरभक्त दाविदराजा सालासुरात भजन करताना दाखविला आहे. इसाएली धर्माच्या मुळासाठी धर्मासंबंधी मओतरावलि (१८७७), पिइमजी (१८८२), यहुदी धर्मेनिष्ठा (१८८४), इसाएलाचा पिपि (१८८७), इसाएली धर्मातील नवलाचे वृत्त (१८८७), इसाएली धर्मापदेशक (१८८७), मोसाच्या राज्याचे अजालदर (१८९५) ही त्यांची नियंत्रणवा छोटी पुस्तके. त्यातील काही इंग्रजीवरून व काही हिब्रूवरून भाषांतरलेली आहेत. मयपाननिरेष (१८८४), एलमूराचीळ गोष्टी व म्हणी (१८८७), रे. डा. इमॅन आदलर यांचे चरित्र (१८९४), इसाएली कथा-रत्नमाला ही त्यांची अन्य पुस्तके. 'तेरावा', 'सत्य प्रकाश', 'ज्ञानदीप' यासारख्या बेनेइसाएली पत्रकातून त्यांनी बोधपर व माहितीपूर्ण लेख लिहिले आहेत.

रचन गडकर, विनया डबीर

० इझीकेल : पहा राजापरकर, मोसेफ बेहेजकेल

उजगरे, भास्कर कृष्ण : (मनोहर मंथु) (ज. २४ सप्टेंबर, १८८७-मृ. २५ सप्टेंबर, १९१५). मराठीतील ख्रिस्ती वाङ्मयाचे एक प्रमुख प्रवर्तक, कवी व गद्यलेखक. भास्कररावांचा जन्म मासुई म्हणजे पुण्याच्या सध्याच्या शिवाजीनगर भागात झाला. त्यांचे शिक्षण बोडनवी (शिकूर) येथल्या शाळेत काही वर्षे झाले. तिथेच त्यांना वाचनाची व व्यायामाची गोडी लागली. पुढील शिक्षणासाठी ते अहमदनगरास गेले. विद्यार्थीदशेत असतानाच ते कविता करू लागले होते.

पुढे १९१०-११ साली मिस एमिली विसल आणि नारायण बामन टिळक 'उपासनासंगीत' या गीतसंग्रहाची जुळवाजुळव करीत असताना, विसलब्राईनी उजगरे यांच्याकडे काही लेखनाचे काम सोपविले होते. या कामामुळे त्यांचा टिळकांशी जवळचा संबंध आला.

१९१५ मध्ये त्यांनी टिळकांच्या कविता जमवून टिळकांच्या कविता माग १ ला हे पुस्तक यांनी प्रसिद्ध केले. टिळकांचे अभंग जमवून

टिळकांची कविता भाग २ किंवा अन्वयावली हे पुस्तक त्यांनी तयार केले. ते १९२० मध्ये प्रसिद्ध झाले.

भास्कररावांनी मराठी माणसाच्या आणि मराठी शिस्तीचा वाङ्मयाचा चांगला अभ्यास केलेला होता. मनोरंजन, नवयुग, बालबोधमेवा वगैरे नियतकालिकांतून त्यांचे अनेक लेख व कविता प्रसिद्ध झाल्या. शिस्ती, भक्तिपद्धती आणि संकल्पना इंग्रजीतून मराठीत भाषांतरित करताना पद्यांमधील मराठी शब्द निवडण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची त्यांचा घनिष्ठ संपर्क होता. परिषदेच्या कार्यकारिणीत न. वि. केळकर, डी. पी. वा. काणे, इ. वा. पोतदार यांसारख्या नामवंत मराठी साहित्यिकांसमवेत भास्कररावही निवडून आले होते. त्यांची चिटणीस पदावर निवडणी झाली होती. पण त्यांच्या अकाली निधनामुळे हे पद ते भूषण हाकले नाहीत.

मराठी शिस्ती साहित्यिकांनी एकत्र यावे, स्वतंत्रपणे विचार करून साहित्यसेवा करावी, अशा प्रकारचे विचार नवनिर्मित मराठी शिस्ती समाजात विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच घोळू लागले होते. त्याला बृत्त स्वरूप दे. उजगरे यांनी दिले.

१९२७ ते १९३३ या कालखंडात त्यांनी नाशिक, मुंबई व निपाणी येथे मराठी शिस्ती साहित्यसंमेलने भरविण्यात पुढाकार घेतला होता. मराठी भाषेची व साहित्याची मराठी शिस्ती समाजाला गोडी लागोवी म्हणून त्यांनी खूप परिश्रम घेतले. 'महाराष्ट्रीय शिस्ती साहित्य सेवा मंडळ' स्थापण्यात पुढाकार घेतला. त्यांचे बंधू मनोहर कुंभार उजगरे या मंडळाचे अध्यक्ष असून स्वतः भास्करराव चिटणीस होते. याच मंडळातर्फे १९२७ मध्ये भरलेल्या पहिल्या संमेलनात वाङ्मयात आलेले सहा निबंध 'मराठी शिस्ती वाङ्मयाचा इतिहास, १८१०-१९२७' या शीर्षकाखाली १९३१ मध्ये भास्कररावांनी प्रकाशित केले.

समाजवादी मार्ग, विद्यापीठीय टिळक

वाङ्मय : तरुणोपाय—मुंबई १९२८ महाराष्ट्रीय शिस्ती साहित्याचे सामान्य समालोचन व तत्संबंधी काही संकीर्ण सूचना (निबंध) (मराठी शिस्ती वाङ्मयाचा इतिहास—पृष्ठ १० ते ५१) सासवड—१९३१.

संपादन : टिळकांची कविता, पुस्तक पहिले—मुंबई १९१४, भा. २ री १९२५, ३ री १९४०, ४ री १९५१, टिळकांची कविता—पुस्तक दुसरे, मुंबई १९१९, आठवी वृत्ती—नाशिक, १९३०, आठवी वृत्ती १९५४, आठवी वृत्ती चौथी १९५९.

प्रकाशन : मराठी शिस्ती वाङ्मयाचा इतिहास, सासवड, १९३१, चरित्र, चर्चा, अभ्यास. मोरगे गं. ना. शिस्ती मराठी वाङ्मय, अहमदनगर, १९८४.

उदाम, यशवंतराव आनंदराव : (ज. १८८२, ओदर, जि. पुणे—मृ. ४ मार्च, १८७७, मुंबई). स्थलवर्णनकार, शिक्षण पुणे व मुंबई येथे. बी.ए. नंतर मध्यप्रदेश वहाडच्या शाळा खात्यात नोकरी. काही वर्षे सरकारी खात्यात मराठी भाषांतरकार. क्षयामुळे अकाली मृत्यू.

त्यांचे धर्मसंहायकेचरित्र (१८७९, १८९१) हे स्थलवर्णनपर पुस्तक प्रसिद्ध आहे. स्थलवर्णन, क्षेत्रमाहात्म्य, इतिहासप्रकरण आणि निबंधसार असे या पुस्तकाचे चार विभाग पाहिलेले आहेत. त्यांनी लेखनिजच्या इतिहासाचे मराठी भाषांतरही केले होते.

गं. दे. कानोनकर, चंद्रकांत कुलकर्णी

संदर्भ : विविधज्ञानविस्तार, मासिक (मे-जून-जुलै, १८७८, पृ. १९७).

० उदासी : पहा. बाळंदे, मीळकंड रामकृष्ण.

उपसकर, बाबा : ० पूर्णदास : (ज. १७७८—मृ. १८७०). संतकवी, उपनाव राजाभ्यक्ष. मूळचे सांगतवाडीजवळील उपस येथील—म्हणून उपसकर नावाने परिचित. गोपाळदास-नामक दत्त सांप्रदायिक संप्रदायापासून उपदेश व पूर्णदास हे नाव प्राप्त.

या ग्रंथाची रचना पारंपारिक स्वरूपाची आहे. ज्ञानवच (६,००० ओव्या) व एवांगेलिअम हे दोन ग्रंथ यांनी लिहिले. पैकी 'स्वाम्या-नुमक' हा ग्रंथ उपलब्ध नाही. यांची कविता सोपी व प्रासादिक आहे. यांच्या एकूण कवितांपैकी पूर्वसार (गोवे, १८९९) हा ग्रंथ व काही स्फुट कवितांचे फक्त मुद्रित आवृत्तीचे आढळते.

उवा हाकळकर, मीमल निमळ

उपाध्ये, जयकृष्ण केशव : (ज. १० मे, १८८९, नागपूर—मृ. १ सप्टेंबर, १९३७, नागपूर). कवी. बासावळ नागपूर येथे. बालपणापासून आध्यात्मिकतेकडे ओढा. बयाच्या तेविसाव्या वर्षी हनुमानगड (वर्धा) येथे तीन वर्षे रामनामाचा 'अर' तोषयात्रा करीत वैशाखपण, पत्नी व मुलगी यांच्या अकाली निधनामुळे प्राप्त झालेले एकाकीपण, वृत्तीला आलेले उदासीनपण. मित्रमंडळीत 'बुवा' या नावाने प्रसिद्ध.

यांनी बयाच्या सोळाव्या वर्षापासून काव्यरचनेला प्रारंभ केला. षोडशवर्षी (१९२९) हा यांच्या स्फुट कवितांचा संग्रह. त्या संग्रहात १९०९ ते १९२९ या काळातील निवडक ४३ कवितांचा समावेश आहे. विषयांची विविधता व श्लेषयुक्त सफाईदार रचना, हे यांच्या कवितेचे विशेष. 'गुंगार, विनोद, विडंबन, स्वधर्म व स्वराष्ट्रभक्ती' इत्यादी विविध विषयांना त्यांची कविता स्पर्श करते. 'श्रीरामराज्या-मियेक', 'जगन्मोहिनी', 'अहिरावृक्ष रामस्तुती', 'श्रीपदीक्षा भावा' इत्यादी भक्तिभाव प्रगट करणाऱ्या व पत्नी आणि कन्या यांच्या अकाली निधनामुळे झालेले दुःख अत्यंत आर्त गीतातून व्यक्त करणाऱ्या 'बुवा'नी 'आता मला न माही', 'ब्रह्मावृक्षपणा', 'कविते, करिण तुला मी ठार', 'बालवृक्षाक गीता' (गीतेच्या पहिल्या अध्यायाचे नागपुरी बोलीतील विडंबन), 'बायलट बाळू' यासारख्या विनोदी व विडंबनात्मक कविताही रचल्या आहेत. जयदेवाच्या 'गीतगोविंदा'च्या बर्तीवरील त्यांचे गीतरायण हे काव्यही मनोवैभक्त आहे. भीलोकमान्यपरिचय (१९२४) हे. लो. टिळकांवरील भक्तिभावनेने रचलेले ओवीवद्ध धीर्षकाव्य. 'जनजायंतिकार', 'राष्ट्र-सुवर्णार', 'प्राचीन तत्वभास्कर', 'निजजनकल्पतरू' या धर्मात ते लोकमान्यांचा गौरव करतात. त्यांचे उमरखयापण्या ११११ व वटवर्षी (१९३२) हे फिट्झेराल्डच्या काव्याच्या इंग्रजी अनुवादावरून केलेले मंदाकांता वृत्तातील सहाळ रूपांतरही वैभक्त आहे. संग्रहात नसलेल्या त्यांच्या काही कविता 'यागीश्वरी', 'विद्वान' इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. नागपूरकडील भागातील कविता गायनच्या पद्धतीचे आद्यप्रवर्तक म्हणूनही बुवा उपाध्ये प्रसिद्ध होते. कवी राबा वगैरे हे उपाध्यायेचे शिष्य म्हणून ओळखले जातात.

विश्वनाथ डवीर, इ. वि. तेंदुलकर, कृता वाघव

संदर्भ : (१) अनेक लेखक. (२) ज. के. उपाध्ये स्वप्ती व काव्यपरिचय, 'निर्गुण', सप्टेंबर, १९३७, पृ. १७०-१८१. (३) पाठक, या. मृ. 'वोपट्यांची' (परीक्षक), 'बागोवरी', मार्गशीर्ष, वक्र १८५१ (१९२९), पृ. ११८-१४४.

उमरीकर, सदानंदमहाराज उर्फ बाबामहाराज : (ज. १८३८—मृ. १९२४). संतपरंपरेतील आधुनिक काळातील एक कवी. उद्धवचिदनाच्या अंबेजोगाई येथील वंशशास्त्रेत जन्म. त्यांनी बरीच अप्यात्मपर कविता (सुमारे पत्तीस हजार) लिहिली. परंतु त्यांचे सुंदरविलास दीपिका व देशिकलीलासून हे दोनच ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत (१९३६); 'सुंदरविलास दीपिका' हा सुंदरदास-रचित 'सुंदरविलास' या हिंदी ग्रंथावर मराठी भावानुवाद आहे. हा ग्रंथ अद्वैततत्त्वज्ञानपर आहे. देशिकलीलासून (रचना, इ. स. १८७४) ग्रंथात कवीने आपले आज्ञे व 'गुरु' बाळकृष्ण यांचे चरित्र वर्णिले आहे.

गीती निमळ, मीमल निमळ, क. वि. कविडकर, मीमल निमळ

संदर्भ : श्रीमती वि. जी. - 'मराठी साहित्य' (१९१८-१९१९); पृ. १९१९, १-१९१९.

उध्दरे, वामन गोपाळ : (ज. १८९२, मरणा, पुणे होळकर संस्थान - मृ. १९४१). माताभ्या नाटकांचे अनुवादक-संपादक आणि मराठी पंडिता काव्याचे संपादक, शिक्षण इतर वेधे. एम.ए. (संस्कृत), काव्यतीर्थ. होळकर कॉलेज, इंदूर येथे प्रारंभी संस्कृतचे (१९२२-२३) व १९११ नंतर मराठीचे प्राध्यापक.

प्रा. उध्दरेचे छात्री संस्कृत महाकवी भाव. छात्रांच्या १४२४ मृ. (१९२३), रचणुपासक (१९३०) व मध्यमकाव्य (१९३७) या नाटकांच्या मराठी अनुवादसह सटीक आवृत्त्या प्रकाशित केल्या. वामनपंडितकृत वामनविद्या, नाममुखा, वेदमुखा तसेच मोरो-पेताचे भावोद्धार इत्यादी मराठी काव्यांच्या सटीक आवृत्त्याही (१९३५-४०) प्रसिद्ध केल्या. मराठीचे नवे मूळलेखन (१९३७-३८) व रामचंद्रपत अमात्य-कृत आजाप (संपादन : १९३७-३८) ही यांची अन्य पुस्तके.

'महाराष्ट्र साहित्य सभा, इंदूर' या संस्थेचे २०-२५ वर्षे सर-चिटणीस, उपाध्यक्ष इत्यादी पदावरून मध्यभारतात मराठी भाषा व साहित्य छात्रांच्या संघर्षनाचेही काम त्यांनी केले. 'मालव-साहित्य' या त्रैमासिकाचे ते एक संपादक होते.

म. अ. वर्यकर

० एक व्याख्यान : पहा वेदमुखा, गोपाळ हरि

० एक किर्तू : पहा 'वचक, तुकाराम काव्या

एकबोट, कृष्णाजी अर्जत : ० सहकारी कृष्ण (ज. १८८५, पुणे-मृ. १९ नोव्हेंबर, १९१९). सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबरीकार. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. त्यानंतर पोलीस खात्यात मुख्य कारभार. सरकारी नोकरीमुळे लेखनासाठी 'सहकारी कृष्ण' हे नाव स्वीकारले.

समाजाला-विशेषतः मध्यमवर्गीय पांढरपेक्षा समाजाला, यत्न लावावे, त्यांना मार्गदर्शन करावे, या हेतून यांनी १९११ साली 'कुटुंब शिक्षण-माला' काढली. व त्या मालेतून लहानमोठ्या अशा मुमारे पणोस सामाजिक कथा कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या. काही ऐतिहासिक कादंबऱ्याही यांनी लिहिल्या आहेत. पुढयायांची 'बोम्ब विद्या धरणाकरिता, उदात्त ध्येयांची ओळख पटविण्याकरिता, व्यात मनुष्यमात्राच्या उच्च व नातूक विचारांचे व विकारांचे प्रदर्शन केले असले अशा गोष्टी आणि कादंबऱ्या प्रसिद्ध करणे, हे यांच्या मालेचे उद्दिष्ट होते. ही वेमाची मूलकी पुढयायांची मूल (१९११), माझी कथाची (१९११), हा संसार की जरकथा (१९१२), आरमोडार (१९१३), देवस्वभाव (१९१४), संध्या (१९१४), सिकली 'वच' चीज केले (१९१४), हा अवसाणाचा काव्य (१९१४), संकट की सोमार्थ (१९१५), गुनाचा आरोप (१९१५), चैत्राची महिना (१९१५) ही त्यांच्या काही कादंबऱ्यांची नावे. मध्यमवर्गीय कुटुंबीय जीवनाचे बालव चित्र रेखाटण्याचा त्यांचा प्रयत्न यातून स्पष्ट दिसतो.

मध्यमवर्गीय जीवनातील वेगवेगळे प्रश्न वाचकांच्या समोर मांडण्यासाठी कथानकाची, पटनांची व पात्रांची ते कसोशाने निवड करतात. ही पात्रे व पटनांहीसल आपल्या अवतीभवतीच्या परिचित जीवनातील, असतात. त्यामुळे तसेच, सरळ आणि परिणामकारक निवेदनशैलीमुळे त्यांच्या कथा-कादंबऱ्या वाचनीय शास्त्रा आहेत. कलादृष्टीपेक्षा ते उपदेशाला आणि बोधालाच अधिक महत्त्व देत असल्यामुळे, त्यांचे साहित्य कलात्मकतेच्या दृष्टीने काहीसे उणे पडते.

सामाजिक कादंबऱ्यांपेक्षाही त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या अधिक प्रसिद्ध आहेत. राजकुंजर (१९१५) ही गणोजी शिर्के यांचा राजबरोह व त्याची पत्नी राजकुंजर हिची स्वामिनिष्ठा यांचा संघर्ष चित्रित

करवारी ही कादंबरी आहे आणि सावित्र महापात्र ही रामाराम यांच्या कारकिर्दीतील प्रमुख घटनांचे चित्रण करवारी ऐतिहासिक कादंबरी आहे. बालव घटनांना वका न जावता ऐतिहासिक वातावरण निर्माण करण्यात सहकारी कृष्ण यशस्वी झालेले दिसतात. नानासाहेब पेशव्यांच्या काळातील विवेक या एकाकमी स्वामिभक्ताची कथा सांगवारी अखंडता स्वाभरवागी देशस्थ (१९१९) ही त्यांची तिसरी व अखेरची ऐतिहासिक कादंबरी. एक समाजहिताच्या तळमळीचे लेखन करवारी साहित्यिक म्हणून सहकारी कृष्णांची वाङ्मयीन कामगिरी उत्तमनीय आहे.

म. मा. वर्यकर, विजया शरीर

ओक, जनार्दन विनायक : (ज. १८९७, पुणे - मृ. २२ एप्रिल, १९१८, पुणे). निवतकालिकाचे संपादक व कोषकार. शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिकच्या परीक्षेत जगात्थ शंकरशेट शिष्यवृत्ती. डेकन कॉलेजातून एम.ए. (१९०१). तीन वर्षे कायुंशन महाविद्यालयात प्राध्यापक. नंतर काही वर्षे मध्यप्रांत बऱाडात शिक्षणखात्यात नोकरी. एक वर्ष नागपूर येथील नील सिटी हायस्कूलचे मुख्याध्यापक आणि नंतर प्रो. विष्णू गोविंद विजापूरकर यांनी सलेगाव (दाभाडे) येथे स्थापलेल्या 'समर्थ विद्यालया'त शिक्षक.

१९१२ साली त्यांनी लोकशिक्षण नावाचे मासिक पुस्तक व 'लोकशिक्षणमाला' या नावाची एक पुस्तकमाला सुरू केली. या मासिकाचा उद्देश लेखनद्वारा लोकसेवा करणे, सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, औद्योगिक, शिक्षणविषयक व शास्त्रीय विषयांवर लेख प्रसिद्ध करून, बहुजनसमाजाला ज्ञानसंपन्न करणे हा होता. डॉ. केसकर, प्रा. बा. म. जोशी, ना. गो. बापेकर, व. बा. पोतदार यांसारखी शिक्षकमंडळी लोकशिक्षण या नावाच्या साजेसे लेखन या मासिकात करीत. ओकांचे दुसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे गीर्वाण लघुकोशाची निर्मिती हे होय. समर्थ विद्यालयात रामायण, महाभारत, भागवत, उपनिषदे, भगवद्गीता, अनुसूती यांसारखे आर्यसंस्कृतिदर्शक ग्रंथ वाचण्याची विद्याप्यांना समता यावी व या ग्रंथातील संस्कृत भाषेचे जेतन्यमय स्वरूप त्यांच्या दृष्टीस पडावे, या दृष्टीने त्यांनी संस्कृतचे अभ्यापन केले. या संस्कृत ग्रंथांचे वाचन करताना मराठी विद्यार्थ्यांस साहाय्य होईल असा गीर्वाण लघुकोश (१९१५) त्यांनी तयार केला. संस्कृत ग्रंथांचे अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या मराठी भाषिकांच्या दृष्टीने हा कोश अतिशय उपयुक्त आहे.

म. डे. आमोलकर

ओक, वामन दाजी : ० बा. दा. जी. (ज. १८४५, देवडी, जि. चिपळूण-मृ. १९ जून, १८९७, नागपूर). कवी, समीक्षक, काव्य-समग्र मासिकाचे संपादक. रत्नागिरी हायस्कूलमधून मॅट्रिक (१८७०). संस्कृतची पहिली जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती. हायस्कूलमध्ये डॉ. मांडारकरांच्या मार्गदर्शनाखाली संस्कृतचा अभ्यास. विल्सन कॉलेजात प्रवेश. पण उच्च शिक्षण अपूर्ण. मुख्याध्यापक या नात्याने अनेक शाळातून काम.

नागपूर येथे हरिमाधव पंडित यांच्यासारख्या व्यासंगी व संशोधक वृत्तीच्या व्यक्तीशी ओकांचा गाढ स्नेह असला. ओक नागपूर बाहेर असताना त्यांचा व पंडितांचा परस्परशी वाङ्मयविषयक पत्रव्यवहार सुरू असे. अशाच प्रकारची मोरोपंतकृत रामायणाच्या संदर्भातील त्यांची पत्ररूप चर्चा 'गालापत्रक' मासिकात (वर्षे दुसरे) 'एक वाचक' व 'दुसरा वाचक' या नावांनी प्रसिद्ध झाली आहे. रा. भि. गुंडीकरानंतर सातव्या वर्षापासून, 'विविधज्ञान विस्तार' मासिकाचे संपादकत्व हरिपंत पंडिताकडे आल्यामुळे वामनरावही या मासिकात लेखन करू लागले. विस्ताराच्या वर्ष ९ व १० मध्ये त्यांनी विष्णु-शास्त्री चिपळूणकरांच्या 'संस्कृत कविपंचक' या ग्रंथातील 'कालिदास';

मनभूती, बागमड, सुबई व देवी ह्या निबंधांची मासिक परीक्षणे केली. मात्र 'विनायकाच्या शिरस्थानुसार' लेखासाठी त्यांचे नाव घातलेले नाही. या परीक्षणातून प्रकट होणारा, व्यासंग ओकांच्या सर्वत्र विखणातून जाणवतो. 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' या ग्रंथाच्या 'निबंधमाले'तील (अंक ४२) परीक्षणात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी महाराष्ट्र कवींच्या काळात यावनी शास्त्राचा पूर्ण अभाव आढळतो असा आशयाचे विधान केले होते. त्यांचे हे विधान कसे निराधार आहे ते ओकांनी 'निबंधमाले'त (अंक ५०) एक वन छिन्न स्पष्ट केले. त्यानंतर चिपळूणकरांनी आपले विधान मागे घेतले.

विष्णुशास्त्राच्या 'मोरोपंथाची कविता' या प्रदीर्घ निबंधात निबंधमालेतून जो सवितार व साधार समाचार घेतला, त्यावरूनही ओकांच्या सूक्ष्म, व्यासंगी वृत्तीचे दर्शन घडते. दीर्घकाळ (१८७८-८०) चाललेल्या या वादातून मराठी विद्वानांना ओकांच्या वादकीशक्तीचा, स्पष्टवक्तृत्वाचा व हट व्यासंगाचा चांगला परिचय झाला. परिणामतः निर्णयसागर छापखान्याच्या मालकांनी, १८९० साली त्यांना 'काव्य-संग्रहा'चे संपादक म्हणून नियुक्त केले. आपल्या सात वर्षांच्या संपादकीय कारकिर्दीत वामनरावांनी 'आनंदवनकृत कविता संग्रह' (१८९१), 'अमृतवदनकृत कविता संग्रह' (१८९२), 'मुक्तेश्वरकृत महामारत-आदिपर्व' (१८९३), 'समापर्व' (१८९४), 'वन-पर्व' (१८९६), 'कवि-अनंतकृत कवितासंग्रह' (१८९६), 'वामन पंडितकृत वचनार्थदीपिका, अध्याय १-५' (१८९६), 'मोरोपंथकृत महामारत, आदिपर्व' (१८९१), 'समापर्व' (१८९१), 'वनपर्व' (१८९२), 'विराटपर्व' (१८९६), 'उद्योगपर्व' (१८९६), 'वीर्यपर्व' (१८९६), 'कवि-विठ्ठलकृत कवितासंग्रह', 'लोहरोबागाव आश्रितकृत सिद्धांतसंहिता - पूर्वांश' (१८९६), 'देवनाथ महाराज कृत कवितासंग्रह' (आ. हु. १९०१), 'अनेक कविकृत पदे, कटाक्ष, छावण्या वगैरे-वदंतसंग्रह, भाग १' (१८९६), 'भाग २' (१८९६), 'अनेक कविकृत लघुकव्यमाला, भाग १' (१८९५), 'भाग २' (१८९६), असे अनेक काव्यग्रंथ अर्थनिर्णायक साहित्यशास्त्राविषयी व अशांवर माहितीने परिपूर्ण अशा टीपा देऊन संपादित केले.

'सार्वजनिक काका-गणेश बासुदेव जोशी ह्यांच्यावरील 'नववर्ति-विषय' विचार' (१८८०), 'जीमन्माधवपुत्रविषयनववर्तमानक पदरत्नमाला अथवा थोरले माधवराज वेळचे छांचा सूर्य' (१८८३) ही त्यांची विलापकाव्ये प्रसिद्ध आहेत.

इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रातही त्यांनी शुष्णीय कार्य केले आहे. कासीराव मुसे विरचित जाणपूरकर नोसक्यांच्या संवधाचे कागद-पत्र (१८८९) हे 'काव्येतिहाससंग्रह'तून प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. 'लॉर्ड वेल्स' यांचे चरित्र (१८८४) व 'बाबा नामक' यांचे चरित्र (१८८९) ही दोन निबंधग्रंथ चरित्र व 'कार्यवरीकथासार' (१८८९), 'मुद्राराक्षसकथासार' (१८८९), 'वासवदातकथासार' (१८८९) ही छोटी कथात्मक पुस्तकेही त्यांची अन्य वाङ्मयीन कामगिरी.

मराठी वाङ्मयाच्या स्थिती-गतीकडे वामनरावांचे बारीक लक्ष असे. 'महाराष्ट्र ग्रंथोत्तम' हा त्यांचा एक विचारप्रवर्तक लेख मार्च १८७८ च्या 'विविधज्ञानविस्तार'त प्रसिद्ध झाला होता. त्यात त्यांनी एकोणिसाव्या शतकात १८७८ पर्यंत झालेल्या मराठी ग्रंथ-प्रकाशनाच्या उद्योगाचा आढावा घेतला आहे. त्याचप्रमाणे मावी काळातील वाङ्मयविषयक चळवळीचे मार्गदर्शनही केले आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या ते महत्त्वाचे आहे.

विजया बरोड, गं. दे. जालोकर
संदर्भ : वि. की. ओक, 'वामन राजा ओक' ('बालबोध', जुलै १८९७).

ओक, विनायक कोंडदेव : (ज. २५ फेब्रुवारी, १८४०, देवती, जि. रत्नागिरी-मृ. ९ ऑक्टोबर, १९१४, मुंबई). चरित्रकार, निबंध-कार, 'बालबोध' मासिकाचे संपादक. आईवडिलांच्या मृत्यू व घरची गरिबी यामुळे शिक्षणाची परवड. मोठासाठी त्यांना अनेक ठिकाणी वनवण कराची कामगिरी. सातारा येथून इंग्रजी तिसरी उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी स्वपरिश्रमाने इंग्रजीचे ज्ञान संपादन केले. १८६१ पासून त्यांनी शिक्षणखात्यात शिक्षकाची नोकरी केली. १८९५ साली सहाय्यक मुख्यम तपासनीस म्हणून ते सेवानिवृत्त झाले (१८९८-८०), अहमदनगर येथील मराठी शाळेवर हेडमास्तर.

ओकांनी बघाव्या ३४-३५ व्या वर्षी लेखनास मुगडात केडी. त्यांची लहानमोठी मिळून सुमारे पाचशे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्यात चरित्र, निबंध, इतिहास, कथा, कविता, अशा विविध प्रकारच्या पुस्तकांचा समावेश आहे. इंग्रजी निबंधांच्या आधारे लिहिलेले लघुनिबंधमाला (१८८६) हे त्यांचे पहिले पुस्तक. निबंधसंग्रहाला दक्षिणा प्राइस कमिटीचे बरीस मिळाले.

'त्यांची सोळा पुस्तके चरित्रपर आहेत. त्यातील जावणी, वादाणी (१८९२) व दिनकरराज राजवाडे (१८९७) यांसारख्या स्वकीय अपवाद वगळता त्यांचे इतर चरित्रनायक बाहेरचे आहेत. पीठर भी बेट यांचे चरित्र (१८७४), ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन (१८७६), वॉरन हेस्टिंग्स (१८७९), आल्फ्रेड बि बेट (१८८२), सर टॉमस मन्रो (१८८६), वनाहाम लिंकन (१८९०) ही खेलेखनीय पुस्तके. थोर पुस्तकांच्या जीवनकालातील फक्त अनुकरणीय गोष्टी सांगून बालकांच्या मनावर चांगले संस्कार करणे, हा त्यांचा चरित्र लेखनामागचा उद्देश होता.

मराठी बाचकांची करमणूक साधून त्यांना इतिहासाची गोडी लावली या भूमिकेतून त्यांनी हिंदुस्थान कथास (१८७१), लिपायांच्या बहाचा इतिहास (१८७४), कामस वेलातील राजप-काम्तीचा इतिहास (१८७६) व इतिहास परगिणी (१८७८) ही पुस्तके लिहिली.

ओकांनी गोष्टींची, निबंधांची त्याचप्रमाणे माहितीपर अशी अनेक पुस्तके लिहिली. त्यांपैकी मधुमक्षिका (१८७१) व मुलांस उत्तम वक्षीस (१८७९) ही लोकप्रिय झाली होती. शिरस्तेश्वर (१८८१) लाच खाण्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामाचे वैधक धर्मेन तीस सादळने.

मुलांकरिता 'बालबोध' (१८८१) नावाचे मासिक काढून ओकांनी ते चौतीस वर्षे (१८८१ ते १९१५) चालविले. विविध प्रकारच्या लिखाणाद्वारे मुलांचे रंजन करून त्यांच्या ठिकाणी सदगुणांची वाढ करावी असा त्यांचा प्रयत्न होता. या मासिकातील विविध सदर-तून त्यांनी ४०८ चरित्रे, ४०२ कविता व ४०२ नीतिपर निबंध, ३७१ शास्त्रीय विषयांवरील व ८५० फिफोड विषयांवरील लेख एवढे विविध प्रकारचे व विपुल लेखन केले. 'बालबोध'चे काम त्यांनी बहुतेक एक हाती ठेवले होते. त्यामुळे त्यांना ते दीर्घकाळ नियमितपणे चालविता आले. या मासिकाने मुलांना, ज्ञानदान केले, त्याचप्रमाणे त्यांच्या मनात सदविचारांची पेरणी केली. लहान वाक्ये आणि व्यव-हारातील संस्कृत शब्दांचा वापर यामुळे ओकांची भाषा साधी, सरळ व सोपी वाटते. त्यांच्या लिखाणात स्वतंत्र विचारशक्तीचा आढळ होत नसला तरी आकर्षक, आटोपशीर, सुबोध लेखनशैलीमुळे ते रोचक झाले आहे.

ड. वि. कुळकर्णी, विजया बरोड
संदर्भ : ज. व. जोशी, 'अर्वाचीन मराठीतील आद्य चरित्रकार' (केसरी, १२ ऑक्टोबर, १९७५).

आंगले, केशव लक्ष्मण : (ज. १८८२-मृ. १९४८). भाषांतरकार, पत्रकार, संस्कृत साहित्याचे व चर्मशास्त्राचे अभ्यासक. शिक्षण बी.ए. व्यवसाय शिक्षक, संपादक व अनुवादक.

ओगल्यांनी विपुल राजकीय लेखन केले. 'राष्ट्रमठ', 'लोकमान्य', 'श्री लोकमान्य' आणि साप्ताहिक 'प्रबोधन' या वृत्तांत त्यांनी संपादकीय स्वाभ्यास कामे केली.

लो. टिळकांच्या 'आर्थिक होम इन द वेदांग' आणि 'द ओरायन' या पुस्तकांची त्यांनी अनुक्रमे *आर्थिक लोकांचे मूलस्थान* अथवा *भुषावपटील आर्यांच्या वस्तीविषयी वेदातील पुरावा* (१९१०) आणि *वेदकालनिर्णय* (आ. १ री, १९२८) ही भाषांतरे केली. ओगल्यांनी महामंडोपाध्याय पी. वा. काळे ह्यांच्या संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या ऐतिहासिक आढावा घेणाऱ्या इंग्रजी निबंधाचा *संस्कृत साहित्यशास्त्राचा इतिहास* (१९११) हा अनुवाद केला अमुन, त्यांनी दिलेली 'हिंदुधर्मशास्त्रा'बरीस २१ व्याख्यान काळजीपूर्वक मिळून काढून *धर्मशास्त्रविचार* (१९१५) या पुस्तकाद्वारे ती प्रसिद्ध केली. ओगल्यांचे बरेचसे स्फुट लिखाण 'विश्वविज्ञानविमलारा'त प्रसिद्ध झाले आहे. *कश्चिंतुल्लुप काळिदास* (१९१४) हे त्यांचे पुस्तक स्वतंत्र अमुन त्यात त्यांनी काळिदास व त्यांचे बाह्यमय यांचा आढोपशीर वण सर्वांगीण परिचय करून दिला आहे. *लोकमान्य टिळकांची वेदविषयक कामगिरी* (१९२४) हे टिळकांच्या पुस्तकाचे स्वल्पदर्शन व रसग्रहण करणारे निबंधवत्ता पुस्तकही प्रसिद्ध आहे.

म. वे. लालोकर, विजया वर्मा

आंगले, गुरुनाथ प्रभाकर : (ज. १८८७, वाडवा, कोल्हापूर-मृ. १९ ऑक्टोबर, १९४४). शिक्षण कोल्हापूर व मुंबई येथे. मुंबईच्या व्ही. जे. टेबिनकल इन्स्टिट्यूटमधून एल्.एम.इ. उत्तीर्ण. हिंदुस्थान सरकारची शिष्यवृत्ती घेऊन अमेरिकेत काश्चिनिर्मितीवशा संश्राचे अभ्यसन. 'प्रभाकर करंदील' व अन्य काव्यसामान-निर्मितीचा उद्योग.

इंडियनचे चरित्र (१९१२) व *अमेरिका भाग १ ला* (१९१२) ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध. 'किर्लोस्कर' मासिकातून विविध विषयांवर लेखन.

माधुरी बेडकर, मोमल मिश्र

आंगले, प्रभाकर बाळाजी : (ज. १८५३-मृ. १८९५). ओपधी वनस्पती व वैद्यक विषयांवरील ग्रंथांचे लेखक. काच कारखान्याचे उत्पादक आंगले ह्यांचे जन्मदाते. कोल्हापूर संस्थानात शिक्षक. आर्य-वैद्यकावरील *चिकित्सा प्रभाकर* (१९२९) हा ह्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ. याबरोबर *चर* (१९२५), *नुलसी-मत्स्य*, *विष्-प्रभा* (१९३०), *पामजीवा उपयोग* (१९३१), *चित्रमंडप* (१९३१), *सुषमांशवि-प्रभाकर* (१९३२), *हरमोषयोग* (१९३३), *वैद्यमंदार* (१९३३), ही ह्यांची ओपधी-वनस्पतीवरील सहान सहान पुस्तके प्रसिद्ध. यांचे *सामग्रिकशास्त्र* (१८९०) हे मूळ संस्कृत ग्रंथाचे भाषांतरही प्रसिद्ध आहे.

माधुरी बेडकर, मोमल मिश्र

औंधकर, विष्णु हरी : (ज. १८९४, कोल्हापूर-मृ. १७ डिसेंबर, १९४२). नाटककार, नट व चित्रपट कपालेखक. शिक्षण जेमतेम चार इयत्ता. वयाच्या चौदाव्या वर्षी महाराष्ट्र नाटक मंडळीत प्रवेश. लवकरच नट म्हणून प्रसिद्धी. रंगभूमीवर अनेक स्त्री भूमिका त्यांनी गाजविल्या. समर्थ नाटक मंडळीच्या संस्थापकांपैकी एक.

औंधकरांना नाट्यलेखनाची स्फूर्ती गडकरी व खाडिलकर यांच्या नाटकांमुळे मिळाली. *वेदशाही* (१९२४) या पहिल्याच ऐतिहासिक नाटकाने त्यांचे नाव सर्वतोमुखी झाले. या नाटकाची भाषा, पात्रे व संभाजीविषयक इतिहास यांवर गडकऱ्यांच्या 'राजसंन्यास'चा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो. *आभ्यास सुटका* (१९३१) हे त्यांचे दुसरे

ऐतिहासिक नाटकही रंगभूमीवर अतिशय लोकप्रिय झाले. *महाराष्ट्र कर्ष* (१९३४) हे त्यांचे पौराणिक नाटक. *विशाल* नावाचे आणखी एक नाटक त्यांनी लिहिले होते; पण ते प्रसिद्ध झाल्याचा निर्देक आढळत नाही.

प्रयोगक्षमता, आवेशपूर्ण व चारदार भाषाशैली आणि सर्वप्रथम घटनांची नाट्यपूर्ण गुंफत ह्या हरीने वेदशाही नाटक वांगळे साधले आहे. ह्या प्रभावी ऐतिहासिक नाटकाचे पुरील बहुसंख्य ऐतिहासिक नाटककारांनी अनुकरण केल्याचे आढळते.

आभ्यास सुटका या नाटकानेही त्यातील नाट्यगुणांमुळे पकड घेतली. ऐतिहासिक वातावरणातील अद्भुततेचा, मध्वतेचा वेष घेणारी पिढ्येदार भाषाशैली हे औंधकरांचे मोठे श्रेय.

त्यांचे *महाराष्ट्र कर्ष* हे कुमारी मातेच्या संततीची समस्या परिणाम-कारकपणे मांडणारे पौराणिक नाटक लत्काळीन पौराणिक नाटकांमध्ये आपल्या वेगळेपणाने उठून दिसते. 'कर्ण-कुली' यांच्या जीवनातील रहस्यमयतेच्या पार्श्वभूमीवर मातेच्या अंतःकरणाचे भावपूर्ण दर्शन त्यांनी या नाटकात पडविले आहे. अस्वस्थित अमुनही रंगभूमीवर काम करीत असताना त्यांनी नाट्यलेखनासाठी आवश्यक ती हवी प्राप्त करून घेतली होती.

मोमल मिश्र, विजया वर्मा

करंदीकर, जनार्दन सखाराम : [ज. १९५५ केदुशारी, १८७५; कुदगोळ (जमशेडोसंस्थान)-मृ. १२ मार्च, १९५९; पुणे]. टिळक-केळकर कालीन पत्रकार. 'हिंदुवनिष्ठ' लेखक. अ. ज. करंदीकरांचे बडोळ. कुदगोळ येथे इंग्रजी रीति-इयत्ता. १८९७ साली पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमधून बी.ए. उत्तीर्ण. नंतर एल्.एल्.बी. झाले. काही काळ शिक्षक म्हणून काम केले. 'प्रो. विष्णु गोविंद विजापूरकर यांनी राष्ट्रीय शिक्षणासाठी कोल्हापुरात काढलेल्या समर्थ विद्यालयात ते १९०७-१० पर्यंत होते. १९११ साली 'केसरी'त प्रथम लेखक व १९१२ नंतर मुख्य उपसंपादक. १९१४ ते १९४९ 'केसरी'चे मुख्य संपादक. १९३७ पासून ते दीर्घ काळ 'केसरी-मराठा' संस्थेचे सूट्टीही होते. मुख्य-सत्याग्रह (१९२२) आणि १९३०-३१ चा स्वातंत्र्य लढा यात भाग घेतल्या, सभ्य कारावास भोगल्या, पत्रकार, ग्रंथकार, संशोधक, स्वयं अभ्यासक, पत्रोत्प्रेषण पंचांग, महाभारत, शास्त्रीन अर्थशास्त्र यांपासून तो ब्रिटिश अंमलातील हुंजगावळ, जातीव्यवस्था, ब्रिटिशांची राजनीती इत्यादी विविध प्रभाषणा विसर्पित क्षेत्रात त्यांनी सतत १५ वर्षे मराठीतून वृत्तपत्रांवर व ग्रंथात्मक लिखाण केले.

जगातील काश्चिकारक लढाया (१९०७) हा एडवर्ड किंसी यांच्या इंग्रजी ग्रंथाचा अनुवाद. या अनुवादिता ग्रंथात इसवी सन पूर्व ४९० ते इ. स. १९०५ पर्यंत जगाच्या इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या सोळा युद्धांचा इतिहास आहे. *कांठिलीय अर्थशास्त्र* (१९२७) हे कीटिंग्याच्या अर्थशास्त्र या मुद्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथाचे, गळवंत रामचंद्र हिमाचकर यांच्या सहकार्याने केलेले भाषांतर होय. *हिंदुवपवाद* (१९४१), *गीतानंश मंत्रिणी* (१९४७), *अंगणेश्वरीचा सार* १९५३, *श्री समर्थ चरित्र* (१९५३), *महाभारत* व *कथामाग* व *श्लोक* (१९५८) हे त्यांचे अन्य प्रमुख ग्रंथ. बांशिबाब त्यांचे 'केसरीतील निवडक लेख व निबंध' सहाशेहून अधिक पृष्ठांत व दोन खंडांत प्रसिद्ध झाले आहेत. देशसेवेचे व अभ्यासपूर्वक लोकशिक्षण करण्याचे एक साधन म्हणून ते वृत्तपत्रसंस्थांकडे वृत्त, हुंजगावळ, मुवर्गनिर्यात, सरकारी बजेट आदी विषयांत ते प्रवेष्ट होते आणि गावठीयतेला धक्का न खावू देता त्या विषयांवर ते मुपसनेने लिहीत.

पा. वा. पादगोळ, के. ए. पातदार

करंदीकर, श्यामक गोपाळ : (ज. १८७८-मृ. १९४०). शेती-विषयक शास्त्रीय ग्रंथांचे लेखक. प्रसिद्ध उद्योगपती टाटा ह्यांच्या

मळबात हे मालीकाम करीत. डाटांनीच त्यांच्या शेती-बागावटी शिक्षणाची सोय केली. शेतीविषयक अनुभव घेण्यासाठी डाटांच्या सोयत अमेरिकेत गेले. देवाबाद, इंदूर, ओस्करा आदी संस्थानांतून 'अॅग्रिकॉल्टिकल अधिकारी' म्हणूनही त्यांनी काम केले. भारतातील शेतीविषयक उन्नतीचा भास त्यांना लागल्यामुळे शेतीविषयावरील इंग्रजी ग्रंथांचा त्यांनी सुध्दा अभ्यास केला. फॅलिकोनिशात त्यांनी फ्रँझाबाच्या शास्त्रीय पद्धतीच्या लागवडीचे विशेष अभ्ययन केले. त्यांनी मातृभाषेत शेतीची शास्त्रशुद्ध माहिती देणारे ग्रंथ लिहिले. 'पुढी-पुढी' (१९१२) हा त्यांचा पहिला ग्रंथ. नंतर 'सूर्य' (१९१७) हे त्यांचे दुसरे पुस्तक. कृषिविद्याशास्त्रावर आठ खंडांचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याची त्यांची योजना होती. पण त्यापैकी ३८० पृष्ठांचा कृषिविद्या अर्थात नायबागावट व शेतीविषयक माहिती : भाग १ (१९३०) हाच फक्त प्रसिद्ध झाला. शेती विषयावरील मुद्रवातीच्या काळातील ग्रंथ म्हणून त्याला विशेष महत्त्व आहे.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतदार

करंदीकर, यळवंत जनार्दन : ० यळवंत ० गंधर्व ० रमाकांत नागावकर : (ज. डिसेंबर, १८५५, धुळे - मृ. १४ ऑक्टोबर, १९०३, धुळे). कवी. शिक्षण धुळे येथे प्रारंभपर्यंत. काही काळ 'आर्यावर्त' साप्ताहिक व नंतर 'खानदेशभूषण' पत्राचे संपादक. कवी विनायकांचे हे बघील बंधू. यांचे काही लेख वेळगावच्या 'भारतमित्र'तून प्रसिद्ध. त्यांची कविता मुख्यतः 'काव्यरत्नावली' मासिकातून टोपण-नावाने प्रसिद्ध झाली. 'मेखलेख' (काव्यरत्नावली, जून १९०१) हे २०३ सावयांचे खंडकाव्य उल्लेखनीय आहे. विवाहबंधन स्वीकारण्याची इच्छा नसणाऱ्या माळिनीच्या दिव्य प्रीतीची कवणरुच कदाणी या खंडकाव्यात आहे. 'सुवर्णरत्न' (१९१३) हे पाचशे पद्यास आर्यांचे नीती आणि व्यवहार यासंबंधीची तत्वे सांगणारे काव्य. भीमाळाची अपवा ००० कंठशेखरितासुच (१९१३). हे गिरीच्या शंभुकंठशेखरे गायचरित्र, संत कवी कुडचीवीर यांच्या ओवीबद्ध 'भीमकंठशेखर'च्या आधारे लिहिले आहे. 'यळवंत' कवीच्या निवडक कवितांचा एक संग्रह कादंबिनी (१९३९) नावाने प्रसिद्ध झाला आहे.

उषा टाकळकर, रा. भा. बशी

करंदीकर, रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ द्वादासाहेब : (ज. २१ ऑगस्ट, १८५७, फंदरपूर - मृ. २४ एप्रिल, १९३५, सातारा). पत्रे व देवेंद्री लेखक. मराठी भाषा व संस्कृती यांचे कडवे अभिमानी. १८८० मध्ये वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर सातारा येथे हे स्थायिक झाले व येथे त्यांनी वकिली सुरू केली. लोकमान्य टिळक यांचे अत्यंत निष्ठावंत सहकारी व स्नेही. जेथे जात, तेथून ऐतिहासिक साधनांचा संग्रह करून आणत व तसा संग्रह करण्यास उत्तेजन देत. १९१८ साली छंदनळा गेले, तेथून सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह यांचा रेसिडेंटबरोबर झालेला प्रत्यक्षद्वार हुडकून तो नकलून आणला. मेणवली येथील नाना कडगिशांचे दसरा त्यांच्या वंशजांकडून मिळवून ते प्रसिद्ध करण्यास पारसनीस यांना प्रोत्साहन दिले. मराठी इतिहास व शास्त्रमय याबाबत त्यांची आस्था लक्षात घेऊन १९०५ च्या सातारा, मराठी साहित्य संमेलनाच्या तिसऱ्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. त्यांनी स्वतंत्र मराठी ग्रंथरचना केली नाही.

विनायकदेव पांडुरंगजी पत्रे (१९३५), केदारचंदाबाबा (पत्रे १९३६); के. रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ द्वादासाहेब करंदीकर यांची देवेंद्री (१९६२) हे त्यांच्या निवडक पत्रांचे संग्रह प्रसिद्ध आहेत.

मं. दे. शानोलकर, के. ए. पोतदार

करंदीकर, विनायक जनार्दन : ० विनायक ० एक मित्र : (ज. १५ सप्टेंबर, १८७२, धुळे - मृ. ३० मार्च, १९०९, पुणे). राष्ट्रीय वृत्तीची

कविता-मिहिणारे कवी. आधुनिक कविवंशकांपैकी एक. काव्यनळ-पर्यंतचे शिक्षण धुळे येथे. काही काळ पोलिसस्थालात नोकरी. काही काळ मिशनमध्ये शिक्षक. पुढे होही नोकरी सोडून अनेक ठिकाणी नोकऱ्या. आयुष्याच्या उत्तरार्धात स्थिर कामले नाही. त्यांचा केशवसुतांशी वांगळा परिचय होता. त्यांच्या मनात राष्ट्रविषयक उबलेल निष्ठा होती. ऐतिहासिक बोर व्यक्तींच्या यशोगाथा गाणारे ते पहिले राष्ट्रीय कवी मानण्यात येतात.

त्यांची कविता काव्यरत्नावली 'मनोरंजन', 'करमणूक' या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. कवितासंग्रह मात्र मृत्यूनंतर. कवी अनंततनय (के. दत्तात्रेय अनंत आपटे) हे त्यांच्या कवितेचे पहिले संपादक. त्यांनी निवडकालिकांतून विमर्शलेल्या विनायकांच्या कविता शोधून व संपादून त्यांचा संग्रह विनायकांची कविता या नावाने प्रसिद्ध केला. त्यात विनायकांच्या एकूण ७३ कविता समाविष्ट आहेत. तिसऱ्या आवृत्तीत (पुणे १९४७) वा. ब. पटवर्धनाची प्रस्तावना लागली आहे. तीत त्यांनी विनायकाबांना 'तत्कालीन जनतेचा वाच-स्वती' असे संबोधले आहे. प्रा. म. भी. पेंढीतानी आपल्या विवेचक प्रस्तावनेसह या संग्रहाची खोशी आवृत्ती (१९५४, पुनर्मुद्रण : पाचवी आवृत्ती, १९९०) संपादित केली. त्यात एकूण ८५ कवितांचा समा-येश आहे. मराठीतील राष्ट्रीय कवितेचे पहिले व अष्ट उद्गाते' या संदर्भात विनायकांच्या काव्यकर्तृत्वाचा उल्लेख करण्यात येतो. ममावली या नावाचे एक नाटकही विनायकांनी लिहून १९०८ साली पूर्ण केले होते व भोकरेश प्रासादिक नाट्यकलाप्रवर्तक संगीत मंडळीने ते रंगभूमीवर आणण्याची यत्नता केली होती. तथापि ते बहुधा उबलेल राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करणारे असल्याने त्या मंडळीने त्याचा प्रयोग केला नसावा.

वि. म. कुळकर्णी, के. ए. पोतदार

संदर्भ : (१) म. भी. शानोलकर, 'विनायकांची कविता', 'आधुनिक कवि-ता' पत्रक, प्रका. म. वि. मंड. पुणे, १९२९. (२) मं. वि. राजावळ, 'वाचकवी' (३) रा. भी. जोष, 'महावीर मराठी काव्य', मुंबई मराठी साहित्यसंघ, मुंबई, १९४९.

करंदीकर, शंकर दिनकर : (ज. ४ मे, १९०२ - मृ. १९ मार्च, १९५७, मुंबई). कथा-कादंबरीकार आणि क्रांतिकारकांच्या इतिहासाचे व इतर सामुद्रिक या विषयांचे लेखक. शिक्षण प्रारंभपर्यंत. गांधीजींच्या सावरमतीच्या सत्याग्रहाभ्रमात राजकीय शिक्षण (१९२५-२६). काही वर्षे कॉम्रेसचे प्रचारक.

त्यांची वाङ्मय अर्धशतक देशसेवेचा ओनामा (राष्ट्रसेवेची तत्वे, १९२०), सावित्रा - भाग १ (मनलाळ गांधी यांच्या पुस्तकाचे भाषांतर) ह्या दोन पुस्तकांमध्येच भारतीय क्रांतिकारकांच्या इतिहासावरील राजनैतिक कारस्थाने अथवा अलिप्त बौद्ध फेसचे रहस्य, माझ उपद्रनाथ वेदोपाध्यायकृत 'निर्वासित आत्मकहानी' या बंगाली पुस्तकावरून (१९२२), राजनैतिक कारस्थान-पथम खंड (१९२६), राजनैतिक कारस्थान-द्वितीय खंड (अर्थात काव्या पाण्यावरील क्रांतिकारकांची जीवन चरित्रे, १९२८), अपकलित राजनैतिक इतिहास-द्वितीय खंड (डॉ. भूपेंद्रनाथ दत्त यांच्या मूळ बंगालीवरून, १९२८) व देशत्यागाचा इतिहास (शोकत उद्धानीच्या 'पेशावर दू मास्को' या इंग्रजी आत्मचरित्र पुस्तकाच्या आधारे लिहिलेले जीवनचरित्र, १९२९) ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

क्रांतिकारकांसंबंधीची ही सारी पुस्तके इंग्रज सरकारकडून जप्त करण्यात आली. अक्षरदायी अर्थात चित्रमय जगातील अत्यंत मनो-रंजक गोष्टी (१९२७) हा जऊ गोष्टींचा संग्रह, चरित्रा सावित्री (१९२९) ही पौराणिक कादंबरी, पुष्पराणी (१९३१, भी. फर्ग्युसन पाल, यांच्या मूळ बंगाली कादंबरीच्या कथानकाच्या आधारे लिहिलेली)

व नसे मुनाबाई (१९४१) ह्या कादंबऱ्याची प्रसिद्ध. नारायण (१९४२) हा हस्तसामुद्रिक विषयावरील ह्याचा प्रथम विशेष लोकप्रिय भाग.

४. डे. कामोकर, म. व. म. म. म.

करकंदकर, एकनाथ अण्णाजी : (ज. १८५०, करकंद - मृ. २५ मे, १८८१, इंदूर). कवी; ह्याचे बरील विद्वान पुराणिक होते. त्यांनीच यांना संस्कृत व उपातिष यांचे शिक्षण दिले. १८७५ साली हे मुंबई विद्यापीठाच्या प्रवेश परीक्षेत वसुन सीत उत्तीर्ण झाले. इंदूर हायस्कूलमध्ये त्यांनी अखेरपर्यंत शिक्षण म्हणून काम केले. शिवाजी महाराज यांचे राजाजी कोटेशनकृत उपदेश (१८७०), मोरले, महाराज राजाजी कोटेशनकृत उपदेश (१८९१) अशी त्यांची दोन कामे प्रसिद्ध असून यांना 'दक्षिणाप्रदेश कमिटी'कडून पारितोषिकेही मिळाली होती.

४. डे. कामोकर, म. व. म. म. म.

करकंदकर, दत्तात्रय बाळकृष्ण : (ज. - मृ. ११ डिसेंबर, १९२४, जळगाव). ऐतिहासिक कादंबरीकार व नाटककार; इतिहास-लेखक. मुद्रयतः लेखन हाच व्यवसाय. ह्यांचे पेशवाईचा मध्यकाल (१९१८) हे ऐतिहासिक कादंबरी व राधोबाबादास्या जीवनवरील अल्पजीवीक मितारा (१९१८) ही ऐतिहासिक कादंबरी प्रसिद्ध आहे. मराठ्यांचा संपूर्ण इतिहास बीस भागांत लिहिण्याची त्यांची योजना होती. त्यांपैकी मराठ्यांचा इतिहास - भाग १ सा (१९२१), भाग २ सा (१९२१) व भाग ३ सा (१९२४) हे तीन त्यांच्या हयातीत व भाग ४ सा (१९२९) त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित. ह्या भागांत अनुक्रमे विजयनगराचे राज्यपर्यंतची हिंदुस्थानातील प्राचीन हिंदु राज्ये, भोगल बादशाहीच्या काळापर्यंतची हिंदुस्थानातील प्राचीन मुसलमान राज्ये, दक्षिणेतील मुसलमानी राज्ये आणि मराठ्यांच्या उत्कर्षाचे पूर्व-स्वरूप व बाह्यजीवे चरित्र ह्याविषयी माहिती आणवते. हिंदुस्थानातील ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय आणि त्याची नाड (१९१९) हा सर आल्फ्रेड लायलकृत 'ब्रिटिश डोमिनियन इन इंडिया'च्या आधारे लिहिलेला इतिहासप्रणाली प्रसिद्ध आहे.

४. डे. कामोकर, म. व. म. म. म.

कर्नाटकी, श्रीनिवास नारायण : ० अनिवास ० एम. एम. के. : (ज. २८ सप्टेंबर, १८९५, राहापूर, जि. बेळगाव - मृ. १७ जुलै, १९४८). चरित्रकार व निबंधलेखक. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण बेळगावात. महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबईत. मुंबईतील 'विश्वविज्ञानविस्तार' मधून अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, वेदान्त इत्यादी विषयांवर निबंधलेखन.

कर्नाटकींनी लिहिलेली डॉ. रामकृष्ण गोपाळ मांडारकर (१९२७), -याममि काशिनाथ विनयक लेखन (१९२९), डॉक्टर माऊ राजी लाड (१९३१) आणि रा. व. शंकर गुरुन दीक्षित (१९३५) ही चार चरित्रे प्रसिद्ध आहेत. ह्या चरित्रांसाठी लेखकाने परिश्रमपूर्वक माहिती गोळा केली. त्यामुळे त्यांना चरित्रप्रणेत्यांसाठी भावी चरित्रप्रणेत्यांसाठी उपयुक्त अशा साधनप्रणेत्यांचे स्वरूप झाले आहे. लेखकाने चरित्रप्रणेत्यांसाठी (लेखनासाठी) निवडलेल्या व्यक्तींवर समाजधुरीण आणि विद्याव्यापारी असल्याने ही चरित्रे लिहून लेखकाने मराठी चरित्र वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे.

म. व. म. म. म. म.

कर्णे, आनंदीबाई धोंडो : (ज. १८६४, देवसल, रत्नागिरी - मृ. ३० नोव्हेंबर, १९५०, पुणे). आनंदीबाई या बाळकृष्ण केशव जोशी यांची कन्या. धी. जोशी हे त्या काळातील एक पुरोगामी वृत्तीचे गृहस्थ होते; त्या 'बाया' म्हणून ओळखल्या जात. त्या र. घों. कर्णे, भास्कर धोंडो कर्णे यांच्या मातोश्री व डॉ. इराबती कर्णे यांच्या सासूबाई. पंडिता रमाबाईंच्या मुंबईतील 'शारदासदन'च्या ह्या पहिल्या विद्यार्थिनी. बऱ्याच चोविसाव्या वर्षी झालेले दाखल. पुण्याला

शारदासदनमध्ये असताना त्यांचा धोंडो केशव कर्णे यांच्याशी परिचय झाला व त्यांनी धोंडो केशव कर्णे यांच्याशी पुनर्विवाह केला.

आनंदीबाई कर्णे यांचे एकमेव पुस्तक म्हणजे त्यांचे आत्मचरित्र माझे पुराण (१९४४). उतारवयात लिहिलेल्या या आत्मचरित्रातून लेखिकेने आपल्या गतायुक्तकाळे कन्याच तटस्थपणे पाहिले आहे. हे आत्मचरित्र बरेच निःसंकोच व प्राज्ञवृत्तीने लिहिलेले आहे. पुनर्विवाहित म्हणून बाबाच्या बाट्याला घरण्याची व बाहेरच्याची टीका आली. सामाजिक बहिष्कारही आला. अपमानास्पद वागणूकही मिळाली. ह्या आत्मचरित्रातून गेल्या शतकाच्या अखेरच्या बालविषयाचे जीवन, विसाव्या शतकाच्या आरंभी पुनर्विवाहितेला समाजाकडून मिळणारी वागणूक, ह्यांचे दर्शन घडते. प्राज्ञवृत्तीने निवेदनामुळे एक बाह्यव्यक्ती म्हणूनही ह्या पुस्तकाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या पुस्तकातून महर्षी कर्णे यांच्या व्यक्तिमत्त्वावरही काही प्रमाणात प्रकाश पडतो. हा या पुस्तकाचा आणखी एक विशेष.

मुनाबाई मोटे, म. व. म. म. म.

संदर्भ : 'माझे पुराण', संपा. कावेरी कर्णे, प्रकाशन केशव विक्रमी डबळे, मुंबई आवृत्ती १ - १९५९.

कर्णे, रघुनाथ धोंडो : ० शारदा ० र. घों. क. : (ज. १५ जानेवारी, १८८२, मुकड - मृ. १४ ऑक्टोबर, १९५१, मुंबई). पुरोगामी वृत्तीचे लेखक. 'संततिनियमना'च्या चळवळीचे प्रवर्तक व तत्संबंधित वाङ्मयाचे प्रसारक. समाजस्वास्थ्य मासिकाचे संचालक व संपादक, महर्षि कर्णे यांचे खेडू चित्रजीव. मुंबई विद्यापीठाचे एम. ए. (गणित), गणित विद्यापीठात डॉक्टरेट (पॅरिस). मुंबईच्या विल्सन कॉलेजात गणिताचे प्राध्यापक म्हणून नोकरी करीत असतानाच्या काळात (१९२१-२५) त्यांनी नैतिकता आणि संततिनियमन आणि नैतिकता व गुण रोमापासून बचाव अशा दोन पुस्तिका इंग्रजीत लिहून प्रसिद्ध केल्या. १९२४ साली ह्याच विषयावर 'किलोस्करखर'मध्ये त्यांनी एक लेख लिहिला. हे संततिनियमन विषयक लेखन किंवा प्रचार न करण्याची कॉलेजाच्या संचालकांची सूचना मान्य नसल्याने शुनाय-रावांनी राजीनामा दिला.

१९२७ मध्ये जुळे महिन्यात त्यांनी समाजस्वास्थ्य नावाचे मासिक मुलू केले व ते पंचवीस वर्षे चालविले. व्यक्तीच्या व समाजाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याची व त्यासंबंधी उपायाची जी चर्चा करण्यास पत्रकार बाबत, ती शुनायराव ह्या मासिकामधून निर्भीडपणे करीत. ह्यात लेखिकेने विषयांना प्राधान्य मिळालेले असे. समाजस्वास्थ्य मधील लेखांमुळे सनातनी, तसेच दिवाळू सुधारक ह्यांचा रोष त्यांना पत्करावा लागला. त्यांच्या मासिकावर, अस्वीकृतच्या आरोपावरून तीन खटले मरण्यात आले. २. घों. कर्णे यांची संततिनियमन, विचार व आचार (१९२३), गुण रोमापासून बचाव (१९२७), आधुनिक कामशास्त्र (१९३४), गुरुबाजी (मोडियरच्या 'तार्थ्यु' नाटकाचे रूपांतर, १९३७), आधुनिक आहारशास्त्र (१९३८), पेशव्यांच्यासाव (१९४०), तेरा गोडी (१९४०), परितस्कावरी (१९४९), न्यायाचा छेप (चार भंकी नाटक, १९४९) ही पुस्तके आहेत.

बुद्धिप्रामाण्य व सत्यनिष्ठा हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष. सत्य तेच स्वीकारणार अन् सत्य तेच सांगणार हा भाषा त्यांनी अखेरपर्यंत वाळगला आणि संततिनियमनाच्या चळवळीचे काम समाजाच्या विरोधाला तोंड देत देत व शारीरिक, मानसिक व आर्थिक झळ सोसून शेवटपर्यंत निष्ठेने चालविले.

म. व. म. म. म. म.

संदर्भ : 'डॉ. व. वि. कर्णे, र. घों. कर्णे' यांच्या या पुस्तकातून कलापि : पहा डॉ. कर्णे, व्यवसाय वापणी - १

काष्ठोत्तर, कृष्णाजी बाबाजी : पहा कुळकर्णी, कृष्णाजी बाबाजी कवडी, भिकाजी लक्ष्मण : (ज. २० फेब्रुवारी, १८९२, बारामती, जि. पुणे-मृ. ११ मार्च, १९६०, पुणे). लेखक व साप्ताहिक कार्यकर्ते. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण गांधी व पंढरपूर येथे. स्कूल प्रायनल-नंतर काही काळ महसूल खात्यात नोकरी. पुढे नोकरी सोडून हाय-कोर्ट प्रोझरची परीक्षा देऊन बकिलीच्या व्यवसायात प्रवेश (१९२३). करमाळे (जि. तोलापूर) येथे बकिली; पुढे राजकारणात सहभाग. यापूर्वी काळात समाजकार्य आणि वेशभूषा, हेच कवडी यांनी आपले प्रिय ठरविले. १९३० व १९४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहात, १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात व पुढे गोवा-मुक्ति-आंदोलनात सहभाग. काव्याचा वेळात काही स्फुट लेखन.

मात्र पुस्तकरूपाने त्यांची खालील दोनच पुस्तके ऑकांसमोर आली : (१) श्रीमल्लकर महारम्य (१९२६) - संक्षिप्त पुराणातील सद्यःस्थितीतील 'नीमशंकर महारम्य' या पुस्तकाचा प्राकृत अनुवाद. (२) काळमोहन (१९४७) - म. गांधी आपल्या एकादश वर्षांची माहिती विद्यार्थ्यांना करून देत आहेत, अशी कल्पना करून प्रस्तुत पुस्तकाची मांडणी केली आहे.

श्रीमती सामना कवडी, मरेश कवडी

कवी अनंद : पहा बरवे, विनायक लक्ष्मण

कॅडी, टॉमस : (ज. ११ डिसेंबर, १८०४, इंग्लंड-मृ. २९ फेब्रुवारी, १८७७, महाबळेश्वर). कोशकार, काव्याच्या पुस्तकांचे मराठी अनु-वादक व प्रमाण मराठी भाषा सिद्ध करणारे शिक्षणतज्ञ व शाळेत पुस्तकांचे लेखक.

ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या मॅग्डेलेन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतल्यानंतर लष्करात प्रवेश. भौतिक मिलाईष्ट यांच्या हाताखाली ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूशनमध्ये हिंदुस्थानी भाषेचा अभ्यास. तसेच हेलिअरी कॉलेज-मध्ये प्रा. ईस्टविक यांच्याकडे मराठी भाषेचा अभ्यास. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करात नोकरी मिळवून १८२२ साली ते मुंबईस आले. १८२९ मध्ये मोल्सवर्थच्या विनंतीवरून कॅडी-यांची टॉमस आणि जॉर्ज-मराठी-इंग्रजी कोश तयार करण्यासाठी मोकळीक झाली. मराठी भाषा व वाङ्मय यांच्याशी अशा प्रकारे आलेला निकटचा संबंध त्याने आमरण टिकविला. १८३७ साली पुणे पाठशाळाचा प्रमुख व मराठी शाळांचा तपासनीस म्हणून नेमणूक झाली. शीस वर्षे त्यांनी हे काम केले. १८४० ते १८४७ त्यांनी इंग्रजी-मराठी कोश तयार केला. प्रथमावृत्ती १८४७ मध्ये व सुधारक आवृत्तिलेखी दुसरी आवृत्ती १८७३ मध्ये प्रसिद्ध झाली. १८५९ मध्ये पुणे पाठशाळा व इंग्रजी शाळा एकत्र करण्यात आली. तीव्र ते प्राचार्य होते. १८४७ मध्ये 'मराठी ट्रान्सलेटर अॅण्ड रेकॉर्ड' म्हणून ते काम पाहू लागले. या १८४७ ते १८७६ काळात त्यांनी काही शालेय पुस्तके लिहिली व इतरांनी लिहिलेली तपासली.

मराठीत चांगली भाषांतरे घ्यावीत, म्हणून त्यांचे काही नियम यांनी तयार केले. भाषांतर करताना मुळातील सर्व विचार व्याकरणशुद्ध मराठीत कसे आणावेत, शब्दशः भाषांतर का टाळावे, परकीय शब्द मराठीत कोणत्या पद्धतीने लिहावेत, अनोळखी शब्दाबद्दल टीपा कोठे व कशा द्याव्यात, शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द कसे तयार करावेत, दोन भिन्न भाषांतील शब्दांचे समास कसे टाळावेत इ. मार्गदर्शक सूचना यांनी भाषांतरकर्त्यांना दिलेल्या आढळतात. कॅडीला इंग्रजी व मराठी भाषा मार्मिकपणे कळतात म्हणून सरकारने त्यांच्याकडून 'इंडियन मिनल कोड', 'विश्व प्रोसीजर कोड' व 'क्रिमिनल प्रोसीजर कोड' यांची भाषांतरे करवून घेतली (मराठी भाषांतरे). प्रमाण भाषा सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी बहुमोल प्रयत्न केले. मराठी वाचपरचनेतील शैथिल्य व अनियमितपणा काढून टाकून भाषेला

बदलवणा आणण्याचे प्रयत्न केले जाते. मराठी भाषेच्या क्षेत्रात विरामचिन्हे वापरण्याची पद्धतीही यांनीच सुरू केली. कॅडीचे व्याकरणविषयक नियम सत्कालीन भाऊ महाजन, रामचंद्र भिकाजी गुबीकर, दादोबा पांडुरंग या विद्वानांना आवडले नाहीत. पण या नियमांनुसार त्यांनी नीतिज्ञानाची परिभाषा (१८४८), विराम चिन्हांची परिभाषा (१८५०), शाळांतील मुलाकरिता क्रमिक हस्तके (एक ते सहा) अशी अनेक पुस्तके लिहिली. तसेच खिस्ती धर्मप्रसारार्थ उपयोगी पद्धतीक, अशीही पुस्तके त्यांनी लिहिली. अव्वल इंग्रजी अंमलातील मराठी शब्दमंथनीची आवृत्ति बघण हे कॅडीच्या परिभवाचे फळ होय.

डॉ. जि. कुमकर्णी, के. ए. पोतदार

काटदरे, माधव केशव : (ज. ३ डिसेंबर, १८९२-मृ. ३ सप्टेंबर, १९५८). राष्ट्रीय वृत्तीचे कवी. कोकणातील शीर (जि. रत्नागिरी) हे त्यांचे मूळ गाव. रत्नागिरी येथील सरकारी हायस्कूलमधून रजिष्ट्रकानूनची परीक्षा उत्तीर्ण. मुंबईच्या कस्टम खात्यात नोकरी. सेवानिवृत्तीनंतर विप्लव येथे वास्तव्य.

कवी माधवाच्या कविता 'खेळगडी' या विनम्रजगत्, 'नवयुग' इत्यादी मासिकांमधून प्रसिद्ध होत असत. 'नवयुग' मासिकाच्या काव्यविभागाचे काही काळ ते संपादकही होते. त्यांचे भुवनेश्वरी कुळे (१९२५) व डेकलेखी कुळे (१९२९) हे काव्यसंग्रह 'खेळगडी' तर्फे प्रकाशित झाले आहेत. भुवनेश्वरी कुळे मध्ये त्यांच्या पत्नी सो. रमाबाई (माधवांगना) यांच्या आठ कविताही समाविष्ट आहेत. कवि माधव यांची कविता (१९३५) व गीतमाला (१९५३) हे त्यांच्या कवितांचे आणखी काही संग्रह.

पारंत्पयकाळात इतिहासातील उर्जस्वळ घटनांकडे स्वाभिमान जागृतीच्या दृष्टीने पाहण्याची जी वृत्ती कवी विनायकांच्या कवितांमध्ये प्रगट झाली होती, तिचा प्रभाव काटदरे यांच्यावरही होता. त्या काळखंडात दु. आ. तिवारी, स्वातंत्र्यशाहीर गोविंद, स्वातंत्र्य-वीर सावरकर या राष्ट्रीय वृत्तीच्या कवींमध्ये माधवांचेही नाव उल्लेखणे येते.

त्यांच्या इतर अनेक कवितांमधील विषयांची निवड व काव्यदृष्टी काहीशी पंडितो थाटाची असून त्यांत बोधवादाकडे कल आहे. माधवांनी जन्मवेदातील अनेक सूक्तांचे भाषांतरही केले आहे. कचित 'चहा-गीत', 'तात्या, पंतोजी' अशा विनोदी दंगाच्या कविताही त्यांनी लिहिल्या आहेत.

इतिहासाचा गाढ व्यासंग हा कवी माधवांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक महत्त्वाचा पैलू होय. विशेषतः वैदिककाल, गुप्तकाल व मराठेशाही या काळखंडातील ऐतिहासिक घटनांविषयीचे त्यांचे विस्मृतक वृत्तीचे लेख 'मनोरंजन', 'व्योम्ना', 'रत्नाकर', 'नवजीवन' इत्यादी मासिकांमधून प्रसिद्ध झालेले आहेत.

त्यांनी बालसाहित्यनिर्मितीही विपुल प्रमाणात केली असून त्यात ऐतिहासिक कथा, परिकथा, इत्यादींचा समावेश आहे.

संदर्भ : 'जर्वाचो मराठी वाङ्मयसेवक' (पंचम खंड), पं. वे. जाधवकर, म्होवत प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृष्ठ ११९-१५५.

चवा टाकळकर, कुंदा केळापुरे, डॉ. नीलिमा गुडी

कांबळे, शिवराम जानवा : (ज. १८७५-मृ. शक उपलब्ध होऊ शकले नाही). यांचे बडोले मूळचे भातुई गावचे वतनदार महार. पुढे त्यांनी गावकीचा धंदा सोडून पुणे गाठले. इथे एका युरोपियन अधिकाऱ्याकडे त्यांनी नोकरी स्वीकारली. युरोपियन अधिकाऱ्याकडोळ नोकरीने त्यांची जातिभेद, गावकी इ. ब्रह्म करणाऱ्या घटनांपासून मुक्ती झाली. शिवराम जानवा कांबळे अल्पवयातच बडोलाबरोबर नोकरी करू लागले व आपली शानविषयक लालसाही त्यांनी पूर्ण केली.

आपल्या ओळखीच्या एका महत्त्वाकडे जाऊन कावळे यांनी आपल्या मुलास साक्षात्कार देऊन, त्यांना वाचनाची मुल आवड होती. याचा प्रत्यक्षी, मोठ्या फुले यांच्या ग्रंथांचा त्यांच्या मनावर योग्य ठावू घालायला लागला. त्याचप्रमाणे गोपाळबाबा बळगकरांच्या अस्मृतीने-विषयीच्या विनंतिप्रसंगी तर ते कपानीचे बगचपू लागले. आपल्या समाजसंघर्षांना कारण करण्यासाठी व त्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी १ ऑगस्ट, १९०४ रोजी 'बी शंकर प्राचार्य सोमवंशीय इतिवृत्त' मित्रसमाजा'ची स्थापना केली. १८९९ मध्ये महार पत्राणी हे केव्हा येव्हा, त्याचप्रमाणे लष्करमरतीही बंद झाली. त्याचिह्न गोपाळबाबा बळगकरांनी आचार्य ठरविला होता; पण त्यांना कारसे यश लाभले नाही. लष्करमरती याबद्दलाने अस्मृतीची छिन्नाच्या क्षेत्रातही पीछेहाट होऊ लागली.

सपनांची मने दुखावण्यापेक्षा अस्मृतींना सरकारी शाळेत प्रवेश न देणे, हेच इंग्रज सरकारसाठी योग्य वाटले. वाकिपची जनमत जागत करण्यासाठी १९०४ मध्ये शिवराम जानवा कावळे यांनी पुढार ताबुड्यातील सासबच येथे ५१ गावांतील महारांची सभा भरविली. त्यावेळी एक अर्ज तयार करण्यात आला. लालक्या दर्जाच्या सरकारी नोकरीत प्रवेश मिळायला, सरकारी शाळेत प्रवेश मिळायला, पोलिसात चाकरी मिळायली, सेव्हात नोकरी मिळायली या मागण्या त्यात करण्यात आल्या व १,५८८ कोकानी त्यावर सहा केव्हा. इंग्रज सरकारकडे संपर्कितपणे केलेला महारांचा तो पहिलाच अर्ज होता. पण सरकारने त्या अर्जाची दखल घेतली नाही.

पण तरीही शिवराम जानवा हारले नाहीत. आपले मत व आपले विचार ते 'मराठा', 'दीनबंधू', 'डेव्ही डेलिग्रॉफ अॅण्ड डेक्कन इन्स्टीट्यूट', 'पूना ऑब्झर्वर' यांतून मांडू लागले. सप्टेंबर (१९०३) हे त्यांचे पुस्तक निघाले. या पुस्तकाचा हेतू जनजागृती. त्यांनी कोकणीत मित्र या नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले होते. ते तीन वर्षे चालले.

नोव्हेंबर १९१० मध्ये पुढा जानवांनी लष्कर भरतीच्या प्रभावजन इंग्रज सरकारकडे अर्ज केला. त्याची पोच मिळाली. पण परिणाम मात्र तत्काळ दिसला नाही. नंतर पहिल्या महायुद्धाच्या सुमारास काही महारांना लष्करात घेतले व काहींना इतर खात्यात नोकऱ्याही मिळाल्या.

१९२९ साली पर्वतीमंदिर प्रवेशाच्या वेळी ते न जगमगता हजर होते. अस्मृतीनिवारणासाठी व समानता लाभाली म्हणून त्यांनी आखेरपर्यंत कार्य केले.

मता जावन

० काणे, गणेश रामकृष्ण १ पहा हवालदार, गणेश रामकृष्ण काणेकर, पुरुषोत्तम गोपाळ ० शारदाभमवासी १ (१४ जानेवारी, १८८१-मृ. २९ सप्टेंबर, १९५२, मुंबई). वृत्तपत्रलेखक व नाट्य-सृष्टीकार. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. सुधारणावादी मतांच्या प्रभावाने राजकारण व समाजकारणात सहभाग. प्रथम १८९९ च्या सुमारास यशोदाच्या 'सबाजी विजय' पत्रातून 'शारदाभमवासी' या टोपणनावाने व पुढे 'मनोरंजन', 'नवयुग', 'उद्यान', 'विषयवृत्त' इत्यादी नियतकालिकांतून त्यांनी लेखन केले. 'इंद्रप्रकाश', 'ज्ञान-प्रकाश' पत्रांचे काही काळ संपादन केले. डॉ. आंबेडकरांशी त्यांचे निकट स्नेहसंबंध असल्याने त्यांच्या 'जनता', 'जागृती' या नियतकालिकांतूनही लेखन केले. 'सोशल सर्व्हिस सोम'च्या इंग्रजी वैसासिकाचे ते संपादक होते. त्यांचे प्रासंगिक लेखन 'सर्व्हंटन्स ऑफ इंडिया' व 'क्रांतिकार' या पत्रांतून प्रसिद्ध.

यांनी बंगालमधील बालविद्यार्थ्यांच्या कडक स्थितीवर लुधा (१९११) ही कादंबरी, रमेशचंद्र दत्त यांच्या 'द डेक ऑफ द पार्लम' वरून

माघांतरित केजी. रश्मि (१९४२) ही ओवरलूई युनिव्हर्सिटी-प्रकाशनासाठी लिहिलेली पुस्तिका. माझ्या काही काठवरकुरी (१९४४) हे त्यांच्या नाट्यविषयक आठवणींचे पुस्तक मराठी नाट्ये-तिहासाच्या इतीने उपयुक्त आहे. 'शारदाभमवासी' या टोपणनावाने त्यांनी काही कविताही लिहिल्या.

ग. वा. पावनीळ, कुशा केळापुरे

काथघटे, आबाजी विष्णू १ (ज. १८५५, वाई-मृ. १७ जानेवारी, १९०७, ठाणे). अभ्यापनशास्त्र या विषयाचे लेखक व संस्कृत ग्रंथांचे संपादक. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमधून बी.ए. पदवी. सरकारी शिक्षण खात्यात नोकरी. काही काळ अहमदाबाद येथील गुजरात कॉलेजात व नंतर डॉ. भांडारकरांच्या निवृत्तीनंतर डेक्कन कॉलेजात संस्कृतचे प्राध्यापक. काठकर यांच्या इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे त्यांनी मराठीत शिक्षण व अभ्यापन (१९००) हे पुस्तक लिहिले. 'कीर्ति-कीमती', 'अर्थवैद-उत्तरभाग', 'द्रवाभम कोश' हे त्यांनी संपादित केलेले संस्कृत ग्रंथ. बरीच वर्षे हे डेक्कन इन्व्हिड्युअल सोसायटी'चे ग्रंथ परीक्षकही होते.

ग. वे. बानोलकर, ग. वा. बशी

काथघटे, मनोहर विष्णू १ (ज. १८५५, वाई-मृ. २० फेब्रुवारी, १९१७). इतिहासलेखक व चरित्रलेखक. शिक्षण पुणे व सातारा येथे. बी.ए., एल.एल.बी. (मुंबई विद्यापीठ). न्यायालयात नोकरी. काथे (१८९३) हे भीमंत सबाजीराव नायकबाब यांच्या आभया-यांनी राष्ट्रकथामाळेतील पुस्तक. अजमेर स्थलचरित्र (पं. हरबिलास सारडाकृत पुस्तकाच्या आधारे, १९१५), भरतसंवादाचा 'माषीन इतिहास-ख्रिस्तपूर्व ४०० ते इ. स. १२००' (१९२७), चारणाचा इतिहास (१९२९), हजरत ललीका समर घाणे सक्षित चरित्र (१९३०), ललीका अक्षरकरचे सक्षित चरित्र (१९३०), सुधारणा, उद्भव व उपाय (एडवर्ड कॉर्पटर यांच्या 'सिखिस्वायडेशन, इट्यू कॉज अॅण्ड कम्युअर'चे रूपांतर, १९३३), वाईचे काथघटे वराण्याची माहिती (१९३९) ही त्यांची प्रकाशित पुस्तके. चारणाचा इतिहास हा त्यांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास व शोध करून लिहिलेला ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा आहे.

ग. वे. बानोलकर, अंजली बापूबाबा

कानडे, रामचंद्र गोविंद १ (ज. ४ मे, १९००, मोर, सं. भोर-मृ. ५ सप्टेंबर, १९४१). मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासाचे लेखक व चरित्रकार. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण भोर येथे. पुण्याच्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे 'बाह्यमयवित्तर' काही काळ मुंबईच्या 'लोकमान्य' व पुण्याच्या 'ज्ञानप्रकाश' या दैनिकांच्या संपादकीय विभागात नोकरी.

त्यांनी यो. विष्णु गोविंद विजापुरकर यांचे चरित्र (१९२८) लिहिले आहे. कानडे यांचा 'गुदरथ' विजापुरकरांवर किती भक्ती जडली होती, याचा प्रत्यक्ष त्यांच्या या चरित्रावरून येतो. बंगाली मायेचा अभ्यास करून यांनी रश्मिनाथ टागोर (१९२८) व शांभू सट्टाजीलक्ष्मण वसु (१९३७) यांचीही चरित्रे लिहिली आहेत. कानडे यांच्या चरित्रग्रंथांपैकी त्यांनी लिहिलेला मराठी नियतकालिकांचा इतिहास (१९३८) हा सचित्र व सटीक ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. वृत्तपत्रवड्यात काम करीत असता मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासाचे दुर्मिळ साहित्य मोठ्या कष्टाने जमा करून तिच्या आधारे त्यांनी हा ग्रंथ लिहिला. या विषयावरचा इतका विस्तृत असा हा पहिलाच ग्रंथ होय. ब्रिटिश राजवटीत भारतात मुद्रणकला अवतरली तेव्हापासून त्यांनी या इतिहासलेखनात सुरुवात केली. मासिक, साप्ताहिक वार्षिक नियतकालिके व वृत्तपत्रे यांचा वेगवेगळा

इतिहास त्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारातून दिवा आहे. १८११ ते १८१२ या काळातील निमतकालिकांसारखे, अगदी नवीन व पुरावी व जुन्या-नव्या पत्रकारांची कावाविषयक पत्रकारांची व्यक्तिचरित्रे या मध्यात आढळतात.

पो. वा. पावलाळ, मुलगा हर्षकर

कानिटकर, काशीबाई गोविंदराव : (ज. २० जानेवारी, १८६१, अत्रे, जि. सातारा-मृ. १० जानेवारी, १९४८, पुणे). चरित्रलेखिका व कथा-कादंबरीकार. गोविंदराव कानिटकरांच्या पत्नी. सुशिक्षित मुधारक पत्नीच्या सहवासामुळे संस्कृत, मराठी व इंग्रजी साहित्याचा परिचय काशीबाईंना बळकट. तसेच कुटुंबाचे स्नेही कादंबरीकार हरिभाऊ आपटे यांच्या मोसाहनामुळे लेखनाची प्रवृत्ती निर्माण झाली.

सुलमानाने १८८५ ते १९१० हा काशीबाईंच्या लेखनना काळ-काळ. १९०१ (१९०१) ही काशीबाईंची पहिली कादंबरी. १८८५ च्या मुमारास 'मनोरंजन' आणि 'निबंधचंद्रिका' या मासिकातून या कादंबरीची अनेक प्रकरणे प्रसिद्ध झाली होती. १९२८ च्या गोडा (१९२८) ही त्यांची दुसरी कादंबरी. १९११ साली 'नवयुग' मासिकातून कमला प्रसिद्ध होत होती. १९०१ या कादंबरीत त्यांच्या पिढीतील स्त्री-पुरुषांच्या जीवनाची वास्तव चित्रे व त्यांची जीवनस्थाने रेखाटली आहेत. बालविवाह, सासुरवास, वैधव्य अशा घटनांच्या समोबटाळचे एकत्र कुटुंबातील मुखदुखाचे चित्रण जसे या कादंबरीत आहे, तसेच शिक्ष-लेखा स्त्री-पुरुषांची प्रेमविवाहाची, प्रौढ विवाहाची, अद्याप दूरवर असलेली स्वप्ने प्रत्यक्षात उतरली असल्याचेही दर्शविले आहे. उत्तम स्वभावचित्रे व बरगुती भाषा ही या कादंबरीची विशेष उल्लेखनीय बाजू. 'प्रस्तुत कृती ही; अलीकडील स्त्री-शिक्षणाचे आवंत मधुर फल होय', या शब्दांत तत्कालीन समीक्षकांनी १९०१ या कादंबरीचा गौरव केला आहे. १९२८ च्या गोडा (१९२८) ही काशीबाईंची दुसरी कादंबरी १९११ साली 'नवयुग' मासिकातून ते मासिक बंद होईपर्यंत, कमला प्रसिद्ध होत होती. एका लहान त्रासण मुलीचे एका छोट्या संस्थाना-तील वेण्या पुत्राशी झालेले दुःखद लग्न, तिच्या भोरणा मावाच्या व मुव्वद राजमातेच्या सहकाऱ्याने सामाजिक हत्या कसे यशस्वी होते, ते या कादंबरीत दाखविले आहे.

काशीबाईंचे एकूट कथालेखन : 'मनोरंजन', 'निबंधचंद्रिका', 'विविधज्ञानविस्तार', 'नवयुग', 'करमणूक' इत्यादी मासिक-साप्ताहिकांतून प्रसिद्ध झाले आहे. चरित्रातील गप्पा (१९२१) या संग्रहात त्यांच्या काही कथा समाविष्ट असून शिळोव्याच्या गोडी-सारख्या अनेक कथा असंग्रहित आहेत. या कथा म्हणजे लहान आकाराच्या कादंबऱ्यांचे म्हणूदा येतील. हरि नारायण आपटे हे काशीबाईंना बहीण मानत. आपल्यांच्या कथा-कादंबरी लेखनाचा ठसा काशीबाईंच्याही लेखनावर उमटलेला दिसतो. पुस्तक परीक्षणामक व व्यक्तिपरिचयामक स्वरूपाचे काही स्फुटलेखनही काशीबाईंनी केलेले आहे. हरिभाऊजी पुणे (१९२९) हे संपादित पुस्तक हरिभाऊ व कानिटकर यांच्या यांच्या वाङ्मयप्रमातून त्यांच्या परस्परसंघर्षात उत्पन्न झालेल्या भिन्नात्म्यांच्या संबंधांचे उत्तम दर्शन घडविते.

कथा-कादंबरीपेक्षाही त्यांचे विशेष महत्त्वाचे पुस्तक म्हणजे त्यांनी लिहिलेले डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र (१८८९) हे होय. हे काशीबाईंचे पहिले पुस्तक. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या मृत्यु-नंतर लगेचच त्यांच्या आयुष्यासंबंधीची अधिकृत माहिती आत्म-स्वकीयांकडून मिळवून व आनंदीबाईंची पुत्रे संपादून लिहिलेले हे चरित्र अतिशय विश्वसनीय झाले आहे. श्रीसुलभ सहजसुंदर भाषा आणि वेधक वर्णनशैलीमुळे ते चटकदार वाटते. मराठी चरित्रवाङ्मयात या

चरित्रामुळे मोलाची भर पडली आहे. आपल्या काळाची हकीकत हांगणारे त्यांचे आत्मचरित्रही (१९७९) प्रकाशित झाले आहे.

पो. वा. पावलाळ, मुलगा हर्षकर

संदर्भ : शरीरिणी वेध, 'प्रिय', 'संक्रमण', जीविता प्रकाशन, पुणे, १९८० (१८९१-१९४९); परमपुत्र प्रकाशन, मुंबई, १९८०

कानिटकर, गोविंद बासुदेव : (ज. ९ जानेवारी, १८५४, पुणे-मृ. ४ जून, १९१८, पुणे). कवी, भाषांतरकार, सुवर्णाची शिक्षण पुण्यात व उच्च शिक्षण मुंबईच्या विज्ञान कॉलेजात. बी.ए. (१८७६), एलएल.बी.; मुंबई हायकोर्टात तीन वर्षे बकिली. नंतर सरकारी न्यायाळ्यात मुत्सद. त्यांच्यासाठी 'रावसाहेब' हे संबोधन अनेकदा उपयोक्तलेले दिसते. पुण्यात मरलेल्या मराठी साहित्य (संग्रहनाचे अग्रगण्य (१९०६)).

काशिबाई कानिटकर या मुपसिद्ध लेखिकेचे पती. हरिभाऊ आपटे यांचे शिष्यत्व मिळालेले नाटककार नारायण बापूजी कानिटकर हेही गोविंदरावांच्या कुटुंबियांपैकी एक. चित्रकला व संगीत या कलांचे ज्ञान, कोलेजमध्ये असताना त्यांनी 'दक्षिणप्रदेश कमेटी' या जाहि-रातीयकन वृत्तिसाकरिता श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांचा पत्र (१८७८), अकरावावाडा (१८७९) आदी दीर्घकाव्ये लिहिली. त्यांपैकी पहिल्या दोन काव्यांस वृत्तिसे मिळाली. त्यांचे संग्रहलहरी (१९००) हे दीर्घकाव्य विशेष प्रसिद्ध आहे. कानिटकरकालीन नव्याच सुधि-शितांच्या घनात निर्माण झालेल्या अनेकवाद्यांच्या छटा प्रस्तुत काव्यात आढळत असल्यामुळे हे काव्य त्या काळी लोकप्रिय ठरले. त्यांच्या स्फुट कवितांचा कविकूचन (१९११) हा संग्रह त्यांच्या कव्येने, इचल-करंजीचे अधिपती बाबासाहेब धोरपडे यांच्या स्तुती, श्रीमती अनुनाई धोरपडे यांनी प्रसिद्ध केला.

शारदाप्रसादनमंडळ, पुणे १९०९ शी संबधित.

काव्यरचनेलेखीय त्यांचे अन्य लेखन भाषांतर, स्वरूपाचे आहे. मद्रास ओजमुल्लरकृत धर्मविषयक व्याख्याने (१८८१) हे प्रेक्स-मुल्लरच्या 'ओरिजिन, अर्थ, ओप, रिलिजन'चे भाषांतर, विद्यापीठ परचलपत्र (१९०२) हे जॉन स्ट्युअर्ट मिलच्या 'संज्ञेज्ञान ऑफ गुडमेन'चे भाषांतर, वीरसेन किंवा विचित्रपुत्रीचा, एणपुत्र (१८८३) हा लोकसपिअरच्या 'हॅम्लेट' नाटकाचा अनुवाद, याशिवाय शेक्सपियरच्या 'टायमन ऑफ अथेन्स', 'कोरिओलेनस' व 'मॅच ऑफ हेनिस' या तीन नाटकांची भाषांतरे केल्याचा उल्लेख कविकूचन या संग्रहाच्या प्रारंभी त्यांच्या कव्येने लिहिलेल्या 'अव्यचरित'त आढळतो.

संग्रहलहरी हे स्वतंत्र काव्य नव्याच बरग्या हज्याचे असून, स्वीड्र-नाथ ठाकुरांच्या 'गोतांगली'चा गद्य अनुवाद 'नवयुग' (१९११) मासिकात प्रसिद्ध झाला आहे. पुढे पुण्याच्या आदर श्री. फडतरे यांनी गोतांगली पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली आहे. हे पुस्तक त्यांच्या अलेख्या काळातील उत्कृष्ट अनुवाद म्हणून निर्दशिता येईल.

पो. वा. पावलाळ, मुलगा हर्षकर

संदर्भ : शरीरिणी वेध, 'प्रिय', 'संक्रमण', जीविता प्रकाशन, पुणे, १९८५. कानिटकर, नारायण बापूजी : (ज. १८५२, पुणे-मृ. २५ जुलै, १८९७). कवी, नाटककार, प्राथमिक शिक्षण पुणे येथे. मुंबईच्या एलिकस्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिक (१८६८). बकिलीची परीक्षा देऊन पुणे येथे बकिलीचा व्यवसाय.

अवधिलाप (ओ. गो. वा. कानिटकरांच्या सहकार्याने, १८७२) ही काव्यरचना आणि दिवाणी कामः चालविण्याचे शेतीविषयीचा काव्य (१८७७) ही त्यांची दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाली असली तरी, त्यांची खरी वाङ्मयीन कामगिरी नाट्यक्षेत्रातच झालेली आहे.

लोककला व रत्नशास्त्र (१८८२), शेक्सपियरच्या 'रोमिओ अँड ज्युलिएट' या मूळ लोकांतिकांचा आनंदपर्यावसायी शब्द केलेला अनुवाद), यथावराय यथावत्ता (१८८१, केनिलवर्षच्या एका काव्यरीत्या आधारे), शिवाजी (१८८९), बाजीराय चव्हाण (१८९२), बाजी देसाय (१८९४), यथावत्ता मोहरा (१८९६) ह्या अनुवादित व ऐतिहासिक स्वरूपाच्या नाटकांप्रमाणेच त्यांच्या काळातील परिस्थितीचे नाट्यरूप दिग्दर्शन करणारी किंवा तत्संबंधीचा तत्काळीन सुधारकांचा दृष्टिकोन व्यक्त करणारी काही सामाजिक नाटकेही त्यांनी लिहिली आहेत. महाराष्ट्रात नाटकांचा प्रारंभ (१८७४), संमती काव्याचे नाटक (१८९२), रत्नपरिचय (१८९२) ही नाटके या हद्दीने उल्लेखनीय आहेत. त्यांचे सर्वात गाजलेले नाटक म्हणजे तथ्यांशिकनाटिका (१८८६) हे होय. श्रीशिक्षणाच्या संभाव्य पुष्परिणामांचे भटक चित्रण करणाऱ्या ह्या नाटकातून तत्काळीन परंपराभ्रष्ट सनातनी आणि स्वैरचुतीचे सुधारक ह्यांच्यातील संघर्षाचे चित्रण आढळते. प्रत्येकारी 'प्रसंगचित्रण व चरकदार संवादलेखन ही त्यांच्या नाटकांची वैशिष्ट्ये. 'राणा भीमदेवी' याटाच्या ऐतिहासिक नाटकाच्या काळात परगुती संवादयोजना असलेली ऐतिहासिक नाटके लिहून कानिटकरांनी आपले वेगळेपण स्पष्ट केले. वर्तमान काळातील लक्षणीय घटनांना रंगभूमीवर साकार करणारे मराठीतील पहिले नाटककार, असा कानिटकरांचा उल्लेख केला जातो.

मु. श्री. कामत, मुलगा हॅलकर, मुलांमनी सहा संदर्भ : (१) ग. दे. कामतकर, 'वर्षावीन मराठी वाङ्मयसंश्लेषक, प्रथम खंड, माग पहिला, मुंबई १९५२ (५. ना.). (२) ग. ना. मुलगावर, 'महाराष्ट्रीय नाटककार यांची वरिचे', माग पहिला, पुणे (कालोस्लेन माही.)

कामत, रामचंद्र कृष्ण ऊर्फ कृष्णा : (ज. १५ एप्रिल, १८७२, चंदगड, जि. बेळगाव - मृ. ७ फेब्रुवारी, १९६०, मासेल, गोवे). परमार्थ विषयावरील पुस्तकांचे लेखक. स्वामी मिळाले तेवढे मराठी, इंग्रजी व संस्कृत भाषांचे शिक्षण घेऊन यांनी काही काळ बेळगावातील छापखान्यात मुद्रित संपादकाचे काम केले.

त्यांनी परमार्थविषयक लहान-मोठी काही पुस्तके लिहिली. त्यांपैकी उल्लेखनीय म्हणजे नागवराचे महत्त्व (१९३०) व नामाभिनामची (१९३५) ही दोन नामयोगविषयक पुस्तके. वाशिनाथ भीमशंकर व त्यांचे एकनाथी नागवरा हे दोन ग्रंथ त्यांनी संपादित केले. ह्या दोन्ही ग्रंथांच्या संविता परिभ्रमपूर्वक छद्म करून त्यांनी प्रकाशित केल्या आहेत.

ग. दे. कामतकर, ग. ना. कोही

कारखानीस, वृत्तप्रसन्न नारायण : (ज. १७ ऑगस्ट, १९०८, चाळीसगाव - मृ. १५ फेब्रुवारी, १९८६). कवी. दादर (मुंबई) येथील 'इंडियन एज्युकेशन सोसायटी'त अभ्यापक. ह्यांचा शिवाजी-नर (१९३५) हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. सुमारे पन्नासहून अधिक कविता ह्या संग्रहात समाविष्ट आहेत. 'निराक्षेचे टोले लाऊन पेटलेल्या चित्तातून उडालेल्या ठिगण्या म्हणजे कविता' ही आपली काव्यविषयक धारणा त्यांनी 'काव्यगान' या कवितेतून व्यक्त केली आहे. गेयता, रचनेचे सौष्ठव व उदात्त कल्पनाविलास हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य. सामाजिक अन्यायाची चौकडी ते कवितेत व्यक्त करतात. 'गोड अशोळा', 'फोबडा', 'जगाचा त्रास', 'कालाय तस्मे नमः' इत्यादी त्यांच्या कविता उल्लेखनीय वाटतात. 'स्वर्गहिणी' सारखी विव्धनात्मक कविताही त्यांनी लिहिलेली आढळते.

ग. वि. तेंडुलकर, ग. ना. कोही

कालगायकर, कृष्णाजी विष्णु : पहा नाचार्य, कृष्णाजी विष्णु कालेलकर, गोविंद मंगेश : (ज. १६ मे, १८७४, बेगुर्ले, जि. रत्नागिरी - मृ. फेब्रुवारी, १९४५, बडोदे). लोकजीवन व लोकसाहित्य या विषयांचे लेखक. शिक्षण साधनवादी हायस्कूल व बडोदा कॉलेजात. मुंबई सरकारच्या 'एन्फोर्सफिकल डिपार्टमेंट'मध्ये नोकरी.

कालिकरानी मुंबई इलाख्यातील बाजी (१९२८) आणि लोकिक दंगळा (१९३४) ही दोन पुस्तके एन्फोर्सेन्सचा अनुक्रमे 'इन्फोर्सेन्स कास्ट ऑफ बोम्बे' व 'दिक कोलोअर ऑफ बोम्बे' ह्या पुस्तकांच्या आधारे लिहिली आहेत. पहिल्या पुस्तकात मुंबई इलाख्यात आढळणाऱ्या सर्व जाती व त्यांचे पोटभेद, त्यांची उत्पत्ती, चालीरीती, आहार, उद्योग यांसंबंधी माहिती दिली असून, दुसऱ्या पुस्तकात मनुष्यसमाजाच्या समजुती व चालीरीती ह्यांचा समावेश आहे. लोकिक दंगळा हे लोकसाहित्य ह्या विषयावरील पहिलेच मराठी पुस्तक असल्याने ते महत्वाचे आहे.

ग. दे. कामतकर, ग. ना. कोही

कावडीबाबा : पहा विप्लवाचकर, विठ्ठल अनंत

काळवंड : पहा सोमण, कृष्णाजी कदमण

काळे, मोरेश्वर गोपाळ : (ज. २९ मे, १८९४, कबाड, ता. भिवंडी - मृ. १९ जानेवारी, १९६०). प्रवासवर्णनकार, शिक्षण मॅट्रिक, ट्रेड शिक्षक. सुरुवातीला प्राथमिक शिक्षक व नंतर विद्या एजन्ट.

यांची साक्षात्कारमीरचा प्रवास (१९२०), आमची व्हॅलूरची लहर (१९२१) व साक्षात्कारमिनालायातील वावा (१९३३) ही तीन पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. लेखकाच्या प्रवासाचा सविस्तर वृत्तांत कथन करणारी ही वस्तुनिष्ठ प्रवासवर्णने जिझाळ्याच्या निवेदन-शैलीमुळे वैभक्त, लुमासदार व प्रत्येकारी उतरली आहेत. हौशी लोकांना प्रवासाकरिता मार्गाचे आराखडे, नकाशे व उपयुक्त माहिती पुरवून लेखकाने प्रस्तुत पुस्तकाद्वारे मार्गदर्शनही केले आहे.

उवा हाकलकर, ग. ना. कोही

काळे, यादव माधव : (ज. १८८१, कोणार, ता. मेहेकर, जि. बुलढाणा - मृ. ११ मार्च, १९४९, बुलढाणा). इतिहाससंशोधक व लेखक. शिक्षण कोणार, मेहेकर व अकोला येथे. मॅट्रिक (१८९८). काही काळ विदर्भात शिक्षक. नंतर बी.ए., एल्एल्.बी. साव्यावर मेहेकर व बुलढाणा येथे वकिली. मध्यप्रांत विधिमंडळाचे सभासद (१९२४-३७) व अध्यक्ष (१९२६). विदर्भ साहित्यसंस्थाच्या दुसऱ्या अभिवेशनाचे अध्यक्ष (अमरावती १९२४).

ह्यांचे कोणारपत्र (१९०३), चन्दाडचा इतिहास (भाग १-१९०५, भाग २-१९२४), गोडलोकांचा इतिहास (१९२७), नागपूर मागाचा इतिहास (१९३४) हे स्वतंत्र संशोधनात्मक ग्रंथ आणि ऐतिहासिक जनव्यवहार, नागपूरकर भोसल्यांची वखर, भीमशंकर महिम्नस्थो व जगन्नाथकृत लक्ष्मिसेना काव्य हे संपादित ग्रंथ महत्वाचे आहेत. मध्यप्रांत चन्दाडचा इतिहास या विषयावरील व्याख्यानांची पुस्तिकाही (१९३८, नागपूर विद्यापीठ) प्रसिद्ध आहे. चन्दाडचा इतिहास या ग्रंथात इ. स. पूर्व ४०० पासून आले-कालखंडापर्यंतच्या राजांच्या वंशावळी, राज्यक्रांत्या, राजकीय, सामाजिक व औद्योगिक परिस्थिती, चन्दाडी बोली व वाङ्मय यांची विस्तृत माहिती आढळते. नागपूर मागाचा इतिहास हा विशेष महत्वाचा ग्रंथ. ह्याचीच दुसरी सुधारित आवृत्ती नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास (१९७९) नावाने प्रकाशित झाली. बाकाटकांच्या इतिहासाचा पहिला शोब लावण्याचे श्रेय काळे यांच्याकडे जाते.

वाशिनाथ 'आप्पासाहेब भोसले', 'मालोजीचा मृत्युसंक', कळंब येथील 'बुद्धाण' निजामशहा यांसारखे ग्रंथनिविष्ट न झालेले त्यांचे संशोधनात्मक लेखही उल्लेखनीय आहेत.

राम गोबाळकर, जयवंतकुमार बंड

काळे, वामन गोविंद : (ज. १० एप्रिल, १८७६, सांगली - मृ. २७ जानेवारी, १९४६, पुणे). अर्थशास्त्रज्ञ, लेखक व अनुवादकर्ते. शिक्षण एम्.ए.पर्यंत, न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन महाविद्यालय, पुणे येथे.

कर्मवृत्त महाविद्यालयात अर्थशास्त्र व इतिहासाचे प्राध्यापक (१९०५-१२). 'कौन्सिल ऑफ स्टेट' (१९२१-२३), हिंदुस्थान सरकारचे 'जकात मंडळ' (१९२३-२५) इत्यादी संस्थांचे सभासद. अर्थ (१९३५) ह्या साप्ताहिकाचे संस्थापक-संपादक. 'इंडियन जर्नेल ऑफ इकॉनॉमिक्स कॉन्फरन्स'च्या बाराव्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष (मेसूर, १९२९). अनेक सहकारी बँकांच्या व संस्थांच्या स्थापनेत आणि संचालनात महत्वाचा सहभाग.

अर्थशास्त्रावरील अनेक इंग्रजी ग्रंथांबरोबरच अर्थशास्त्र (१९२७), मारसीव अर्थशास्त्र (१९२९), हिंदुस्थानची रिझर्व बँक (१९३५), व्यापारी उलाढाली (१९३५), बँका आणि रपांचे व्यवहार (१९३४) आणि सहकार (१९४१) हे त्याचे मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. मराठीत अर्थशास्त्रविषयक ज्ञान प्रसृत होण्याच्या दृष्टीने काळे यांचे लेखन महत्वाचे आहे.

प्रा. काळे यांनी भारताच्या आर्थिक इतिहासाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण संशोधनात्मक लेखन केले आहे. शिष्टकालीन चलनाविषयी चर्चा (जून १९३१), कोळणूर येथील सैन्य वसाहतीचे चलन (जून १९३२), पुण्यातील सराफीच्या झके १९७२ च्या नवीन यान (मार्च १९३६), सैन्य वसाहतीच्या काही हुंड्या (सप्टेंबर १९३६), उत्तर मराठेशाहीतील सराफी यंदा (एप्रिल १९३८) इत्यादी लेख भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या भेमासिकात प्रसिद्ध.

प्रा. काळे यांच्या इतर लिखाणापैकी 'मासिक मनोरंजन'मधील संशोधन-समाज समाचार ही विनोदी लेखमाला, बेन जॉन्सनच्या 'सायलेंट प्रूमन'वर आधारित चित्रितराव हे प्रहसन (१९०८) आणि चार्ल्स डिकन्सच्या 'पिकनिक पेपर्स'चे रूपांतर उल्लेखनीय.

रमेश वामन, जयंतकुमार बंड

काळे, विश्वनाथ रामचंद्र : (ज. १८२३ - मृ. १८८८). संगीत-प्रचारक, संगीतविषयक वाङ्मयाचे कर्ते. वकिलीचे शिक्षण पूर्ण. गडोद्याला वकिली. 'मुंबई गायनसमाज'चे क्रियाशील कार्यकर्ते. गायनाभिलेख (१८७७) आणि संगीतवर्णन (१८८३) ह्या अत्यल्प काळ चाललेल्या शिल्लामुद्रित मासिकांचे संस्थापक-संपादक.

तंतुबाध-सतार शिकण्याचे पुस्तक (१८७२) (सूर्याजी सदाशिव महासे यांच्या सहकार्याने); तंतुगानमयेश-सतारीत विजा बाज-विण्याचे पुस्तक (१८७३), सुंदरवादन सचित्र (१८८०) ही त्यांची संगीतविषयक पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. ही पुस्तके आज दुर्मिळ झाली आहेत.

साधनांची अनुपलब्धता व काळे ह्यांचा काळ लक्षात घेता त्यांचे लेखन उल्लेखनीय वाटते.

गणेशचंद्र विष्णू गोखले, जयंतकुमार बंड

काळे, विष्णू लक्ष्मण : (ज. १८५७, हाहापूर, जि. बेळगाव-मृ. १९३९). कादंबरीकार, नाटककार व चरित्रलेखक. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. बेळगाव येथे मिशन हायस्कूलमध्ये शिक्षक. जिजीवास अथवा छत्रपती राजाराम महाराज (१८९३), अस्तोदय अथवा किल्ले चढाई-भाग १ हा या दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या, हुंदा नाटक अथवा मराठ्यांच्या स्वाभिमानीची कमाल (१९०४) हे थोरल्या राजाराम महाराजांच्या जिजी येथील आयुष्यावरील नाटक, फोडजी बाप आणि बापू गोखल्यांची प्रतिज्ञा (१९१६) ही दोन अंकी नाट्यमय निर्मिती. छाललित पुस्तकांशिवाय यांनी व्याकरणमंजरी अथवा ग्रंथा-वरून व्याकरण करण्याची पद्धती (१८९५), सहस्रवर्षरत्नमाला (१८९६) हा बोधपर निबंध व मन्हेद्रस्वामी चरित्र ही पुस्तके लिहिली आहेत.

मजिरी बेडेकर, मीनल निसल

काळेले, अनंत सीताराम : (ज. १८७१-मृ. २४ नोव्हेंबर, १९३०). कोष्टकार. शिक्षण एम्.ए. इंदूर येथे हायकोर्ट वकिल व सज्जण. मराठीत बीस खंडांचा एक विस्तृत कोश 'राजकोश' ह्या नावाने तयार करावा, अशी ह्यांची योजना होती. या शब्दकोशात इंग्रजी-मराठी; इंग्रजी-इंग्रजी आणि मराठी-मराठी अशा चारही कोशांची विषयवारीने एकत्रित रचना करण्याची योजना होती. परंतु प्रस्तुत कोशाचे फक्त दोनच भाग (१९२७, १९३०) प्रसिद्ध झाले आहेत. ह्यातील इंग्रजी शब्दांची रचना अर्थानुरोधाने व विषयाप्रमाणे केली असून ईश्वर, धर्म व लोक असे तीन मुख्य विषय व त्यांचे अनेक पोटविभाग त्यात येतात. प्रत्येक विषयातील शब्दरचनेचे भाग व्याकरणातील रीतीप्रमाणे नामे, विशेषणे, क्रियापदे, भाषासंप्रदाय ह्या सदराखाली दिले आहेत. ह्या कोशाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात समानार्थक जास्तीत जास्त शब्द एके ठिकाणी ग्रथित केल्यामुळे ह्या तो शब्द अगदी सहज सापडतो. मात्र 'कोशकर्त्यांच्या' अकस्मिक मृत्युमुळे हा कोश पूर्ण होऊ शकला नाही.

उषा टाकळकर, मीनल निसल

किंजयडेकर, वामनशास्त्री : (ज. १८८९-मृ. १६ ऑक्टोबर, १९३९). मीमांसा-विषयक लेखक. मूळ गाव गोबा. प्रांतातील पेढणे. संस्कृत शिक्षण व व्याकरण, न्याय, वेदान्त इत्यादी शास्त्रांचे अभ्युयन. मीमांसा-शिरोमणी व सरस्वती-भूषण या पदव्या प्राप्त.

मीमांसेवरील लेखनास १९३३ साली प्रारंभ. पुढे लो. टिळकांच्या आश्रयाने राहून अनेक ग्रंथ प्रकाशित केले. 'मीमांसा विद्यालय' या संस्थेची उभारणी त्यांनी केली.

ग. वि. कबिडकर, रा. बा. बशी

किन्नर, कृष्णाजी गोविंद : (ज. १८६९-मृ. १६ जानेवारी, १९५२). आरोग्यविषयक व शालोपयोगी ग्रंथांचे कर्ते. न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे येथे शिक्षक (१९०४-२७). काव्यमोहन पहिली आवृत्ती (१९०७), दुसरी आवृत्ती (१९२०), काव्यमोहन (१९२७), काव्यामोद (१९३४) ही यांची प्राचीन, अर्वाचीन मराठी कवितेतील चेंब्यांची संकलने होत. बाचनपाठ, पानरांचा देव, समर्थांचे बालबोध चरित्र, मुलांचा श्रीकृष्ण, श्रीरामकृष्ण कथामाला, मुलींची श्रौष्ठी, मुलींची सीता, रामकृष्णवाक्यसुधा (१९१५). (गोपेल ऑफ श्रीरामकृष्ण ह्या ग्रंथाधारे), श्रीरामकृष्णांचा उपदेश (अनुवाद) इत्यादी अनेक पुस्तके शालेय विद्यार्थ्यांवर सुसंस्कार करण्यासाठी यांनी लिहिली. याशिवाय लंघनचिकित्सा (१९२०), भिताहार माहारम्य (१९२२), सरीरसंगोपनशास्त्र (१९४६), यज्ञविहीन ह्या आरोग्य-विषयक ग्रंथांची रचना त्यांनी केली. 'चित्रमयजगत्' मासिकाचे हे प्रारंभापासूनचे लेखक होते.

ग. वि. कबिडकर, जयंतकुमार बंड

किरात : पहा टिकेकर, रामचंद्र विनायक

किरात : पहा सोमण, कृष्णाजी लक्ष्मण

किलोस्कर, आनंदीबाई शंकर : (ज. १९०५, टिलाटी, जि. सोलापूर-मृ. १७ सप्टेंबर, १९४२, किलोस्करवाडी). श्री मासिकाच्या संपादिका. शांताबाई किलोस्कर यांच्या मातोश्री. 'किलोस्कर' मासिकाचे डॉ. वा. किलोस्कर यांच्या पत्नी व कथालेखिका, नाटककार व संपादिका. अप्रत्यापिकेचे शिक्षण पूर्ण. किलोस्करवाडीतील प्राथमिक शाळेत शिक्षिका. 'श्री' मासिकाच्या संपादनात महत्वाचा सहभाग.

पवित्रिच (१९४१), ज्योती (१९४४) व अंतरंग (१९४६) हे त्यांचे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. छियांच्या व्यथा, वेदना, दुःख, समस्या यांना यांचा फोडणे हा या लेखनामागील हेतू. समाजातील लक्षप्रतिष्ठितता, रुढिप्रियता, छियांविषयीची अनुदार दृष्टी यांमुळे होणारी छियांची कुचवणा, विषवांच्या आणि मोलमजुरी करणाऱ्या

शिवायचा मनाचा होणारा कोंडमारा त्यांनी आपल्या कथातून चित्रित केला आहे. शिवायचा अंतर्गतगत दुःखे त्यांनी 'इंद्रधारणे' रेषाटंक आहेत. संभाचे भान ठेवल्यामुळे त्यांच्या कथा आढोपशीर आणि नीटनेटके उतरल्या आहेत.

नव्या वाटा (१९४१) हे त्यांचे पुढेपावविरहित नाटक. परित्यक्ता, प्रोड कुमारिका, विधवा यांच्या जीवनविकसनार्थ नव्या वाटा हाज-विण्याचा प्रयत्न या नाटकात आहे. विवाहपद्धतीतील दोष नाहीत करून स्त्रीजीवन सुखदायक करण्यासाठी नव्या वाटा चोलाळणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन त्यांनी प्रस्तुत नाटकात केले आहे.

आजंदीवाईनी काही भुतिकारी लिहिल्या आहेत.

माता किलोस्कर, वटवंत कुमार बंधू

किलोस्कर, वटवंत पांडुरंग तथा अण्णासाहेब किलोस्कर : (ज. ११ मार्च, १८४३, गुल्हासूर, जि. धारवाड - मृ. २ नोव्हेंबर, १८८५, गुल्हासूर). मराठी संगीत रंगभूमीचे शिष्यकार. पहिले संगीत नाटककार, नट, गायक, संगीततज्ञ, नाट्यशिक्षक व कवी. किलोस्करांचे मूळ घराणे विद्वान शास्त्री - पंडितांचे. गुल्हासूर येथे कानडी भाषा व संस्कृतीचा प्रभाव असल्याने 'वराह्या' वाराध्यत वरापर्यंत कानडी व मराठी या भाषांचा बरीच अभ्यास. १८५४ पासून कोल्हापूर येथे दोन वर्षे शिक्षण. त्यानंतर मुलकीची परीक्षा देण्याकरिता बारबाडला चार वर्षे यास्तव. १८६३ पासून पुणे येथील विभागवागवाण्यातील शाळेत शिक्षण. १८६६ साली गुल्हासूरला पुनः परत. बारबाडला यकिलीची परीक्षा देण्याचा अवशर्य प्रयत्न. शिक्षणासाठी पुण्याला असताना अण्णासाहेबांना नाटकाचा छंद लागला. नाटकाच्या नादापायी अण्णासाहेबांनी अनेक गोकन्या बदलल्या. सहाध्यायी व गुणी परंदाज मुलांना घेऊन स्वतःची नाटकमंडळी स्थापन केली. 'विक्रमचरित्र' व 'एलिफन्टन बाजीराव फात' या स्वलिखित नाटकांचे प्रयोग केले. परंतु ही नाटकमंडळी फारशी तर भरू शकली नाही. वेळगायला शिक्षक असताना त्यांनी 'भरतसामोतेजक मंडळा'ची स्थापना करून संस्कृत 'शाकुंतल', 'विक्रमचरित्र', 'महाराजाचे नाटक' इत्यादी नाटकांचे प्रयोग करून द्यायले. त्याचवेळी त्यांनी 'साकरविनिमय' (१९७४) हे नाटक लिहिले. १८६७ साली दक्षिणा प्राईस कमिटीच्या स्पर्धेसाठी अण्णासाहेबांनी शिवाजी महाराजांवर ५०० आर्यांचे एक दीर्घकाव्य रचले. याखेरीज किरावाजुनीय, समुद्रमंथन, विक्रमचरित्र, एलिफन्टन बाजीराव फात, भीकृष्णपारिजातक, हरिश्चंद्र इत्यादी अडदीस आल्याने व नाटकाकडे रचली. **जळाचरित्राची चिपूरगढावर स्वारी (१८६७ ते १८७०)** हे गद्य नाटकही त्यांनी लिहिले. मात्र त्या नाटकानी मराठी रंगभूमीचा चेहरामोहरा संपूर्ण बदलला आणि रंगभूमीवर काठी केली, अशी अण्णासाहेबांची संगीत नाटके फक्त तीनच. **संगीत शाकुंतल (१८८०)**, **संगीत सौमद्र (१८८२)** आणि **रामराज्यविषय (अपूर्ण - १८८४)**.

अण्णासाहेबांनी तत्कालीन नाटकमंडळांसाठी आल्याने आणि नाट्यपदांची रचना केली. येथेच त्यांनी सर्वप्रथम 'विष्णुदासी परंपरे'ला छेद दिला. त्यांच्या आल्यानांत आणि नाट्यकाव्यांत कथानकापेक्षा व्यक्तिरेखा अधिक महत्त्वाच्या आहेत. त्यांनी स्वभावलेखनावर अधिक भर दिला आहे. त्यातील पदे केवळ सूत्रधाराने भणायवाची नसून ती निगनिराळ्या पात्रांनी भणायवाची आहेत. अशा रीतीने मराठी नाट्यरचनेतील सूत्रधारचे पारंपरिक महत्त्व अण्णासाहेबांनी संपुष्टात आणले. 'इंद्रजीत वडे' 'ओपेरा' असतात तशा प्रकारचे शाकुंतलचे संगीतबद्ध रूपांतर किलोस्करांनी केले आणि मराठी नाटकांत आजपर्यंत फारसा उपयोगात नसलेला रागबद्ध संगीताचा प्रकार प्रचारात आणिला. असा उल्लेख शाकुंतल नाटकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत आढळतो. संगीत नाटकाच्या रूपाने अण्णासाहेबांनी

मराठीवाला एका उच्च पातळीवरील सांस्कृतिक आनंदाचे माध्यम उपलब्ध करून दिले. हे त्यांचे सर्वाधिक महत्त्वाचे कार्य आहे.

सदानंदस्वामींनी रचलेल्या 'शंकर विजय' या संस्कृत ग्रंथाचा आधार घेऊन किलोस्करांनी **साकरविनिमय (१८७४)** हे नाटक लिहिले. या नाटकाचे केंद्र भीमद शंकराचार्यांनी बोद्ध धर्माचा पाडाव करून, वैदिक धर्माची प्रतिष्ठापना केली केली हे आहे. हे नाटक सुदृष्ट, कथावस्तू, रेखीव व्यक्तिदर्शन व प्रवेशांची कलात्मक योजना वगैरे गुणांनी युक्त आहे. त्या काळच्या पौराणिक पद्धतीने लिहिलेले असे तरी हे नाटक असले, तरी यात पदे नाहीत.

अण्णासाहेबांचे नाट्यलेखन उत्क्रांत होत गेलेले आहे. परंपरागत पौराणिक नाटकांचा बारकाईने अभ्यास करीत असतानाच, नाट्यकला आणि तंत्र वाढिययी ते चिंतन करीत होते. त्यातूनच त्यांना नवीन नवीन प्रयोग करण्याची प्रेरणा मिळाली. विष्णुदासी परंपरेतील पौराणिक नाटकांबरोबरच संस्कृत आणि शेक्सपियरची रूपांतरित नाटकेही त्या काळात होत होती. नाटकासंबंधीच्या त्यांच्या लोकविलक्षण नादाच्या ओघात किलोस्करांनी एकदा 'इंद्रसभा' या नावाची फारसी संगीतिकावाही. यातूनच स्फूर्ती घेऊन त्यांनी महाकवी कालिदासाच्या **शाकुंतल** या नाटकाचा मराठी अनुवाद तयार केला, विशेषकरून त्यातील ओकांच्या जागी पदे रचली आणि गद्यपद्यमिश्रित नाटकाचा एक नवाच प्रकार मराठी रसिकांना सादर केला. त्या नाटकाला मिळालेले अपूर्व यश आणि अफाट लोकप्रियता पाहून त्यांनी १८८० साली 'किलोस्कर नाटकमंडळी'ची स्थापना केली.

संगीत शाकुंतल नंतर अण्णासाहेबांनी मद्राभारतातील सुमद्रा-हरणाची कथा आणि तद्विषयक मोरोपंतांचे 'कृष्णविजय'तील आख्यान यांच्या आधारे **संगीत सौमद्र**ची रचना केली. सुसंघटित कथानक, आकर्षक विलोमनीय स्वभावचित्रे, पात्रांचा व प्रसंगाचा मितव्यय, खुस-गुणीत, आढोपशीर, चटकदार, अकृत्रिम, कथानकाळा गती वेगारे संवाद, रसवैचित्र्य, सुंदर काव्यकल्पना, मधुर आणि प्रसंगविशेषी काव्यमय, प्रासादिक, नाट्यपूर्ण व कथेशी एकरूप झालेली विपुल पदे, रसविर्भाव आणि व्यक्तिदर्शन यांचा सुरेल समतोल या गुणवैशिष्ट्यांमुळे समृद्ध असणारे **संगीत सौमद्र** हे नाटक एक 'अजोड' कलाकृती म्हणून मान्यता पावलेले आहे. आजही या नाटकाची मोहिनी कमी झालेली नाही.

अण्णासाहेबांचे तिसरे नाटक **रामराज्यविषय** (प्रथम प्रयोग, २० ऑक्टोबर, १८८४, पुणे येथे) हे रामायणातील कथानकावर बेतलेले आहे. अण्णासाहेबांच्या अफाटी सृष्टीमुळे ते अपूर्ण राहिले.

अण्णासाहेब किलोस्कर हे स्वतः उत्कृष्ट नट व नाट्यशिक्षकही होते. आपल्या कुशल संघटन कौशल्याने, अभिजात रसिकतेने आणि कल्पकतेने त्यांनी नट, नाटक आणि रंगभूमी ह्यांना ज्याप्रमाणे स्थैर्य प्राप्त करून दिले त्याचप्रमाणे त्यांनी एकंदर नाट्यविषयाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. विष्णुदासी परंपरेतील पौराणिक रंगभूमीचा त्यांनी कायापालट घडवून आणला. पूर्वीच्या नाटकातील ओवडधोवड आणि अभ्युपस्थितपणा काढून टाकून मराठी नाटकाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपात कलात्मक सौंदर्याची भर घातली.

अण्णासाहेबांनी पौराणिक नाटकमंडळ्या आणि कीर्तनकार ह्यांना आल्याने, पदे रचून दिली. त्यांच्या संगीत रचनेत नव्या-जुन्या प्रवृत्तींचे मिश्रण होते. कानडी, उत्तर हिंदुस्थानी व मराठी गाण्याच्या आणि मराठी लावण्यांच्या त्यांना अवगत झालेल्या चालींचा त्यांनी आपल्या पदांकरिता कुशलतेने उपयोग करून घेतला. त्यामुळे मराठी नाटक समाजाच्या सर्वच थरांपर्यंत पोहोचले.

मोहिनी बंदे, जयंतकुमार बंधू, कमलेश

संदर्भ : (१) बच्चानी विष्णू कुलकर्णी, 'मराठी रंगभूमी'. (२) बळवंत गंगाधर लेले; सरदार काशीनाथ पारपूर, 'समग्र किलोस्कर'. संपादक—काळे, कं. नारायण. (३) कुलकर्णी, वा. क.; डबळे, वा. रा. 'मराठी रंगभूमी - मराठी नाटक'. (४) डॉ. वा. सुनुमपार - 'अध्यात्मिक किलोस्कर यांचे चरित्र'. (५) डॉ. व. वि. कुलकर्णी - 'संगीत सोमर' : पटमा आणि स्वल्प'. (६) व. ना. वेगारे, 'किलोस्कर आणि देवत' (७) डॉ. वा. वेगारे, 'मराठी रंगभूमीचा पूर्वचरित्र'.

किलोस्कर, वासुदेव काशिनाथ : (ज. १८६३ - मृ. १९४९). बुद्धिप्रामाण्यवादी व वैज्ञानिक दृष्टीचे सुधारणावादी निबंधकार. 'किलोस्कर' मासिकाचे, 'ना. वा. कि.' यांचे वडील, व्यवसायाने डॉक्टर. वास्तव्य सोलापूर येथे.

झांनी 'किलोस्कर' व 'झी' मासिकांनुन अनुक्रमे अष्टपुष्पता शकुंतल अर्थात डॉ. सीमराव रामजी आंबेडकर यांस लिहिलेली पाच अणारुत पत्रे (१९२९) व विवाहसंस्थेचा इतिहास (१९३७) ह्या दोन लेखमाला लिहिल्या व पुढे ह्याच पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाल्या. पहिल्या लेखमालेत किलोस्करांनी असे प्रतिपादन केले की, आधुनिक भौतिक शास्त्राच्या युगात सर्व जुने धर्म निरुपयोगी असून डॉ. आंबेडकरांनी बुद्ध, भौतिकवादी दृष्टिकोणाचा नवा धर्म स्थापवा; दुसरी लेखमाला फ्रॅंसेसच्या 'कॅमिली, प्रायव्हेट प्रॉपर्टी अॅण्ड स्टेट' ह्या ग्रंथाच्या आधारे लिहिली आहे.

गो. वा. गाडगीळ, म. ना. कोही

कीर्तने, नीलकंठ जनार्दन : (ज. १८४४ - मृ. ७ मार्च, १८९६). मराठ्यांच्या इतिहास साधनेचे अथळ हंग्रजीतील आद्य संशोधक, संपादक, मराठा इतिहासाचे टीकाकार व शोक्सपियरच्या नाटकाचे अनुवादक. शिक्षण बी.ए. व्यवसाय प्रथम इंदूर राज्यात शिक्षक. त्यानंतर देवास, जांबरा आणि मंगळूळ (सीराष्ट्र) ह्या संस्थानांत राजकुमारांचे शिक्षक. 'रावबहादूर' ह्या पदवीने सन्मानित.

डेकन कॉलेजात शिकत असताना त्यांनी ग्रॅट डफच्या 'हिस्ट्री ऑफ मराठा' (१८२६) ह्या तत्कालीन प्रमाणभूत ग्रंथाच्या डेव्हिड फेनकृत 'मराठ्यांची बखर' ह्या मराठी भाषांतरावर पुणे कॉलेजातील एक विद्यार्थी ह्या नावाने 'पूना बंग मेन्स असोसिएशन'च्या सभेत मराठी इतिहासाविषयी निरूपण (१८६८) ह्या ५४ पृष्ठांच्या निबंधाद्वारे खरपूस टीका केली. तो निबंध 'इंदुप्रकाश' ह्या पत्रात प्रसिद्ध झाला. डफच्या 'मराठी बखरी' वरील कीर्तन्यांचे आक्षेप व टीका ही केवळ डफवरील, पहिली मराठी टीका म्हणूनच तसे तर मराठी इतिहास, तद्विषयक संशोधन व लेखन ह्यांची प्रेरणा व स्वरूप व्यक्त करणारी आहे. त्यांनी संपादित केलेल्या मल्हार रामराव चिटणीसांच्या शिवाजी महाराजांचे सत्समकर्मचारक चरित्र (१८८२) या बखरीच्या प्रकाशनेत व्यक्त केलेले इतिहाससंशोधन विषयक विचार मनीष आहेत, आंग्लशिक्षित नवीन विद्वानांमध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल अज्ञान, अनास्था व पूर्वग्रह आहेत आणि भारतीय संस्थानिक, सरदार ह्यादीही इतिहासाची साधने, त्यांचे प्रकाशन याविषयी उदासीन आहेत, याविषयी त्यांनी खेद व्यक्त केला आहे.

कीर्तन्यांच्या उपर्युक्त दोन निबंधांनी मराठी इतिहाससंशोधन लेखनास नवी दिशा दाखवली. त्या निबंधांमुळे 'डफचे युग' आणि त्यांच्या ग्रंथाचे प्रामाण्य संपुष्टात येऊन इतिहासाच्या यथार्थ, मूल्यमापनास व पुनर्विचारास चालना मिळाली.

कीर्तन्यांचे शोक्सपियरच्या 'टॅपेस्ट' नाटकाचे भाषांतरही (१८७५) प्रसिद्ध आहे. तसेच साधन मंचासाठी हिंदुधर्म आणि अर्वाचीन इष्ट सुधारणासंबंधी त्यांची योग्यता हे पुस्तक लिहून आपल्या धार्मिक सुधारणावादी मतांचे दर्शन घडवले. त्यांचे संशोधनपर लेख 'इंडियन अँटिकेरी' मध्ये प्रसिद्ध होत. नयचंद्रसुरीचे 'हमीरवध' या

ऐतिहासिक संस्कृत महाकाव्याचे संपादन त्यांनी केले असून त्याला उत्कृष्ट हंग्रजी प्रस्तावना जोडली आहे.

जी. ना. मोडे, म. ना. लांजी

कीर्तने, विनयक जनार्दन : (ज. २० ऑगस्ट, १८४०, राखूर, ता. हुन्नर, जि. पुणे - मृ. १९ डिसेंबर, १८९१, पुणे). नाटककार. १८५९ साली प्रथमच बाहेर पडलेल्या मॅट्रिकच्या पहिल्या तुफकीतील विद्यार्थी, १८६२ साली कॉलेज सोडून धुळे, कारवार, येथे शिक्षक. नंतर इंदूर संस्थानात विद्यालयात नोकरी, इंदूरच्या युवराजाचे शिक्षक. (१८७१). काही काळ होळकरांचे विद्याल.

कीर्तन्यांनी 'मराठी ज्ञानप्रसारक' सभे 'पुढे मॅट्रिकच्या वर्गात असताना 'होळकातील सोळाव्या वातकातील राज्यकीर्ती' व १८६० साली 'हिंदुस्थानातील प्राचीन विद्या' हा निबंध वाचला. १८६१ साली 'धोरले माधवराव पेशवे याजवर नाटक' या सभेपुढे वाचले. धोरले माधवराव पेशवे (१८६१) हे मराठीतील स्वतंत्र-पहिले, ऐतिहासिक आणि शोक्सपियरच्या धर्तीचे शोकांत नाटक, हे लिहिण्याचा मान कीर्तने यांचेकडे जातो. ह्या नाटकाला ग्रॅट डफच्या 'मराठ्यांच्या इतिहासा'तील माहितीचा मुख्य आधार आहे. ऐतिहासिक व्यक्ती-मधला 'माणूस' 'इनर मॅन' चितारण्याचा कीर्तन्यांचा हा प्रयत्न मराठीत तसा सर्वस्वी नवा होता. माधवरावांच्या मृत्यूने आणि रमाबाईच्या सहगमनाने ह्या नाटकाच्या शोकांताला एक वेगळे भावनात्मक परिमाण प्राप्त होते, या नाटकाच्याद्वारा शोक्सपियरच्या नाट्यलेखनपद्धतीचा मराठीला प्रथम परिचय झाला, ऐतिहासिक कथाभाग, नाट्यवस्तूची अंक-प्रवेशातील विमागणी, संगीताचा अभाव आणि शोकांत शेवट हे या नाटकाचे विशेष. ह्या नाटकात पद्यमय नांदी - मंगलाचरण भरसवाक्य नांदीत. मराठी रंगभूमीवर हे नाटक खरेच गाजले.

जयपाळ (१८६५) हे त्यांचे दुसरे नाटक. हळकरांबाबत नाटक-मंडळीने ते रंगभूमीवर आणले. प्रस्तुत 'कल्पनारम्य' नाटक वाचकालाच्या जुन्या करारातील कथेच्या आधारे लिहिले आहे. ह्या कथेला मराठी पेहेराव चढविताना त्यांनी मूळ कथेला घेठणारे धार्मिक वातावरण टाळले आहे. ते गद्य असून शोक्सपियरच्या पद्धतीचे काही विशेष दर्शविणारे आहे. जयपाळ व प्रभावती ह्यांतील पतिपत्नीसंबंधाचे सरस चित्रण हा या नाटकाचा एक उल्लेखनीय विशेष. नाटकाच्या शेवटच्या प्रवेशात धूमधार व विदूषक यांच्याद्वारे नाट्यसंगीतावर केलेली टीकाही लक्षणीय आहे. त्या काळातील अतिरेकी संगीत योजनेवरील कीर्तन्यांचे हे भाण्य धार्मिक घाटते.

तुकोजीराव होळकरांच्या आशेने मास्कमच्या ग्रंथाचे मध्य हिंदुस्थानाच्या इतिहास (१८७१) हे भाषांतर त्यांनी केले. त्यांनी लिहिलेली 'जाजीसू बर्गनाग'चे पुणे ही कादंबरी अपुर्णच राहिली. १८८७ मध्ये तिचे ४० भाग 'ज्ञानप्रकाश'तून प्रसिद्ध झाले होते. 'अथुरा' ही १८८२ साली लिहायला घेतलेली कादंबरीही अपूर्णच राहिली.

म. ना. कोही, अरविंद वामन कुलकर्णी

संदर्भ : (१) सुर्वम ओषी, 'पहिल्या बुकिम नाटकाचे लेखक', लोकसत्ता-१० डिसेंबर, १९७०. (२) बंढकांत धारे, 'मराठीचे पहिले स्वतंत्र नाटककार' १०० (मराठा, ४ वे, १९९९).

कीर्तकर, रामराव बाळकृष्ण : (ज. १८७२ - मृ. २६ डिसेंबर, १९४३). कवी, नाटककार व संपादक. हंग्रजी व संस्कृत वाङ्मयाचे अभ्यासक. ह्याचे गीताराधन (१८५१), नमस्त्वरा (१८७२), तुझा (१८९३), नाटकी संगीत संगीत पुंडलिक (१९०४), सतिन याविधीचरित्र (१९०४), नरजहान आणि जहांगीर (१९११), संगीत सतिसावित्री (१९३३) हे लेखन प्रसिद्ध आहे. गीताराधन

हे काव्य केवळ मराठी भाषाभाष्यांसाठी, गीतेचे मूळ श्रोत मुळोद्गत करण्यास उपयुक्त व्हावे या हेतूने रचले असून, समित्यापित्री हे बोध-प्रद काव्य महाभारताच्या वनपर्वतास सावित्री आख्यानाच्या आधारे रचले आहे. या काव्यास डेक्कन इन्स्टिट्यूट ट्रान्सलेशन सोसायटीचे वसील मिळाले होते. नाटकी गंगू, मोठी रमा या त्यांच्या लोकप्रिय कथा. संगीत भीष्मलोक हे पुस्तिक चरित्रावर नाटक 'उपलब्ध नसल्याने मुहाम लिहिलेले व मुद्रण हे शोषसापयारच्या 'टॅपेस्ट'च्या आधारे लिहिलेले नाटक. मूरजहान आणि जहांगीर ही ऐतिहासिक काव्यवरी. निर्जन अरण्यात जन्मलेली सौंदर्यवती दूरजहान महत्वाकांक्षी स्वभावामुळे दिल्लीचे सक्त समर्थपणे सांभाळून घेणेचे पुत्रवत् पालन कशी करते हे या काव्यवरीत स्पष्ट केले आहे. ह्याचे संगीत अभिनय लाकुण्ड हे ओपेराबजा नाटक व त्यातील पदे तत्कालीन जनतेत विशेष प्रिय होती. 'मुंबई वैभव', 'आराम', 'जगद्गुरु' या पत्रांचे ते संपादक होते असाही उल्लेख आढळतो.

मजिरी बेडेकर, म. ना. सोही

कुंटे, अण्णा मोरेश्वर : (ज. २ सप्टेंबर, १८४५, माहुली, जि. सातारा-मृ. १५ जुलै, १८९९). वैद्यकाशाचे अभ्यासक व लेखक. 'ज्ञानेश्वरी' व 'अमृतानुभव' ह्या ग्रंथांचे चिकित्सक संपादक. 'राजा शिवाजी' कर्तें महादेव मोरेश्वर कुंटे ह्यांचे हे चाकटे बंधू. बी.ए. (१८६९) व एम.डी. (१८७४) ह्या पदव्या प्राप्त.

गणपत हा त्यांचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ (१८८०). आर्यवैद्यकाचे कुंटे यांचे सखोल अभ्ययन ह्या ग्रंथातून प्रगट होते. जीरोगविज्ञान (१८८१) हा ग्रंथही महत्वाचा आहे.

मराठी संतसाहित्याच्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने ह्यांनी केलेले 'ज्ञानेश्वरी' व 'अमृतानुभव' ह्या ग्रंथांचे चिकित्सक संपादन (१८८८) मोलाचे आहे.

मजिरी बेडेकर, पडकाल कुलकर्णी

कुंटे, महादेव मोरेश्वर : (ज. २९ नोव्हेंबर, १८१५, माहुली, जि. सातारा-मृ. ८ ऑक्टोबर, १८८८). कवी आणि भारतीय विद्याविशारद (इंग्लॅन्डिस्ट). मुंबईतून १८९४ साली बी.ए. मुंबई सरकारच्या शिक्षणसात्तात नोकरी. अण्णा मोरेश्वर कुंटे यांचे ज्येष्ठ बंधू.

राजा शिवाजी (भाग १ ते ९ : १८९९-७२) ह्या महाकाव्यामुळे ते महाराष्ट्राला कवी म्हणून परिचित झाले. इंग्रजीतील 'हिरोइक एपिक' च्या धर्तीवर हे महाकाव्य रचलेले आहे. या काव्याला लिहिलेली त्यांची प्रस्तावना इंग्रजीत असली तरी मराठी काव्यविषयक समीक्षेच्या इतिहासात तिला महत्वाचे स्थान आहे. राजा शिवाजी लिहिण्यापूर्वी त्यांनी कोल्हापूरचे राजाराम महाराज यांच्या निघनानिमित्त राजाराम (१८७०) नावाची ४२० ओव्यांची एक कवितापिका लिहिली होती. मग (१८७२) हे त्यांचे २५५ श्लोकांचे काव्य. ह्या काव्यातून मानवी मनाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न आढळतो. त्यांच्या सर्वच काव्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची निर्मल मराठी वळणाची अवग्रह भाषा. त्या माथेमुळेच विष्णुसाक्षी चिपळूणकरांनी 'मयूराचा पिच्छभार उत्तरवंगारा एक महाकवी' अशी त्यांची कुचेष्टा केली. परिणामी १८७८ साली कुंट्यांनी 'ऋषी' या नावाने ७७० ओव्यांचे काव्य इंग्रजीतून लिहिले. काव्यातून ऋग्वेदातील ऋचांच्या आधारे आर्यांच्या जीवनाचे दर्शन पडवण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अनेक इंग्रजी विद्वानांनी ह्या काव्याची प्रशंसा केली. त्यांच्या भारतीय बाहुमयाच्या खोल, व्यापक व चिकित्सा-पूर्वक अभ्यासाचा प्रत्यय त्यांनी मासिक पुस्तकाच्या रूपात प्रसिद्ध केलेल्या 'इंद्रसंज्ञ' चिंतनिका (१८७७ ते १८८२) ह्या २,७७५ पृष्ठांच्या बहुद ग्रंथावरून घेतो. ह्या ग्रंथात सहा दर्शनांपैकी 'पूर्वमीमांसा', 'उत्तरमीमांसा' आणि 'योग' ह्या तीन दर्शनांचाच

समावेश आहे. ह्यात मूळ संस्कृत सूत्रांचे मराठी व इंग्रजीत भाषांतर व टीपा आहेत. थिसिसिस्टम्स ऑफ आयन सिव्हिलिझेशन इन इंडिया (१८८०) ह्या त्यांच्या प्रचाला १८७८ साली इटलीत फ्लोरेंस येथे भरलेल्या 'इटरनेशनल ओरिएण्टलिस्ट्स कॉंग्रेस'तर्फे पारितोषिक देण्यात आले होते.

मं. दे. जानाकर, म. ना. सोही

सर्वर्ग : (१) बारपूर, म. का. 'कुंटे स्मृति-प्रबंध', पुणे, १९१५. (२) कुलकर्णी, व. वि., 'महाकवी कुंटे : नवे आकलन', नवभारत, अंगारट १९१८.

कुंदंदाडकर, गणपत हरिहर ऊर्फ बापूसाहेब : ० पदबंधन, ग. ह. : (ज. १८१८, कुंदंदाड-मृ. २९ जुलै, १८९९). कवी. कुंदंदाड संस्थानच्या चाकट्या पातीचे अधिपती. संस्कृत व प्राचीन मराठी कवितेचे व्यासंगी. ह्यांची गंगाधर आषा (१८७४), गणेशपुराण आषा, मधुमार्ग (१८७५) व उत्तरार्ग (१८८४), भट्टवंशकाव्य (१८९१) ही काव्ये प्रसिद्ध आहेत. गंगाधर आषा ह्या काव्यातून पापविमोचनी गंगेचे लौकिक दृष्टीने केलेले चित्रण आढळते. हिमालय व गंगा यांच्या संवेधावर व पौराणिक प्रतांबरा त्यांचा विशेष भर दिसतो. गणेशपुराण आषा हे काव्य म्हणजे संस्कृत गणेशपुराणाचा मराठी सारांश होय. भट्टवंशकाव्य रघुवंशाच्या धर्तीवर रचले असून पेशव्यांच्या घराण्याचे काव्यमय वर्णन या सर्वबद्ध काव्यात केले आहे. यातील युद्धप्रसंगवर्णने उठावदार वाटतात. कुंदंदाडकरांच्या एकूण रचनेवर मोरोपंतकरांच्या प्रभाव पडल्याचे स्पष्ट दिसते. पंचवटीस्थल-निर्बंध हा एक चर्चात्मक निबंधही त्यांनी लिहिला असून, पंचवटीच्या संवधात धामन दाजी ओक ह्यांच्याशी झालेल्या त्यांच्या वादाचा तपशील या निबंधात आहे. ओकांच्या मते पंचवटी गोदावरीच्या मुलाजवळ असून कुंदंदाडकर नाशिक-पंचवटीच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते होते.

मजिरी बेडेकर, म. ना. सोही

कुलकर्णी, आप्पाजी विष्णू : (ज. १८९९ - मृ. २५ फेब्रुवारी, १९४२). नियतकालिकांचे संपादक व लेखक. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. लो. टिळकांचे लेखनिक (१८९८-९९). मंथरनाकार नावाचे मासिक चालविले. पुढे 'जगत्सिद्धि' व 'व्यापारी' ह्या पत्रांचे काही काळ संचालक.

कुलकर्णी प्रसिद्ध आहेत ते मराठी रंगभूमी (१९०३) ह्या पुस्तका-मुळे. १८४३ ते १९०३ पर्यंतच्या साठ वर्षांतील रंगभूमीचा संगत-वार इतिहास सांगण्याचा मराठीतील हा पहिलाच प्रयत्न. महाराष्ट्रात खेळ करीत फिरणाऱ्या तत्कालीन बहुतेक सर्व नाटकमंडळ्यांचे खेळ जवळजवळ बीस-पंचवीस वर्षे स्वतः पाहून, त्याचप्रमाणे नाटककार व नाटकमंडळ्यांचे चालक ह्यांच्याकडून माहिती मिळवून हा इतिहास त्यांनी लिहिला आहे. अभ्यासकांच्या दृष्टीने एक महत्वाचा संदर्भग्रंथ म्हणून त्याचे मोल विशेष आहे.

लो. टिळक यांची गेली आठ वर्षे : १९००-१९०८ (१९०९) हे त्यांचे दुसरे महत्वाचे पुस्तक. लोकमान्यांचे लेखनिक या नात्याने पडलेल्या सहवासातून जे दर्शन त्यांना पडते, त्याच्या व अन्य संबंधितांच्या जवळून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे हे पुस्तक लिहिले आहे. ४४४ पृष्ठांचा हा ग्रंथ टिळकांच्या चरित्र-लेखकास असलेला चरित्रविषयक साहित्य म्हणून उपयुक्त ठरला आहे. ह्याशिवाय वेळ आणि त्याचा सदुपयोग (१८९५), निबंधावली भाग १ व २ (अंदाजाने 'विश्वेस इंडियन' च्या १८९८, ९९), अजब भोज (अनुवादित गोष्टी, १८९६), मराठी रंगभूमीची किल्ली (१९०४) ही त्यांची अन्य पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

मं. दे. जानाकर, म. ना. सोही

कुलकर्णी (कल्लोळकर), कृष्णाजी बाबाजी : (ज. ५ ऑक्टोबर, १८८०, कल्लोळ, ता. चिकोडी, जि. नेळगाव-मृ. १८ नोव्हेंबर, १९५४). कवी, शाळेचे शिक्षण कल्लोळ व (प्रश्न येथे, मॅट्रिक (१९०१)-शिक्षकाचा व्यवसाय.

त्यांची कविता जुन्या बळगाची, परंतु सुशोभ आहे. 'दिंडी' हा त्यांचा आवडता छंद. 'काव्यरत्नावली', 'विश्रमवज्रगात', 'नवयुग', 'मनोरंजन', 'करमणूक' इ. त्या काळातील प्रमुख मासिकांतून त्यांची रचना प्रसिद्ध झाली. त्यांनी सुमारे १०० शुद्ध कविता, ५०-६० संस्कृत कविता, काही मनोरंजन गोष्टी व निबंध लिहिले. काही कवितांत 'पंचतंत्रा'तील तात्पर्यकथाही गुंफल्या. पारखीशास्त्रींच्या संस्कृत कृतींच्या बर्तीबरील 'भावगुप्तपद्या'तील प्रश्नांना समर्पक उत्तर देणाऱ्याही कविता त्यांनी रचल्या.

त्यांच्या मृत्यूनंतर **कल्लोळिणी** (१९५५) हा त्यांचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला.

उषा टाकळकर, लीना रस्तोगी

कुलकर्णी (कुंभोजकर), गणेश विठ्ठल : (ज. १८८९, कोल्हापूर-मृ. मे, १९२१, सांगली). 'उद्यान' मासिकाचे एक पुरोगामी वृत्तीचे लेखक, संपादक, कादंबरीकार. कोल्हापूर येथून काही राजकीय कारणांसाठी त्यांना हद्दपार व्हावे लागल्यामुळे त्यांना हायस्कूलच्या पलीकडे अधिक शिक्षण घेता आले नाही. पुढे काही काळ ते इंदोरला होते व नंतर त्यांनी छत्रे सर्कसीमरोवर काही काळ भ्रमण केले. पुढे ते मुंबई येथे स्थायिक झाले. मुंबईच्या वास्तव्यात त्यांनी आपल्या वाङ्मयीन कार्यात विशेषरवाने आरंभ केला. त्यांच्या मनावर गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या शिकवणुकीचे विशेष संस्कार होते. १ जानेवारी, १९१० रोजी त्यांनी आपल्या 'उद्यान' या मासिकाला प्रारंभ केला. हे मासिक लोकप्रिय झाल्यामुळे त्यांनी १९११ साली 'नवयुग' नावाचे दुसरे मासिक सुरू केले. पुढे १९१६ मध्ये 'सहस्रकर' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. १९१५-१६ नंतर त्यांचे लक्ष कादंबरीलेखनाकडे विशेषरवाने वळले. त्यांच्या कादंबऱ्या लोकांना आवडल्या. त्यांच्या कर्मसंन्यास या कादंबरीस वा. म. जोशी यांची प्रस्तावना लाभली आहे. त्यांच्या कादंबरीलेखनाची नावे व क्रम पुढीलप्रमाणे : (१) 'चंद्रचूड' १९१५, (२) 'लोनेरी लंजीर', (३) 'कर्मसंन्यास' १९१७, (४) 'हा संन्यासाचा प्रताप' १९१८, (५) 'जन्म-वेध' १९१८.

कुसुमा, आनंदमहाल, बहिष्कृत, स्वराज्याचा डोलारा व संगीत प्रयोग या नावाने नाटकही त्यांनी लिहिले आहे; पण आज हे लेखन उपलब्ध नाही.

कुंभोजकर, वसंत शं. व.

कुलकर्णी, दत्तात्रय माधव : (ज. १८८७-मृ. १९४७). क्षेत्र-वर्णनकार आणि अनुवादक. तुळजापूरकर येथे बकिलीचा व्यवसाय. महाराष्ट्राची कुलरुपामिनी अशीच ही तुळजापूरवासी (१९२०) हा ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध. या पुस्तकाला पुणे येथील बेकन इन्वॉक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीचे आणि इंदूर संस्थानाचे पारितोषिक मिळाले. तुळजापूर क्षेत्राचा सांगोपांग इतिहास अस्सल कागदपत्रांच्या व परिश्रमपूर्वक मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे प्रस्तुत ग्रंथात दिला आहे.

विना (१९१४) आणि **राजर्षि** (१९१६) या यांच्या दोन कादंबऱ्या. या कादंबऱ्या रवींद्रनाथ टागोरांच्या मूळ बंगाली कादंबऱ्यांची रूपांतरे आहेत. **आर्येष्टा** (१९१४, बंगाली) व **सौंदर्योपासक** **साल्मती** (१९१७ : हिंदी) अशी दोन भाषांतरे सहकार्याने प्रसिद्ध केली आहेत.

उषा टाकळकर, म. ना. लोही

कुलकर्णी, दत्तात्रय रामचंद्र : (० बालेकुंदीकर भीमंत महाराज : (ज. १ सप्टेंबर, १८५५, ता. हुकेरी, जि. बेळगाव-मृ. १९ ऑक्टोबर, १९०५). अवभूत संन्यासी ब्रह्मवेत्ते व कवी. शिक्षण बंडन मिशन स्कूल, बेळगाव येथे. तेथेच शिक्षक म्हणून नोकरी. विद्यार्थीदशातच भीष्मालमुकुंद उर्फ बालावभूत या पूर्णाद्विती विद्वत्पुरुषाकडून अवभूत मार्गाची दीक्षा (१८७५).

भुतिप्रतिपादित 'एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म' या अद्वैत तत्वाचा मोध करून देणे, हे या संन्यायाचे मुख्य उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भीमंत महाराजांनी आयुष्यभर लेखन, प्रवचन, भजन याद्वारे कार्य केले. ह्याचे सर्व लेखन **जीवतमेमलहरी पुष्पमाला** ह्या नावाने आठ खंडांतून प्रसिद्ध झाले आहे. (१९२५ ते १९३१). पदे, अभंग, आरत्या, अष्टके, धावे ही शृङ्खलरचना व उपदेशपर प्रवचने, परमानुभवप्रकाश, आत्मज्योती, अनुभववल्ली, गोतासार इत्यादी ग्रंथ व पत्रे, ह्यांचा ह्या खंडात समावेश झालेला आहे.

ग. वि. कवितकर

कुलकर्णी, नारायण विनायक : (ज. २४ जुलै, १८९२, मुस्ली, जि. सातारा-मृ. १२ जानेवारी, १९४८). नाटककार, चित्रपट कथालेखक व 'महाराष्ट्र कुटुंबमाले'चे संयोजक.

लाडिलकरांच्या नाट्यकृतींनी प्रभावित केल्याने **सायसंगीत पाद-परिष्ठा** (१९१७) हे पौराणिक नाटक लिहिले व 'नाट्यकला प्रसारक मंडळी'ने ते रंगमंचावर आणले. **सदृशकाळ** (१९१८) हे दुसरे नाटकही लोकप्रिय ठरले. 'लोकमान्य नाटकमंडळी'साठी १९१९ साली लिहिलेल्या **माईसाहेब** (१९२२) या नाटकाने तर वशाचा उच्चांक गाठला; व ते **माईसाहेब** कर्त म्हणून ओळखले जाऊ लागले. याखेरीज त्यांनी **डाच जिकला** (१९२२, गाहू नगरवासी मंडळी) व **सर्व कान्होपावा** (१९२१, गंधर्व नाटकमंडळी) ह्या पौराणिक नाटकांशिवाय त्यांनी **अग्नेची क्षमा** (१९३२), **सिकंदरची शोभा** (१९३३), **संगलमुक्कन** (१९३४), **संगीत नवीन कल्पना** (१९४२), **मानळा** तर देव (१९४६) इत्यादी सामाजिक नाटकेही लिहिली. या नाटकांतून त्यांनी काही सामाजिक प्रश्नांना हात पातला असला तरी ती खेळकर, विनोदी स्वरूपाची आहेत.

१९२५ साली त्यांनी 'महाराष्ट्र कुटुंबमाला' ही कौटुंबिक कादंबऱ्यांची प्रकाशन संस्था काढली. तीतून त्यांनी स्वतःच्या व इतरांच्या अनेक कादंबऱ्या प्रकाशित केल्या. ह्या कादंबऱ्या प्रामुख्याने कौटुंबिक स्वरूपाच्या असल्या तरी १९२५ च्या सुमारास लिहिलेल्या **मजूर**, **कस दिवस जातील**, **माषिक** इत्यादी कादंबऱ्यांतून त्यांनी गिरणी-कामगार, मजूर, गोदी कामगार इत्यादींचे तुल्लित जीवन चित्रित केले आहे.

माझ्या गोदी माग - १ (१९३४), **माझ्या गोदी माग - २** (१९३७), **माग - ३** (१९४६) हे त्यांचे कथासंग्रह, आटोपशीरपणा व रेखीव स्वभावचित्रण यांमुळे यातील कथा आकर्षक झाल्या आहेत. 'अयोध्येचा राजा', 'कर्ण', 'मायावाजार', 'मायामन्त्रिछद्र', 'मेनका' व 'कान्होपावा' ह्या चित्रपटांचे कथालेखनही त्यांनी केले. केवळ लेखनावर उपजीविका असणाऱ्या मराठी लेखकांत कुलकर्णी यांचे नाव उल्लेखनीय आहे.

सोमराव कुलकर्णी, लीना रस्तोगी

कुलकर्णी, रामचंद्र विनायक : (ज. सप्टेंबर, १८६५, सासगाव, जि. सांगली-मृ. २८ ऑक्टोबर, १९४५). अध्यात्म, मंत्रविद्या, मोहिनीविद्या, योगविद्या, वैद्यक इ. विषयांवरील पुस्तकांचे लेखक.

दोनतीन वर्षे सरकारी नोकरी. शाकट्या भावाकडे कुलकर्णीपण सोपवून पुढचे आयुष्य विद्यासाधन, लेखन व लोकसेवा यात खर्च

केले. मन, वैराग्य, स्वप्न, शकुन, इ. विषयां संश्लेषित आणि त्यांचा उपयोग त्यांनी लोककथांसाठी केला. आपले विचार बहुजनपर्यंत पोहोचविण्यासाठी जवळपास २० वर्षे 'बंडाशु' नावाचे साप्ताहिक चालविले.

त्यांची प्रमुख छोटोछोटी १८ पुस्तके प्रसिद्ध झाली. यापैकी 'विरिचय' (१९१९), 'संकल्पसाधन' (१९२३), 'पिताप' (अविनाश शास्त्रीय पद्धतीने केलेला आध्यात्म, १९१२), 'मोहिनीविषया' (१९१०), 'स्वप्नमीमांसा', 'साधे परमार्थ साधन' अर्थात 'भीमशंकराचार्यांनी व्याख्या केलेल्या आध्यात्म'चे सार, 'विशेषज्ञ' या म्युझियम, 'पिताप' या भाग १, २, ३, 'नृपतिराज', 'इकारण' व 'मनसोपनिषद' मिळून १८ पुस्तके. 'मनसोपनिषद' यांतील काही पुस्तके.

१. डॉ. कामाकर, मराठी ग्रंथ

कुळकर्णी (रेडरकर), भीधर कृष्ण : • पंडे बापूराव : (ज. १९ नोव्हेंबर, १८९३, हरणाथ रेडरे, ता. वाळवे, जि. सावारा - मृ. २९ डिसेंबर, १९४९, पुणे). शुनी लावणी-पोवाद्यांची परंपरा आधुनिक काळात चालविणारे एक शाहीर. चौथीपर्यंतचे शिक्षण जगमगाची. मराठी सातवी व इंग्रजी पाचवीपर्यंतचे शिक्षण आंध्र येथे. प्रारंभी हे स्वतःचे नाव न देता रामासगिराना कवने करून देत. पुढे महार-मांग समा करून त्यांनी स्वतः आपल्या गावातच कव उभा केला. पबलापाई नावाच्या नाचणारिणीला विजून कडात आणले. तिचा अधिकृत स्वीकार केला. त्याचे कव मुंबई, पुणे, बडोदा येथे फार गाजले.

'दोन लस' आम्ही केली लावणी' असे बापूराव म्हणत. त्यांच्या रचनेपैकी काही कवने बी. प्रम. वितीकर यांनी छापविले. कवी भीधर कृष्ण डॉ. पंडे बापूराव. कुळकर्णी यांच्या कोळकीवरील लावण्या भाग १ (१९४९) हे नाव देऊन प्रसिद्ध केले आहे. 'गणगोलण', 'मेदिक', 'अध्यात्मपर', 'उकडी', 'भृंगारिक', 'वर्णनात्मक सवाल-जवाब', 'बंगाल्या लावण्या', 'देवाभक्तीपर लावण्या' इ. त्यांच्या लावण्या प्रसिद्ध आहेत. मीठा राणी, रजपूत, रेगेलो जेवण हे त्यांचे गाजलेले बर. 'कलगी तुरा' पंथी ते कलगीवाले होते. त्यांच्या अध्यात्मपर मेदिक लावण्यांची संख्या मोठी आहे. वाशिनाथ सामुद्रिक, गोधळी, पोतगज, वाया-मुळी अशा रचनाही त्यांनी केल्या. बापूरावांची रचना सहजस्फूर्त असून नाचमधुर व अर्थवारी आहे.

भाषासाहित्य इनामदार, मद्रास पो. कुळकर्णी

कुळकर्णी, दामोदर माधव : • माधवसुत : (ज. १९ मार्च १८८८, हुपरी, जि. कोल्हापूर - मृ. १९ फेब्रुवारी, १९२२, कोल्हापूर). कवी. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत मुंबईत रेल्वे खात्यात नोकरी. १९१३ ते १९ त्या काळात मुंबईत असताना कविवर्य रेडारकरांशी सहयोग.

माधवसुतांनी उपलब्ध प्रमुख कविता १९-३० प्रश्न भरले. प्रसिद्धी-विषयी उदासीन असल्यामुळे कवितांची हेळसांड. काही कविता 'करमणूक' पत्रात प्रसिद्ध. सरलेल्या बऱ्याच कविता त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी 'माधवसुत' या नावाने 'काव्यरेखावली' व 'मनोरंजन' मासिकातून प्रसिद्ध केल्या. 'आत्मनिवेदन', 'कचूदेवमानो', 'सूचकविष', 'एक गुलाबकलिका' ही मोठी प्रकरणे असून इतर कविता छोट्या आहेत. एकुलत कविता आत्मभाव व्यक्त करणाऱ्या असून काहीतून निराशेने स्वतःच्या कविमनाचे आर्त उद्गार प्रगट झाले आहेत. शुद्धा संस्कृत, मराठी व नव्या इंग्रजी कवितेचा टसा त्यांच्या कवितेवर उमटलेला दिसून येतो.

उपा. डॉ. कामाकर, म. भा. काही

कुळकर्णी, पांडुरंग ज्ञानेश्वर : • पांडुरंग रामा : (ज. २३ जुलै, १८८८ - मृ. १२ जानेवारी, १९५७). ज्ञानेश्वर बाळमयाचे भाव्यकार. आळंदीजवळच्या 'चव्होळी'चे राहणारे. कामीसह वेदाध्ययन व

'पंडित' उपाधी. मॅट्रिक उपाधी. छात्री 'पांडुरंगरामा' या टोपण-नावाने-१९११-२३ या काळात 'विजयप्रकाश'मध्ये अनेक लेख लिहून ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाविषयी नवीन मौखिक दृष्टिकोन मांडला. 'ज्ञानेश्वर महाराज व इतर तत्त्ववेत्ते' (१९२१) ही त्यांची लेखमाला फारच गाजली.

'छात्री पांडुरंगराव' (१९५५) ही सटीप व संस्कृत अनुवादयुक्त पुस्तिका प्रसिद्ध आहे. 'ज्ञानेश्वरांच्या अभ्यास' ही त्यांची 'लेखमाला' महाराष्ट्राच्या मार्च १९५६ ते फेब्रुवारी १९५७ या अंकांत छापली गेली. 'तसेच इतिहासाचार्य राजवाडे व डॉ. बा. दांडेकर यांच्या ज्ञानेश्वरीप्रतीतील चुकीच्या पाठांचे व अर्थाचे विवरण' करणारी 'ज्ञानेश्वरी बाळमयांची कव कथा' (१९५९) ही पुस्तिकाही प्रसिद्ध केली.

ज्ञानेश्वरांचे बाळमय संस्थोद्गम ही छोट्या आत्मसात करून आपले विचार त्यांनी स्वतःचणे मांडले आहेत. मृत्यूपूर्वी पंधरा दिवस अगोदर त्यांनी पुण्याच्या 'भारत इतिहास मंडळा'त 'ज्ञानेश्वरांच्या चरित्राचा पुनर्विचार' हा निबंध मांडला होता.

कुळकर्णी, बाळकृष्ण रामचंद्र : (ज. २६ जून, १८७३; नांदगाव, बीजरा - मृ. १९०७). कथालेखक. ठाणे येथे इंग्रजी. शिक्षण. मुंबई येथे टपालखात्यात नोकरी. मासिक 'मनोरंजना'तून छापीला अनेक गोष्टी व स्फुट लेख प्रसिद्ध. सतीशचंद्र बरकतवांच्या 'राय परिवार' या बंगाली कादंबरीच्या आधारे लिहिलेली सरस्वती (१९०१), तसेच अन्य बंगाली कादंबरीच्या आधारे लिहिलेली 'परिक्लामी रेव' (१९०७) या दोन सामाजिक कादंबऱ्या व 'लोनेश्वरशास्त्र'चे पुराण हे छांचे साहित्य मासिक 'मनोरंजना' द्वारेच प्रसिद्ध झाले आहे.

मजिरी बेंबेकर, बडकात कुळकर्णी

कुळकर्णी, भगवान रघुनाथ : • बी. रघुनाथ • कुळारी : (ज. १५ ऑगस्ट, १९१३, सातवणे, जि. परभणी - मृ. ७ सप्टेंबर, १९५३). मराठा राज्यातील एक अग्रगण्य कथालेखक, कादंबरीकार व कवी. शिक्षण सातवणे व देवदास येथे. मॅट्रिक (१९३०). परभणी येथे बांधकाम, खात्यात कनिष्ठ कारकून म्हणून नोकरी. देवदास येथून निघणाऱ्या 'राजहंस' (संपा. र. मृ. जोशी) मासिकाच्या पठिन्वाच अंकान (मे १९३०) यांची एक कविता 'कुळारी' या टंकण नावाने प्रसिद्ध झाली.

आलाप आणि पिळाक (१९४१) व 'पुन्हा नमाच्या' लाळ कडा (१९६०) हे त्याचे दोन काव्यसंग्रह (पुन्हा नमाच्या लाळ कडा मृत्यूनंतर प्रसिद्ध). 'बी रघुनाथा'च्या कवितेवर तांब्याच्या भाव-कवितेचे संस्कार झालेले जाणवतात.

कवीपेक्षाही कथालेखक म्हणून ते अधिक प्रसिद्ध आहेत. साक्षी (१९४०), किराची काचळी (१९४८), छागला (१९५१), आकाश (१९५५), काही गाथा (१९५६) हे त्यांचे पाच कथासंग्रह. खाती-उ निवडक कथांचा एक संग्रह, प्रा. भगवंत देशमुख यांच्या विवेचक प्रस्तावनेसह मिटलेले आकाश (१९६५) या नावाने प्रसिद्ध झाला. बी. रघुनाथांनी आपल्या कथांमधून जे जीवनदर्शन दाखविले आहे ते अत्यंत सामान्य आहे. निजाम राजवटीतील सामान्य माणूस, सत्ता-छात्यांकडून त्याची केली गेलेली सतेहोलपट, त्याच्या भोवतालचे दारिद्र्य, धार्मिक हेपाचे तणाव आणि ह्या सर्वांमुळे कवडीमोल ठरणारे मानवी जिणे, ह्यांचे प्रत्यक्षकारक विषय बी. रघुनाथांच्या कथांमधून उमरे राहते. सरकारी सत्तास्थानांवर बसून सामान्यांचे शोषण करणारी नोकरशाही वरिष्ठांच्या हुकूमशाही आपले जीवन हवे तसे वाकविणारे कनिष्ठ मध्यमवर्गीय परंपरागत मूल्यांना चिकटून बसणारे वतनदार आणि वरच्या वर्गांनी हवा तसा उपयोग करून संस्कृतिव्यय करून

ट्रेबलेका तळाचा वर्ग, असे समाजातील विविध स्तर बी. ए. युनायटेडचा कथात सहजतेने येतात. त्यांच्या कथा बटनाप्रधान असल्या तरी सामान्यदर्शी आहेत.

ओठ (१९१८), शिरवे मुलाच (१९४१), वावू बडके (१९४४), उत्थात (१९४५), म्हणे कडाई संपली (१९४५), जगाचा कळस पाहिजे (१९४९) आणि आडगावचे चौपरी ह्या त्यांच्या कादंबऱ्या व अलकेचा मवाली ह्या कथुनिबंध संग्रही प्रसिद्ध झालेला आहे.

हरिश्चंद्र बोरात, स्वाती लहाने

० के. व्ही. लक्ष्मणराव : पहा लक्ष्मणराव, कोमाराव व्यंकटेश

० के. स्व. दि. : पहा विमल, केशव सहासिब

केणे, आत्माराम कृष्ण ऊर्फ ज्ञानेश्वरीबोया श्रीगोंदेकर : (ज. ३० मार्च, १८५२-समाधी १६ मार्च, १९२४). ज्ञानेश्वरीच्या 'अनुभवामृता'च्या 'अमृतवाहिनी' नामक टीकेचे निरूपणकार. हे आपल्या कीर्तन-प्रवचनांद्वारे 'अनुभवामृता'वर सोपपसिक व साधारण निरूपण करित, त्यामुळे रामचंद्र बळवंत जोगरे ह्यांनी ज्ञानेश्वरीबोवांना प्रस्तुत ग्रंथावर विस्तृत टीका लिहिण्याची विनंती केली व ते शक्य न झाल्याने ज्ञानेश्वरीबोवांनी कावलेल्या ग्रंथाच्या अर्थसंगतीच्या ओवी-वर टिपणाऱ्या आधारे स्वतः जोगरे ह्यांनीच 'अनुभवामृता'तील प्रतिपादित विषयाचे स्पष्टीकरण करून असुतवाहिनी (१९२०) ह्या टीकाग्रंथ तयार केला.

उषा टाकळकर

केतकर, व्यंकटेश बापूजी : (ज. १२ जानेवारी, १८५४, नरगुंद, कर्नाटक-मृ. ३ ऑगस्ट, १९१०). ज्योतिषशास्त्रविषयक लेखक. मॅट्रिक, असिस्टंट ज्युस्टी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर या पदावरून निवृत्त. ज्योतिषशास्त्रविषयक बारा ग्रंथ आणि तेहतीस संशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध आहेत. ह्यांनी १८९२ मध्ये पंचांगोपयोगी करणग्रंथ प्रथम मराठीत लिहून, नंतर ज्योतिषमित्रम् (१८९८) नावाने त्याचे संस्कृतातही रूपांतर केले. त्यांचा संस्कृत श्लोकबद्ध केतकीबह-गणितम् (१८९९) हा ग्रंथ पंचांगकर्त्यांना मार्गदर्शक ठरणारा आहे. वैजयंती पंचांग-गणितम् (१९००) वाच शास्त्रशुद्ध पंचांगासाठी सारण्या दिलेल्या आहेत. केतकी परिसिद्ध (१९१६), सौरार्च मासक-सिध्दिगणितम् (१९२७), भूमंडलीय बहगणितम् (१९३०), इंडियन ऑफ्ट कॉरिन् कोर्नोलांची (१९२३), बहगणित (१९१४), नक्षत्र-विज्ञान (१९१६), गोलग्रंथ यन्त्रविमर्श (१९१८) व केतकी परि-मलभाष्य (१९३०) इत्यादी संस्कृत-इंग्रजी-मराठी ग्रंथ त्यांनी लिहिले.

केतकरांनी सन १८९९ मध्ये शुद्ध पंचांग म्हणून केतकी पंचांग काढले. पाश्चात्यांनीही केतकरांच्या ज्योतिषकार्यागंधधो गौरव केला आहे.

गो. व. कुलकर्णी, मदन कुलकर्णी

केतकर, श्रीधर व्यंकटेश (गोविंदपौत्र) : (ज. २ फेब्रुवारी, १८८४, रायपूर, म. प्र. -मृ. १० एप्रिल, १९३७, पुणे). ज्ञान-कोशकार, समाजशास्त्रज्ञ, कादंबरीकार व चतुरस्र लेखक. माध्यमिक शिक्षण अमरावतीच्या ह्यायस्कूलमध्ये व महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबईच्या विस्सन कॉलेजमध्ये. अमेरिकेच्या वाल्व्यात तेथील बी.ए., एम्.ए. व पीएच्.डी. ह्या पदव्या संपादित.

अमेरिकेला जाण्यापूर्वी महाराष्ट्र वाङ्मयिकास हे मासिक काढले. दि हिस्टरी ऑफ कास्ट इन इंडिया (प्रथम खंड-१९०९) ह्या पीएच्.डी.च्या आपल्या प्रबंधात यांनी जातिसंस्थेच्या दृष्टीने 'मनु-स्मृती'ची छाननी केली आहे. १९११-१२ या काळातील इंग्लंडमधील वास्तव्यात दि हिस्टरी ऑफ कास्ट इन इंडिया (द्वितीय खंड) व ऑन दसे ऑन हिंदुइज्म-इट्स फॉर्मेशन अँड फ्यूचर (१९११) हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. त्यात हिंदू समाजाच्या बडणीचा उलगाडा

करून त्याच्या भविष्याचा विचार त्यांनी मांडला आहे. १९११-१४ या काळखंडात कलकत्ता विद्यापीठात प्राध्यापक असताना इंडियन इकोनॉमिक्स व हिंदू ली ही पुस्तके त्यांनी लिहिली. बापेकी पहिल्या पुस्तकात हिंदुस्थानची आर्थिक स्थिती आर्थिकेतर गोष्टींवर कशी व किती अवलंबून आहे, हे त्यांनी स्पष्ट केले, तर दुसऱ्या पुस्तकात 'कायदा' व स्मृतिकारांनी उपदेशिलेला 'धर्म' यांतील भेद दाखवून हिंदू कायद्याच्या इतिहासाची रूपरेखा तयार केली.

'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' या प्रचंड प्रकल्पाचे यशस्वी निर्माते म्हणून ते विशेष परिचित आहेत. प्रस्तुत ज्ञानकोशाचे 'प्रस्तावना खंड', 'शरीरखंड' व 'पुरवणी खंड' असे तीन भाग असून त्यात एकूण २१ उपखंड आहेत. 'प्रस्तावना खंड'त 'हिंदुस्थान आणि जग', 'वेद-विद्या', 'बुद्धपूर्व जग', 'बुद्धोत्तरजग' व 'विज्ञानेतिहास' हे पाच विषय समाविष्ट होतात. ज्ञानकोशाच्या 'पुरवणी खंड' म्हणजे 'हिंदुस्थान खंड' असून त्यात 'हिंदुस्थानविषयक गॅसेटियर' बजा माहिती दिली आहे. परंपरागत ज्ञान व भविष्यकालीन स्थिती, पाश्चात्य आणि पोर्तुगल संस्कृती यांचे एकत्रीकरण करणे आणि समाजाचे कार्यक्षेत्र विस्तृत करण्यास मदत करणे, ही ज्ञानकोशामागची त्यांची भूमिका होती. त्यांच्या कोशकार्यात साहाय्य करण्यासाठी भारतात आलेल्या मिस् ईडिथ कोहन ह्यांच्याशी त्यांचे १९१९ साली लग्न झाले.

सूचीखंड बगळता ज्ञानकोशाचे सर्व कार्य १९१६ ते १९२७ या काळात पूर्ण झाले. सूचीखंड १९२९ साली पूर्ण झाला. ज्ञानकोशाचे प्रकाशन त्यांनी स्वतःच्या हिमतीवर भाग मांडवळ उभारून 'लिमिटेड मंडळी' उभी करून निव्वामार्फत केले. ज्ञानकोशानंतर ज्ञानकोश-लेखनाच्या अनुभवावर आधारित असे माझे बारा वर्षांचे काम ऊर्फ ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास हे पुस्तक केतकरांनी लिहिले (१९२७). ज्ञानकोशाच्या अनुषंगाने त्यांनी मराठी वाङ्मय सूची (१९१९) तयार केली. १९२४ मध्ये विद्यालेखक हे मासिक सुरू केले. त्यातून केतकरांनी लिहिलेले निःशस्त्राचे राजकारण ही लेखमाला, तीन कादंबऱ्या, महाराष्ट्रीयाने काव्यपरीक्षण (१९२८) आणि वीसगा परामर्श हे नाटक असे साहित्य प्रसिद्ध झाले. ज्ञानकोशाचा संपादकवर्ग ठिकून राहावा म्हणून त्यांनी 'पुणे समाचार' (१९२७) हे दैनिकही सुरू केले. पण ते लवकरच बंद पडले.

केतकरांना १९२६ साली दुसऱ्या शारदोपासक संमेलनाच्या अध्यक्ष-पदाचा मान मिळाला. त्यावेळी त्यांनी पहिल्या शारदोपासक संमेलनाचे अध्यक्ष वि. का. राजवाडे यांनी 'मराठी भाषा मुमुर्षु आहे' असे जे भाकित केले होते, त्याचा प्रतिवाद करून त्यांनी 'भ्रष्ट होणे म्हणजे नष्ट होणे नव्हे' असा सिद्धान्त मांडला.

ज्ञानकोशानंतरही अखेरपर्यंत केतकर वाङ्मयकार्यातच निमग्न होते. १९२९ ते १९३७ या काळात (१) कादंबऱ्या आणि महाकाव्य, (२) इतिहासग्रंथ, (३) संपादित संग्रह ग्रंथ, (४) समाजशास्त्रीय व राजकीय ग्रंथ, आणि (५) रुढ लेखन याप्रकारची वाङ्मयनिर्मिती त्यांनी केली. त्यांनी एकूण सात कादंबऱ्या लिहिल्या. आगिरसाचे सन हे अपूर्ण महाकाव्य लिहिले. प्राचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील 'आदिपर्व', 'शातवाहनपर्व', भाग १, २ व ३ आणि 'कायस्थ प्रभूंचा सामाजिक इतिहास' हे पाच संशोधनपर ग्रंथ आहेत. मराठीय समाजशास्त्र हा समाजशास्त्रीय व थिक्टोरियस इंडिया हा राजकीय ग्रंथ आहे. गुजराती ज्ञानकोशाचे सहा भाग, हिंदी ज्ञानकोशाचा एक भाग व महाबुद्धोत्तर जग ह्या ग्रंथांचे चार भाग असे सुमारे अकरा संपादित संग्रह ग्रंथ आहेत. केतकरांची असामान्य निर्माण-शक्ती व कार्यशक्ती या उपक्रमातून प्रत्ययास येते.

वैचारिक क्षेत्रात केतकर मूलतः व मुख्यतः समाजशास्त्रज्ञ होते. हिंदू समाजाच्या बडणीची संकल्पना त्यांच्या समाजशास्त्रीय विचारात

केंद्रस्थानी होती. हिंदू समाजातील जाती, वर्णामधून उत्पन्न न होता वेगवेगळ्या महावंशांच्या वया असलेल्या हिंदू समाजात राहात त्यांचून उत्पन्न झाल्या असे त्यांचे मत होते. मांडणीमुळे ह्या टोळ्यांनी परस्परांत लगे न करता आपापसात केली आणि टोळ्यांच्या जाती बनव्या. पाश्चिमात्य कल्पनांनी जातीत उच्चनीच भाव वाढला आणि बाल विवाहाच्या पद्धतीने त्या दृढमूल झाल्या. मांडणीसारखे मुळेचे वर्ण जातिरूप पावले, तसेच संप्रदाय व उद्यम यांच्याही जाती निर्माण झाल्या; पण ही प्रक्रिया गोंण होती. मुसलतः इशारे टोळ्यांमुळेच इस्लामी जातिनिबद्ध संयुक्त समाज निर्माण झाला. सिध्दन्त, मुसलमान हे पारमार्थिक विचारांवर आधारित संप्रदाय आहेत, तर हिंदू समाज मांडण-महाराष्ट्री जातींचा व शीख महानुभाववादी संप्रदायांचा एक सामाजिक संघ आहे, ही त्यांची धारणा होती.

१९०९ साली केतकरांनी जगदेववाचे भाकिड केले होते. मानव-समूह दूर जाण्याच्या जगाच्या इतिहासातला कासलंड संघला आहे, हे लक्षात घेऊन केतकरांनी हिंदू समाजाच्या सुधारणेचा कार्यक्रम तयार केला. हिंदू समाजाचे रूपांतर हिंदी राष्ट्रात केले पाहिजे; जाती-पंथ ह्यांच्या संधाचे उच्चाटन करायला हवे. प्रौढविवाह, प्रेमविवाह, आंतरजातीय विवाह, धर्मसंप्रदायाविषयी औपनिषदिक समरव्युद्धी, विधवतावर्षक पाश्चिमात्यकल्पनेचा त्याग, बगैरे उपायांनी ते साधता येईल. त्यासाठी भाषावार प्रांतरचना, देशी भाषेतून राज्यकारभार व देशी भाषातून शिक्षण देणारी विद्यार्पीठ उपयुक्त ठरतील असा त्यांना विश्वास वाटत होता.

केतकरांच्या कादंबऱ्या भविष्यपूर्ण आहेत. गोंडपनातील *विषयवा* (१९२६), *परायवा* (१९२६), *आशावादी* (१९२७), *वापसासू* (१९३०), *नाट्यकल्पना* (१९३०), *विचलता* (१९३३) व *मटकथा* (अपूर्ण-१९३८) या सात कादंबऱ्यांत त्यांनी आपले समाजनिरीक्षण व समाजविषयक मुकचिंतन नोंदवले आहे. महाराष्ट्रीय समाजाप्रमाणेच अमेरिकेत-इंग्लंडमध्ये सापुरते बालव्यवसायाच्या भारतीय समाजाची अनेकविध चित्रे, त्यांच्या कादंबऱ्यात आढळतात. खिरती, बेने इन्नाएल, पाद्री ह्यांसारखे अहमसंघर्षासमूह आणि वेष्ट्या, रखेल्या, अकुलीन प्रजा ह्यांचे दर्शन त्यांच्या कादंबऱ्यांतून चढते. डॉ. केतकरांच्या या कादंबऱ्यांमुळे मराठी कादंबरीचे समाजविषय तर विस्तीर्ण झालेच पण वर्णनात्मक समाजशास्त्रालाही महत्त्वाची साधन-सामग्री मिळाली. समाजवर्णनाच्या अनुषंगानेच केतकरांनी समाज-सुधारणेचे अनेक मूलप्राही, भाडसी, लोकविलक्षण, प्रक्षोभक विचार प्रकट केले. मात्र त्यांच्या कादंबऱ्यांतील पात्रांचा कलात्मक परिपोष करण्याकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिलेले नाही. त्यांची पात्रे एक सारखीच भाषा बोलतात. पात्रांच्या कामभावना, स्वार्थ व सामाजिक उच्चतेच्या आकांक्षा ह्यांचे स्वरूप ते आवर्धून स्पष्ट करतात. पात्रपरिपोषाप्रमाणेच कथानकाची मांडणी, हे केतकरांच्या कादंबऱ्यांचे दुसळे अंग होते. कथांचे वातावरण वास्तव, पण कथा मात्र असाध्यस्त वाढलेल्या असतात. कथांची बांधणी गुंफण व उत्कंठावर्धक मांडणी यांकडे ते विशेष लक्ष देत नाहीत.

त्यांची श्रुत कविता उपज्यायागळ्या पण प्रामाणिक आत्मनिवेदना-मुळे लक्ष वेधून घेते. *आगिरसाचे सत्र* ह्या अपुऱ्या महाकाव्यात प्राचीन काळातील यज्ञसंस्थेचे चित्रण त्यांनी केले आहे. आणि *जीसका पराभव* ह्या अपुऱ्या नाटकात उत्तर कुरुतील श्री-वैराज्याची हकीगत त्यांनी सांगितली आहे. कादंबऱ्यांप्रमाणेच त्यांचे महाकाव्य आणि नाटक ही त्यांच्या समाजशास्त्राच्या चिंतनावरच आधारलेली आहेत.

केतकरांचे इतिहासचिंतनही त्यांच्या समाजशास्त्रीय विचारांइतकेच महत्त्वाचे आहे. त्यातही त्यांचे वैदिक संशोधन हे अंभ मानावे लागेल. महाराष्ट्रीयचे काव्यपरीक्षण आणि डॉ. भीषर व्यंकटेश केतकर

ह्यांचे *वाङ्मयविषयक लेख* (१९७४) या पुस्तकातून त्यांचा मध्य-युगीन मराठी साहित्याबाबतचा विचार प्रकट झाला आहे.

राजकीय विचारवंत म्हणून केतकरांची ख्याती कधी नव्हतीच. पण *विचलता*चे राजकारण ह्या पुस्तकात एक उद्बोधक राजकीय प्रणाली त्यांनी मांडली आहे. म. गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीमुळे त्यांच्या ह्या विचारसंगीता चालना मिळाली. इंग्लंडने भारताला स्वराज्य देण्यात इंग्लंडचे काही नुकसान नाही. पण इंग्लंड जर ते देत नसेल तर इंग्लंडवर बळपण आणण्यासाठी करबंदीची चळवळ पद्धतशीर कधी करावी ह्यासंबंधीचा एक कार्यक्रम त्यांनी *विचलता*चे राजकारण या पुस्तकात दिला आहे.

महाराष्ट्रातील म. मो. कुंटे, राजारामशास्त्री मागबत, इतिहासाचार्य गजबाबे बगैरे मनस्वी विद्वानांची परंपरा केतकरांनी समृद्ध केली.

ड. न. गोकले, सुनदा कमिडन, कल्याण काळे

संदर्भ : (१) डॉ. व. न. गोकले, 'डॉ. केतकर'. (२) सुनील मागबत, 'केतकरी कादंबरी'. (३) सोलवरी केतकर 'मीच हे सांगितलं पाहिजे'. (४) ड. वि. काळे (संपा.), 'केतकर केतकरांह'. (५) 'लोकसाधन', मे, जून-१९३७

केपन, डेविड : (ज. १९ ऑगस्ट, १७९३, मुंबई-मृ. १७ डिसेंबर, १८९९). भाषांतरकार, बरील जॉन केपन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करी खात्यात नोकरी. शिक्षण इंग्लंडमध्ये, कंपनी सरकारच्या लष्करात नोकरी, जनरलच्या हुद्यापर्यंत प्रगती. १८१० ते १८१७ पर्यंत मुंबई-कोकण भागात बालव्यवसाय.

ह्यांनी बाबा साने ह्यांच्या साह्याने प्रांट डक ह्यांच्या 'हिंदी ऑफ द मराठाज' ह्या इंग्रजी इतिहास-ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर केले आहे. बखर मराठा/ची (१८२९) हे ते भाषांतर. देशातील लोकांना सर्व विषयांचे सामान्यज्ञान व्हावे, या हेतूने प्राचीन विषयावर एक पुस्तक ह्याने लिहिले होते. या पुस्तकावर कॅप्टी, बाळशास्त्री, महंमद इमाम मल्ला, हरी केशवजी ह्यांनी आपापले अनुकूल अभिप्राय दिले आहेत. बखर मराठा/ची हे पुस्तक शिळाछापावर छापले असून त्याची पृष्ठसंख्या ४+२९+४२७ एवढी आहे. ही बखर लिहिण्याचे कारण वेताना केपन लिहितो, "बाजीराव असता, आदिपुत्र साहेबांच्या हाताखाली कारभार चालविणारा कप्तान प्रांट साहेब पुण्यास होता. तो पुढे बाजीराव गेल्या-वर सातत्यास नेमिला. तो तेथे असता त्याच्या मनात आले की, महाराष्ट्र लोक इतक्या योग्यतेस कसे बढले, ते समजावयास त्या लोकांचे वृत्त घ्यानात आणिले पाहिजे. तेणेकरून विलायतेतीलही लोकांसही विदित होईल, म्हणोन त्याणे (डफने) बहुत आगचे पुरातन लेख जमा केले..." त्या सर्व विस्तारातील सारांश निवडून, आपले बरोबर घेऊन विलायतेस गेला आणि तेथे इंग्रजी भाषेत त्याची बखर लिहून छापिली; तिची तीन हुके झाली."

या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती दोन भागांत सन १८४७ मध्ये पुणे पाठशाळेने छापून प्रसिद्ध केली.

उषा टाकळकर, रा. बा. बरी

संदर्भ : श्री. म. पिने, 'वृत्तविषयका मराठीचा जग्यास व शेवा'. मुंबई १९९०. केमकर, वामनशास्त्री एकनाथ : ० क्षीरसागर, वामन एकनाथ : (ज. १८५४-मृ. ऑगस्ट, १८९९). भाषांतरकार, सोलापूर जिल्ह्यातील केम येथील रहिवासी. संस्कृत-पंडित. मराठी ट्रेनिंग कॉलेज, पुणे येथे संस्कृतचे अभ्यापक.

ह्यांनी वृत्तचित्र व अलंकारविकास (१८८०) ह्या छंदशास्त्रविषयक संस्कृत ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे केली. *वृत्तमयिमाला* (१८८७) ह्या मराठीतील त्यांचा वृत्तविषयक स्वतंत्र ग्रंथ. ह्या ग्रंथाची पाच प्रकरणे असून संज्ञा, समष्टि, अर्थसमष्टि, विषमष्टि, मात्रा, वेतालीक वृत्ते ह्यांचा क्रमशः विचार केला आहे. *शिशुपालवध* (१८८९) हे ह्यांचे मध्यपद्यात्मक पौराणिक नाटक. *निबंधावली* (१८८८) मध्ये

'प्रयाबाचून सुख मिळत नाही', 'शास्त्राभ्यासे महत्त्व' आणि 'केशवत' असे तीन निबंध समाविष्ट. 'कीर्तनतरंगिणी' ह्या प्रयाषाच्या संपादनानातही केमकरशास्त्रज्ञांनी चाफा केले होते.

ପ୍ରସାଦ ଟାଙ୍କଟିକର

केरकर, सोनाबाई चिमाजी : (ज. ९ नोव्हेंबर, १८८९ - मृ. १७ जुलै, १८९५, मुंबई). नाटककार; गोमंतकातील कदांबत समाजातील कुटुंबात जन्म. शिक्षण मुंबईच्या मिशन शाळेत.

ह्यांनी संगीत जनपती संभाजी (१८९९) हे नाटक लिहिलेले आहे (पृ. १५१). त्याच सुमारास रंगभूमीवर गाजत असलेले 'संगीत संभाजी' (१८९१) हे आत्माराम मोरेश्वर पाठारे ह्यांचे नाटक पाहून सोनानाईना आपले नाटक लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली असावी असे दिसते.

उपा हाकळकर

संदर्भ : श्रीमती सुमंत, 'नमन मटवरा', दावर, मुंबई, १९७१; पृ. ३१.

फेल्याड, मीनप्पा ह्यंकप्पा : • गोविंदसर्मा : (ज. १८६१, कृष्णापूर, हैदराबाद-मृ. १९२०, हैदराबाद). संगीत-लिपिकार, संगीत लेखन पद्धतीला आधुनिक बळण देणारे संगीतज्ञ. मुळचे रायपूरजवळील कनकगिरी येथील. शिक्षण बडोद्याला. योगेश्वर वामनबुवाजवळची 'मनुष्य-गुणधर्म-विज्ञानशास्त्रा' म्हणजे 'माणसाचे' मस्तक तपावून त्याचा योग्य रूक्षणे जाणण्याची प्रॅक्टिकलीसारखी विद्या त्यांना लाभली. आजोबा व गुरू यांचे संगीतप्रेमही मीनप्पामध्ये उतरले. बडोद्याचे गायक-वादक मोलाक्ष भिस्तेरखौकडे ते प्रथम गायन व कंठदोष निर्माण झाल्यानंतर वादन शिकले.

भैरवच्या महाराजांच्या संगीत कचेरीचे ते अभ्यागत सल्लामार होते. त्यांची दीर्घकालची रोजनिशी उद्बोधक आहे. त्यांच्या हस्त-लिखित लेखनापैकी *गांधर्वोपनिषद्-नाम १* । मूलाधार (१९०७) हे मीनप्पांचे एकच पुस्तक छापले गेले अमुन, त्यात 'गायनाचार्यमाला' हा संगीतशास्त्राचा चित्रांचा समूहही वाटला गेला. 'मूलाधार'चे मुख्य महत्त्व म्हणजे त्यातील स्वरल्यप्ताल बारकाईने दाखविणारी संगीत-लिपी. ही संगीतलिपी काटेकोर अमुनही क्रिष्टेमुळे मागे पडली. पण संगीतलिपीकरणाचा हा पहिला प्रयत्न म्हणून त्याचे महत्त्व फार होते. मीलायक्षानी याच लिपीवरून स्फूर्ती घेतली होती असे मीनप्पांनी आपल्या रोजनिशीत नमूद करून ठेवले आहे.

गारुडचंद्र दि. गोरखले, मदन पा. कुलकर्णी

- केवलानंद सरस्वती : पहा मराठे, नारायणशास्त्री
- केशवसुत : पहा दामके, कृष्णाजी केवाय
- केशवसुत : पहा केहेरे, नारायण केवाय

केसकर, बलभीम भगवंत : (ज. १८८०, पुरंदावडे, जि. सोलापूर - मृ. ४ जून, १९५१, मुंबई). चरित्रकार, निबंधलेखक व संकलित लेखनसंग्रहाचे संपादक, शिक्षण मंडळिकपर्यंत. तारखात्यात नोकरी (१९०१).

भारतातील एकेश्वरी पंथाचे (ब्राह्मोसमाजाचे) आद्य संस्थापक राजा राममोहन राय (१९१५) यांचे एक विस्तृत चरित्र त्यांनी लिहिले आहे. तसेच प्रार्थनासमाज मंदिरातील एकेश्वरीय नेत्यांची व्याख्याने व प्रवचने लहान लहान पाच खंडांत त्यांनी प्रसिद्ध केली. प्रारंभीच्या काळात ते 'इंदुप्रकाश', 'सुदोषपत्रिका', 'ज्ञानप्रकाश', 'जगत्-दृष्ट' या पत्रांतून प्रार्थना समाजाच्या उत्त्वप्रणालीचा परिचय करून देणारे छोटे-छोटे लेख लिहीत. त्यातून विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्यान, उपदेश (१९१२) व संसार व धर्मसाधन (१९१५) (डा. गो. वैद्य यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यान) ही दोन संपादने निर्माण झाली. या शिवाय आदर्श कुलस्वामिनी (१९४८-सहलेखक) सोहोनी; डॉ. काशीबाई नवरंगे (१९४८), नामनबाय

कारेगावकर (१९४६) अशी प्रार्थनासमाजीव व्यक्तीची चरित्रेही त्यांनी लिहिली आहेत.

महिनी सांठनीकर, सुनवा कविमहल

कवीमकर, शालोम हामोयल : (ज. १८९७ - मृ. १४ जून, १८९९). बेने इस्राएली लेखक, शिक्षण अमेरिकन मिशन स्कूल पेये, पुणे तेथेच शिक्षक. बेने इस्राएल प्रार्थनामंदिरात हे हिब्रूविषयक मार्गदर्शन करीत.

ह्याचे सेक्रेटरीयम : नाग १ (१८५९) हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. ह्याच्या मंडळीची नित्य-त्रैकालिक भजनपद्धती प्रगट करणारे प्रार्थना-पुस्तक असे ह्याचे स्वरूप आहे. घरात व प्रार्थना मंदिरात रोज म्हणावयाच्या प्रार्थना दिवस अथवा त्यांच्या मराठी अर्थ या पुस्तकात दिलेला आहे. आजच्या शुभ जोसे पाने दिलेले शाळ वाचनासाठी रीत व त्याचे स्वरूप (१८६५) हे ह्याचे पुढे पुस्तक धर्म-विषयक असून, यांनी ते एलिया बालटकर ह्यांच्या सहकार्याने दिवसक्रम मराठीत भाषांतरित केले आहे.

रेवेल गणकार

केहीमकर, हाईम शमोएल : (ज. १८३०, अलिबाग - मृ. ९ ऑक्टोबर, १९०८, मुंबई). जेने इत्याएली शातीच्या इतिहासाचे लेखक, प्राथमिक शिक्षण अलिबाग व माध्यमिक शिक्षण मुंबईच्या रॉबर्ट मनी हायस्कूलमध्ये. सरकारी मिलिटरी बोर्डात नोकरी. मुंबई-तोल पहिल्या इत्याएली हायस्कूलचे संस्थापक.

त्यांनी हिंदू भाषेतील प्रार्थना व गीते संक्षिप्त करून त्यांना धर्मा-
ख्यानांसही याच शीर्षक असे रूप दिले. संकेतवादिस (इस्लामाची
नित्यैकालिक भजनपद्धती) हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. तसेच उपासनेच्या
दिग्दर्शक उपयोगी पद्धते म्हणून युरोप-अमेरिकेतील यहूदी लेखकांच्या
धर्मव्याख्यानांचे मराठी भाषांतर केले. 'मोकाट' या उच्च ग्रंथकाराच्या
ग्रंथातील काही उपयुक्त लेख मराठीत रूपांतरित केले. आपल्या
मुलाने चालविलेल्या 'इस्लाम' ह्या वृत्तपत्रातून त्यांनी काही लेख
प्रसिद्ध केले. शिश्न हिस्ट्री (अप्रकाशित) हा जुन्या कराराचा
साररूप ग्रंथ त्यांनी लिहिला.

नेने इलाहाबाद इतिहास हे मराठीतील लहानसे पुस्तक व द हिस्ट्री ऑफ द नेने इलाहाबाद ऑफ इंडिया हा मोठा ग्रंथ इंग्रजीत लिहून, त्यातील आपल्या हाताची पूर्वपीठिका त्यांनी साधार स्पष्ट केली. त्यातून त्यांची शोधक बुद्धी प्रत्ययास येते. १८९७ साली लिहिलेला हा ग्रंथ १९१७ मध्ये प्रसिद्ध झाला.

रेखल गडकर, सूनधा कविमंडल

फेळकर, गणेश केशव : (ज. १८६४ - मृ. १९४२). शेती-विषयक ग्रंथांचे लेखक. शिक्षण कासारवेल व बेळगाव या ठिकाणी. पुण्याच्या सायन्स कॉलेजमध्ये शेतकीविषयक अभ्यासक्रम पूर्ण केला. शेतकी खात्यात नोकरी. 'डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ अॅग्रिकल्चर' या पदावरून १९१६ मध्ये निवृत्त. १९२० ते १९२३ ह्या काळात गोवा सरकारचे शेती-अधिकारी.

जमीन, नगरगत व शेतकीची भाउते (१९१२) हे व अशीच अन्य भाऊ-नऊ पुस्तके लिहिली. डॉ. केतकरांच्या 'शानकोशा'तील शेतकीविषयक विभागांचे संपादक व त्या विषयाचे लेखक म्हणूनही त्यांनी कार्य केले आहे.

हरिश्चन्द्र चोरसि

फेळकर, गणेश हरि : (ज. १८८७ कुंदवाड - मृ. १९४७).
मराठी निबंधकार, व्याकरणकार व काव्यसंहिता संपादक. मुंबई
विद्यापीठाचे एम्.ए. (१९१२). केंब्रिज येथे 'मॉडर्न लॅंग्वेजेस'मध्ये
ट्रायपोस मिळवून एम्.ए. (१९१५). फर्ग्युसन कॉलेजात इंग्रजीचे
प्राध्यापक. निवृत्त (१९३२).

झांनी लोकहितवादी : सरदार गोपाळराव इति वेत्तमुत्त (१९१३), शोकसचिपर व तात्कालीन इवची रंगभूमी (१९१२), मराठी वयाकरवाची मूलतः (१९१७), लेखन कलेची मूलतः व निबंधलेखन (रा. ह. केळकर यांच्या साहाय्याने १९१०), तुकारामाच्या अमंगाची चर्चा-भाग १, २ (संपादन व प्रकाशन, १९२७) अशी काही पुस्तके लिहिली. त्यातील पहिली व सोबटची दोन पुस्तके विशेष महत्त्वपूर्ण आहेत. शोकसचिपर व तात्कालीन इवची रंगभूमी ह्या त्यांच्या पुस्तकांच्या पहिल्या भागात इंग्रजी नाट्यकलेचा उदय व विकास दाखवण्याची माहिती असून, दुसऱ्या मुख्य भागात शोकसचिपरचे चरित्र व नाटकाविरुद्धी विवेचन आले आहे. शोकसचिपर व त्याची नाट्यसृष्टी ह्यांचा इंग्रजीतून पूर्ण परिचय करून घेणे शक्य नाही, त्यांच्यासाठी हे पुस्तक उपयुक्त ठरेल.

तुकारामाच्या अमंगाची चर्चा हे पुस्तक तुकारामाच्या अमंगाचा अभ्यास करणाऱ्यांना बहुमोलाचे वाटावे असे आहे. साडेसातशे अमंगांची चर्चा या पुस्तकाच्या दोन भागांत आलेली आहे.

नं. वे. लालोकर, गुनरा कविमदन

केळकर, दामोदर गणेश : (ज. १८५४ - मृ. १८९९). ग्रहणोत्तिष्ठ विषयाचे लेखक. एम.ए.पर्यंत शिक्षण. काही काळ पुण्याच्या डेकन कॉलेजात दक्षिणा-केले. त्यानंतर शिक्षण लात्यात नोकरी. त्याचे आकाशातील तान्यांची आणि नक्षत्रांची माहिती देणारे आकाशातील देलाचे (१८९१) हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. या पुस्तकात दिलेल्या नकाशांच्या मदतीने तान्यांची सुलभ रीतीने माहिती करून घेता येते. असे एकंदर बारा नकाशे सुंबई अकाशानुसार तयार करण्यात आलेले आहेत. आकाशातील तान्यांची व नक्षत्रांची माहिती करून देणारे मराठीतील पहिलेच पुस्तक म्हणून सध्या पुस्तकाचे विशेष महत्त्व आहे.

उपा. डाकडकर, ज. रा. कस्तूर

केळकर, नरसिंह चिंतामण : • जन्मदिन • कार्यान्वय : (ज. २४ ऑगस्ट, १८७२, मोडनिंब, मिरज संस्थान-मृ. १४ ऑक्टोबर, १९४८ पुणे). 'केसरी' व 'मराठा' यांचे संपादक. निबंधलेखक, नाटककार, चरित्रकार, कादंबरीकार. सत्यवादी स्वतंत्राची प्रवादगुणयुक्त लेखन-शैली. ते 'साहित्यसंघाट' या नावानेही परिचित. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मिरज येथे व उच्च शिक्षण पुणे येथे. बी. ए. (१८९१), एलएल्.बी. (१८९१). काही काळ सातारा येथे बकिली. पुढे लो. टिळकांचे 'केसरी'तील सहकारी. स्वराज्य पक्षातर्फे मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे काही वर्षे क्रियाशील सभासद. स्वकालीन राजकारणाच्या क्षेत्रातही ते अग्रगण्य होते. त्यांना त्यांच्या हयातीत अनेक मानसन्मान मिळाले.

लो. टिळकांना १८९७ साली राजद्रोहाच्या आरोपावरून शिक्ष झाली, तेव्हा न. चिं. केळकरांची 'केसरी' व 'मराठा' या साप्ताहिकांचे संपादक म्हणून नेमणूक झाली. तुरुंगातून सुटल्यानंतर 'केसरी'चे संपादकत्व लो. टिळकांनी आपणाकडे परत घेतले पण 'मराठा'चे संपादकत्व केळकरांकडेच कायम ठेवले. पुढे लो. टिळकांचे मृत्यूनंतर ते पुन्हा 'केसरी'चे संपादक झाले. 'केसरी'च्या संपादनाच्या जबाबदारीतून ते जरी १९३७ साली मुक्त झाले, तरी जानेवारी १९३५ मध्ये केसरी-मराठा संस्थेच्या वतीने प्रसिद्ध होणाऱ्या 'सम्राट्टी मासिकाचे ते नंतरही संचालन करीत होते. त्यांच्यासाठी लेखही लिहिले. कावळा व टापी (१९४०) ही ह्यांची कादंबरी व माझा जन्मभरचा एक लढावा (१९४२) हे आठवणीवजा बाह्यमयीन प्रकरण प्रथम सम्राट्टीतूनच प्रकाशित झाले.

केळकरांनी काव्य, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, चरित्र, आत्मचरित्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, राजकारण, शिक्षण, प्रवासवर्णन, धर्मशास्त्र,

समाजशास्त्र, ग्रंथसमीक्षा, साहित्यविचार इत्यादी निरनिराळ्या विभागात मोठ्याने प्रयत्नेलेखन व स्फुट लेखन मोठ्या प्रमाणावर केले आहे. यातील बराच मोठा भाग समग्र केळकर बाह्यमय (१९१८) या नावाने एकत्र बारा खंडांत प्रकाशित झाला आहे. नवल्लूरचा संस्थापक (१९१४) ही त्यांची पहिली कादंबरी. गतगोष्टी (आत्मचरित्र, १९१९), कावळा व टापी (कादंबरी, १९४०), मासिकाची ह्याही-याली (चरित्र, १९४०), कोकणचा शेर (कादंबरी, १९४२), जगाची रीत (कादंबरी, १९४३), विषाव क्षिपी (अपूर्ण १९४३) अशी त्यांची पुस्तके त्यानंतर प्रकाशित झाली आहेत. व्यासंग, तर्क, विवेक, अभिजात विनोदबुद्धी, मनातील विचार सुसंगतपणे व सुगम भाषेत मांडण्याची पद्धती इत्यादिकांची ओढ मिळाल्यामुळे त्यांचे लेखन समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांना प्रिय झाले आहे. केळकरांच्या प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची संख्या त्या त्या साहित्यप्रकारानुसार पुढीलप्रमाणे आहे : आत्मचरित्र-२, इतिहास-४, कथासंग्रह-२, कवितासंग्रह-२, कादंबरी-८, चरित्र-४, नाटक-११, ग्रंथनिबंध-५, तत्त्वज्ञान-४, राजकारण-९, लेखभाषणे इ. संग्रह-३.

मराठीभाषेप्रमाणे इंग्रजीभाषेतही केळकरांनी लेखन केले आहे. त्यांची प्रमुख इंग्रजी पुस्तके पुढीलप्रमाणे : (१) लाइव्ह ऑण्ड ड्राइव्ह ऑफ लो. टिळक (१९२८), (२) लंडनमार्केट इन लोकमान्याज लाइव्ह (१९२४), (३) एलेमंटी ऑण्ड मिथिलेजेस ऑफ दि वेन (१९२९), (४) एपीजेस ऑण्ड ऑइजेस, (५) कंटेम्प्ट ऑफ कोर्ट केस (१९२४), (६) टिळक ट्र्यावल्स (१९०८) सरकारजमा, (७) केस फ्री इंडियन होमलुल (१९१७), (८) पार्लियामेंट ऑफ पॉलिटिकलस (१९२५), (९) रिपोर्ट ऑफ माय बर्क ऑन दि थर्ड राउंडटेबल कॉन्फरन्स (१९३३).

केळकरांनी लिहिलेल्या मराठी पुस्तकांपैकी आषाढाच्या इतिहास (१९०९), मराठे व इंग्रज (१९१८), तिरंगी जनमतवाद (१९३७), केळकरकृत लेखसंग्रह (१९१५), समग्र केळकर बाह्यमयाचे केसरी खंड, वातावर खंड, साहित्य खंड, संस्कृति खंड (१९३८), तसेच तोतयाचे खंड (१९३१), कृष्णाजुनयुद्ध (१९१५) ही नाटके, लो. टिळक यांचे चरित्र : तीन भाग (१९२१), गतगोष्टी (१९३९), हास्य विनोद नीनासा (१९३७) ही पुस्तके विशेष प्रसिद्ध आहेत.

नृत्तपत्रीय संपादक ही त्यांची व्यावसायिक भूमिका त्यांच्या निबंधलेखनातील कर्तृत्वाला अत्यंत उपकारक ठरली. विषयांची विविधता, सतत नवनीत माहिती ग्रहण करण्याची व तिची संदर्भांनुसार वापर करण्याची योजकता आणि सुशोध व आकर्षक शैली यांमुळे त्यांचे निबंधलेखन ज्ञानप्रद असूनही रंजक झाले आहे. 'दिलीचा वादवाही दरबार', 'ज्ञानाची सदावर्त' यासारख्या अनेक निबंधांतून त्यांच्या बहुभुवपणाचे, उपमाप्रचुर व विनोदमधुर रंजक शैलीचे दर्शन पडते. प्रतिपाद्य विषय रोचक व रंजक उपमा-दृष्टांतानी फुलवून असताना त्यावर केलेला मंद विनोदाचा शाहकावा, हे त्यांच्या निबंधलेखन पद्धतीचे हृद्य वैशिष्ट्य आहे.

नाट्यक्षेत्रातील त्यांची कामगिरीही महत्त्वाची आहे. नवरदेवांची जोडगोळी (१८९८), कृष्णाजुनयुद्ध (१९१५), शीर विडंबन (१९१९) व पत्नीची निवड (१९५०) ही त्यांची लेखक स्वरूपाची नाटके. नवरदेवांची जोडगोळी (१८९८) हे शेरिडनच्या 'ट्राय-व्हल्स' या नाटकाचे रूपांतर होय. ज्योतिरिंद्रनाथ टागोर यांच्या 'सरोजिनी' या बंगाली नाटकावरून त्यांनी सरोजिनी (१९०१) हे रूपांतरित नाटक लिहिले. तोतयाचे खंड (१९३३) हे त्यांचे सर्वाधिक गाजलेले व सर्वोत्कृष्ट नाटक. चंद्रगुप्त (१९१३) आणि अमृत्यमाधव (१९१५) ही नाटकेही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. पत्नीची

निघड (१९५०) हे त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेले विनोदी प्रहसन सामाजिक स्वरूपाचे आहे.

केळकरांचे चरित्रलेखनही मराठी चरित्रवाङ्मयात उठून दिसते. त्यांचे *मिलंडात्मक टिळकचरित्र* (१९२३, १९२८) वडलेला इतिहास संगतवार सांगण्याच्या दृष्टीने लिहिलेले आहे. *गिरिवाल्मीकी या इटलीच्या स्वातंत्र्यसेनानीचे चरित्र* (१९०१) व *जान्सची झाडीवाडी* (१९४०) हे जोन ऑफ आर्कचे चरित्रही उत्तरेखनीय आहे.

त्यांनी दिलेली वाङ्मयविवेचक भाषणे, प्रबंधांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, साहित्य समीक्षणे, वाङ्मयनिर्मितीच्या संदर्भात त्यांनी केलेली अनेक प्रभावी चर्चा यांना वाङ्मयीन दृष्टीने महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. बडोदा (१९२१) येथील मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. या संमेलनात त्यांनी काव्यानंदमीमांसेतील 'सविकल्प समाधी'चा सुप्रसिद्ध सिद्धांत मांडला. ज्ञानेश्वरांच्या साहित्याचा परिचय करून देण्यासाठी त्यांनी *ज्ञानेश्वरीसंग्रह* (१९४६) हे पुस्तकही लिहिले आहे.

वैचारिक क्षेत्रात केळकर 'सुवर्णमध्या'चे पुरस्कर्ते म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत, परिचित आहेत.

गं. वे. ज्ञानोक्तकर, ज. रा. कस्तुरे

संदर्भ : (१) ग. वि. केळकर, 'गतगोव्दी अर्थात माझी जीवनागा' (आत्मचरित्र), पुणे, १९१९. (२) केळकर-वाङ्मयविवेचक, पुणे. (३) 'केळकर चरित्र' व 'वाङ्मयविवेचक अनेक केळकांचे केळ', पुणे, १९७२. (४) गं. ज्ञानोक्तकर, 'ग. वि. केळकर वाङ्मयप्रयोग', मुंबई, १९७१.

दीक्षिता मुरी

केळकर, वासुदेव बाळकृष्ण : (ज. १८६०, सातारा-मृ. १८९५, पुणे). नाटककार, '१८८१ साली एल्फिन्स्टन कॉलेजातून बी.ए. काही काळ न्यू इंग्लिश स्कूल येथे शिक्षक आणि १८८५ पासून पुण्याच्या कार्यासन कॉलेजमध्ये इंग्रजीचे मुख्य प्राध्यापक. अभ्यापनाबरोबरच 'केसरी'त 'मराठा' या साप्ताहिकात संपादकीय विभागात काम. नाट्यवाङ्मयाला वाहिलेल्या 'नाट्यकथार्णव' या मासिकाच्या संपादनाची जबाबदारीही काही काळ यांनी सांभाळली.

नटवर्य गणपतराव जोशी यांच्या 'शाहुनगरवासी' नाटक मंडळीशी १८९१ पासून त्यांचा संबंध आला. त्यावेळी त्यांनी शेक्सपिअरच्या 'टिमिंग ऑफ दि भू' या नाटकाचे वाटिका (नाट्यकथार्णव, १८९२) या नावाने रूपांतर करून ते स्वतःच बसवून घेतले. हे रूपांतर करताना मराठी वातावरणाला पोषक असे अनेक फेरफार त्यांनी मूळ नाटकात केले. या नाटकातील विनोदाचा प्रभाव पुढील मराठी विनोदी नाटकांवर पडलेला दिसून येतो. शेक्सपिअरच्या 'हॅमलेट' या नाटकाचे गो. ग. आगरकर यांनी 'विकार बिलसित' या नावाने मराठी रूपांतर केले होते. त्यात केळकरांनी प्रायोगिक दृष्टीने काही बदल करून 'शाहुनगरवासी' मंडळीकडून रंगभूमीवर आणले (१८९३). या नाटकातील हॅमलेटच्या भूमिकेने मराठी नाट्यक्षेत्रात एक नवा इतिहास निर्माण केला. याच वर्षी शेक्सपिअरच्या अँटनी अँड क्लिओपेट्रा' या नाटकाचे बीरमणी आणि शृंगार जुंवरी (१८९३) या नावाने रूपांतर करून प्रथम ते 'नाट्यकथार्णव' मासिकात छापून प्रसिद्ध केले व नंतर 'रंगभूमीवरही आणले. '१८९२ मध्ये त्यांनी एका इंग्रजी नाटकाच्या आधारे *लटपटा पथा* हे तीन अंकी प्रहसन लिहून ते 'नाट्यकथार्णव'तून प्रकाशित केले.

ज्या काळात किर्लोस्करांच्या संगीत नाटकांचा प्रेक्षकांच्या मनावर फार मोठा प्रभाव पडलेला होता, त्या काळात गणपतराव जोशीसारख्या अभिनयकुशल नटाला हाताशी धरून व उचित मार्गदर्शन करून श्री. केळकर यांनी संगीत नाटकांप्रमाणेच गद्य नाटकही कलात्मक आणि परिणाम फरणारे होऊ शकते, हे दाखवून दिले.

गं. वे. ज्ञानोक्तकर, ज. रा. कस्तुरे

केळकर, विश्वनाथ विनायक : (ज. १८९०-मृ. ५ फेब्रुवारी, १९५०, नागपूर). राष्ट्रीय हसीचे लेखक. शिक्षण बी.ए., एल्एल.बी. नागपूर येथे बकिलीचा व्यवसाय. स्वा. सावरकरांचे वैचारिक अनुयायी. हिंदूमाहात्म्याचे सक्रिय कार्यकर्ते.

महात्मा चरित्र (१९१२) हे केळकरांचे पहिले पुस्तक. विवेकानंदाना कथन केलेल्या जगातील थोर महात्मांच्या संक्षिप्त चरित्रांचा अनुवाद या पुस्तकात आहे. कथना (१९२१) ही यांची कादंबरी म्हणजे प्रसिद्ध बंग साहित्यिक राखालदास बंदोपाध्याय ह्यांच्या मूळ 'कथना' या कादंबरीचे भाषांतर होय. गोविंदगुप्त व स्कंदगुप्त ह्या धुरंधर सेनानायकांनी कुर्णाच्या परचक्राशी दिलेली रोमहर्षक झुंज आणि आर्यावर्ताच्या रत्नगासाठी अश्वमेध ब्रीदानी केलेले जलविजय हा प्रस्तुत कादंबरीचा विषय आहे. याशिवाय 'डिस्टर विनायकराव सावरकर यांचेवहून सरकारने चालविलेला अन्याय' ही पुस्तिका व स्वा. सावरकरांनी पोर्टब्लेअरमधील तुळगाच्या अंधारकोठडीतून पाठविलेल्या पत्रांचे *अवमानच्या अंधेरीतून* (१९२४) हे भाषांतर व संपादन, ही केळकरांची अन्य वाङ्मयीन कामगिरी.

हरिवंश बोरात, स्वाती सहाणे

केळकर, स्वर्नाशिव पांडुरंग : (ज. १८४८, चाकण, जि. पुणे-मृ. २० डिसेंबर, १९०९, मुंबई). नियंत्रलेखक, *राजकीय* (१८८४-९२) मासिकाचे संस्थापक व पत्रकार. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. गिरण्यातून विविध मास्टर म्हणून काम.

प्रार्थनासमाजाच्या 'सुबोधपत्रिका' ह्या मूलपत्रातून त्यांनी धर्म, समाज, उद्योग इत्यादी विषयांवर वैचारिक लेख लिहिले. *राजकीय* ह्या स्वतःच्या मासिकातूनही धार्मिक, सामाजिक, वैयक्तिक, यंत्रविषयक इ. विषयांवरील उद्बोधक लेखन प्रसिद्ध केले. *कामगार*, *कामगार व हितोपदेश* अशी पत्रेही काही काळ चालविली. *नृसिंहपूजा भाष्य* *हयक भाष्य* (१८९९) व *वैद्यनाथपूजा* (१९१५) या दोन ग्रंथातून त्यांनी प्रार्थनासमाजाच्या धर्मसिद्धांतांचे मंडन केले आहे. देशाच्या हिनासाठी समाजाच्या राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक इत्यादी सर्वच गोष्टींना सारखेच महत्त्व देण्यावर त्यांचा भर होता व हीच भूमिका त्यांच्या व्याख्यानांमागे व लेखनामागे होती.

ज्या हाकळकर, स्वाती सहाणे

केळसकर, कृष्णराव अर्जुन : (ज. २० ऑगस्ट, १८६०, केळस, ता. बेगुळे-मृ. १४ ऑक्टोबर, १९३४, मुंबई). मराठीमधील महत्त्वाचे चरित्रकार, भाषांतरकार, बक्ते, विचारवंत, सुधारक आणि सामाजिक कार्यकर्ते. ब्राह्मणेतर चळवळीचे आधारस्तंभ; चरित्रार्थासाठी बराच काळ शिक्षकाची नोकरी. विद्वत्ता व व्यासंग यातून मिळालेल्या अधिकांशामुळे 'गुरुवर्य' अन्ना उल्लेख. गरीब मराठा शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या कृष्णरावांनी अडचणींना तोंड देत जवरीपुरते (मॅट्रिक) शिक्षण घेतले आणि ते नोकरी करू लागले. विद्यापीठक्षेत्र आणि नोकरी करीत असतानाही केळसकरांनी विविध विषयांवर सूक्ष्म आणि चौफेर वाचन केले. त्यातून ते निरीश्वरवादी आणि नीतिवादी बनले.

केळसकरांच्या लेखनाची सुरुवात त्यांना झालेले नोकरी मिळवून देणारे ज्यू सद्गृहस्थ हार्डम केहिमकर यांच्या प्रेरणेतून झाली. त्यांच्यासाठी केळसकरांनी 'जुन्या करारा'चा इंग्रजी संक्षेपाचे मराठी भाषांतर केले. पुढे हार्डमसाहेबांनी सुरू केलेले 'इज्जत' नावाचे साप्ताहिक पत्रही केळसकरांनी चालविले. त्यातून ते 'व्युईश क्रॉनिकल' नावाच्या लंडनमधून निघणाऱ्या साप्ताहिकातील उपयुक्त मजकुराचे मराठी भाषांतर करीत. प्रसंगी स्वतंत्र लेखही लिहीत. हीच त्यांच्या वाङ्मय-सेवेची सुरुवात. याच काळात रा. व. नारायण मेघाजी, लोखंडे या ब्राह्मणेतर नेत्याने चालविलेल्या 'दीनबंधु' पत्रामधूनही केळसकर लिहू

मातळे, सत्तेच शासनसाठी विषय त्यांनी केलेल्या भाषणांचे वृत्तांतही ठावून घेऊन त्यांची प्रसिद्धीही बरीच झाली.

प्रार्थनासमाजाचे एक कार्यकर्ते मोरो विठ्ठल बाळबेकर यांच्या हाती समाजाच्या 'सुबोधप्रकाश' या पत्राची व्यवस्था आल्यावर केळुसकरांनी त्याचातूनही निष्ठाण केले. बाळबेकरांच्याच 'सुबोध-प्रकाश' या पत्रातून केळुसकरांनी टॉम पेनच्या 'Rights of Man' या निष्ठात ग्रंथाचे मराठी भाषांतर क्रमशः प्रसिद्ध केले. बडोदा-महाराज सयाजीराव यांच्या आभयाने इंग्रजीतून प्रसिद्ध झालेल्या 'राष्ट्रकथा' मालेतील (The Story of Nation Series) बारा ग्रंथांपैकी 'फ्रांसच्या जुन्या इतिहासा'चे भाषांतर करण्याची कामगिरी खुद्द महाराजांनी केळुसकरांकडे सोपविली. ती त्यांनी इतक्या चांगल्या रीतीने पार पाडली की त्याचे भाषांतर बारा भाषांतरांमध्ये सर्वोत्कृष्ट ठरले (१८९१).

१८९१ मध्येच सधन वाङ्मय नागबेकर यांनी 'आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली' नामक भाषिक कृष्णरावांच्या संपादकाबाबली मुक केले. त्यातून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली तुकाराम महाराज आणि गीतमधुर यांची चरित्रे अनुक्रमे १८९१ आणि १८९८ साली तुकारामबाबांचे चरित्र आणि गीतमधुराचे चरित्र या नावांनी प्रथमपणे प्रसिद्ध झाली. तुकाराम चरित्रास त्या. शनक्यांच्या शिकारशीलरून 'दक्षिणा प्राहण कपिरी'चे बक्षीस मिळाले. इरम्यान सयाजीराव महाराजांच्या हस्तेनुसार केळुसकरांनी सेनेका व एपिक्युटेटस् यांची चरित्रेचने ही प्रसिद्ध केली होती (१८९७). केळुसकरांच्या बुद्धचरित्रामुळे धर्मानंद कोसंबी, डॉ. आनंदराव नायर सारक्यांची बौद्धधर्माकडे प्रवृत्ती झाली.

बडोदा सरकारनेच केळुसकरांकडे उपनिषदांच्या मराठी रूपांतराचे काम सोपविले. सात उपनिषदांच्या रूपांतराचे काम त्यांनी १८९९ मध्ये पूर्ण केले. हे भाषांतर त्यांनी विशेषतः शांकरभाटवाला अनुसरून केले.

'आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली'तूनच पुढे श्रीमद्भगवद्गीता : सार्वभौमप्रवचन सार आणि सटीक हा कृष्णरावांचा क्रमशः प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ, १९०२ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध होऊन बाहेर पडला. ग्रंथाच्या शेवटी त्यांनी गीतेचे 'रहस्य' सांगण्याचाही प्रयत्न केलेला आहे. या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती १९१० मध्ये दामोदर साबळाराम यांचे यांनी काढली.

केळुसकरांची सर्वांत महत्वाची कामगिरी म्हणजे शिवचरित्राचे लेखन ही होय. १९०७ मध्ये हे चरित्र *शिवचरित्रावतल छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे चरित्र* या नावाने प्रथम प्रकाशित झाले. मराठीमधील समग्र व साधार असे हे पहिलेच शिवचरित्र म्हणावे लागते. त्यात केळुसकरांमधील इतिहाससंशोधकही दिवून येतो. विशेषतः समर्थ रामदास आणि दादाजी कोंडदेव यांच्या शिवछत्रपतीबरोबर असलेल्या कथित गुरुशिष्यसंबंधावद्दल्या रुढ समजुतींना केळुसकरांनी धक्का दिव्यामुळे हा ग्रंथ वादग्रस्त झाला. त्याच्या अनेक मराठी आवृत्त्या तर निष्ठाच्याच पण गुकराती, हिंदी आदी भाषांमध्ये भाषा-तरेही झाली. त्याचे इंग्रजी भाषांतर प्रा. नोवकंठ साकारवाच यांनी 'The Life of Shivaji Maharaj', या नावाने प्रसिद्ध केले (१९२१).

चरित्रकार या नावाने केळुसकरांचे स्थान वादातीत आहे. तुकाराम, बुद्ध, शिवाजी यांच्यासारख्या ऐतिहासिक निभृतींच्या चरित्रांबरोबरच त्यांनी अर्वाचीन आणि समकालीन परंतु एरव्ही दुर्लक्षित झालेल्या थोर व्यक्तींची चरित्रे लिहिली. *रामचंद्र विठोबा चामनकर* (१९०२), *दलप्या बाळाराम* (१९१४), *गुवाजीराव पुले*, *जनाबाई रोकडे*, *नाथनराव रोकडे*, *स्वामी गोविंद जनादेन*

बोरकर यांच्या चरित्रांचा त्यात समावेश होतो. *बुर मॅकझी*चे चरित्रही त्यांनी लिहिले.

आपल्या बाळमवसंवेची मुक्तातच 'इलाए' पत्राच्या संपादक-त्वाचे कर्तव्याचे केळुसकरांना, पुढे 'जगद्गुरु' या साप्ताहिकाचे संपादन करण्याची संधी (१९०७) मिळाली. या साप्ताहिकामधून त्यांनी समाजसुधारणा, अर्थकारण यांच्याबद्दल तर लिहिलेच, परंतु त्यांनी त्यांच्या आपल्या नीतिशास्त्र या विषयावरील नीतिबोधनासाठी चालविली. पुढे ही माला त्यांनी एकूण चार सुमनांत (१९१४ व १९१९) पुस्तकरूपाने प्रकाशित केली. ही चारी पुस्तके त्यांनी भीमंत सवाजीरावांना अर्पण केली. विशेष म्हणजे याद्वारे ते मुळावे मनो-रचनातून नीतिशिक्षण करू शकजे. अशा प्रकारे केळुसकरांनी बाल-वाङ्मयही इताळले. नीतिप्रसारक संस्थेच्या 'नियुपदेशक' या मासिकात त्यांनी लिहाण केलेले होतेच.

आरंभी हाईमसाहेबांसाठी व्यूच्या जुन्या कराराच्या संक्षेपाचे मराठी भाषांतर करणाऱ्या केळुसकरांना पुढे ब्रिटिश नायबल सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्याबतीने नायबलचे मराठी भाषांतर करण्याचे काम करावे लागले. ते त्यांनी कारच चांगल्या रीतीने पूर्ण करून सोसायटीची प्रशंसा पत्रात पाडली.

केळुसकरांच्या कार्याची दखल मुंबईकरांनी पेटली याचा वेधे उलेल करायला हवा. १ ऑक्टोबर, १९१४ रोजी मरलेल्या पहिल्या मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाच्या अभ्यक्षपदी त्यांची नियुक्ती झाली.

मुंबईतील विशेषतः ब्राह्मणेतर चळवळीशी संबद्ध असलेल्या अनेक सामाजिक संस्थांशी केळुसकरांचा संबंध होता. परंतु त्यांच्यावर कोणीही त्रातीववादाचा आरोप करू शकणार नाही, इतकी त्यांची दृष्टी व्यापक होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पूर्वबयात केळुसकरांनी त्यांना अनेक बाबतीत मदत केलेली आहे.

कीर धनंजय, सवानव मोरे

० कोणीतरी : पहा दहाळकर, भरहर शंकर कोरेकर, यशवंत सदाशिव : (१२ डिसेंबर, १८८५, हेमनाद-मृ. १९५०). कवी व लेखक. कोरेकरांचे उर्दू व हिंदीवर प्रभुत्व होते. यांनी प्रारंभी उर्दूत व नंतर मराठीत काव्यलेखन केले. त्यांचे तीन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. *काव्यकुसुमकलिका* : प्रथम उद्भव (१९११), *द्वितीय उद्भव* : पुष्पशालिका (१९१४) व *तृतीय उद्भव* : सुमन-सौरभ (१९१९). त्यांच्या कविता ईश्वरविषयक, आध्यात्मप्रयत्न व गूढ, उपदेशपर असून अद्वैत वेदान्ताचा प्रभाव त्यावर जाणवतो. एकूण रचना जुन्या पंतींची व विविध वृत्तांतील आहे. *विचाररंजन* (१९१८) हा वेदोपनिषदांतील अद्वैततत्त्वासंबंधी विषयांचे परिशीलन करणारा ग्रंथ, *कोस्तुनकिरण* (१९१९) हा लघुकथा व लघुनिबंध यांचा संग्रह आणि *पशोपिकास* : (सुमारे १९१९-४०) हा, त्यांचे बालमयविषयक विचार, व्याख्यान व परीक्षणे यांचे संकलन करणारा ग्रंथ ही त्यांची अन्य साहित्यनिर्मिती. त्यांच्या लेखनात नीती व सदाचार-संबर्धनाला सर्वाधिक महत्त्व दिलेले आढळते.

उषा दाऊदकर, नीमा रस्तोगी

कोर्लेकर, दाऊद रेऊयेन : (ज. १८५८-मृ. १ नोव्हेंबर, १९१७). नेने-इलाएली लेखक. हिंदू व मराठीवर कोर्लेकरांचे प्रभुत्व होते. मुंबईच्या अमेरिकन मिशन स्कूलमध्ये शिक्षण. त्यानंतर बडोदाच्या 'सत्यप्रकाश' ह्या पहिल्या इलाएली नियतकालिकाच्या संपादनात साहाय्य. 'तेरुवा' (१८७८-७९) ह्या नियतकालिकाचे ते वैजामिन अष्टमकरांसोबत उपसंपादक. त्यांचे लेखन मुख्यतः 'धर्म' या विषयासंबंधी आहे.

इलाएली सुतेचा विषी (१८९१), *साक्ष्ययन साळा* (१८९४) (इलाएली धर्मग्रंथ एकाच वर्षात पठण्याविषयी मार्गदर्शन),

धर्माचरणवाक्याव (१८९४) - (शास्त्राशापावन हेच धर्माचरण असे प्रतिपादन), रविशंकरविषयमाला (१८९६) - ('रामां मोक्षेस मेमोनायडस'च्या सुद्ध हिन्दुवरून भाषांतरित, शास्त्रातील ६११ निबन्ध), ईश्वरी ज्ञानोपचार (१८९६) - (सृष्टिपूजेचे खंडन व नामस्मरणाची घोषणा). येणे इत्यादी लोकांची सुधारणा (१९०९) - (श्री शिक्षणाद्वारे समाजसुधारणेचे प्रतिपादन) हे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

रेचल गडकर, जीजा रमणोमी

कोल्हटकर, अच्युत धळवंत : (ज. १ ऑगस्ट, १८७९, वाई - मृ. १५ जून, १९११, मुंबई). महाराष्ट्रातील एक लोकोत्तर, सध्यासाठी, बहुदंगी, बहुदंगी लेखक. पत्रकार, निबंधलेखक, नाटककार आणि काव्यबरीकार. बहिर्वाचे नाव कामनराव, परंतु आईच्या मृत्यूनंतर आपले संगोपन करणाऱ्या कुलत्याचे नाव - धळवंत - हे अच्युतरावांनी पितृत्वाची लावले. मॅट्रिक (१८९४). एलएल.बी. (१९०४). नंतर नागपूर येथे काही काळ वकिली. 'देशसेवक' (नागपूर, १९०६) व संदेश (स्वापना - १९१२) इत्यादी वृत्तपत्रांचे संपादक.

विद्यार्थीदोषोपासूनच लो. टिळकांच्या 'केसरी'तील लेखनाचे आणि राष्ट्रीय वृत्तीचे त्यांच्यावर संस्कार झाले होते. 'देशसेवक'चे संपादकत्व स्वीकारल्यानंतर १९०८ साली 'सरकारी' अवकृपेमुळे त्यांना वीड वर्षांचा कारावास भोगावा लागला. त्यानंतर मद्रासकडे अशांतवासात राहून बी. विधानाधन या टोपण नावाने त्यांनी 'मनोरंजन'मध्ये लेखन केले. १९१२ साली मुंबईला येताच त्यांनी आपले सुप्रसिद्ध संदेश हे वृत्तपत्र सुरू केले व आपल्या चतुरता, लघुचिंत, चटकदार लेखन-शैलीने मराठी वृत्तपत्रांच्या इतिहासात एका नवीन पर्वाचा आरंभ झाला. तोपर्यंतच्या काळात उच्च मध्यमवर्गीय वातावरणात वाचरणाऱ्या वृत्तपत्रसुद्धीला त्यांनी बहुजनमिमुख केले. आपल्या कल्पक मांडणीतून समाजात वृत्तपत्रवाचनाची गोडी निर्माण केली. पुढील काळात लोकप्रिय झालेल्या चटकदार निबंधशैलीला प्रवर्तित करण्यात व ही शैली प्रिय करण्यात अच्युतराव कोल्हटकरांचा फार मोठा वाटा आहे. हलक्याकुलक्या लेखनशैलीप्रमाणेच गंधीर, गहिन्या, काव्याम बेनी-करिताही ते प्रसिद्ध आहेत. १९१८ साली सरकारने जबर जामीन मागितल्यामुळे संदेश बंद करावा लागला. संदेशप्रमाणेच मेसेज हे इंग्रजी वृत्तपत्र आणि संजय, चातुक्लेश्वर इत्यादी अनेक मराठी वृत्तपत्रेही त्यांनी काही काळ चालविली. 'इंदुप्रकाश' या पत्राचे संपादनही त्यांनी काही काळ (१९२१) केले. तथापि, संदेशकार म्हणून त्यांना मिळालेली लोकप्रियता अश्रावित राहिली.

'संदेशाचा कुलबाग', 'संदेश दरबारचा पदवीदान समारंभ', 'संदेश आर्ट गॅलरी', 'चहा, चिबडा आणि चिरूट' यासारखी चित्रवेधक सदरे देण्याची, मोठ्या अक्षरांचे मध्ये देण्याची प्रथा प्रथम संदेशने पाडली. तत्पुर्वीच्या मराठी वृत्तपत्रांतील मजकूर गंधीरपणे लिहिला जाई. अच्युतरावांनी त्यात रंजकता आणली. 'नाटक-मंडळांचे गॅलरी', 'वेढा गुलाबच्या कानगोडी', 'बसला बहिर्वाची पत्रे' इत्यादी मध्यम्यांखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुरामुळे संदेशमध्ये वैचित्र्य आणले. सुरचुरीत वातमीपत्रे व थोरामोठ्यांच्या लहानमोठ्या हालचालींची माहिती खुसखुशीत पद्धतीने देण्याची पद्धती मराठी वृत्तपत्रसुद्धीत संदेशमुळे सुरू झाली व सर्वसामान्य वाचकांना त्याने वृत्तपत्रवाचनाची चटक लावली. 'वाचनीय' व 'मननीय' वृत्तपत्र त्यांच्या वेधक शैलीमुळे रंजक झाले.

मराठी वृत्तपत्रसुद्धीत आपल्या नेमकेपणाचा उसा उमटविणाऱ्या कोल्हटकरांचे निबंधलेखनही तसेच वैशिष्ट्यपूर्ण व वेगळे आहे. स्वातंत्र्यप्राप्ती, धर्मप्रीती आणि स्वदेशप्रीती यातून त्यांचे सर्वच लेखन स्फुरलेले आहे. वर्ण विषयाचे वा व्यक्तीचे हुबेहुब वर्णन करण्याचे त्यांचे कौशल्य अजोड होते. कल्पकता, सरसता, मार्मिकता, रसिकता,

सहृदयता व गुणग्राहकता अशा विविध गुणांचा संगम त्यांच्या निबंध-लेखनातून भाव्यतो. कोल्हटकर हे वृत्तीने राजकारणी असल्याने त्यांच्या अनेक निबंधातून प्रतिस्पर्ध्यांवर टीका केलेली आढळते व ही टीका करताना चेष्टा, उपहास, उपरोध इत्यादींचाही वापर ते करतात. त्यामुळे वा पत्रातून प्रतिस्पर्धावर केलेली त्यांची टीका अत्यंत वाचनीय झाली आहे.

नाटक व कथा-काव्यही हे साहित्यप्रकारही त्यांनी हाताळले आहेत. त्यांनी स्वतःच 'नारिंगी निशाण मंडळी' (१९१८) ही एक नाट्य-संस्था उभारून त्या संस्थेसाठी नाटके लिहून त्यात स्वतः अनेक भूमिकाही केल्या. रत्नाची विवेकानंद (१९१४), नारिंगी निशाण (१९१७), 'सोलयसोपान, मस्तानी' (१९२६), ताई सेलीण, चट्टपाचोळ, चारविही, देवी अहिरवा, विणे काय सांगितले? नूतन चंद्र ही दहा व इतर सेंट पुणे हे एक अपूर्ण, ही त्यांची नाटके. इंग्रजीचा परामर्श (१९२६), लोकनाट्यांच्या समाधीपुजे (भाग १, १९२६) या पूर्ण व साधु की सेतान, चोरण 'चुपण, नसीबी कण कहाणी या अपूर्ण काव्येच्या; बहिर्वा रात्र, दुसरी रात्र, चिरकटलेली बेबी, रंगीला रसूल, गुलाबी विषवा (१९३०) इत्यादी कथा प्रसिद्ध आहेत. बहिर्वा रात्र, दुसरी रात्र, गुलाबी विषवा, चोरण चुपण इत्यादी शीर्षकांवरून ही पुस्तके जरी रंगेल व चाबड वाटण्यासारखी असली तरी ती तशी नसून, स्वाभिमान व देशाभिमान शिकविणाऱ्या उदात्त तत्त्वांचे आविष्करण त्यांनी या पुस्तकांद्वारे केले आहे. 'उषा' मासिकातील त्यांनी पुस्तक परीक्षणे, 'मराठी काव्याची प्रभात' यासारखे शाहिरी वाङ्मयावरील निबंध, त्याचप्रमाणे बडोळ यामनराव कोल्हटकर त्यांच्यावरील लेख हेही अन्य उल्लेखनीय साहित्य. त्यांच्या विविध लेखांचा संग्रह, 'अच्युतराव कोल्हटकर स्मारक ग्रंथ', भाग १, २ व ३ (१९३३-३४) या नावाने त्यांचे शिष्य अनंत हरि गद्रे यांनी प्रसिद्ध केला आहे.

वि. ह. कुलकर्णी, प. भा. कोही

संदर्भ : प्रा. वि. ह. कुलकर्णी, 'ज. व. कोल्हटकर व्यक्ती आणि वाङ्मय'

० कोल्हटकर, गजानन इर्यवक : पहा देसाई, गजानन इर्यवक
कोल्हटकर, चिंतामण गणेश : (ज. १२ मार्च, १८९१, सातारा - मृ. २३ नोव्हेंबर, १९५९, मुंबई). नट, नाट्यदिग्दर्शक, नाट्यस्मृति-लेखक, चिंतामणरावांचे ९ वी पर्यंतचे शिक्षण सातारच्या 'म्हू इंग्लिश स्कूल'मध्ये झाले. त्याच सुमारास 'शाहूनगरवासी' मंडळीची नाटके पाहून गणपतराव जोशींच्या अभिनयाने ते प्रभावित झाले व त्यांच्याच-सारखे व्याख्ये म्हणून, झालेय शिक्षण सोडून ते नाट्यकलेकडे वळले. १७ ऑगस्ट, १९११ रोजी त्यांना 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी'त प्रवेश मिळाला. त्याच वेळी त्यांचा परिचय राम गणेश गडकऱ्यांशी झाला व त्यांनी गडकऱ्यांचे शिष्यत्व पत्करले. किलोस्कर नाटक मंडळीत मा. दीनानाथ आणि कोल्हटकर हे प्रमुख नट होते.

तात्यासाहेब पराजपे, दीनानाथ मंगेशकर, दिनकर ठेंगे, कृष्णराव कोल्हापुरे आदींच्या सहकार्याने त्यांनी १९१८ मध्ये 'बलवंत संगीत मंडळी' स्थापिली व १९३३ पर्यंत ती चालविली. 'भावबंधना'तील 'वनःश्याम'च्या भूमिकेने त्यांना 'पद्मोच्चा अभिनयकुशल प्रभावी नट' म्हणून अलोट प्रसिद्धी मिळवून दिली.

पुढे १९३३-३४ नंतर त्यांनी 'संगीत मंडळी'चे रूपांतर 'बलवंत पिक्चर्स'मध्ये केले पण त्यात ते अपयशी ठरले. तरीही, खचून न जाता ते परत नाट्यदिग्दर्शनाकडे वळले.

अहमदनगर (१९४६) व कोल्हापूर (१९४९) येथे मरलेल्या मराठी नाट्यसंमेलनांचे ते अध्यक्ष होते. अभिनयकुशल चिंतामणराव हे नाट्यशास्त्र व नाट्यवाङ्मयाचे मार्मिक अभ्यासक व चिकित्सकही होते. त्यांच्या बहुवर्णी (१९५७) या आत्मचरित्रातून त्यांचा प्रत्यय

वेतो. प्रभुत परिचातून स्वतःच्या जीवनकथेकोरव, त्या नाटकी जगात ते शीर्षकाळ बाबतले, त्यावेही वसार्थ दर्शन 'स्व'ला दूर ठेवून त्यांनी अत्यंत मार्मिकपणे व प्रामाणिकपणे बघविले आहे. त्यांच्या वा संवाला साहित्य अकादमीचे पारितोषिक मिळाले.

म. दे. खानोलकर, लीला रस्तोमी

संदर्भ : विनयद कारवा-बघ दूनरा-मराठी रंगभूमी.

कोल्हटकर, महादेवशास्त्री गोविंद : (ज. १८२२-मृ. १८९५). नाटककार व प्रवक्तार. झांके बुळ गाव नेवरे (जि. रत्नागिरी). पुणे पाठशाळेत स्वातंत्र्य-स्वातंत्र्यादी शास्त्राभ्यासना साक्षात्कार, सरकारी शिक्षणवृत्तीवर ते पाच वर्षे कैदीसाहेबांच्या हाताखाली राहिले. तेथेच ईंग्रजी शिकून ते विद्यालयांतून डेप्युटी इन्स्पेक्टर झाले. १८९१ साली मराठीचे प्रोफेसर म्हणून नेमणूक.

कोल्हटकरांचा जन्म (१८४९), (रॉयलसन्ध्या पुस्तकावर आधारित); वैभवसंवा संवायकून लिहिलेले पदार्थविज्ञानशास्त्र (१८९१); ऑपेरा (कोल्हटकरांच्या नाटकाचा अनुवाद (१८९७, नवीन आवृत्ती १९९२); नव्या शिक्षणक्रमासाठी ईंग्रजी वर्तीवर लिहिलेली सुटकेबजा कवितांची साकल कवितेचे बघिलेले दुस्तक व मराठी कवितेचे दुसरे दुस्तक ही पुस्तके आणि ज्ञानप्रसारक समेतके पदार्थविज्ञानावर त्यांनी दिलेली व 'ज्ञान प्रसारक' मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली सहा व्याख्यानं ही त्यांची प्रवक्तृपदा.

त्यांचे ऑपेरा हे ईंग्रजीतून मराठीत भाषांतरित झालेले पहिले नाटक. त्यांना 'प्रवक्तार' म्हणून मान्यता द्या नाटकामुळेच मिळाली. कोल्हटकरांच्या या भाषांतराच्या उद्बुद्धपणाविषयी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'भाषांतर' या निबंधात चांगले उद्गार काढले आहेत. मराठी नाटकांना कोल्हटकरांच्या प्रथम ओळख कोल्हटकरांच्या भाषांतरामुळेच झाली.

उषा टाकळकर, लीला रस्तोमी

कोल्हटकर, यशवंत व्यंकटेश : (ज. १८७१-मृ. ४ ऑगस्ट, १९३७). अभ्यास व तात्त्विकाने प्रवांचे लेखक. शिक्षण : बी.ए., एम्.एल.बी., व्यवसाय : प्रथम शिक्षक व नंतर सांगली सभ्यानात नोकरी. तेथेच त्याबाबीला म्हणून नियुक्ती. कोल्हटकर हे शब्द प्रामाण्यवादी, निवृत्तीप्राप्ती दत्तसंप्रदायी होते.

गीतांथ अथवा रहस्यलण्डन (१९१९) हा त्यांचा पहिला ग्रंथ. लोकप्रामाण्यांमार्गीतारहस्यातील प्रवृत्तिमार्गांचा पुरस्कार व शांकराचार्य. प्रणीत निवृत्तिमार्गांचे लण्डन द्या गोरी न पटवामुळे, हा ग्रंथ निर्माण झाला. श्रीमद्भागवतदर्शन अथवा श्रीमद्भागवताचा उपसंहार (१९२१) या संवाला इ. अ. प. पांगारकर झांची प्रस्तावना झालेली असून धर्मग्रंथाकडे चिकित्सक दृष्टीने न पाहता भाविकतेने पाहणे असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. करवेवातील गूढविद्या (१९३५) हे वेदसूती किंजवडेकरांनी कुठेकाठी केलेल्या यज्ञाच्या निमित्ताने कोल्हटकरांनी कुठेदयाळ येथे दिलेल्या सहा व्याख्यानांचे संकलन होय. श्री निरंजन रघुनाथांचे जय (१९३९) हा संवात श्री निरंजन रघुनाथ (इ. स. १७८२-१८५५) हा दत्तसंप्रदायी साक्षात्कारी सरपुरुषाचे आध्यात्मिक गवयप लेखन संग्रहित केले आहे.

याशिवाय, 'विश्ववृत्त', 'रत्नाकर' आदी तत्काळीन मासिकांतूनही त्यांचे अनेक लेख प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या लेखनाचा प्रारंभ, पाश्चात्य व पौराण्य दर्शनाच्या तौलनिक अभ्यासावर आधारित 'विद्याभ्यास' नामक लेखाद्वारे झाला होता.

प्र. मो. मयरे, लीला रस्तोमी

कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्ण : (ज. २९ जून, १८७१, नागपूर-मृ. १ जून, १९३४, पुणे). कवी, नाटककार, विनोदी लेखक, निबंधकार, साहित्यसमीक्षक आणि भारतीय स्मृतिगीतिताचे अभ्यासक व

विवेचक. प्र. भी. कोल्हटकरांचे बहील, प्राथमिक व पुन्यम शिक्षण अकोला येथे व महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. १८८८ मध्ये मॅट्रिक. बी.ए. १८९१ मध्ये. एम्.एल.बी. (१८९७) पुढील येथे. १८९८ पासून अकोला, तेव्हाता, खामगाव येथे बकिजीचा व्यवसाय.

साहित्य, संगीत आणि मुबारकपणाली वांचा बारावा भीकृष्णांना चुपत आजोबा (महादेवशास्त्री कोल्हटकर) व चुपते (बामनराव कोल्हटकर) यांच्याकडून मिळाला. शारीरिक व्यंगावर (बयाच्या बहावा बरी अर्धांगवायाचा आलेला झटका) मात. करण्यासाठी मानसिक संयत्ता निर्माण करण्याची डावल झालेली ईर्ष्या, त्यावेळचे सुप्रसिद्ध नाटककार बाकर मोरो रानडे यांच्या स्वतंत्र व अनुवादित नाटकांचे वाचन, 'निबंधमाला' इत्यादींचे वाचन, सहाय्याची न. वि. केळकरांचा सहवास, साकुतल-सीमन्नाचे पाहिलेले प्रयोग, या सर्वांतून त्यांचे नाट्यप्रेम तर बाढीस लागलेच, पण आपण नाटककार व्हावे, या महत्वाकांक्षेने त्यांच्या मनात घर केले.

गीतनय (१८९८), मूकनायक (१९०१), गुप्तमयूष (१९०१), मतिविकार (१९०७), येमशोधन (१९११), वयूरीक्षा (गद्य १९१४, संगीत-१९२८), सहचारिणी (१९१८), जन्मरहस्य (१९१८), वरिचरण (१९२३), शिववागिण्य (१९२४), जन्मसाकल्य (१९२९), नावाविवाह (१९४९-युगवाणी मासिकातून प्रसिद्ध) ही श्रीपाद कृष्णांची नाट्यसंपदा. यांतील शिववागिण्य हे इतिहास-विषयावर लिहिलेले नाटक बगळता, इतर सर्व नाटके सामाजिक किंवा काव्यनिक विषयावर आधारलेली आहेत. कोल्हटकरांच्या काळात किर्लोस्कर-वेदल यांची अमदानी होती. पण त्यांची नाटके पौराणिक पायाची होती. कोल्हटकरांच्या काळातील नाटकांवर संस्कृतचा पगडा होता. तर कोल्हटकरांवर कोल्हटकर, मोलियर, सुवईची पारशी-उर्दू रंगभूमी यांचा प्रभाव होता. त्यांच्या नाटकांचे कथाभाग स्वयंकल्पित होते. श्रीपाद कृष्णांनी मराठी नाट्यसृष्टीला स्वतंत्र व रहस्यपूर्ण कथानके, कोटिबाज विनोद आणि उर्दू-गुजराती नाट्यमंडळांच्या धर्तीचे संगीत यांची जोड मिळवून दिली. मात्र यांतील काही नाटके प्रायोगिकदृष्ट्या अवसाही ठरली.

नाट्यक्षेत्राच्या तुलनेने टीकेच्या क्षेत्रातील श्रीपाद कृष्णांची कामगिरी विशेष लक्षणीय आहे. 'चिकित्सकशिकला' नाटकाच्या परीक्षणापासून जवळजवळ १८ वर्षे त्यांनी वेगवेगळ्या स्वरूपाचे निबंधलेखन केले. या काळातील (१८९२ ते १९३०) यांच्या लेखांचा संग्रह श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह (प्र. भा. १९३२, दि. भा. दोन खंडांत १९७२) प्रसिद्ध झाला आहे. या निबंधांची संख्या पन्नास इतकी आहे. त्यांची समीक्षणात्मक लेखांची संख्या २३ आहे. 'कोल्हटकर लेखसंग्रह'तील त्यांचे लेख, त्यांची विद्वत्ता, त्यांचा व्यासंग आणि त्यांची साहित्यविषयक प्रभासंबंधीची आस्था यांचे चांगले दर्शन बघवितात. साधे ग्रंथपरीक्षण करीत असतानाही कोल्हटकरांचा कल साहित्यसिद्धांताची मांडणी करण्याकडे होता. बाह्यमयत्वमीमांसक व बाह्यमयत्वमीमांसक या दोन्ही भूमिका त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडलेल्या दिसतात. आधुनिक टीकाशास्त्राची पायाभरणी काव्याचे भेय श्रीपाद कृष्णांकडेच जाते.

मराठी साहित्यात विनोदाचे स्वतंत्र दाखन उपधण्याचा मानही श्रीपाद कृष्णांकडे जातो. त्यांचे वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेले विनोदी लेख मुरार्याचे कोडे (१९१०) या नावाने संग्रहित झाले आहेत. श्रीपाद कृष्णांना मराठी साहित्यातील विनोदप्रचुर स्फुरलेखांचे आचार्यपद प्राप्त झाले, ते या पुस्तकामुळे. पुरोगामी आधुनिक दृष्टिकोन, कल्पकता कोटिबाजपणा या गुणविशेषांमुळे रा. ग. गडकरी, भा. वि. बरेरकर, ग. इयं. माडलोलकर, वि. स. खांडेकर. तसेच मं. दे. खानोलकर यांसारखी अख्यल दर्जाची लेखक मंडळी त्यांना गुदस्यानी मानीत.

या विनोदी लेखांमधील कोल्हटकरांचा हेतू मनोरंजनाबरोबरच समाजाचा स्वतःचे अंतर्भाव रूप पाहण्यास मिळावे, हिंदू समाजातील वार्षिक कधीचर विदारक प्रकाश टाकता याचा व लोकांना आत्म-परीक्षणाला प्रवृत्त करावे हा होता. या सर्व विनोदी लेखांत अति-योकीचा कल्पकतेने केलेला वापर, तीक्ष्ण निरीक्षणशक्ती, असामान्य भाषाप्रमुख हे गुण दिसून येतात. सुदामा, धंनाना, पांडूतात्या ही लक्षणीय वात्रे त्यांनी निर्माण केली व त्यांना निरनिराळ्या समाज-व्यवहारातून हिडवून आणले. १९२२ साली 'अरविंद' मासिकात प्रसिद्ध झालेला 'धर्मांतर' हा या विनोदी लेखमाळेतील बौद्धत्वा लेख.

टीका, नाट्य, विनोद या क्षेत्रांप्रमाणेच कविता, कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र, वयोतिथ्यशास्त्र या क्षेत्रांतही त्यांनी लक्षणीय लेखन केले. भारतीय वयोतिथ्यशास्त्र (१९११) हा त्यांचा ग्रंथ वयोतिथ्यशास्त्रावरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथामुळेच त्यांना सांगलीच्या पंचांगसंमेलनाच्या अध्यक्षपदी (१९२०) लोकमान्य टिळकांनी निवडले. या आपल्या ग्रंथात त्यांनी भारतीय वयोतिथ्यशास्त्राच्या गौरवाबरोबरच त्यातील गूढही दाखवले. प्राचीन भारतीय वयोतिथ्यशास्त्राची पाश्चिमात्य गणिताच्या आधारे मांडून ते स्पष्ट, सुबोधपणे समजावून देण्याचे कार्य त्यांनी केले.

गीतोपाख्यान (१९२४) हा त्यांचा सोळा कवितांचा एक चिमुकला संग्रह. त्यांचे 'महाराष्ट्रगीत' हे अतिशय लोकप्रिय ठरले. भीषाव कुण्याच्या चार लघुकथा (१९११) उल्लेखनीय आहेत. 'गाणारे यंत्र', 'पति हाच स्त्रीचा आत्मकार', 'संपादिका' आणि 'गरीब विचारे पाहस' या त्यांच्या चार कथा. दुष्काळी की दुहेरी (१९२५) ही स्वभावरेखण व मनोविक्षेपणावर भर देणारी त्यांचा कादंबरी. राजकीय प्रभावी चर्चा हा या कादंबरीचा महत्त्वाचा विशेष. इयामसुंदर ही कादंबरी (१९१५) त्यांनी असृष्टयोद्धाच्या विषयावर लिहिली. कोल्हटकरांचे आत्मचरित्र-आत्मचरित्र (१९३५) हे कोल्हटकरांचे व्यक्तिमत्त्व व त्यांच्या नाटकांचे जन्मस्थल समजून घेण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त वाटते.

१९१७ साली मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि १९१८ मध्ये ठाणे मराठी ग्रंथसंग्रहालय या संस्थांनी आपल्या वार्षिक समारंभाचे अध्यक्षपद देऊन भीषाव कुण्याचा गौरव केला. द्वितीय मराठी कविसंमेलन (पुणे, मे १९२२), विदर्भ साहित्य संमेलन (अमरावती, १९२३) आणि महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन (पुणे, १९२७) यांचे अध्यक्षपदही यांनी भूषविले होते.

ग. दे. आनोलकर, के. ए. पोतवार, कमलेश

संदर्भ : (१) नाटककार कोल्हटकर-व. रा. बोकळी. (२) भीषाव कुण्या : वाङ्मयमर्म-वा. क. कुलकर्णी. (३) भीषाव कुण्या कोल्हटकर-व्यक्तिचरित्र : ग. दे. आनोलकर. (४) 'धूमधानी' (भीषाव कुण्या कोल्हटकर विरोधांक), जून १९७०. (५) 'आलोचना' (भीषाव कुण्या कोल्हटकर विरोधांक), मोन्थे. डिसे. १९७१. (६) महापद्य साहित्य पत्रिका (विरोधांक), जून, सप्टेंबर १९७१. (७) 'भीषावांचो कलावती वाणी'-गो. म. कुलकर्णी (साह-पत्रसार). (८) साहित्यविह-ग. दे. आनोलकर. (९) भीषाव कुण्या कोल्हटकर, मनोहर कलमन बराबरावे. (१०) बहुकवी-वितामनगराव कोल्हटकर.

० कोंल्हापूरकर : पहा शाहू, छत्रपती

० कोंडिराम : पहा बळंगकर, गोपाळबाबा

कोसंबी, धर्मानंद दामोदर : (ज. ९ ऑक्टोबर, १८७६, सांखळा, गोवे-मृ. ४ जून, १९४७, सेवाग्राम). बौद्धधर्म व तत्त्वज्ञान या विषयांचे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे लेखक. पुणे, ग्वाल्होर आणि काशी येथे संस्कृतप्राधन केल्यानंतर सीडोन येथे भिक्षुवृत्तीने राहून संस्कृत, पालिभाषा व बौद्ध वाङ्मयाचे अभ्ययन. कलकत्ता व पुणे येथे काही काळ पाळीचे प्राध्यापक. गुजरात विद्यापीठाच्या पुरातत्त्व मंदिरात 'पालिभाषाचार्य' म्हणून अभ्ययन, संशोधन व अभ्यापन.

प्रा. कोसंबी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात व कार्यात बुद्धजीवन, बौद्धधर्मतत्त्वज्ञान, मार्क्सवादी विचारप्रवाह आणि गांधीप्रणीत अहिंसा, सत्याग्रह व अपरिग्रह यांचे अपूर्व रसायन दिसून येते. बुद्ध, धर्म आणि श्रम (१९१०) हा त्यांचा पहिला छोटोसा ग्रंथ. या पुस्तकातून, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील भाविकता, अज्ञातूची यांच्या बरोबरीने त्यांचा बुद्धिवादी व विविक्षक संशोधकीय दृष्टिकोन प्रकट झाल्याचे आढळते. बुद्धजीवा सारसंग्रह (१९१४) हा त्यांचा त्रिलंकारात्मक ग्रंथ. प्रथम खडात जातक कथांच्या आधारे बुद्धाचे पूर्वजन्मातील चरित्र, दुसऱ्या खडात बुद्धाचे समग्र चरित्र आणि तिसऱ्या खडात त्यांच्या उपदेशांचे विश्लेषण आलेले आहे. नगवान बुद्ध (१९४०) हा त्यांचा बुद्धचरित्रपर ग्रंथ. त्यातून त्यांनी तरकाळीन सामाजिक, वार्षिक व राजकीय इतिहासावरही प्रकाश टाकला आहे. बौद्ध संघाचा परिचय (१९२९) हा विनयपिटक व त्रिपिटक यांच्या अदृष्टकथांवर आधारित असा ग्रंथ अजून तोही त्रिलंकारात्मक आहे. समाधिमार्ग (१९२५) या ग्रंथात बुद्धाचे पुरस्कारिलेला अद्वैतिक मध्यम मार्गाचे विवेचन बुद्धधर्मविरचित 'विमुक्तिमार्ग' या पालिग्रंथाच्या आधारे केले आहे. भुवनिवाताचे मार्गांतर (१९५५) हा ग्रंथात मृत संज्ञिता, शुद्धपाठ, इतर पाठभेद स्पष्टीकरणात्मक टीका यांचा समावेश आढळतो. गार्थ-नाथाचा चापुकीमर्चने (१९४७) या ग्रंथात पार्श्वनाथाने प्रवर्तित केलेल्या चातुर्वर्ण्यधर्माचा उद्गम व विकास यांचे, तसेच, जैन, बौद्ध हिंदू आदी सर्व धर्मांचे गुणदोषविवरणपूर्वक विवेचन आलेले आहे. हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा (१९३५) या पंचलंकारात्मक पुस्तकात भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात समाजवाद, गांधीवाद व बुद्ध तत्त्वज्ञान यांचा समन्वय साधणारे नव्या मानवधर्माचे स्वतःचे सामाजिक तत्त्व, ज्ञान त्यांनी मांडले आहे. भारतीय संस्कृतीचा व्यापक आढावा घेणारे व मूलमार्गी विवेचन करणारे पुस्तक म्हणून हे महत्त्वाचे आहे. गोवि-तत्त्व (१९४७) हे नाटक व निवेदन (१९२४) हे १९११ पर्यंत या काळापर्यंतचे आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. पूर्वायुष्यातील घटना, मनावरील संस्कार यांचे अंतर्मुख वृत्तीने व प्रांजळपणे केलेले निवेदन असे या आत्मचरित्राचे स्वरूप आहे.

बी. गं. मोडे, के. ए. पोतवार

संदर्भ : (१) वा. द. मातोस्कर, 'बौद्ध चरित धर्मानंद कोसंबी', गोधंतक २९-१-१९. (२) नरहर कुंदवकर, 'मो. कोसंबी आणि नगवणीता', 'मराठवाडा', (विवाळी) १९६८. (३) मधुकर कासार, 'धर्मानंद कोसंबी' अस्मिताधर्म, आक्टो., मोन्थे., डिसे. १९७९.

खरे, काशिनाथ प्र्यंथक : (ज. १८९०-मृ. २८ सप्टेंबर, १८९८). वृत्तपत्रीय लेखक व ग्रंथकार. पुण्यातील 'सार्वजनिक सभा' या सुप्रसिद्ध संस्थेतील एक महत्त्वाचे कार्यकर्ते. 'सार्वजनिक काका' वासुदेव गणेश जोशी यांचे सहकारी.

यांचे लेख 'सुधारक' व 'ज्ञानप्रकाश' या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहेत. स्थानिक स्तराव्य, संक्षिप्त माहिती (१८८२), हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांची स्थिती व शेतकरीची कामे (१८८२), नववृत्तकथा निवेदन (१८८७), नवप्रदेशाची संक्षिप्त माहिती (१८९१), हिंदु आणि मुसलमानांत होणारे तडे व ते बंद करण्या-विषयी विनंती (निबंध, १८९५) या पुस्तक-पुस्तिकांचे लेखक, स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील समाजाभिमुख वृत्तीचे एक महत्त्वाचे लेखक.

उबा टाकळकर, अंजली कुलकर्णी

खरे, गणेश सखाराम : (ज. २१ ऑगस्ट, १८५४-गुल्होदर, कर्नाटक.-मृ. १० नोव्हेंबर, १९२२, पुणे). शिवकालीन अंगीचे कर्ते, गणितज्ञ व ज्योतिर्विद. १८७७ साली ओव्हरसीयरची परीक्षा प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण, इंजिनिअरिंग खात्यात नोकरी.

मराठी इतिहासकार मोकांना उपयोगी पडणारी अर्थ व संकेत देणारी- दोन पुराणे आणि 'काव्यरत्नाकर' व 'व्यासदेशातील वधावे' हे संग्रह-धनपर लेख प्रसिद्ध आहेत. श. वा. दीक्षित यांच्या 'व्योतिर्निवास' अथवा राणीची दोन घटका मोठा' या पुस्तकातील नक्षत्रपट खऱ्यांनी तयार केला, कृष्णाजी बल्लाळ देवळ यांच्या संगीतसाक्षात्कारीय सर्व निबंधातील गणितविषयक चर्चा व भुविविषयक योजना खऱ्यांनी तयार केल्या. गणिताच्या व्यासंगामुळेच इतिहाससंशोधकांना उपयुक्त ठरणार्या दीडशे वर्षांच्या शिबकाळीन जंत्रीचे काम त्यांनी बघाची साठी उद्यत्वावर पूर्ण केले. त्यापैकी नव्याणव वर्षांची जंत्री (शके १५५१ ते शके १९४९) पुढाच्या भारत इतिहास संशोधक संघटाने सरे जंत्री अथवा शिबकाळीन संस्कृत शकावली (१९२३) या नावाने प्रसिद्ध केली. यापूर्वी प्रभाकर मोडक यांनी शके १५० पासूनची आलिकडची जंत्री तयार केली होती. तत्पूर्वीच्या शिबकाळीन प्रसंगांचा कालनिर्णय करण्याचे कोणतेही साधन अभ्यासकांना उपलब्ध नव्हते. खऱ्यांच्या जंत्रीमुळे एक काटेकोर व सुलभ असे कालनिर्णयाचे साधन अभ्यासकांना लाभले. गणेशदेवशांचा 'तिथिचिंतामणी', केवनाना छत्रे यांचे 'ग्रहसाधनांचे कोषक', ज्योतिर्गणितविषयक ग्रंथ आदींच्या साहाय्याने खऱ्यांनी या जंत्रीत घटकापळांची नोंद केली आहे. वेळोवेळी पिले जंत्रीची 'ताहून सी पकी' केली आहे. या जंत्रीची रचना सोपी व सरळ असल्याने सर्वसामान्य वाचकांना कोणतेही गणिती विशेष करावे लागत नाहीत. शके १५५१ ते १९४९ पर्यंतच्या ९९ वर्षांच्या तिथी (घटका-पळांसह) घुसलमानी व इंग्रजी मदिने व तारखा यात दिव्या आहेत. ही जंत्री घालिवान शकानुबती असली तरी शकाबरोबर इसवी सन, सुहरसन, राजशक, जुलुसी सन, फसली सन यांचेही आकडे जाड ठशात पृष्ठाच्या शिरोभागी छापले आहेत.

उपा टाकळकर, मुलीला पाटील

खरे, गोविंद नारायण : ० वर्षे : (ज. १८७३-मृ. २९ नोव्हेंबर, १९४१). कपालेलक, आरंभी सदर्न मराठा रेस्वेत स्टेशन मास्तर. मिरज येथे वास्तव्य. 'दर्भ' या टोपण नावाने 'करमणूक', 'लोकमित्र', 'रत्नाकर', 'चित्रमयजगत्' या नियतकालिकांतून खऱ्यांनी कथा लिहिल्या. ओषध्याची काठी, आरमणान, बडीचा पत्ता (१९१५), महामारवाची पायिका सती त्रोवरी (१९१५), रंमकथा (१९१५) ही यांची पुस्तके प्रसिद्ध. यांच्या कथांतून तत्कालीन देशकालपरिस्थिती, इंग्रजी राज्य, भारतीय समाज व राजकारण यासंबंधीचे विचार व्यक्त झाले आहेत. कथा लिहिताना स्वयंस्फूर्तीविषयी स्वाभिमान निर्माण करून राष्ट्रीय हुरीची दीक्षा घावी, या बोधवादी दृष्टीने त्यांनी इतिहासाचा आणि पुराणांचा आचार घेतला. त्यांच्या अनेक कथा म्हणूनच प्रतीकात्मक झाल्या आहेत. तत्कालीन बाह्यमातृ कविता दिखणारा विनोद खऱ्यांच्या कथांतून बऱ्याचदा दिसतो. तत्पूर्वीच्या अद्भुतरम्य वातावरणातून मराठी कथा माहेर पडत असल्याच्या लुणा खऱ्यांच्या कथांतून आढळतात.

हरिवंश बोधत, मुलीला पाटील

खरे, धामुदेव धामनशास्त्री : (ज. ५ ऑगस्ट, १८५८, गुहागर, जि. रत्नागिरी-मृ. ११ जून, १९२४). कवी, नाटककार व इतिहास संशोधक, शिक्षण : सातारा व पुणे येथे. मिरज हायस्कूलमध्ये अध्यापक. लहापणीच मोरोपंत, धामनपंडित, मुक्तेश्वर या प्राकृत कवींची कविता यांनी मुखाद्गत केली. ते स्वतः काव्यरचना करीत. कौमुदी, तर्क-संग्रह, काव्ये यांना अभ्यास व 'मनोरमा', 'शब्दरत्न' या व्याकरण-ग्रंथांचे अध्ययन. १८७६ च्या 'कुष्काळात' 'महाराष्ट्र मित्र' या साप्ताहिकाचे सर्व संपादकीय लेख व्यवस्थापक बालिके यांनी खऱ्यांकडून लिहून घेतले.

१८८१ ते १८९१ या दहा वर्षांच्या काळात देव्याच्या 'आर्यमित्र', 'निबंधरत्न', 'काव्यरत्नावली' या नियतकालिकांतून शास्त्रीयुक्तांचे लेख, कविता, परीक्षणे प्रसिद्ध झाली. काव्यापुरव्या रामाराम कॉलेजातील विद्यार्थ्यांसाठी तुमोरकर (१८८४) हे ऐतिहासिक गद्य नाटक त्यांनी लिहिले व ते अतिशय लोकप्रिय ठरले. दोन वर्षांत त्यांच्या तीन आहत्या निघाल्या. समुद्रकाव्य (१८८४), पद्मवतराय व महाकाव्य (१८८८) ही यांची दोन काव्ये. पद्मवतराय या काव्यात १७२९ श्लोक असून त्यातून सन १७१५ ते १७५७ या काळातील हिंदुसाम्राज्याच्या लोकव्यतीचे दर्शन घडते. बालेरीय अभ्य स्फुट कविताही त्यांनी लिहिण्या आहेत. पद्मवतरायच्या प्रस्तावनेत त्यांनी आपली काव्यविषयक कल्पना स्पष्ट केली आहे. निर्वमक काव्याचा त्यांनी पुरस्कार केला.

मिरज येथे व्यापिक होऊन त्यांनी पटवर्धनी दसराचे संशोधन केले. या दसरात अनेक इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांची पत्रे आहेत. त्यांचा पहिला इतिहासविषयक ग्रंथ पाना प्रहल्लसिताचे चरित्र (१८९२) हा होय. हे चरित्र लिहिले जात असता मळे संस्थानच्या जुन्या दसराची माहिती त्यांना मिळाली. या दसराचे व पटवर्धनांच्या दसराचे त्यांनी सखोल संशोधन केले. यानंतर मिरज, कुर्दवाड, इचलकरंजी वगैरे संस्थानांच्या दसरांचा त्यांनी शोध घेतला. ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनातून मिळालेले निबडक हजारो ऐतिहासिक लेख त्यांच्या संग्रही होते. ते लेख प्रसिद्ध करण्याकरता त्यांनी १८९७ मध्ये ऐतिहासिक लेखसंग्रह नावाचे मासिक सुरू केले वण तीन वर्षांनंतर पुण्या वर्गणीदारांच्या अभावी ते बंद पडले. पुढे हे ऐतिहासिक लेख १८९७ ते १९२४ पर्यंत त्यांनी विस्तृत प्रस्तावनासह एकूण १२ खंडात प्रसिद्ध केले. त्याशिवाय अधिकार योग (१९०८), हरिवंशाची वसर (१९०९), इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास (१९११), माळोजी व शहाजी (१९२०), मिरज मकरव, हेदर अल्लोवरील तिसरी शहारी अशी ऐतिहासिक पुस्तके त्यांनी प्रसिद्ध केली. न. चिं. फेळकरांच्या 'मराठे व इंग्रज' (१९१८) या ग्रंथात त्यांनी लिहिलेला उपोद्घातही प्रसिद्ध आहे.

इतिहास संशोधनाच्या कामातील विरंगुळा म्हणून सत्तेच अर्थ उपा-दनाचा एक मार्ग म्हणून त्यांनी काही नाटके लिहिली. तारासंडळ (१९१४), सं. चित्रवचना-सं. कृष्ण काव्य (१९१७), शिबसंग (१९१९), लक्ष्मण (१९२२), सं. देशकंडक (१९३०) ही त्यांची नाटके प्रसिद्ध आहेत. छातील शिबसंग नाटक अतिशय लोकप्रिय ठरले होते. शुद्ध ऐतिहासिक स्वरूपाचे हे एकच नाटक असून इतर नाटकांत ऐतिहासिकतेचा आभाव उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील संविधानाचे बहुतांशी कल्पनात्मक स्वरूपाची आहेत. त्यांनी ही नाटके लिहिताना मुख्यतः संस्कृत नाट्यरचनापद्धतीचे अनुकरण केले आहे. ही सर्वच नाटके रंगभूमीवर यो व्यापार अंशाने यशस्वी ठरली.

उपा टाकळकर, मुलीला पाटील

संदर्भ : भट, वा. पी. प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, पुरुषोत्तम, धामुदेव धामनशास्त्री यांचे चरित्र व ग्रंथपरिचय पुढांचे व उत्तरार्ध, पुणे, १९२९.

खांबटे, महादेव लक्ष्मण : (ज. १८८६-मृ. ४ मार्च, १९४७). रत्नविषयक ग्रंथांचे कर्ते. काही काळ जळगाव येथे वकिली. नंतर जवाहिराचा व्यापार. नौकिक प्रकाश अथवा नोत्पाविषयी सर्व काठी (१९२५), रत्नपदीप, खंड १ (१९३१), खंड २ (१९३६) हे विस्तृत माहितीपर ग्रंथ आणि या तिन्ही ग्रंथातील माहिती संक्षेपाने देणारा लघुरत्नपरीक्षा (१९४१) हा ग्रंथ ही यांची साहित्यनिर्मिती. नौकिक प्रकाश व रत्नपदीप हे मराठीतले रत्नपरीक्षा विषयावरील बहुमोल ग्रंथ आहेत. या विषयावर पूर्वी एवढे विस्ताराने व शास्त्रीय

हानी लेखन झाले नव्हते. मराठी भाषा सोपी, सरळ व स्वभाष्येय बनवत करवारी आहे.

उभा टाकणकर, राम बाहे

खाडिलकर, (नाट्याचार्य) कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काका-साहेब : (ज. २१ नोव्हेंबर, १८७२, सांगली-मृ. २६ ऑगस्ट, १९४८, मुंबई). नाटककार. वृत्तपत्रकार व आध्यात्मिक विषयाचे अधिकारी लेखक. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण सांगली येथे. महाविद्यालयीन शिक्षण पुण्यात. बी.ए. (१८९९). दोन वर्षे सांगली येथे शिक्षक. पुढे कायद्याचे अभ्यासासाठी मुंबई येथे काही काळ वास्तव्य.

मराठी रंगभूमीचे सौंदर्य आणि सामर्थ्य अधिक वाढविणारे नाटककार म्हणून काकासाहेब खाडिलकर विशेष प्रसिद्ध आहेत. इंग्लंड व ऑथेलो या दोन नाटकांच्या अवलोकनानंतर या दोन नाटकांतल्या इंग्लंड व अयागो ह्या भूमिका एकाच नाटकात आणण्याची कल्पना त्यांना सुचली व त्यानुसार १८९६ साली सवाई माधवराव यांचा सुरू हे आपले पहिले नाटक त्यांनी लिहिले. त्यामधील सवाई माधवराव इंग्लंडवरून आणि केशवशास्त्री अयागोवरून घेतलेला आहे. त्याचे हे नाटक नंतर १८९५ मध्ये 'विविधज्ञानविस्तारा'त प्रसिद्ध झाले. ह्याच सुमारास मि. गोळे ह्यांच्या 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' या ग्रंथावरील अभिप्रायाचे चार लेख व 'गीतमधुदा'वरील लेख हे त्यांचे साहित्य 'विस्तारा'तून प्रसिद्ध झाले. मि. गोळे ह्यांच्या ग्रंथावरील परीक्षणलेखातून प्रकट होणाऱ्या खाडिलकरांच्या उज्ज्वल राष्ट्रवादी विचारांनी प्रभावित होऊन, लो. टिळकांनी खाडिलकरांना बोलावून घेतले आणि 'राष्ट्रीय महोत्सवाची आवश्यकता' या विषयावर त्यांच्याकडून लेख लिहून घेऊन तो १ सप्टेंबर १८९९ च्या 'केसरी'त अग्रलेख म्हणून प्रसिद्ध केला. 'केसरी'सारख्या राष्ट्रीय भाष्याच्या वृत्तपत्राची खाडिलकरांचा यामुळे जो संबंध जडला तो, १९१० ते १९१५ हा काळ सोडल्यास, टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत कायम राहिला.

खाडिलकर हे वृत्तीने जहाल राष्ट्रवादी होते. त्यांनी 'केसरी'तून लिहिलेल्या कित्येक लेखांतून त्यांची ही वृत्ती प्रकट झाली आहे. यामुळेच 'बौद्धगोळ्याचे रहस्य' यासारखे अनेक कडक लेख त्यांनी लिहिले. खाडिलकरांच्या यापैकीच्या दोन लेखांवरून टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात येऊन त्यांना सहा वर्षे काळ्या पाण्याची सजा झाली. टिळक मंडेलाच्या तुरुंगवासात असताना, 'केसरी'चे संपादकत्व अल्पकाळ खाडिलकरांकडे देण्यात आले होते. १९१० ते १९१५ या काळात 'केसरी'पासून दूर गेलेल्या खाडिलकरांचा टिळक सुद्धा परत येताच पुन्हा 'केसरी'शी संबंध जुळला व १९१८ मध्ये टिळक व न. चिं. केळकर विलासतेत गेल्यामुळे टिळक परत येईपर्यंत 'केसरी'चे संपादकत्व खाडिलकरांनी सांभाळले.

'केसरी' प्रमाणेच खाडिलकरांनी अन्ध वृत्तपत्रातूनही लेखन केले. १९१४ साली सुरू झालेल्या पहिल्या महायुद्धावरील 'चित्रमयजगत' मधून प्रसिद्ध झालेली त्यांची लेखमाला वाचकांना विशेष आवडली. टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी मुंबईच्या 'लोकमान्य' पत्राचे संपादकत्व काही काळ स्वीकारले होते. १९२३ मध्ये त्यांनी स्वतःचे 'नवाकाळ' हे वृत्तपत्र काढले व ते भरभराटीस आणले. 'नवाकाळ'चे संपादक असताना १९२९ साली त्यांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून एक वर्षाचा तुरुंगवास भोगावा लागला. १९३३ ते ३५ या काळात त्यांनी वैदिक वाङ्मयाचा सूक्ष्म अभ्यास केला. उपनिषदांवर प्रवचने दिली. ती पुढे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली आहेत. एक क्रांतिकारक मनोवृत्तीचा जहाल राष्ट्रवादी पत्रकार म्हणून खाडिलकरांनी केलेली कामगिरी महत्त्वाची आहे.

वृत्तपत्रकार म्हणून लोकजागृतीचे कार्य करीत असतानाही त्यांचे मूळ नाट्यप्रेम मंदावले नव्हते किंबहुना राजकारणातूनही त्यांना

नाट्यलेखनाची प्रेरणा मिळत होती. कर्शनशाहीचा जुलमी धुपाकूळ पाहूनच त्यांना महाभारतातील सेरभीसारख्या अगतिक व असहाय साप्तीचा फळ करणाऱ्या उन्मत्त कीचकाचे स्मरण झाले व कीचकवध (१९०७) या तेजस्वी नाटकाची त्यांनी निर्मिती केली. या नाटकाचा जनमनावर एवढा प्रभाव पडला की ब्रिटिश संसला या नाटकावर बंदी आणायी लागली. १९२६ मध्ये ही बंदी उठली. कालांतराने त्यांच्या मनावर गांधीवादाचा प्रभाव पडला आणि त्यांचेही पडसाद त्यांच्या उत्तरकालातील सावित्री, मेनका आदि नाटकांमधून उमटले. खाडिलकर हे 'पहिल्याने नाटककार' असल्यामुळेच नित्याच्या व्यवसायात मग्न असतानाही त्यांची नाट्यदृष्टी सतेज राहिली.

खाडिलकरांनी एकूण पंधरा नाटके लिहिली. यातील आठ नाटके मंगीत असून सात गद्य नाटके आहेत. यातील दोन ऐतिहासिक, एक स्वातंत्र्यसैन्यांचे (कल्पनात्मक) आणि नऊ पौराणिक नाटके आहेत. त्यांची नावे अशी - (१) सवाई माधवराव यांचा सुरू (१८९६), (२) काचनगडची मोहना (१८९८), (३) कीचकवध (१९०७), (४) वायकाचे बंड (१९०७, मूळ स्वरूप गद्य, १९१५ मध्ये त्याला संगीत स्वरूप देण्यात आले.), (५) नाऊबंदकी (१९०९), (६) पेंगवध (१९१०, सर बॉस्टर स्कॉटच्या 'टेलिस्मन' या कादंबरीतील ध्वजनाशाच्या कथानकावर आधारित), (७) संगीत भागावमान (१९११), (८) संगीत विवाहरण (१९१३), (९) सप्तश्रीका (१९१४), (१०) संगीत स्वयंवर (१९१६), (११) संगीत द्रौपदी (१९२०), (१२) संगीत मेनका (१९२६), (१३) सप्तवीरसर (१९२७), (१४) संगीत सावित्री (१९३३) आणि (१५) संगीत विद्वती संन्यास (१९३६).

खाडिलकरांची बहुतांश नाटके पौराणिक स्वरूपाची असली तरी ती केवळ रंजनात्मक नाहीत. त्यांच्या ध्येयवादी नाट्यदृष्टीचे दर्शन याही नाटकांमधून पडते. उदात्त आणि ध्येयवादी जीवनाचा आदर्श लोकांपुढे उभा करण्यासाठी, त्यांनी आपल्या नाटकांतून पौराणिक कथांचा उपयोग करून घेतला. समाजोन्नतीला साहाय्य होतिल अशी व्यापक आणि उदात्त तत्त्वे पौराणिक नाटकांतून त्यांनी गुंफलेली असल्यामुळे त्या तत्त्वांच्या प्रचाराला एक प्रकारची प्रतिष्ठा व भव्यता आपोआप प्राप्त होऊन त्यांची प्रभावसमता वाढली. क्वचित काही नाटकांतून त्यांनी प्रचलित राजकारणातील व समाजकारणातील ष्णलत प्रभांचेही संसृजन मोठ्या मार्मिकपणे केले.

संगीत भागावमान हे खाडिलकरांचे पहिले संगीत नाटक. ह्या व त्यानंतरच्या विवाहरण व स्वयंवर ह्या दोन संगीत नाटकांनी खाडिलकरांना संगीत नाटककार म्हणून लोकमान्यता मिळाली. मराठी नाट्यसुधीत 'गंधर्वपुगा'चा उदय झाला. बालगंधर्वासारख्या लोकप्रिय गायकाच्या कंठातून बाहेर पडलेली खाडिलकरांची अनेक पदे विलक्षण लोकप्रिय ठरली. त्यांची नाटके गद्य असोत वा संगीत, ध्येयात्मकता हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. पौराणिक व ऐतिहासिक व्यक्तिरेखांतून शाश्वत मानवी मनोवृत्तीचे जिवंत चित्रण ते करतात. कलापूर्ण व संशुद्ध रचना ह्या त्यांच्या नाटकांचा दुसरा महत्त्वाचा विशेष. परंपरेने चालत आलेल्या पौराणिक नाटकांना केवळ रंजनाच्या पातळीपुरतेच मर्यादित न ठेवता त्यांनी त्या नाटकांना उज्ज्वल व उदात्त ध्येयवादाची बैठक दिली आणि ते करताना नाटकाच्या कलात्मकतेची हानी होणार नाही असे रचनाचार्य प्रकट केले. गद्य नाटकासाठी शंक्सवियरचे आणि संगीत नाटकासाठी परंपरागत संस्कृत नाट्यरचनेचे अशी दोन्ही नाट्यतंत्रे त्यांनी समर्थपणे योजिली आहेत.

खाडिलकरांनी उत्तरायुष्यात भारतीय अभ्यासप्रवांचे सूक्ष्म अभ्ययन केले व प्रवचने दिली. ही प्रवचने (१) 'खाडिलकरांचा सद्ग', (२) 'खाडिलकरांचे संन्यासवदन व पुरुषसूक्त', (३) 'खाडिलकरांचे

ये दोरे व ईशावरुपोनिषद्', (४) 'साहिककराणे ठेकासीपोनिषद्' (५) 'साहिककराची अकाराची ठपासना' व (६) 'साहिककराचा वाडवत्त्वमेनेंशी अवाड व निमुखाची शिकवयूक' वा नावाने प्रसिद्ध आहेत. सत्यज्ञान आणि नित्य व्यवहार यांचा समग्रच साधल्याची त्यांची वृत्ती या प्रवचनांतूनही प्रकट झाली आहे.

पत्रकार व प्रवचनकार म्हणून लाहिलकरांनी केलेल्या कार्यापेक्षाही उच्च राष्ट्रीय आकांक्षा व्यक्त करण्याच्या व राष्ट्रीय सद्गुणांचे शिक्षण समाजाला देण्याच्या उदात्त हेतूने त्यांनी जी नाट्यसूत्री नियमां केली ती अत्यंत भेद दर्जाची आहे. त्यांच्या या कार्यामुळेच पुण्याच्या नाट्यसंमेलनाचे (१९९७) व नागपूर येथील महाराष्ट्र लाहिल्य संमेलनाचे (१९९१) अध्यक्षपद त्यांना मिळाले होते.

उभा हाकडकर, बलन धावावाडे, अरविद शामन कुलकर्णी

संख्या : (१) मा. मी. करके, 'आधिकारपीठा मादकपदार्थ', (२) व. मा. देहाई, 'आधिकारपीठा मादकपदार्थ'. (३) वा. क. कुलकर्णी, 'मादकपार आधिकार : एक अग्रसार'. (४) भगवत मादगीळ, 'आधिकारपीठा तीन मादके'. (५) 'आकाशम', ११ मार्च १९७१.

स्नानापूर्वकर, शिनायक पार्श्वरंगः (ज. १८५८-मृ. १ ऑक्टोबर, १९१९). ज्योतिर्विद. संस्कृतभाषा, व्याकरण, ज्योतिष या शिष्यांचे पारंपरिक व वात्स्याय अद्या दोग्ही पद्धतींनी अभ्यसन. पुणे येथील वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या भारतीय ज्योतिष व संस्कृत या शिष्यांवर परीक्षा, १८७५ मध्ये उत्तीर्ण. स्नानापूर्वकरांनी संस्कृतातील गणित व ज्योतिष मराठीत आणले. स्नानापूर्वकरांच्या श्रीमत्कराचार्यकृत लीळावली सोपणिक नाच/तर (१८९७) या ग्रंथात अंकांची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूल, घन, घनमूल, स्फुटकारी अपूर्णांक, गणितभेणी, भूमितीभेणी, क्षेत्रकृत इत्यादी विषय आले आहेत. श्रीमत्कराचार्यकृत बीजगणिताचे सोपणिक नाच/तर (१९११) या ग्रंथात वर्गप्रकृती, एकवर्णसमीकरण, अनेकवर्णसमीकरण इत्यादी प्रश्न चर्चिते आहेत. गोलाध्याय-पूर्वापे १ अध्याय १ ते (१९१३) या ग्रंथात याराण्या शतकातील ज्योतिषशास्त्राविषयक प्रश्नांचा विचार केला आहे. चौथा श्रीमत्कराचार्यकृत गणिताध्यायाचे सोपणिक नाच/तर (१९१३) हा ग्रंथ सर्वात महत्त्वाचा होय. यात चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहण, ग्रहांचे नियोदय, नित्यास्त बगेरे लग्नोल-शास्त्रविषयक माहिती आहे. स्नानापूर्वकरांनी वरील चार ग्रंथांद्वारे संस्कृतातील 'सिद्धान्त शिरोमणी' हा ग्रंथ मराठीत आणला. या ग्रंथाचा प्रकाशनकाल जरी १८९७-१९१३ हा असला तरी त्यांचा लेखनकाल १८९२ ते १९०० हा आहे. त्यांचा पाचवा ग्रंथ श्रीमत्कराचार्यकृत गोलाध्याय उत्तराधीचे सोपणिक नाच/तर मात्र अप्रकाशित आहे.

भास्कराचार्यांच्या 'सिद्धान्तशिरोमणी' या ग्रंथात अनेक ठिकाणी सिद्धान्त दिले आहेत, पण त्यांच्या उपरच्या दिलेल्या नाहीत. खानापूरकरांनी आपल्या भाषांतरात गणितविषयक सिद्धान्ताबरोबर त्यांची उपपत्तीही दिली. पौर्वात्य ग्रह गणितातील भेद काढून दाखव्यांचा त्यांनी प्रयत्न केला. खानापूरकरांच्या या ग्रंथावर स्या. रानडे, लो. दिलक, शंकर बालकृष्ण दीक्षित यांसारख्या तत्कालीन विद्वानांनी अनुकूल अभिप्राय दिला आहे.

याज्ञिकीय व पुरातनिके संशोधन (१९०७), सूर्यसिद्धान्ताचे त्रै-
वर्णिक भाषांतर, भुज्ययावि नक्षत्रोत्पत्ती (१९०९ व १९१०),
गोमपिपेक, ब्रह्मेय, विधी विधानाचींचे भाषांतर ही त्यांची मराठीत
लिहिलेली अन्य पुस्तके. वेनायकीय द्वादशाध्यायी, कुटसारा, अथ-
काण्ड, मुक्तिद्वय्या दोन पुस्तकांतील सिद्धान्ताच्या प्रतिज्ञांचा
इष्टतम संस्कृत अनुवाद, सिद्धान्तसार ही त्यांची संस्कृत पुस्तके
आहेत.

प्र. मी. नवरे, सुशोका वाटीक

आपण, गणेश भिरूण (दादासाहेब) : (ज. २७ ऑगस्ट, १९५४, दिगोली-मृ. १ जुलै, १९९८, अमरावती). राष्ट्रीय वृत्तीचे वडाहातील प्रसिद्ध वकील. नामांकित बरे, नाट्यसंक्षिप्त. डॉ. शिल्पाचे एक निकटवर्ती अनुयायी. कवचे राष्ट्रवादी. विविध भाषाकोषिद. औद्योगिकरित्या प्रसिद्ध. आपण यांनी स्वकालात विविध क्षेत्रात जरी कर्तव्य गाजविले असले तरी त्यांनी ग्रंथनिर्मितीतही फारच थोडी आहे.

त्यांनी लिहिलेले एकमेव पुस्तक म्हणजे उवा/सगी वाकमुखा
(१९१६).

वा. व. मागर्ह

पिस्ली, हरी रामचंद्र : (ज. ९ फेब्रुवारी, १८९०-मृ. - ११ जानेवारी, १८९४). हरिपंतांचे घराणे मुळावे अहमदनगराचे. पण कामानिमित्त त्यांचे बडील सहकुटुंब पुण्यास आले होते. येथेच हरिपंतांचा जन्म झाला. ते दीड वर्षांचे असतानाच त्यांचे बडील वारले. चौथ्या वर्षी त्यांची मुंज शाळी आणि सहा वर्षांचे असताना त्यांचा विवाह झाला. त्यावेळी बंधूंचे वय होते अकरे अडीच वर्षांचे. या बालविवाहात या गरीब कुटुंबाचा बराच खर्च झाला आणि त्रास सहन करावा लागला. हरिपंत घालेत जाऊ लागले होते, पण घरभ्या गरिबीमुळे त्यांना शिक्षणाबरोबरच कामही करावे लागले.

नवागठ मिशनरीना मराठी शिक्षणारे 'पंडीत' म्हणूनही हरिदत्त काम करीत. त्यामुळे मिस्त्री लोकांशी आणि त्यांच्या ग्रंथांशीही त्यांचा जवळचा संबंध येत गेला. पुढे १८१९ मध्ये घमांतर कसन ते मिस्त्री माले.

हरिपंताना संस्कृत व ईंग्रजी भाषांचे चांगले ज्ञान होते. या दोहो भाषातून त्यांनी काही पुस्तकांची मराठीत भाषांतरे केली आहेत. तसेच काही स्वतंत्र पुस्तकेही लिहिली आहेत. बायबलचे मराठी भाषांतर तपासण्याच्या कामात त्यांनी बहुमोल मदत केली. त्यांना कवितेची गोडी असून ते स्वतः चांगले कवी होते. बायबलचे ओवीबद्ध भाषांतर करायच्या त्यांचा मानस होता. त्यांचा उपोद्घात राहणून त्यांनी १०६ ओव्या लिहिण्या. त्याबद्दल त्यांची साक्षी, सुबोध आणि भक्तिरसपूर्ण रचना प्रत्येकास येते. हे ओवीबद्ध गिमलखरित्र पूर्ण झाले असते तर मराठी गिमली बाह्रमयात मोलाची भर पडली असती.

महेश्वर जायस

बाण्यः । (१) महमदाचा वृत्तान्त, मुंबई, १८५३ (इमजीवून
 भाषांतर). (२) मतपरीक्षा, भाग १ ला, मुंबई १८५६ (संस्कृताखन
 भाषांतर). (३) उद्धारमहिमा (काव्य), मुंबई, १८७५. स्वतंत्र
 चरित्र, चर्चा, अभ्यास. (४) मुद्रतप्रसार (मासिक) मे १९६३,
 पृ. ४-६.

० गंधर्व : पद्म कान्हीकर, बलवंत जनाश्रन

० गजानन : पहा सावरेंकर, शाळकूपन नामन

गडकरी, राम गणेश : • गोविंदाप्रज • वाळकराम • सवाई,
नाटकी : (ज. २१ मे, १८८५, गणदेवी, नवखळी-गुजरात, -मृ. २१
जानेवारी, १९१९, सावनेर, विदर्भ). कवी, विनोदी लेखक आणि
नाटककार म्हणून विशेष प्रसिद्ध. आठव्या वर्षांचे बडिलोचे निधन
झाल्याने पुढील सहा-सात वर्षे नववारी-कर्जत या ठिकाणी काढून
१९०० साली त्यांच्या मातोश्रींनी पुण्यात विवाह केले. १९०४ मध्ये
ते प्रवेशपरीक्षा (मॅट्रिक) उत्तीर्ण झाले आणि कर्जतमधील शाखल
झाले. पण वाचनवैभवा स्वभावामुळे औपचारिक शिक्षण घेण्यात
त्यांना रस वाटेनासा झाला. तेथून ते 'किलोस्कर नाटक कंपनी'त
अल्पवयीन नटांना शिकवणारे 'मास्तर' म्हणून नोकरीस लागले
(१९०६). येथे त्यांची औपाद कृष्ण कोल्हटकरांशी ओळख झाली
आणि गडकऱ्यांनी त्यांना आपले लेखनगुरू मानले.

गडकऱ्यांनी 'गोविंदामंत्र' या टोपणनावाने १९०९ पासून कविता-लेखन सुरू केले. 'आलव प्रेमाव' ही त्यांची पहिली कविता 'मनोरंजन' या त्या काळाच्या प्रतिष्ठित मासिकात १९०९ साली प्रसिद्ध झाली. ते स्वतःला केशवमुताचे 'सबे बेलें' म्हणत. केशवमुताच्या स्मरणार्थ त्यांनी 'तुत्तारीमंडळ' स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. तथापि गोविंदामंत्राचा पिढ केशवमुतापेक्षा भिन्न होता. **वाचनेजपती** (१९२१) हा त्यांच्या कवितांचा एकमेव संग्रह. यात त्यांच्या सुमारे दीडशे कविता (१९०९ ते १९१८ या काळातल्या) आहेत. विलक्षण कल्पनाशक्ती, अभ्युक्त भावना आणि त्यांना पेलणारी समर्थ शाब्दकथा त्यांनी गोविंदामंत्राच्या कवितेला तिचे एक खास रूप दिले आहे. गोविंदामंत्रांनी तात्त्विक, गूढगुंजननात्मक, आध्यात्मिक, सामाजिक अशा विविध विषयांवर कविता लिहिली असली, तरी प्रीतीचा—विशेषतः विकृत प्रीतीचा—प्रभावी आविष्कार त्यांच्या अनेक कवितांतून त्यांनी दाखविला आहे. प्रेमभाषना ही या कवितांमध्ये प्रामुख्याने येते. यामुळेच 'गोविंदामंत्र' हे 'प्रेमाचे शाहीर' म्हणून ओळखले जातात.

कोल्हटकर आणि खाडिलकर यांचा बाह्यमयीन ज्ञानसंघ घेऊन गडकऱ्यांनी मराठी नाट्यक्षेत्रात प्रवेश केला. बऱ्याच सहान्वया कर्मींच त्यांनी सुरसुंदरी नावाचे नाटक अजूनही तीन दिवसांत लिहून काढल्याचे सांगण्यात येते. १९११ मध्ये लिहिलेले **मेघसंवास** हे त्यांचे रंगभूमीवर आलेले पहिले नाटक. ते १९१२ मध्ये रंगभूमीवर आले. त्यापूर्वी त्यांनी दोन नाटके लिहिली होती. किलॉस्कर नाटक मंडळीच्या 'रंगभूमी' मासिकात त्यांनी **वेड्याचा वाजार** हे प्रहसन दोन अंक लिहून अपूर्ण सोडले होते. त्यानंतर **गर्भमिर्जीव** हे प्रहसाच्या कथेवरील नाटक 'किलॉस्कर' कंपनीसाठी लिहिले. पण नाट्यकला कलेक्टर जेकसनची हत्या झाली व **गर्भमिर्जीव**मधील राजकीय रंग प्रासदादक होईल असे वाटल्याने त्याचे हस्ताक्षरित महाळ करण्यात आले. दुसरे नाटक **पुण्यप्रवास** (१९१९). त्याचा प्रयोग १ जुलै, १९१९ रोजी किलॉस्कर नाटक मंडळीने केला. **राजसंवास** (अपूर्ण), **एक प्याळा** (१९१९) आणि **वाचनेजपती** (१९२०) ही नाटके त्यांच्या हयातीत रंगभूमीवर येऊ शकली नाहीत. **वाचनेजपती**चे शेवटचा प्रवेश त्यांनी मृत्युपूर्वी काही तास आधी लिहून पूर्ण केला.

कवितेप्रमाणेच गडकऱ्यांच्या नाटकांतूनही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब बारंबार दिसते. उण्यापुऱ्या १४ वर्षांच्या आयुष्यात आणि विशेषतः शेवटच्या सात-आठ वर्षांत त्यांनी जी बाह्यमयनिर्मिती केली, तिने त्यांचे नाव चिरस्थायी होऊन गेले. 'गोकुळ', 'धुंदिराज', 'घनःश्याम', 'कामण्या', 'तळीराम', 'सिंधू', 'गीता' यासारखी मराठी रंगभूमीवर अजरामर झालेली पात्रे आणि प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिक आणि शाब्दिक विनोद—त्यांचे प्रभावी आविष्कारण यामुळे ही नाटके आजही रंगभूमीवर यशस्वी ठरतात.

गडकऱ्यांचे असामान्य भाषाप्रमुख हा त्यांच्या नाटकाचा लक्षणीय विशेष. त्यांची भाषा प्रतीक-प्रतिमांची सडळ योजना करते व त्यामुळे ती काव्यात्म्य होते. ती लयबद्ध, प्रासयुक्त व प्रभावी आहे. अनेकदा उक्तींना सुभाषितांचे रूप येते. आत्यंतिकता हा त्यांच्या नाट्यलेखन शैलीचा विशेष आहे.

'रंगभूमी' मासिकात प्रसिद्ध झालेले दोन अंकी अपूर्ण **वेड्याचा वाजार** यात प्रहसनपरता आणि हास्यपरता आणि हास्योत्पादक पात्रांचे रंजक नमुने आहेत. या प्रकारच्या प्रहसनपरतेचे पुढे खूपच अनुकरण झाले.

'वाळकराम' या टोपण नावाने गडकरी यांनी स्वतंत्र विनोदी लेखनही केले आहे. **रिकासवचाची कामगिरी** (संपूर्ण वाळकराम) १९२१ साली प्रसिद्ध झाले. विडंबन व अतिशयोक्तीबरोबरच त्यामागचे दडलेले कारण हे लक्षणीय आहे.

गडकऱ्यांच्या काही अप्रकाशित राहिलेल्या स्फुट लेखनाचा शोधही डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांनी त्यांच्या प्रकाशित बाह्यमयबरोबरच, परिश्रमपूर्वक घेतला आहे. (संपूर्ण गडकरी माग १, २ व ३—संपादक व प्रकाशना डॉ. भीमराव कुलकर्णी—अनुक्रम १९८४, १९८४, १९८५).

क्रमशः

संदर्भ : (१) 'गडकऱ्यांची नाट्यम्युटी'—वसंत वातावरण वेसाई. (२) 'गडकऱ्यांचा विनोद'—वि. गो. माये. (३) 'गडकरी—स्वस्ती व बाह्यमय',—वि. गो. मायेकर. (४) 'नाटककार गडकरी'—डॉ. रा. गो. खाडिले. (५) 'गडकऱ्यांची संतार नाटके'—प्रा. प्र. वि. सरदेगामुख. (६) 'वाचार वाचा'—प्रा. प्र. वि. सरदेगामुख. (७) 'गोव प्रतीभावाचा'—डॉ. माधव गडकरी. (८) 'संपूर्ण गडकरी'—(प्रस्तावना) संपा. भाषावर्ग अवे. (९) 'संपूर्ण गडकरी'—(प्रस्तावना) संपा. डॉ. भीमराव कुलकर्णी.

० गणपत पिराजी : महा संदित (बसईकर), गणपत पिराजी

० गणेशमठ : महा बोडस, राजारामशास्त्री

गट्टे, मारायण कृष्ण : (ज. ७ मार्च, १८७०, वाई—मृ. १४ जुलै, १९११, वाई). इतिहासतज्ञ, चरित्रलेखक, ऐतिहासिक कार्दबरीकार व 'सरस्वती मंदिर' या नियतकालिकाचे संपादक.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण वाई, मुंबई व पुणे येथे. मुंबईस हजामान खात्यात नोकरी. १८९२ साली **संगीत अक्षरविषयक** नाटक लिहिले असले, तरी मराठी बाह्यमयक्षेत्रात त्यांचे जे महत्त्व मानले जाते ते **महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग** (१९०५) या ग्रंथाचे कर्त म्हणून. या ग्रंथात महाराष्ट्रातील शिवकालीन स्वराश्याच्या उदयाची पार्श्वभूमी त्यापूर्वीच्या विजयनगरच्या साम्राज्याच्या अस्तात अंशतः सापडू शकेल असे सूचित केले आहे. शिवजन्मतिथी, तुकारामकालीन मुष्काळ, बाजीराव जन्मशक अशा विषयांवर संशोधनात्मक लेखनही त्यांनी केले आहे. या. भी. ग. जिनसीवाले (१९०३) आणि **विष्णुवंत तने** (१९०६) यांची चरित्रे यांनी लिहिली आहेत. यांची **प्राचाचा कर्मी अथवा भोसले घराण्याचा अभ्युदय** (१८८९) ही मालोजी भोसले यांच्या जीवनावरील ऐतिहासिक कार्दबरी प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय त्यांच्या **वापारापळ चकवरी** (१९००), **मनूच किरला** (१९०६) या कार्दबरीही प्रकाशित झाल्या. 'विविधज्ञान-विस्तारा'तील 'गेल्या पंचवीस वर्षांतील कार्दबरी'चा परामर्श घेणारे त्यांचे समीक्षणारमक लेखनही उल्लेखनीय वाटते.

'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय' (१८९८) ही संस्था स्थापना करण्यात यांनी पुढाकार घेतला होता.

'सरस्वती मंदिर' हे नियतकालिक (प्रथम वार्षासिक, नंतर त्रैमासिक आणि शेवटी द्वैमासिक) त्यांनी वा. दा. मुंडले यांच्या संपादकीय सहकार्याने १९०१ ते १९०८ पर्यंत चालविले. त्यामधूनच त्यांचे बहुतेक ग्रंथरूप व स्फुट लेखात्मक वैचारिक बाह्यमय प्रसिद्ध झाले आहे.

श्रीधर गंगाधर बोडे, राम बोडे

गर्ग, शंकर काशिनाथ : ० नाट्यछटाकार दिवाकर : (ज. १८ जानेवारी, १८८९—मृ. १ ऑक्टोबर, १९११). 'नाट्यछटा'कार. पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयातून स्कूल फायनलची परीक्षा उत्तीर्ण. पुढे त्याच शाळेत इंग्रजी विषयाचे शिक्षक. इंग्रजी व मराठी बाह्यमय वाचनाचा छंद. १९१०—११ पासून लेखनाला प्रारंभ. प्रथम 'यॉर्क-गायर टूजिडी', 'फ्रॉऊस्ट' इत्यादी काही इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद त्यांनी केले, परंतु त्यांचे हे लिखाण प्रसिद्ध झालेले नाही. १९११ पासून ते नाट्यप्रसंग लिहू लागले व १९११ साली 'केसरी'तून 'नाट्यछटा' या शीर्षकाखाली दोन नाट्यप्रसंग प्रसिद्ध केले. त्यानंतर करमणूक, मनोरंजन, उद्यान, ज्ञानप्रकाश, रत्नाकर आदी नियतकालिकांतून

साध्या एकाच नाट्यछटा प्रसिद्ध साध्या. १९११ ते १९२९ या अठरा वर्षांच्या काळातील ह्या नाट्यछटा, जीवनानुभवातील नाट्यात्मकतेचे विविध प्रकारे आविष्कारण करतात. यांच्या 'नाट्यछटा' या संग्रह म्ये. रा. कृ. काणू यांनी नाट्यछटा ह्याच नावाने संपादित (वि. आ. १९१९) करून प्रसिद्ध केला आहे. या प्रकारचे लेखन करावे, ही कल्पना आपणाला ब्राउनिंगच्या 'ड्रॅमॅटिक मोनोलॉग' वरून सुचली, असे यांनी म्हटलेले असले, तरी त्या दोघांच्या जीवनानुभवाचे स्वरूप वेगळे आहे.

नाट्यछटेव्यतिरिक्त दिवाकरांनी केलेली इतर बाह्यमयीन कामगिरीही महत्वाची आहे. 'महालेदार राजा विचित्रा', 'अहो! मला वाचता येतंय', 'आले कोठून', 'गेले कोठे', अशा काही छोट्या भावपूर्ण मुंथर कथा, 'प्रवासी', 'निजलेले मूल', 'मर चौकात' असे साध्या सव्वाद्वीन-प्रसंगाद्वीन जीवनविषयक शोल आशय सुचविणारे नाट्यप्रवेश आणि कारकुनासारख्या सामान्य माणसाच्या वास्तविक आयुष्याचे स्वाभाविक स्वरूपात चित्रण करणारे तीन अर्फी कारकून नाटक इत्यादी साहित्य बाह्यमयीन हद्दीने नाट्यछटेइतकेच महत्त्वाचे आहे. त्यांचे हे सर्व लेखन संपूर्ण दिवाकर (१९३३) या ग्रंथनामाकाली प्रसिद्ध झाले आहे. सामान्य माणसाच्या मर्यादित विश्वातील क्षणोक्षणीची वैचारिक, भावनिक कळवळ साधेपणाने पण संवतपणे अभिव्यक्त करणे, हे दिवाकरांच्या लेखनप्रवृत्तीचे वैशिष्ट्य आहे.

१९१० ते १९३० हा दिवाकरांचा लेखनकाळ. हा काळ नाट्यक्षेत्रात साहित्यिक, कोष्टकर, गडकरी ह्यांच्या रंगभूमीवरील वैभवाचा तर काव्यक्षेत्रात रविकिरण मंडळ्यातील कवींच्या सुबोध कवितेच्या मासिकावून व कविसंमेलनादून झालेल्या प्रसाराचा काळ आहे. ह्या सर्व कोष्टकर-गडकरी आणि रविकिरण मंडळ्यातील मान्यवर समकालिनांच्या विश्वात दिवाकरांची लहानशी साहित्यसृष्टी तिच्या सध्या व आगळ्या स्वरूपामुळे महत्त्वाची अद्वीन मराठी साहित्यातील अगदी आजच्या प्रवाहात दिसणाऱ्या कलाविषयक संकल्पनेशी तिचे नाते आहे. दिवाकरांनी लिहिलेली केशसुतविषयक टिपणेही महत्त्वाची आहेत.

सरोजिनी वैद्य, राय बोडे

संदर्भ : (१) 'प्रस्तावना' - 'दिवाकरांच्या नाट्यछटा' - संपा. रा. कृ. काणू. (२) वा. कृ. कुळकर्णी, 'दिवाकरांच्या वाङ्मयाचे स्वरूप', 'ज्योत्स्ना', ऑक्टोबर १९३७ (३) सरोजिनी वैद्य, 'नाट्यछटाकार दिवाकर-एक व्याख्यान', 'केंसरी', ४ ऑक्टोबर १९८१.

गर्द, खंडो कृष्ण : ० बाबा गर्द : (ज. २ डिसेंबर, १८४८, गुर्जहायूर, जि. बेळगाव - मृ. १९ ऑगस्ट, १९२९, पुणे). कन्नड आणि मराठी या दोन्ही भाषांतील सभ्यसाची लेखक. शिक्षण स्कूल-फायनलपर्यंत. वडील शांकरभेदास्त्री असल्यामुळे बाबांना वेदान्ताची गोडो लहानपणापासूनच लागली. काही काळ. यांनी शाळा-तरासनीस म्हणूनही काम केले आहे.

बाबांनी सिद्धारूढ स्वामींच्या सांगण्यावरून विद्यारण्यांच्या संस्कृत पंचदशीचे आरंभी कन्नडमध्ये व नंतर मराठीत गद्यरूपात्मक भाषांतर केले. यांची बहुतांश रचना पद्यरूढ आहे. वेदान्ताची ओळख सर्वसामान्यांना अशाही या प्रेरणेतून मुदयतः वेदान्तावरील संस्कृत ग्रंथांच्या भाषारे यांनी आपली ग्रंथनिर्मिती केली. गीतेतील आणि वेदान्त-विषयक तत्त्वज्ञान सोपे करून सांगण्याकरिता वेगवेगळ्या चालीवरची रागदाटीतील पदांची रचना यांनी केली. गीतासुवसवरी (१८७०) हे भगवद्गोतेचे तात्पर्य कथन करणारे शंभर पदांचे काव्य. गीतेच्या अन्वाद्यातील विषयानुक्रमानुसार प्रत्येक अध्यायाचे तात्पर्य काढून ते सिद्ध केले आहे. गीतासुवसवरी किंवा वेदान्तसंग्रह (आ. २ री, १८९४) हे विद्यारण्यांच्या संस्कृत पंचदशीतील वेदान्त सोप्या रीतीने

सव्वाद्वीन सांगणारे पद्यात्मक काव्य. सुकुट सवसरी (१९२७) व सवींग वृद्धाचार्या (१९१७) हे यांचे अन्य पद्यरूढ ग्रंथ. पश्चिमा पुस्तकात भक्ती, ज्ञान, वैराग्य ह्या विषयांवरील अध्यात्मपर सुकुट पदे असून, पुनःवात योगवाशिष्ठातील राजा शिशुबल व त्याची आत्मज्ञानी राणी ह्यांच्या कथेवर आधारलेली पदे आहेत. हे काव्य बाबांच्या मूलमुळे अपूर्ण राहिले होते, ते नागपूरचे कवी कृष्णाजी गोविंद ताम्हणकर ह्यांनी पूर्ण केले. वरील वसुंधाखेरील विष्णुपुरी (१८८४) गोवर्धनविषया 'वेस्टेड थिंकेज' या दीर्घकाव्याचे दिंडी छंदातील १७० कडव्यांचे भाषांतरही प्रसिद्ध आहे.

विद्यारण्यांकृत सार्य पंचदशी (१८९५), सपुनानुवेदनन (१९१०), वसुंधाखेरील (१९१०) हे यांचे वेदान्त विषयावरील गद्य ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत.

उबा हाकळकर, राय बोडे

गर्द, राघोबा कृष्ण : (ज. १८५५-मृ. २ जुलै, १९१९). वैद्यक विषयक ग्रंथांचे भाषांतरकार व कवी. माध्यमिक शिक्षण बेळगावी व पुढील शिक्षण मुंबईच्या ग्रॅट मेडिकल कॉलेजात. वैद्यकीय व्यवसाय पुणे येथे.

ह्यांनी 'सार्य वाग्भट' (अष्टांगहृदय व त्याचे मराठी भाषांतर) भाग १-२ (१८९०-१८९१) व 'सार्य माचननिदान' (१९०४) या वैद्यकावरील संस्कृत ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर केले. ह्या दोनही ग्रंथांना जोडलेल्या उपोद्घातात त्यांनी आर्यवैद्यकाचे मोठ्या चिकित्सेने पर्यालोचन केले आहे. नाथगिरिदान या ग्रंथात इंग्रजी पद्धतीप्रमाणे अनेक रोगांची निदाने दिलेली असून शरीर व इन्द्रियविज्ञान यावरील एक निबंधही ग्रंथास जोडला आहे. त्यांचे हे ग्रंथ आयुर्वेदाच्या अभ्यासकमात प्रमाण मानले जातात.

त्यांना काव्यरचनेचाही छंद होता. सटीक इंग्रजीवादी (१९१९), सार्य व समश्लोकी शिवमहिम्न व जपनमुकुट शिवस्तोत्र (१९०५) ही त्यांची संस्कृतवरून भाषांतरित केलेली काव्ये. ह्या काव्यावरून त्यांची काव्यशाक्ती, भाषाप्रभुत्व व निर्दोष छंदरचना ह्यांचा प्रत्यय येतो.

उबा हाकळकर, राय बोडे

गव्हाणकर, राघोबा जनार्दन : ० राघोबा जनार्दन : (ज. १८१५-मृ. १८९७). दिग्दर्शन ह्या आद्य मराठी मासिकाचे पहिले संपादक व प्रकाशक. मुंबईतील एवरेशियांसाठी स्थापन झालेल्या 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' ह्या संस्थेचे जनक. मिलिटरी मे-ऑफीसमध्ये हेडक्वार्टर. बेळगाव येथे 'हुजुर रेस्पुटी कलेक्टर' व 'मॅजिस्ट्रेट' (१८४९-६८).

१८१७ साली इंग्रजी भाषा शिक्षणाच्या एवरेशियांच्या उपयोगाकरिता त्यांनी गुरे ह्यांच्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप असे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. १८४० च्या मे मध्ये दिग्दर्शन चा पहिला अंक त्यांनी प्रसिद्ध केला. 'दिग्दर्शन' म्हणजे मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह, असेच त्या मासिकाचे प्रदिवाक्य होते. अश्वधुनिक पाश्चात्य ज्ञानाचा स्वभाषीयांना परिचय घडवावा व त्यांना एक नवी हद्दी प्राप्त व्हावी ह्या त्यांचा दिग्दर्शन काढण्यामागील हेतू होता. १८१४ मध्ये त्यांनी ते भाऊ महाजनांना विकले व दोन वर्षांनी ते बंद पडले. तसेच त्यांनी ७ जून, १८४५ रोजी 'नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' मुंबईत स्थापन केली. हेच मुंबईमधील पहिलेवहिले सार्वजनिक ग्रंथालय.

इंग्रजी राज्यकर्त्यांच्या शिक्षणप्रसाराच्या धोरणामुळे व इंग्रजी भाषेच्या नजिकच्या संपर्कामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथमार्धात स्वदेशीसत्तीचा विचार करणाऱ्या ह्या काही थोड्या व्यक्ती त्या काळी होत्या, त्यांपैकी ते एक होते. त्या वेळी ज्ञानसाधन, ज्ञानोपासर्जन ह्यांचे जे एक नवे पर्व भारतात सुरू झाले, त्या प्रारंभकाळातील मराठी मायिकांच्या वृत्ति-प्रवृत्तींना काही ध्येयहद्दीने आकार देऊ इच्छणाऱ्या

मोजक्या शिक्षकांपैकी एक म्हणून राबोबा जनार्दन खांबा उल्लेख करायला लागेल.

उषा टाकळकर, राम बाबे

गार्हिकवाड, मीताराम रामचंद्र : (ज. १८५९, बापई, ता. देवगड, जि. रत्नागिरी—मृ. १८९७). शिक्षण मेट्रिकपर्यंत. खांबा रसायनशास्त्राचा खांगला अभ्यास होता. यांचा इतर विषयांचा व्यासंगही खांगलाच होता. त्यांनी बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत.

कुवकेकर पाठारम्भ (१८८९) हे त्यांचे पहिले स्थलवर्णनात्मक पुस्तक. त्यानंतर यांची विजापूरपर्यंत (१८८४), पुणे सहस्रवर्णन (भाग १-१८८९ व भाग २-१८८८) आणि जेजुरी नवैन (१८८७), अशी आणखी काही स्थलवर्णने लिहिली आहेत. विजापूराला मराठीत इमारती (१८८७) असेही एक पुस्तक यांनी तयार केले आहे. व्यक्तीरिषा (१८९४) हा त्यांचा भाषांतरित ऐतिहासिक ग्रंथ, 'स्टोरी ऑफ नेशन्स' ह्या इंग्रजी ग्रंथावारे तयार केला असून, तो बडोद्याच्या सयाजीराव महाराजांच्या उत्पन्नाने सुरू झालेल्या राष्ट्रकथामालेतून प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथरचनेशिवाय बाल्मीक व बाल योचे संयोग (१८८८) हा आरोग्यविषयक ग्रंथ यांनी सर्वसामान्यांच्या अडचणींचा विचार करून तयार केला आहे. त्यांनी निरंजनकविकृत 'चिद्बोध रामायण', बालकांड (१८८९) हा एक काव्यग्रंथही संपादिला आहे. पण त्यांची विशेष प्रसिद्धी आहे, ती स्थलवर्णनकार या नात्याने.

उषा टाकळकर, राम बाबे

गाडगीळ, कृष्णाजी परशुराम : (ज. १५ जून, १८४७—मृ. मे १८९४). नाटककार व अनुवादक. शिक्षणवृत्त्यावर बी.ए.पर्यंतचे शिक्षण घेऊन केले. आधी शाळाछात्यात व नंतर स्यायलात्यात नोकरी.

कडकजितीचा कळस (१८७४) हे एक अंकी नाटक. संवाद-लेखनातील कौशल्य व यथोचित वातावरणनिर्मिती, यामुळे परिणामकारक ठरले. 'शेवविभ्रम नाटक' (शेक्सपियरच्या द्वेस्कथ नाईट'च्या आधारे, १८९१), सत्सारासुल-'फ्लेसर्स ऑफ लाईफ' बरून (१८९३), सिलेरोचे निबंध, सजावटना हे त्यांचे अन्य लेखन. यांनी इंग्रजीतूनही लेखन केले असून काही कविताही लिहिल्या आहेत. (नेटिव्ह ओपिनियन, १४ मे, १८९४).

उषा टाकळकर

गायकवाड, संपतराव काशिराव : (ज. १९ मे, १८९४, कवळणे, खानदेश—मृ. १९३४). प्रवासवर्णनकार. भीमंत सयाजीराव गायकवाडांचे बंधू. बडोदा संस्थानात महत्त्वाची पदे भूषविली. ऑक्सफर्ड कॉलेजची 'रेसिडेंट ऑटलॉ'ची पदवी. बडोद्याच्या भीसबाजी पुस्तकालयाचे संस्थापक.

त्यांची स्वातंत्र्य (१९०७), विजाहाच्या ऐतिहासिक पद्धती (१९०८) ही व्याख्याने व मराठी, गुजराती, हिंदीतील प्राचीन काव्यवेद्यांचे मज्जनकुसुममाला (१९२०), मज्जनसुधासार (१९२३) हे संग्रह पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाले आहेत. शिवाय मेषाल्पका मवास (१९२८), नाझी तीर्थयात्रा (१९३३) ही उपयुक्त प्रवासवर्णने प्रकाशित झाली आहेत. आफ्रिकेतील अनुभव आफ्रिकेतील शिकार या ग्रंथात वर्णिले आहेत.

हरिश्चंद्र चोरात, कृष्ण केळापूर

गुंजीकर, गणपत भिकाजी : ० गणेश भिकाजी : [ज. १८५१, गुंजी (जिल्हा बेळगाव)—मृ. ५ सप्टेंबर, १८९५]. चरित्रलेखक, भाषांतरकार व अनुवादक. ह्यांचे बहुतेक साहित्य भाषांतरित आहे. स्वपराक्रम (स्माइल्सच्या 'सेल्फहेल्प'च्या प्रथम भागाचे भाषांतर), दानत (स्माइल्सच्या 'कॅरेक्टर'च्या प्रथम भागाचे भाषांतर), बालविषाद (फिशनबॉईच्या व्याख्यानाचे भाषांतर), जुळ्या बहिणी (१८९२),

करम बाबेला (१८९९) (संदर्भाकर तुळजाशंकर ह्यांच्या 'करम बेले' वा गुजराती पुस्तकाचा अनुवाद), महाराणी विक्टोरिया यांचे चरित्र (१८९७), कुटुंबचरित्र (आत्मकथन) अशी ह्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

जुळ्या बहिणी या पुस्तकात ओरंगजेबाची कडवी, मूर वृत्ती आणि त्याचाच पुत्र महंमदाचे पितृवासस्थ यांचे दर्शन घडते. महाराणी विक्टोरिया ह्या चरित्रात तिच्या जन्मापासून ते राजपुत्र विक्टोरिया मृत्युपर्यंतची माहिती असून, राणीच्या विविध गुणाबगुणांवर प्रकाश टाकीत टाकीत तत्कालीन इंग्लंडचे व हिंदुस्थानचे चित्र रेखाटले आहे. करम बाबेला या पुस्तकातून आपल्या प्राचीन राजकीय घराण्याबद्दलचा अभिमान स्पष्ट होतो.

मजिरी बेबेकर, कृष्ण केळापूर

गुंजीकर, रामचंद्र भिकाजी : (ज. १० एप्रिल, १८४३, जांबोटी, जिल्हा बेळगाव—मृ. १८ जून, १९०१, मुंबई). 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकाचे आद्य संपादक. मराठीतील 'मोचनगड' या पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीचे जनक; मराठी लघुलिपिचे आद्य उत्पादक. प्राथमिक शिक्षण जांबोटी व बेळगाव येथे. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून मेट्रिक (१८६४) व त्याच हायस्कूलमध्ये शिक्षक (१८६७). १८८८ साली हुबळी ॲंग्लोव्हर्नाक्युलर शाळेत हेडमास्तर व १८९२ साली बेळगाव भिख्याचे असिस्टंट डेप्युटी एड्युकेशनल इन्स्पेक्टर.

कॉलेजात असताना 'मित्रोदय' या वृत्तपत्रातून (१८६६) ते लेख लिहू लागले. इंग्लंडमधील 'एडिंबरो रिव्यू' व 'कार्टली रिव्यू' या नियतकालिकांच्या वतीवर मराठीत मासिक निघावे या विचाराने जुलै १८६७ मध्ये 'विविधज्ञानविस्तार'ची स्थापना झाली. त्याचे गुंजीकर हे पहिले संपादक. पण सरकारी नोकरीमुळे त्यांचे नाव अंकावर छापण्यात आले नव्हते. पहिल्या अंकात संपादकांनी या मासिकाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे : "याच्या परिमाणानुसार त्यात नानाविध विषयांचा संग्रह केला जाईल. शास्त्रीय विषय, देशज्ञान, विख्यात पुरुषांची चरित्रे, नवीन पुस्तकांचे गुणायगुणविश्लेषण, नीतिवादाचे निबंध इत्यादी अनेक विषयांचा संग्रह करणार आहो." गुंजीकरांना मराठी, संस्कृत व इंग्रजीबरोबरच गुजराती, कानडी व बंगाली याही भाषा अवगत होत्या. त्यामुळे या वाचनाच्या बळावर ते अनेक नावीन्यपूर्ण व विविध माहितीपूर्ण सदरे सजवू शकले. पहिली सात वर्षे (१८६७-७४) त्यांनी सातत्याने व परिश्रमपूर्वक संपादन केले. अनेक व्यासंगी विद्वानांचे सहकार्य मिळवून उच्च दर्जाचे ज्ञानप्रसारक नियतकालिक असा लौकिक त्यांनी 'वि. शा. वि.'ला मिळवून दिला. त्यांनी त्यात लिहिलेल्या लेखांतील काही निवडक लेख, संकलित लेख, मधम लंड (१९४२) यात आले आहेत. 'मराठी भाषा', मराठी भाषेचे कोश', 'देशभाषांची सुर्वशा', 'आपल्या भाषेची स्थिती', 'आपल्या भाषेचे पुढे काय होणार?', 'मराठी कविता', 'काव्य-विचार', 'व्याकरणविचार' आदी त्यातील लेख पाहिले म्हणजे त्यांचे सखोल विचार व तळमळ लक्षात येते. त्यांच्या चार स्नेह्यांनी मुंबईत सुरू केलेल्या (१० ऑक्टोबर, १८७१) 'दंभहादक' या मासिकासाठीही यांनी काही लेखन केले आहे.

नियतकालिकांसाठी चालणाऱ्या लेखनावबरोबरच त्यांचे स्वतंत्र ग्रंथ-लेखनही चालू असे. त्यांचे ग्रंथ पुढीलप्रमाणे : मोचनगड (ऐतिहासिक कादंबरी, १८७१), गोदावरी (अपूर्ण), अभिज्ञान शाकुंतल (भाषांतर, १८७०), रोमकेतुविजया (शेक्सपियरच्या 'रोमियो व ज्युलियट'चे भाषांतर १८७२), विद्यावृद्धीच्या कामी आमची भनास्था (व्याख्यान, १८८७), सरस्वती मंडळ (१८८४), भ्रमनिरास (१८८४), सोभाग्यरत्नमाला (१८८६), कौमुदी महोत्साह,

भाव-१ (प्रहोमी दीक्षित यांच्या 'विद्यालोक कोश' या संयुक्त व्याकरण ग्रंथाचे भाषांतर, खंड १, २, ३-१८७३; ४, ५-१८७८; ६-१८७९), मुंबईचे शिक्षण (मंगळगतीवरील मराठी टीका-१८८८), 'सामवेदिका', 'कलकत्ता' (१८९५), 'काव्य' (१८९८) किंवा 'कवि'चे विविध भाषांतर, 'सामवेदिका' (१८९८), त्यांचे भाषा, व्याकरण, विविध भाषांतरांची 'सामवेदिका' मिकाची मुंबई : संकलित लेख' संपा. अ. का. प्रियोत्तर, ह्या ग्रंथात संकलित केले आहेत. भाषा, व्याकरण, विविध मुपारणा, लेखनशुद्धी हे यांच्या विविध विषय होते. बाह्यम क्षेत्रात बाह्यभाषा अनेक समकालीनांना व उत्तरकालीनांना त्यांच्या लेखांनी विचारप्रवृत्त व कार्यप्रवृत्त केले. मोहनराव यांच्या रूपाने गुंभीरानी ऐतिहासिक कादंबरीचा एक उत्कृष्ट आदर्श निर्माण केला आहे. मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून ही विशेष उल्लेखनीय आहे. शिवाजीच्या लढय्यांकाळातील मराठांचे जीवन व तत्कालीन वातावरण यांचे जिवंत चित्रण या कादंबरीत आढळते. 'मोहनराव' योर्गनीच्या इतिहासाशी संबंधित अशी कादंबरी; पण ती पूर्ण होऊ शकली नाही.

न. डे. लालमकर, के. ए. पातदार

संदर्भ : प्रस्तावना, 'रा. वि. मुंबई' यांचे संकलित लेख' - संपा. अ. का. प्रियोत्तर.

गुणे, गंगाधरशास्त्री गोपाळ : (ज. ७ मे, १८८२, अरबी, नगर - मृ. २० फेब्रुवारी, १९५१, पुणे). वैद्यकाशास्त्रीय ग्रंथांचे कर्ते, आयुर्वेदाभ्यास कार्यक्षेत्री नि. वा कायस्थान्याचे संचालक व सुप्रसिद्ध वैद्य. १९१७ साली नगर येथे 'आयुर्वेद विद्यालया'ची स्थापना. १९१९ पासून 'भियविस्वास' या वैद्यक शास्त्रावरील मासिकाचे संपादन. 'वांकराचार्यांकडून 'वैद्यपंचानन' या पदवीने गौरव. अखिल भारतीय आयुर्वेद महामंडळाचे अध्यक्ष (१९१८).

गुणेशास्त्री यांनी इंग्रज-पुर्वकालीन अथवा प्राच्यकालीन १९२१ (१९१९), आयुर्वेदीय औषधि गुणवैज्ञानिक भाग १ ते ५ (१९२७ ते १९३४), आयुर्वेदकलाविषी (सहायक-कवचे, कृष्णशास्त्री, आ. ५ वी १९३०), सहाय्य व नाडीचक्रे (१९३४), आधिक सज्जित (आ. २-१९३१), आयुर्वेदीय चिकित्साप्रयोग (१९५०), हंडकम्पर, चिकित्सा आणि के. का. रा. कर्डीकर यांच्या औषधीसंबंध नामक ग्रंथात 'रसगुणादी' वर एक विस्तृत उपोद्घात असे प्रचलित केले आहे. 'भियविस्वास' मासिकातून २१ लेखांद्वारे याच्या आठवणी (१९४२ ते १९४४) प्रसिद्ध केल्या.

औषधिगुणवैज्ञानिक या ग्रंथात आयुर्वेदातील विद्येपथे व संयुक्त कला इत्यादी माहिती आहे. आयुर्वेदकलाविषी यात प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांच्या साहाय्याने औषधिगुणवैज्ञानिक व शारीरिक चिकित्सा दिलेली आहे. चिकित्सा प्रयोग या ग्रंथात व्यापक व साध्यामुष्या वनस्पतींचा उपयोग यांचे विवेचन आहे.

गविली लाटलीकर, कुवा केळापुरे

गुणे, पांडुरंग दामोदर : (ज. २० मे, १८८४, राहुरी, जि. अहमदनगर - मृ. २५ नोव्हेंबर, १९२२). भाषावैज्ञानिक. शिक्षण अहमदनगर व मुंबई येथे. एम.ए. १९०८ साली कर्जुसन कॉलेज, पुणे येथे संस्कृतचे प्राध्यापक. काही काळ सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजमध्ये बंदली. जर्मनीतील लायप्ट्सिग विद्यापीठाची पीएच.डी. संपादन. भांडारकर प्राध्यापिका संशोधन मंदिराच्या स्थापनेत (१९१९) पुढाकार.

डॉ. गुणे यांचे मराठीतील लेखन पुढीलप्रमाणे. जर्मनीतील लोकशिक्षण (पुणे, १९१६, काही भाग 'ज्ञानप्रकाश' मधून १९११-१२ साली प्रकाशित). मराठी कवितेच्या रूपांच्या व हळीच्या स्थितीविषयी तुलनात्मक मासिक विचार (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

वृत्ती १ : ५, १-समावेश : विविध ज्ञानविस्तार, मे-जून, १९१४), माझा मुंबईचा वयास (सवित्र, मुंबई १९१५); कविमैत्री (मनोरंजन, एप्रिल १९१५, शिवर व व्योमे हे कर्मज कवी); मराठी भाषेचा काव्यनिर्णय (भारत इतिहास संशोधन मंडळ संमेलन वृत्त ६, १९२०); अथर्वस भाषेतील वाङ्मय (भा. इ. सं. मं. संमेलन वृत्त ७, १९२१) कुलगुरु वि. वि. संघ व मराठी भाषेची उत्तरी [वि. हा. वि. गुले, सप्टेंबर, ऑक्टोबर १९२२, पुरवणी : ऑक्टोबर १९२२; पुनर्मुद्रित; मराठी भाषेची उत्तरी (वैद्य-गुणे वार्ता), मुंबई-१९२८].

गुण्यांच्या भाषा वैज्ञानिक लेखनपद्धतीवर त्यांच्या जर्मनीतील अभ्यासनाचा प्रभाव पडलेला आहे. ऐतिहासिक अंगावर त्यांचा विशेष भर दिसतो. त्यांचे प्रवासावर्षांनी मुलतः त्यांच्या पत्रांच्या स्वरूपाचे असल्याने त्यात सहजता व अकृत्रिमता आढळते. आधुनिक मराठी कवितेने घेतलेल्या नव्या पद्धतीचे त्यांनी स्वागत केले आहे. यांचा जेन इंडोव्हास व कर्मरिश्चि विज्ञानांची (पुणे, १९१८) हा भाषाशास्त्रावरील इंग्रजी ग्रंथ, अत्यंत महत्त्वाचा आहे. 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञान' हा विषय विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात स्थिर करण्यास डॉ. गुण्यांच्या स्वाध्यायानांनी (मुंबई विद्यापीठ, १९१७-१८) विशेष साहाय्य केले.

मनोरंजन व केळकर; अ. अ. वडाकर

गुणे, नारायण मुरलीधर : (ज. १ जून, १८७२, मलकापूर, विदर्भ-मृ. १० ऑगस्ट, १९४७, छिंदवाडा, म. प्रदेश). कवी, शिक्षण मंत्रिकपर्यंत. जिल्हा व्यावाधीक्षाचे कचेरीत कार्यरत. बाहीम, सुर्वेतापूर, अकोला ह्या शहरी दीर्घकाळ वास्तव्य. १९२९ साली संवानिभूत.

यांची सर्व कविता 'बी' (Bee) या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाली. पद्य-व्यंगिता ही पहिली प्रकाशित कविता. ती इ. ना. आपटे यांच्या 'करमणूक' पत्रात (१४ सप्टेंबर १८९१) प्रसिद्ध झाली. एका क्षीने परगावी गेलेल्या पत्नीला उद्देशून पाठविलेले वृत्तात्मक पद्य असे या कवितेचे स्वरूप आहे. त्यानंतर जवळजवळ बीस वर्षे त्यांची कविता कुठेही प्रसिद्ध झाली नाही. परंतु मासिक मनोरंजनात (जुलै १९११) त्यांची प्रतिभेच्या अलौकिक स्वरूपाचे वर्णन करणारी रेडगाचे ही कविता प्रसिद्ध होताच 'बी' कवींनी गोविंदाग्रज, ना. वा. टिळक यांच्या-सारख्या कवींचे व शिकोचे लक्ष वेधून घेतले आणि त्यानंतरच्या काळा, कुलांची ओजळ, विंगा, माझी कथा इत्यादी कवितांमुळे एक चिंतनशील तत्त्वज्ञ कवी म्हणून ते सर्वभूत झाले. त्यांच्या बहुसंख्य कविता 'मासिक मनोरंजन' मधून व काही 'चित्रमयजगत', 'करमणूक', 'विविधज्ञानविस्तार', 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', 'प्रतिभा', 'युगवाणी' ह्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या. कुलांची ओजळ (१९१४) हा त्यांच्या केवळ १८ कवितांचा संग्रह. यांच्याच कुसव्या आठवणीत (१९४७) जोडलेल्या पिकले घान हा त्यानंतरच्या ११ कवितांचा स्वतंत्र विभाग लक्षात घेतल्यास 'बी' कवींच्या एकूण उपलब्ध कवितांची संख्या ५० च्या आतच भरते. मात्र एवढ्या कमी कविता लिहूनही त्यांनी आधुनिक मराठी कवीत आपले स्वतंत्र असे स्थान आपल्या काव्यगुणांनीच निर्माण केले आहे. आचार्य अत्रे यांनी 'कुलांची ओजळ' या संग्रहाला लिहिलेल्या विवेचक प्रस्तावनेत "ते नावाने जरी 'बी' असले तरी त्यांचे कर्तृत्व 'ए-बन' दर्जाचे आहे" असे उद्गार काढून 'बी' हे केवळ पोएट नसून पोएट आणि फिलॉसफर आहेत" अशा शब्दांत त्यांचा गौरव केला आहे.

'बी' ची वैचारिक कविताही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांची ही वैचारिकता तत्त्वगर्भ व सर्व प्रकारच्या मानवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी आहे.

त्यांनी दीपण नावाने राजकीय स्वभावे झालेलेली केले आहे; मात्र ते स्वतंत्रपणे प्रकाशित झालेले नाही. त्यांच्या कवितेचे बाह्य रूप बरेचदा वंशही काव्याला जवळचे वाटले, तरी प्रगतिवादी विचारांचे आविष्करण करणारी त्यांची कविता अतंरंगाने आधुनिक ठरते.

म. डे. कामानकर, व. ड. वडावनाथ

संदर्भ : (१) 'बी' कवी, 'कुलाची ओजळ', 'प्रस्तावना' प्रस्तावनाकार आचार्य अत्रे. (२) मुक्ता केनेकर, 'बी' : चरित्र व काव्यचर्चा. (३) 'युगवाणी' - जेव्हा १९४९. (४) डा. म. कुलकर्णी, 'मराठी कविता : मुली आणि कवी' : 'बी' कवीची कविता'.

गुप्त, बाळकृष्ण आत्माराम ऊर्फ भाईसाहेब : (ज. ८ जानेवारी, १८५१, भिवंडी, जि. ठाणे - मृ. ८ मार्च, १९२५, कलकत्ता). हिंदुस्थानातील शास्त्रसंशोधित व्यवहारोपयोगी ग्रंथांचे लेखक. प्राथमिक शिक्षण ठाणे येथे. इंग्रजी शिक्षण मुंबईस. इंग्रजी राज्यात व होळकर-शाहीत अनेक महत्वाच्या व जबाबदारीच्या हुद्यावर त्यांनी काम केले.

त्यांनी कृतिशास्त्र, देशी कारागिरी (हुजर), आरोग्य, इतिहास, भूमिती अशा विविध विषयांवर सुमारे पन्नास-चाळीस लहानमोठी पुस्तके लिहिली. कृषिकर्मसंगत रसायनशास्त्र व भूगर्भशास्त्र (१८७९), जूट व गिलायती बांबडी (१८७९), हिंदुस्थानातील लोकमत (सी बार्नर यांच्या निबंधांचे भाषांतर-१८८०), देशी हुजर अथवा हिंदुस्थान देशातील कारागिरीचे वर्णन (१८८९), दारू पिने (१८९०), पश्चिम हिंदुस्थानातील हुजर (१८९१), मुक्ताळ निवारक (दु. आ. १८९१), होळकरशाहीतील पोवाडे (संपादन : १८९१), कर्तव्य अथवा शिल्पकलेपधोवी भूमिती (१८९१), जीवमतिक (घर व शरीर यांची स्वच्छता-१९०४), जुन्वात जुने मोठे लेख व त्यांचे जलकल (१९०६), स्मरणशक्तीची वृद्धि (१९०६), जातमाई जैन (१९०७), मोटस् ऑन ग्रेट ब्रिटीश हिस्ट्री ऑफ मराठाज (१९१२), पिछेपा पिना (१९१५) ही त्यांची लहानमोठी पुस्तके. इतिहास-संगत रसायनशास्त्र हे त्या कालखंडातील या विषयावरील बहुधा पहिलेच पुस्तक असावे. देशी हुजर या ग्रंथात भारतीय कारागिरी, कलाकुसर याविषयीच्या बऱ्याच वस्तुविषयक शास्त्रीय माहिती देण्यात आलेली आहे.

नवयुग, विविधज्ञानविस्तार, महाराष्ट्र साहित्य, सरस्वती प्रकाश, शेतकरी इत्यादी तत्काळीन नियतकालिकांतून उपरोक्त विषयांपैकी काही विषयांवर त्यांनी स्फुट लेखन केलेले आहे. स्थूल ऑफ आर्ट येथील म्युझिअमचा कॅटलॉग, व्हिक्टोरिया व ऑल्बर्ट म्युझियम येथील कॅटलॉग यांची रचना त्यांनीच केली आहे. ते १८८१-८२ साली 'कायस्थ प्रभुंच्या इतिहासाची साधने' हे मासिक चालवीत होते.

मिनी मोटलीकर, के. ए. वावदार

गुप्त, यशवंत राजाराम : (ज. १९ सप्टेंबर, १८८१ - मृ. ११ मार्च, १९५९). चरित्रकार व स्थलवर्णनपर पुस्तकांचे लेखक. इतिहाससंशोधक. शिक्षण बी.ए., एम.आर.ए.एस्. (लंडन). शासनाच्या पुराणवस्तु खात्यात अधिकारी.

कन्हाड (स्थलवर्णन, प्राचीन अवशेष इत्यादी, १९२९, दु. आ.), आमची परळीची (सज्जनगडची) पावा (१९२८), बारापुलीची लेणी (१९४२), सरदार सखाराम हरि गुप्त (चरित्र, १९४५), स्नेह (१९४९) ही यांची नवी माहिती देणारी पुस्तके. चरित्रग्रंथासह निबंधवजा पुस्तिका त्यांनी लिहिल्या. सरदार सखाराम हरि गुप्त यांच्या चरित्रप्रयाद्वारा पेशवाईकडे पाहण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोन मिळू शकतो.

हरिवंश चोरात, कुवा केळापुडे

गुरुजी, कृष्णाजी बाबाजी : (ज. ११ जुलै, १८४७, सातारा - मृ. १९ नोव्हेंबर, १९२२, महाडजवळील सरवली). चतुरस्र लेखक व पत्रकार. प्राथमिक शिक्षण सातारा येथे. स्वावलंबनाने इंग्रजी भाषेचे

ज्ञान मिळवून काही काळ मुंबई सरकारच्या कोकर्म विभागात नोकरी. स्वाभिमानासाठी सरकारी नोकरीचा त्याग. लो. टिळक हे भारावूनदेवत, तर समर्थ रामदास हे आध्यात्मिक गुरू.

गुरुजींच्या नव्यानी तळवार या काव्यावर त्रिटिस सरकारने जती आणली होती. त्यांनी लिहिलेली पुस्तके पुढीलप्रमाणे राष्ट्रीय सभा (१८८९), भीष्मचरित्र (१८९०), माकडीचरित्र (१८९०), अभिमन्युचरित्र (१८९१), श्री मध्वाचार्य यांचे लघुचरित्र (१८९८), लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचे वज्रास वर्षाचे चरित्र (भाग १-१९०९), श्री जयसोत्सव (१९०१), गोरक्षन का केले शशिचे ? (१९०८), नाटकाची स्थित्यंतरे : (प्रथम प्रसिद्धी - 'रंगभूमी', नोव्हेंबर, डिसेंबर १९११ व जानेवारी, फेब्रु. १९१२; प. आ.-१९११, दु. आ.-१९७५), तिरली अवका योगायोग चमत्कार (१९०२), जंगू (सामाजिक गोष्ट), संगतिपरिणाम (नाटक, कप्रकाश प्रसिद्ध - 'रंगभूमी' जानेवारी ते ऑगस्ट १९११), निधवाची वांगडी व निधवाची पगडी, पांगरगडचा मुनेवार (नाटक, १९१५), विगुणात्मक पोसवोपन (१९२२), याशिवाय 'रंगभूमी' मासिकांतून त्यांचे घरेच स्फुटलेखन प्रसिद्ध झाले आहे.

म. डे. जानोनकर, कुवा केळापुडे

गुर्जर, मुकुंद बाळकृष्ण : (ज. १८९७ - मृ. २० जानेवारी, १९००). भारतीय राजकारणसंबंधीच्या पहिल्या अनुवादित मराठी ग्रंथाचे कर्ते. मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या आद्य संस्थापकांपैकी एक.

भाऊ महाजन यांच्या 'प्रभाकर' पत्राचे (१८४९-५८) पुनरुज्जीवन त्यांनी केले. भारतीय परिस्थितीची मीमांसा करणाऱ्या वेगवेगळ्या विद्वानांच्या लेखांचा 'इंडियन पॉलिटिक्स' हा ग्रंथ हिंदुस्थानची राजनीति (१९०१) ह्या नावाने मराठीत भाषांतरित करीत असतानाच त्यांचे अकाली निधन झाले. भाषांतराचे उर्वरित काम नंतर द. ग. तिमये आणि श्री. नी. चापेकर यांनी पूर्ण केले.

हरिवंश चोरात, कुवा केळापुडे

गुर्जर, सीताराम वावाजी : (ज. १८५९ - मृ. १ एप्रिल, १९४०). नाटककार व कादंबरीलेखक. अव्वल इंग्रजी काळातील मराठी वाङ्मयाच्या पहिल्या पिढीतील लेखक. अन्धघाटी यथोपिका (१८७८), उबार दामोदर (१८८०), संगीत रत्नावली नाटिका (१८८२) आणि सीता (१८८९) ही पुस्तके यांच्या नावावर प्रसिद्ध झालेली आढळतात.

अन्धघाटी यथोपिका म्हणजे पंडितराज जगन्नाथाच्या 'अश्वघाटी' या काव्यावरील पद्यात्मक साकी वृत्तातील भाष्य आहे. उबार दामोदर हे सात अंकी नाटक 'प्रतिविजय' व 'दामाजीपंताची रसाद' या आधारित संत दामाजीच्या जीवन-चरित्रावर लिहिले आहे. नाटकमंडळी 'दामाजीपंताचा फाव' करीत. किर्लोस्करपूर्व काळातील नाटकांचे स्वरूप त्यातून कळते. संगीत रत्नावली नाटिका हा ओहर्पांच्या 'रत्नावली'चा अनुवाद आहे. मात्र तो सत्यशः नाही. सीता म्हणजे रामभार्या सीता, हिच्या ओवनावरील आधारलेली एक पौराणिक कादंबरी.

हरिवंश चोरात, कुवा केळापुडे

० **गुलायराय सीताराम :** पहा सुक्यनकर, भाळचंद्र गोखले, अवंतिकाबाई : (ज. १७ सप्टेंबर, १८८२ - मृ. २९ मार्च, १९४९). चरित्रलेखिका. वयाच्या नवव्या वर्षी लग्न. त्यानंतर श्रमुराच्या प्रोत्साहनाने घरीच इंग्रजी भाषेचे शिक्षण. इचलकरंजीच्या राणीसाहेबांबरोबर इंग्लंडला जाण्याची संधी प्राप्त. मुंबईस हिंदू महिला समाजाच्या संस्थापिका.

महात्मा गांधींच्या आमंत्रणावरून अवंतिकाबाई विशारमचे जाऊन चंपारणातील चळवळीत सहभागी झाल्या. तेथे गांधीजींच्या सान्निध्याचा त्यांना लाभ झाला. महात्मा गांधी यांचे चरित्र (१९१८) हे

ह्यांचे पुढाक लो. टिळकांच्या प्रस्तावनेवर प्रसिद्ध झाले. चरित्राखेरीज गांधीजींचा विशेष परिचय, लेख व व्याख्याने ह्यात समाविष्ट आहेत. महात्माजींचे कार्य प्रत्यक्ष पाहिल्यामुळे व त्यांच्या जीवनकळाची प्रत्यक्ष माहिती मिळाल्यामुळे हे चरित्र चांगले ठरले आहे. महात्माजींच्या कामगंगापासून तर लेखा व चंपारण झिझातील त्यांच्या कार्यापर्यंतचा भाग या चरित्रात आढळतो. गांधीजींच्या आरंभकाळात महाराष्ट्रात गांधीजींबाबतचा व विचारांचा प्रत्यक्षपूर्ण परिचय करून देण्याचे ह्याने अवयविकावाईचे हे चरित्र लक्षणीय आहे.

पा. वा. नागरीळ, रा. वा. वसो

गोखले, केशव गोविंद : (ज. १९ सप्टेंबर, १८९९-मृ. २९ मे, १९५२). साम्यवादी राजकारणविषयक लेखन करणारे प्रपकार व लघु-चरित्रलेखक. प्रभाषी वक्ते, शिक्षण बी.ए. पर्यंत, बेळगाव येथे बकिली, श्रीमंतच्या पाठशळीत आठ वेळा काश्बास (१९२१-४४). मुंबई कायदेमंडळाला काही काळ सदस्य.

आणीतवांतील सेजवरी राने (१९३३) हे यांचे पहिले पुस्तक. जयरामदास श्रीमतराम, दरबार गोपाळदास, कुमारप्पा भंडू, बलवतराम ठाकूर इत्यादी देशभक्तांची सक्षिप्त चरित्रे या पुस्तकात आहेत. सोमिहण्ट रक्षिकाचा संपत्तिव संपादन (१९४९) हा सुमारे तीन हजार पृष्ठांचा सप्त खंडात्मक ग्रंथ संकलनात्मक स्वरूपाचा आहे. १९१७ ते १९४७ ह्या काळातह्यातील रक्षिकेन राजकीयनाचे वर्णन या ग्रंथात आढळते. १९५३ (१९५३) हा कातिकालातील चीनचे चित्रण करणारा ग्रंथही माहितीपूर्ण आहे.

हरिचंद्र चोरात, रा. वा. वसो

गोखले, गंगाधर विश्वनाथ ऊर्फ नानासाहेब : (ज. २१ डिसेंबर, १८८९, कोल्हापूर-मृ. १ ऑक्टोबर, १९६०, पुणे). नाटककार, मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण. १९२३ मध्ये वयस्यवसायात प्रवेश. 'अकगोर' नाटक मंडळीचे (१९२९-३७) संस्थापक. गोखले यांनी सुमारे बीस-पंचवीस नाटके लिहिली. लं. माधयतिहा (१९२८) हे पहिले नाटक. स्वगव्याचे तोरण यांधण्याच्या ऐतिहासिक घटनेवरील ह्या नाटकाचे प्रयोग बालमोहन मंडळी करीत असे. सदसती व दुर्वर्तनी विद्यावर्धिका विरोधावर आधारलेले लं. विद्याधी (१९३१), केशनव्या आहारी गेलेल्या तळणीबरोबरच नव्या-जुन्याचा समन्वय साधणाऱ्या तरुणीचे जीवनचित्रण करणारे कालेज कुमारी (१९३५) आणि एका प्रथितवश साहित्यिकाच्या, कलेच्या व पुरोगामीपणाच्या नावावर कालगान्या, निघ व हांगी व्यवहाराचे चित्र रेखाटणारे नवे राज्य (१९४३) यांसारख्या सामाजिक नाटकांप्रमाणेच सैरधी (१९३५) हे पौराणिक व उत्तर पेशवाईतील बाहीर अनंतकंदी ह्याच्या जीवनावरील अक्षरवर्दी (१९५७) हे नाटक प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या नाटकांचे एकूण स्वरूप पारंपरिक आहे.

गुमवा सवनीय, मकली वन्हावणे

गोखले, विष्णु भिकाजी : ० विष्णुभावा प्रहाराः : (ज. २० जुलै, १८९५, शिरवली, जि. ठाणे - मृ. १७ फेब्रुवारी, १८७१, मुंबई). वेदोक्त धर्माचे प्रचारक व मिस्त्रीमताचे खंडनकर्ते लेखक. अखिल इंग्रजी आमदानीत जन्म. इंग्लिश सरकारच्या कलम लात्यात नोकरी-वयाच्या विसाव्या वर्षी ईशरसाक्षात्कार व नंतर आत्मज्ञान प्राप्तीसाठी मंत्रोपदेश. वेदोक्त धर्माच्या प्रसारासाठी आमरण भ्रमंती.

वेदोक्त धर्मप्रकाश (१८५९) हा ह्यांचा सुप्रसिद्ध ग्रंथ. ह्यांनी ख्रिस्ती धर्माच्या 'जुन्या' व 'नव्या' करारांचा खूब अभ्यास केला असल्याने ख्रिश्चन धर्मप्रचारकांच्या प्रचारातील विसंगती ते साधार दाखवीत. ख्रिस्ती धर्मशास्त्र हे परमेश्वर प्रणीत नसून मनुष्यप्रणीत आहे व म्हणून ते अपूर्ण विचारांचे आहे असे ते सिद्ध करित. ख्रिस्ती धर्मप्रताचे खंडन करीत असतानाच ते ज्या मानवी धर्माचे मंडन करीत

त्याला ते 'वेदप्रतिपाद्यधर्म', 'वेदोक्तधर्म', 'वैदिक धर्म' म्हणत व त्याचे मूळ वेदग्रंथात आहे असे सांगत. वेदोक्त धर्मप्रकाश या ग्रंथान त्यांनी हे सारे विचार बोधीत प्रकरणांतून नमूद केले आहेत.

बरीच प्रयाशिकाय नावाचे लिपू (१८५९) हा यांचा ओधीबद्ध पंचप्रकरणी ग्रंथ प्रसिद्ध असून 'मनुष्यजाती असे एक। हेच ज्ञान सम्यक' ही त्यातली भूमिका आहे. राजनीती (१८५९) हा राजकारण-विषयक ग्रंथ स्वतः करणारा निबंध ('वेदोक्त धर्मप्रकाश'च्या प्रथमावृत्तीत १५ वे प्रकरण म्हणून समाविष्ट) व सुलवायक राज्यप्रकरण ही निबंध (१८६७) हा स्वतंत्र पुस्तिकांरूपाने प्रसिद्ध झालेला निबंध प्रसिद्ध आहे. हे दोन्ही निबंध मुंबईच्या 'मराठी संशोधन मंडळाला' 'विष्णुभावा प्रहारा' ह्यांचे राजनीतिविषयक निबंध, (१९७५) या नावाने प्रसिद्ध केले. या दोन्ही निबंधातील विचार अत्यंत पुरोगामी व क्रांतिकारक आहेत. चणून्लोकी भावधन (१८६७), लहण-रिपनीचा निबंध (१८६८), गीतेवरील सेतुबंधनी टीका (सुमूनंतर प्रकाशित-१८९०) यांसारखी म्हानमोटी पुस्तकेही त्यांनी लिहिली. त्यांनी ख्रिस्तीधर्मप्रचारकांशी ठाकूरदार (मुंबई), येथील समुद्र-किनाऱ्यावर सुमारे बीस सभांतून जाहीर वादविवाद केला होता. हा वादविवाद बोपन या प्राधाने 'समुद्रकिनाऱ्याचा वादविवाद' (१८७२) ह्या वीरिकाप्राणी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केला.

म. डे. बानोलकर, रा. वा. वसो

गोखले, शंकरशास्त्री रघुनाथशास्त्री : (ज. २२ मार्च, १८५७, गावळडी, ता. राजापूर-मृ. २१ ऑक्टोबर, १९०४, कोल्हापूर). ग्रंथकार, पत्रकार व नाटककार. हाकेय शिक्षण पाच इष्टापर्यंत. त्यानंतर येथकाचा अभ्यास. काही काळ येथकीचा व्यवसाय. त्यानंतर 'विद्या-विलास' हा कोल्हापूरातील पहिला टाइपाचा कारखाना यांनी काढला (१८८५). पुढे विद्याविलास हे भारंभी मासिक व नंतर साप्ताहिक दिसासाहिक स्वरूपाचे नियतकालिकही काढले. तरुणकाळक (१८९२) हे वेद, वेदांगे व उपांगे ह्यातील मंत्र, गद्या, मंत्रद्रष्टे व ऋचांचा थोडक्यात सारांश देणारे मासिक यांनी बर्बर चालविले. हेमाग्री (वेद्यविद्याविषयक); पंचपनी वाग्मत् (१८९१), संसर्गजन्म व्यापिक अथवा गर्भाचे विकार (१८९५), संगीत रागोपसर्ग (पौराणिक नाटक, १८९७), आर्यांच्या भोवा विद्या (इतिहास, १९०४), परवारावरिज ही यांची पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

म. डे. बानोलकर, रा. वा. वसो

गोगटे, गणेश वामन : ० लीला : (ज. १८७४, गोळप, जिल्हा रत्नागिरी-मृ. १९२९). स्वामी विवेकानंदांच्या समग्र ग्रंथांचे भाषांतरकार, चरित्रकार व कथालेखक. शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिकनंतर काही काळ मुंबई येथे येथकीय शिक्षण, नंतर ते सोडून घड्याळ दुरुस्ती व लेखन हा व्यवसाय.

'राष्ट्रमठ', 'मनोरंजन' ह्या नियतकालिकांतून ह्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. वेदान्त विषयाच्या आवडीमुळे यांनी स्वामी विवेकानंदांच्या समग्र इंग्रजी ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर केले. ह्या अनुवादाचे तेरा खंड प्रसिद्ध झाले आहेत. पहिला खंड १९१३ मध्ये प्रकाशित झाला. शिकंदो येथील जागतिक धर्मपरिषदेतील विवेकानंदांच्या सुप्रसिद्ध व्याख्यानापासून (११ सप्टेंबर, १८९६) तर त्यांच्या मृत्यूपर्यंतच्या (४ जुलै, १९०६) काळातील व्याख्याने, लेख, पत्रे, उपदेश इत्यादी त्यांच्या साहित्याचा समावेश या समग्र ग्रंथात झाला आहे. हा अनुवाद आशयनिष्ठ आहे आणि रसाळही. यातील काही भाग कर्मयोग (१९६२), पाठ्यकळ योगसूत्रे (१९६२), राजयोग या नावांनी स्वतंत्र पुस्तकरूपानेही प्रकाशित झाला आहे.

ह्यांनी 'लीला' या टोपणनावाने 'मासिक मनोरंजन' मधून नव्याच लघुकथा व रहस्यकथा लिहिल्या. १९०० साली 'बाधुराव पंडित' हे नाव

हेऊन गॅरलॉक होम्स ही व्यक्तिरेखा मराठीत आणली. भारतगौरव-ग्रंथमालेचून त्यांची अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली. कोट टॉलस्टॉय चरित्र खंड १-५, केसरची पगळ, विजय विरमाक, ज्ञानदीप इत्यादी पुस्तके या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत. स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा महाराष्ट्रात परिचय करून देण्याचा बाबतीत यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

डॉ. दा. कळकर, बी. ए. विभाग

गोडबोले, कृष्णाजी पांडुरंग : (ज. १ सप्टेंबर, १८९१, वाई - मृ. १२ नोव्हेंबर, १८८९, पुणे). व्याकरणकार, गणित आणि ज्योतिषशास्त्र या विषयांचे लेखक. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण पुण्याच्या विभागात पाठशाळेत. बहिलांच्या साक्षिण्यात गणित विषयाची आवड व अभ्यसन. विविध शिक्षणसंस्थांत अभ्यापक, सिधी व काशी भाषांचे जाणकार.

त्यांची महत्त्वाची (१८५९, १८७१), ज्योतिषशास्त्र (१८९२), मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण (१९९७), सुक्रिडची पठिती चार पुस्तके (१८७४), वाकसंगोपन (१८८०), मिथी भाषेतील अक-गणित सिधी भाषेचे निरूपण, अशी काही छोट्यानी पुस्तके लिहिली. भाषेची महत्त्वाची हे गणेश देवशास्त्रा संस्कृत करणग्रंथाचे भाषांतर असून ते बामन कृष्ण जोशी (गव्हे) यांच्या सहकार्याने तयार केले. ज्योतिषशास्त्र हे चैबर्सच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे लिहिले आहे. मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण हे त्यांचे सर्वात महत्त्वाचे पुस्तक 'दक्षिणा प्रेस कमिटी'च्या जाहीर सूचनेवरून (१८९१) त्यांनी लिहिले. त्यांच्या तीन आवृत्त्या (१८९७, १८७४, १८९५) प्रसिद्ध झाल्या. मराठी गद्यात व विशेषतः पद्यात येणाऱ्या संस्कृत आणि अन्य साहित्य शब्दांचे विवेचन नव्याच प्रमाणात केले आहे. प्रत्येक नवीन आवृत्तीत त्यांनी माहितीची अधिकाधिक भर घातलेली दिसते. ऐतिहासिक दृष्टी, स्वतंत्र विचारसरणी, अनेक भाषांचा तुलनात्मक विचार, संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या संदर्भात मराठी प्रत्ययांची उगमस्थाने शोधण्याचा प्रयत्न, वाक्यविचार व व्युत्पत्तिविचार इत्यादीमुळे गोडबोले यांचा हा व्याकरण ग्रंथ महत्त्वाचा ठरला आहे. वेदांचे प्राचीन व वर्धमानारा इंग्रजी लेख थियॉसॉफिस्ट मासिकात (१८८१) प्रसिद्ध झाला असून ज्योतिर्गणिताच्या आधारे वेदकाल शकपूर्व ३० हजार वर्षे जुना आहे असे त्यात म्हटले आहे.

डॉ. दा. कळकर, रा. बा. वर्गी

गोडबोले, कृष्णाजी बल्लाळ : (ज. १८४९ - मृ. ७ नोव्हेंबर, १९१८, मुंबई). चरित्रकार व अनुवादक. प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण रत्नागिरी येथे. मॅट्रिक (१८६७) बहिलांच्या आकरिमक, मृत्युमुळे फौलज सोडून कुटुंबात संस्थानात (भाकरी पानी) नोकरी.

त्यांची अनाथ पांडुरंग (१८८८, १९१३), हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्यांचा इतिहास (१८९२), रॉबिनहुडचे चरित्र (१९०१), नाट्य स्टुडेंट एक्झिस्टन्सचे चरित्र (पूर्वार्ध १९११; उत्तरार्ध १९१२), ड्युप्लीचे चरित्र (१९१५) ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

अनाथ पांडुरंग हे पुस्तक म्हणजे विषयम बाऊन हॉके (१७९२-१८६०) ह्याने लिहिलेल्या 'पांडुरंग हरी' (१८२९) ह्या इंग्रजी कादंबरीचा अनुवाद होय. ह्या कादंबरीत दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या दिवसांचे वर्णन आहे. राज्यातील सर्वत्र माजलेल्या गोंधळाच्या व अनागोंदीच्या अवस्थेचे वास्तव शब्दचित्र या कादंबरीत पहावयास मिळते. भाषांतर सुबोध, सरळ व स्वाभाविक असून तिला दक्षिणा प्रार्थन कमिटीचे १०० रुपयांचे बक्षीस मिळाले होते. एल्फिन्स्टन व क्युप्रे या अनुक्रमे इंग्रज व फ्रेंच मुसलमानी चरित्रे गोडबोल्यांनी लिहिली आहेत. एल्फिन्स्टनचे चरित्र बरेच विस्तृत म्हणजे ६६० पृष्ठांचे आहे. रोजनिशा, अस्सल कागदपत्रे व अधिकृत

ग्रंथ यांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करून ते लिहिले गेलेले आहेत. एल्फिन्स्टन हा महाराष्ट्राचा दितकर्ता होता, या भूमिकेवरून लिहिलेल्या या चरित्राची हीही अत्यंत आकर्षक आहे. हिंदुस्थानास फ्रान्सने आपल्या अमलाखाली आणायला असे विचार मांडणारा क्युप्रे (१६९१-१७९४) हा पहिला युरोपियन मुसलमानी. त्यांचे गोडबोल्यांनी लिहिलेले चरित्र हे नृत्तान्तर्गत असले तरी बोधप्रद आहे. हिंदुस्थानातील एवढेहीच विद्यमान राज्ये, संस्थाने व जहागिरी यांचा इतिहास, पूर्वार्ध (१८९२) हा त्यांचा ग्रंथ म्हणजे कर्नल मेलेसनच्या 'ऑन हिस्टोरिकल स्केच ऑफ दि नेटिव्ह स्टेट्स ऑफ इंडिया' या ग्रंथाचा अनुवाद होय.

डॉ. दा. कळकर, रा. बा. वर्गी

संदर्भ : १. पुस्तक काढावर प्राप्त पद्यरमक टीका, १९२५. मुंबई इलाख्याचे प्रसिद्ध बहमंनर मा. मोंड स्टुडेंट एक्झिस्टन्सचे मागे चरित्र—पूर्वार्ध १९११, उत्तरार्ध १९१२.

Col. Meadows Taylor कृत Pandurang Hari या आधारे कुटुंबात, भाऊगाता १८८८, २ री भावली, गोधर्षन, पुणे, दुपिड.

गोडबोले, परशुराम बल्लाळ : (ज. १७९९, वाई - मृ. ३ सप्टेंबर, १८७४, पुणे). कवी, काव्यसकलक व संस्कृत नाटकांचे भाषांतरकार. वाई येथे अभ्यसन. मुंबईच्या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीत सहाय्यक म्हणून काम. काही काळ पुण्याच्या कलेक्टर कचेरीत व नंतर पुणे पाठशाळेच्या छापखान्यात सुपरिंटेंडेंट. १८५७ पासून मराठी ट्रांसलेटर व रेफी असलेल्या मेजर कॅंडीकडे साहाय्यक पंडित म्हणून नियुक्ती.

परशुराम यांचा मुंबईस असताना नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीतर्फे 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' तयार करण्यासाठी नेमलेल्या विद्वान मंडळीत त्यांची नियुक्त झाली होती. मार्क्सवर्थाचा मराठी-इंग्रजी कोश व डॉ. स्टीव्हनसनचे मराठी व्याकरण तयार करण्यात त्यांच्यांनी मदत केली. मे. कॅंडीचे मदतनीस पंडित म्हणून काम करताना मराठी पुस्तकांच्या तपासणाचे व शिक्षण खात्याच्या वार्षिक अहवाल लिहिण्यात मदत करण्याचे काम ते करीत. मेजर कॅंडीच्या मते त्या काळातील अनेक विद्वानांत त्यांचा हे भाषांतर करण्यात अधिक कुशल होते.

तात्यांनी पुढील सहा संस्कृत नाटकांची मराठीत भाषांतरे केली : (१) वेंकटेश्वर (१८५७); (२) उत्तर रामचरित्र (१८५९); (३) शाकुंतल (१८६१); (४) सुच्छकटिक (१८६२); (५) नागार्जुन (१८६५) व (६) शर्मा-परिचय. मराठीची जुनी परंपरा व प्रकृती लक्षात घेऊन त्यांनी ही भाषांतरे केली. व संस्कृत भाषेची प्रौढी, शब्दसौंदर्य आणि अर्थगौरव हे त्यांनी मराठीत आणले. भाषांतर करताना गद्याच्या ठिकाणी गद्य व पद्याच्या ठिकाणी पद्ये यांची योजना केली. मात्र ही पद्ये करताना मराठी प्रकृतीला धरून ओवी, अर्धग, साकी, दिंडो, लाबणी, कटाव, अशा लोकपरिचित मराठी छंदांचा व गेय पदांचा त्यांनी वापर केला. ते घांगले कवीही होते व तत्कालीन मराठी क्रमिक पुस्तकांतील नव्या कविता बहुतेक त्यांच्याच होत्या. मराठवाच्या इतिहासावर लक्ष्य मुलांकरिता सोपी कविता (१८६४), बालबोधासूत्र (१८७४), गंगामहाराज हे पद्यग्रंथ त्यांनी रचले असून वृत्तदर्पण (१८६०) हे छंदविषयक छोटे पुस्तक व केफावर्ध (१८६७) ही मोरोपंतांच्या श्लोक केफावलीवरील तात्यांची गद्यटीका महत्त्वपूर्ण आहे. ते प्राचीन मराठी कवितेचे व्यासंगी होते. व 'सर्वसंग्रह' कार माधव चंद्रोषा हुकले यांच्या जुन्या मराठी काव्य-संपादनाच्या कार्यात तात्यांचे त्यांना फार मोठे साख्य लाभले होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांनीही तात्यांचे हे ऋण मान्य केले आहे.

तात्यांचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे 'महाराष्ट्र भाषेतील कवितांचे वेचे' त्यांनी नवीन (१८५४) ह्या नावाने संकलित करून मराठी

रसिकाना सादर केले हे होय. मुकुंदराज, ज्ञानेश्वरादी सत्तापासून तर देवनाथ-राम जोशीपर्यंतच्या कवींची काव्ये, ससेच हिंदुस्थानी भाषेतील काही पदे व दोहरे, सगृह्यमधील काही काव्ये, आख्यायिका इत्यादींचा समावेश या नववीपासून अठराव्या शतकातील काही कवींची भोटक चरित्रेही त्याच्या ओढणी आहेत. इंग्रजी भाषावरील नवशिक्षितांची वाङ्मयीन अभिवृत्ती वाङ्मयीनवाचे कार्य या ग्रंथाने केले. त्याच्याच इयादीतच त्याच्या आठ आठव्या निष्ठावा होत्या. त्याची गोष्टची शतकांत-संस्कृत १८ वी आठव्या १९५७ साली प्रसिद्ध झाली. नववीत, भाग २२ (१८६१) हा ग्रंथही त्यांनी तयार केला होता.

ड. वि. कुलकर्णी, व. ड. न. शास्त्री

संघर्ष : व. वि. कुलकर्णी, 'वरसामासा गोडबोले', 'नववीतकार', 'जगाचीन मराठी साहित्यकार'.

गोडबोले, रघुनाथ भास्कर : (ज. १८२०, वाई-मृ. जुलै १८८७). कौशिकार. प्राचीन मराठी कवितेचे अभ्यासक व संपादक. पुणे येथे इंग्रजी भाषेचे शिक्षण. काही वर्षे लष्करात कारकुनी. नंतर शाळा-त्यात्यात शिक्षक.

त्यांनी 'इसकोश' (१८६१), 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' (१८७०), 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' (१८७६), 'भी ज्ञानेश्वरी परिभाषा' (१८७७) व 'भरतवर्षाचा अर्वाचीन कोश' (१८८१) हे पाच कोश तयार केले असून विवेकसिंधू (१८७५) व ज्ञानदेवगाथा ह्या काव्यग्रंथांचे संपादनही त्यांनी केले आहे.

'इसकोशा'त मराठी कवितांतील कठीण व निवडक अशा पुर्वोप शब्दांचा सुबोध अर्थ दिलेला आहे. याच्या पहिल्या भागात कवीचे वर्णन, कवितांमधील वेचे, कवितांमधील प्रत्यय, अर्थव्यं, गुणविशेषणे व क्रियाविशेषणे, क्रियापदे व शब्दांचे रूपांतर नियम दिले असून दुसऱ्या भागात शब्दार्थ कोश आहे. एकूण शब्दसंख्या सात हजारवर आहे. 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' हा त्यांनी मुंबई सरकारच्या विद्यालयाच्या मुद्राबळाने रचलेला सुटसुटीत असा कोश आहे. 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोशा'त भरतवर्षात पूर्वी होऊन गेलेल्या प्रख्यात स्त्री-पुरुषांची व्यक्ती, तसेच नवा पर्यंतादी स्थाने, राजधान्या इत्यादींची वर्णक्रमानुसार माहिती आढळते. ठिकठिकाणी पुराणांचे, स्त्रोतांच्या आकृष्टासहित आधार दिलेले आहेत. मराठी भाषेतील अशा रीतीचा हा पहिलाच कोश होय. पौराणिक व्यक्तिचित्रे, स्थळे व घटना ह्या बाबतीत हा कोश विश्वसनीय आहे. 'भरतवर्षाचा अर्वाचीन कोश' हात युधिष्ठिर हाकाच्या आरंभापासून आजपावेतो भारतात होऊन गेलेल्या नामांकित पुरुषांची चरित्रे, विश्वसनीय पद्धतीने व शक्यतेवर दिली आहेत. 'भीज्ञानेश्वरी परिभाषा' हा ग्रंथ राजकी अंधार गोष्टेकर त्यांनी १८७७ साली प्रसिद्ध केलेल्या 'ज्ञानेश्वरी' सोबत देण्यासाठी तयार करण्यात आला. ज्ञानेश्वरीतील कठीण शब्दांचा अर्थ समजण्यास व त्यातील काव्यसौंदर्याचे आकलन करण्यास प्रसूत कोश आर्थत उपयुक्त असल्याचा अभिप्राय विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी दिलेला आहे.

म. डे. सामोसकर, रा. वा. बला

गोडबोले, रायजी बहाळ : (अंदाजे. एकोणिसाव्या शतकाचा अनुप पाद व विसाव्या शतकाचा प्रथम पाद). आद्य शंकराचार्यांच्या ग्रंथांचे अनुवादक. औषधेय्यील हायस्कूलचे बराच काळ मुख्याध्यापक व पुण्याच्या ब्रह्मर्षी अण्णासाहेब पटवर्धनांचे शिष्य.

त्यांनी भीमशंकराचार्यांच्या मधोमधुपाकर व वेदांतकंठसरी या ग्रंथांचा पद्यानुवाद (अनुक्रमे १९१६ व १९१७) केला आहे. हा अनुवाद आर्यावद असून शक्य तितका मूल्यानुसारी आहे. लो. टिळकांच्या काळातील 'स्वराज्याच्या मोहिमा'स उद्देशून लिहिलेले नवमिथुनीत (१९१७) हे स्वतंत्र प्रबोधनपर काव्यही प्रसिद्ध आहे.

म. डे. सामोसकर, मंजरी कुलकर्णी

गोडबोले, रायजीशास्त्री स्वराज्यशास्त्री : (ज. १८१४, वाई-मृ. ८ सप्टेंबर, १८९१, पुणे). भाषांतरकार व व्याकरणकार. मूळचे वाईचे. व्यवसाय मिथुनीचा. चरित्रार्थासाठी पुण्यास आगमन. तेथे विभागवाग वाङ्मयीन वाटशाळेस अभ्यसन. काही काळ इंग्रजी अधिकाऱ्यांस मराठी शिकविण्याचे काम. नंतर सरकारी शाळात्यात्यात नोकरी. 'इक्षिता प्राज्ञकमिटी'चे चिटणीस म्हणून पंचवीस वर्षे काम. त्यानंतर 'मराठी ट्रान्स्लेटर' म्हणून नेमणूक.

महाराष्ट्र देशाचा संक्षिप्त इतिहास (१८७६) हे पाठ्यपुस्तक व हिंदुस्थानातील लोकांचा संक्षिप्त इतिहास (१८८५) व रोचकपण कृतो ह्यांचे चरित्र (भाग १ सा, १८७१) ही अनुक्रमे इतर व दानि-यल दीको यांच्या इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरे प्रसिद्ध असून, मराठी भाषेचे मध्यम व्याकरण (१८९७) हे यांचे स्वतंत्र पुस्तक आहे. नारायणशास्त्री साठे व नारायण चौडदेव जोशी ह्या दोघांच्या मदतीने राजकीशास्त्रांनी हे पुस्तक लिहिले. 'मराठी ट्रान्स्लेटर'च्या पदावरून शांभोपयोगी मराठी पुस्तके स्वतः लिहिणे व लिहवून घेणे, ती छापविणे इत्यादी कामेही यांनी केली.

म. डे. सामोसकर, मंजरी कुलकर्णी

गोडसे (वरसईकर), विष्णु बाळकृष्ण : गोडसे भटजी : (ज. १८२७, बरसई, ता. पेण, जि. कुलाबा-मृ. १९०१). प्रवासवृत्त-लेखक, यात्रिकी जाणणारे मिथुन. द्रव्याजनासाठी १८५७ च्या मार्चमध्ये उत्तर हिंदुस्थानात यांनी प्रयाण केले. परंतु १८५७ च्या क्रांतियुद्धात काही काळ अडकून पडल्याने ते अडीच वर्षांनी जन्मगावी परतले.

महाराष्ट्र याच १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत (१९०७) हे ह्यांचे प्रवासवर्णन प्रसिद्ध आहे. गोडसे उत्तर हिंदु-स्थानात प्रवासात असताना, अठराशे सत्तावनच्या धुमधर्मीचे स्वरूप त्यांना जवळून पाहता आले. त्याही येथे राणी लक्ष्मीबाईंच्या आभवा-लाही ते राहिले होते. ह्यासंबंधीचे आपले अनुभव त्यांनी १८८४ च्या सुमारास लिहून काढले. इतिहासकार चि. वि. वेद्यांना ह्या लिखाणाच्या बळा उपलब्ध झाल्यावर, त्यांनी आवश्यक ते संपादकीय संस्कार व बदल करून हा प्रवासवृत्तांत (१९०७ साली) प्रसिद्ध केला. त्याची कुसरी आवृत्ती (१९४८) प्रा. न. र. फाटकांच्या प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध झाली. म. म. दत्तो बामन पोतदार यांनी गोडसे भटजींच्या मूळ हस्तलिखितास संतोतत अनुसरणारी चौथी आवृत्ती (१९६६) प्रसिद्ध केली. मराठीतील आद्य प्रवासवर्णन म्हणून हा वृत्तांत महत्त्वाचा आहे. शिवाय १८५७ च्या युद्धाचे एका एतद्देशियाचे प्रत्यक्षानुभववाच्या आधारे केलेले वर्णन म्हणूनही तो मोलाचा आहे. तत्कालीन समाज-स्थितीचे वास्तव दर्शनही या पुस्तकातून सांगले पाडते. या प्रवास-वर्णनाची होलीही लक्षणीय आहे.

हरिवर्धन चोरात, मोनल निसळ

गोरे, नीळकंठशास्त्री शिवरामशास्त्री (नेहमिया गोरे) गोन्हे : (ज. ८ फेब्रुवारी, १८२५-मृ. २९ ऑक्टोबर, १८९५). हिंदुधर्माचा त्याग करून अँग्लिकन चर्चद्वारा ख्रिस्ती धर्मात गेलेला पहिला व्युत्पन्न महाराष्ट्रीय ब्राह्मण. मूळ घराणे चित्तपावन. देशवाङ्मया अस्तानंतर व कुसरे बाजीराव पेशवे ब्रह्मावर्ती स्थिरावल्यानंतर, जी महाराष्ट्रीय कुटुंब उत्तर भारतात चरित्रार्थासाठी गेली त्यातील एक कुटुंब दिनकरराव गोरे यांचे. बांद संस्थानचे दिवाण म्हणून चाकरीस लागले. १८२६ मध्ये वयाच्या सत्तराव्या वर्षी त्यांचे निधन झाले. त्यांना चार मुलगे. शिवराम हा थोरला. या शिवरामपंताचा नीळकंठ हा मुलगा. जन्म ८ फेब्रुवारी, १८२५ रोजी नीळकंठाच्या जन्माच्या वेळी कुटुंब काशी येथे स्थानांतरित झाले होते. शिवरामशास्त्री यांचा वेद, उपनिषदे, पुराणे इत्यादींचा व्यासंग होता. व्यवसाय शास्त्री-पुराणिकांचा. आनुवंशिक

विद्युता ग्राम करून हाच बहिर्भोषाजित व्यवसाय करून नीळकंठ गोरेंनी आयुष्याची वाटचाल प्रारंभिली. काशीच्या रस्त्यावर मिस्त्री धर्म-प्रचारक त्यांना आडळले. त्यांना हिंदुधर्मसंबंधातील विपरीत प्रतिपादनाचे राग येऊन नीळकंठ बनारसच्या मिशनमध्ये बांद घालण्यासाठी गेले (१८४६). पुढे मिस्त्री धर्माबद्दल आग्या निर्माण झाल्याने ते १८४८ मध्ये मिस्त्री झाले.

मिस्त्री धर्मात प्रवेश केल्यानंतरची पन्नास वर्षे व्यतीत करणारे नेहमिया गोरे यांचे पुढील चरित्रही रोमांचकारी आहे. त्यांनी दोन वेळा इंग्लंडला भेट दिली. मिस्त्री झालेला शीलाचा पोरसबदा राजा कुलिपसिंग याचा ज्येष्ठ सोवती म्हणून ते पुनः १८५० मध्ये प्रथम इंग्लंडला गेले. राणी व्हिक्टोरियाने नेहमियांना भेटून बोलाविले. त्याचप्रमाणे ज्ञानविषासू गोन्हे यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठात मॅक्समुलर या जर्मन पंडिताची भेट घेतली. 'जिफ्स फ्रॉम जर्मन वर्कशॉप' या मॅक्समुलरच्या ग्रंथात या भेटीचे वर्णन आहे.

उत्तर आयुष्यात १८७६ मध्ये नेहमिया यांनी पुनः इंग्लंडला भेट दिली. आता फादर गोन्हे म्हणून ते ख्याती पावले. १८७७ साली मिस्त्रीधर्म प्रचारासाठी त्यांची पंचहोद मिशनमध्ये पुण्याला नेमणूक झाली. ग्रंथलेखन व मिस्त्रीधर्म प्रचार हेच आता त्यांचे जीवनकार्य बनले. त्यावेळी इंग्लंडात असलेल्या 'पंडिता रमाबाई' यांचे पत्रद्वारा शंका निरसन करून त्यांना मिस्त्रीधर्म स्वीकारण्यास अनुकूल करण्यात गोरे यांचा हात असल्याचे, पंडिता रमाबाईंनी आपल्या आत्मनिवेदनात म्हटलेले आहे.

१८८६ पासून फादर गोन्हे वेद-आळशी-पंढरपूर येथे धर्मप्रचारार्थ जाऊ लागले. 'तुकाराम' हे हिंदु समाजाच्या सर्व भ्रमजीवी घरात पसरलेले असल्याने, ते धर्मप्रसाराच्या आड येणार हे ओळखून नेहमिया यांनी तुकारामांच्या अभंगांचा विशेष अभ्यास करून तुकारामांचे धर्मविषयक ज्ञान (१८९२) हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकात तुकाराम हे पंज वेदांती असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.

नेहमिया गोरे यांनी मराठी, इंग्रजी व हिंदी भाषेत मिळून एकूण सुमारे चौदा पुस्तके व यास-बायोस पुस्तिका लिहिल्या. त्यांची प्रमुख मराठी पुस्तके अशी - (१) *मिस्त्रिधर्म हे प्रचरण आहे यास काही प्रमाण आहे काय?* (पृ. २००), १८८६, पुणे. (२) *मिस्त्री धर्मनामपुस्तकातील बदलाची मीमांसा* (पृ. १६०), १८८६. (३) *धर्मनामसमाजाचा धर्म ऐक्यवृत्तिकल्पित असल्याने अनुष्णाच्या उपयोगी पडणार नाही.* (पृ. ११), १८८४. (४) *वेने इला-यलींगा उपवेश* (पृ. ३२), १८८४. (५) *पवित्र गुणधर्मसमाजाच्या असाध्य असण्याची प्रमाणे व त्यातील आक्षेपनिवारण*, मुंबई (पृ. ९७), १८९७. (६) *तुकारामांचे धर्मविषयी ज्ञान*, मुंबई (पृ. १००), १८९२. (७) *मिस्त्री धर्माची सरपता*, मुंबई, १९११.

हिंदी पुस्तकात हिंदुधर्माच्या सहा दर्शनांवर टीका असलेला *पह-दर्शन दर्शन* (पृ. ३५०) १८६०, हा त्यांचा ग्रंथ महत्त्वाचा मानला जातो.

वयाच्या सत्तराव्या वर्षी २९ ऑक्टोबर, १८९५ या दिवशी मुंबईला उमरळाडीच्या मिशनमध्ये पहाटे नीळकंठशास्त्री (नेहमिया) गोन्हे शिस्तवासी झाले.

वि. व. कामेटकर, मास्कराव जाबब

गोन्हे, चंद्रशेखर शिवराम : ० चंद्रशेखर : (ज. २९ जानेवारी, १८७१, नाशिक-मृ. १७ मार्च, १९३७). अभिजात पंडिती बळगाचे आधुनिक कवी. शिक्षण नाशिक, बडोदे व पुणे येथे. प्रवेशपरीक्षा अनुत्तीर्ण. व्यवसाय-बडोदे संस्थानात नोकरी. संस्कृत, मराठी आणि इंग्रजीचा गाढ व्यासंग. मुंबई उपनगर साहित्य संमेलनातील

कविसंमेलनाचे अध्यक्ष (१९२९). बडोदा संस्थानचे राजकवी (१९१२-१७).

अर्बाचीन कविता (पूर्वार्ध) (१९०३) (ग्रंथप्रसारक मंडळी बडोदातर्फे प्रकाशित) चे संपादन यांनी केले असून त्यात २५ कवींच्या रचना व चरित्र समाविष्ट आहे. कवी दत्त, व. कों. घाटे यांचे साहाय्य लाभले होते.

चंद्रशेखरांची 'कोकिल' ही गाजलेली पहिली कविता. ती पुण्याच्या 'करमणूक' साप्ताहिकात १८ मे, १८९५ मध्ये प्रथम प्रसिद्ध झाली. त्यांच्या कवितांचा *चंद्रिका* (१९१२) हा संग्रह प्रसिद्ध असून याच संग्रहातील हा निबडक पद्यीत व अन्य तीन अशा अडतीस कवितांचा संग्रह *कुंजकूचन* (१९१३) या नावाने प्रसिद्ध झाला.

चंद्रशेखरांचे काव्यलेखन केशवमुतापासून रविकिरण मंडळापर्यंतच्या तीन तपाहून अधिक अशा प्रदीर्घ कालखंडात झाले. पण त्यांच्या कवितेची एकंदर प्रकृती आधुनिक कवितेपेक्षा अभिजात पंडिती कवितेची अधिक मिळतीमुळती आहे. त्यांची कविता आत्मनिष्ठ असल्यापेक्षा ती अधिकतर प्रमाणात वस्तुनिष्ठ आहे. त्यांच्या काव्याचा आणखी व अधिकारपद्धती यात विमुक्त अभिजातवादाचे दर्शन होते. ओज, माधुर्य व प्रसाद या गुणांच्या दृष्टीने केलेली शब्दांची अचूक निवड, संस्कृतप्रचुर व नादमधुर अशी निर्दोष व सुडोल वृत्तरचना, व्याकरणशुद्ध भाषा, यमक-अनुप्रासांचा सहज विलास, ही त्यांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये. त्यांच्या काव्याची बैठक चिंतनशील व विचार-प्रधान आहे. त्या सर्व वैशिष्ट्यांचा उत्कर्ष त्यांच्या अपूर्ण परंतु अपूर्व अशा 'गोदागोरव' या दीर्घ काव्यातून झालेला दिसतो.

चंद्रशेखरांनी अनेक इंग्रजी कवितांची भाषांतरे व रूपांतरे केली. 'काय हो चमत्कार' हे 'Suffolk Miracle' नावाच्या एका कवण रसात्मक काव्याचे रमणीय रूपांतर असून ते मराठी काव्यसृष्टीत अजोड मानले जाते. 'चितोपंत उदास' ही मिष्टनच्या अनुक्रमे 'L' elegro आणि 'I' - 'Panseroso' या इंग्रजी कवितांची रूपांतरेही उत्कृष्ट आहेत. चंद्रशेखरांच्या अनुवादकीकृत्याची ग्वाही त्या रूपांतरीकरण मिळते. मिष्टनच्या कवितेतील पौराणिक दाखल्यांना व निर्देशांना समांतर असलेले आपल्या पुराणातील दाखले व निर्देश हे या रूपांतरित कवितांचे खास वैशिष्ट्य आहे. 'स्वदेशमीती', 'चेतनवृत्त', 'धनवासाची सुले', 'धनगर व तत्त्ववेत्ता', अशा कितीतरी अनुवादिता पण स्वतंत्र वाटाव्यात अशा त्यांच्या कविता आहेत.

उषडं गुपित (१९३३) व किष्मतपूरचा जहागीरदार (१९३६) ही त्यांची दोन स्वतंत्र खंडकाव्ये. उषडं गुपित हे ग्रामीण जीवनावर आधारित व ग्रामीण संवादाचा वापर करण्यात आलेले खंडकाव्य असून, किष्मतपूरचा जहागीरदार हे भीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या मुवर्गमहोत्सवानिमित्त लिहिलेले प्रासंगिक खंडकाव्य आहे. सोमनाथ नावाचे आणखी एक खंडकाव्य त्यांनी लिहावयास घेतले, पण ते अपूर्णच राहिले. चंद्रशेखरांची रचना पळेदार आहे. वृत्तयोजना निर्दोष व आशयाला पोषक अशी आहे. 'उद्देशिका' (उदा. तारातरंग, रंगराव हर्ष, चितोपंत उदास), 'विलापिका' (उदा. दत्तविद्योग), 'नाट्यकाव्य' (उदा. काय हो चमत्कार) कथाकाव्य (उदा. किष्मतपूरचा जहागीरदार, उषडं गुपित) अशा विविध काव्यप्रकारांतील रचना त्यांनी केल्या आहेत. संस्कृत अभिजात काव्यपरंपरेत मुरलेल्या चंद्रशेखरांनी उषडं गुपित या कथाकाव्यात ग्रामीण बोलीचा वापर करावा यावरून त्यांची समकालीन आधुनिक काव्यप्रवाहाशी समरस होण्याची वृत्ती दिसते. माधवराव पटवर्धन, वि. द. घाटे आणि ग. त्र्यं. माडखोलकर या रविकिरण मंडळातील

कवींनी चंद्रशेखरांचे स्मृतीचे संस्मरण केले आणि या कवींना चंद्रशेखरांच्या कवितेविषयी आभारिण्या होनी.

ब. ना. कोडो, मोनिका पुता

संदर्भ : (१) घाटे, वि. द. 'कविराज चंद्रशेखर', 'काही आठवडे व एक स्मृती', (विशेषण मंडळ, मुंबई, पृ. १०४-१११) (२) पदसंग्रह बा. भा. 'क. रावराव चंद्रशेखर', 'भोकरिमण', एप्रिल १९१७, पृ. ७४९-७५५. (३) 'चंद्रशेखर' या काव्यमंडळाना व. भव. भावभावकर यांनी लिहिलेली प्रस्तावना

- ० गोविंदपंत : पहा केलकर, भीष्म चंद्रशेखर
- ० गोविंददास : पहा केलकर, भीष्म चंद्रशेखर
- ० गोविंदसुत : पहा कुलकर्णी, शारदा विनायक
- ० गोविंदसुत : पहा विद्यालकर, परशुराम गोविंद
- ० गोविंदपंत : पहा गडकरी, राम गणेश
- ० गोस्वामी, पृथ्वीगिर हरिगिर : पहा पृथ्वीगिर हरिगिर

गोळे, महादेव दिगंबर : (ज. १८ फेब्रुवारी, १८५९, मडें, त्रि सातारा—मृ. ८ डिसेंबर, १९०९, नासिक). चर्मविषयक ग्रंथांचे कर्ते. शिक्षण मराठी व इंग्रजी पाचव्या इयत्तेपर्यंतचे बरीच झाले. मॅट्रिक (१८७७). शाण्यानंतर डेक्कन कॉलेज, पुणे या संस्थेतून संस्कृत व तत्त्वज्ञान हे विषय बेझन बी.ए. कॉलेजमध्ये दक्षिणा केली म्हणून नियुक्ती. कॉलेजमध्ये 'पदार्थविज्ञान' हा विषय शिकविता यावा म्हणून त्या विषयात एम्.ए. (१८८४). 'डेक्कन एम्प्लेकेशन सोसायटी'चे एक आजीव सभासद. सोसायटीच्या कार्यसूचन कोलजात 'पदार्थविज्ञान' विषयाचे प्राध्यापक. प्रान्तीय गो. ग. आगरकरांच्या मृत्यूनंतर कार्यसूचन कोलजाचे प्राचार्य (१८८५-१९०२).

प्रि. गोळे ह्यांनी देवा (सोपपत्तिक व संप्रयोग दिलेली व्याख्याने, (१८९१), शाळेचा अभिमान व कुटुंबाचा अभिमान (आयुष्यातील कर्तव्याविषयी विद्यार्थ्यांना उपदेश, १८९४), मराठी सातवे पुस्तक अथवा शास्त्रीय विविध विषयांचा संग्रह (१८९५), स्थूलिक स्थल व स्थलस्थली लोकांचे कर्तव्य (१८९७) अशी काही व्यवहारोपयोगी विषयांवर पुस्तके लिहिली असली, तरी नाम्नह आणि रवांची पिढा (१८९५) व हिंदुधर्म आणि सुधारणा (१८९८) या दोन ग्रंथांमुळे त्यांना ग्रंथकार म्हणून मान्यता मिळाली. समाजाच्या उन्नतीविषयीच्या तीव्र तळमळीतून या ग्रंथांची निर्मिती झाली आहे. तत्कालीन पांढरपेसा वर्गाच्या प्रवृत्तीची चिकित्सा करून एकूण समाजाच्या भवितव्याची सधेतोड चर्चा प्रस्तुत ग्रंथातून आढळते. स्वतःला आधुनिक सुधारणावादाचे एकरीपण स्पष्ट करणे आणि हिंदुधर्मातील काही परंपरांचे मर्म विवशद करणे, ही त्यांच्या ग्रंथलेखनाची प्रमुख प्रयोजने.

ग. डे. भागोकर, ब. क. बन्नालपाडे

प्रिअर्सन, (सर) जॉर्ज पद्वहम : (ज. ७ जानेवारी, १८५१—मृ. ८ मार्च, १९४१). ब्रिटिश राजवटीतील सनदी अधिकारी, भारतीय भाषांचे अभ्यासक व भारतीय भाषा सर्वेक्षण योजनेचे सूत्रधार.

भारतात बिहार येथे सनदी अधिकारी म्हणून १८८४ साली काम सुरू केले. भारतातील अनेक प्राचीन व अर्वाचीन भाषांचे व लिप्यांचे त्यांना ज्ञान होते. १९०१ च्या जनगणनेत भारतातील भाषांची प्राथमिक पाहणी केल्यानंतर 'लिथिस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' (भारतीय भाषा-सर्वेक्षण) हे नाते त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले व त्या सर्वेक्षणाचे फळ म्हणून १९२८ पर्यंत त्यांनी केलेल्या भाषिक-अभ्यासाचे अनेक खंड प्रकाशित झाले. काही खंडांच्या बाबतीत स्टॅन फोनी या डॅनिश भाषा वैज्ञानिकाचे साथ डॉ. प्रिअर्सन ह्यांना झाले असले तरी त्या सर्वेक्षणाचे मुख्य भेद त्यांनाच द्यावे लागते. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांचा अनेक विद्वत्समाजक सन्मान करण्यात आला.

अनेक प्राकृत, अर्वाचीन इंडो-आर्यन भाषांतील जुन्या ग्रंथांचे संपादन; प्रिन्सी, काश्मिरीसारख्या अनेक भाषांचा व्याकरणिक अभ्यास व बिहार पीएचट लाईट (१८८५) हे लोकजीयनाबरोल पुस्तक ही डॉ. प्रिअर्सन ह्यांची कामगिरी महत्त्वाची असली, तरी भारतीय भाषा सर्वेक्षणाची त्यांचे नाव अभिरुचिने जोडले आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर पद्धतशीरपणे केलेले हे जगातील एकमेव भाषा सर्वेक्षण आहे. भारतातील भाषिक अभ्यासाला त्यामुळे योग्य अशा नवी दिशा मिळाली. भारतातील जनसामान्यांच्या व उपेक्षित जमातींच्या भाषांच्या अभ्यासाकडे त्यामुळे भारतातील भाषा-अभ्यासकांचे प्रथमच लक्ष वेधले गेले. मराठी भाषेच्या बोलींचे नमुने गोळा करून त्यांचा अभ्यास करणे आणि अहिराणी, कोकणी ह्यांचे मराठीशी नाते निमित्त करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न करणे ह्या कार्याला सुरुवात करण्याचा मान प्रिअर्सन व स्टॅन फोनी ह्यांना द्यावा लागतो. बोली-समूह किंवा भाषा ह्याविषयीची सर्वसाधारण माहिती, भाषिक जनगणना, नकाशा, बोलींचे नमुने, संक्षिप्त व्याकरण, निबडक शब्द-संग्रह, स्थानिक लिपीबद्दल माहिती आणि संदर्भसूची एवढी सामग्री ह्या खंडांतून मिळते. मराठी भाषेच्या अभ्यासकांना विशेष उपयुक्त असे त्यांचे लेखन पुढीलप्रमाणे

'On the Stress Accent in the Modern Indo-Aryan Vernaculars', IRAS (1895); 'Linguistic Survey of India', 11 volumes in 20 parts (Calcutta, 1903-28; Vol. 7, with Sten Konow, Indo-Aryan, Southern Group, Specimens of the Marathi Language, 1905); 'Spontaneous Nasalization in the Indo-Aryan Languages', IRAS (1922); 'On the Modern Indo-Aryan Vernaculars', Indian antiquary (1931-33, Suppl. in book form), Bombay, 1934.

ब. ना. कोडो

घरत, रामजी लक्ष्मण : (ज. २३ जून, १८५५—मृ. ११ जानेवारी, १९४९). 'विवेक-चूडामणि' (१९१४) ह्या ग्रंथाचे अ. भा.ंतरकार. भीमत् परमहंस भीजीवन्मुक्तस्वामी (उरण, जि. कुलाबा) ह्यांचे शिष्य. आणशंकराचार्यांनी रचलेल्या 'विवेक-चूडामणि' ह्या ५८२ श्लोकांच्या संस्कृत ग्रंथात वेदान्ताचे सार प्रेषित करण्यात आले असून तो गुरु शिष्यसंवादांरूपाने लिहिलेला आहे. रामजी घरत यांनी या ग्रंथाचे भाषांतर केले आहे. प्रथम संस्कृत श्लोक, नंतर पदच्छेद, प्रत्येक पदावर मराठी भाषांतराच्या जुळणीकरता अन्वयांक वेऊन त्यावाली सरळ मराठी अर्थ अशी ह्यांची रचना आहे. मूळ संस्कृत ग्रंथाचे स्वल्प धर्म-विषयक व तात्त्विक असूनही भाषांतर सुबोध व सहजगम्य झाले आहे.

उषा हाळकर, मोनिका निमल

घाटे, दत्तात्रय कोंडो : ० दत्त : (ज. २७ जून, १८७५, अहमदनगर—मृ. १३ मार्च, १८९९, बडोदे). कवी, चंद्रशेखरांचे समकालीन व मित्र. वि. द. घाटे यांचे बडोद. शालेय व विद्यालयीन शिक्षण अहमदनगर येथील मिशन हायस्कूलमध्ये. महाविद्यालयीन शिक्षण विस्सन कॉलेज, मुंबई व सिध्दन कॉलेज, इंदूर या ठिकाणी. फैलकत्ता विद्यापीठातून बी.ए. ही पदवी. पुण्यातील नूतन मराठी विद्यालयात काही काळ शिक्षक म्हणून नोकरी (१८९२).

कवी दत्त हे केशवमुतांनी प्रवर्तित केलेल्या आधुनिक मराठी कवितेचे एक प्रवक्त होते. ह्यांची कविता 'काव्यरत्नावली', 'मनो-रंजन', 'सुविचार समागम', 'बालबोध मेधा', 'करमयूक' इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. यांच्या एकूण एकावज कविता आज उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी ४८ कवितांचा दत्तांची कविता हा संग्रह (१९२२) दत्तांचे पुत्र वि. द. घाटे ह्यांनी प्रसिद्ध केला. नवे ज्ञान (१९६७) ह्या डॉ. मा. गो. देशमुख संपादित संग्रहात मात्र त्यांच्या

उपलब्ध सर्व कविता संकलित केव्हा आहेत; त्यांच्या बहुमूल्य कवितांचा रचनाकाळ १८९७ व १८९८ हा आहे.

दत्तांनी प्रेम, निरुपम, राष्ट्र इत्यादी विषयांवर कविता लिहिल्या आहेत. काही इंग्रजी कवितांसाठी त्यांनी अनुवाद केला आहे. तथापि या सर्व कवितांत त्यांची कल्पना व कवितेची गीते अत्यंत हृदयस्पर्शी आहेत. 'विश्रामित्रीच्या काटी' ही त्यांची अत्यंत सुंदर निरुपमकविता आणि मराठीतील पहिली सौंदर्यलक्ष्मी हुन्हूर (Romantic longing) व्यक्त करणारी कविता म्हणून उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या कवितेचे स्वरूप प्रामुख्याने गीतिकाव्याचे (Lyrical Poetry) आहे. दत्त हे स्वतःच गायन-वादनकलेत फुलल असल्याने त्यांच्या कवितांत सहजपणे अंतर्गत संगीत अवतरले आहे. समकालीनांच्या तुलनेने भावगीत कवितेचे तरल सौंदर्य त्यांच्या कवितेतून अधिक प्रमाणात प्रकट होते.

प्रत्यक्ष कवितालेखनाव्यतिरिक्त दत्तांचे अन्य वाङ्मयीन कर्तृत्व आहे, त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. कवी दत्तांनी अर्धांशीन मराठी कवितांचा एक प्राथमिक संग्रह तयार करण्याचा संकल्प केला होता. पण दत्तांच्या अपघाती निधनाने तो पूर्ण होऊ शकला नाही. तो त्यांचे मित्र कवी चंद्रशेखर यांनी पुढे पूर्ण केला (१९०३). त्यांनी 'मेषूदा'स नाट्यरूप दिले होते असे कळते. क्लॉस्कर नाटक मंडळी करिता त्यांनी 'उत्तररामचरित' मराठीत वसविण्यास सुरुवात केली होती. इंग्रजी व संस्कृत काव्य-नाटकांचा त्यांचा अभ्यास होता. या अभ्यासाचा प्रभाव त्यांच्या कवितेवरही पडलेला दिसून येतो. उत्कट भावना, कमनीय कल्पना, समर्पक शब्दयोजना व निर्दोष पंजरचना यांचा सुंदर समन्वय त्यांच्या कवितेत झालेला दिसतो.

ड. बा. मराठे, व. ड. बऱ्हाणपडे

संदर्भ : (१) हिणोकर, गो. रा. 'दत्तांची कविता' (काव्यचर्चा). (२) पेंढारकर, म. दि. 'दत्तांची कविता' (काव्यचर्चा). (३) वेहेरे, ना. के. 'दत्तांची कविता', ('मनोरंजन', जून १९२९). (४) पटवर्धन, भा. चं. 'दत्ते दत्तात्रय कोडो' अर्धांशीन मराठी वाङ्मय सेवक', गळे १८५३, प्रथम आव. (५) पंडित, व. श्री. 'कवि दत्त', (तारकका, सप्टेंबर १९५३). (६) पंडित, व. श्री. 'मनोलेखनिक कवी-दत्त', 'आधुनिक मराठी कविता', १९९८. (७) पंडित, व. श्री. 'दत्त', 'आधुनिक कवितेचे प्रयोग', भाग २, १९७९. (८) मराठे, ड. बा. 'कवी दत्त आणि त्यांची कविता', ('हेमंत', जुलै १९९१). (९) वेकपडे, व. सा. 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा विकास', भाग पहिला १९५४. (१०) देशमुख, मा. गो. 'नवे पान', १९६७, या संग्रहाची प्रस्तावना.

घारपुरे, पुरुषोत्तम गणेश : ० अण्णा घारपुरे : (ज. १८४३ - मृ. १९२०). संगीत-विषयावरील ग्रंथकार. मूळ गाव मळण (ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी). तीन विद्यापूरीपासून पुणे येथे वास्तव्य. वडील ज्युषळ शास्त्री व उत्तम संगीतज्ञ. काही काळ मुलकी खात्यात नोकरी. परंतु ती सोडून यांनी आमरण संगीतकार्यास बाहून घेतले. ते उत्तम वीनकार, सतारिये व मृदंग-तबला वादक होते.

घारपुरे यांनी चालावणे (१८९५) या ग्रंथात संगीतशास्त्रातील तालांची शास्त्रगुद्द माहिती देऊन, मृदंग व तबला ह्यांची रचना व वादनक्रिया याविषयी विवेचन केले आहे. रत्नराज (१८८०), सोमनाथकृत रागविनोबांचा यथमविषेक (१८८१), नारदी शिला (१८८२), संगीत दर्पण (१८८५) हे जुने हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथ संशोधून त्यांनी मुद्रित केले. घुपरे इरायादी चित्रांचा संग्रह (१८८४), सतारीचे पुस्तक (पहिले, १८८६, दुसरे-पहिला भाग १८८८, दुसरा भाग १८८९) ही पुस्तके व राजसेनकृत संगीतसार व रागमाला (१८८३) हे हिंदी ग्रंथही त्यांनी लिहिले. संगीत मीमांसक हे सोळा पृष्ठांचे मासिकही त्यांनी (जानेवारी १८८६ ते डिसेंबर १८९०) एक हाती चालविले होते.

डॉ. धारण्वर वि. गोखले, मीनल निमळ

घारपुरे, श्रीकृष्ण सदाशिव : ० प्रज्ञानेश्वरपति : (ज. १८९१ - मृ. १९५४). धर्मविषयक लेखन करणारे ग्रंथकार. शिक्षण बी.ए. सरकारी विद्याभ्यासात शिक्षक. श्रीसनातन मानवधर्मरहस्य (१९१९) हा २८ अध्यावांचा भोयीवद् ग्रंथ असून सनातनधर्माची मूलतत्वे (१९१८) हा ग्रंथग्रंथ आहे. अविश्व मानवजातीच्या हितासाठी धर्मरहस्य कथन करण्याचा प्रयत्न या दोन्ही ग्रंथांतून केला आहे. जन्मांतर विचिरसा व शाहीर अभ्यास (१९१२), ईशानाचोपनिषद्ग्रंथ (ज्योतिष अभिप्रेत अर्थ उद्घृत करण्याचा प्रयत्न) (१९३५), सनातन वैदिक धर्माचे ऐतिहासिक स्वरूप अर्थात मूळचा कृतयुगीन स्वरा धर्म व पुढे सगुण्याचा ऱ्हास होऊन बनलेला सोटा धर्म ह्यांचे सोपवार्थक विवेचन (१९३९), भुते व पिशाचचे आणि त्यांचे अस्तित्व व नास्तित्व (१९४०) ही त्यांची अन्य काही उल्लेखनीय पुस्तके. स्मृत-सौमिक (१९११), हा टॉमस कार्लईल ह्यांच्या 'साटॉर रिसार्ट्स' (१८१९) ह्या इंग्रजीतील अभ्यासासारखे राहून विचार प्रकट करणाऱ्या ग्रंथाचे सुबोध भाषांतर त्यांनी केले आहे.

उषा टाकळकर, मीनल निमळ

पुले, (विद्याभूषण) कृष्णशास्त्री भाऊशास्त्री : (ज. १८७३ - मृ. १९५४). वेदोपनिषदादी संस्कृत ग्रंथांचे अभ्यासक; संशोधक व समीक्षक. संस्कृत व्याकरण, वेदान्त-मीमांसादि दर्शनशास्त्र, धर्मशास्त्र इत्यादींचे पंडित. महामहोपाध्याय. 'वेदान्तकेसरी' असा श्रीशंकराचार्यांकडून गौरव.

मूळ घराणे दक्षिणेकडचे. नागपूरच्या रघुजीराजे भोसले ह्यांनी काही-वरून नागपूरच्या कृष्णशास्त्र्यांच्या पणजोबांना आणले. कृष्णशास्त्र्यांचे आधुनिक शिक्षण नागपूरच्या मॅगिस कॉलेजमध्ये झाले. पतितोद्धार मीमांसा हा संस्कृत ग्रंथ विद्यार्थीदशेतच प्रसिद्ध झाला. ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर हे मासिक १९०४ मध्ये काढले. त्यातून ऋग्वेदातील पहिल्या ९१ सूक्तांचे मराठी भाषांतर त्यांनी प्रसिद्ध केले. ऋग्वेदाव्युत्पत्तिनामकः (अग्निहोत्राबाबत 'जो अज्ञानांधकार माजला आहे त्याचा नाश करणारा धर्म') हा त्यांचा ग्रंथ आहिताग्नि बाबाजी दीक्षित यांच्या मराठी अनुवादासह प्रसिद्ध झाला. नागपूरहून निघणाऱ्या 'वागीश्वरी' मासिकाच्या संपादक-मंडळात ते काही काळ होते व त्यांचे बरेच अभ्यासपूर्ण लेख 'वागीश्वरी'तून प्रसिद्ध झाले आहेत. 'गाथासप्तशतीचा काळ', 'हिंदूंची असगोत्र विवाहपद्धती', महादेवाचे 'मूल रूप' इत्यादी लेखांचा या संदर्भात उल्लेख करता येईल. भवाळकर-नेने संपादित 'भीमकथर सिद्धान्त सूत्रे' या ग्रंथाच्या 'वागीश्वरी'तून प्रसिद्ध झालेल्या घुलेशास्त्र्यांच्या परीक्षणलेखाद्वारे, घुलेशास्त्री व सुप्रसिद्ध महाबुभाव विद्वान श्री. बाळकृष्णशास्त्री ह्यांच्यातील 'भीमकथर हे ज्ञानेश्वरांच्या आधीचे की नंतरचे', या प्रश्नावंधीचा कादंबिवाद कृष्णशास्त्र्यांच्या व्यासंगशीलतेचा निदर्शक म्हणून उल्लेखनीय आहे, (पहा- 'वागीश्वरी' वर्ष ३, अंक ३-४ व 'वागीश्वरी' फेब्रुवारी, एप्रिल जून व जुलै १९३४) पृष्ठीगीर हरिगीर यांच्या 'गोसावी व त्यांचा संप्रदाय' या ग्रंथाची प्रस्तावना, त्याचप्रमाणे 'बसिष्ठ व विश्वामित्र', 'दिति व अदिति', 'ऋग्वेदातील सरस्वती नदी' यांसारखे कृष्णशास्त्र्यांचे लेखही अभ्यासपूर्ण आहेत. त्यांचे अनेक स्फुटलेख नागपूरचे साप्ताहिक 'धर्मवीर' व 'विहंगम', 'विविधज्ञानविस्तार' यांसारख्या नियतकालिकांतूनही प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या निवडक अकरा लेखांचा संग्रह म. म. कृष्णशास्त्री पुले लेखसंग्रह-वैदिक खंड (१९४९) म. म. बाळशास्त्री हरदास ह्यांनी संपादित व प्रकाशित केला आहे. या लेखसंग्रहाच्या आरंभी 'कृष्णशास्त्रींचे घराणे : व्यक्ती व वाङ्मय' असा परिचयात्मक लेख बाळशास्त्र्यांनी दिला आहे.

वि. म. वेडेकर, व. ड. बऱ्हाणपडे

संयोजक : (१) हस्ताक्ष, बीजा 'महापदीपाठ्याय वाङ्मयाचाई बाळतामी हस्तान्' यांचे संपादन, भाग १ भा. १९७२, पृ. १०६-१०९. (२) बकाऱ्यांचे, बसत, 'बसोवतो वा बसोवतार', 'पुणवर्ण', जगन्म-मोचन १९८०, पृ. १११-११२.

धोरपडे, नारायणराव गोविंदराव तथा बायासाहेब : • इचलकरंजीकर : (ज. २५ नोव्हेंबर, १८७०, करकडे, जि. सोलापूर-मृ. २१ ऑक्टोबर, १९४३, भिरज). प्रकाशवर्णनकार व अनुवादक. मूळ नाव गोपाळ स्वप्न गोशी. इचलकरंजीकर सरदार धोरपडे यांचेकडे बसत गेले. इचलकरंजी महागिरीचे अधिपती. महाविद्यालयीन शिक्षण कोल्हापूर व मुंबई येथे.

इस्लामी ध्यासगी लेखकांचे ग्रंथ अभ्युत्थित राहू नयेत यासाठी त्यांनी काव्य स्वरूपाचा निधी निर्माण करून, "इचलकरंजी ग्रंथमाला" निर्माण केली. ग्रंथ (भाषांतर, १९१३), आपलंडाची व डोक्या सहकारी वेड्यांचे तांत्रिक प्रीक्षण (भाषांतर, १९१३), सवित्र मारत-यवासवर्णन (१९१२) यासारखे काही ग्रंथ छानी लिहिले आहेत.

ग. दे. जालोजकर, रा. वा. बली

• चंद्रशेखर : पहा गोन्हे, चंद्रशेखर शिवराम चंद्रशेखर, सहस्रम नारायणशास्त्री : (ज. १८५२-मृ. १९२०). धुक युवुंदाचे भाषांतरकार. सडाणे (जि. नाशिक) येथील रहिवासी. व्याकरणाचा व ब्रिल्लोमळ संस्कृतचे अभ्युत्थन. शालेय शिक्षण मराठी सहाय (व्. का.) त्यानंतर मामलदार कचेरीत नोकरी.

यशवंतचे तपशीलवार विचार करणाऱ्या 'युवुंदा'च्या धुक यालेच्या 'आजसेनेय संहितेचे 'मंत्र, अन्वय, शब्दार्थ, अर्थ, भावार्थ, विनियोग, व्याकरण प्रतिवादक टीपा' अशा स्वरूपात पूर्ण भाषांतर छानी केले होते; त्यातले पहिले पाच अध्याय (एकूण अध्याय ४०) वेदपुण्य (१९२१) नामाने प्रसिद्ध आहेत. छानी चारीशम तीर्थयात्रा केव्हांनंतर त्या यात्रेचे वर्णन करणारे संस्कृत काव्यही लिहिले आहे.

उपा. दाकळकर, मोनक निमळ

• चकोर : पहा काळ, पुस्तोत्तम मंगेश चापेकर, श्रीकृष्ण नीलकंठ : • श्रीकृष्ण : (ज. १ ऑगस्ट, १८७७, अंमळनेर-मृ. १७ डिसेंबर, १९४२). प्रसिद्ध नट नानासाहेब चापेकर यांचे बंधू. कवी. शिक्षण पुणे येथे. मुंबई विद्यापीठाचे मराठी विषयातील पहिले एम.ए. (१९०३), एल्एल्.बी. (१९१३). काही काळ मुंबई येथे शिक्षक. एलिचपूर येथे आठ वर्षे बकिली व १९२१ पासून पुणे येथे मराठीचे प्राध्यापक. ज्येष्ठ समीक्षक. यांनी श्रीकृष्ण या टोपण नावाने काव्यलेखन केले. युवुंदा (१९२८) व एकवली (१९३१) हे यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. एकवली या संग्रहातील सर्व कविता एकत्रिकी आहेत, हे त्यांचे वैशिष्ट्य. 'काव्यचर्चा' (संपादक : ना. म. मिडे, १९२५) ह्या काव्यसमीक्षाविषयक ग्रंथात त्यांचा रसव्यवस्थेवरील एक महत्त्वाचा लेख प्रसिद्ध झालेला आहे. गोवर्धनराम-कृत 'सरस्वतीचंद्र' या प्रसिद्ध गुजराती कादंबरीचा शुभसुंदरी (१९०३) हा चापेकरांनी केलेला अनुवादही प्रसिद्ध आहे. आधुनिक मराठी कवितेचे जुन्या पिढीतील एक महत्त्वाचे समीक्षक.

रा. भो. जोष, रा. वा. बली

चित्राळकर, परशुराम गोविंद : • गोविंदमुत्र • महाराष्ट्रीय (ज. १ डिसेंबर, १८६२, साबळे, जि. रत्नागिरी-मृ. ८ जानेवारी, १९३४). आध्यात्मिक ग्रंथांचे लेखक. शिक्षण विपळण येथे, मराठी सहाय्यीपर्यंत. नगर येथे मुक्ती सात्यात नोकरी. १९१९ साली निवृत्त. निवृत्तीनंतर वेदान्ताच्या अभ्यासास विशेष चालना.

छात्रे परमार्थ विचारमाला (१९१३), रहस्यनिरीक्षण (१९१७), आत्मानुसंधान (१९२०) व आचिन्मोक्त सुधारणा व आध्यात्मिक धारणा (१९२६) हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. परमार्थ विचारमालेवून

त्यांचे पांगारकरांच्या 'मुमुक्षु' पत्रातून प्रसिद्ध झालेले अध्यास, वेदान्त, भक्ती, वैराग्य इत्यादी विषयांवरील विचार एकत्रित करण्यात आले आहेत. रहस्यनिरीक्षण हा लो. टिळकांच्या 'गीतारहस्या'वरील टीका ग्रंथ होय. हा ग्रंथही 'मुमुक्षु' मधूनच प्रसिद्ध झाला होता.

ग. वि. कावटकर, मोनक निमळ

चिंतामणिपेठकर, पांडुरंग व्यंकटेश : (ज. १८५१-मृ. १८७९). कवी. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. यांनी डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर म्हणून काम केले. छात्रे गंगावर्णना हे एकमेव काव्य प्रसिद्ध आहे; दक्षिणा प्रेज कमिटीने हा काव्यविषय जाहीर केला होता व त्या निमित्ताने गंगावर्णना (१८७४) ह्या काव्याची रचना चिंतामणिपेठकरांनी केली. गंगेच्या उगमाचे, तिच्या तीरावरील प्राचीन व अर्वाचीन काळातील प्रसिद्ध प्रवेशांचे, तिच्या काठावरील पवित्र क्षेत्रे व जुनी, संयंत्र हादरे यांचे व तिच्या मार्गातील मनोहर सृष्टिसौंदर्याचे वर्णन या काव्यात आढळते. हे काव्य काही इंग्रजी कवींच्या व बऱ्याच अंशी संस्कृत कवींच्या चाटणीवर रचले आहे. गंगेकडे पारलौकिक दृष्टीने न पाहता ऐहिक दृष्टीने पाहवे, तिच्या संभ्रांतील पौराणिक कथा व इतकथा छात्रे संदर्भ बाबूला साराखे, संस्कृत शब्दांचा व अलंकारांचा अतिरेक टाळावा, एवढेच नव्हे तर यमकांचे व छंदांचे सहाय्यमुद्रा आवश्यक मानू नये, ही चिंतामणिपेठकरांची काव्यलेखनामागील भूमिका होती. मात्र वृत्तबद्धता, यमकयोजनेतील दक्षता, प्रचाराबाहेरील संस्कृत शब्दांचा वापर, समासबहुलता इत्यादी संस्कृतातील पंडिता कवितेचे बळग यांनाही पूर्णपणे टाळता आलेले दिसत नाही. ओजस्वी भाषा, प्रगल्भ विचार, शार्दूलविक्रीडितासारखे धोरंगभीरू वृत्त व सृष्टि-सौंदर्याची प्रत्यवकारी वर्णने, यामुळे हे काव्य परिणामकारक झाले आहे. दक्षिणा प्रेज कमिटीचे चिटणीस डॉ. पांडुरंग पंडित व 'निबधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांनीही गंगावर्णना ह्या काव्याची प्रशंसा केली आहे. प्रस्तुत काव्याला 'दक्षिणा प्रेज कमिटी'चे वरील मिळाले होते. निरर्गविषयक आधुनिक दृष्टी व परंपराप्राप्त धारणा यांचे मनोः मीनन प्रस्तुत काव्यात आढळते.

छ. व. निमुंब, व. छ. बऱ्यावांचे

• चिकित्सक : पहा काळ, पुस्तोत्तम मंगेश चिटणीस, गजानन यशवंत : (ज. १० सप्टेंबर, १९००-मृ. २२ ऑगस्ट, १९४९, मुंबई). कादंबरीकार, नाटककार व पत्रकार. उच्च शिक्षण सेंट जेवियर कॉलेज, मुंबई व सिटी कॉलेज, कलकत्ता या ठिकाणी. ऑक्सफर्ड विद्यापीठाची डॉक्टरेट. बऱ्याच्या अठरा-एकोण-साव्या वर्षी ब्राह्मो समाजाच्या 'सुबोध पत्रिका' या मुखपत्राच्या इंग्रजी विभागाचे संपादक. ब्राह्मो समाजाचे प्रचारकार्य-जपान-अमेरिकेत भ्रमण. काही काळ 'चित्रा' ह्या मराठी साप्ताहिकाचे संपादन. कॉम्प्रेड मानवेंद्रनाथ रॉय ह्यांच्याशी आलेल्या संबंधामुळे कामगार क्षेत्रात व राजकारणात कार्य. कालांतराने गांधीवादाकडे आकृष्ट. कुसुम (१९८३), विजू (१९४३), स्वामीजी, फुल, मंदिरालवार व विदी अशा सहा कादंबऱ्या यांनी लिहिल्या आहेत. एक चांगली कादंबरी म्हणून मंडकाना कुसुमचा उल्लेख केला असून विजूमध्ये स्वतंत्र व आधुनिक तत्वांच्या कर्तृत्वशक्तीचे चित्रण आढळते. जगा पाईक (१९५१) ह्या नाटकातून त्यांनी स्वतःच्याच राजकीय प्रभावाचे चित्र रेखाटले आहे. त्यातील अगोदर साम्यवादी असून नंतर गांधीवादाकडे झुकलेला तत्त्वनिष्ठ संपादक म्हणजे डॉ. चिटणीस हेच होत. साह्या आठवणी (१९५५) हा त्यांच्या आत्मचरित्रात्मक आठवणींचा संग्रही उल्लेखनीय आहे. वैयक्तिक जीवनापेक्षा सामाजिक जीवनातील घटनांना अधिक प्राधान्य त्यांनी या आठवणीतून दिलेले दिसते.

हरिप्रबोध चोराव, मोनक निमळ

चिटणीस, मल्हार खंडेराव : (ज. १८९०-मृ. १९०८). कवी व ग्रंथकार. शिक्षण, बी.ए., एलएल.बी. अमरावती येथे वकील. अंतराळातील चमत्कार (१८९६) व नवकुसुममाला (१९०७) ही त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. पहिला ग्रंथ ज्योति-विद्याविषयक असून सूर्य, चंद्र, तारे इत्यादी मानवाला अंतरिक्षात रोज दिसणाऱ्या हव्याची ज्योतिषशास्त्राचे सुबोध माहिती दिली आहे. माहितीच्या सुगमतेसाठी काही आकृत्या व चित्रेही दिलेली आहेत. 'नवकुसुममाले' चिटणीसांची काही अनुवादित (इंग्रजी-संस्कृतवरून) व काही स्वतंत्र स्फुट काव्ये समाविष्ट केली गेलेली असून ती वृत्तबद्ध, नीतिवर व स्वदेशाभिमानाला पोषक अशी आहेत. 'विश्वविज्ञानविस्तार' व 'काव्यरत्नावली' या नियतकालिकांतून त्यांची कविता प्रथम प्रकाशात आली.

उद्या हाकळकर, जयजी बन्हावाडे

चितळे (भाजेकर), महादेव बाळकृष्ण : (ज. १८४७-मृ. १८९२). नाटककार. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमधून बी.ए. नंतर काही काळ शिक्षकाचा व्यवसाय. इंदूर येथे वकिली. इंदूर संस्थानात साजरी कारभारी व न्यायाधीश म्हणून नोकरी.

पुणे सुकामी 'ज्ञानचंद्र' या वृत्तपत्रात लेखन करीत. इंदूर येथेही 'वृत्तलहरी' (स्थापन १८७५) ह्या साप्ताहिकाचे संपादन त्यांनी केले. त्याचे *मनोरमा* (१८७१) हे एकमेव नाटक प्रसिद्ध आहे. मराठी नाट्यपरंपरेतील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून हे नाटक महत्त्वाचे आहे. जिया व त्याचे हक, बालविवाह, पुत्रविवाह विभवांची दयनीय परिस्थिती इत्यादी सामाजिक समस्यांचे पुरोगामी दृष्टीने चित्रण करणारे पहिले मराठी नाटक म्हणून 'मनोरमा' महत्त्वपूर्ण ठरते. सामाजिक समस्या चित्रित करणारे पहिले स्वतंत्र नाटक म्हणूनही त्याला एक ऐतिहासिक महत्त्व आहे. साधी घरगुती भाषा व नाट्यानुकूल प्रसंग हे ह्या नाटकाचे उल्लेखनीय विशेष.

हरिचंद्र बोरात, मीनक निमळ

चितळे, विष्णु सीताराम : (ज. १० मार्च, १९००, वाघवन, जिह्वा सातारा-मृ. २३ डिसेंबर, १९५३, मुंबई). इतिहासलेखक. शिक्षण, एम.ए., बी.टी.; टी.डी. (लंडन). मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण सातारा येथे. कॅथुसन कॉलेजमधून बी.ए. इतिहासविषयाचे अभ्यापक.

विदिशाचा इतिहास (१९३९), *हिंदुस्थानचा अभिनव इतिहास* (१९४२), *नवभारताचा सांस्कृतिक इतिहास* (१९५१) ही त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. 'ऐतिहासिक वंशावळी' तयार करण्यासाठी रियासतकार गो. स. सरदेसाई ह्यांना त्यांनी साहाय्य केले. *पेठे-दमर-भाग-१* (१९४८) व *पेठे-दमर-भाग-२* (१९५०) हे ऐतिहासिक पत्रांचे दोन संग्रहही ह्यांनी भारत इतिहास संशोधन मंडळाद्वारे संपादित व प्रकाशित केले. ह्यांच्या काही स्फुट लेखांचा संग्रह *इतिहास-संचार* (१९९१) ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. इतिहास हा मानवी समाज-जीवनाचा वाहता प्रवाह असल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे चारित्र्य बळविण्यात त्याचा महत्त्वाचा वाटा असतो, ही चिंतवणीची इतिहासलेखनामागील भूमिका आहे.

हरिचंद्र बोरात, मीनक निमळ

चितळे, शंकर दामोदर : (ज. - मृ. १३ मे, १९५९). इतिहासलेखक व पत्रकार. शिक्षण, एम.ए., पी.टी. दैनिक 'सकाळ'चे सह-संपादक. प्रताप कॉलेज, अमळनेर व महाराष्ट्र विद्यालय, पुणे या संस्थांत इतिहासाचे अभ्यापक.

इतिहास कसा शिकवावा (१९४१) हा अभ्यापन कलेच्या दृष्टिकोनातून शास्त्रीय पद्धतीने विवेचन करणारा ग्रंथ. *आमचा महाराष्ट्र देश* (१९४४), *अर्वाचीन भारतीयांच्या कथा* (१९४५) या पुस्तकांतून त्यांनी कथात्मक पद्धतीने व रसाळ रीतीने इतिहास-लेखन केले आहे. 'हिंदुस्तानचा साधनरूप इतिहास' हा प्राध्यापक

रा. वि. ओतुरकरांच्या सहकाराने संपादित केलेला त्यांचा ग्रंथही उल्लेखनीय आहे. *हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा* (१९४७) ह्या पुस्तकातून त्यांनी हिंदीचा पुरस्कार केला आहे.

हरिचंद्र बोरात, मीनक निमळ

चित्रे, परशुराम दिनकर : (ज. १ मे, १८८१-मृ. १४ फेब्रुवारी, १९५०). संतसाहित्य विवेचक. शिक्षण मुंबई येथे. एरिकस्टन कॉलेज-मधून बी.ए. त्यानंतर आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या आर्यन शाळेत शिक्षक. विवेकानंदांचे साहित्य व संतचरित्रे ह्यांचे सखोल अभ्ययन.

मक्तिगीता (१९२८) हे भगवद्गीतेतील भक्तियोगपर लोकावलील विवेचनात्मक टीका करणारे सटीप पुस्तक. 'तुकाराम महाराजांचा दिव्य संदेश' (१९३०) हे तुकारामांच्या निवडक अभंगांतील विचारांचा परामर्श घेणारे पुस्तक व *जी निष्पत्ति-ज्ञानदेवांचा जवळपण* (१९५२) हा निवृत्ती व ज्ञानेश्वर यांच्या जीवनकार्याचे मूल्यापान करणारा व ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि शिकवणुकीचा सामाजिक अन्वयार्थ स्पष्ट करणारा ग्रंथ, ही चित्र्यांची साहित्यनिर्मिती. *आपली उन्नयन संस्था* (१९३१) या पुस्तकातून त्यांनी उपनयन संस्थेचे मूळ स्वरूप शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्राचीन आर्यांची व्यापक अर्थ असणारी उपनयन संस्था, आता केवळ यशोपवीत धारण करणाऱ्यापुरतीच सीमित झाली असल्याने तिचा त्याग करणे श्रेयस्कर; असे मत त्यांनी या पुस्तकात मांडले आहे.

हरिचंद्र बोरात, मा. पां. कुलकर्णी

चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री हरी : (ज. १८२४, पुणे-मृ. २० मे, १८७८, पुणे). अव्वल इंग्रजी राजवटीतील चतुरस्त्र लेखक. भाषा-तरकार, व्याकरणकार व संपादक. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे वडील. शिक्षण पुणे येथे. वेदाभ्ययन घरी व न्याय, अलंकार, भर्म ह्या शास्त्रांचे पुणे-पाठशाळेत अभ्ययन. कृष्णशास्त्र्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे 'बृहस्पती' ही पदवी त्यांना विद्यार्थीदशेतच त्यांच्या गुरुजनांनी बहाल केली होती. पुढे इंग्रजी पाठशाळेत इंग्रजी भाषेत व अर्थशास्त्राची विषयांत प्राविष्ट. १८५२ साली 'ट्रान्सलेशन एजिडिबिशनर' म्हणून इंग्रज सरकारकडून नेमणूक. पूना कॉलेजमध्ये (स्थापना १९५१) मराठीचे असिस्टंट प्रोफेसर. 'दक्षिणा प्रेस कमिटी'चे सेक्रेटरी, पूना ट्रेनिंग कॉलेजचे पहिले प्राचार्य (१८६५), 'रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस' ह्या पदावर दहा वर्षे काम (१८६८-७८).

मराठी बाह्यमयनिर्मितीच्या प्रारंभकाळातील एक बोलीकार व चतुरस्त्र लेखक म्हणून कृष्णशास्त्री ख्यातनाम आहेत. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या वाढत्या भ्रमप्रसाराला आळा घालण्यासाठी पुण्यातील हिंदू धर्मा-भिमानींनी 'विचारलहरी' (स्थापना-जुलै १८५२) हे पाक्षिक पत्र काढले. कृष्णशास्त्री हे त्याचे संपादक होते. 'विचारलहरी' तील प्रखर टीकेमुळे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा व पर्यायाने सरकारचा कृष्णशास्त्र्यांवर रोष झाला व त्यांना काही दिवसांसाठी कामावरून दूर करण्यात आले होते. ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राचार्य असताना १८६५ पासून ते 'मराठी शालापत्रका'चे संपादन करीत. ह्या संपादन कामात त्यांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांचेही साहाय्य मिळत असे. या 'शालापत्रका'तूनच त्यांचे मराठी व्याकरणावरील पंचवीस निबंध प्रसिद्ध झाले. हेच निबंध पुढे *मराठी व्याकरणावरील निबंध* (१८९३) ह्या नावाने पुस्तकरूपात प्रसिद्ध झाले. ट्रेनिंग कॉलेजात दादोबा पांडुरंग ह्यांचा मराठी भाषेच्या व्याकरणावरील ग्रंथ शिकवीत असताना, कृष्णशास्त्र्यांना त्यात ज्या उणिवा आढळल्या त्या दूर करण्यासाठी त्यांनी हे निबंध लिहिले होते. 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी, भाग १ ते ५' (१८६१-६५) हे त्यांचे 'अरेबियन नाईट्स'चे भाषांतर महाराष्ट्रीय जनतेला कथात्मक वाङ्म-याची गोष्टी लावणारे व सुबोध, शुद्ध, सरस आणि चटकदार

भाषापद्धतीचा अंतिम आदर्श निर्माण करणारे म्हणून अत्यंत महत्वाचे मानले जाते. *रासेलस* (१८७१) हे डॉ. ऑस्बोर्नच्या इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतरही अनेक उत्कृष्ट झाले आहे. बरीय पुस्तकालेखीय सांके-
तिसाचा इतिहास (रोमिनच्या प्रकाशन, १८५२), *अर्थशास्त्र*
परिभाषा (जॉन स्टुअर्ट मिल-कृत इंग्रजी पुस्तकावरून, १८५५),
संस्कृत भाषेचे महान व्याकरण (१८५९), *अनेकविधा मूलतत्त्व*
संग्रह (इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे, निरनिराळ्या विषयांवरील शास्त्रीय
माहिती देणारे पुस्तक, १८९१), हे गद्यरूप प्रसिद्ध आहेत.
'महाकवी कालिदासाच्या मेघदूता'चे कृष्णशास्त्री-कृत भाषांतर व
जगन्नाथ पंडिताच्या 'कवणाविजापा'चे *पिरह पिडाप* हे कथांतरही
सरस आहे. जगन्नाथ पंडिताच्या मूळ कव्यनारम्य काव्याला
कृष्णशास्त्रींनी भाषारम्य रूप दिले आहे. 'सुभाषितशास्त्र'च्या
आधारे त्यांनी लिहिलेल्या 'अभ्योक्ती' अप्रतिम ठरल्या आहेत.
त्यांचा ही कविता *वचनानां* (१८९५) या संग्रहात एकत्रित
करणवत आली आहे. कृष्णशास्त्रींचे साहित्य म्हणजे इंग्रजी-संस्कृत
भाषांतील बाह्यमय मराठीत कसे आणायचे याचा आदर्श वस्तुपाठच
आहे, असे म्हणावे लागेल.

न. वे. बालाकृष्ण, न. वा. मांजी

चिपळूणकर, कृष्णाजी महादेव : (ज. २९ मार्च, १८८१-
मृ. २१ मार्च, १९५९). कादंबरीकार. शिक्षण बी.ए., एल्.एल्.बी.
(१९१९). काही काळ शिक्षक व पुढे वकील. एक वर्षभर (१९१८-
१९) 'महाराष्ट्र ज्ञानकोशमंडळा'त काम.

चिपळूणकरांनी *जतनशाला* (१९३७) ही एका इंग्रजी कादंबरीवर
आधारेलेली आणि *निवेला* (१९२२) व *होय कोणाचा?* (१९२३)
ह्या दोन स्वतंत्र अशा एकूण तीन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या.
पार्लस ठिकठिकाच्या 'टेल ऑफ द सिटीज' ह्या प्रसिद्ध कादंबरीचे
पात्रांचे *माषांधन* (१९२९) ह्या नावाने त्यांनी केलेले रूपांतरही
प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांतून तत्कालीन समाजमुशरराविषयक
चळवळीमुळे, विशेषतः क्षीशिक्षण, प्रौढविवाह व विधवाविवाह ह्या
विषयांच्या जागृतीमुळे, समाजावर होणाऱ्या परिणामाचा ऊहापोह
आढळतो. त्यांच्या पहिल्या तिन्ही कादंबऱ्यांतून योगायोग व खमकृती
यांचा भरपूर वापर केलेला आहे.

हरिचंद्र बोराव, न. वा. कुलकर्णी

चिपळूणकर, गोपाळ महादेव : (ज. १७ नोव्हेंबर, १८८४-
मृ. २० डिसेंबर, १९२९). आरोग्य, क्षीशिक्षण इत्यादी विषयांचे
लेखक. अमेरिकेतील एम्. ए. पदवी. त्यानंतर हिंगणे येथील अनाथ-
बालिकाभ्रमाचे व महिला विद्यापीठाचे आगम्य सेवक.

ह्यांचे क्षीशिक्षणविषयक लेख 'मासिक मनोरंजन', 'चित्रमञ्जरी'
'यशवंत' वगैरे नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले. *आरोग्य आणि*
व्यायाम अपवा औषधापासून निरोधी कसे रहावे? (आवृ. २ री
१९२९; ह्याच पुस्तकास नंतर त्यांनी 'आरोग्यमार्गप्रदीप' हे नाव
दिले); *क्षीजीवनान्तर वकाल अपवा क्षीशिक्षणाचा शास्त्रीय पाया*,
सांकेतिक शिक्षण व सोपेच पाचमालये (१९१७), *मूळलेखनाचा*
राजमार्ग (१९२७) ही यांची पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

गवनी लोटलीकर, न. वा. कुलकर्णी

चिपळूणकर, लक्ष्मण कृष्ण : (ज. १२ जानेवारी, १८५३-
मृ. २ मे, १९००). चरित्रकार व इतिहास ग्रंथलेखक. कृष्णशास्त्री
चिपळूणकरांचे चिरंजीव. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे घाकटे बंधू.
बी.ए. (१८७५). बऱ्याच सरकारी शाळा सात्यात नोकरी.

ह्यांची विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांचे चरित्र (१८९४) व
महाराष्ट्राचा इतिहास ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. विष्णुशास्त्री
चिपळूणकरांचे विषयसमीक्षेची जीवनवृत्त कथन करणारा त्यांचा हा विस्तृत

चरित्रग्रंथ उपशिष्टाच्या हद्दीने अत्यंत महत्वाचा आहे. *महाराष्ट्राचा*
इतिहास हा ग्रंथ १८९४ पासून प्रकरणवाः 'ग्रंथमाले'तून प्रसिद्ध
झाला होता. ह्या ग्रंथात अल्पाठ्ठिन खिल्लीच्या स्वारीनंतर महाराष्ट्रात
मुख्यमानी सत्ता प्रस्थापित झाली; त्या काळापासून ते इ. स. १७०७
पर्यंतच्या काळातील मराठ्यांचा इतिहास, तत्कालीन उपलब्ध ऐति-
हासिक साधनांच्या आधारे, विस्तारपूर्वक व चित्तवेधक धोडीत
लिहिला आहे.

रत्ना हाकळकर, मदन कुलकर्णी

चिपळूणकर, विष्णु कृष्ण : ० विष्णुशास्त्री : (ज. २० मे, १८५०,
पुणे-मृ. १७ मार्च, १८८२, पुणे). 'निबंधमाला'कार व स्वाभिमाना
राष्ट्रवादी वृत्तीचे निबंधलेखक. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे चिरंजीव.
शिक्षण पुणे येथे. पुना कॉलेजमधून बी.ए. (१८७२). पुना हायस्कूल-
मध्ये शिक्षक (१८७१ ते १८७९). सरकारी नोकरीतील बदलीमुळे
काही काळ रत्नागिरी येथे बाल्यम् (१८७७-१८७९). 'न्यू इंग्लिश
स्कूल'चे संस्थापक (१ जानेवारी, १८८०). *निबंधमाला* (१८७४)
व *काव्येतिहाससंग्रह* (१८७८) ह्या मासिक पुस्तकांचे व टिळक-
आगरकरांच्या साहाय्याने काढलेल्या 'केसरी' व 'मराठा' ह्या
अनुक्रमे, मराठी व इंग्रजी वृत्तपत्रांचे निर्माते. 'चित्रशाळा' (१८७७)
ह्या संस्थेचे संस्थापक. 'मराठी भाषेचे शिवाजी'. इंग्रज राजवटीत
सरकारी नोकरीचे पास तोडून स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा यांची स्थाय-
त्यागपूर्वक सेवा करण्याची दीक्षा महाराष्ट्राला चिपळूणकरांनी दिली.

विष्णुशास्त्री हे मराठी गद्यवाङ्मयाच्या आधुनिक युगाचे प्रवर्तक
म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांची विद्वत्ता व रसिकता त्यांच्या बहिर्लोकांच्या
-कृष्णशास्त्री यांच्या-सहवासात आकाराला आली. कृष्णशास्त्री हे
अत्यंत बुद्धिमान आणि उत्कृष्ट लेखक होते. त्यांच्यामुळे विष्णुशास्त्री
यांना व्यासंगाची प्रेरणा मिळाली. विष्णुशास्त्री यांनी इतिहास, अर्थ-
शास्त्र, तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, वा विषयांचा तसेच इंग्रजी, मराठी व
संस्कृत या भाषांमधील उत्तमोत्तम ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला.
बी.ए. होण्यापूर्वीच ते बहिर्लोकांच्या 'शालापत्रक' मासिकाचे काम
पाहत होते. त्यांच्या 'रासेलस' ह्या कादंबरीच्या भाषांतराचे अर्थ
राहिलेले काम विष्णुशास्त्रींनी यशस्वीरीत्या पूर्ण केले होते. 'शाला-
पत्रका'तून त्यांनी कालिदास, मञ्जुती, बाण, मुघुष व बंकी या संस्कृत
कवींवर पाच स्वतंत्र लेख लिहिले. कवीसंघर्षी उपलब्ध माहिती, काव्य-
कृतींचे रहस्योद्ग्राही विश्रण आणि योग्य तेथे काव्यकृतीतील मार्मिक
उतान्यांची योजना, अशा पद्धतीने त्यांत विवेचन आहे. त्यांचे हे लेख
संस्कृत कवीसंघर्षक (१८९१) मध्ये पुढे ग्रंथरूप पावले. पाश्चात्य
समीक्षा पद्धतीचा अवलंब करून, शोधपूर्वक व चिकित्सक हद्दीने
लिहिलेला हा मराठीतील पहिला विस्तृत टीकाग्रंथ होय. विष्णु-
शास्त्रींनी 'शालापत्रका'तून सरकारी धोरण व मिशनरी यांवर
केलेल्या टीकेमुळे 'शालापत्रक' बंद पडले (१८७५). पण त्यापूर्वीच
त्यांनी आपल्या स्वतंत्र विचाराना मुक्तपणे प्रगट करण्यासाठी *निबंध-
माला* (प्रथमांक, २५ जानेवारी, १८७४) सुरू केली होती. तिचे
मात वर्षांचे एकंदर ८४ अंक निघाले.

'निबंधमाले'च्या रूपाने मराठी साहित्यात एका नव्या युगाचा प्रारंभ
झाला. 'निबंधमाला' हे मासिकपत्र असले तरी ते संपूर्णपणे एकटाकी
लिहिलेले असे. या मासिकातून चिपळूणकरांनी निबंध, समीक्षा व
चरित्र या तीन प्रकारांतील लेखन केले. तसेच *विनोद आणि महदा-
रुपाविका* (१९०१ मध्ये पुस्तकरूप), 'भाषापरिज्ञान', 'अर्थसाहाय्य'
अशा सदोपलब्धी त्यांनी रंजक व उद्बोधक लेखन करून, नियत-
कालिकांतील लेखनात कलात्मक सौंदर्य आणण्याचा प्रयत्न केला.
त्यांनी जणू मराठी भाषेतील संपूर्ण आविष्कारसामर्थ्य यातून प्रभावीपणे
प्रगट केले आणि निबंध वा बाह्यमयप्रकाराला घाटदारपणा प्राप्त करून

विज्ञान, विस्तृत निबंध, सावध मतप्रतिपादन, पलेदार वाक्यरचना, मराठी-संस्कृत भुवयोमनांचा मार्मिक उपयोक्त, प्रौढ, सांस्कृत, संस्कृत-प्रचुर रचनाशैली, लेखांच्या शिरोभागी अवतरणांची योजना, उपरोध-प्रचुर भाषाशैली, चतुर युक्तिवाद अशा अनेक बाबींमुळे त्याचे लेखन प्रभावी ठरले. 'मराठी भाषेची साधनेची स्थिती', 'इतिहास', 'वक्तृत्व', 'आमच्या देशाची स्थिती' इत्यादी त्यांचे निबंध या हद्दीने उद्बोधक आहेत. हिंदी जनतेच्या मनातील न्यूनगवड दूर करून राष्ट्रीय अहंकार उद्दीपित करण्याच्या त्यांच्या हेतू यातून यशस्वीपणे पार पडला. त्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी प्राचीन भारतीय परंपरेचा गौरवशाली इतिहास वाचकांच्या मनात जागता ठेवला. त्यांच्या या गुणांवर लुब्ध होऊनच लो. बाल गंगाधर टिळक व सुधारकाग्रणी गो. व. आगरकर हे चिपळूणकरांच्या राष्ट्रकार्यात सहभागी झाले व केसरी-मराठा संस्था यांची स्थापना यातूनच झाली.

चिपळूणकरांनी आपल्या निबंधातून इंग्रजांच्या राजनीतीचे वास्तव स्वरूप स्पष्ट करून, त्यांच्यामुळे या देशाचे कल्याण होणार असल्याचा तत्काधीन सुशिक्षितांचा भ्रम दूर केला. तसेच भारतीय समाजाच्या काही दोषांवर परखडपणे टीकाही केली.

'डॉ. जॉन्सन' हा त्यांच्या निबंध इंग्रजे पाश्चात्य चरित्रलेखन-पद्धतीचा अयत्न करून लिहिलेले चरित्र होय. त्यांच्या निबंधांमध्ये भाषाविषयक, सामाजिक, राजकीय, न्यायिक, परमत्तत्वांनवर अशा इतर अनेक प्रकारांचाही समावेश आहे. 'केसरी'मधूनही त्यांचे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांचा लेखनसंभार लक्षात घेता 'मराठी गद्याचे जनक' हा त्यांचा गौरव सार्थ ठरतो.

पु. व. सहाय्यदे

संदर्भ : (१) 'निबंधमाला भा. १ व भा. २', प्रका. कृष्णराव गाडे, १८८२. (२) वि. बा. अमेकर, 'निबंधवाङ्मय', 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' कठ. ५, भा. १ (संपा. रा. भी. जाग), १९७१. (३) अ. व. माड-कोकर, 'विष्णू कृष्ण चिपळूणकर - काल आणि कर्तृत्व', १९५४.

चिपळूणकर, विष्णू गोविंद : (ज. १० जून, १८६२, पुणे - मृ. ११ ऑक्टोबर, १९१९). शिकारविषयक व अन्य पुस्तकांचे लेखक. यांनी बडोदा येथे वैद्यकीचा अभ्यास करून वैद्यकाचा व्यावसाय केला. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचाही त्यांचा विशेष अभ्यास होता. शिकारीची त्यांना विशेष आवड होती.

हिंदुस्थानातील सर्प : भाग १ (१८९३), **शारीर शिक्षण** (१८९३), **कृष्णसार (काळवीट) अथवा हरणाची शिकार** (१८९७), **सुगवा कुतूहल** (१९०७) व **वनवराहयात अथवा राजकुमाराची शिकार** (१९०८) ही त्यांची उल्लेखनीय पुस्तके. **हिंदुस्थानातील सर्प** हा सर्पाविषयी व सर्पदंश व विषवांधा यात संबंधी माहिती देणारा ग्रंथ असून, त्याच्या दुसऱ्या भागात सर्पांची विवे, त्यांना ओळखण्याच्या खुणा व त्यांची गुणवैशिष्ट्ये दिली आहेत. मात्र हा दुसरा भाग प्रकाशित शास्त्राची नोंद आढळत नाही. **सुगवा कुतूहल** ग्रंथात बडोदा-नरेश भीमंत सयाजी महाराज त्यांच्या वाचाच्या पाहिल्या शिकारी विषयीची प्रत्यक्षवलोकनावून दिलेली माहिती आली आहे. **मराठी भाषेची संरक्षणपद्धती** (१९०४) हे त्यांचे आगली एक पुस्तक. शिवचरित्रावर आधारित दोन व संभाजी चरित्रावरील एक अशी तीन ऐतिहासिक नाटकेही त्यांनी लिहिण्याची माहिती मिळते.

गो. व. कृतकर्णी

० चेतोदर : पहा पाटणकर, परमुराम नारायण

चोणकर, रामकृष्ण माधव : ० हरी माधव समर्थ : (ज. ६ फेब्रुवारी, १८७१-मृ. १२ ऑक्टोबर, १९२९, मुंबई). कवी व लेखक. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. संस्कृतमधील पुष्कळशा सुभाषितांचे तसेच संस्कृत महिम्नाचे त्यांनी मराठीत भाषांतर केले. भाषिवाय परदेशीयांना

भारतीय संस्कृतीचा बोध व्हावा वाकरिता गेडव संस्कार, सत्य-नारायणाची पूजा इत्यादी पुस्तके त्यांनी इंग्रजीतून प्रसिद्ध केली. 'ह्यांची सुट्ट कविता' 'विश्वविज्ञानविस्तार', 'काव्य-रत्नावली', 'मनोरंजन', 'लोकसेवक' व 'नवयुग' अशा अनेक नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली आहे. त्यांच्या कवितेने प्राचीन परंपरेचे अनुकरण केलेले आढळते.

मनोरंजनाची कंकाणची (१९१५) हे निवडक वेष्ट्यांचे (टीपा व सुभाषितांसह) एक पुस्तक, आणि प्राचीन मराठी कवितेच्या वेष्ट्यांचे काही संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत.

'इंद्रप्रकाश, राईस', 'बॉम्बे गॅझेट' व 'कॉनिकल' ह्या वृत्तपत्रांतून त्यांचे काही चर्चात्मक लेखही प्रसिद्ध आहेत.

उषा टाकळकर, मदन कृतकर्णी

चोमे, (डॉ.) भिकाजी अमृत : (ज. ११ जुलै, १८१५-मृ. १९ ऑक्टोबर, १९१९, पुणे). शारीर व इंद्रिय-विज्ञानशास्त्रावरील ग्रंथांचे कर्ते. ग्रेट मेडिकल कॉलेजचे 'जी. बी. एम. सी.' पदवीधर व मुंबई विद्यापीठाचे केलो. व्यवसायाने डॉक्टर.

चोमे यांचे **मानुषशारीरशास्त्र / मॅनटॉमी** (१८६१-१८७२) व **मानुष इन्द्रियविज्ञानशास्त्र : फिजिऑलॉजी** (१८६५) हे इंग्रजी ग्रंथावरून तयार केलेले ग्रंथ आहेत. यात इंग्रजीला पर्यायी मराठी शब्द योजले असले तरी शब्दटी उपयुक्ततेच्या हद्दीने इंग्रजी शब्द तसेच ठेवले आहेत. ग्रंथाच्या शेवटी इंग्रजी व लॅटिन शब्दांची अर्थासहित सूची दिली आहे.

मविनी लोटलीकर, मदन कृतकर्णी

चौगुले, रामजी गणोजी : ० **रामजी गणोजी** : (ज. १८१६-मृ. १९९०). 'रसायनशास्त्र' व 'स्त्री' विषयक ग्रंथांचे कर्ते. मुंबईत वैद्यकीय व्यवसाय करणाऱ्या डॉ. चौगुल्यांनी विद्याव्यासंग फारसा नसतानाही अनुभव व बहुभुतपणा ह्यांच्या बळावर पुस्तके लिहिली. **नारायणकोष** (१८६०), **कोषकयासूत्र** (भाग २), **रसायनशास्त्र अथवा हुजरेमिथी** (भाग १, १८५९) आणि **स्त्रीचरित्र** (१८५४) हे ग्रंथग्रंथ लिहिले. **नारायणकोष** हे त्यांनी स्वतःच्या नारायण नावाच्या मुलासाठी लिहिलेले कोषपर गोष्टीचे पुस्तक आहे. **स्त्रीचरित्र** हा ग्रंथ फार प्रसिद्ध असून याचे एकंदर चार भाग निघावे. **विदरथ-स्त्रीचरित्र** (१८७१) व **मनोरंजक सुशिक्षित स्त्रीचरित्र, भाग २** (१८७२-७३) इत्यादी स्त्रीचरित्रात्मक कथाग्रंथही त्यांनी लिहिले. फारशी गोष्टीचे फाळील अनुकरण करणाऱ्या स्त्रियांना पुर्वतनापासून परावृत्त करण्यासाठी त्या काळी प्रसिद्ध होत असलेल्या, स्त्रीचरित्रपर पुस्तकांत डॉ. चौगुले ह्यांची पुस्तके उत्कृष्ट आहेत.

हरिवंदन बोरात, मदन कृतकर्णी

संदर्भ : हरिवंदन व. बा. 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्ववर्तिका'. **चौधरी, बहिणाबाई नथूजी :** (ज. १८८०, अतोदे, जि. ह. जळगाव - मृ. १ डिसेंबर, १९५१, जळगाव). कवयित्री. शिक्षण नाही. वयाच्या तेराव्या वर्षी विवाह होऊन जळगावच्या इनामदार चौधरी घराण्यात राहिली म्हणून ग्रंथका. पतिनिधनानंतर अपार काद व दारिद्र्याचे चटके सहन करित, बहिणाबाईंनी पाचसहस्र अपत्यांचे संगोपन केले. कवी सोपानदेव चौधरी हे बहिणाबाईंचे पुत्र.

कवितेचे जन्मजात वेणे बहिणाबाईंना लाभले होते. बहिणाबाईंची **गाथी** (१९५२, १९६९, १९७७) हा त्यांचा कवितासंग्रह. धरी व शेतात नाना प्रकारची कामे करित असताना त्यांना कविता स्फुरत. जुन्या परंपरागत ओवी छंदाचे रूप घेऊन बहिणाबाईंचा जीवनानुभव सहजपणे त्यांच्या कवितातून प्रगट होतो. त्या निरक्षर असल्या तरी कथाकीर्तनाच्या संस्कारामुळे बहुभुत शास्त्रा होत्या. जिवंत, जीवना-नुभव व चिंतनशील, काव्यहृदी यासोबतच ओषधवी, मावगर्म व

विद्यार्थी शब्दकळा त्यांना लाभली होती. त्यांच्या कवितेतील प्रतिमा कृषिजीवनातून अनुभवविद्येतून आत्ममात केलेल्या आहेत. कोणत्याही पूर्वगामी कवितेचा प्रभाव नवस्थाने त्यांची कविता अस्मद जीवनामुभती प्रगट करणारी वाटते. त्यानवेली ग्रामीण बोलीतील माधुर्य, जीवनातील सुखदुःखाचे गहिरे रंग, आशावादाचा आणि शोभ्य उपदेशाचा ध्वनी, ह्यांमुळे बहिणाबाईंच्या कवितेला वेगळेच पृथग्भाव सौंदर्य लाभले आहे.

त्यांच्या अर्थगर्भ कवितेमधून मानवी जीवनाकडे पाहण्याचे एक आसंत अर्थपूर्ण व विवेकी असे, मुत्राण तत्त्वज्ञान प्रगट झालेले आहे. लक्ष्मणबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रा' प्रमाणेच बहिणाबाईंची गाणी ही मराठी साहित्याचा एक बहुमोल अंशकार ठरला आहे.

बनुरावा पोतवार, मराठी कृतकथा

संदर्भ : (१) नावाचं मने व सोपानेच पोतरी, 'बहिणाबाईंची गाणी (प्रस्तावना)'. (२) सारला पक्की, 'बहिणाबाईंची गाणी', ललितचर्चा पत्रिका, मार्च-एप्रिल १९७१. (३) बह्वर्ण (नित्यगंगा बहिणाबाई पोतरी वितरण), १५ डिसेंबर, १९८१.

छत्रे, कैरो लक्ष्मण : (ज. १९ मे, १८२४, नागाव-मृ. १९ मार्च, १८८४, पुणे). श्रोत्रियशास्त्र व सृष्टिशास्त्रविषयक ग्रंथांचे कर्ते. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांपुढी 'शालाग्रह' मासिकाचे संपादक (१८९१). शिक्षण मुंबईस, एल्फिन्स्टन कॉलेजात. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधील प्रारंभीच्या विद्याभ्यासार्थी एक. सिद्धपदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व श्रोत्रिय वा विषयगत प्राविण्य. पुणे कॉलेजात सृष्टीविज्ञान व गणिताचे असिस्टंट प्रोफेसर (१८५१), इंग्रजी शाळेचे मुख्याध्यापक (१८६०), पुणे ट्रेनिंग कॉलेजचे सुपरिटेंडेंट (१८६२) व एल्फिन्स्टन कॉलेजात गणिताचे प्राध्यापक (१८६५). त्यानंतर डेक्कन कॉलेजमध्ये प्राध्यापक व शोधटी प्राचार्य. कैरोपंत हे नामांकित गणितज्ञ म्हणून विख्यात होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर 'इंडियन कॉमिकल', 'अमृतवसार पत्रिका' यासारख्या महाराष्ट्राबाहेरील वर्तमानपत्रांनी त्यांच्यावर लेख लिहिले. ते सर्व लेख 'द प्रेस ऑन द लाईव्ह अँग्ल इंडियन ऑफ द ग्रेट आर. बी. प्रोफेसर के. एल. छत्रे' (१८८४), नामक पुस्तिकेत एकत्रित केलेले आहेत.

रसायनशास्त्र, श्रोत्रियशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान, वातावरण, बायु-धर्म इत्यादी विषयांवर ह्यांनी दिलेली व्याख्याने श्वार्थविज्ञान शाळा/सोळा किरीएक निष्ठावर व्याख्याने (१८५२) या नावाने प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी श्वार्थविज्ञानशाळा (१८५५) हे एक लहानसे पुस्तकही स्वल्प किंमतीत प्रसिद्ध केले. युरोपसह्यतीक मोठमोठाले गण-काचे ग्रंथ व प्रत्यक्ष वेध यावरून महत्त्वाच्या कोष्टके (१८६०), हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. 'मराठी ज्ञानप्रसारका'त श्रोत्रियशास्त्रासंबंधी दोन-तीन लेख प्रसिद्ध. बाशिबाय शाळेस अभ्यासक्रमासाठी अंक-गणित-उत्पत्ति व उदाहरणे (१८६१), मूलापन (गणितभाग) (१८६१), श्वार्थविज्ञान (१८७१) ही पुस्तके त्यांनी लिहिली. ह्या मकरव (१८५१) व कुत्रसमिर्क (१८९६) ही दोन पुस्तकेही त्यांच्या नावावर आदळतात. महत्त्वाच्या कोष्टके आणि श्वार्थ कोष्टके (१८६१) ह्या त्यांच्या पुस्तकांनी पूर्वापार चालत आलेल्या कालगणनेला मोठा चक्का दिला. सरदार आबासाहेब पटवर्धन यांच्या सहाय्यामुळे कैरुनानांनी तयार केलेले पंचांग, १८६५ पासून १८७५ची पंचांग म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यानंतर 'टिळक पंचांग' पुढे आले तरी १८७५ची पंचांगातून ते फारसे वेगळे नव्हते. १९०४ पासून सामुदायिक प्रवचनातून अस्तित्वात आलेले 'टिळक पंचांग', म्हणजे कैरुनानांनी प्रारंभ करून दिलेल्या पंचांग सुधारणा कार्याचे प्रगतस्वरूप होय.

ड. नि. कुत्रकथा, मराठी कृतकथा

छत्रे, गोवर्धन लक्ष्मण : (ज. १८१०, नागाव, जि. कुळावा-मृ. २५ मे, १८९४). संगीत-निपिकार, स्वाकरण-अलंकार-छंद इत्यादींवा अभ्यवनासोबत श्रोत्रिय व गायनवादन यांचा अभ्यास. प्रो. कैरो लक्ष्मण ह्या चाकट्या वेष्टण्या सहवासात इंग्रजीचे शिक्षण. मुंबई येथे स्थायिक झाल्यानंतर पुन्हीसाठी सुरू करण्यात आलेल्या शाळातून संगीतशिक्षण देता यावे, यासाठी यांनी दोन बत्ती तयार केल्या. एकोट गीतांचे श्रिपिकरण करण्याची पद्धती सोदाहरण दिली असून, दुसरीत त्या पद्धतीनुसार काही जीगीते लिहिली आहेत. ह्या बत्ती १८६४ साली जीतकिरी व जीगीत ह्या नावांनी प्रसिद्ध झाल्या. 'द स्थुडट्स लिटररी अँग्ल सायंटिफिक सोसायटी'च्या शाळात त्यांचा उपयोग केला जाई. जीगीत/तून त्या काळी जीसमाजात गायिकी जाणारी गीतेच रागादारीत लिपिबद्ध केली आहेत.

गीतकिरी हा वा स्वरूपाचा पहिला ग्रंथ होय. ग्रामध्ये नावाचे उच्च-नीचत्व प्रमाण साचले असून, नादांमधील परस्पर नैस्वदीर्घत्व जाग-जामी किती व कधी येतात हे शक्यतो दाखविण्याचा येथे प्रथमच प्रयत्न केला आहे. छात्रप्या, रागादारीच्या आणि साध्या, भाग १ का (१८४८), वेणाचे मज्जन करण्याची गीते (१८४९) व छेकराची गावणे (१८६१), ही यांची अन्य पुस्तके शिळामुद्रित आहेत.

डॉ. नरवचन विष्णु गोमके, रा. बा. बत्ती

छत्रे, वीरेश्वर स्वदाशिव ऊर्फ तात्या : • दामोदर कवी : (ज. अंदाजे १८१५-मृ. १८८९). पत्रकार, नाटककार व लेखक. शिक्षण मुंबईतील 'एल्फिन्स्टन इन्डियन स्कूल'मध्ये. मुंबईतील 'ज्ञानसिंधु' ह्या शिळाछापखान्याचे ज्ञानसिंधु साप्ताहिकाचे चालक (१८४२), पुण्यात मित्रोदय साप्ताहिक (१८४४) काढले. नारायणराय वेणवे ह्यांचे नाटक (१८७०), संगीत इमरॉसी स्पर्शवर नाटक (१८८८), काही फार्स व गोष्टी ह्यांचे लेखन यांनी केले. ह्यांनी संकलित केलेल्या जुन्या म्हणी, कथा, कहाण्या, संस्कृत सुभाषिते ह्यांचे फुडूकवरी (१८४२), कामनाकल्पवृक्ष (१८८८), साधुसुभाषित संग्रह (१८९०) हे संग्रह प्रसिद्ध आहेत. ते वीरकवी होते. 'दामोदर' कवी ह्या नावाने 'चेऊलबाडीकर नाटक मंडळी'स लागणाऱ्या कविता ते लिहून देत असत. ज्ञानबोधक (१८५९), सुज्ञानबोधक (१८६९), इच्छाबोधक इत्यादी अनेक निवतकालिके ह्यांनी काढली होती.

डॉ. नरवचन विष्णु गोमके, रा. बा. बत्ती

छापखाने, केशव रामचंद्र : (ज. २७ नोव्हेंबर, १८७५-मृ. १३ फेब्रुवारी, १९४०, सांगली). मूळ आडनाव 'कानिटकर'. परंतु छापखाने व लापरपणजोबा (केशवरावांचे आजोबा) गंगाधर रामचंद्र यांचेपासून 'छापखाने' हेच आडनाव पुढे रूढ झाले. शिक्षण-एम.ए., एल्फिन्स्टन, राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर व तदनंतर 'डेक्कन कॉलेज' पुणे येथे. सर्व शिक्षण शिष्यभूत्या व स्वकष्टार्जनाने. एल्फिन्स्टन, नंतर सांगलीस बकिजीचा व्यवसाय. या क्षेत्रात ते अतिशय यशस्वी झाले. लो. टिळकांचे एक निकटचे स्नेही म्हणूनही यांनी लीफिक मिळविला. छापखाने हे एक नामांकित वक्तेही होते. ज्ञानेश्वरीचे गाठे च्यासंगी होते.

डॉ. अर्नी वेस्ट यांच्याशी निकट संपर्क आल्यामुळे थिऑसॉफीच्या अंतर्दृष्ट्यात प्रवेश. सांगलीत 'थिऑसॉफिकल लॉज'चे संस्थापक-अध्यक्ष.

नाट्यमंळनाचे अध्यक्ष (१९०८) नाट्यलेखन, नाटक पाहणे, दिग्दर्शक, नाटकांच्या तालमी घेणे, यांचाही यांना छंद होता. शास्त्रीय संगीताचे उत्कृष्ट जाणकार.

लेखन : (१) जे. कृष्णमूर्ती संदेश परिचय (१९३४) (१९८७ ते १० च्या दरम्यान कोणीतरी याची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध केली आहे, असे समजते.) ग्रंथाचा विषय : कृष्णमूर्तीचे तत्त्वज्ञान व भगवद्गीता यांचा समन्वय हा आहे.

(२) **स्वाध्याय लावेनारी**—(राजाराम कोळेजमधील व्याख्यान-मालेसाठी केलेली शानेश्वरीबरोबर दिपणे मुद्रित स्वरूपात. १९१३-१४).

(३) **पञ्चसंस्कृत**—मुद्रित केले पण अधिकृत प्रकाशन केले नाही.

मोहनगारा नाटक *Romeo and Jewell* चे रूपांतर—पुढे नाच-रुपास आलेले नट रामभाऊ गोखले, नानदा गोखले, एक स्त्रीपाटी नट कानिटकर, यांनी नव्याने स्थापन केलेल्या कंपनीसाठी 'सामाजिक नाटक मंडळी' लिहिले (१९०८). प्रकाशन १९१९. या नाटकाचे अनेक यशस्वी प्रयोग झाले. प्रकाशनकाल : १९०९ ते १९०८. पहिला प्रयोग १९०९. प्रकाशन १९०८.

केशवराव छाप्याने यांचे **मोहनगारा** हे रूपांतरित नाटक १९०८ च्या सुरुवातीचे आहे. 'रोमिओ अँड ज्युवेल' या नाटकाची यापूर्वी तीन रूपांतरे झाली असली, तरी छाप्यानाचे रूपांतर सर्वात अधिक चांगले आहे, असा गौरव कलन रंगभूमिकारांनी पराजप्यांच्या बाबतीत केलेली तक्रार पुन्हा केली आहे. कर्तबगार, सिद्धहस्त लेखकांनी रूपांतरे करीत न बसता, आपल्या प्रतिमेने स्वतःच नाटके लिहावीच असा रंगभूमिकारांच्या सारखा आग्रह आहे. पृष्ठ-६५ (संदर्भ) 'मराठी नाट्य समीक्षा—'

रा. श. बार्जसे, कि. रा. छाप्याने

० **जगन्मित्र** : पहा टिळक, नारायण बामन

जटार, रामराव कृष्णराव : (ज. १८५९—मृ. ९ सप्टेंबर, १९३९) वेदान्तविषयक ग्रंथकार, त्याखेर संस्थानाच्या सरदार घराण्यात जन्म. बालवर्णापासून परमार्थमार्गाकडे कल.

अव्यक्तकोष (१८९९) आणि **स्वाध्यायसाधक** (पूर्वखंड १८९८, उत्तरखंड १९०२) हे स्वतंत्रपणे लिहिलेले वेदान्तविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध. प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या व्यासंगाने काही पाश्चात्य विद्वानांच्या विविध मतांचा परामर्श घेऊन, हे ग्रंथ लिहिण्यात आले. **अव्यक्तकोष** या ग्रंथात पुरुष, प्रकृती, नाम, रूप, कारण, भुती आणि उपसंहार या प्रकरणांतून आलेल्या विषयांचाच विस्तार **स्वाध्यायसाधक** (पूर्वखंड), या ग्रंथाच्या ब्रह्म, माया, ईश्वर, सृष्टी आणि जीव या पाच प्रकरणांत आला आहे. ब्रह्मानंदप्रदेश, मायाप्रदेश, ईशानंदप्रदेश, सृष्ट्या-नंदप्रदेश व जीवानंदप्रदेश यांतून अनुक्रमे ब्रह्मस्वरूपवर्णन, मायेचे विलक्षण रूप, ईश्वरसृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती व लय आणि 'अहं' (मी) चे स्वरूप यांचे व उत्तरखंडातील 'साधकानंदप्रदेश' व 'कर्मनंदप्रदेश' यांत साधक व कर्म यांचे स्वरूप; 'रूपानंदप्रदेशा'त तत्वाचे स्वरूप व साधने, 'भक्त्यानंदप्रदेशा'त भक्तीचे स्वरूप व 'ज्ञानानंदप्रदेशा'त अज्ञानस्वरूप, आत्मानुभूती व मुक्ती या विषयांचे विवेचन आढळते. समाजाला वर्मांश्वरीच्या व आत्मोन्नतीच्या मार्गाकडे बळविण्याच्या हेतूने प्रस्तुत ग्रंथांची निर्मिती झाली आहे.

नामची काटकांकर, मीनम मिमळ

० **जनार्दन घासुदेवजी** : पहा आगाखकद, जनार्दन घासुदेव **जवळकर, दिनकरराव शंकरराव** : (ज. १८९८—मृ. १ मे, १९३२). ब्राह्मणेंतर सत्यशोधक चळवळीचे कार्यकर्ते, पत्रकार, प्रशोभक वक्ते आणि लेखक. पुणे जिम्ह्यातील चोरांची आळंदी येथे पाटलांच्या कुटुंबात जन्म. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. ब्राह्मणेंतर चळवळीत प्रवेश करण्या-पूर्वी छो. टिळकांचे मराठा अनुयायी, नारायणराव गुंजाळ यांच्या परिवारात वावर. पुढे जेथे बंधूंच्या सहवासाने ब्राह्मणेंतर चळवळीत उडी.

हिंदूमधील आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता मिळावी म्हणून मांडण्यात आलेल्या, पटेल विलाजी (१९१८) तरफदारी करणारे **प्रथम प्रमाण** हे नाटक जवळकरांनी लिहिले. पण त्याच्यावर बंदी आल्याने त्याचे प्रयोगही होऊ शकले नाहीत वा ते प्रसिद्धही होऊ शकले नाही. परंतु त्यावरून जवळकरांच्या लेखणीमधील स्फोटकता व

दाहकता कसात आल्याने; छत्रपती शाहू महाराजांनी त्यांना कोल्हापूर येथे नेऊन 'तदन मराठा' नावाचे पत्र चालूवायला दिले. या पत्रा-तील जवळकरांचे लेखन अन्य ब्राह्मणेंतर चळवळीतील वक्ता आणि पत्र-नये इतके स्थिर आणि बेलगाम होते, त्यामुळे हीनमित्रकार मुकुंदराव पाटलांसारख्यांनाही त्याचा निपेच करावा लागला. इतकेच नव्हे तर स्वतः शाहू छत्रपतींना जवळकरांनी कोल्हापूर सोडून जावे असा आदेश द्यावा लागला, तेव्हा अखेर त्यांनी कोल्हापूर सोडले.

कोल्हापूर सोडून जवळकर अखेर पुण्यात दाखल झाले. तेथे टिळक-पक्षियांच्या सार्वजनिक गणेशोत्सवातील मेळ्यातील प्रचाराला सत्ताच प्रकारे उत्तर देण्यासाठी, जेथे प्रभृतींनी काढलेल्या 'छत्रपती पद्य संग्रह' ही मेळ्यातील गाय्याची पुस्तिका जवळकरांनी प्रकाशित केली. त्यात त्यांच्याबरोबरच केशवराव जेथे यांनी रचलेली गाणीही समा-विष्ट आहेत. या मेळ्याने पुण्यातील टिळकपक्षीय नेतृत्वाला आव्हान देऊन, त्याची मिरासदारी संपुष्टात आणली.

याच काळात पुण्यात शिवस्मारकाच्या निमित्ताने ब्राह्मणेंतरांच्या अंतर्गत एक नवाच वाद उपस्थित झाला. संकल्पित शिवस्मारक समितीत ब्राह्मणांचा समावेश असा नये, अशी भूमिका जेथे—जवळकर हे. तरुणांनी घेतली, ब्राह्मणांचा समावेश मान्य असलेल्या शिंदे सरकारांच्या पक्षात मराठा समाजातील प्रतिष्ठित व बुजुर्ग मंडळी होती. जवळकरांनी 'आम्या वेताळ' या टोपणनावाने **शिवस्मारक दुराज** नामक सतरा अध्यायांची पोथी लिहून, सरकार पक्षाचा विदारक उपहास केला (१९२१). या संदर्भातील तरुण मंडळींची भूमिका मांडण्यासाठी केशवराव जेथे यांनी 'शिवस्मारक' नावाचे साप्ता-हिकही (१९२१-२४) आठ महिने चालविले. त्याचे अंक उपलब्ध होत नसले तरी त्यातील बरेचसे लिखाण जवळकरांचे असणार हे उघड आहे.

दरम्यान पुण्यातील गणेशोत्सवात दोन्ही पक्षाच्या मेळ्यांनी एक-मेकांवर केलेल्या अभिरुचीहीन टीकेमुळे पुण्यातील वातावरण दूषित होत होते. मारामार्या, कोर्टकचेच्या यांनाही ऊठ आला होता. याच मुमारास रामचंद्र नारायण लाड काढीत असलेल्या 'मजूर' या पत्रा-तूनही जवळकर लिहीत असत. 'मजूर'मध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखनावहल लाडाना विनश्वर माफी मागावी लागली. तथापि छत्रपती पद्यसंग्रहातील मजकुराबहल लोकमान्यांचे चिरंजीव श्रीधरपंत यांनी भरलेल्या खटल्यामुळे लाड-जवळकरांना प्रत्येकी पन्नास रुपये दंडाची शिक्षा भोगावी लागली. लाड हे त्या पुस्तिकेचे मुद्रक होते.

१९२४ मध्ये पुणे नगरपालिकेच्या बतीने लो. टिळक आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे पुतळे पुण्यात उभारण्यात आले होते. तेव्हा नगरपालिकेचे सदस्य असलेल्या केशवराव जेथ्यांनी १९२५ मध्ये महात्मा जोतिराव फुल्यांचा पुतळा उभारण्याचा ठराव मांडला. बहुमताअभावी तो फेटाळला गेला, परंतु त्या निमित्ताने पुण्यात मोठे वादंग झाले. टिळकपक्षीयांनी फुल्यांना तर ब्राह्मणेंतरांनी टिळकांना शिब्या घालणे नित्याचे झाले. 'मजूर'मधून जवळकर तर 'संग्राम'मधून गणपतराव नलवडे यांच्या लेखण्यांना जणू ऊठ आला. जवळकरांनी टिळक आणि त्यांचे अनुयायी यांच्यावर बेफाम हल्ला चढवणारी देशाचे दुष्मन ही पुस्तिका लिहिली. ती जेथ्यांनी लाड्यांच्या छाप-खान्यात छापून प्रसिद्ध केली (१९२५). जवळकरांच्या जहाल झेली-मुळे महाराष्ट्रात या पुस्तिकेने चांगलीच खळबळ माजविली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे पुतळे कृष्ण महादेव चिपळूणकर यांनी याबाबत बदनामीचा खटला दाखल केला. त्यात खालच्या कोर्टाने जवळकर, लाड, जेथे व बागडे यांना फर्माविलेली शिक्षा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कायदापटुत्वामुळे उच्च न्यायालयात रद्द झाली. तरीही **जाहीर सवाल नं. १, मर्दे हो! नाके कापून द्या** आणि

१९१० सालची भाषण वरिष्ठ वा तीन पुस्तिकांवरून, लघु पोलिमर त्यासोनेच भरलेल्या लठ्ठ्यामुळे जवळकरांना दडव केवळ आधी मुद्दी शिष्टा भोगाची लागली.

भाषणेंतर पक्षाचे काम करताना जेथे-जवळकर हे भास्करराय भाषणांवर होत. परंतु हळुहळु भास्कररायांच्या सरकारबांभिलेपणा लक्षात आल्याने जेथे त्यांच्यापासून दुरावू लागले, जवळकर मात्र भास्कररायांना धरून राहिले. १९२८ मध्ये मुंबई येथे भास्कररायांच्या आभयाने केवळारी नावाने पत्र जवळकरांनी मुरू केले. त्याचमन कमिशनवर बहिष्कार घालायचा की नाही या प्रश्नावर भाषणेंतरांमध्ये चूट पडली. जेथे बहिष्कारवादी झाले आणि भास्कररायांची साथ न सोडता आल्याने जवळकरांनी जेव्हाशी कायकत घेतली. भास्करराय अस्कारी त्याच्याचे मंत्री असल्याने त्यांनी त्याकाळात मूळ धरू वहात असलेल्या, हागे-निमकर प्रभृतींच्या गिरणी कामगार चळवळीतील भाषणेंतरांमध्ये चूट पाडण्यासाठी 'केवळारी'ला उपयोग करून घेतला. कर्मवीर शि. रा. शिंदे यांच्यामुळे जेथे वेगाने म. गांधीच्या कॉमेन्सकडे खेचत जात असताना, जवळकर मात्र भास्कररायांना चिकटून होते. परिणामतः त्यांना भाषणेंतर पक्षातर्फे हद्ददंडा होश कल्याणी संघी मिळाली (नोव्हेंबर १९२९).

जवळकरांच्या विलायत बारीच्या परिणाम मात्र भास्कररायांच्या अपेक्षेच्या उलट झाला. संथील परिस्थिती पाहून परतलेले जवळकर गांधींना पाठिंबा देऊ लागले. इतकेच नव्हे तर शेतकरी कामगारांच्या म्हणजे समाजवादी राज्याच्या भाषेत बोलू लागले. जानेवारी १९३१ मध्ये येथी हुकुम मोडून त्यांनी केलेल्या माघनाहलू सत्या धर्माची सकलमूर्ती झाली. परंतु मार्च १९३१ मध्ये शांतीचा गांधी-अ यर्दिन समेटामुळे ते लवकरच म्हणजे वीड महिन्यात सुटले. मे १९३१ मध्ये आपल्या नव्या हाव्या धोरणाचा प्रचार करणारे तेज नावाचे नवे साप्ताहिक त्यांनी मुरू केले. ते चारपांच महिने चालले.

आपल्या कांतिकारी शाय्या विचारांची मुलगत मांडणी कल्या-साठी जवळकरांनी कांतीचे रक्षणी नावाचे पुस्तक लिहायला घेतले. परंतु ते अपुरे असतानाच जवळकर रक्तक्षयाने अकाली मरण पावले (३ मे, १९३२).

जहाज, चटकदार, प्रभोभक्त आणि विचारापेक्षा भाषनांना आवाहन करणारे लेखन जवळकर करीत. चळवळीची गरज म्हणूनच त्याकडे पाहिले पाहिजे.

संदर्भ : कवठे, व. बी. 'विनकरराय जवळकर समग्र वाङ्मय', महाराष्ट्र बीनि-राय कुले समग्र प्रतिष्ठान, पुणे, १९८४.

नारे, वसंतदत्त श्रीधर

० जातिहृदय : पहा सावरकर, नारायण शमोदर

जाधव, भास्करराय विठोजीराय : (ज. १७ जून, १८६७, नागाव, जि. कुलाबा-मृ. २६ जून, १९५०, कोल्हापूर). शिक्षण, एम.ए. (१८९५), एलएन्.पी. (१८९७) पर्यंत. कोल्हापूर संस्थानात उच्च अधिकारी. १९२३ नंतर मुंबई राज्यात शिक्षणमंत्री. सत्यशोधकसमाजाचे एक आधारस्तंभ.

झाचे स्फुटलेखन 'ज्ञानमंदिर', 'समाजस्वास्थ्य', 'महाराष्ट्र शारदा', 'किशोर' इत्यादी नियतकालिकांवरून प्रसिद्ध झाले. रामायणावरील नव्या प्रकाश (१९५१) हा झाचा महत्त्वाचा ग्रंथ. दात सेतो व क्षत्रियत्व यांचा एकरूप संघट्ट प्राचीन असून, दक्षिणेतोळ प्रविष्ट व उत्तरेतील आर्य झाचे प्राचीन काळीच बेमालूम मिश्रण झाले, असे मत झांनी प्रगट केले आहे. मुंबई मराठी ग्रंथमंडलालयाच्या वार्षिक समारंभाच्या अभ्युपपदावरून १९३१ साली त्यांनी केलेले भाषण मराठे आणि त्यांची भाषा (१९३२) या पुस्तकाच्या रूपाने प्रसिद्ध आहे. या भाषणात भास्कररायांनी मराठी जातीसंबंधीचे आपले

वैयक्तिक व मानवसंवादाची संशोधन प्रगट केले आहे. मराठी भाषेची उत्पत्ती व मराठीचे शुद्धलेखन यांसंबंधीचे त्याचे विचार मननीय व महत्त्वाचे आहेत. 'दीनबंधू' या पत्राचे संपादनही (१९०२-१९०३) त्यांनी केले. राजकारण, समाजकारण आणि संशोधन या तीनही क्षेत्रांत त्यांना रस होता.

प. व. जाधव, म. भा. काही

जामदार, यादव शंकर : (ज. १८७१-मृ. १५ जानेवारी, १९४९). तुळसीरामायणाचे भाषांतरकार व तुळसीरामायणाचे चिकित्सक अभ्यासक. सरकारी व्याख्यात्यात काही काळ मुक्तक. नंतर सबज्ज. वास्तव्य नागपूर येथे.

झाचे भीरामचरित्रमंगल अथवा तुळसीरामायण (मराठी भाषांतरासहित, १९१३) व भीरामसहस्र अथवा तुळसीरामायण रहस्य (१९२६) हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. हिंदीतील एका सर्वमान्य काव्यग्रंथाचा मराठी वाचकांना प्रथम परिचय करून देण्याचे कार्य झा ग्रंथांनी केले. तुळसीरामायणाचे हे भाषांतर हाव्हाः केले असून, सामान्यतः सुशोभ आहे. तुळसीनाला तुळसीदासाचे चरित्र आणि शेवटी कठीण हिंदी शब्दांचा कोश व व्यक्तिस्थलविषयक सूची आढळते. भीरामसहस्र अथवा तुळसीरामायणरहस्य झा ग्रंथाच्या प्रभातल्या काव्याची अभ्यासकांच्या भूमिकेवरून चिकित्सा केली आहे. कविपरिचय व कांडानुसार काव्यसमालोचन या पद्धत्या दोन प्रकारांत काव्याचा काल, उद्देश, कविविषयक माहिती व लोकशिक्षणाबद्दलची त्यांची भूमिका स्पष्ट करून, अभ्यासक व वाचमीकी रामायण आणि तुळसी रामायण यातील व्यक्तिरेखांचा तुलनात्मक विचार केला आहे.

उषा शंकरकर, श. ना. बशी

जालयणकर, नारायण बोधा : (ज. १७९१, जालयण, झाशी-मृ. १० जुलै, १८६८). संतकवी. वास्तव्य प्रथमप्रदेशातील झाशी भागात. बालपणापासून वैराग्यवृत्ती. बयाच्या दहाव्या वर्षी विवाह. परंतु गृहत्याग करून मथुरेस हजयोग, प्यानोपासना इत्यादींचा अभ्यास. त्यानंतर मनःवांतीसाठी दत्तोपासना.

झाची प्रचलना अभ्यासपर आहे. समसागर हा झाचा ग्रंथ. ज्ञानसागर (१९३१), विज्ञानसागर (१९३१), केवलसागर (१९३१), आनंदसागर (१९०४), शक्तिसागर (१८८५), कल्याणसागर (१९०४) व बोधसागर (१९३०) अशा सात प्रकरणांवरून मनुष्याचे कर्तव्य, कर्म व ज्ञानादी साधनांपेक्षा भेद असे भक्ति-महात्म्य, सद्गुरुपदेश, आत्मस्वरूपबोध, शांत पुरुषाची लक्षणे इत्यादी विषयांची चर्चा या ग्रंथात आहे. प्रत्येक प्रकरण स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले असून कल्याणसागर हे सर्वांत मोठे आहे. याशिवाय गुण्यातुकारक, चिद्वनमाला, बोधारक, दत्ताष्टक, निर्वाणपंचक, मुक्तिचरमाला इत्यादी स्फुट प्रकरणात्मक रचनाही प्रकाशित झाली आहे. झांनी पदे व अंगंग यांचीही रचना केली असून ती साधी, सुलभ व मधुर आहेत.

म. वि. कवितकर, श्रीमल निमळ

जाधेकर (आचार्य), शंकर दत्तात्रेय : (ज. २६ सप्टेंबर, १८९४, मलकापूर-मृ. १० डिसेंबर, १९५५, पुणे). विचारवंत, राज्यशास्त्र विषयाचे ग्रंथकर्ते व संपादक. आचार्य जाधेकर या नावाने प्रसिद्ध. माध्यमिक शिक्षण पुणे येथे. मुंबईच्या विल्वन कॉलेजमधून बी.ए. (१९१७), एम.ए. साठी तयारी व अभ्यास करीत असतानाच गांधीजींच्या असहकार चळवळीत भाग. १९२३ ते १९२६ पर्यंत इलाहापूरजवळच्या पेठ या खेळ्यात असृष्ट्य विद्याभ्यासासाठी 'महामा बोर्डिंग हाऊस' हे वसतिगृह चालविले.

पुण्याच्या टिळक महाविद्यालयात इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या विषयांचे अध्यापक (१९२६). काही काळ 'नवशक्ती' (मुंबई),

'लोकशक्ती' (पुणे) या दैनिकाचे व 'साधना' साप्ताहिकाचे संपादक. १९४८ साली मंगरराव देवांनी काढलेल्या 'नवभारत' ह्या मासिकत्वाचा संपादकमेढ्याचे सदस्य. मुंबई व उपनगर साहित्य संमेलनाचे (१९४१) व पुण्यास भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे (१९४९) अध्यक्ष.

जावडेकरांनी विपुल ग्रंथलेखन केले. 'राज्यशास्त्रमीमांसा', (१९३४), 'आधुनिक भारत' (१९३८), 'आधुनिक राज्यमीमांसा' (१९४२), 'गोपीजीनगरहस्त' (१९४९), 'विष्णुकुटुंबवाद' (१९२९), 'शास्त्रीय समाजवाद' (१९३९), 'लोकशाही' (१९४१), 'पुरोगामी साहित्य' (१९४१), 'गोपीवाद' (१९४२), 'लो. टिळक व म. गोपी' (१९४९) हे त्यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ. ह्या लेखनाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची सुसंगत आणि स्पष्टार्थपूर्ण अशी समाजशास्त्रीय परिभाषेची निर्मितीही त्यांच्याकडून घडली.

त्यांचे बरेचसे लेखन मंगरराव देवांचे 'स्वराज्य' व जांभेकरांचे 'लोकशिक्षण' त्याचप्रमाणे 'चित्रमयजगत्', 'विश्वविज्ञानविस्तार', 'नवभारत' इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहे. 'लोकशिक्षण'तील 'स्वराज्य, स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णय', 'बोल्शेव्हिक 'राज्यक्रांती', ह्या लेखमाला कार गाजल्या. 'बोल्शेव्हिक राज्यक्रांती' ह्या लेखमालेतून त्यांनी मार्क्सवादाचा आध्यात्मिकतेला विरोध नाही, असे प्रतिपादन केले आहे. गोपीवाद व मार्क्सवाद ह्यांचा समन्वय साधून, कार्य करण्याची एक नवी दृष्टी त्यांनी आपल्या संपादित नियतकालिकांतून व लेखनातून दिली. प्रारंभीच्या काळातील त्यांचे महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय पक्षाची वरकांची, हिंदी राज्यकारणांचे स्वरूप व राजकीयविप्लवपरिचय (१९२९) हे तीन लहानमोठे ग्रंथही उल्लेखनीय आहेत.

आचार्य जावडेकरांचे सर्व लेखन सुद्धावादी विचारवंतांच्या भूमिकेवरून झाले आहे. 'पुरोगामी साहित्यातून' (१९४१) त्यांनी नवी आध्यात्मिकता ही प्रगमनशील समाजशास्त्रीय दृष्टीशी कधी सुसंगत आहे आणि आप्रमेयेतून व कर्तव्यमेयेतून स्फुरणारे साहित्य हेच कसे पुरोगामी साहित्य आहे, हे आपल्या व्यासंगीतील विवेकफलेच्या साक्षाने आध्यात्मिक क्रांतिकारकांच्या भूमिकेवरून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संस्कृत व मराठी साहित्यातील रसग्रंथसंग्रहा संदर्भातही त्यांनी अनेक सर्वस्वी नवे विचार प्रकट केले आहेत. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या ३२ व्या अधिवेशनाच्या अभ्युपनिषदावरून दिलेल्या भाषणात त्यांनी 'क्रांति' नामक नवीन रसाचा पुरस्कार केला आहे.

वाङ्मयक्षेत्रातील आचार्य जावडेकरांची सर्वाधिक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे त्यांनी लिहिलेला 'आधुनिक भारत' हा मौल्यवान ग्रंथ.

पं. दे. जामोळकर, प. भा. कोही

जोग, गणेश शिवराम : • नाना जोग : (ज. ८ सप्टेंबर, १८९९-मृ. १ मे, १९५८, नागपूर). नाटककार, शिक्षण : मॅट्रिक. बडिलोच्या मृत्युमुळे मॅट्रिकनेतर सरकारी नोकरी पत्काराची लागली. १९४२ साली नोकरीचा राजीनामा देऊन ते सामाजिक कार्याकडे वळले. विदर्भ साहित्य संघाच्या धनवटे रंगमंदिराची निर्मिती त्यांच्या परिभामातून चाली.

नाना जोग हे साम्यवादाने प्रभावित झाले होते. त्याची छाया त्यांच्या नाट्यलेखनावर आहे. 'चित्रशाळा' (१९४८) आणि 'सोम्याचे देव' (१९४९) ही दोन्ही नाटके प्रत्यक्षपणे साम्यवादाचा पुरस्कार करतात; तर 'भारती' (१९५२) हे मनोविक्षेपणामक नाटक असून 'तीन भेंकी हॅम्लेट' (१९५३) हे अनुवादित नाटक आहे. समाजातील प्रखर वास्तववाददर्शन, विषयाची अचूक समज व नाट्यपूर्ण विकल्पण, ही त्यांच्या नाटकांची वैशिष्ट्ये प्रचलित समाजव्यवस्थेचे विदारक

निदान व विन्या होण्याचे अर्थव्यवस्थामूलक कारण त्यांच्या नाटकांतून प्रत्यक्ष येते.

मुलभंडारामक अनुवाद हे त्यांच्या तीन भेंकी हॅम्लेट ह्या नाट्यकृतीचे वैशिष्ट्ये. शेंकसपियरच्या नाटकातील 'थॅंक्युस' हाटी मुक्ततेचा वापर करण्याचा नाना जोगांचा प्रयत्न, हा पहिला व म्हणून महत्त्वाचा आहे.

नाना जोगांनी उमेदवारीच्या काळात 'मासिक मनोरंजना'तून काव्यलेखन केले होते. ते उत्कृष्ट नाट्यदिग्दर्शक व संगीतकलेचे मर्मज्ञ होते.

राज लंबाळकर, प. भा. कोही

जोग, विष्णु नरसिंह : (ज. १४ सप्टेंबर, १८९७-मृ. ५ फेब्रुवारी, १९२०). बारकरीसंप्रदायाचे धुरीण, आळंदी येथील बारकरी शिक्षणसंस्थेचे संस्थापक, कीर्तनकार, प्रवचनकार आणि लेखक. पुण्यातील सुखवस्तू व प्रतिष्ठित अशा जोग नामक कोकणस्थ ब्राह्मण कुळात जन्म. आईचे नाव सरस्वती. तीन श्वेष्ठ बंधूंपैकी पांडोबा महाराज हे प्रसिद्ध माल असून, नगरकर तालमीचे वस्ताद होते. स्वतः विष्णुबोर्नानाही मलबियेचा लहानपणापासूनच नाद होता. पांडोबाप्रमाणेच तेही अविवाहित राहिले व नगरकर तालमीचे वस्तादपण त्यांनी केले. लौकिक शिक्षण कारसे नाही. परंतु पूर्ववयात काही योगसाधना केली. बालपणी पांडोबामहाराजांच्या बरोबर आळंदीला शनेश्वर महाराजांच्या समाधीच्या दर्शनास जात. पुढे त्याचे रूपांतर जणू छंदात झाले. शनेश्वरांच्या समाधीवर ठेवलेली माळ आपल्या हातानेच आपल्या गळ्यात घातून जोगमहाराज बारकरी बनले. भजन, पंदरीची बारी, शनेश्वरी व तुकारामगाथा यांची पारायणे, असा आयुष्यक्रम व्यतीत केला. आपण ज्ञानदेवांच्याच आदेशाने कीर्तनप्रवचने करू लागलो, असे त्यांनी स्वतःच एकदा सांगितले होते. कीर्तनप्रवचने करून बारकरी संप्रदायाचा प्रचार करण्याचे त्यांनी जणू जीवनमंत्रच घेतले. अर्थात निःस्पृह असलेले जोगमहाराज लोकमान्य टिळकाचे स्नेही व व्हाते होते. ते स्वदेशी वापरीत व टिळकांना यथोपाशी मदत करीत.

जोगमहाराजांपुढील बारकरी कीर्तनाची वाटणी ही सरळ, साधी होती. जोगांनी तिला पंडिती पद्धतीच्या पूर्वपक्ष-उत्तरपक्षाची ओढ दिली. त्यामुळे विशेषतः नवशिक्षित ब्राह्मण तरुण बारकरी संप्रदायाकडे आकर्षित झाले. प्राचार्य पं. भा. तपा मामासाहेब दांडेकर हे वापेकीच एक. अर्थात बोवांच्या शिष्यवर्गात विविध जातिजमातींचे लोक होते, हेही लक्षात ठेवले पाहिजे.

संत तुकाराममहाराजांच्या अभंगांचा अर्थ लावून सार्थ गाथासिद्ध करण्याचे महत्त्वाचे काम जोगमहाराजांनी केले (इ. स. १९०१, प्रकाशक ५व्यंक हरि आवटे). हीच तुकोबांच्या गाथेची पहिली सार्थ आवृत्ती होय. या गाथेचा गुजरातीमध्ये अनुवादही झाला.

सार्थ तुकारामगाथेप्रमाणे जोगांनी सार्थ अमृतानुभवही प्रसिद्ध केला (इ. स. १९०५). हा ग्रंथ त्यांनी नानामहाराज साखरे वाण्याकडे केलेल्या अर्घ्याच्या अनुगंगाने लिहिला होता. परंतु पुढे त्यांच्या प्रतिपादनातील मायावादाचा जोगमहाराजांनी त्यास करून, 'चिद्रिक्तसंवादा'ला धरून अमृतानुभवाचा अर्थ लावला.

याशिवाय जोग महाराजांनी मिळोबाचा व ज्ञानेश्वर महाराजांचा वर्गीकृत गाथा (१९०३), सार्थ हरिवात व चांगदेव पासरी, एकनाथी मागवतगाथादी सहा ग्रंथ (१९११), वेदान्तविचार (१९१५) आणि महिपतीकृत ज्ञानेश्वरीतील वेचे (सार्थ) (१९१३) असे अन्य ग्रंथही लिहिले.

जोगमहाराज स्पष्टवक्ते आणि निर्भीड होते. कीर्तनप्रवचनांनी त्यांनी महाराष्ट्र उबवून काढला. त्यातूनच त्यांना महानुभाव संप्रदायिकांनी

मरलेल्या बरखासा तोंड घावे लागले, हा खटला त्या काळात (१९०७) महाराष्ट्रात चांगल्याच खळबळजनक ठरला. बारकरी संप्रदायाचा, प्रवाह राष्ट्रीय चळवळीला आडघाचा प्रयत्न करणारे जोग-महाराज, तेंगडाच्या अन्य बारकरी पुढाऱ्यांपेक्षा उठून दिसतात. त्यांच्या या कामगिरीची स्वतः लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी'तून लिहिलेल्या मृत्युलेखातून प्रशंसा केली होती (१० फेब्रुवारी, १९२०).

प्राचार्य श. बा. दांडेकर यांनी लिहिलेल्या 'वे. जोगमहाराज चरित्रा'त महाराजांची काही कीर्तने संक्षिप्तपणाने समाविष्ट केलेली आहेत. स्वतः दांडेकर, बकरस्वामी, माडसीबुवा गुरव, लक्ष्मणबुवा इगतपुरीकर हे जोगांच्या शिष्यांनी व स्वतः केलेली प्रकाशित व अप्रकाशित कीर्तने आणि प्रवचने जोगांच्याच मूळ कीर्तनांचे विस्तार आहेत. आजही याच परंपरेत भाळंदीच्या बारकरी शिक्षणसंस्थेत प्रशिक्षित झालेले हजारो विद्यार्थी, महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत जोगांच्याच विचारांचा प्रचार करताना दिसतात.

सदानंद मोर

जोशी, अण्णा मार्टंड : (ज. १८४८ - मृ. मार्च, १८९८). नाटककार, भवसाय : मुंबईच्या सरकारी छापखान्यात कारकून. त्यांची *सौभाग्यरमा* अथवा *वैष्णव दुःख-विमोचन* (१८८४), *संगीत सावित्री* (१८८७) व *शिखण्वतिविजय* (१८९२) ही तीन नाटके प्रसिद्ध आहेत. ह्या नाटकांखेरीज उत्तररामचरित्र आणि मृच्छकटिक ह्या नाटकांतील काही पदरचनाही त्यांनी केली आहे.

अण्णाचे नाट्यलेखन संख्येच्या दृष्टीने अल्प असले तरी ऐतिहासिक दृष्ट्या मराठी रंगभूमीच्या व नाट्यवाङ्मयाच्या वाट्यालीत त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या नाटकांत सुधारणावादाचा व देशभक्तीचा पुरस्कार आढळतो. *सौभाग्यरमा* नाटकाच्या मुंबईतील प्रयोगांनी सनातनी मंडळी खयळली होती. *संगीत सावित्री*तून त्यांनी श्रीशिक्षण आणि पुनर्विवाह यांचा पाठपुरावा केला. *शिखण्वतिविजय* हे नाटक तर सरकारने आक्षेपार्ह ठरवून जप्त केले होते.

नव्या सामाजिक सुधारणांचे प्रातिनिधिक दर्शन बळवणारे नाटककार म्हणून अण्णा जोशींचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

मु. पी. कागरे, म. ना. जोशी

० **जोशी, एकनाथ अण्णाजी :** पहा करकंबकर, एकनाथ अण्णाजी जोशी, गोविंद बाबाजी : (ज. १८२१-मृ. १ मे, १९०६). आद्य हिंदू मिशनरी. घालेय शिक्षण अल्पकाळ, बसईला मराठी शाळेत. त्यानंतर घरीच वाचन-लेखनाकडे रुझ केंद्रित.

ते विचाराने सुधारक होते. विधवाविवाहाला त्यांची सहानुभूती होती. *हिंदू कोकोल नियमि* (१८८५) व *इंद्राची लग्न करण्याचासून अनर्थ* (१९०१), या दोन पुस्तकांच्याद्वारा त्यांनी लोकांना बालविवाह व वृद्धांचे विवाह थांबावून होणाऱ्या अनर्थांची कल्पना दिली.

देशातील अडाणी जनतेला तिच्या दुःखाची आणि इकांची जाणीव करून देऊन सुखितोचा मार्ग दाखवून देण्यासाठी, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांप्रमाणे अनेक मार्गातून प्रवास करून त्यांनी स्वदेशी, देशाभिमान, सत्य, नीती, परोपकार इत्यादी विषयांवर मावणे दिली. प्रवासात भेट दिलेल्या खळांविषयी ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक माहिती जमवून ती त्यांनी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली. *रायगड किल्ल्याचे वर्णन* (छत्रपती शिवाजी महाराजांची कारकीर्द आणि महाराजांचे समाधीचे जीर्णोद्धारविषयी प्रार्थना, १८८५), *बोडामा मघास* (पुणे ते गोवा, १८९१), *झाहोरचा मघास* (प्रवासाची व सामाजिक परिषदेची इकीकत, १८९५), *गेल्हा तीस वर्षांपूर्वीचे लोक व त्यांच्या समजुती अथवा माझे मघासाची इकीकत* (रोजनिशी) ही त्यांची पुस्तके, त्यांनी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनात १८८७ सालचे काँग्रेसचे

प्रवास येथील अधिवेशन, १८९४ सालचे झाहोरचे अधिवेशन व १८९८ सालची राष्ट्रीय सामाजिक परिषद, यांची माहिती दिलेली आढळते. त्यांची 'रोजनिशी' म्हणजे शंभर वर्षांपूर्वीचा समाज कसा होता याचे प्रत्यक्ष चित्रण होय.

ड. भि. कुलकर्णी, म. ना. जोशी

जोशी, चिंतामण नीलकंठ : [ज. १० सप्टेंबर, १८८०, खोळ (कुलाबा-आजचा रायगड जिल्हा) येथे - मृ. १९ जून, १९४८, पुणे]. एम.ए. (मराठी). उस्मानिया विद्यापीठातील मराठीचे पहिले प्राध्यापक. निबंधकार व प्राचीन मराठीचे (कवितेचे) संशोधक. जोशी यांचे बडोळ नीलकंठशास्त्री जोशी ध्युत्युक्त शास्त्री व पंडित होते. अव्वल इंग्रजी काळात पुण्यात स्थापन झालेल्या संस्कृत कॉलेजात ते काही काळ प्राध्यापक होते. संधानित्तिनंतर ते खोळ येथे स्थायिक झाले.

चि. नी. जोशी यांचे प्राथमिक शिक्षण खोळ येथेच झाले. माध्यमिक व उच्च शिक्षण मुंबईस घुलल्याकडे. बहुतेक सर्व माध्यमिक व उच्च शिक्षण विस्तृत शैत्यस्कूल व कॉलेजमध्ये. प्रसिद्ध पंडित महामहोपाध्याय पं. बा. काणे हे चि. नी. जोशींचे आरंभापासूनचे सहाभ्याषी. शिक्षण संपल्यावर चि. नी. जोशी यांनी मुंबई येथील स्कॉटिश मिशनच्या एका शाळेत काही काळ शिक्षकाची नोकरी केली. काही काळ पुणे येथील 'ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन' या संस्थेत ते उपप्राचार्यही होते. पुढे १९१९ साली हैदराबादस उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना झाल्यावर उस्मानिया विद्यापीठात मराठी व संस्कृतचे प्राध्यापक या नात्याने रुजू झाले. या विद्यापीठात काम करीत असतानाच बातावरण प्रतिकूल असूनही हैदराबाद येथे, मराठी साहित्य व संस्कृती या संबंधांची आस्था दृढित करण्यास त्यांनी फार मोठा पुढाकार घेतल्याचे आढळते.

(१) *निरंजनमाधवाच्या स्तोत्रसंग्रहावरील टीकात्मक निबंध* (१९३५), (२) *मराठवाड्यातील अर्वाचीन मराठी वाङ्मय* (१९३९) आणि (३) *भीमर-चरित्र आणि काव्यविमोचन* (१९५१) हे त्यांचे प्रमुख ग्रंथलेखन. भीमरवरील त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाला. भीमरकर्षीच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने तो महत्त्वाचा ग्रंथ मानला जातो. जोशी यांनी विविध विषयांवर बरेच स्फुट लेखन केले आहे. पण अद्यापि ते यथोचितपणे संग्रहित व्हावयाचे आहे.

संदर्भ : 'मराठी स्वाध्याय संतोषनपत्रिका', उस्मानिया विद्यापीठ, अंक १७, १७९१.

ग. वे. जानाळकर, म. ना. जोशी, गं. म. कुलकर्णी

जोशी, नागेश कृ. : (ज. १६ सप्टेंबर, १९१५-मृ. १९ मे, १९५८). नट व नाटककार. १९३० साली 'बालमोहन' नाटकमंडळीत प्रवेश. विनोदी नट म्हणून प्रसिद्धी. १९४३ साली 'कलाविकास' या नाट्यसंस्थेची स्थापना.

मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळात तिला सावरू पाहणाऱ्यांच्या यादीत व्यावसायिक नाटककार म्हणून, नागेश जोशी यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. स्वतःच्या 'कलाविकास' या नाट्यसंस्थेसाठी त्यांनी नाट्यलेखन केले. *देवमाजूस* (१९४५) हे रंगभूमीवर यशस्वी ठरलेले त्यांचे नाटक. ते इतके गाजले की दहा वर्षांत पुस्तकाच्या नऊ आवृत्त्या निघाल्या. सामान्य प्रेक्षकाला आवडेल व प्रभावित करील अशा कौतुहिक बातावरणाचा वापर, दोन मनांचे द्वंद, सुष्टुष्ट प्रवृत्तींचा संघर्ष हे नाट्याचे विशेष *देवमाजूस* मध्ये आढळतात.

शाशिकाय कुलशालरे, मैलाचा दगड, विजय आणि अंतराष्ट (प्रकाशन वर्षे अनुक्रमे १९४०, १९४६, १९४६, १९५२) ही नाटके त्यांनी लिहिली. प्रेक्षकांच्या मनावर अधिक टाण पडणार नाही असे संविधानक, काहीसे भावडे अतिरंजन, सुष्टुष्ट अशा दोन गटांत विभागल्या जाणाऱ्या व्यक्तींखा, सुलभ संवाद, दोबळ प्रसंगचित्रण

हयादी विद्यार्थ्यांच्या आचार्यावर त्यांनी नाट्यलेखनाचा प्रयत्न केला आणि समकालीन सर्वसाधारण मराठी प्रेक्षकांच्या अभिरुचीला तो मानवला.

मराठीत वाचन कुलकर्णी, म. ना. जोशी

जोशी, पुरुषोत्तम बाळकृष्ण : (ज. ५ मार्च, १८५९, मुंबई - मृ. २६ मार्च, १९२९, मुंबई). कवी व इतिहाससंशोधक. प्राथमिक शिक्षण केळवे (जि. टाणे) येथे. इंग्रजी शिक्षण मुंबईत. मॅट्रिक (१८७५) नंतर कसबसू खात्यात नोकरी.

कसबसमध्ये ग्रेड कॅम्बेल हे विद्याभिलाषी इंग्रज अधिकारी होते. त्यांची मुंबई इलाक्याच्या रेझिडेंटवरसाठी मुख्य संपादक म्हणून नेमणूक होताच, त्यांनी जोशी ह्यांना सहाय्यक म्हणून नियुक्त केले. रेझिडेंटवरसाठी संशोधनपर लेखन करतानाच इतिहास-संशोधन व 'अॅन्थ्रोपॉलॉजी' ह्या विषयांवर त्यांनी निबंध प्रकाशित केले. 'टाइम्स ऑफ इंडिया'त ह्यांचे हिंदुधर्म व इतिहास या विषयांवरील अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत.

त्यांच्या कविता व मराठी लेख 'मासिक मनोरंजन', 'चित्रमय-जगत', 'विधिभंडानविस्तार', 'नवयुग' इत्यादींतून प्रकाशित झाले. मुकाबली (१८७३), पद्मसुधा (१८८२), समाधिस्थानावली सुवराजनिधन काव्य (१९०९), काव्यरत्न वडिले (१९१६) ही त्यांच्या स्फुट कवितांची पुस्तके. त्यांचा कल सामान्यतः दीर्घ काव्य-रचनेकडे होता, असे दिसते. राष्ट्रीय सद्गुण व स्वदेशप्रीती यांच्या संवर्धनाचा हेतू बाळगून ह्यांनी बरीच काव्ये लिहिली आहेत.

उत्तर कोकणाचा माजीन इतिहास (१९२६) हा त्यांचा ग्रंथ संशोधनपूर्ण आहे. डॉ. केतकरांच्या 'ज्ञानकोश'साठी त्यांनी तो लिहिला. ह्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेतून 'महिकावठांच्या बथरी'ला इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेतील अनेक विधाने, जोशींनी साधार लोडून काढली आहेत.

ह्यांच्या वाङ्मयसेवेबद्दल ह्यांना मुंबईच्या रॉयल एथियाटिक सोसायटीचे 'कॅम्बेल सुवर्णपदक' मिळाले होते.

उपा टाकळकर, मीनळ निमळ

जोशी, बापू पुरुषोत्तम : (ज. २५ मे, १८३५ टोंके, जि. नगर - मृ. १२ मे, १९२१). इंग्रजी काव्यदाप्रयाचे भारतातल्या. शिक्षण फारसे झाले नाही. मुंबईतील सासबड येथे मराठी शाळेत शिक्षक. नंतर शाळाखात्यात कारकून. बफिलीची परीक्षा उत्तीर्ण (१८६७). कालांतराने डेप्युटी कलेक्टर. ह्यांनी क्रिमिनल प्रोसीजर कोड, पिनल कोड, सिविल प्रोसीजर कोड ह्यांची मराठीत भाषांतरे केली. हिंदुस्थानचा स्यूट (१८६१) हे शिळाछापावरील पुस्तक (दुसरी आवृत्ती १८७१) प्रसिद्ध झाले आहे.

उपा टाकळकर, मीनळ निमळ

जोशी, बाळकृष्ण सीताराम : (ज. १८७१, मुळ-अंजिरा, जि. कुलाबा - मृ. २५ मे, १९११, मुंबई). कवी. शिक्षण मराठी सहाय्यी व ट्रेनिंग मुळ येथे मराठी शाळेत मुख्याध्यापक. ह्यांनी वर्णनारमक, बोधपर व कथात्मक अशी अनेक स्फुट काव्ये लिहिली, त्यातील काही 'काव्यरत्नावली', 'लेळागडी', 'मनोरंजन' ह्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. भगवद्गीतेचे साक्षीबद्ध भाषांतर व गणेशपुराणाचे काव्यबद्ध सार, ही ह्यांची अन्य निरमिती ह्यांची. कवितांजुषा वळणाची असली तरी कविता अर्बाचीन काळाचे संस्कार प्रगट करणारी आहे. ह्यांच्या लहान मुलांकवित लिहिलेल्या काही उपदेशपर गोष्टी 'खेळागडी' मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

उपा टाकळकर, मीनळ निमळ

जोशी, महादेव नारायण ऊर्फ माधवराव जोशी : (ज. ७ जानेवारी, १८८५, पुणे - मृ. १६ ऑक्टोबर, १९४८). नाटककार. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण बऱ्हाडत. १९११ साली पुण्यात आले. काही

महिने लष्करी हिसोबखात्यात नोकरी. रंगभूमीच्या आकर्षणामुळे नोकरी सोडून ते नाट्यलेखनाकडे वळले. १९४४ साली जळगाव येथे झालेल्या महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष.

जोशींनी आपल्या नाट्यविषयक कारकीर्दीची मुक्तात कर्णजुंन (१९१०) व कृष्णविजय (१९११) ह्या पौराणिक नाटकांनी केली. त्यासाठी जुन्या पंडित कर्माची कविता व तरकालीन पौराणिक नाटके यांचा त्यांनी कसून अभ्यास केला. तरीही ती नाटके रंगभूमीवर यशस्वी ठरली नाहीत. राधाकृष्णाच्या कथा प्रसंगावरील मनोरंजन (१९१६) व पुनर्जन्म ऊर्फ सावित्री (१९११) ही त्यांची अन्य पौराणिक नाटके. स. विनोद (१९१४) हे त्यांचे प्रहसनबजा नाटक मात्र, उतावळ्या मुधारकांची चट्टा करणारे सामाजिक कथानक, विनोदो प्रसंग, वैचित्र्याने नटलेले चटकदार संवाद, खाडिलकरांच्या पदांची विडंबने ह्यामुळे खूप गाजले. 'माता दिसली खगरी रणडत', 'या नवनवल मधु लाडवा', 'गजकर्ण त्याजविता मजा आला', हयादी विडंबनांना प्रेक्षकवर्ग खूप होत असं.

स्थानिक स्वराज्य अथवा सचित्र म्युनिसिपॅलिटी (१९२५), हे माधवरावांचे विशेष गाजलेले नाटक. ही सुसामाजिक गितकी वास्तववादी शितकीच मनोरंजक आहे. तथाकथित लोकशाहीचे प्रतिनिधी म्हणून म्युनिसिपॅलिटीत निवडून गेलेले येजग्राश्वदार सदस्य कसा गैरकारभार करतात, याचे विडंबनचित्र ह्या नाटकातून रेखाटले आहे.

बऱ्हाडचा पाटील (१९२८) व गिरणीपाला अथवा मालक-भजूर (१९२९) ही त्यांची मनोरंजनावरोबरच सामाजिक उद्बोधन करणारी नाटके. बऱ्हाडचा पाटील ह्या नाटकात लबाड गावकऱ्यांच्या तावडीन सापडलेल्या भोज्या पाटलाचे चित्रण केले आहे. त्यांचे गाजलेले शब्दचे नाटक उषार-उत्तमवार (१९४६). ह्याशिवाय ह्यांची काही हास्यप्रधान नाटके अशी : स. हास्यतरंग (१९२१), स. आनंद (१९२१), स. विश्ववैविध्य (१९१२), स. बशीकरण (१९१२), रेसाच रेसा (१९१५), मो. सहावे (१९१६), मोराना नाच (१९१८). पांतील काही नाटकांमधून त्यांनी नव्या भर्तीच्या एकांक-प्रवेशी रचनासंग्रहाची बापर केलेला आढळतो.

माधवराव जोशींच्या नाटकांतील संविधानेकरीत बरीच विमुक्त व स्वभाषाचित्रे ठरीव ठशाची असतात. बोलभाषेशी नाते राखणारे संवाद व प्रासादिक पद्यरचना, ही त्यांची वैशिष्ट्ये. त्यांच्या बहुतेक नाटकांतील प्रमुख रस हास्य आणि मुख्य साधन उपहास. त्यामुळेच समाजातील सर्व घरांतील प्रेक्षकांना त्यांची नाटके आस्वाद्य झाली.

म. ना. माळवे, म. ना. जोशी

जोशी, महादेव मल्हार : ० स्वाामी सच्चिदानंद : (ज. १८७३-मृ. १६ एप्रिल, १९२८, पुणे). ब्राह्मण, धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयांचे लेखक. शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिक (१८९०), एम्.ए. (१८९७). संस्कृतची जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती व अनेक पारितोषके. वामन मल्हार व ना. म. जोशी यांचे श्येन गंधू, अहमदनगर येथे मुख्याध्यापक. जुनागड व पुणे येथे संस्कृतचे प्राध्यापक.

प्रा. जोशी हे संस्कृतचे अभ्यासक व वेदान्त विषयाचे गाढे पंडित होते. आधुनिक सुशिक्षितांचा वेदान्त ही फेसरीतून १९१५ साली आलेली लेखमाला, पुढे १९२६ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रकाशित. 'मनोरंजन', 'नवयुग', 'धर्मशास्त्री' इत्यादी मासिकांतून ब्राह्मण, धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयांवर 'स्वामी सच्चिदानंदांचे विचार' या शिर्षकाखाली लिहिलेले त्यांचे लेखही मार्मिक व विचारप्रेरक आहेत. हे लेख स्वामी सच्चिदानंदांचे विचार (१९२६) या पुस्तकात समाविष्ट झाले आहेत.

जयवंत महादेव जोशी, रा. ना. बर्षी

संदर्भ : ज. म. जोशी, 'बडलांचे सेवेची', प्रकाशक ज. म. जोशी, पुणे, १९६०.

जोशी, मोरेश्वर रामचंद्र : (ज. २९ ऑगस्ट, १८८७, बोडुली, लानदेव-म. ५ ऑक्टोबर, १९५६). इतिहासविषयक लेखक. पुढे पेचीन राजवाडे संशोधन मंडळाचे सदस्य.

गोव्हाच्या विक्रीसाठी कुठळ्या (१९४६), अहिंसावाहे होळकर (१९४५), स्वाभिमानी लढो बलाळ (१९५१), ऐतिहासिक आत्मचरित्राचा ही छापी पुस्तके. इतरच्या किंवे घाल्याचे संस्थापक व प्रसिद्ध मासिकी विहल महादेव किंवे ऊर्फ तात्या गोग छापीया चरित्र-साधनांचा त्याच्या जोमाच्या चरित्राची साधने (मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने : खंड २७. प्रकाशक : राजवाडे संशोधन मंडळ, १९५१), हा त्याचा संपादित ग्रंथ महत्त्वाचा आहे.

इतिहास धोरण, वरवी नृपकवी

जोशी, रघुनाथ गणेश : * पद्यविहारी : (ज. १९०८-म. २२ सप्टेंबर, १९५४). अनुवादक व 'मुख्य राष्ट्रीय ग्रंथमाले'चे संचालक. छापी केलेले लकील ज्ञानाने व जगप्रसिद्ध 'अरबी लेखकांच्या 'प्रोफेट' व 'बोन्हरर' या ग्रंथांचे अनुक्रमे जीवक-दर्शन (१९४१) आणि पत्तली (१९४८) हे अनुवाद प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानाने जीवक-विषयक सचचितनपर लेखनाचा स्वरानुवाद या भावानुवाद न करता, त्यांनी लेखकांच्या अर्थाचे प्रामाणिक प्रतिबिंब अनुवादात उतरेल अशी काळजी घेतली आहे. जोशींनी 'पद्यविहारी' या टोपण नावाने 'लोकशिक्षण' मासिकातून काही कविता-लेखनही केले आहे.

इतिहास धोरण, रा. बा. बसो

जोशी, (रायसाहेब) रघुचेल लुक्मन : (ज. २ मार्च, १८७५, धरणपूर, नाशिक-म. ४ ऑगस्ट, १९५८, विकाराबाद, द. देवराबाद). हिंदी-मराठी कवी. माध्यमिक शिक्षण मुंबई व कॉलेज शिक्षण देवराबाद येथे. इंडर आर्टस्, टपालखात्यात नोकरी. 'रायसाहेब' ही सरकारकडून पदवी.

२. टिळकांच्या सहासासामुळे वयाच्या सत्तरीनंतर काव्यनिर्मितीची प्रेरणा. अद्भुत इंग्रज ही त्याची पहिलीच रचना दीर्घकाव्यात्मक आहे. ओवी हा छंद ते प्रभावीपणे वापरीत. बरीच दीर्घ कविता व अन्य ५७ स्फुट कविता, छापी संग्रह रायसाहेबांच्या कविता (१९९१, प्रकाशक : मराठवाडा साहित्य परिषद) या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषद व मराठवाडा साहित्य परिषद या संस्थांच्या कार्यरत ते उत्साहाने भाग घेत. प्राचीन मराठी संतकाव्याचे खोल संस्कार त्यांच्या मनावर झाले होते. तेच त्यांच्या रचनेवरही आढळून येतात. २. टिळकाना ते आपले हृदयदाते मानीत.

न. दे. लालनकर, रा. बा. बसो

जोशी, रामचंद्र मिकार्जी : (ज. २९ जून, १८९९-म. ७ सप्टेंबर, १९२७). व्याकरणकार, भाषाव्यासक व बाह्यमयेतिहासकार. मुंबई विद्यापीठाचे प्रोविडन्सपर्यंत शिक्षण. त्यानंतर पुण्याच्या म्युझिकल स्कूलमध्ये शिक्षक. यांनी निबंध-चंद्रिका मासिक विष्णुशास्त्रीविषयीच्या आदराचे प्रतीक म्हणून १-४ वर्षे निबंधमालेच्या धर्तीवर चालविले होते.

रा. भि. जोशी छापी निबन्धोप, चालचोप, मराठी ज्ञानसिद्धी, मुख्य अलंकार इत्यादी शास्त्रोपयोगी व्याकरण व भाषाविषयक पुस्तके लिहिली असली, तरी मोडबोप व्याकरण (१८८९) व मराठी भाषेची वटणा (१९१८) या दोन ग्रंथांचे कर्ते म्हणून ते विशेष प्रसिद्ध आहेत. छापी मोडबोप व्याकरण १८८९ साली प्रथम प्रकाशित झाले आणि १९२५ पर्यंत त्याच्या सुवाकून बाढविलेल्या अशा एकंदर सात आवृत्त्या निघाल्या. या पुस्तकाची तिसरी आवृत्ती त्यांनी इंग्रजीत काढली असून या आवृत्तीत मराठी वृत्ते व अलंकार छापीर दोन अधिक प्रकरणे दिली आहेत.

मराठी व्याकरणाच्या इतिहासामध्ये जोशींचे मोडबोप व्याकरण हा महत्त्वाचा टप्पा आहे. कारण छापी आपले व्याकरण, उपपत्तीच्या

व ऐतिहासिक दृष्टीने सर्वस्वी संस्कृत व्याकरणाच्या वाढावर रचलेले असून, रचना मात्र इंग्रजी व्याकरणातूनच केली आहे. प्रत्युत व्याकरणाचे भाषेची व विवेचनातील सुबोद्धता हे आणखी आगळे वैशिष्ट्य आहे.

मराठी भाषेची वटणा (प्र. भा. १९१८, दि. भा. १९२१) हा रा. भि. जोशींचा ग्रंथ मोडबोप व्याकरण/वैज्ञानिक अधिक मोठिक स्वरूपाचा आहे. मराठीचे भाषाशास्त्र व बाह्यमयेतिहास या ज्ञानशाखा प्राथमिक अवस्थेत असतानाच्या काळातील, मराठीचे ऐतिहासिक भाषाशास्त्र व बाह्यमयेतिहास लेखनाचा हा पहिला वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयत्न होय.

दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर छापीनंतर मराठीच्या व्याकरणविषयक ग्रंथांत महत्त्वाची भर टाकणारे. लेखक म्हणून रा. भि. जोशी यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

डो. न. सांडे, डॉ. राय सांडे

जोशी, छद्मराज नारायण : (ज. ५ मार्च, १८७९, पुणे - म. १ जुलै, १९४७, पुणे). ऐतिहासिक आत्मचरित्राचे संग्रहक, लेखक, ग्रंथसंपादक व पत्रकार. शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिकनंतर काही दिवस मुंबईस पत्रवेद्यक महाविद्यालयात अभ्यस्यन.

मुंबईत असताना 'इंद्रकाश' व 'गुरासी' या पत्रांतून ते लेखन करीत. १८९९ साली पुण्यास २४ व आबर्ट छापी ते लून झाले. त्याविषयी जोशींनी 'गुरासी'त लेख लिहिले, त्यामुळे राजद्रोहाच्या आरोपाखाली त्यांना सहा महिन्यांची सजा भोगावी लागली. त्यानंतर त्यांनी शिक्षण सोडून लेखन हाच व्यवसाय स्वीकारला. निरनिराळ्या एकवीस विषयांवर त्यांनी लहान-मोठी अशी सुमारे बीसहून अधिक पुस्तके लिहिली. तीत जीवनाच निरर्थक भागकुण्डल (१९२१), या पुस्तकात जगबेदादी संहिता, धर्मसिंधू, अर्थशास्त्राभाषण, लोत्रे बरीरेंची सटीप भाषांतरे आहेत; कविचक्र (किंग ऑन), छाकिनी चिलास (मॅकबेथ), नटसंघाट, जगतपतराज जोशी (१९२१), एकनाथ (१९२९), लुकाराज (१९२९), ज्ञानेश्वर (१९२९), नामदेव (१९३०), पाणीराज (१९३५), महाराजा मत्तानसिंह (१९२२) इत्यादींची चरित्रे उल्लेखनीय आहेत. पं. सातवळेकरांच्या वैदिक बाह्यमय प्रकाशनाच्या कार्यात छापी संपादकीय साहाय्य केले. 'जगबेदा'चे कविताबद्ध रूपांतर व 'अर्थवेवेदा'चे अन्वयासहित भाषांतर हे जोशींचे कार्यही उल्लेखनीय आहे.

मखिच जगयोगनिष्ठाशिक्षण (१९२१), श्रीकाशिनाथोपाध्याय निरर्थक धर्मसिंधू (मराठी भाषांतरासह, १९२५), महिला जीवन म्हणजेच इतिहासिकचक्र (१८८९), टेलिग्राफी इन्स्ट्रुक्शन-मानसिक संदेश-शिक्षक (१९२०), लोकमान्यांचा स्वर्गीय संदेश (१९२१), राष्ट्रीय इंग्रजी शिक्षक, भाग १, २, ३ (१९३५-पाचवी आवृत्ती), साधे छंदोवृद्ध पुस्तक (१९३४); यांनी सुमारे अकरा काव्यव्याख्या लिहिल्या आहेत. त्यांपैकी ही सारी आजवरची (१९०२) ही एक आहे.

न. दे. लालनकर, रा. बा. बसो

जोशी, वामन गोपाळ : * जोशी, वीर वामनराव : (ज. २९ मार्च, १८८१ - म. १ जून, १९५९). नाटककार व पत्रकार. मॅट्रिक (१८९९). देशाच्या स्वातंत्र्यचळवळीत सहभाग. लो. टिळक व म. गोपी छापी अनुयायी. मुंबईच्या 'राष्ट्रमत' (१९०९) देनिकाचे अल्पकाळ उपसंपादक व अमरावतीहून प्रकाशित होणाऱ्या स्वतंत्र हिंदुस्थान या स्वतः काढलेल्या साप्ताहिकाचे सात वर्षे संपादक.

वीर वामनराव स्वातंत्र्यवादी व राष्ट्रवादी वृत्तीचे होते. त्यांची नाटके त्याच वृत्तीतून निर्माण झाली आहेत. राजसी महत्त्वाकांक्षा (१९१४), हे त्यांचे पहिले नाटक. ते त्यांनी केशवराव भोसले यांच्या

नाट्यसंस्थेसाठी लिहून दिले. ह्या संगीत नाटकाने तत्कालीन प्रेक्षकांच्या मनाची विलक्षण पकड घेतली. नाटकाची मध्यवर्ती कल्पना आपण 'मृगश्रुत बला' या पारसी नाटकाला उच्चमळी अवस्थेचे निवेदन प्रोवादी वांनी केले आहे. ह्याचा परिष्कार प्रयोग मुंबई मुक्तामी २० सप्टेंबर, १९११ रोजी झाला. त्यानंतर १२ वर्षांनी त्यांनी लूहाचा तसेच हे नाटक लिहिले. तथापि हे नाटक रंगभूमीवर आणणान्या 'बलवंत संगीत नाटक मंडळी'च्या सूचनेवरून त्यांचे रचयुद्धी (१९२७), असे नामकरण करण्यात आले. 'परब्रह्मा' या विषयावर आधारलेले हे नाटक अतिशय लोकप्रिय ठरले. या नाटकातील चाची स्वतःच अभूत, त्या रामकृष्णबुवा वसे या प्रसिद्ध गायकाकडून मिळविलेल्या होत्या. अर्थात प्रस्तुत नाटकाच्या बलाचे श्रेष्ठ नाटकातील संगीताप्रमाणेच वामनरावांच्या ओजस्वी लेखनीवाही यांचे लागते. धर्म-लिहासण (१९२९) हे त्यांचे तिसरे नाटक 'नाट्यकला प्रसारक मंडळी'ने १९ जुलै, १९२९ रोजी अमरावतीच्या रंगभूमीवर आणले. राजपदाची प्रामी जन्मावर अवलंबून ठेवावयाची, का लोकमानसावर ? हा विषय त्यांनी या नाटकात हाताळला आहे.

त्यांची ही तिन्ही नाटके उदात्त तत्त्वविशेषांच्या प्रचाराकरिता लिहिलेली असून कल्पनात्मक स्वरूपाची आहेत. तथापि नाट्यपूर्ण आहेत.

होटींग वादवाही व शीलसंवास (१९५७) ही वामनरावांची अखेरची नाटके. त्यापैकी होटींगवाही वादवाही हे प्रयोगरूपाने रंगभूमीवर आले; पण पुस्तकरूपाने ते नाट्यवाङ्मयात बाल्ले झाले नाही. त्याउलट शीलसंवास हे पुस्तकरूपाने प्रकाशात आले; परंतु प्रयोगरूपाने रंगभूमीवर येण्याचे भाग्य त्याला लाभले नाही. होटींग वादवाही हे नाटक कोकसंप्रभारच्या 'मेजर फॉर मेजर' या नाटकाच्या आधारे लिहिलेले असून, समाजातील वासनातिरेकाचे निर्मूलन करण्यासाठी नायकिणीच्या बर्ग समाजाच्या स्वेयंसाठी आवश्यक आहे, हा विचार त्यात मांडला आहे. शीलसंवास हे नाटक वामनरावांनी 'मॉरिस-मेटरलिक' या फ्रेंच नाटककाराच्या 'मोना वॅना' या नाटकातील मध्यवर्ती कल्पनेवर आधारले आहे. मात्र मध्यवर्ती कल्पना परकीय असली तरी वामनरावांनी आपल्या स्वतःच प्रकृतिधर्मास अनुसरून तिची वेगळीच उभारणी केली आहे.

या पाच नाटकांव्यतिरिक्त वामनरावांनी आणखी काही नाटकांचा संस्कार सोडल्याचा त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांच्या मुखपृष्ठावरून अंदाज लागतो. कर्णधर्माच्या कथानकावर एक पाच अंकी नाटक १९१० साली लिहिल्याचा व ते साहित्यकरांना वाचून दाखविल्याचा उल्लेख आढळतो. मात्र या नाटकाचे पुढे काय झाले याचा सुवाचा लागत नाही.

म. भा. नाटकमी, वामन वां

जोशी, वामन मजहार : • उद्वाह वामन • वा. म. जो. १ (ज. २१ जानेवारी, १८८२, तळे, जि. कुलाबा-मु. २० जुलै, १९४३, मुंबई). कादंबरीकार, तत्त्वचिंतक व समीक्षक. महादेव मजहार व ना. म. जोशी यांचे वंश. माध्यमिक व उच्च शिक्षण पुणे येथे. मुंबई विद्यापीठातून काही काळ प्रो. विजापुरकर ह्यांच्या तळेगाव-दाभाडे येथील 'समर्थ विद्यालय' ह्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळेत (१९०६-०८) अभ्यासक व त्यांना काढलेल्या 'विश्ववृत्त' मासिकाचे (जुलै १९०७ ते मार्च १९०८) संपादक. त्या मासिकातील एका लेखाच्या निमित्ताने राजद्रोहाचा आरोप व तीन वर्षे सकलपट्टीची शिक्षा. १९११ साली मुद्रका. काही काळ केसरी-मराठा संस्थेच्या 'मराठा' या इंग्रजी साप्ताहिकात व अन्यतराच कांस्ट्रक्टरांच्या 'मेसेज' या पत्रात उपसंपादक म्हणून काम. १९१८ पासून हिंगणे येथील 'भारतीय महिला विद्यापीठा'त मराठी वाङ्मय व मानसशास्त्र ह्या विषयांचे अध्यापन.

तत्त्वप्रधान व विचारगर्भ कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक म्हणून वा. म. जोशी प्रसिद्ध आहेत. सोकेटिलाचे संपाद (१९१५) हे गोष्टन प्रेसरी मिराजमधील 'सोकेटिक डायलॉग'वरून तयार केलेले पुस्तक आणि रागिणी अथवा काव्यकाव्यविनोद ही कादंबरी (१९१५) ही त्यांची मुद्रवाहीची प्रथमनिर्मिती. रागिणीमुळे तत्त्वचिंतनात्मक कादंबरीकार म्हणून ते यथावतनाम झाले व मराठीतील 'तत्त्वचिंतनात्मक कादंबरी'चे जनक ठरले. १९१३ ते १९१७ या काळात बरील पुस्तकांशिवाय त्यांची व जिव्ह ऑफ गोतारहस्य, नवपुष्पकरंडक, आधमहरिणी, आधुनिक जिज्ञासूचा प्रका (प्रो. म. म. जोशी ह्यांच्या 'आधुनिक मुनिधितांचा वेदान्त' ह्या पुस्तकाच्या जोडलेली पुरवणी) ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. रागिणीनंतर आधमहरिणी (१९१९), नलिनी (१९१९), सुशिलेचा देव (१९२०), इंदू काळे व सरला कोळे (१९२५) ह्या त्यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. ह्या सगळ्याच कादंबऱ्यातून वामनरावांचे तत्त्वचिंतक मन प्रगट होत. आधमहरिणी ही पौराणिक घाटाची पण दिवसिताच्या प्रभ उभा करणारी म्हणून विद्यमान सामाजिक आघात प्रगट करणारी कादंबरी. 'एनोक आईन' ह्या खडकाव्यावरून सुचलेली. त्यासाठी धोम्य-मुनी नारदांना आपली कथा सांगत आहेत, अशी भूमिका घेऊन, वामनरावांनी ही कादंबरी लिहिली. मराठीतील एक उत्कृष्ट लघुकादंबरी म्हणून ती उल्लेखनीय आहे. नलिनी ही राजकीय घाटाची कादंबरी आहे. देश विपरीत परिस्थितीत असला म्हणजे सर्व गुणांची माती होते, हे या कादंबरीचे सार आहे. एका कर्मगार, समस्तदार व ज्येष्ठ अशा स्त्रीचा आदर्श सुशिलेचा देव या कादंबरीच्या माध्यमातून प्रगट होतो. परिस्थिती व विचारसक्ती यांच्या साहाय्याने देव, धर्म, नीती, समाजरचना ह्यांशींच्या संदर्भात नायिका सुशीला हिच्या मनाचा विकास, 'भय हाच देव' मानण्यातूनच कसा झाला, याचे रेखीव चित्रण या कादंबरीत आढळते. निवेदन, आत्मवृत्त आणि पत्र-व्यवहार या तीन माध्यमांच्या द्वारे या कादंबरीच्या कथानकाची मांडणी केली आहे. इंदू काळे व सरला कोळे ही पूर्णतः पत्रात्मक कादंबरी असून, रीत कला व नीती या वादाची कलात्मक चर्चा आढळते. 'कलेची तहान भागविण्याकरिता नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणे बरोबर नाही' हे तत्त्व या कादंबरीतून ते मांडतात. वामनरावांच्या या सर्व कादंबऱ्या प्रामुख्याने नायिकाप्रधान आहेत. बुद्धि-गम्य विनोद, मार्मिक कोटिकम, वादकुसलतेने रंगलेले संवाद, तर्कनिष्ठ विचारसरणी, तत्त्वज्ञानाचा, सत्यशोधनाची तळमळ व बुद्धीचा प्राजळपणा ही वा. म. जोशी ह्यांच्या कादंबरीची बलस्थाने आहेत. त्यांच्या काळातील राजकीय, सामाजिक घटनांचे पडसादही त्यांच्या कादंबऱ्यातून प्रगट झाले आहेत. नवपुष्पकरंडक (१९१९) हा त्यांच्या कथासंग्रहही वैशिष्ट्यपूर्ण असून, त्यातील 'बोन स्वदेशीचा कटा', 'चारित्र्य कांती', 'बायकोना उजव्या डोळ्याने दिसत नाही' यासारख्या कथा उल्लेखनीय आहेत. विस्तवाही खेळ (१९३७) हे त्यांचे नाटकही प्रसिद्ध आहे. कलेच्या रचनाशिल्पापेक्षा आघावाला ते लेखनात अधिक महत्त्व देतात.

ललित साहित्यातकेच त्यांचे तात्विक व समीक्षणात्मक लेखनही मौलिक स्वरूपाचे आहे. नीतिज्ञान प्रवेश (१९१९). हा त्यांचा तात्विक ग्रंथ. विचारविलास (१९२७), विचारसौंदर्य (१९४०), विचारलहरी (१९४२) व विचारविहार हे त्यांचा वाङ्मयीन व वैचारिक निबंधांचा समावेश असलेले स्फुट लेखसंग्रह. त्यांची चिंतन-शील व सत्यशोधक वृत्ती या संग्रहांतील निबंधातून व लेखातून व्यक्त होते. सत्य, सौजन्य व सौंदर्य ह्यांच्या सुसंवादमय उपासनेद्वारा मानवाना उच्चतर जीवन साध्य करून घेता येईल, ही त्यांची भ्रष्टा व त्यांच्या सर्व साहित्याचा मूलाधार आहे. त्यांचे समीक्षणात्मक लेखही

वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. त्यांत त्यांनी अनेक बाह्यमयीन व कला-नीति-विषयक प्रभावी प्रार्थिक चर्चा केली आहे. डॉ. केतकरांच्या काव्य-व्याख्यांतील त्यांचा लेख किंवा मंडेकरांच्या 'वाङ्मयीन महत्त्वा' (१९४१) या पुस्तकाच्या लिहिलेली प्रस्तावना, डॉ. चांदी उद्गुड बाह्यमयीन लेखन म्हणून उल्लेख केला पाहिजे. स्वनिष्ठता (१९४२) हा त्यांच्या आत्मपर ललितलेखाचा संग्रह उद्गुड असून, नीतिकालचर (१९१९) हा ग्रंथही तात्विक विषयावरील उद्गुड ग्रंथ आहे. १९३० मध्ये प्रकाशित येथे प्रलेख्या साहित्यसंमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. 'महाराष्ट्र साहित्य परिषदे'च्या कार्यातही त्यांचा सक्रिय सहभाग होता. त्या काळाच्या तबक लेखकवर्गाचा वा. म. जोशी हे आधारबिंदू आहेत.

संदर्भ : (१) वा. म. कुलकर्णी, 'वामन महाराष्ट्र वाङ्मयवर्षाव', १९४४. (२) विनायक कोळे, 'वा. म. जोशी : वाङ्मयीन वार्ता साहित्यविचार'. (३) प्रकाशक वा. म. 'वामन महाराष्ट्र आणि विचारसौंदर्य'.

न. डे. बालोकर, राम मोडे

जोशी, वामन रामचंद्र : (ज. १८७४-मृ. ९ नोव्हेंबर, १९१४, मुंबई). राष्ट्रीय-धार्मिक विषयांचे लेखक. मुंबई विद्यापीठाचे बी.ए. 'आर्यन एज्युकेशन सोसायटी'चे एक संस्थापक.

धर्म, शिक्षण, भारतीय संस्कृती, तत्त्वज्ञान इत्यादी विषयांवरील त्यांचे स्फुटलेख वृत्तपत्रे व मासिके वाचून प्रसिद्ध झाले आहेत. स्वदेशाभिमान, संजीवन, सनातन आर्यधर्म-ग्रंथ (१९००), राष्ट्रीय धर्मशास्त्र (मार्च, १९०३), राष्ट्रीय सनातन धर्मग्रंथ (हिंदुधर्माची तत्वे, १९०४), धर्मग्रंथ (राष्ट्रहिंदुधर्मयोगी स्फुट कविता, १९०५) इत्यादी पुस्तके प्रकाशित.

न. डे. बालोकर

जोशी, वासुदेव विष्णु : (ज. १८६७-मृ. २ जानेवारी, १९४०, सातारा). ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधक व संग्रहक. साताराच्या 'वेस्टर्न इंडिया इन्शुरन्स कंपनी'चे एक संस्थापक.

सातारकर छत्रपतींचे वसर तपासण्याची संधी घ्याना मिळाली. ऐतिहासिक कागदपत्रे शोधून काढून व त्यांची संगती लावून त्यांचे नेटके संपादन करण्याकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. अशी शोधक कामगदपत्रे घ्यानी मिळविली व भारत इतिहास संशोधन मंडळ, राजवाडे संशोधन मंदिर व पारसनीस म्यूसियम यांचेकडे सोपविली.

न. डे. बालोकर

० जोशी, वीर वामनराय : पहा जोशी, वामन गोपाळ

जोशी, शंकर दत्तात्रेय : ० वसंतविहार : (ज. १८८८-मृ. जून १९४१). कवी. वास्तव्य मुंबई येथे. दादरच्या कविमित्रमंडळाचे क्रियाशील सभासद. त्यांची स्फुट कविता विपुल असून तीतील काही तत्कालीन नियतकालिकांतून प्रकाशित झाली आहे.

'राष्ट्रवैभवाकाव्यमाले'साठी घ्यानी जगाचे ग्लोक (१९२०), वाणिज्यमाला (१९२०), केवळ स्वराज्यासाठी (१९२१), स्वराज्य कोष (१९२४), आर्यधर्माचा अमीर (१९२५), नरवीर नेताची फाळकर (१९२६), राजाच्या सिंह सारला सज्जवराय (१९२८), ही लहानमोठी राष्ट्रीय व ऐतिहासिक काव्ये लिहिली. महिषासुर मर्चन (१९२४), सज्जवराय (१९२५), वाचाची शिकार (१९२९) व वाणिजी इत्यादी काव्यही राष्ट्रीयताच्या माबने-तून निर्माण झाली. संस्कृतातील 'भृंगारशतक' व 'गीतगोविंद' ह्या काव्यांचा गीतगोविंद व भृंगारशतक (१९२३) हा संगीतात्मक अनुवाद व वृत्तमाला (१९२२) हे शिक्कस्तवनाच्या रूपाने परमेश्वराची आळवणी करणारे यांचे अनेककृतात्मक काव्येही प्रसिद्ध आहेत.

न. डे. बालोकर, अजली कुलकर्णी

जोशी, शंकर परशुराम : (ज. १८८०, मोपण, खानदेश-मृ. १६ फेब्रुवारी, १९४९). नाटककार व कवी. शिक्षण धुळे व पुणे येथे.

बी.ए., एस्.एल्.बी. काही काळ शिरपुर (खानदेश) येथे वकिली. शिरपुर तालुका कॉम्रेड कमिटीचे अध्यक्ष. पुण्यातील बाळगवात (१९१७-४२) अभ्यासमार्गाच्या अभ्यास. १९४१ पासून मुंबई येथे बालगवा. त्यांची विचित्र-लीला (१९१६), भागेचा पूत (१९२१), सडाहक (१९२७), तो आणि ती (१९३९), छत्रपती, लग्न साम्राज्य ही नाटके प्रसिद्ध असून, 'सडाहक' हे नाटक विलक्षण गाजले. गीर्जना (१९०५), विषयांचे गावडे (१९०९) ही काव्ये आणि शिवाजी कोण (१९४६) व विजयानच्या नीतिकथा (भाषांतर-१९६९) ही पुस्तके, हे त्यांचे अन्य प्रकाशित साहित्य. गीर्जना व विषयांचे गावडे ही काव्ये त्यांनी कॉलेजमध्ये असताना लिहिली. गीर्जना हे भृंगाररसात्मक दीर्घकाव्य असून, नदी ही एक विरहिणी आहे अशी कल्पना करून रचलेले आहे. संस्कृत प्रचुरता व पंडिती रचना हे त्यांचे वैशिष्ट्य. विषयांचे गावडे हे काव्य 'विषयाविवाह काव्याच्या १९०९ सालच्या वार्षिक समेका दिवसाकरिता' लिहिले. विषयांनी आपल्या मदतीसाठी वेवाला केलेले आवाहन आणि तो काही कारणाने घेत नसावा म्हणून केलेल्या कल्पना, असे या काव्याचे स्वरूप असून, भावनेपेक्षा वैचारिकतेवर अधिक भर दिलेला दिसतो.

नाटककार या नात्याने त्यांनी केलेली कामगिरी मात्र अधिक महत्त्वाची आहे. विचित्र-लीला, भागेचा पूत व सडाहक ही त्यांची नाटके 'महाराष्ट्र' नाटक मंडळी'ने रंगभूमीवर आणली. यातील विचित्र-लीला हे नाटक बरेच गाजले; पण सडाहकने विलक्षण लोकप्रियता मिळविली. लीखितयुक्त सुधारणांविषयीचा गैरसमज दूर करण्याचा प्रयत्न, विचित्र-लीला या नाटकात केलेला असून दत्तकाच्या प्रथेमुळे निर्माण होणारा स्वार्थ व हिंसा यांचा प्रश्न भागेचा पूत म्हणून हाताळलेला आहे. सडाहक नाटकातून मात्र जोशींनी कोणत्याही सामाजिक प्रश्नाला स्पर्श केला नाही. काही कारण नसताना शाब्दिक भांडणाची प्रवृत्ती असलेल्या, चिकटे व करकंदे या कुटुंबातील व्यक्ती एकत्र आल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या मजेदारी व हास्यस्फोटक घटनांची मातिका, असे प्रत्यक्षात्मक स्वरूप या नाटकाला लाभले आहे. आधुनिक मराठी नाट्यसृष्टीतील एक उल्लेखनीय विनोदी नाटक म्हणून सडाहकचा सार्थ लौकिक आहे.

न. डे. बालोकर, राम मोडे

जोशी, शंकर पुरुषोत्तम : (ज. ९ मार्च, १८९४, पाली, जि. कुलाबा-मृ. २० सप्टेंबर, १९४१). इतिहास संशोधक, ल्हानमुल्लर कायनसपर्यंतचे शिक्षण पाली व महाड येथे. ऑंध येथे इंग्रजी शिक्षण. १९१४ च्या युद्धाच्या वेळी पुरवठा खात्यात नोकरी. त्या निमित्ताने फेटा, अरवस्तान, पंक्षिया येथे गमन. अरबी, पुस्त, रशियन भाषांचे जाणकार. काही काळ शिक्षक.

यांच्या वीरकथा (१९३४), मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्तरेकडील विस्तार (१९३६), शीखांच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास (१९३८), राजावाली नामदेव (१९३९), राजस्थान-महाराष्ट्र संघर्ष (१९४१), ही त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. मराठ्यांनी महाराष्ट्राबाहेर जाऊन ने कर्तृत्व गाजवले, त्याची फारशी चिकित्सा झालेली नाही, हे ध्यानात घेऊन जोशींनी आपल्या साहित्यातून मराठ्यांच्या महाराष्ट्राबाहेरील राजकारणावर विशेष भर दिला आहे. मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्तरेकडील विस्तार हा शिवांच्या उत्तरेकडील पराक्रमावर व राजकारणावर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ असून, राजस्थान-महाराष्ट्र संघर्ष या ग्रंथात उत्तरेकडे मुल्लुगिरी करणारे मराठे सरदार व राजस्थानमधील पुढी वृत्तीचे संस्थानिक यांच्यामधील संबंधांची चिकित्सा आढळते. मराठीत शीखांचा इतिहास पहिल्यानेच सांगणारा शीखांच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास हा ग्रंथ; त्याचप्रमाणे राजावाली नामदेव ह्या ग्रंथातून मराठीत अमंगरचना करणारे नामदेव आणि

पंजाबातील नामदेव एकच आहेत, हे सिद्ध करणारा व पंजाबातमधील नामदेवांच्या कार्याचे नेमके विवर ठरवून देणारा ग्रंथही महत्त्वपूर्ण आहे. मकराच भीमाचार्यजी हा नामदेवावरील हिंदी ग्रंथही त्यांनी लिहिला आहे.

हरिवंश चोपल, मीनल निमळ

सहस्रकीकर, भीमाचार्य : (ज. १८३७-मृ. १० मे, १९०६). प्राचीन दर्शनशास्त्रविषयक लेखक. मुंबई येथील एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये शास्त्री. भीमाचार्यांचे मुख्य दोन ग्रंथ (१) 'न्यायकोश' आणि (२) 'न्याय-मार्ग'. पहिला 'न्यायकोश' संस्कृत आहे. दुसरा ग्रंथ 'न्यायसिद्धांत-मुक्तावली' चा मराठी सटीप अनुवाद आहे.

'न्यायकोश' (पहिली आवृत्ती-१८८४, सुधारित आवृत्ती-१८९३) हा ग्रंथ अशा प्रकारच्या कोशाच्या स्वरूपात अग्रगण्य असा आहे. तो त्यांनी पाश्चात्य संस्कृत पंडित डॉ. सुहृद व डॉ. फील्हार्न यांच्या आग्रहाने व प्रोत्साहनाने लिहिला. सर्व दर्शनांत न्यायदर्शन (वैशेषिकदर्शन धरून) समजण्यात अत्यंत कठीण समजले जाते, या न्यायदर्शनाचे पारमार्थिक भाव इतर दर्शनांच्या सुद्ध व भाव्यात्मिक ग्रंथांतून सहस्रशः येत असतात. येवढ्यासारख्या पंडितांनेही त्या कोशाची स्तुती केली आहे. पहिल्या आवृत्तीची पृष्ठसंख्या २६७ असून, दुसऱ्या सुधारित आवृत्तीची पृष्ठसंख्या १०५० एवढी आहे.

महानैत्यायिक विभ्रान्त-पंचानन महाचार्य यांनी 'न्यायदर्शनातील संपूर्ण विषयांचे मांडार असा जो 'न्यायसिद्धांतमुक्तावली' हा ग्रंथ रचला होता; त्याचा भीमाचार्यांनी 'न्यायमार्ग' ह्या नावाने दोन भागांत (पहिला भाग १८८२; दुसरा भाग १८८४) सुसोप मराठी अनुवाद केला. अनुवादापेक्षा अधिकविषयसंबंध इतर टीकांच्या आधारे विस्तृत टीपा दिलेल्या आहेत. 'मी चर्च कॉलेज'चे प्रोफेसर श्रीधर गणेश जिनगीवाले यांनी, सुद्ध 'न्यायसिद्धांतमुक्तावली' हा ग्रंथ भीमाचार्यांच्या 'न्यायमार्ग'मुळे कोणाही शास्त्राच्या मदतीशिवाय समजण्यात आला सुलभ झाला आहे" अशी या ग्रंथाची प्रशंसा केली आहे.

वि. म. बेडेकर, राम बांचे

टाकळकर, केशव दादाजीशास्त्री : (ज. १८९३, टाकळी, नाशिक-मृ. १९४९, टाकळी). संस्कृतभाषाभित्त व व्याकरण-पंडित; प्रवचनकार व ग्रंथकार. प्राथमिक शिक्षण विचूर येथे. त्यानंतर नाशिक येथे वे. शा. सं. कटोरकरशास्त्री शास्त्राजयल्ल संस्कृतचे अध्यापन. काही काळ बडोदे संस्थानात नोकरी. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्याकडून 'वैयाकरण' ही उपाधी प्राप्त. त्यानंतर इय्यकेश्वर येथील पाटशाळेत प्राध्यापक व येथेच येथील संस्कृत पाटशाळेत पंधरा वर्षे अध्यापकाचे कार्य करून टाकळी येथे प्रयाण. १९३८ मध्ये संन्यासा-श्रमाचा स्वीकार.

विद्यारण्यस्वामींच्या 'जीवन्मुक्तिविवेक' ह्या ग्रंथाचे त्यांनी केलेले मराठी भाषांतर (१९१४) प्रसिद्ध आहे.

ग. वे. आनोलकर

टाकी, मंगेश रामचंद्र : ० श्रीदादाभाई : (ज. २२ जुलै, १८८३, कारवार-मृ. १ मार्च, १९५३, जोगेश्वरी, मुंबई). अभ्यात्म, तत्त्वज्ञान व संतसाहित्यावर लेखन करणारे लेखक.

प्राथमिक शिक्षण मुंबईत. घराण्यातच अभ्यास, भक्ती व परमार्थ यांची परंपरा. श्रीकृष्णाचे सद्गुरु श्रीदुर्वास (१९३८), या आपल्या ग्रंथात श्रीकृष्णाचे लौकिक गुरू सादिल्या असले, तरी ब्रह्मपरोक्षज्ञानाचे सद्गुरु श्रीदुर्वास होते, असा सिद्धान्त त्यांनी संशोधनपूर्वक मांडला. श्रीदुर्वास महाराजांचे सदेह चैकुंडगमन (१९५०), या ग्रंथात यांनी त्यांचे निर्याणकाळातील अभंग आणि स्वतःचे योगविषयक ज्ञान यांच्या समन्वयाने तुकारामांनी आपला देह 'आपोनारायण' म्हणजे

जलमय केला, असे मत मांडले. प्रत्यक्ष योगानुभावांमुळेच सगळीं पदार्थां पदार्थ (१९५२), हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. भाषाचार्यचतुष्टय (१९४०), या ग्रंथात अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत आणि शुद्धाद्वैत या तत्त्वज्ञानमार्गांचा व सुद्ध भाषाचार्यांचा त्यांनी परिचय करवून दिला. पारमार्थिक चमत्कारांचे सांगोपांग विवेचन (१९५२), या ग्रंथात त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानातील कर्मसिद्धान्तांचे सुलभ विवेचन केले. याशिवाय त्यांनी श्रीनारायण महाराज जालवणकरांचे संक्षिप्त चरित्र (१९३१) आणि श्रीतुकाराममहाराज आणि श्रीविष्णुचरणीचे वैराग्य (१९३४), हे कळितासाठी तयार केलेले नाटकही लिहिले. सुलभ आविष्कार, सप्रमाण माहिती, रसपूर्णता, चिकित्सकता सुद्धी या गुणांनी यांचे वाङ्मय महित झालेले आहे.

हरिवंश चोपल, के. ए. पोतवार

टाकी, रामचंद्र टांकर : ० भीमाई : (ज. १ ऑगस्ट, १८५७-मृ. १४ ऑक्टोबर, १९३५, मुंबई). अभ्यात्म व तत्त्वज्ञानविषयक लेखन करणारे लेखक.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून बी.ए. काही दिवस शिक्षक. पुढे वरती मिळून केप्युटी एड्युकेशनल इन्स्पेक्टर. घराण्यात वंश-परंपरेने अभ्यास, भक्ती व परमार्थ यांची ओढ. यामुळे यांची ग्रंथसंपदा परमार्थविवेचनपूर्ण झाली आहे. 'पुरुषार्थदीपिका' or Supreme goal of life (1918), हा ७०० पृष्ठांचा त्यांचा पहिला ग्रंथ, मोक्षप्राप्तीच्या साधनांचा ऊहापोह करणारा आहे. त्यावरून श्रुती-स्मृती व संवयाह्मय यांचा, त्यांचा सखोल व्यासंग दिसून येतो. लघुकोश (१९२१) मध्ये पुरुषार्थदीपिकेचा सारांश दिलेला आहे. श्रीजानेश्वरमहाराज अथवा सद्गुणविजय (१९२७), या ग्रंथात 'ज्ञानेश्वरांचे चरित्र आणि तत्त्वज्ञान' यावरील त्यांच्या रसाल प्रवचनांचा संग्रह आहे. इंग्रजीत त्यांनी 'मेमासुता' (१९२२), हा भक्तिमार्ग-विवेचक आणि ऑन व सॉग ऑफ द गॉड ऑफ गॉड्स (१९३३), हा गीतेचा सामग्र्याने परामर्श घेणारा ग्रंथ लिहिला आहे.

हरिवंश चोपल, के. ए. पोतवार

टिकेकर, रामचंद्र विनायक : ० किरात ० धनुर्धारी ० राधाबाई : (ज. १८९२-मृ. ११ ऑक्टोबर, १९०७). इतिहास व ऐतिहासिक चरित्रांचे लेखक, पत्रकार; कादंबरीकार; व्यापार-उद्दिष्ट, शेतकरी, अर्थशास्त्र आदि विविध विषयांचा खोल अभ्यास करून त्यांचा परामर्श घेणारे निर्बंधलेखक.

शालेय शिक्षण चारबाड येथे. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे इंग्रजी सहावी-पर्यंतच शिक्षण. 'सद्गुरु मराठा रत्ने' च्या चारबाड येथील कार्यालयात कारकुनी. नंतर नोकरी सोडून लेखन हाच व्यवसाय. प्रारंभी 'किरात' या टोपण नावाने वर्तमानपत्रांतून, नंतर 'केसरी' व 'धनुर्धारी' या टोपणनावाने लेख प्रसिद्ध.

इतिहास आणि ऐतिहासिक व्यक्ती हा यांचा आवडीचा विषय. जवानमर्दे बाह्यमाई भाग १-२ (१८९१-९२), जवानमर्दे मराठे-गडकी भाग १-२ (१८९३), या पुस्तकांतून मराठे शाहीतील वीर पुरुषांची ओळख त्यांनी ओजस्वी शैलीत करून दिली. 'अलिप्ताबाई होळकरा' (१८९५), 'उमाबाई दामाडे, आपल्या देशाचा लढाणारा इतिहास' (१८९३), 'आर्यभट्टाचा इतिहास' अशीही काही पुस्तके त्यांनी लिहिली. इतिहासासंबंधी पराकष्टिचे औदासीन्य असलेल्या त्या काळी स्वदेशाभिमान जागृत व्हावा, यासाठी त्यांनी हे लेखन केले.

अर्थशास्त्र, व्यापार, उद्योगधंदे, गळिताची बाये, कापूस या क्षेत्रांत मराठी माणूस उद्यमशील वनावा, यासाठी पैसा कसा मिळेल ? (१८९२), 'उपाशी महाराष्ट्राला सखो' (१९०३), 'आमची गळिताची बाये' अशी पुस्तके त्यांनी लिहिली. विविध ग्रंथ, 'मॅसेट्स', नकाशे व आकडेवारी यांची मदत घेऊन ते आपले म्हणणे सप्रमाण

माहीत. हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य संग्राम (१८९७), हा त्याचा मोठा प्रय. मराठी भाषेच्या संदर्भात अभिनव व पहिला.

त्यांनी लिहिलेल्या एकूण तीन कादंबऱ्यांपैकी पहिली वरवी (१८९८), ही अत्यंत लोकप्रिय झाली. ती गोष्टविषयक 'विकार ओंफ बॅकफिश'चे अंशतः रूपांतर आहे. स्वयं त्याच्या व परगुनी भाषेत लिहिलेल्या या कादंबरीत व्यक्तिचित्रणाचे उत्कृष्ट नमुने पहा-
वयास मिळतात. सद्यस्थितीत मिथुनाचे व त्याच्या कुटुंबाचे चित्रण तीत आहे. इंग्रजी शिक्षण, ख्रिस्ती धर्म, परकीय सत्ता या गोष्टींनी मुक्त शाळेच्या संस्कृतिसंक्रमणातुळे मराठीच्या मातृविश्वाला मिळालेल्या धक्क्याचे चित्रण तीत आहे. विराजी वाटील (१९०१), या त्यांच्या दुसऱ्या कादंबरीत, गावरवादी नष्ट होत आहे व सरकारी नोकरीसाठी लोकांचा कारभार बामुळे उद्ध्वस्त होण्याचा शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे श्लेष करणारे चित्र रेखाटले आहे. आजच्या प्राचीन साहित्याचे वितुषट या कादंबरीत रेखाटले इतकं नाही. प्रथमपुर्वी निवेदनातुळे या इंग्रजी कादंबऱ्या वाचकांना सहज आवडू करतात.

ख्रिस्ती धर्मप्रचारकाधिकृत मंत्र मोडण्यासाठी त्यांनी स्वयंसेवक मंत्र करे, एक परधर्माचे नाव नको (१९०४), मरेन वन मिस्त्री होजार गाडी, ही पुस्तके लिहिली. इंदूरचे अधिपती शिवाजीराव होळकर यांच्याविषय बाललेल्या निघ प्रचाराला त्यांनी संशोधनपूर्ण उत्तर, इंदूर सरकाराची दुसरी जाचि नरी बाजू (१८९९), या पुस्तकातून दिलेले आहे.

'जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतील ज्ञान कमन देऊन समाजाला जागृत करणे आणि त्यायोगे स्वराष्ट्राचा उत्कर्ष साधणे' हेच त्यांच्या लेखन प्रयत्नांमार्फत होय. समाजाविषयीची त्यांची कळकळ उच्चशर्णीय व मध्यमवर्गीय यांच्या पुरतीच मर्यादित नव्हती.

हार्दयक धारण, के. ए. पोतवार

टिपणीस, गोविंद गोपाळ : (ज. २४ मे, १८९७, महाड, जि. कुसाबा - मृ. १८ नोव्हेंबर, १९२५, महाड). कवी व विविध विषयांवरील ग्रंथकार.

मैत्रिकपर्यंतचे शिक्षण पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये. 'काव्य-रत्नावली'च्या प्रारंभीच्या सहा-सात अंकातून त्यांची काही कविता प्रसिद्ध झाली. तीच त्यांची काळिदासांच्या 'नटुमंहार' या संस्कृत काव्याचे भाषांतर व इतर श्रुत काव्ये प्रसिद्ध झाल्याचे आढळते. कवितेचे बळण जुने आणि भाषा संस्कृतप्रचुर आहे. यांनी विविध विषयांवर प्रथलेखन केले. वैजायिन मंडलीय यांचे चरित्र (१८९६, जॉन एच. टी. अँडर यांच्या इंग्रजी चरित्राचे भाषांतर) कोटिलीस आणि त्याचे विचार (१९१५) व कोटिलीय अर्थशास्त्रपदीय (१९२३), ही यांची महत्त्वाची पुस्तके. वाशिनाथ रायगडाची माहिती-पुस्तिका (१८९९), महाराष्ट्रातील दुष्काळ (१९०५), कुल आणि शीळ (१९१९), असेही यांचे काही लेखन आहे. महाराष्ट्र-वेद-ग्रंथमाला या नावाने नुकाराम (१९१४), एकनाथ (१९१५) व ज्ञानेश्वर (१९२५) या तीन संतकवींच्या कवितेचे वेवे यांनी तयार केले. कोटिलीय अर्थशास्त्रपदीय हा यांचा ग्रंथ. मूळ ग्रंथ सूत्ररूप व त्या सूत्रावरील माध्य असा असून, त्यांनी केलेले भाषांतर मार्मिक आहे. प्रस्तावना व उपसंहार बचल्यावर टिपणीस यांचे अवलोकन किती सूत्र आहे, ते कळून येते.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

टिपणीस, यशवंत नारायण तथा अप्पासाहेब : (ज. ३ डिसेंबर, १८७६ - मृ. २५ मार्च, १९४६). नट व नाटककार. शिक्षण पुणे येथे. नंतर महाड येथे सिपी-म्युव्हाय. बंधू माधवराव टिपणीस व इतरांच्या सहकाराने 'महाडकर नाटक मंडळी'ची १९०४ साली स्थापना केली.

होय पुढे 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' म्हणून प्रसिद्ध. १९१२ साली स्वतःची 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' काढली.

त्यांनी पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक अशी तिन्ही प्रकारची नाटके लिहिली आहेत. मत्स्यवंश (१९१३), राजाभाषण (१९१४), बगल (१९१९) व नाट्य ही पौराणिक नाटके, राजा शंतनू, त्याचा प्रेमविषय झालेली मत्स्यवंश व त्या दोघांचा विवाह एखाद्या यामाटीचे भाऊम प्रसन्नचर्य दालनाची प्रतिष्ठा करणारा शंतनूपुत्र भीष्म, यांची कथा मत्स्यवंशेत आढळते. शंतनू व भीष्म यांच्या अंतःकरणातील भावनिक द्वंद्व टिपणीसांनी चांगले दाखविले आहे. राजाभाषण या नाटकात भीष्म व राजा यांच्यातील निरागम व नायक प्रीतीचे चित्रण केले आहे. चंद्रचट्ट (१९१८), राजाशिवाजी (१९२५), शिवकाठवार (१९२७), शिवाजीला सह (१९३३) व इत्थल्लनचा दिवा (१९३९) ही त्यांची ऐतिहासिक नाटके. घटना-प्राधान्य हा या नाटकांचा विशेष आहे. कमळा (१९११), राजरंजन (१९२५), आशा-निराशा (१९२३), स्वस्तिक बँक (१९१२) ही त्यांची कल्याणमय सामाजिक नाटके. यातील आशा-निराशा, राजरंजन यांसारख्या नाटकातून असहकारितेसारख्या राष्ट्रीय आंदोलनांचे काही पडसाद उमटलेले दिसतात. कमळा हे नाटक मेरी कॉरेलीच्या 'येन्मा' बद्दल त्यांनी रचले आहे. रंगभूमीशी नट व नाट्याने टिपणीसांचा घनिष्ठ संबंध होता व कंकभट (कौचक-वृष), राधाबा (भाऊबंदी), प्रतापराव (काचनगडची मोहना), नाना कडवणीस (तोतयाचे बंधू) इत्यादी त्यांच्या भूमिका गाऊन होत्या. त्यामुळेच यशस्वी प्रयोगाला आवश्यक त्या गोष्टींची सांगड घालून, त्यांनी आपली नाटके रचली आहेत. त्यातही ऐतिहासिक नाटककार म्हणून त्यांना विशेष प्रसिद्धी लाभली. योगायोग, वेपारतरे, अपटिघ घटना यांना त्यांच्या नाटकांत विशेष स्थान आहे. १९१० नंतर मराठी रंगभूमीला लागणारी ओढोढी याविषयाचे भेद काही प्रमाणात य. ना. टिपणीस यांच्याकडे जाते. १९२१ साली पुण्यात भरलेल्या नाट्यमेलनेलाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली होती.

मर्गदर धामन कुंकर्णी, के. ए. पोतवार

टिळक, गंगाधर रामचंद्र : (ज. १८२० - मृ. १८७२). व्याकरण, इतिहास व गणित या विषयांचे लेखक. प्राथमिक शिक्षण दाभोळ येथे व काही इंग्रजी शिक्षण पुण्यात. सरकारी शिक्षणालयात शिक्षक व नंतर डेप्युटी एड्युकेशन इन्स्पेक्टर.

गंगाधरपंत हे लोकमान्य टिळक यांचे बहील. गणित व संस्कृत या विषयांचा त्यांचा विशेष व्यासंग होता. त्यांनी लघुव्याकरण (बु. भा. १८५९), त्रिकोणमिती, इंग्लंडचा इतिहास अशी काही विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त असलेली पुस्तके लिहिली. लघुव्याकरणाच्या सहा आवृत्त्या निघाल्या होत्या.

ज. अ. पडावकर

टिळक, (रे.) नारायण धामन : ० जगन्निधी (ज. ६ डिसेंबर, १८६९, करजगाव, जि. रत्नागिरी - मृ. ९ मे, १९१९, मुंबई). 'कुलामुक्तांचे कवी'. लक्ष्मीबाई टिळक यांचे पती. देवदत्त नारायण टिळक यांचे बहील. शिक्षण चार हयत्तापर्यंतचे करबाण येथे व पुढील थोडे नाशकास. १८८० मध्ये शिक्षणास पूर्णविराम. किशोरावस्था ओलांडल्यापूर्वीच टिळकांना ओंघी, अर्भग, साकी, दिंडी इत्यादी उदात्त रचना करण्याची वगैर्या संस्कारांतूनच प्रेरणा मिळाली. गणेश-शास्त्री लेले यांचेबरोबर शास्त्रीय पद्धतीने संस्कृतचे अभ्ययन व कालिदासादी अभिजात संस्कृत कवींच्या साहित्याचा परिचय. इंग्रजी, मराठी साहित्याचा व्यासंग. १८७९ मध्ये मन्नाई गोखले (लक्ष्मीबाई टिळक) हिच्याशी विवाह. १९०० साली टिळकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला

काळांतराने स्वामीबाई टिळकांनीही गिस्ती चर्चाचा स्वीकार केला. नामपुरव्या वास्तव्यात काव्यकुसुमावलि (१८८९) आणि कवी (१८९३) ही मासिके टिळकांनी काढली.

टिळकांनी गद्य व पद्य अशी दोन्ही प्रकारची रचना केली असली तरी कवी म्हणूनच ते विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कवितांचा टिळकांनी कविता पुस्तक पहिले (१९१४), हा संग्रह भा. क. उजगरे यांनी संपादित करून प्रसिद्ध केला. टिळक हे मनाने अढ्याशील होते. त्यांच्या मन्याची ठेवण आरंभापासूनच धर्मोपदेशकाची व नीति-शिक्षकाची होती. बडवाळ काय म्हणते? व मुलास घोरप वशील ही त्यांची आरंभीची रचना ह्याच भूमिकेतून निर्माण झाली आहे. 'जगन्निभ' या टोपणनावाने त्यांच्या स्फुट कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत. टिळक हे 'फुलामुलाचे कवी' म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे काव्य प्रसन्न व प्रसादगुणाने युक्त आहे.

ते उत्कृष्ट भावकवी होते. 'पाखरा येथील का परतून', 'माझ्या जन्मभूमीचे नाव', 'पुरे जाणतो मीच माझे बळ' यासारख्या उत्कृष्ट भावकविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचा सुंदर मेल त्यांच्या कवितेतून आढळतो. जगनासी फुल, पाषाणे आग, साक्षी भाषी, सुशील यासारखी खंडकाव्ये व दीर्घकाव्ये, त्याचप्रमाणे 'कारण मी पैदा नुसता', 'आपल्या झालो तर', 'चोबाचोच' यासारख्या स्फुट कविता या दृष्टीने उल्लेखनीय वाटतात.

त्यांची प्रेमकविताही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांचा स्त्रीनिपयक दृष्टिकोन पतिपत्नीतील सैन्यसेवकभाव नाकारून सत्यभाषांचा पुरस्कार करतो. त्यांच्या प्रेमकवितेला निष्ठेचे अधिष्ठान असल्याने ही सोजवळ व उदात्त वाटते. टिळक हे आधुनिक कवी असले तरी जुन्या यत्नगार्या अभिजाततावादी मराठी कवितेचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता.

बरील काव्यांखेरीज विस्मयान हे विस्तारविश्रासंबंधीचे महाकाव्याचा घाट असलेले ओथो छंदातील अकरा अध्यायांचे अपूर्ण काव्य (१९११), अवगांजली (दि. भा. १९१०) आणि मज्जनसंघ ही भक्तिपर रचनाही प्रसिद्ध आहे. विस्माचे तत्त्वज्ञान अंगी बाणवून घेऊन विस्माची एकरूप होण्याविषयीची तळमळ त्यांच्या अभंगातून प्रकट होते. सहजता व भावनेची उत्कटता ही या अभंगांची वैशिष्ट्ये. मराठीभाषी विस्मनांची मते इंग्रजीकडून मराठीकडे बळविण्याचे आणि त्यांच्या मराठी भाषेला सुबोध व सरस बळण लावण्याचे महत्वाचे कार्य टिळकांच्या या कवितेने केले आहे. विस्तीर्ण स्वीकारूनही त्यांचे मातृभाषेवरील व मराठी भाषेवरील प्रेम तिळमात्रही कमी झाले नाही. 'धर्मातर म्हणजे देशांतर नव्हे' या त्यांच्या उत्कट भक्तेमुळे बऱ्याच महाराष्ट्रीय विस्ती मंडळींना स्वदेश व स्वभाषा यांच्याविषयी आस्था निर्माण झाली. मराठी विस्ती भिन्नज्यांच्या सोयीसाठी तयार केलेल्या उपासना संगीताला अधिक सौष्ठवपूर्ण करण्याचे भेयही रे. टिळकांकडे जाते. हे कार्य त्यांनी १९१२ साली पूर्ण केले. सेवा करण्याची प्रेरणा रे. टिळकांनी दिली. 'बालबोध सेवा' या मुलांसाठी चालविल्या गेलेल्या नियतकालिकालाही यांचे मोठे योगदान आहे. स्वामीबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रा'चा केंद्रबिंदू नारायण वामन टिळक हेच आहेत.

बालकवी ठोंबरे यांचे लाटनपालन करणाऱ्या टिळक दंपतीचा फार मोठा वाटा आहे.

ड. व. निकुंभ; व. ड. बऱ्हाणपडे; विद्यापीठी टिळक

टिळक, (लोकमान्य) बाळ गंगाधर : (ज. २३ जुलै, १८५६, रत्नागिरी - मृ. १ ऑगस्ट, १९२०, मुंबई). योर देशभक्त, पत्रकार, निबंधकार, भगवद्गीतेचे विवेचक आणि प्राच्य विद्यापंडित. प्रचलित पंचांगपद्धतीत शास्त्रीयदृष्ट्या सुधारणा करू इच्छिणाऱ्यांचे अग्रणी.

काही काळ गोपाळ गणेश आगरकरांचे सहकारी. डेकन एज्युकेशन सोसायटी व कर्पुसन कॉलेज या संस्थांच्या संस्थापकांपैकी एक. छंदार राष्ट्रवादी. अनेक देशसेवकांचे स्फूर्तिस्थान. प्राथमिक शिक्षण बरी. त्यानंतर पुण्यास इंग्रजी शिक्षण. मॅट्रिक (१८७२). महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे व मुंबई येथे. बी.ए. (१८७६), एम.ए.सी. (१८७९). विष्णुनाथी चिपळूणकरांनी काढलेल्या 'मूळ इंग्लिश स्कूल'मध्ये काही काळ शिक्षक. 'केसरी' व 'मराठा' ह्या अनुक्रमे मराठी व इंग्रजी शुल्लभांचे संपादक व काळांतराने मालक (१८९१).

'केसरी' या राष्ट्रवादी वृत्तपत्राचे संपादक, निबंधकार व गीता-रहस्य या ग्रंथाचे कर्तृ या नात्यांनी मराठी भाषकांना लो. टिळक परिचित आहेत. विष्णुनाथी चिपळूणकरांपासून प्रेरणा घेऊन इंग्रजी गजवटीविषयी समाजप्रनात असंतोष निर्माण करण्याचे कार्य 'केसरी' द्वारे टिळकांनी प्रमाणीपणे चालू ठेवले. 'केसरी'तील त्यांच्या लेखांचे एकूण चार खंड प्रकाशित झाले असून, त्यातील तीनचतुर्थांश लेख राजकीय विषयांवरील आणि उरलेले लेख समाज, धर्म, तत्त्वज्ञान, चरित्र, भाषा, संशोधन, शिक्षण, आर्थिक प्रश्न इत्यादी विविध विषयांवरील आहेत. वीसशेबाची विद्या, सारे विद्यापीठ कोबरे?, अजोयबाव, रचणगोचन, पुणिष्ठासिंढवा जक सरकारी इमालखाने, हिंदुत्व व सुधारणा, महाराष्ट्र नाणेची पाह यासारख्या निबंधांप्रमाणेच संतकव्यांचा कापडा, राजप्रोह, ईश्वरी राज्यात आम्हांस कायवा काय झाला?, रोमन वावसाही आणि ईश्वरी राज्य, हिंदुत्वानची देगा, सिध्दजयंतीचा उत्सव, श्री गणाननाचा राष्ट्रीय उत्सव, दुष्काळ, राज्य करणे म्हणजे सूट उगविणे नव्हे, हिंदुत्वानचे दारिद्र्य, सुसिद्धितीची कर्तव्ये इत्यादी त्यांचे निबंध रचनेचा काटेकोरपणा व मुद्दसूर विवेचन या दृष्टींनी उल्लेखनीय आहेत.

मंडाळे येथील तुदंगवासाच्या काळात (१९०८-१४) लिहिला गेलेला व गीतारहस्य या नावाने सुप्रसिद्ध असलेला श्रीमद्भगवद्गीता रहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र (१९१५), हा श्रीमद्भगवद्गीतेवरील टिळकांचा माध्यमप्रच महत्वाचा असून 'गीता हे ब्रह्मविद्यामूलक भक्तिसहचारी नीतिशास्त्र होय' हे प्रमेय त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथातून साधार विशद केले आहे. टिळकांचे सखोल पांडित्य या ग्रंथावरून दिसून येते. श्रीशंकराचार्यांनी लाबलेला गीतेचा संन्यासपर अर्थ अमान्य करून टिळकांनी तिचा कर्मयोगपर अर्थ लावला आहे. साहित्यपत्र व भारतीय वेद (मुळ : 'साहित्यपत्र ऑथ इंडियन वेदाज्' - १९१७), सांडलेली साहित्यकारिका आणि वेदांगज्योतिष (१९१४) या किमकोळ निबंधालिखाय त्यांचे वेदकाव्यविषय (१९०८) व आर्यलोकांचे मूलस्थान (१९१०) ही सूत्र इंग्रजीत लिहिलेल्या अनुक्रमे ओरायन (१८९३) व आर्किटक् होम इन वेदाज् (१९०३) या ग्रंथांची (के. ल. ओगले ह्यांनी केलेली) भाषांतरे प्रसिद्ध आहेत. वेद काल निश्चित करणे हा ओरायनचा विषय. टिळकांनी व्योतिःशास्त्राच्या आधारे ऋग्वेदाचा काळ इ. स. पू. ४००० वर्षे असल्याचे दाखवून देऊन वैदिक संस्कृती ही ईजिप्शियन, चिनी किंवा साहित्यपत्र संस्कृती पेक्षाही अधिक प्राचीन आहे, हे या ग्रंथाद्वारे दाखवून दिले. दुसऱ्या ग्रंथात आर्यांचे वसतिस्थान उत्तर भूवाजवळ होते हा सिद्धान्त मांडला आहे. झालेरीज वैदिक कानॉन्स (वैदिक कालगणना) नावाचा एक (अपूर्ण) ग्रंथही त्यांनी लिहिला. टिळकांचे हे सर्व ग्रंथ, त्याचप्रमाणे 'केसरी' पत्रातील त्यांचे लेख 'केसरी प्रकाशना'ने प्रसिद्ध केलेल्या 'संपन्न लोकमान्य टिळक' (१९७४), ह्या सतसहस्रालेखक ग्रंथात समाविष्ट केले आहेत.

नं. दे. जानोलकर, कं. ए. पोतदार

संदर्भ : लो. टिळकांचे चरित्र, न. वि. केळकर

टिळक, लक्ष्मीबाई नारायण : (ज. १८६८ - मृ. २४ फेब्रुवारी, १९१९). कवयित्री आणि आठवणी लेखिका. रे. नारायण कामन टिळक यांच्या पत्नी व देवदत्त नारायण टिळक यांच्या मातोश्री. माहेरचे नाव मनकृष्णा नारायण गोमळे. मृगसिद्ध कवी रेव्. नारायण कामन टिळक यांच्याशी १८८१ च्या सुमारास यांचा विवाह. निरंतर लक्ष्मीबाईंना टिळकांनी लिहिणे, पाचवे भिकविले. १८९५ साली टिळक मिस्री गेले. यामुळे लक्ष्मीबाईंनी मनःस्थिती विचित्र झाली. कालांतराने म्हणजे १९०० साली लक्ष्मीबाईंनी किल्लेधर्म स्वीकारल्यामुळे रे. टिळकांच्या सहवासात त्या आल्या. १९१९ साली देव्ह. टिळकांचा मृत्यू झाल्यानंतर त्या मुंबई, कराची व नाशिक ह्या ठिकाणी कचित काही व्यवसाय व सेवाकार्य करीत होत्या. १९१४ साली नागपूर येथे भारलेखा मिस्री साहित्य संमेलनाच्या त्या अध्यक्ष होत्या.

१८९४ मध्ये लक्ष्मीबाईंच्या काव्यलेखनास प्रारंभ झाला. म्हणे जातो सोदून गाय माझा ही यांची पहिली कविता. लक्ष्मीबाईंच्या एकूट काव्याचा पहिली वावर (१९५१) हा संग्रह, देवदत्त ना. टिळक यांनी प्रसिद्ध केला. ह्या संग्रहातील कविता बहुतांशी प्रासंगिक स्वरूपाच्या आहेत. परगुनी प्रसंग, अनसृष्ट भाषा आणि आत्मपरतेतून झालेली अभिव्यक्ती, यामुळे ह्या कविता परिणामकारक वाटतात. टिळकांनी अपूर्ण ठेवलेल्या शिस्तारण या महाकाव्यात जाळतगळ पासह अवघावांची भर घालून लक्ष्मीबाईंनी साक्षात्तर अभ्यासांचे हे काव्यपूर्ण केले (डिसेंबर १९३८). ही कवितेच्या क्षेत्रातील त्यांची मोठीच कामगिरी होय.

१९१० साली लक्ष्मीबाईंनी देव्ह. टिळकांचे 'जमे घडले तसे पत्रिच लिहिण्याच्या हेतूने स्मृतिचित्रे लिहावयास घेतली. त्यांच्या हयातीत स्मृतिचित्रांचे तीन भाग लिहून झाले व १५ डिसेंबर, १९३५ ह्या दिवशी त्यांचे प्रकाशन झाले. पहिला व दुसरा भाग १९३४ साली लिहिला. त्या निमित्ताने लक्ष्मीबाईंचा नाशिककरांनी आहीर साकार केला. भाग चौथा १९३५ साली प्रसिद्ध झाला. लक्ष्मीबाईंच्या स्मृतिचित्रांचा गौरव मराठी बाह्यमयांच्या इतिहासात विविध प्रकारे झालेला आहे. त्यांत व्यक्त झालेला सामाजिक इतिहास, टिळक प्रतिपत्नींनी पाहिलेली विविध प्रकृतींची सहानुभूती माणसे, त्यांच्या स्वभावातून आकाराला येणारे हलके कुलके वा करण-गंधीर नाट्य आणि त्यांचा मिश्रिलपणाने बंध येनाऱ्या लक्ष्मीबाई हे स्मृतिचित्रांचे विशेष आहेत. हे आत्मचरित्र त्यांनी विलक्षण अगिस्तनेने लिहिले आहे. मराठीतल्या सर्वोत्तम ग्रंथांत या आत्मचरित्राची निर्विवादपणे गणना होते. बालकृती ठोबरे यांच्या लाडनपालनात टिळक दंपत्याचा फार मोठा वाटा आहे.

सरोजिनी वैद्य, म. ना. कोही

टिळक, श्रीधर यळवंत : (ज. १८९९ - मृ. २५ मे, १९२८, पुणे). कवी व लेखक. लो. बाळ गंगाधर टिळकांचे पुत्र, अवंतराव टिळकांचे बहील. ह्यांनी कॉलेजशिक्षण घेत असताना व नंतर नियतकालिकांतून लिहिलेल्या इंग्रजी-मराठी लेखांचा व काही कवितांचा माझा व्यासंग (१९२८) हा संग्रह प्रसिद्ध आहे. राजकीय व सामाजिक सुधारणा प्रकाशनेंही घडून येणे आवश्यक आहे, असे यांचे मत होते. ह्यांनी १९२८ साली रेव्हेंसानी उडी घेऊन आत्महत्या केली.

पी. वा. नायक

टोपे, (डॉ.) भास्कर महादेव : (ज. १८७० - मृ. जुलै, १९४४). आरोग्य व संरक्षण या विषयांचे लेखक. व्यवसायाने डॉक्टर. एल्. आर्. सी. पी. अँड एस्. (एडिचरो), एल्. एफ्. पी. अँड एस्. (स्लासगो) ह्या वैद्यकशास्त्रातील उच्च पदव्या प्राप्त. इंदूरच्या राज-भराण्यांचे कुटुंब चिकित्सक. नंतर यवतमाळ (विदर्भ) येथे वैद्यक व्यवसाय.

ह्यांची आरोग्यशास्त्र (१९१७), शिमुसंरक्षण (१९१९), मातृ-१८ (१९२७), पिछाची व रवाचे आरोग्य (१९२८), चालिशी उलटपचार (१९२९), आज आणि कल (१९३५) ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. वेगवेगळ्या बसोमंडातील स्त्रीपुरुषांनी आपले आरोग्य कस सांभाळावे, बाबद्दलचे शास्त्रीय पण सुलभ विवेचन या पुस्तकांतून आढळते. हिंदुस्थाना मू कुठे (१९४०), ह्या ग्रंथात त्यांनी जगातील निम्निराज्या देशांच्या शास्त्रसामर्थ्यांचा व त्या सुलनेने ब्रिटिश हिंदु-स्थानच्या बुद्ध्या शास्त्रसामर्थ्यांचा विचार केला आहे व हे तुमळेपण सामर्थ्यासाठी लष्कराचे हिबीकरण करून राष्ट्रीय सेव्य ठसे करण्याचा मार्ग त्यांनी सुचविला आहे. हिंदुस्थानचा सागर विषम (१९४३), या ग्रंथातून प्राचीन व ऐतिहासिक काळातील भारताच्या सागरी सामर्थ्याची, विविध उदाहरणांद्वारे माहिती दिलेली आहे. भारती-यांच्या सागरी सामर्थ्याविषयी लिहिला गेलेला हा पहिलाच मराठी ग्रंथ होय.

वसंत बन्हाणारे, हरिचंद्र बोरस

टोपे, बासुदेव गणेश : • टोपे ह्यांनी • बासुदेवानंद सरस्वती : (ज. ११ ऑगस्ट, १८५५, माणगाव, ता. साभंतबाही, जिल्हा रत्नागिरी-मृ. २४ जून, १९१४, गडचेधर, बडोदा, गुजरात). दत्तसंप्रदायी साक्षात्कारी पुरुष. वेदोक्तधर्म, त्याचे आचार व दत्तोपासना ह्या विषयांवर संस्कृत-मराठी रचना करणारे कवी व लेखक. पत्नीच्या मृत्यूनंतर उषजिनीच्या नारायणानंद सरस्वतीकडून संन्यास-दीक्षा व 'बासुदेवानंद सरस्वती' या नावाचा स्वीकार. भारतभ्रमण करीत असताना सुमारे साडेपाच हजार शृंखे भरतील पत्रे लेखन यांनी केले. श्रीवत्सलीवासुताविषय (१९०३), दत्तमाळा वगी-किंग माधमाहारम्य (१९०४), श्रीदत्तमाहारम्य (१९११) ह्यांची ओवीबद्ध ग्रंथ स्वतंत्रपणे प्रकाशित. त्यांचे शिष्य बामनराव गुळवणी ह्यांनी त्यांच्या समग्र साहित्याचे शिक्षामय (१९५०), रत्नोपासिसंग्रह (१९५२) ह्यांची चार खंड (१९५०-५५) प्रसिद्ध केले आहेत. ह्यांची कविता काहीशी पंढिती बळगाची दिसते. सटीक संस्कृत रत्नपुराण व मराठी गुकचरित्राचा समश्लोकी संस्कृत अनुवाद असलेली श्री गुरुसंहिता, त्यांच्या संस्कृत रचनेचे उदाहरण म्हणून उल्लेखनीय.

वसंत बन्हाणारे, हरिचंद्र बोरस

टेंभुर्णीकर, केशव लक्ष्मण : (ज. १८९१, भिंगार, जि. अहमदनगर, - मृ. ४ ऑगस्ट, १९४१). कवी. संगमनेर येथे हायस्कूल-शिक्षक. अहमदनगर येथे बालकवींच्या सहवासात काव्यरचनेची प्रेरणा. ह्यांची कविता 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध झाली असून ती बकुळीची जुळे (१९२२) व रत्नहार, सर पहिला (१९२४) ह्या संग्रहातून आढळते. बकुळपुष्पमाळा - २ रचनीस अजून बालकवीस काव्य-यली हे १९० साव्यांचे दीर्घ काव्य बालकवींच्या स्मृतीला अभिवादन करण्यासाठी रचले गेले आहे. पुष्पापसवक (१९२७) हे 'समर्थ रामदासांच्या 'मनाच्या श्लोका'च्या घाटणीचे १०८ श्लोकांचे काव्य व कडेगावचे सद्गुरु भोनारायण महाराज ह्यांच्या स्वतःवर कवनांची भीनारायणस्तव (१९३१), ही रचना ही त्यांची अन्य निर्मिती. केशवसुत आणि बालकवी ह्यांच्या कवितेचे संस्कार याहून रचनाशैलीधर झालेले दिसतात.

उषा टाकळकर, वसंत बन्हाणारे

टोपे, विनायक राजाराम : (ज. १८४२-मृ. १९०४). बुद्धिबल या खेळासंबंधी लिहिणारे लेखक. वास्तव्य पुणे येथे. बुद्धिबल या खेळाविषयी शास्त्रशुद्ध माहिती देणारे पुस्तक मराठी भाषेत नाही, ती उणीव भरून काढावी या हेतूने, बुद्धिबलकीटा (१८९३) हा ग्रंथ टोपे ह्यांनी प्रसिद्ध केला. टोपे ह्यांच्या या पुस्तकाने प्रथमच या खेळा-विषयी सविस्तर माहिती मिळते. ह्या ग्रंथाचे दोन भाग आहेत.

पहिल्या भागात लेखाची मूलतः, पारिभाषिक संज्ञांचे स्वीकरण, लेखाचे सर्वसाधारण नियम, निरनिराळे डाव व त्यांचे प्रकार इत्यादी गोष्टी स्पष्ट केल्या असून, दुसऱ्या भागात २५० डावांची माहिती दिली आहे.

वसंत बऱ्हाडपांडे, उवा हातळकर

ठेंगे, गोविंद मल्लिनाथ : (ज. २९ जून, १८७२-मृ. २९ ऑक्टोबर, १९११). निबंधलेखक. मूळचे गोव्यातील. पुढे मुंबईत स्थायिक. विस्तृत कोलेजमधून बी.ए. स्तरावर सेंटेटरीएटमध्ये नोकरी.

मासिक 'मनोरंजना'च्या काशीनाथपंत मिश्रांच्या प्रेरणेने ठेंगे लेखन करू लागले. शिभाळू आपटे यांची 'करमणूक' व डी. काशीनाथ कंपनीचे 'नययुग' वाचून त्यांचे लेखन प्रसिद्ध होत असे. त्यांच्या पुस्तकांच्या आधारे लिहिलेली सुलताचा सोप ही लेखमाला व रोजम वीरपुण्याच्या कथा हे त्यांचे साहित्य 'मनोरंजना'तून प्रसिद्ध. विदर्भचे बाबासाहेब नरोजी यांचे आरमचरित्र (१९१५) हे त्यांचे भाषांतरित पुस्तकही उल्लेखनीय आहे.

मजिरी बेंबेकर, वसंत बऱ्हाडपांडे

टोंबरे, ज्योत्सक बापूजी : • बालकवी • कलापि : (ज. ११ ऑगस्ट, १८९०, धरणगाव, खानदेश-मृ. अपघाती, ५ मे, १९१८, भावली, जि. जळगाव). कवी. इंग्रजी पाचवीपर्यंत शिक्षण. परंडोल, नाशिक येथे संस्कृत ग्रंथांचे व धडोयास इंग्रजीचे अध्ययन. १९१४ च्या हूनमध्ये पुण्याच्या मिशन हॉयजेर स्कूलचे प्रमुखा शिक्षक म्हणून नियुक्ती. १९०७ साली जळगाव येथील कविमेलनाच्या वेळी संमेलनाध्यक्ष, कर्नल डॉ. कीर्तिकर यांनी बालकवींच्या कवितेने मोहित होऊन त्यांचा 'बालकवी' ही पदवी देऊन गौरव केला. त्याचेवेळी रे. ना. पा. टिळकांशी बालकवींचा परिचय झाला. त्यांच्या व्यक्तिवाच्या व कवितांच्या विकासात रे. टिळकांच्या सहाय्याचा अत्यंत वाटा आहे.

'बालमुकुंद' (१९०१) ही बालकवींची पहिली कविता. ही त्यांनी नवापूर मुक्तामी लिहिली. या काळात त्यांनी काही शुभ्या मळणाच्या कविताही लिहिल्या. त्या 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध झाल्या. केशवमुत व टिळक या अर्थानी कवींची कविता त्यांच्या काव्यशास्त्रीला नवे वळण लावण्यास कारणीभूत झाली. शिक्षणासाठी पुढे ते रे. टिळकांकडे नगरला गेले. तेथील काव्यशास्त्र विनोदयुक्त वातावरणात बालकवींच्या मूळच्या काव्यशास्त्रीला खूपच चालना मिळाली.

१९११ मध्ये बालकवी पुण्याला आले. तेथे त्यांची रा. ग. गडकरी यांच्याशी मैत्री जमली. या उभयतांनी केशवरावांच्या स्मृतिदाखल 'तुतारी मंडळ' स्थापण्याचा उपक्रम केला. गोविंदामज्जांच्या सहाय्यस तेव्हा त्यांना लाभला. त्यावेळी केसरीतून 'कलापि' या टोपणनावाने त्यांनी काही काव्यलेखन केले. त्यानंतरच्या आपल्या अढ्यावस वषांच्या अस्त्रायुष्यात फोगत्याही संप्रदायाचे अनुदायित्व न पत्करता त्यांच्या मनस्वी प्रतिभेने ओ काव्यनिर्मिती केली, ती नावीन्यपूर्ण व विसर्गधर्मीक आहे. आधुनिक कवीत निसर्गाशी तद्रूप होणारा व आपल्या मुकुमार सहजशीलीने काव्यनिर्मिती करणारा, अन्व कवी मराठीत तरी आधुनिक काळात आजवर झालेला नाही.

बालकवींची कविता (१९२१) ह्या नांवे बालकवींच्या कवितांचे पहिले संकलन एकनाथ यादव निफाडकर यांनी केले. त्यानंतर गो. गो. अधिहारी व भा. ल. पाटणकर यांनी बालकवींची कविता प्रसिद्ध केली. बालकवींच्या प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध अशा सप्तम कवितांचे संकलन व संपादन समग्र बालकवी (१९६९) ह्या नावाने त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाई टोंबरे यांनी केले आहे.

ड. व. निकुंभ, मदन कुलकर्णी

संदर्भ : (१) रवेत तेंडुलकर, 'बालकवींची कविता', 'नवाकाळ', सप्टेंबर १९५५. (२) डॉ. वि. सरदेशमुख, 'पंजातला काळोस', 'सत्यकथा', फेब्रुवारी १९९२. (३) मराठे ह. बा. 'बालकवी'.

टोबरे, स्वदाशिव नारायण : • अश्विनीकुमार : (ज. १८८२-मृ. १७ मार्च, १९५२). कवी माध्यमशिक्षक व नाटककार. शिक्षण बी.ए., एलएल.बी. प्रारंभी वास्तव्य व बकिंगी पुण्यामध्ये. नंतर मुंबई महानगरपालिकेत नोकरी.

टोसरांनी समाजसासनकाव्य (१९१२) लिहिले असले, तरी ते विशेष प्रसिद्ध आहेत ते त्यांच्या नाटककलाकृतींवर या कटोर नाट्य-टीकेसाठी. भीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या 'गुप्तमंजुष' या नाटकावर, ग. स. मराठे यांच्या सहकार्याने, टोसरांनी 'ज्ञानप्रकाश' मधून 'अश्विनीकुमार' हे टोपणनाव घेऊन टीका केली व कोल्हटकरांच्या नाटकातील क्रिष्टा, गुंतागुंतीचे कथानक, कृत्रिम संवाद, कोटिवाजपणा इत्यादी दोषांवर हल्ला चढविला. ही टीका अश्विनीकुमार मधील भीमद-नरवाचार्य मासादिक नाटककलाकृतींवर या शीर्षकाखाली १९०८ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली. ह्या टीकेचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती रूढ टीकेच्या रूपाने प्रगट न होता नाटकाचे रूप घेऊनच प्रगट झाली आहे. 'गुप्तमंजुष' बरील ह्या नाट्यविहंगवनात्मक टीकेनंतर त्यांचा प्रकारच्या टीका त्यांनी नाटककलाकृतींवर माथा पडला नं. १ (१९२६) व नाटककलाकृतींवर माथा पडला नं. २ (१९२७) या शीर्षकाखाली लिहिल्या असून, त्यातून नाट्याचार्य खाडिलकरांच्या अनुक्रमे 'सं. मेनका' व 'सं. द्रौपदी' या नाटकांतील दोषांचे दिग्दर्शन केले आहे.

लीलावती (१९११) व प्रेमाभास (१९१९) ही टोसरांची नाटके. लीलावती हे नाटक कार्नेल ह्या फ्रेंच नाटककाराच्या 'सिड'वरून लिहिले असून 'प्रेमाभास'चे संविधानक, भी. कृ. कोल्हटकरांच्या मते, 'सरोज ऑफ सेंटान' ह्या इंग्रजी काव्यश्रीवरून घेतले आहे. प्रेमाचे रत्न की रत्नाचे रत्न (१९११), कण्डीनुषक (१९१८) ही त्यांची मोलियरच्या प्रहसनांच्या आधारे लिहिलेली प्रहसनेही प्रसिद्ध झाली आहेत.

हरिचंद्र चोरात, वसंत बऱ्हाडपांडे

दुकले, माधव चंद्रोबा : • माधव चंद्रोबा : (ज. १८२५, काळंगुट, गोवा-मृ. ११ डिसेंबर, १८८९). सुप्रसिद्ध सर्वसंश्रय या मासिक-पुस्तकाचे कर्ते, प्राचीन मराठी कवितेचे प्रकाशक. कौटुंबिक प्रति-कुलतेमुळे कारकुनाची नोकरी पत्करली. इंदूर, कराची येथे त्या निमिसाने वास्तव्य. परंतु नोकरी सोडून मुंबई येथे औषधधिक्रीचा व फोटोग्राफीचा व्यवसाय सुरू केला. डॉ. भाऊ दाजी यांच्या सह-वासामुळे मराठी संतकाव्याची गोष्टी मनावत निर्माण झाली. 'प्राचीन मराठी काव्य नष्ट होऊ नये' म्हणून त्याचे प्रकाशन करण्यासाठी त्यांनी सर्वसंश्रय (१८६०) हे मासिक सुरू केले. काव्याचे चरण, शब्द न तोडता अखंड लिहिण्याची व छापण्याची पद्धती बदलून माधव चंद्रोबा यांनी शब्द तोडून स्वतंत्रपणे देण्याची व आवश्यक तेथे विरामचिन्ह देण्याची पद्धती नव्यानेच सुरू केली. कवितेच्या अन्वया-मह, कठीण शब्दांच्या व अर्थांच्या टीपा देऊन ती छापणे ही माधव चंद्रोबा यांची संपादन-पद्धती होती. या कार्यात त्यांनी परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांचे साह्य घेतले होते. सर्वसंश्रय मासिक पदरमोड करून माधव चंद्रोबा यांनी सात-आठ वर्षे चालविले. या काळात त्यांनी मोरोपंतांचे सप्तम आर्याभारत व आनंदतनय, वामन पंडित, नुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर वगैरे प्राचीन कवींची बरीच कविता प्रसिद्ध केली. याशिवाय शब्दरत्नाकर नावाचा संस्कृत-मराठी कोशही त्यांनी सुमारे नऊ वर्षांच्या परिश्रमाने तयार केला होता. तो १८७० साली प्रसिद्ध झाला. ह्या सर्व कामात माधव चंद्रोबांना त्यांचे बंधू डॉ. अनंत चंद्रोबा यांचे बरेच साह्य लाभले.

ड. वि. कुलकर्णी, वसंत बऱ्हाडपांडे

हेन्डिड, केपन : (ज. १६ ऑगस्ट, १७९१, मुंबई - मृ. १७ डिसेंबर, १८६९). भाषांतरकार, शिक्षण इन्कव्हेन्शन्, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या लष्करान नोकरी. इ. स. १८१० ते १८१७, बाल्यव मुंबई व कोकण या भागात.

मराठी भाषा नव्यानेच शिकणाऱ्यांसाठी उपयोगी पटेल अन्ना शब्दकोश करण्याची फॅटन केपन हेन्डिड यांची योजना होती. पण मुंबई सरकारकडून आवश्यक त्या सवलती न मिळाल्याने ती योजना त्यांना सोडून घ्यावी लागली. त्यांचे बाह्यमयविषयक काम म्हणजे ग्रांट रफ ह्याने लिहिलेल्या 'हिस्ट्री ऑफ द मराठा' या इंग्रजी ग्रंथाचे भाषा सांगे यांच्या सहकार्याने मराठीत भाषांतर केले व ते मराठ्यांची वस्तर (१८२९), या नावाने प्रसिद्ध केले. त्या काळातील इतर पुस्तकांच्या तुलनेने हे भाषांतर चांगले झाले आहे.

डोंगरे, पुरुषोत्तम भास्कर : (ज. १८५१ - मृ. १५ डिसेंबर, १९०८). नाटककार व कवी. मूळ गाव अलिबाग. शिक्षण पुणे येथे. नंतर अलिबाग येथे सरकारी नोकरी.

ह्यांनी जराटोडा (१८९०), मीमांसन-वशिष्नी (१८८९) ही दोन गद्य नाटके व चंद्रसेना (१८९१), चंद्रहास (१९०३) व सेरवी ही तीन संगीत नाटके लिहिली आहेत. गद्य नाटके रंगभूमीवर आली नाहीत. त्यांचे चंद्रसेना हे नाटक 'स्वदेशहितवितक नाटक मंडळी'ने रंगभूमीवर आणले. किलोस्कर मंडळीही चंद्रसेनाचे प्रयोग करीत असे. रंगभूमीवरील तत्कालीन लोकप्रिय नाटक म्हणून चंद्रसेना उल्लेख होतो. जराटोडा या नाटकातून जराटुमारी विवाहा-मुळे तरुण मुलीची कशी अनुकंपनीय अवस्था होते त्याचे वर्णन केले आहे.

'विविधज्ञानबिलार', 'काव्यरत्नावली' या नियतकालिकांतून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्यांच्या कविता पंडितो यत्नांच्या आहेत.

मृत बऱ्हाडपाडे, मजिरी बेबेकर

डोंगरे, महादेव गणेश : (ज. १८८९ - मृ. ९ एप्रिल, १९१९). इतिहासविषयक साधनग्रंथांचे कर्ते व चिरोलच्या 'इंडियन अन्वेस्ट' या ग्रंथाचे भाषांतरकार. शिक्षण बी.एससी., एम्.सी.ई. आरंभी कोल्हापूरच्या राजाराम कोलेजात शास्त्रविषयाचे अभ्यासक व नंतर नाशिकेतील चळवळीचे प्रचारक.

जो. टिळकांनी जटला केल्यामुळे प्रसिद्धी पावलेला ब्रिटिश पत्रकार चिरोल ह्याच्या, 'इंडियन अन्वेस्ट'चे डोंगरे ह्यांनी मराठीत भाषांतर केले आहे. मोसले कुळाचा वंशवृक्ष (१९०५) व असिद्धात्मविजय अथवा मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनात नवीन मर (१९०६), हे त्यांचे संपादित ग्रंथ. असिद्धात्मविजय या संस्कृत ग्रंथात मोसले कुळाचे क्षत्रियत्व सिद्ध करून त्यांना वेदोक्त कर्माचा अधिकार आहे, हे साधार स्पष्ट करताना जो शास्त्राचार प्रगट करण्यात आला त्याचे विवरण आढळते. त्याचे भाषांतरही श्री. डोंगरे ह्यांनी केले आहे.

उभा टाकळकर, वसंत बऱ्हाडपाडे

डोंगरे, रामचंद्र यत्कथंत : (ज. १३ डिसेंबर, १८५९, ग्वाल्हेर - मृ. १९२८). ज्ञानेश्वरीच्या 'अनुभवामृता'चे टीकाकार. ग्वाल्हेर येथे अर्थत्याग्यात 'मिलिटरी ऑडिटर' म्हणून नोकरी. सद्गुरू आत्माराम महाराज ऊर्फ ज्ञानेश्वरीबोवा श्रीगोंदेकर ह्यांच्यापासून ग्रंथलेखनाची प्रेरणा घेऊन, आत्मागम महाराजांनी 'अनुभवामृता'वर दिलेल्या प्रवचनांच्या व कीर्तनांच्या आधारे डोंगरेबुवांनी लिहिलेली टीका, अनुभवामृता : अमृतवाहिनी (१९२८) ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. आत्माराम महाराज या ग्रंथाचे विवेचन सौपत्तिक, साधार, विद्वत्तापूर्ण रीतीने करीत. डोंगरे ह्यांनी महाराजांनी सोप्या मराठीत विस्तारपूर्वक टीका लिहावी अशी त्यांना विनंती केली. पण महाराजांनी

आर्थाचार दिपण करून देऊन हे जबाबदारीचे काम त्यांच्यावरच सोपविले. त्या दिपणाच्या आधारे मधातील प्रतिपादित विषयाचे स्पष्टीकरण डोंगरे ह्यांनी प्रस्तुत अमृतवाहिनी टीकेत केले आहे.

वसंत बऱ्हाडपाडे, उभा टाकळकर

डोंगरे, वामुदेव नारायण : (ज. १८५३ - मृ. १९०५, पुणे). नाटककार. हे उत्तम गवई व नटही होते. मुंबईच्या विस्मय हायस्कूल-मधून मॅट्रिक झाले. हे सुप्रसिद्ध अण्णासाहेब किलोस्करांचे समकालीन होते. किलोस्करांनी १८८० साली संगीत नाटक रंगभूमीवर आणताच, १८८१ साली डोंगरे ह्यांनी संगीत मंडळी काढली व त्या मंडळीद्वारा साकुल, इंदरसभा, रत्नावली (१८८३), माळनीमाधव (१८८५), रेणीसंहार (१८९०), मृच्छकटिक ही नाटके मूळ संस्कृतातून संक्षेप करून मराठीत आणली. ही नाटके संगीतमय होती. 'इंद्रसभा' हे नाटक त्यातील नृत्यगावनामुळे लोकप्रिय ठरले. रेणी नायकीण (१८८५), हे त्यांचे प्रहसन स्वतंत्र असून वेदगागायनाच्या दुर्व्यसनाचे चित्र त्यात द्यायविले आहे.

मजिरी बेबेकर, वसंत बऱ्हाडपाडे

डोंगरे, शंकर गोपाळ : (ज. १८८२, नाशिक - मृ. २० मार्च, १९५०). व्यायाम या विषयाचे लेखक आणि भाषांतरकार. शिक्षण पी.ए. व अर्कीटन्सी परीक्षेपर्यंत. बडोदा येथे डेप्युटी प्रिन्सिपल इन्स्पेक्टर.

बडोदा येथील एक व्यायामप्रेमी सरदार आणासाहेब मुजुमदार यांच्या 'व्यायाम' मासिकात सतत १५ वर्षे व्यायाम ह्याच विषयावर लेखन. 'व्यायाम-ज्ञानकोश' रचनेच्या कार्यातही ह्यांचा बराच वाटा होता. सर बॉस्टर स्कॉट ह्यांच्या 'टेक्नाइ' या कार्यवरीचे शिल्लेवारी इंग्लंड हे रूपांतर (१९१०), कसा होतो व कसा झालो हे आत्मचरित्र व शुभचरित्र नाट्यमय वाटा देवधर ह्यांचे चरित्र ही ह्यांची अन्य पुस्तके.

म. दे. ज्ञानीलकर, वसंत बऱ्हाडपाडे

दयळे, इर्यक गोविंद : (ज. २६ फेब्रुवारी, १९०४, पन्हाळा, जि. कोल्हापूर - मृ. १० जानेवारी, १९६०, पुणे). व्योतिर्गणित व खगोलशास्त्र या विषयांचे लेखक. शिक्षण, बी.ए. (कोल्हापूर). पुणे येथील भारत सरकारच्या स्वामान त्यात्यात नोकरी.

विष्णूची रचना आणि जराटुवी (१९३२), नक्षत्रदर्शन (१९५५), व्योतिर्गण (१९५६), गुरु केंद्र आणि ग्रहण (१९६०) ही त्यांची प्रसिद्ध झालेली ग्रंथसंपदा. सर्वसामान्य वाचकांला खगोलशास्त्राची गोडी लागावी यासाठी ही पुस्तके लिहिली असल्याने ती सुयोध झाली आहेत.

म. श्री. नवर, वसंत बऱ्हाडपाडे

हालवाणी, काममभाई महमद : (ज. १८३७, अहमदनगर - मृ. १५ ऑगस्ट, १९०५). यांचे घराणे मूळचे दमणचे. पुढे अहमदनगरात व्यापिक. काममभाईंनी प्रथम घुराणाचा अभ्यास केला. नंतर ते मिशनच्या शाळेत रामकृष्ण विनायक मोडक यांच्या हातापायी मराठी शिक्षू लागले. मराठी शिक्षणानंतर नव्यानेच स्थापन झालेल्या सरकारी इंग्रजी शाळेत काममभाई जाऊ लागले. पुढे त्यांनी गिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली (१८५६).

काममभाईंनी काही दिवस सरकारी नोकरी केली. पण नंतर त्यांनी धर्मसेवेस स्वतःला वाहून घेतले. पुढे ते १८७५ मध्ये सातान्यास आले. तेथेच पुढली तीस वर्षे त्यांनी बाह्यमयसेवा व कीर्तने करण्यात पारलविली.

काममभाईंची उल्लेखनीय बाह्यमयीन सेवा म्हणजे, त्यांनी तयार केलेला बायबल या धर्मग्रंथाचा शब्दकोश. १८७२ मध्ये त्यांनी या कोशाचे काम हाती घेतले आणि १८८५ मध्ये तो प्रकाशित केला. १८८२ पर्यंत त्यांनी याचे काम एकट्याने केले आणि हेन्नी जेम्स ब्रूस

या अमेरिकन मिशनरींनी सहकार्य देऊन त्यांच्याकडून तो पुनः करवून घेतला. यातले नकाशे, जिथे यंगेरे इन्स्ट्रुक्शन-अमेरिकेकडून मागविले होते, तसे यांच्या वयोवृत्ती:शास्त्र व शरीरशास्त्र या विषयांवरील ग्रंथांच्या नावांवरून कासमाईंचे माहात्म्य समजले होते. शिवाय सातारा येथे तसे यांच्या कोर्टविषय प्रसंगधून निघालेल्या पत्रकांपैकी अनेक कासमभाईंच्या हातातून गेली. काही पत्रके त्यांनी स्वतः लिहिली होती.

त्यांचे काही लिखाण अप्रकाशित राहिले, त्यांत कुराणचे मराठी भाषांतर व त्यावरील टीका, तसेच बायबलमधल्या प्लोअसंहिता या काव्यग्रंथावरील टीका (अपूर्ण) हे आहेत.

वाङ्मय : (१) शतसंघर्षी कोश (१९८५), दुसरी आवृत्ती (१९९२). (२) महमदी धर्माविषयी माहिती (१८९२). (३) गृहकृत्य (१८९९). (४) महमदी धर्माची परीक्षा (१८६४).

भाऊकर आधव

तख्तिडकर, दादोबा पांडुरंग : (ज. ९ मे, १८१४, मुंबई—मृ. १७ ऑक्टोबर, १८८२, मुंबई). अव्वल इंग्रजीतील मराठी व्याकरणकार, धर्मसुधारक, ग्रंथकार आणि भाष्यकार. 'बोम्बे नॅटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या शाळेत त्यांनी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले. मराठी-प्रमाणेच गुजराती व कर्नाटी भाषेवरही त्यांचे प्रभुत्व होते. सरकारी नोकरीत शिक्षक, अधीक्षक, उपजिल्हाधिकारी व संवर्गनिवृत्तीनंतर काही काळ ओरिएण्टल इन्सट्रक्टर म्हणून त्यांनी काम पाहिले.

अव्वल इंग्रजी राजवटीतील अव्वल दर्जाच्या मराठी ग्रंथकारांपैकी एक, या हद्दीने त्यांना अग्रमान दिला जातो. 'दादोबांचे साहित्य हे मौलिक, रसपूर्ण आणि विचारप्रवर्तक असल्याचे अनुभवाला येते. त्यांची शेवटीही रसप्रसंगानुसार आर्थ आणि आर्जशी, प्रसन्न आणि प्रीत आहे'—असे लोकहितवादी म्हणतात. निबंधकार म्हणून जरी दादोबांचा सहसा निर्देश केला जात नसला तरी त्यांच्या व्याकरणविषयक ग्रंथांच्या प्रस्तावना, 'यमुना पर्यटन' या नावा पदमंजरीच्या ग्रंथाला जोडलेला पुनर्विवाहविषयक लेख, 'विष्णूचा लाभपायी' हे उपयुक्त ज्ञानप्रसारक संभेतील अध्यक्षीय भाषण व ब्रह्मोदा १/दुरंगीच्या प्रारंभी केलेले परीक्षण हे सारे साहित्य नियेधन्यच होय.

संस्कृत/इंग्रजी भाषेच्या व्याकरणाचे अध्ययन करून आणि मराठी भाषेच्या रूपविचाराची स्वतंत्र प्रत्येक व्यवस्था लावून, मराठी भाषेचे व्याकरण (१८३६) त्यांनी मिळ केले. या व्याकरणाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या (सातथी आवृत्ती—१८८१). विद्यार्थ्यांसाठी शालोपयोगी 'लघुव्याकरणही' (१८६५) त्यांनी लिहिले. ब्रह्मोदा १/दुरंगी ही मोरोपंतांच्या केकावलीवर त्यांची गद्यटीका (१८६५) विशेष प्रसिद्ध आहे. त्याचे १८४६ पर्यंतचे आत्मचरित्र (१९४७, मंपा., अ. का. प्रियोळकर) महत्त्वाचे आहे. तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक जीवनाचे प्रतिबिंब यात दिसते. प्रांजळ निवेदन हा या आत्मचरित्राचा खास विशेष. 'मराठी नकाशाचे पुस्तक' (१८३६), 'इंग्रजी व्याकरणाची पूर्वपीठिका' (१८६०), 'धर्मविषयक' (१८६८), 'धर्ममहसिक' नावाचे धर्म (१८८०) आणि शिष्टकोश (१८८४) अशी विविध प्रकारची त्यांची ग्रंथरचना आहे.

ग्रंथलेखनाप्रमाणेच समाजसुधारणेचे त्यांनी कार्य केले. दुर्गाराम मनसाराम मेहता यांनी सुरतला स्थापन केलेली, मानवधर्म समा (१८४४) तसेच परमहंससभा (सु. १८४८) या धर्मसुधारक संस्थांमार्गे त्यांची प्रमुख प्रेरणा होती. मराठी ज्ञानप्रसारक सभा, मुंबई विद्यापीठ, पुनर्विवाहोत्तेजक सभा इ. संस्थांच्या कार्यात त्यांचा सहभाग होता. मुंबई येथे ते निघून पावले.

कमठेव

तांबे, भाऊकर रामचंद्र : (ज. २७ ऑक्टोबर, १८७३—मृ. ७ डिसेंबर, १९४१). प्रसिद्ध मराठी कवी. 'सौंदर्यवादी' आधुनिक कवी म्हणून

विशेष प्रसिद्ध. जन्म मध्य भारतात मुंजावली (आता मध्य प्रदेशातील गुना जिल्ह्यात) येथे. शिक्षण शाळा व घेवास येथे. मॅट्रिक प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण (अलाहाबाद विद्यापीठ). पंडित आर्थिक प्रतिकूलतेमुळे पुढील शिक्षण त्यांना घेता आले नाही. १९०९ पासून मध्यप्रदेशातच अनेक वेगवेगळ्या ठिकाणी युवराज शिक्षक (देवास), पिपलोदा (रतलाम) येथे दिवाण (१९११-१४), प्रतापगड (राजस्थान) येथे पोलीस सुपरिटेंडेंट, न्यायाधीश (१९१५-२०) तसेच शिक्षणखात्यात परीक्षा-विभागाचे रजिस्ट्रार, अशी प्रतिष्ठेची आणि जबाबदारीची विविध पदे तांबे यांनी उत्तम प्रकारे सांभाळली. १९३७ मध्ये ग्वाल्हेर संस्थानचे ते 'राजकवी' झाले.

काव्यात विशेष अनुकूल नसणाऱ्या व्यवसायातही तांबे यांचा काव्यलेखनाचा छंद कायम राहिला. इंग्रजी स्वच्छंदतावादी टेनिसन—ब्राऊनिंग हे कवी, जयदेव हा संस्कृत कवी आणि रवींद्रनाथ टागोर यासारख्यांच्या काव्याचे संस्कार त्यांच्यावर वेळोवेळी होत गेले. पंडित त्यांच्या कवितेचे मुख्य स्वरूप गीतांचे, माधवगीतांचे राहिले. आधुनिक मराठीत ब्राऊनिंगच्या धर्तीची नाट्यगीते, (नाट्यात्मक एकभाषित) तांबे यांनीच विशेष कोशस्थाने लिहिली ती लोकप्रियही ठरली.

तांबे यांचा लेखनकाल सर्वसाधारणपणे १८९९ ते १९३६ असा असला तरी त्यांची कविता संग्रहरूपाने प्रथम १९२० मध्ये रसिकांपुढे आली; नंतर दुसरा भाग १९२७ साली आणि समग्र कविता १९३५ साली प्रकाशित झाली. तीत एकूण २२५ कविता आहेत. काही हिंदी कवितांचाही त्यांत अंतर्भाव आहे. तीनही संग्रहांस अनुक्रमे प्रा. वा. गो. मायदेव, कवी अज्ञातवासी आणि माधव जूलियन हे कविप्रय संपादक म्हणून लाभले. स्वतः तांबे मात्र आपल्या कवितेच्या प्रसिद्धीबाबत बेफिकीर असत.

तांबे यांची जीवनानुवर्ती कविता केशवसुतादी अर्वाचीन कवि-तेच्या प्रणेत्याहून वेगळी आहे. तांबे हे सौंदर्याचे उपासक होते. तांबे या सौंदर्यवादी कवीने संदेश देण्याचा अभिनिवेश गालगला नाही. स्वतःचे प्रेमसंतुलन जीवन आणि इतरांच्या प्रेमाबद्दलची भावना, यातून त्यांची बहुतेक नाट्यगीते निर्माण झाली आहेत. परमेश्वरावर व प्रेमावर त्यांची दृढ श्रद्धा होती; त्यातून काही 'अनुभवांची' कविता त्यांच्याकडून लिहिली गेली. प्रेमकाव्यातही विवाहोत्तर प्रेमाच्या कविता संख्येने जास्त आहेत. प्रेमकाव्याप्रमाणेच तांबे यांची 'महाप्रस्थान' विषयक गीते विशेष लक्षणीय आहेत. जीवनाच्या वाटेवर संध्या-छाया भिवतू लागल्यावर आणि नेत्र पेलतीराचा शोध घेऊ लागल्यावर ज्या ज्या वेळी विविध भावनांचा कल्लोळ तांबे यांच्या मनात उसळला, त्यातून या महाप्रस्थानात्मक गीतांचा जन्म झालेला दिसतो. ही गीते अतिशय हृदय व आश्चर्यजनक आहेत. एकूणच एक सौंदर्यवादी आणि स्वतंत्र प्रतिभेचा कवी म्हणून त्यांचे अर्वाचीन कवीमंथलील स्थान फार वरचे आहे. त्यांनी रूढ केलेला गीतसंप्रदाय हा तांबे संप्रदाय म्हणून ओळखला जातो. तांबे यांना संगीताचे चांगले ज्ञान होते व त्यांच्या अनेक कवितांवर, त्या कोणत्या रागात गायिल्या जाव्यात, ह्यासंबंधीच्या सूचना त्यांनी देऊन ठेवलेल्या आढळतात. तांबे यांचे काव्यविषयीचे गद्यलेखनही लक्षणीय आहे. त्यातून त्यांची 'कलावादी' दृष्टी स्पष्ट होते (कविधर्म तांबे साहित्यविचार—संपा., काळेले—दवळे १९७४).

१९२६ मध्ये भरलेल्या मध्यभारतीय कविसंमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. १९३२ मध्ये कोल्हापूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनातर्गत कविसंमेलनाचेही ते अध्यक्ष होते, ग्वाल्हेर येथे ते निघून पावले.

कमलेश

संदर्भ : 'राजकवी तांबे—एक अध्ययन', रा. अ. काळेले.

तांबेकर, साळबाई अ. भाऊसाहेब : (ज. —मृ. —). साळबाईंचे मूळ नाव गंगा. त्यांच्या वडिलांचे नाव राम अथवा

रायचंद अग्रवाल, विवाहानंतर त्याचे नाव सादुबाई व त्याच्या पतीचे नाव भाऊसाहेब तांबेकर असे आढळते. त्याचे बाल्य पुण्यातच कसबा पेठेत होते. कॉलेजिफिक त्या पहिल्या कादंबरीकार आहेत, असे अभ्यासकांना वाटते. त्यांनी *चंद्रमहा निरुपद्रव* (१८७१) ही आपली पहिली कादंबरी लिहिली. या कादंबरीचे पुनरुत्पादित समीक्षकांनी वेगवेगळ्या शैलींनी स्वागत केले. लक्षादीन परमिणीस प्रभासा अलेख्या कादंबरी लेखनाचा या कादंबरीवर प्रभाव आढळतो. त्यानंतर *हिंदुस्थानीय लाला* (१८९४), ही त्यांची दुसरी कादंबरी प्रकाशित झाली. 'मुक्तामाला' परंपरेच्या अद्भुतरम्यतेचाच पगडा या कादंबरीवरही आढळतो. अचाट, अद्भुत व अकल्पित प्रसंग वाट आढळतात. त्यांच्या या कादंबरीची रचना गल्पपरामिथित आहे. त्याचप्रमाणे लोकसाहित्यातील अनेक कल्पनाबंधांचा वापर त्यांनी कादंबरीतून केलेला आहे. क्लिष्टम निवेदनशैली हे त्यांचे विशेष ज्ञानवृत्त.

मना भाव

त्रिभुवन, अमृत भागात्री १ (ज. १८९७-मृ. ११ जून, १९४९). अमृतारावांचा जन्म नगर जिल्ह्यात झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण राहुरी येथल्या अमेरिकन मराठी मिशनच्या बसविद्युद्वात व शाळेत झाले. नंतर ते मंगरुला आले व तेथील मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांनी माध्यमिक शिक्षण घेतले. पुढे उच्च शिक्षणाकरिता मुंबईच्या यॅन्सन कॉलेजला ते दाखल झाले; पण घरच्या गरिबीमुळे त्यांना शिक्षण पुढे चालू शकले नाही. पुढे ते डाटाबाबा नाऊन शिक्षकांचे काम करू लागले. तेव्हा ते पुण्याला आले आणि 'कमिशन ऑफिस' मध्ये नोकरीस लागले. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ते मध्यपूर्व भागात मेसापोटामिया बगेर मोठात गेले होते. टिकून परतल्यावर मुंबईला काही दिवस काम करून त्यांनी बकिलीचा अभ्यास केला. १९२४ च्या सुमारास हायफोर्ट प्रीमरची परीक्षा देऊन ते बकिलीचा व्यवसाय करू लागले.

अमृतारावांनी समाजसेवा व साहित्यसेवा या क्षेत्रातही चांगले कार्य केले आहे. *महिन्याची सामग्री*, *सुविचारसंग्रह* बगेर पुढील त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत. ते एक चांगले कवीदेखील होते. त्यांच्या कविता १९२१ साली प्रसिद्ध झालेल्या *विलकानुबह* या काव्यसंग्रहात आढळतात. त्यानंतर साठ वर्षांनी म्हणजे १९८९ मध्ये त्यांचा एक छोटासा काव्यसंग्रह *अमृतचारा* या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झाला. त्यातील कवितांनुसार स्वदेशप्रेम, राष्ट्रप्रेम, निसर्गप्रेम, समाजप्रबोधन, ईश्वरनिष्ठा यांमुळे निर्माण होणारा विश्वास व जिवंतपणा यांचा अभ्यास यांना उगाळा व चेतन देणारा ठरला, यात शक्य नाही. जिव्हा समानासा जखेन लिहिलेल्या एका दीर्घकाव्यातून सामाजिक परिस्थितीचे मार्मिक विवेचन व राष्ट्रीय कर्तव्याची जाण निर्माण करणारे भाव ते व्यक्त करतात. भारतीय संतोंवरून आणि त्यातल्या त्यात तुकारामावरून त्यांना विशेष आभुनकी होती.

काव्यमय : (१) *विस्तृत जयंतीची भेट-मुंबई*, १९२१. (२) *सुविचार संग्रह-अहमदनगर*, १९२९. (३) *महिन्याची सामग्री-भाग १-अहमदनगर*, १९३९. (४) *महिन्याची सामग्री-भाग २-अहमदनगर*, १९४१. (५) *अमृतचारा* (काव्यसंग्रह-संपा. १९८९).

भाऊसाहेब

० **दूत :** पहा भाटे, दत्तात्रय कोंढो

देकर, गोविंद स्वयंकर : ० कवी गोविंद : (ज. ९ फेब्रुवारी, १८७४-मृ. २८ फेब्रुवारी, १९२९). नासिक येथे जन्मला. यांना बघाच्या आठव्या-नवव्या वर्षीच आचारपणाने अपंगत्व आले. त्यामुळे ते शिक्षणात मागे पडले. १८९० मध्ये त्यांनी काव्यरचना करण्यास मुक्तात केरी. त्यांची सुखातीची रचना मेळवातील पदांच्या स्वरूपाची आहे. त्यांनी काही काव्यादी रचलेल्या आढळतात. पण पुढे स्वतंत्रपणे सावरकरांच्या सहवासातून वाढण्याची चीड आणि

देवानाची नाचना त्यांच्या काव्यात व्यक्त होऊ लागली. लोकमान्य टिळकाच्या व्यक्तिरेखा निमित्ताने यांनी 'विठ्ठल'ची मुद्राही लिहिली. मानवीच्या पक्षाचा योग्यचित्र विचार पाहण्याची प्रविष्टा त्यांच्या टावी होती. 'सुंदर मी होणार' ही कवनांत भाव व्यक्त करणारी त्यांची शेवटची कविता. त्यांच्या काव्यरचनाकाळ होत त्यांचा विवाह झाला आहे (१८९०-१९०९ आणि १९१७-२९). कवी विनायक, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या परंपरेतील व राष्ट्रीय कवितेचा प्रभाव समृद्ध करणारे हे कवी होत. यांना दामुळे स्वातंत्र्यवादी असे संबोधले जाते.

विजया देव

संदर्भ : '६ गोविंद स्वयंकर देकर कवी नासिक येथील स्वातंत्र्यवादी कवी गोविंद यांची कविता', कपारक, ड. व. महाबळ, नव १९९९.

० **दादा महाराज :** पहा सामरे, विनायक कदमण

दामले, कृष्णाजी केशव : ० केशवमुत : (ज. १५ मार्च, १८९९, माळगुड, जि. रायगिरी-मृ. ७ नोव्हेंबर, १९०५, हुयल्ली). केशवमुत. आधुनिक मराठी काव्याचे प्रवर्तक, एक भेद कवी. रायगिरी जिल्ह्यातील माळगुड खेड्यात त्यांचा जन्म झाला. मुद्रमिद शास्त्रीय व्याकरणकार मोरो केशव व पुण्याचे सीताराम केशव हे त्यांचे बंधू होत. केशवमुतांचे बहील सरकारी शाळाखात्यात होते. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण बहिलीच्या देवरेणोखाली झाले. १८८९ मध्ये ते मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

१८८५ मध्ये त्यांनी काव्यलेखनास प्रारंभ केला. केशव १९ वर्षांच्या आयुष्यातील, १७ वर्षांत १३२ कविता लिहून मराठी कवितेत मानाचे स्थान मिळविले. काव्यलेखनासाठी 'केशवमुत' हे नाव कवीने स्वतः चारण केले नव्हते, तर त्यापुढी 'कुणीतरी', 'एक मित्र', 'जगप्रिय' अशासारख्या टोपण नावांनी ते कविता लिहिले. मात्र 'काव्यरचना'ची 'कारांनी त्यांना 'केशवमुत' हे नाव पहाव करून ते प्रचारात आणले.

केशवमुतांचा मुख्य रचनाकाळ १८८५ ते १९०५ हा होय. नागूर येथे अवतारारख. टिळक व बामुदेव बळवंत पटवर्धन (कवी बळंत) यांचा सहास त्यांना लाभला. काव्यनिर्मिती हे त्यांचे जीवन-ध्येय असल्याने, स्वाभाविकपणेच त्यांनी काव्यरचनेच्या नवजन्माचा वाटा पोल्लाळला. या प्रयत्नात प्रारंभीच्या संस्कृत काव्याचा आदर्श मागे पडला व पूर्वकालीन मराठी काव्यही प्रभावशून्य ठरले. इंग्रजीतील स्वच्छंदतावादी मनोवृत्तीच्या वर्चस्व, शैली आणि कीदृश साधारण कवीचे काव्य, त्यांना प्रेरक व अनुकरणीय वाटले. त्या काव्याच्या चिंतन-मननातून केशवमुतांनी आत्मलेखनात्मक हृष्ट भावकविता लिहिली व मराठी कवितेला इंग्रजी काव्यातील आत्मविष्काराचे नवे व कांतिकारक बळग लावले.

केशवमुतांच्या काव्यात व्यक्तिगत स्नेहसंबंध, कवी व कविता, मी-पुरुष प्रेम, निसर्ग, सामाजिक बंडखोरी व मूढ (सामान्यकारी) अनुभूती अशा विविध विषयांवरील मानवानुभावांचा आविष्कार आढळतो. एका दृष्टीने 'स्वच्छंदतावादी' मनोवृत्तीचाच विविध रूपांनी झालेला हा आविष्कार आहे. या मनोवृत्तीचा आविष्कार मराठी काव्यक्षेत्रात निश्चितच कांतिकारक ठरला. म्हणूनच केशवमुतांच्या संख्येने अक्ष अखेच्या प्रत्येक प्रकारच्या काव्यरचनेला नंतरच्या काळात स्वतंत्र परंपरा लाभू शकली. नवीन काव्याबरोबरच काव्यविषयक नवा दृष्टिकोन व नवी अभिरुची निर्माण करण्याची जबाबदारी नव्या कवीवर पडते. केशवमुतांनी अशा जबाबदारीने लिहिलेल्या कवितांमध्ये, हृष्ट/स्नेह, कवितेचे मयोजन, आम्ही कोण आणि प्रविष्टा या कविता महत्वाच्या आहेत. आपक मानवी जीवनाच्या संदर्भात कवी व कविता यांच्या कार्याची आदर्शवादी भूमिका केशवमुतांनी मांडलेली असल्यामुळे त्या

मुद्रित व विरतन प्रकृता जाणवते. त्यांच्या निरर्गविषयक कवितांवर सर्वस्व व प्रमत्त व त्यांच्या विचारांचा परिणाम झालेला दिसतो. नृप, पुष्पावत, कुल्लुवक वा त्यांच्या काही महाकाव्या निरर्गकविता होत.

प्रमथिवक आत्मनिवेदन करणाऱ्या कविताही केशवमुतांनी लिहिल्या. कातिकारक सामाजिक विचार ओजस्वीपणे व्यक्त करणाऱ्या त्यांच्या प्रसिद्ध कविता म्हणजे गुगारी, नया शिवाई, गोडन केडी लाग या होत. त्यांच्या सामाजिक विचारसरणीची मुख्य तत्वे स्वातंत्र्य, समता व संघर्षाच तसेच विशाल मानवतावाद ही होत. विशेष म्हणजे पृथ्वीला 'सुरजोक्तस्थ' प्राप्त करून देण्याचे एक महान स्वप्न त्यांच्या कान्तदर्शी प्रतिभेने पाहिले होते. त्यांच्याही निर्देश त्यांच्या काही कवितां-तून आढळतो. गृह अनुभूती व तिची नार्थीपूर्ण अभिव्यक्ती अगळेही हणू ही त्यांची कविता विशेष गाजली. त्यांच्या अन्व गृह गुणात्मक कवितांत म्हातारी व हरनिळे येव यांचा समावेश होतो. शीतीच्या हडोने केशवमुतांच्या काव्यातं लालित्य कमी आहे. पण काहीसो राकट आणि रांगडी अभिव्यक्ती त्यांच्या काव्यप्रकृतीशी जुगमग्न ठरते.

केशवमुतांनी काव्याच्या बाष्पागातही परिवर्तन घडवून आणले. काव्याची खरी प्रकृती कथानकाची व वर्णनाची नवून आणलेल्यांनी आहे; असे आत्मलेखन एकेका उत्कट अनुभूतीचे असते व म्हणून ते स्फुट स्वरूपाचे ठरते; अशा स्फुट आविष्कारासाठी गणहत्तापेक्षा मात्रातुल्य अधिक अनुकूल असतात, हे सर्व त्यांनी दाखवून दिले. इंग्रजी काव्यातील छंदप्रकार त्यांनी मराठीत प्रथम रुढ केला. शिवाय काही मात्रातुली (नधीन) त्यांनी प्रचलित केली. केशवमुतांचा काव्य-मंत्र त्यांच्या मृत्यूनंतर हरिनारायण आपटे यांनी १९१६ मध्ये प्रकाशित केला. बालकवी, गोविन्दाप्रभ, रेंवाळकर, सोनाळकर, काव्यविहारी यासारखे कवी स्वतःला केशवमुतांचे शिष्य म्हणून घेत. 'तुतारीमंडळ' या नावाने एक मंडळही स्थापन झाले होते.

केशवमुतांनंतरच्या नव्य-संभर वर्षांत आधुनिक मराठी काव्यात कितीतरी परिवर्तने व प्रयोग झाले. तथापि केशवमुतांच्या काव्याची प्रकृता व महत्त्व ही कायमच राहिली किंवा दिससेंदिवस ती नृक्षिणतच होत आहे. हे भाग्य आधुनिक कवींना केशवमुतांहून अजून कोणाच्या बाट्याला आल्याचे आढळत नाही.

क. दामले

संदर्भ : (१) 'केशवमुत आणि त्यांची कविता', न. व. रंहाळकर, १९१९. (२) 'केशवमुत : काव्यचर्चा', रा. पी. बोस-१९४७. (३) 'केशवमुत', न. पी. पंडित. (४) 'केशवमुतांचे कविता', न. पी. माडकोलकर, (आधुनिक कविपंचक). (५) 'केशवमुत वस्तुप्रप', (६) 'केशवमुतांची काव्यवृत्ती', वि. के. बेंद्रेकर. (७) 'केशवमुत या जून गेलो', सपा. वगुन वापतर

दामले, मोरो केशव : (ज. ७ नोव्हेंबर, १८६८, मालगुंड - मृ. १० एप्रिल, १९११). सुप्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार व निबंधकार. ग्रन्थगाव रत्नागिरीनजिक मालगुंड, बडोळ केसी विडल हे प्राथमिक शिक्षक व पुढे रा. सा. मंडळिक यांच्या बेटाचे या गावच्या शेतीचे कारभारी. प्रसिद्ध कवी केशवमुन व पत्रकार सी. के. दामले हे मोरो केशवांचे बंधू. मोरो केशवांचे झालेले शिक्षण दामोड, बडोदे व अमरा-वती येथे तर उच्च शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजात झाले. १८९२ मध्ये बी.ए. व १८९४ मध्ये इंग्लिश व तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन ते मुंबई विश्वविद्यालयाचे एम्.ए. झाले. १८९४ ते १९०७ पर्यंत उज्जैन येथील 'माधव कालेजा'त यांनी लाॅट्रिक व फिनांसरी या विषयांचे अध्यापक म्हणून काम पाहिले. १९०८ साली नागपूर येथील 'सिटी स्कूल' येथील सरकारी जागा पत्करिली. १९१३ साली नागपूरहून पुण्यास येत असताना बॉटल रेव्हच्या अपघातात त्यांचा अंत झाला.

साक्षीय मराठी व्याकरण (१९११) हा आपला ९९० पृष्ठांचा ग्रंथ त्यांनी रचला व मराठी व्याकरणकारांत अग्रगण्य मिळविले.

१९०४ मध्ये भारताच्या गृहलेखन परिषदेत त्यांनी भाग घेतला होता. त्यांची वाचपत्रीची सडेतोड मते गृहलेखन सुधारका अथवा सरकारी वड्या (१९०५) वा पुस्तकात वाचावयास मिळतात. 'मध्यमा' वा मासिकात ते प्रदीर्घ लेख लिहीत. त्यातून त्यांची विचारधरणा आणि आधुनिक असंशोध (एडमंड बर्केट्ट प्रिंट हिस्टोरिकल भाषांतर) ही पुस्तके तयार झाली. 'वाचपत्री निगमन' (१८९६) व 'वाचपत्री पुस्तक पुस्तक' (निगमन) (१९०२), ही त्यांची सर्वशास्त्रावरील पुस्तके बडोदे सरकारने प्रसिद्ध केली होती.

क. दामले

दामले, रीतागम केशव : (ज. १८७८, लेड, जि. रत्नागिरी - मृ. १९२७, पुणे). वृत्तपत्रकार व कादंबरी लेखक. प्रसिद्ध कवी केशवमुन व व्याकरणकार मोरो केशव दामले यांचे बंधू. मुंबई येथे बी.ए., एल्.एल.बी. काही दिवस फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये त्यांनी प्रोफेसर म्हणून काम केले; तर काही दिवस 'ज्ञानप्रकाश'चे संपादक म्हणून. नंतर ते राष्ट्रीय पक्षास मिळाले. लोकमान्य टिळकांच्या आमहानस 'संग्रह'ची जबाबदारी सीतारामपंतांनी (१९०८) उचलली. पण हे दैनिक अस्वास्थी (दोन वर्षे) ठरले.

टॉमस काळीहेल (१९०३), वाचपत्रीचा 'विषय अनुमन' (१९१२), जग हे विविध आहे (१९१३), 'वाच' की अन्वय (१९१५), होमले १९/५ (१९१७), मुंबईचे कोठडीतून (१९२३), महाराष्ट्र गांधी (१९२४), वसईचा रत्नसंगम (१९२५), सपा, नव्यता व समास (१९२७), परवा कायदा (१९२७) हे सीतारामपंतांचे वाङ्मय.

राष्ट्रीय नावाचे मासिक ते काढत असत. त्यांचे बरेचसे वाङ्मय 'विश्रमजगत' या मासिकात प्रसिद्ध झाले आहे. 'महायुद्धाची स्मितरे' या सदाशाली 'विश्रमजगत'मध्ये येणारे त्यांचे लेख, त्या काळी बरेच गाजले.

१९१८ साली पुण्यास राजकारण हे साप्ताहिक त्यांनी सुरू केले. अमरावतीच्या बळवळीत या साप्ताहिकाने सांगलीच कामगिरी बजावली. मुळशी सत्याग्रहात त्यांना कारावास भोगावा लागला व ते पत्र बंद पाडले. शिक्षेमुळे झालेल्या अमानी त्यांची प्रकृती त्यानंतर दिवसेंदिवस खालावत गेली व अखेर १९२७ साली पंढुरोगाने पुणे येथे ते निवर्तले.

क. दामले

० दामोदर कवी : पहा छत्रे, बीरेश्वर सदाशिव

० दिवसू : पहा पदवर्धन, माधव भंडक

० दिवाकर : पहा गर्ग, शंकर काशिनाथ

देव, केशव नारायण ऊर्फ पतितपावनदास : (ज. वर्षा जिल्ह्यातील निगाव, अदमास एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतिम दशकात). लहानपण गरिबीत व संघर्षातच गेले. त्यांच्या बराच्यात लाजगी औषधीपंचाराची परंपरा होती. सर्व जातीधर्माचे लोक त्यासाठी त्यांच्याकडे येत असत. पण तरीही अस्तुत्यतेची बोच त्यांच्या मनाला डाचत राहिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमोडवर महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहापासून ते बरोबर होते. नाशिकच्या काळाराम मंदिर सत्याग्रह कमिटीवर अग्रगण्य म्हणून त्यांची निवड झाली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मातराची घोषणा येवला येथे केल्यावर, पतित-पावनदास यांनी मुस्लिम धर्माचा स्वीकार केला.

अनजागृतो पडविण्यासाठी त्यांनी इतिहास हे पाक्षिक काढले. ते 'बहिष्कृत भारत'मधून लेखन करीत. त्यांनी संघ चोलासोळा हे ओवीबद्ध चरित्र, भारत सारंगोदय (१९३०) हे नाटक, याशिवाय जातिभेद विचार, अस्पृश्यता निवारक सत्याग्रह, फटका, अस्पृश्यता निवारक संघर्ष, जेल ऊर्फ बसपुरी इ. संग्रह लिहिले.

ही. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सहवासाने पतितपावनदान वीना बालपदेचे एक वेगळेच मान आले होते. त्यांनी आवृष्यभर आपल्या जातिबांधवांच्या उद्धारासाठी संघर्ष केला, जेलमधी शिस्तभित्री.

मराठा माधव

देशपांडे, गंगाधर केशव ऊर्फ बाबासाहेब : (ज. ८ जुलै, १८९९, एहलाबाद, पूर्व खानदेश-मृ. १० मार्च, १९४७, पुणे). इतिहास-ध्यासक, संशोधक, शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिक (१८९९). ११० व्या मराठा फलज्योत व नंतर पोलिस खात्यात भोकरी. शेवटी हिंदूस्थान सरकारच्या गुप्तहेरखात्यात अधिकारी. मराठ्यांचा इतिहास, शिवाजी महाराज, समर्थ रामदास यांचे कार्य; या अभ्यासातून त्यांनी पूर्णपणे बाहून घेतले. **भी लखनवद** (१९४३), हे त्यांचे एकमेव मराठी पुस्तक. बाबासाहेब **डिप्टिफरसट मॉर व द स्कॅप ऑफ शिवाजी व नेट** (१९२९) आणि **इंडिया अँड सीन ऑफ नोन बाप कोरेलसं** ही यांची इंग्रजी पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

गं. दे. बालासकर, के. ए. पोंगदार

देशपांडे, गंगाधर बाळकृष्ण : • गंगाधरराव देशपांडे : (ज. १२ एप्रिल, १८७०-मृ. १० ऑगस्ट, १९९०). पुणे व मुंबई येथे कॉलेज-शिक्षण. एलएल.बी. नंतर वेळगावास बकिली.

गंगाधरराव देशपांडे हे कर्नाटकातील काँग्रेसचे नेते होते. यांना 'कर्नाटक सिंह' असे संबोधले जात असे. १९०४-०५ पासून पुढील पंधरा वर्षे म्हणजे टिळकांच्या मूर्तपूर्यंत, राष्ट्रीय राजकारणात ते महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोन प्रांतांमधील ते टिळकांच्या उजवा हात होते. कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या उभयपक्षांतील एक महत्त्वाचा दुवा या हसी-नेही देशपांडे यांच्या कर्तृत्वाला प्रहस्य आहे. पुढे त्यांनी महामार्जांच्या नेतृत्वाखाली देशकार्य केले. आपल्या या साऱ्या अनुभवांचे चित्रण त्यांनी **यात्री जीवनयात्रा** (१९६०) ह्या आठवणीवजा आत्मचरित्रातून केले आहे. या ग्रंथाने टिळकयुग व गांधीयुग या कालातील राजकारणावर चांगला प्रकाश पडतो.

पा. बा. गवळीकर, के. ए. पोंगदार

देशपांडे, बागभट नारायण : (ज. १८९२-मृ. ९ मे, १९३६ सातारा). कथाकार व समीक्षक. शिक्षण सातारा, पुणे व मुंबई येथे. बी.ए., एलएल.बी. सातारा येथे बकिलीचा व्यवसाय. अपघाती मृत्यूपूर्वी सहा महिने ऑंध संस्थानचे दिवाण.

कॉलेजमध्ये असताना त्यांनी लेखनाला मुहूर्त केला. गिरजाबाई फेलकरांच्या 'पुरुषांचे बंध' ह्या नाटकावरील त्यांचा टीकालेख त्यावेळी बराच गाजला होता. साताऱ्याला 'देस्य' नावाचे एक वर्तमानपत्रही त्यांनी काही काळ चालविले. 'के. हरिभाऊ यांच्या आठवणी व सामाजिक कार्यवचा' (१९२४), हा हरि नारायण आपटे यांच्या आठवणी प्रथमच प्रसिद्ध करणारा टीकात्मक निबंध आणि **मुल्लत्पन्न** (१९२८) व **हीराचली** (१९३३) हे दोन कथासंग्रह ही त्यांची प्रकाशित पुस्तके. आपल्या टीकात्मक निबंधात त्यांनी हरिभाऊंच्या फक्त सामाजिक कादंबऱ्यांचाच विचार केला आहे. केवळ मनोरंजन हा हरिभाऊंचा लेखनहेतू नसून समाजाला शिक्षण देणे, त्यांच्यासमोर विशिष्ट ध्येय ठेवून त्याला हल बळग लावणे ही हरिभाऊंची भूमिका होती; हे देशपांडे ह्यांनी साधार दाखवून दिले आहे. 'गेल्या पंचवीस वर्षांतील नाटके, त्यांचे गुणदोष व त्यांच्या प्रगतीचे उपाय' (निविष्ट ज्ञान विस्तार, १९२५), हा त्यांचा टीकालेखही उल्लेखनीय आहे.

त्यांच्या बरीच दोन कथासंग्रहांत एकूण अकरा गोष्टींचा समावेश आहे. त्यांच्या लेखनावर हरिभाऊंच्या ध्येयदृष्टीचा प्रभाव पडलेल्या दिसतो. उच्च शिक्षणाने मुबिष्ट व सुसंस्कृत झालेल्या तत्कालीन मध्यमवर्गीय तरुणांची स्वप्ने व त्यांचा ध्येयवाद यांचे दर्शन त्यांच्या कथातून पडते.

उषा टाकडकर, अ. व. बहादुर

देशपांडे, रामन नानाजी : (ज. १८३८, अही, जि. अहमदनगर-मृ. १८८७). कवी. निघर येथे बालप्य. त्यांचे मृत्यूनंतर त्यांचे चिरंजीव जे. बा. नं. भीरसाखी यांनी इ. सन १९१९ मध्ये रामनरावांचा काव्यकोश हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथात 'मजनमाला', 'भीमोनीस्वामी चरित्र', 'भीमिड बोधाभुवाद', 'स्वरूपज्ञानादशा' (अपूर्ण), 'भीरामगीता टीका', 'भुतिभुती', 'पदपदी सोव', 'निर्गुण परापूर्वा' या आठ काव्यांचा समावेश आहे.

'मजनमाले'त भक्तिमार्ग स्पष्ट केला आहे. 'भीमोनीनाथ चरित्रा'त लक्ष्मीचा कर्ममार्ग सांगितला आहे. 'विद्वदोधानुवाद'त ज्ञानमार्गाचे प्रतिपादन आहे. 'भीरामगीता' हे रामगीतेने प्राकृत भाषांतर आहे. 'भुतिस्वरुपा'त भागवताचे भाषांतर आहे. 'पदपदी' हे भीमकराचाव्याख्या पदपदीकोशाचे मराठी भाषांतर असून, 'परापूर्वे'त उपदेशाचे श्लोकामात्र वर्णन आहे.

मनोरी बेडेकर, गोविंद भिडे

देशपांडे, शंकर रामन : (ज. १० ऑक्टोबर, १९००-मृ. २५ मे, १९५३). कम्युनिस्ट वृत्तपत्रांचे संपादक व मार्क्सवादी ग्रंथांचे अनुवादक. १९१७ साली मॅट्रिक परीक्षेत पहिले आले होते. बी.ए. होताच गांधीजींच्या असहकार आंदोलनात उडी. १९२१ ते १९२४ मुंबईच्या राष्ट्रीय विद्यालयात अध्यापक. 'नवाकाळ' दिनिकात उपसंपादक (१९२४-२९) व १९२९ पासून कम्युनिस्ट वृत्तपत्र 'क्रांती'चे संपादक. कामगार बाह्यमजदुरांकर मंडळाची स्थापना (१९३१). १९३४ मध्ये 'युगांतर' या कम्युनिस्ट वृत्तपत्राची स्थापना. कम्युनिस्ट वृत्तपत्रांमध्ये सातत्याने लेखन. या पत्रांच्या संपादकवर्गात ते प्रमुख होते.

त्यांनी अनुवादित केलेले कम्युनिस्ट जाहीरनामा, मोक्ष-मजुरी भंडवल (मार्क्स), समाजवाद : कल्पनारम्य आणि शास्त्रीय (अंगरस), मार्क्सवादाचे तीन मूलस्रोत आणि तीन पंथक (लेनीन), लेनिनवादाची मूलतत्वे (स्टॅलिन-१९४४), समाजविकासाचा मूलभूत नियम (स्टॅलिन-१९४९), कोलॅक्टिव्ह पार्टीचा इतिहास (१९४१ सोविएट युनियन कम्युनिस्ट), अणुपॅरोष (माओ-से-तुंग), आमचा मार्ग (रजनी पाम दत्त) ह्यादी विवेचक ग्रंथ व आई (मॅक्सिम गोर्की) ही अनुवादित कादंबरी प्रसिद्ध.

बाबासाहेब त्यांचे तिरंगी तारावाचक व देशमताची कसोटी हे दोन स्वतंत्र टीकालेखांचे संग्रह व अनेक पुस्तिका प्रसिद्ध आहेत. मार्क्सवादी प्रमुख प्रमाण ग्रंथांचा सुमोष मराठीत अनुवाद करून, त्यांनी शास्त्रीय-समाजवादी विचारांची सर्वसाधारण बाखकोना ओळख करून दिली. भारतातील आणि महाराष्ट्रातील राजकीय घटनांमधी मासिक व शैलीदार विवेचन त्यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून आढळते.

यांचे प्रमुख ग्रंथ खालीलप्रमाणे :

(१) अनु. सोविएट युनियन कम्युनिस्ट पार्टीचा इतिहास (बोल्शेविक), भाग १ सा, २, ३, ४ १९४९ (आ. २ री-
(२) सोविएट संघराज्यातील आर्थिक प्रश्न, १९५२ (३) अनु. सोविएट राज्याची २५ वर्षे (सूत्र लेखक एम. थितीन) (४) समाज-सत्तावाद, १९४९ (फ्रेडरिक एंगल्सकृत Socialism and Scientific या ग्रंथाचा अनुवाद). (५) देशभक्तीची कसोटी, १९४४-मोक्षयुद्ध साप्ताहिक 'लाल दुर्बिणीतून' या सदरात आलेल्या काही राजकीय-निवडक टीकालेखांचा संग्रह. (६) लेनिनवादाची मूलतत्वे १९४४ (जोसेफ स्टालिनकृत लेनिनवादाची व्याख्या, मार्क्सची शिकवणूक व लेनिनची शिकवणूक यांचा परस्पर-संबंध, लेनिनने मार्क्सवादात कोणती भर घातली इ. व्याख्याने) (७) समाजविकासाचे मूलभूत नियम, १९४९ (स्टालिनकृत ग्रंथाचा अनुवाद, गन्यात्मक व ऐतिहासिक, भौतिकवाद).

ग. मा. कोही

देशपांडे, घुर्वाजी आनंदराव : (ज. १८२८, मंगेशी, गोवं - मृ. १८८८, पणजी, गोवं). मराठी-पोर्तुगीज कोलाचे कर्त व स्वाकरणकार. बेळगावच्या ऐतिहासिक देशपांडे घराण्यात जन्म. गोव्यातील मंगेशी येथे बाल्य. प्रारंभीचे शिक्षण पोर्तुगीज शाळेत. त्यानंतर गोव्यातील बाप नामक बहुभाषा-पंडिताजवळ अभ्यस. १८४७ पासून मराठीचे अभ्यासक व सरकारी मुभाषी.

मराठीच्या अभ्ययनास योग्य अशी दोन कमिक पुस्तके त्यांनी लिहिली व गोवं सरकारने ती प्रकाशित केली. मराठी-पोर्तुगीज स्वाकरण (१८७५), हा त्यांचा प्रंपर्षी पोर्तुगीज सरकारने प्रकाशित केला व त्याच वेळी मराठी-पोर्तुगीज कोश तयार करण्यास प्रारंभ करून, पंधरा वर्षांच्या परिभ्रमणे तो सिद्ध केला. ह्या कोशात कोकणी शब्दांसह ५३,००० शब्दांचा समावेश असून त्याचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागाचे मुद्रण व प्रकाशन गोवं सरकारने केले. ह्या कामगिरी-पहिल घुर्वाजीरायांना 'सोसियेदाद द जेओग्राफि' ह्या पंडित समेने व रोयल ऑफिसरी ऑफ सायन्स'ने सन्माननीय सभासदत्व दिले. एका हिंदू विद्वानाच्या पोर्तुगीज सरकारने केलेला हा पहिलाच गौरव होय.

ग. वे. बामाजकर, भांडा रत्नाची

देशमुख, काशीराव घाडगी : (ज. १८९० - मृ. २६ ऑक्टोबर, १९४१). शांति-इतिहास आणि समाजशास्त्रीय विषयांचे लेखक. शिरसाग-वड येथील बतनदार देशमुख घराण्यात जन्म. नायब तहसीलदार पदावरून १९१४ साली निवृत्त झाल्यानंतर, यांनी उमरा-यती येथे 'सुबोध प्रथमाला' काढली व ग्रंथ लिहून कनिष्ठ वर्गावर होणाऱ्या अन्यायाला शाळा कोळली. त्यांनी बहुजनसमाजाचा स्वामि-मान जागृत करण्याच्या हेतूने क्षत्रिय/ची पेत्रोक भाषणी (१९२०), क्षत्रिय वेष्ट्यांचा जाळणांशी सामना (१९२२), व्याख्याण रत्न-माला (१९२३) इत्यादी पुस्तके लिहून ती बरील ग्रंथमालेतून प्रसिद्ध केली. क्षत्रियांचा इतिहास (१९२७) हा कोशप्रसंगी ग्रंथ ही यांची अत्यंत महत्वाची वाङ्मयीन कामगिरी. त्याच ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती क्षत्रियांचा इतिहास, भाग पहिला (१९२९) व भाग दुसरा (१९३०) या नावाने स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध झाली. पहिल्या भागात क्षत्रियांचा वेदकालापासूनचा धार्मिक, सामाजिक व राजकीय इतिहास आलेला असून, दुसऱ्या भागात क्षत्रियांतील पोटजातींचे सूक्ष्म बंध, गोत्रे, कुळे, कुळाचार, उपनामे, विधी व संस्कार याविषयीची माहिती आली आहे. या ग्रंथाखेरीज क्षत्रिय कुलबंधमयी (१९२७), मराठा क्षत्रियांचा इतिहास (दु. आ. १९२९), असे त्यांचे आणखीही काही ग्रंथलेखन आहे. हिंदू समाजव्यवस्थेतील विसंगती जाणून घेऊन त्या नाणिवेदून मूल झालेल्या सामाजिक संघर्षांचे प्रमाणित प्रतिक्रिय देशमुखीच्या लेखनातून पडलेले दिसते. महात्मा फुले, छत्रपती शाहू ही त्यांची प्रमुख प्रेरणास्त्रे.

इतिवचन कोराव, भांडा रत्नाची

देशमुख, केशवराव रघुनाथ : (ज. ९ जानेवारी, १८७७ - मृ. २७ एप्रिल, १९४२, पुणे). शानेश्वरी प्रवचनकार व संतकाव्याचे अनुवादक. 'लोकहितवादी' गोपाळराव हरी देशमुख यांचे हे नातू. मुंबईच्या विलसन कॉलेजमधून बी.ए., एम्.ए. (मराठी). 'विष्णुबुवा जोग' ह्या परमप्रागवत अशा शानेश्वरभक्तांच्या सद्गुण लक्ष्म्याने पारमार्थिक जीवनाकडे चित्त वेधले. १९१७ पासून ते दररोज घरीच, नित्यनेमाने शानेश्वरीचे निरूपण करू लागले. नारदभक्तिसूत्रे, हरिपाठ, अनुभव-मृत, चांगदेवपासही, तुकारामाचे अमंग ह्यांचेही प्रसंगोपास विवेचन ते करीत. त्यांनी 'शानेश्वरी', 'हरिपाठ', 'चांगदेवपासही', 'नारद-भक्तिसूत्रे' ह्यांचे सुलभ अनुवाद केले होते. ते त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या चाहत्यांनी प्रसिद्ध केले. यातील शानेश्वरीविषयक विवेचनावर आधारलेला शानेश्वरीचे सुलभ गद्यरुपांतर (भाग १ ते ३) हा ग्रंथ

१९६१ साली प्रसिद्ध झाला. अमृतानुभवार्थे गद्य रूपांतर अद्यापि प्रसिद्ध झालेले नाही.

ग. वे. बामाजकर, भांडा रत्नाची

देशमुख, (सरदार) गोपाळ हरि : • लोकहितवादी • एक भाषण : (ज. १८ फेब्रुवारी, १८२१, पुणे - मृ. ९ ऑक्टोबर, १८९२, पुणे). अमृत इमजी काळात समाजोपयोगी विविध विषयांवर ग्रंथ-निर्मिती करणारे एक पोर सुधारणावादी लेखक व विचारवंत. १८४१ ते १८४४ पर्यंत इमजी शिक्षण घेतल्यानंतर 'इन्सलेटर' म्हणून नियुक्ती. त्यानंतर 'सरदार अदालती'ची मुन्सफीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर १८९२ पासून मुंबई सरकारच्या व्यावसायात व्यावाचीय म्हणून अहमदाबाद, नाशिक, सातारा येथे काम केले. 'रावयहापुर' व 'जस्टिस ऑफ पीस' (जे. पी.) या पदव्यांनी सन्मानित. मुंबई विद्या-पीठाचे फेलो (१८७८) व मुंबई कायदे कौन्सिलचे सभासद (१८८०). 'फर्टि क्लास सरदार' (१८८१) म्हणून मान्यता. लोकहितवादींना ग्रंथसंग्रहाची व वाचनाची विलक्षण आवड होती. इतिहास हा त्यांचा आवडीचा विषय. रेव्ह. जी. आर. क्लीन ह्यांच्या 'हिस्टरी ऑफ द ब्रिटिश एम्पायर इन इंडिया' या पुस्तकाच्या आधारे लिहिलेले हिंदुस्थानचा इतिहास-पूर्वार्ध (लेखन, १८४२; प्रकाशन, १८७८) हे त्यांचे पहिले पुस्तक, त्यांनी वयाच्या एकोविसाव्या वर्षी लिहिले. त्यांना मराठी, संस्कृत, गुजराती, फार्सी, इमजी इत्यादी भाषा चांगल्या अवगत होत्या. इमजी व गुजराती या भाषांत ते सहज लेखन करीत. मुंबईतून निपणाच्या 'प्रभाकर' (संपा. भाऊ महाजन) साप्ताहिकात (२२ मार्च, १८४८) 'इंग्लिश लोकांच्या व्यक्तिमात्राच्या गैरसमजुतीविषयी' हा छोटा निबंध 'लोकहितवादी' या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाला. पुण्याचे 'ज्ञानप्रकाश साप्ताहिक' हे १२ फेब्रुवारी, १८४९ पासून निवृत्त झाले. त्याचे जनक गोपाळराव हेच होते. हिंदू समाजाच्या सुधारणेविषयी विचार व्यक्त करण्यासाठी १८४८-१८५० ह्या दोन वर्षांच्या काळात, गोपाळरावांनी 'प्रभाकर' साप्ताहिकाचा चांगलाच उपयोग करून घेतला. त्यातून त्यांनी शब्द पत्रे लिहिली. सन १८५०-५१ या पत्रा-तून या सुधारक विचारांच्या लेखनामागील हेतू त्यांनी स्पष्ट केला. मुळात ही पत्रे शोभर नवून एकमे आठ आहेत. 'संस्कृतविद्या', 'पुनर्विवाह', 'पंडितांची योग्यता', 'सुरा धर्म करण्याची आवश्यकता', 'पुनर्विवाह यंत्रे सुधारणा' इत्यादी आठ पत्रे पुढे त्यांनी लिहिली. पुढे ही पत्रे आणि 'इंदुप्रकाश', 'ज्ञानप्रकाश' ह्यात १८५५ पर्यंत प्रसिद्ध झालेली पत्रे, अहमदनगर येथील 'वृत्तवेध'च्या मालकांनी 'लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह (प्रथमांक)' या नावाने १८६६ मध्ये प्रकाशित केली. यात सुमारे १,१०० पत्रांचा मजकूर आहे. त्यांच्या भाषण व लेखनामुळे महाराष्ट्र व गुजरात या प्रांतांतील सुधारणाविषयक चळवळींना बालना व प्रेरणा मिळाली. गुजरातत सुमारे बारा वर्षे त्यांनी वैचारिक उद्बोधनाचे काम केले. मराठीप्रमाणेच त्यांनी गुज-राती भाषेतही लेखन केले आहे. गुजरातमधील अनेक सामाजिक व अन्य संस्थांचे ते पदाधिकारी होते. महाराष्ट्र आणि गुजरात यांच्या-तील समाजसुधारणाविषयक आंदोलनांना जोडणारा लोकहितवादी हा महत्वाचा आरंभीचा दुबा होय.

त्यांनी लहानमोठी अशी छत्तीस पुस्तके लिहिली. त्याचे (१) इतिहास, (२) चरित्रे, (३) धार्मिक-नैतिक, (४) राज्यशास्त्र-अर्थ-ज्ञान, (५) समाजचिंतन, (६) संकीर्ण असे स्थूलमानाने सहा भाग पडतात. त्यातील पुस्तके अशी :-

(१) इतिहास : सरतलंडवर्ष (हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास, १८५९); (२) चरित्रे : लढाई (काश्मिराज पंडित यांच्या फार्सी ग्रंथाच्या इमजी भाषांतराचा ठरुमा, १८७७); ऐतिहासिक गोष्टी भाग १ (१८७७), भाग २ (१८७८), भाग ३ (१८८०);

हिंदुस्थानचा इतिहास (पूर्वांश) (१८७८); मुबराक देसाचा इतिहास (१८८१); लकंवा इतिहास (१८८८); मुबराक देसाचा मसाल इतिहास (गुजरातीवरून अनुवादित, १८९१); उदेंद्रका इतिहास (कर्नेल टीडव्या 'अॅनल्स ऑफ राजस्थान'चे भाषांतर, १८९३).

(२) चरित्रे : पुष्पराज पट्टणन याचा इतिहास (चंद्रशेखरदाई याच्या 'पुष्पराज रासो' ह्या काव्याच्या आधारे लिहिलेले, १८८१); इंदिरा रणानी भीमदत्तचरण सरस्वती (१८८१).

(३) धार्मिक-भौतिक : लोटी साहू व लोटी शरण यांचा निबंध (१८५९); गीतातरण (१८७८); मुनासिंह अथवा लुण्ठन वचने (संस्कृत प्रभातील मुनासिंहाचे भाषांतर, १८७८); रणायण; याचीच आर्यविद्याचा क्रम, विचार आणि पद्धति (१८८०); अमृतमय मुद्रासूच (अनुवाद, १८८०); आगमयकास (मूळ ग्रंथ गुजरातीत लिहिला. त्याचे भाषांतर रणुनाथजी ह्यांनी केले) (१८८४).

(४) राज्यशास्त्र-अर्थशास्त्र : लक्ष्मीकांत (द्विपट्ट्या 'ट्रिट्वाइज ऑन पॉलिटिकल इकॉनॉमी' ह्या पुस्तकावरून रूपांतरित, १८४९); हिंदुस्थानावर हरिकृष्ण येण्याची कारणे आणि रणाचा परिहार व त्याबाराविषयी विचार (दादाभाई नौरोजी यांच्या 'पोल्सि इन् इंडिया' ह्या निबंधाच्या आधारे, १८७३); रणायण व्याख्यान (१८८१); जामरण्या, रणायण व्याख्यान आणि रणायण दहावीची रिपरी (१८८१); १९वेंशी राजे व संस्थाने (१८८१).

(५) समाजचिंतन : चाविरे (१८८७); मिथुन (मुंबई आर्य-समाजात दिलेले व्याख्यान, १८७७); याचीच आर्यविद्या व रीती (१८७७); कलियुग (मुंबई आर्यसमाजातील व्याख्यान, १८७७); निबंध संग्रह (शतपथ व इतर निबंध, १८९१).

(६) संकीर्ण : होळीविषयी सचरेख (१८४७); महाराष्ट्र देशातील कामगार लोकांची संस्थापन (१८४८); सरकारचे नाकर आणि मुलगरू हिंदुस्थानातील साहेब लोकांची संस्थापन (१८५०); वंशज्ञान ('इन्ट्रोडक्शन टू फिजिकल सायन्सेस' ह्या पुस्तकाचा अनुवाद, १८५०); वचनामा (फार्सी पुस्तकाचा अनुवाद, १८५०); पुष्पवन (शेख सादीच्या 'गुलिस्ता'तील आठव्या अध्यायाचा अनुवाद, १८५१); शब्दांकार (१८५१).

या पुस्तकांजेरीज विचारगुहरी, एका विचारात लिहिलेले पुस्तक, हिंदुस्थानातील वास्तविकता, आरमभरित अशी काही पुस्तके लिहिल्याचे उल्लेख आढळतात. पण ती हस्तलिखिते उपलब्ध नाहीत. त्यांनी आवाकगुद जिज्ञासू की-पुरुषांच्या उपयोगार्थ 'लोकहितवादी' नावाचे एक डेमी आकाराचे वीस पृष्ठांचे (ऑक्टोबर १८८२) मासिक काढले. त्यामागे ज्ञानप्रसाराचा उद्देश होता. वाशिनाथ याच नावाचे त्रैमासिक (एप्रिल १८८१) ते चालवत व त्यातून ऐतिहासिक ग्रंथ प्रसिद्ध करीत. १८८७ मध्ये ही त्यांची नियतकालिके बंद पडली. स्वदेशाचा उदार, नवीन ज्ञान व गतिमान वैचारिक कांतीशिवाय होणार नाही असे त्यांना वाटे. विश्वधुल आणि मानवतावाद यांचे ते पुरस्कर्ते होते.

लोकहितवादी हे एकांशिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील, म्हणजे रानडेपूर्व विद्यातील हिंदूस्थानी अर्थशास्त्रज्ञ असून, मराठीतून लेखन करणारे पहिले अर्थशास्त्रज्ञ म्हणावे लागतील. त्यांनी लक्ष्मीकांत (१८४९) या ग्रंथातून अँडम स्मिथप्रसिद्ध अर्थशास्त्र वाचकांसमोर आणले. अँडम स्मिथच्या 'भ्रमातून संपत्ती निर्माण होते' या विचार-सत्रातून, लोकहितवादींना दारिद्र्य निर्मुक्तीचा दिशा आकळली. शनावरीयर संज्ञान व नानाविध उद्योग वाढावेत यांची त्यांना तळमळ

वाटे. स्वदेशात विद्यागुहरी होऊन स्वभावेत नवे नवे ज्ञान प्रसारित झाल्याविना समाजाची प्रगती होणार नाही, अशातील इतर प्रगत राष्ट्रांच्या सदीपरीने त्यान मिळणार नाही, असे त्यांना तीव्रपणे वाटे.

प. डे. बालोचकर, रमण यादव, मदन लुण्ठनी

संदर्भ : (१) 'लोकहितवादी' ग्रंथ भिषगसंग्रह, बरा. ल. का. प्रिन्सिपल, (२) डॉ. लोचनी वैद्य, 'गोपाळराव हरी'. (३) प्राथमिक सत्यवचन, 'लोकहितवादी'. (४) डॉ. निरंजनकुमार कश्यप, 'लोकहितवादी : नात व कर्तृत्व'. (५) डा. गोपबंश पारीक, 'लोकहितवादी'.

देसाई (कोल्हटकर), गजानन त्र्यंबक : (ज. १८९९, उमदी, -मृ. १७ सप्टेंबर, १९३०). कादंबरीकार, इतरपर्यंतचे शिक्षण नागपूर येथे. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजातून बी.ए. (१९२२).

ह्याच्या कारकून (१९२५), निमळ की एकत्र (१९२६) व पराजित (१९२९) ह्या तीन सामाजिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. कारकूनमधून मुंबईतील कारकुनांची दयनीय अवस्था चित्रित करून, त्यातून मुठ्याच्या उपायांचे थोडे दिग्दर्शन ते करतात, तर निमळ की एकत्र या कादंबरीतून भारतातील एकत्र कुटुंबपद्धती आज कितपत भेयस्कर आहे यासंबंधी विचार मांडतात. हिंदुधर्मप्रसार व पतित-परावर्तन हा परावर्तन या कादंबरीचा विषय आहे. या विन्दी कादंबऱ्या त्यांनी सामाजिक प्रबोधनाच्या दृष्टीने लिहिलेल्या आहेत.

मीनम मित्र, मजिरी बेहेकर

देसाई, वामन गणेश : (ज. १८७४, पुणे - मृ. २६ मे, १९२८, नांदे, मुंबई). आयुर्वेदीय औषधी या विषयाचे लेखक, शिक्षण पुणे व मुंबई येथे. एल्. एम्. अँड एस्. हो परीक्षा प्रॅट मेडिकल कॉलेज-मधून उत्तीर्ण (१८९९). लंडन विश्वविद्यालयाचे बी.एससी. व एम्.बी.बी.एस. वैद्यकीय व्यवसाय.

या व्यवसायातील अनुभवाबुळे देशी औषधे व आयुर्वेद ह्यांच्या संशोधनाकडे लक्ष वेधून, देशी औषधीच्या गुणधर्मांचे सूक्ष्म अभ्ययन यांनी केले. ह्या अभ्ययनातूनच औषधि-संग्रह (हिंदुस्थानातील औषधी वनस्पतींची ओळख, त्यांचे गुणधर्म व उपयोग, १९२७) व भारतीय रससंग्रह (एन्ग्लिश केमिस्ट्री ऑफ इंडिया-१९२८), ह्या दोन महत्त्वाच्या ग्रंथांची निर्मिती झाली.

मजिरी बेहेकर, व. ना. जोशी

देसाई, शांताराम अनंत : (ज. १८६७, कुंभवडे, जि. रत्नागिरी - मृ. ५ मार्च, १९१४, इंदूर). नाटककार व नाट्यसमीक्षक. बरंत शांताराम देसाई यांचे हे बहील.

तत्त्वज्ञान, धर्म, नीती या विषयांचे लेखक, विद्यार्थी ह्या धर्म, तत्त्वज्ञानविषयक त्रैमासिकाचे संपादक. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण कुंभवडे व रत्नागिरी आणि महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबई व पुणे येथे. एम्.ए. (१८९१), एल्.एल्.बो. (१८९५). इंदूरच्या होळकर कॉलेजात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक.

ह्यांनी धर्म व तत्त्वज्ञान यांची चर्चा करणारे विद्यार्थी हे एक त्रैमासिक काढले होते. ते सात वर्षे (१९०७-१४) चालले. त्यातील सर्व लेख त्यांचे स्वतःचेच असत. भारतीय तत्त्वज्ञान व धर्म ह्यांच्या परिचय करून देणारे, मराठीतील पहिलेच नियतकालिक म्हणून हे त्रैमासिक महत्त्वाचे आहे. युरोपीय जीविमीमांसेचा संक्षिप्त इतिहास-भाग १ (१९०६), हा 'प्राच्य ज्ञानमार्ग व पाश्चात्य ज्ञानमार्ग' 'पदार्थविज्ञानशास्त्र विरुद्ध गिरेसी धर्म' 'ब्राह्मधर्म आणि वैदिक धर्म' ह्या तीन निबंधांचा संग्रह; वैदिक तत्त्वमीमांसा भाग-१ इत्यादी (शंकराचार्य आणि रामानुजाचार्य, १९०९), सृष्टीची यांत्रिक उत्पत्ती (१९०७), वैदिक धर्माचे परमरहस्य (१९१०), उपनिषदातील वचनांचा संग्रह (बृहदारण्यक उपनिषद्; मूळ संस्कृत नाट्य व गद्य मराठी भाषांतर, १९१०) आणि तुकारामाच्या

जन्मसालाचे हार, (अमरावत्यापरीकषणां आणि सौमनिक किरिता; १९१०) हे त्यांचे सात प्रथम प्रसिद्ध आहेत. अ एटही ऑड इडिपस किरितांची व वेरास्य ऑड शोकरापाची एकसंवातले व ओपड विडिडि-केनेड हे दोन इंग्रजी प्रबंधही त्यांनी लिहिले आहेत.

प. वे. आचार्यकर, अ. अ. बहादुर

दोंडी, हिराचंद नेमचंद : (ज. ५ मार्च १८५९, सोलापूर-मृ. ९ फेब्रुवारी, १९१७, सोलापूर). जैनधर्मविषयक पद्धत्या नियत-कालिकाचे संपादक, व्यासंगी अभ्यासक व लेखक. मूळचे गुजरातीतील जेनी. जैन भट्टारक 'राजेंद्रधूपण' याचा सहास्य ग्रामसा. त्यांच्याकडे यांनी जैन धर्मग्रंथांचे सखोल अभ्ययन केले. हिंदी, मराठी आणि गुजराती या तिन्ही भाषांतून जैनधर्मविषयक लेखन.

१८८४ पासून 'जैनबोधक' हे मासिक सुरू केले. धर्म, गुरू, ईश्वर याबद्दल शरीरे ज्ञान देणाऱ्या या आधिकाऱ्या सोपिनिष्ठ पुराणमत-यांच्याकडून विरोधी शाखा; परंतु त्यांच्या स्वरूप चोरणामुळे पुढे स्वयं सांगले. धर्मतत्त्वांचे शाखाभाषापूर्वक विवेचन करणारे उद्बोधक लेख हिराचंदानी सातत्याने लिहिले. पुस्तिकादाने समाजाचे मतपरिवर्तन करीत करीत १८९८ पर्यंत त्यांनी 'जैनबोधका'चे संपादन केले.

त्यांनी संस्कृत व प्राकृत जैनग्रंथांचे मराठी, हिंदी व गुजरातीत अनुवादही केले; व मराठीत स्वतः विवेचनेंदी लिहिली. जैनधर्माची माहिती हे त्यांचे पहिले पुस्तक (१९०१). त्यांचे इमलीतही भाषांतर शाले. 'समतमग्राह्या', 'रत्नकरंडक आभकाचार' या संस्कृत पुस्तकांचा सटीप मराठी अनुवादही त्यांनी केला.

अ. भी. मा. गो. आपटे ह्यांनी केलेल्या आक्षेपांचे निरसन, (१९१४); पद्धत पायात, सलेखन, जैनधर्मग्रंथासंग्रह, पोटकासारंगभाषणा, (भा. २, १९०७) अनिरयक वचासत; अ. आभ्यास 'तीर्थकर चरित्र, श्रीमहावीर चरित्र, किराकोश, मज्जन माहिका आदी अनेक पुस्तकांचे ते जनक आहेत. ऑक्टोबर १९२३ मध्ये 'सत्यकथवर्धका' नामक मासिकही त्यांनी सुरू केले.

उवा हाकळकर, लीला रत्नांगी

दोंडकर, खंडेराव सावळाराम : (ज. २९ नोव्हेंबर, १९०५-मृ. १० जानेवारी, १९५९, मुंबई). लघुकथालेखक व संपादक. मुंबईच्या एरिकस्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिक (१९२१) शास्त्रानंतर मॅट्रिकोबिअर्स कॉलेजमधून एम.ए., १९२९ मध्ये एम्.एल.बी. व्यवसाय यक्तीचीचा.

दोंडकर 'मुंबई मराठी ग्रंथमंडळालय' व 'मुंबई मराठी साहित्यसंघ' या संस्थांचे आजीव सदस्य होते. १९२९ मध्ये सातारच्या सदाचार पाठनकरांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या 'मराठा मीग'चेही ते चिटणीस होते.

प्रा. वि. ह. कुलकर्णी ह्यांच्या आग्रहाने दोंडकरांचे लेख व कथा, 'विहार', 'विशिष्टज्ञ' या साप्ताहिकात प्रसिद्ध होऊ लागल्या. पुढे त्यांच्या कथा 'प्रतिभा', 'परिजात', 'वराहंत', 'सुवर्ण', 'निर्जर' आदी नियतकालिकांत प्रसिद्ध होऊ लागल्या. १९३२ मध्ये सुरू झालेल्या 'प्रतिभा' पाक्षिकाच्या संपादक मंडळात गं. वे. खानोलकर व वि. ह. कुलकर्णी यांच्या ओडीने दोंडकरांचेही नाव होते. १९३५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' ह्या ग्रंथात, मराठी लघुकथेचा आढावा घेणारा त्यांचा लेख छापला गेला. त्यात, पाश्चिमात्य व मराठी लघुकथांचे संत व संत यासंबंधी त्यांनी मांडलेले विचार महत्त्वाचे आहेत. मोत्यांची कुडी हा त्यांचा कथासंग्रह बाब सुमारास (१९३४) प्रसिद्ध झाला. १९३६ मध्ये सुरू झालेल्या 'व्योसना' मासिकाचे संपादनही त्यांनी बा. रा. डवळे, वि. ठ. खंडेकर प्रभृतींच्या जोडीने केले. 'मराठा मीग'ने चालविलेल्या 'मराठा मिलिशिया' ह्या संघटनेच्या प्रचारार्थ निघणाऱ्या 'सारणी' साप्ताहिकाचेही संपादक

दांडकरच होते (१९३९-४१). त्यावेळी 'शापित देववृत्त' हा त्यांचेकडारीस लेख अनिरय गजना. दोंडकरांचे लेखन संस्काराच्या अल्प असले तरी गुणवत्तेच्या दृष्टीने अभ्यस्त रजांचे व जवळच्या जवळचे आहे.

बा. रा. डवळे, लीला रत्नांगी

ट्रवीड, बळवंत इयंबक : (ज. १८९०-मृ. १९११). पौराणिक ग्रंथांचे भाषांतरकार, मूळ बराणे सत्तारचे. ह्यांनी शालेय विद्यार्थ्या-कविता रामायण-महाभारताची ग्रंथांची रसाळ भाषांतरे केली. त्यांनी पुस्तके पुढीलप्रमाणे।

(१) रामसुधा (अभ्यास रामायणाचा अनुवाद-१९०२), (२) रामकथासुत भाग १ व २ (१९०७, १९०८), (३) भारतासुत भाग १, २ व ३ (१९०८, १९०९), (४) महाभारतातील उग्र-दंडवर मोठी (आवृत्ती दुसरी, १९२७), (५) कौरव-पांडव/चा इतिहास (१९०९), (६) गीता व रायगीता यांचा गद्यानुवाद (१९०७), (७) धर्मेश्वर अथवा गौतमबुद्धाची सामान्य जीवितचरित्रे (१९०१).

यांतोळ भारतासुत व रामकथासुत या दोन्ही पुस्तकांस 'लेखन दर्जा'बुद्धर 'सोसायटी'कडून पारितोषिके मिळाली. भारतासुताच्या प्रभावनेत तत्काळीन वर्णाभिमन्यवस्था, धर्म, नीति, राजधर्म, शिक्षण, अभ्यास, युद्धकला; समाजव्यवस्था आदींचा आधुनिक दृष्टिकोनातून किंवार मांडलेला आहे. १८९८-१९०३ ह्या कालावधीत 'विद्या-विनोद' मासिकाचे संपादनही त्यांनी केले.

नविनी कादलीकर, लीला रत्नांगी

धनुर्धारी : पद्म टिकेर, रामचंद्र विनायक (ज. १८४४, धांदरफळे, कृष्णराव रावजी : ३ विष्णुदास (ज. १८४४, जि. अहमदनगर-मृ. १९१७, भीक्षेन माहूर, मराठावाडा). वेदशास्त्राचे अभ्ययन पूर्ण शास्त्रानंतर त्यांच्या मनात वैराग्य निर्माण झाले. एहत्याभमी असूनही त्यांनी एहत्याग केला. काही काळ सीर्याटन करून त्यांनी भीक्षेन माहूर येथे दीर्घकाळ तपश्चर्या केली व तेथेच ते स्थिर झाले व येथेच त्यांनी परत एहतीबनाला प्रारंभ केला. प्रपंच आणि परमार्थ या दोहोंचीही सांगड घातली. यांनीच्या निघनानंतर त्यांनी नित्यानंद स्वामी यांचेकडून दीक्षा घेतली.

ते पूर्वीपासून काव्यरचना करीत असत. गुंगारसारंगक असंही काही काळ त्यांनी लिहिले आहे. त्यात आता चाला वैराग्याची ओड मिळाली. मत्तीपर असेही त्यांचे विपुल लेखन आहे. आधुनिक काळा-तील हा एक भेद संतकवी होय.

विष्णुदासांची कविता त्यांचे भाचे 'नरहरशास्त्री खरशीकर' यांनी संपादित करून ती पुढे प्रसिद्ध केली. तिचा क्रम असा : (१) श्रीविष्णु-दासांची कविता, खंड १ (१९२८); (२) श्रीविष्णुदासांची कविता, खंड २ (१९३७) या दोन्ही खंडांचे एकत्रीकरण करून ही विष्णु-दासांची कविता या नावाने १९५७ मध्ये प्रकाशित करण्यात आली. (३) श्रीविष्णुदासांची कविता भाग १ संकीर्ण खंड (१९७४) आणि (४) श्रीविष्णुदासांची कविता भाग १ (आख्यानपर) १९७५.

१. दोंडी, हिराचंद नेमचंद—धारकर, विठ्ठल दाजी

धारकर, विठ्ठल दाजी : (ज. १८५९-मृ. १९१०). संस्कृत पंडित व भाषांतरकार. रामशास्त्री गोडबोले ह्यांच्याजवळ वेदान्त व व्याकरणाचे आणि बासुदेवशास्त्री अय्यंकर ह्यांच्यासमवेत साहित्यशास्त्रीय व धर्मशास्त्रीय ग्रंथांचे अभ्ययन. यांनी १८९८ मध्ये पंढरपूर येथे स्वतःची संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली.

यांच्या इंदरी महात्म्य (१९०३) या ग्रंथात पंढरपुरातील तीर्थ व देवस्थाने ह्यांची माहिती स्कंद व पद्यपुराण यांच्या आधारे

दिली अखुन उरतुन चर्मसावसवड (१९०४) व शायबिल अय-
हाद वकाश अयवा—हि दुसरे शावरव (१९०८) हे दोन चर्मसाव-
विषयक प्रथमी बानी लिहिले आहेत.

उवा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

धुरंधर, बाळाराम कृष्णनाथ : (ज. १९ फेब्रुवारी, १८७८, मुंबई—
मृ. ९ जून, १९२५, मुंबई). संत तुकारामाच्या चरित्राचे लेखक. मुंबई
येथे वसिली. बारकरी संप्रदायाचा स्वीकार (१९१९).

छात्रा मत्तमुकुटमणि भीमकाराममहाराज यांचे चरित्र (१९२८)
हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. छात्राठी तुकारामावर्णित अनेक स्वर्णाना बानी
भेटी दिव्या. हे चरित्र तुकाराम-नाथेंतील अभंगांच्या आधारे लिहिले
आहे. आधुनिक शिक्षण घेतलेल्या एका व्यक्तीने आम्रानुभवाची
प्रचीती घेऊन लिहिलेले चरित्र म्हणून हे चरित्र सल्लेखनीय ठरते.

उवा टाकळकर, भारती कुमरे

नगरकर, बळवंत भाऊ : (ज. १८५८—मृ. ऑगस्ट, १९२६).
भौतिकशास्त्रविषयक पुस्तकांचे लेखक. 'ग्रहणी' (१८८७-९०) व
'सुधितान' (१८८५-८६) ह्या मासिकांच्या संपादक मंडळातील एक
प्रमुख.

'बालबोधशास्त्रापाळे'द्वारा शास्त्री (१८८४) व इषा (१८८५) ही
दोन पुस्तके बानी प्रसिद्ध केली. ईश्वरनिर्मित विविध वस्तूंचे गुणधर्म,
त्यांची उपयुक्तता इत्यादी महात्मांच्या गोष्टींची शास्त्रशुद्ध माहिती वात
आहे. मराठी साहित्याच्या प्रारंभिक काळातील शास्त्रविषयक पुस्तके
म्हणून ही महात्मांची ठरतात.

नगरकरांनी ब्रह्मसमाजाचे प्रधानाचार्य केशवचंद्र सेन यांच्या
इंग्रजी ग्रंथावारे नवसंहिता अयवा—आर्य लोकांचे नियमशास्त्र
(१८८७) हा ग्रंथ तयार केला. संसारात कसे जागवे व नैमित्तिक
कृत्यांचे आचरण कसे करावे याविषयी वात उपदेश केला आहे. कलपर
(स्थापना—१८८७) हे इंग्रजी नियतकालिकही छात्रांनी, धर्म व सामाजिक
सुधारणेच्या हेतूने चालविले होते.

उवा टाकळकर, भारती कुमरे

नखलकर, गणपत रघुनाथ : (ज. ४ सप्टेंबर, १८१७, मुंबई—
मृ. १९१२). कवी, व्याकरणकार व धर्मोपदेशक.

नवीन मराठी व्याकरण (१८९६), वाक्यविषय आणि वाक्य-
संयोगशास्त्र (इंग्रजी, १९००), मराठी नवीन वाक्याकरण
(१९०२) ही त्यांची व्याकरण व भाषाविषयक पुस्तके.

येशू ख्रिस्ताचे सप्रम चरित्र सांगणारे श्रीख्रिस्त विजय (१९०६)
हे अभंगरूप काव्यही त्यांनी लिहिले आहे. काशिबाय नखलकरांचे
नवीन धीत-संगड (१९०४), श्याम्यक कोमल नाटक (१९०६),
मिल्टनकुल 'कोमल' बरून पद्यात्मक, हंसगोनमल्ल नाटक (१९०१—
मिल्टनच्या 'हंसगोन ओगोनिस'च्या आधारे) व सवू कोळी (१९०२—
टेनिसनच्या 'इनॉक आर्डीन' बरून) त्यांनी लिहिण्याचे आढळते.

मजिरी बेंद्रेकर, मदन कुलकर्णी

नवाथे, विष्णू गोपाळ : (ज. १८९७, थळे, जि. कुलाबा—
मृ. १९३१). ज्योतिषविषयाचे लेखक.

प्राथमिक शिक्षणानंतर शाळेत नोकरी. कुंडलीविज्ञान (१९००)
हे नियतकालिक आरंभी मासिक व पुढे पाक्षिक म्हणून चालविले ते
१९१३ मध्ये बंद पडल्यानंतर गोनमाळा व वातक संगड (१९२१)
ही नियतकालिके बानी सुरू केली. १९२५ मध्ये नवाथे यांनी 'भी
महालयमी ज्योतिर्विद्याभ्रमा'ची स्थापना करून 'कुंडलीविज्ञान' हे
नियतकालिक पुन्हा सुरू केले.

ज्योतिर्विद्या (१९००), चर्मसाळा (१९०५), साडेसाणी
(१९०८), मंगळाचे सूर्य (१९१३), सवूदाय मदीय (१९१४),
जमिनीव वदती (१९१४), सटीक वातकालकार (१९१४, १९४७),

नृसंहितावैत योगावली (१९२७), वातकशिरोवचि, लड १ ला
(१९१६, १९३६), नाथवक्त्र (१९१९), राजकीय वातावरण
(१९३०), तुल्यवाचक भाग १ ते ५, ज्योतिष अयवा (स्वप्न
विषयक) स्वप्नमीमांसा (१९२५), मुद्राज्योतिष रिकत वदतीची
विद्या (१९२०, १९२७, १९४७), सवूमी (१९३०) हे नवाथे
यांचे ग्रंथ ज्योतिषविषयक क्षेत्रात प्रमाणग्रंथ मानले जातात.

मजिरी बेंद्रेकर, मदन कुलकर्णी

नाईक, मुद्राय लक्ष्मण : (ज. ५ एप्रिल, १८५४, मडगाव—
मृ. २ जानेवारी, १९१६). शिक्षणवर्तुगोत्र आणि संस्कृतचे जुन्या परि-
पाठाचे. भी. मुद्राय नाईक यांच्या नावावर 'भीमप्रतिष्ठा' हे १९०३
साली लिहिलेले नाटक आहे. भारतीय संस्कृती व तिची प्रगती
आपल्या लेखनाने स्पष्ट करणे ही त्यांची ज्येष्ठवादी दृष्टी ह्या नाटकात
दिसते. स्वामी विवेकानंद १८९१ साली गोव्यास गेले असताना
प्रिथनन्याशी झालेल्या चर्चेत भी. नाईक छात्रांनी मुद्रायाचे काम केले,
तेही ह्या ज्येष्ठवादी दृष्टीनेच. १९१० साली नाईकांनी संस्थास घेऊन
आपल्या समोरील कार्य निमित्तोपन्यास हे मासिक, रामानुज व शंकर
इत्यादींचे तत्त्वज्ञान सांगणारे पुस्तक लिहून पुढे चालविले. गीतारहस्य
हे त्यांचे होबटचे पुस्तक, त्या पुस्तकात भी. नाईकांनी लोकमान्यांच्या
कर्मयोगाला इतरही मार्गांची जोड साधी असे प्रतिपादन केले आहे.

भी. मुद्राय नाईकांचे नाव इतिहासमान्य होईल ते मान त्यांच्या
वृत्तपत्रीय कामगिरीमुळे बहिष्वादा गोवाविषय हे मासिक व त्यानंतर
त्यांचे रूपांतर झालेले 'गोवातमा' हे साप्ताहिक त्यांनी १८८२ ते
१८८९ ह्या सात वर्षांच्या कालात अत्यंत प्रसिद्ध पद्धिस्थितीत
चालविले. 'गोवातमा'चे संपादक म्हणून त्यांनी स्वतःच्या नावावर व
'नारदमुनी', 'सत्यवादी' इत्यादी छोपण नावावर विविध प्रकारचे
लेखन केले आहे. स्वातंत्र्यप्रेम, मराठी भाषा, भारतीय अस्मिता व
सामाजिक सुधारणा ह्या विषयांवरील प्रभावी लेखनाने त्यांनी गोमात-
कीय जनतेवर संस्कार करण्याचे मोठे कार्य केले आहे.

ग्रंथ पुराहित

नाडकर्णी, पुरुषोत्तम गोविंद : (ज. ८ एप्रिल, १८४४, कसाल,
सावंतवाडी—मृ. ११ ऑगस्ट, १९००, सावंतवाडी). विविधज्ञान-
विस्तार या नियतकालिकाचे संपादक व मालक. १८७० पासून
'विस्तार' ही संघ व १८७४ मध्ये मालकी. १८७४ ते १८९८ वा
कालखंडात प्रसिद्ध स्थितीत मासिकाला भेष्ट दर्जाचे बाह्यमयीन
स्वरूप छात्रांनीच प्राप्त करून दिले.

'विविधज्ञानविस्तार' हे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरच्या पदा-
तील बाह्यमयविषयक अभिकचीला बळग लावणारे मासिक म्हणून
प्रसिद्ध आहे. नामांकित ग्रंथांची भाषांतरे करून घेऊन ती 'विस्तार'
तून प्रसिद्ध केली गेली. सतत पंचवीस वर्षे त्यांनी 'विविधज्ञानविस्तार'
मासिकाचे संपादन केले व मराठी साहित्याच्या विकासाला व महा-
राष्ट्राच्या बाह्यमयीन अभिकचीला बळग लावण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

उवा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

नाडकर्णी, मंगेश कमलाकर : (ज. ८ एप्रिल, १८७४, वांदे,
सावंतवाडी—मृ. १५ एप्रिल, १९५९). धार्मिक विधिविषयक
पुस्तकांचे लेखक व बाह्यमयतिहासकार, धार्मिक शिक्षण सावंत-
वाडी येथे व महाविद्यालयीन शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई येथे.
बी.ए., एल्फिन्स्टन. बडोदे संस्थानच्या विविध खात्यात नोकरी.

धार्मिक विधींच्या वेळी केल्या जाणाऱ्या संस्कृत मंत्रसंस्कारांचा
अर्थ व प्रयोजन ह्यांचे सर्वसामान्यांना आकलन व्हावे म्हणून नाडकर्णी
छात्रांनी गो. व. सरदेसाई यांच्या सहाय्याने विवाह-विधिसार (१९१३)
आणि अग्नेष्टिषिधिसार (१९१५) ही पुस्तके वेदमंत्रांच्या अर्थासहित
तयार केली. बाबरीज जयचमनविधिसार, भाद्रपदविधिसार, आश्विक

कर्मकाण्ड इत्यादी पुस्तकांनी नाटककर्ता छान्नी लिहिली आहेत. याशिवाय त्यांचा व जॉर्ड हिस्ट्री ऑफ मराठी लिटरेचर (१९२१) हा प्राचीन काळापासून अर्धवर्षीन काळापर्यंतचा मराठी वाङ्मयाचा विविधपर व विवेचनपर असा इंग्रजी इतिहासग्रंथही प्रसिद्ध आहे.

हरिवंशदास माधव, मदन न. कुलकर्णी

नाटककर्ता, रामचंद्र बामन : (ज. १९०१ - मृ. १९१५). व्यासंगी, चिकित्सक अभ्यासक आणि विनोदी लेखक. प्रतिभूत कौटुंबिक परिस्थितीमुळे उच्च शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकले नाहीत. मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर बयाच्या अठराव्या वर्षापासून सरकारी नोकरी. नोकरीवेळीच्या उत्पत्तीस सर्व वेळ त्यांनी विद्या-व्यासंगात घालविला. यांनी वैचारिक, संशोधनात्मक लेखनाप्रमाणे काही विनोदात्मक लेखनही केले आहे. वैयक्तिक लेखनाप्रमाणे मोपासी, शेकोट्या, गाईनर, हाडी, चेस्टरटन यासारख्या काही पाश्चात्य लेखकांचेही संस्कार नाटककर्ता यांच्या लेखनावर सादराचे आढळते. त्यांच्या लेखनाचे विषय बहुविध स्वरूपाचे आहेत. त्यांच्या ग्रंथांची नावे पुढीलप्रमाणे : (१) आजगायकरांचा नामवेण (लेखांक १ ते ४, १९२०), (२) सजीवसुधीची जगाती (१९२५), (३) रामदासांचा संयबाप (१९२९), (४) सिक्काहीन राजघटनेची मूळतत्वे (१९३२), (५) मराठवांच्या उत्तरकाळीन मोहिमा (१९३३), (६) समवेचरित (१९३४).

संदर्भ : अर्धवर्षीन मराठी वाङ्मयसंज्ञक, खंड २, सभा., नं. ६ आभारकर.

पो. म. कुलकर्णी

नाटककर्ता, विठ्ठल जिजाजी : * शारदाभमवासी : (ज. १८८१, सायंतवाडी - मृ. ९ एप्रिल, १९३६, मुंबई). लेखक व विविध नियत-कालिकांचे संपादक. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. त्यांचे स्फुटलेखन 'शारदा-भमवासी' ह्या टोपणनाथाने 'इंदुप्रकाश', 'मासिक मनोरंजन' या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले. 'मनोरंजन'तून १९११ पर्यंत अनेक कथा व लेख प्रकाशित. 'नवयुग'चे संपादन करताना स्वतःचे नाव न घेता वांनी यात अनेक कथा व चरित्रे लिहून प्रसिद्ध केली. दामोदर साबळाराम बंदे यांच्या 'श्री शिवाजी' साप्ताहिकाचे संपादक असताना पहिल्या महायुद्धाचा इतिहास व 'विचित्र'चे संपादन करताना हिंदु मुसलमानांच्या वैभावाचा इतिहास ह्या लेखमाला छान्नी लिहिल्या. 'केशव भिकाजी ठवळे' प्रकाशनाच्या 'धर्मप्रसारमाले' साठी रामचिंजय, हरिविजय कथासुत (१९१०), शंडवसताप कथासुत (१९११) या धार्मिक ग्रंथांचे गद्यरूपांतर आणि ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांचे सार्ध-सटीप विवेचन ही यांची कामगिरीही उल्लेखनीय. वीरकरांच्या 'रहस्यकथामाले' ची व 'यशवंत' मासिकाची प्रेरणाही नाटककर्तांचीच.

याशिवाय पेन्सिव्ह (१९१०) हे पुराणातील प्रेमविवाह कथांचे पुस्तक, रमेशचंद्र दत्ताच्या बंगाली कादंबरीच्या इंग्रजी भाषांतरावरून मराठीत आणलेली नरेंद्रनाथ (१९११) ही 'मनोरंजन'तून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली कादंबरी, शास्त्राच नाटकाची संविधानके (१९२०) ही लेखमाला हे त्यांचे अन्य साहित्य. इ. ना. आपटे ह्यांच्या 'माष्यान्' (१९२८) ह्या कादंबरीला जोडलेले आपटे ह्यांचे चरित्रात्मक स्वभाव-चित्रही छान्नीच तयार केले होते. यांनी काही सचित्र, सुबोध कथांवरही लिहिल्या आहेत (१९१०).

म. भा. नाटककर्ता, भारती कुमारे

नातू, काशिनाथ गोविंद : (ज. १८४०, ब्रह्मवर्त - मृ. २० ऑगस्ट, १८९७, पुणे). नाटककार. मूळ गाव आचरे (जि. रत्नागिरी). मॅट्रिक (१८६४). १८७४ मध्ये वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण.

यांनी 'वृत्तियुक्त सीधर' या नाटकाचे विजयसिंहा (१८७२) या नावाने केलेले भाषांतर प्रसिद्ध आहे. हे शब्दशः भाषांतर मात्र नाही.

मूळ नाटककार देखी पेहेराच-वदविना आहे. या नाटकाचा 'दक्षिण' प्राशन कथितो 'कडून बघाव' मिळाले होते.

नातू ह्यांनी सायनच्या 'सीडिनेप्ल' ह्या शोकरसंपादन नाटकाचे व 'सिनेरोचे बार्बक' (सिनेरोज् ओल्ड प्ले) ह्या पुस्तकाचे भाषांतर केले होते. परंतु ही दोन्ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली नाहीत. नातू ह्यांनी 'बाबू केशव चंद्र सेन' यांचे चरित्र इंग्रजीत लिहिले असल्याचा उल्लेख आढळतो.

मजिरी बेवेकर, मदन कुलकर्णी

नातू, विष्णु रघुनाथ : (ज. १८६४ - मृ. मार्च, १९१९). चरित्रलेखक. शिक्षण बी.ए., एल्.एल.बी. वेळगाय येथील निष्णात कायदेपंडित. मुंबई कायदेमंडळाचे काही काळ सदस्य.

अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे लिहिलेले रशिया (१८८५) हे यांचे रशियाविरुद्ध माहिती देणारे पहिले पुस्तक.

अस्यत चिकित्सकपणे व ऐतिहासिक साधनांचा उपयोग करून लिहिलेल्या 'वाकिबापहादरे महाराज नाथराज जर्जे महादजी सिंहे यांचे चरित्र व कायकीर्दे (१८९४) ह्या यांच्या चरित्रग्रंथात सिंहेयांचे राजकारण आणि मराठ्यांचा पलास बर्बात इतिहास आला असून अनुवंगाने जोषपूरची स्वारी, दत्ताजीच्या स्थाना व त्यांचा पानपतशी संघर्ष, होळकर-सिंहे वैरभाव आणि पुण्यातील अंतर्गत राजकारण यांचे वर्णन आढळते. मराठीतील हा एक उत्कृष्ट ग्रंथ असला तरी नाता कडणविसांना महादजीवैशा शीण लेखन्यामुळे तो बादप्रसूटरला आहे.

जयंतकुमार बड, तथा आकृष्टकर

० नाथ निफाडकर : पहा निफाडकर, एकनाथ नाथ : १

० नाथमाधव : पहा पितळे, द्वारकानाथ माधवराव

० जाना महाराज : पहा साकरे, नारायण

नायडू, घंटग्या : (ज. १८४९ - मृ. १८८९). कवी. अय्यपूरच्या रोबर्टसन कॉलेजात इंग्रजीचे प्राध्यापक.

हे इंग्रजी व मराठीतून काव्यरचना करित. मराठीत निर्यमक कविता लिहिण्याचा पहिला उपक्रम त्यांनी केला. संकट हे त्यांचे 'मेघदूत'च्या धर्तीवर लिहिलेले निर्यमक खंडकाव्य (आ. नु. १८८२, आ. ति. १८८७) प्रसिद्ध आहे. 'काव्यरत्नावलि'मधून त्यांची स्फुट कविता प्रसिद्ध होत असे. ह्यांनी बुवाबाजी ह्या विषयावर केशरी मंटील (१८८४) हे एक गद्य नाटक लिहिले आहे. 'चंद्रसेन' ही त्यांची कादंबरी अप्रकाशित आहे.

मं. डे. आभारकर, म. पो. कुलकर्णी

० नारायण दाजी : पहा काड, नारायण दाजी

० नारायणसुत : पहा मुडुमदार, भीपाद नारायण

० नारायणेंद्र सरस्वती : पहा पारवी, नारो भिकाजी

नांदापूरकर, नारायण गोविंद : (ज. १४ सप्टेंबर, १९०१, नांदापूर, ता. कळमनुरी, जि. परभणी - मृ. ९ जून, १९४९, हैद्राबाद). कवी. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे अभ्यासक व संशोधक. निजामी राजवटीत राहूनही ज्यांनी मराठी सारस्वताची मनोभावे सेवा केली; त्यांचे पी.ए. पर्यंत शिक्षण मराठवाण्यात. एम.ए. (संस्कृत, अलिगड विद्यापीठ); एम.ए. (मराठी); पीएच्.डी. (नागपूर विद्यापीठ). उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद येथील मराठीचे पहिले प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख. मराठवाडा साहित्य परिषदेच्या 'प्रतिष्ठान' (१९५२-५३) ह्या मुखपत्राच्या प्रवर्तकांपैकी एक. परळी-वेजनाथ येथे भरलेल्या मराठवाडा साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष (१९५५).

'वाणिज्य' (१९२८) हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह. प्रौढरचना, संयमित भावाविष्कार व सुबोधता ही वाणिज्या या संग्रहाची

वैशिष्ट्य. **माव मराठी** (प्रातिनिधिक कविता, १९६५) आणि **असू आणि आसू** ('टिअर्स अँड सॉफ्टर्स'चा अनुवाद, १९६५), **जुळारी** (दामोदराप्पा 'गांधर्व'चा अनुवाद, १९६०) हे अनुवादित काव्य-ग्रंथ. त्यांची अप्रकाशित काव्यसंपदा आणि प्रदेशातील मराठी साहित्य परिषदेच्या संग्रही आहे.

मावकोळीची कढाची (१९४७) हे त्यांचे मराठी बाळमवाचा इतिहास, त्याच्या सांस्कृतिक परंपरांसह कढाणीच्या माध्यमातून प्रगट करणारे पुस्तक.

त्यांचे संशोधनपर लेख व निबंध विविध नियतकालिकामधून प्रसिद्ध झाले आहेत. **मुक्त-मधूराची मार** (१९५३) हा ग्रंथ म्हणजे त्यांचा पीएच.डी.प्राप्त ग्रंथ. मुक्तेश्वर-मोरोपंतानी 'महाभारता'वर जे वैशिष्ट्यपूर्ण लेख चढविले त्याची जडण-मडण, कलाकुसर, त्यातील सामाजिक दर्शन, स्वभाव-परिपोष, संक्षेपवित्सार इत्यादी विषयांचा साधारण परामर्श त्यांनी या ग्रंथात घेतला आहे. 'एकनाथी भावडे' हा त्यांचा लेख मौलिक संशोधनाचा आदर्श ठरेल. प्राचीन मराठी कवितेपैकी सप्त-सुतात्मजविरचित **चंद्रहास्यकथा** (१९५५) व जनपंथितकृत **लीळा-मंगलत** (पूर्वार्ध : १९५६, प्रा. रा. व. माटेकर व न. गो. पोद्देनेकर यांच्या सहकार्याने) ह्या दोन काव्यांचे संपादनही केले. 'लोकगीतांचे संग्रहांक' म्हणूनही त्यांनी महत्वाचे कार्य केले आहे. मराठवाड्यातील मुमारे बसलेल्या लोकगीते त्यांनी गोळा केली व ती **महारेचे मराठी** (१९५३), **मराठीचा फोडोर** (१९५६), **मराठी भाषा** (१९५९) ह्या संग्रहांतून स्वतःच प्रकाशित केली.

डॉ. नांदाप्रकरानी मराठी भाषेचा प्रारंभकाल, कालिदासाचा मराठी बाळमवावर झालेला परिणाम, नरेन्द्राचे 'रुक्मिणीस्वयंवर' आदी विषयांवर हिंदीतून आणि वि. स. खांडेकर, ओ. कृ. कोल्हटकर, मराठी कादंबरी आणि बाराव्या व तेराव्या शतकातील मराठी साहित्य या विषयांवर इंग्रजीतून लेखन केले. 'साद', 'सुप्रसिनी', 'विनायक-कुया टोपरे यांची कविता' आदी काव्यसंग्रहाना त्यांनी 'सामिक प्रस्तावनाही' लिहिल्या. डॉ. ना. गो. नांदाप्रकर ही व्यक्ती म्हणजे मराठवाड्यातील एक साहित्यमंसाच होती.

जयतकुमार बंड

निस्सुरे, शिवराम रामकृष्ण : (ज. १८५०, पारनेर, जि. अहमदनगर-मृ. १८७८, रोवळे, जि. रत्नागिरी). कवी. मूळगाव कोफणातील आजर्जे. पुणे येथून मॅट्रिक (१८६८). मुंबई येथील डोंगरीच्या शाळेत शिक्षक (१८६७-७७).

विद्याचमपक्षसा (१८७२) हे ह्यांचे एकमेव कथाकाव्य उपलब्ध आहे. आर्या, दिव्या, साक्या, पदे, सवाई, कटाव व विविध वृत्तांतले श्लोक, अशी दोनशेहीच पद्ये रचून त्यांनी या काव्यात कविबैचित्र्य आणले आहे. प्रवाही व प्रासयुक्त रचना हे यांचे वैशिष्ट्य.

उषा टाकळकर, मदन गुलकर्णी

निपाणीकर, नारायण धीनिवास : (ज. १८७३-मृ. सुमारे १९०७ साली हेगने). कवी. मूळचे कर्नाटकातील रहिवासी. मूळगाव निपाणी (जि. येळगाव). पुढे कोल्हापूर येथे वास्तव्य. शिक्षण कोल्हापूर येथेच. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा उत्तीर्ण. कोल्हापूर येथेच पोलिटिकल एजंटच्या खात्यात नोकरी.

निपाणीकर यांनी बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांच्यावर एक दीर्घकाव्य लिहिले आहे. ते येळगाव येथे १९०१ साली प्रसिद्ध केले गेले. या दीर्घकाव्याचे पाच भाग असून रचना विविध वृत्तांत आहे. निपाणीकरांच्या मनात सर्वज्ञ पेशव्यांवर, काव्यरचना करावयाची होती. परंतु हेगने त्यांचा 'आकस्मिक मृत्यू घडून आल्यामुळे, त्यांची ही मनीषा पूर्ण होऊ शकली नाही. निपाणीकर यांनी लो. टिळकांच्या चरित्रावरही काव्यलेखन केले असल्याचे सांगण्यात येते. पण ते

आजतरी उपलब्ध होऊ शकलेले नाही. यांर ह्याकांची जीवनचरित्रे समोर ठेवून ही प्रेरणादायक होण्याच्या दृष्टीने निपाणीकरांनी आपल्या चरित्रकाव्यांची रचना केलेली दिसते. कृतबैचित्र्य हाही त्यांच्या रचनाबंधाचा एक विशेष.

गा. न. गुलकर्णी

निकाडकर, एकनाथ यादव : • नाथ निकाडकर : (ज. २३ जून, १८८८-मृ. १९४९). कवी, कादंबरीकार, झालेय शिक्षण पुढे व महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. 'लोकमान्य' व 'बाळमय' या मासिकांचे संपादक. पुस्तक-प्रकाशन, वाचन व लेखन हाच व्यवसाय.

रविकिरण मंडळाचे सप्तकाळीन कवी. १९११ साली काव्यलेखनाला प्रारंभ. त्यांची स्फुटकविता 'केरळकोकोळ' (नवा), 'विविध-तानविरतार', 'चित्रमयजगत्' इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. **मधुमालती** (सामाजिक-खंडकाव्य) व **काही स्फुट कविता माग १** (१९१४), **काव्यानंदमंजूषा** (१९१८) हे स्फुट कवितांचे संग्रह. इंग्रजी कवितेची छाप असलेली लढ जातिरचना आणि जुन्या छंदातील निकाडकरांची कविता निसर्गसंवादी, सुगम, प्रासादिक असून सप्तकाळीन कवितेशी समरूप झालेली आहे.

मधुमालती (१९१४) हे सामाजिक; **चारागड** (१९१६) हे तारिख व **सोनवत वानवत** अथवा **सोडसोड** (अपूर्ण, १९२३) आणि अड्डाडहोन विलजी कथेवरील **सलीपा छाप** (१९२४) ही ऐतिहासिक अशी चार खंडकाव्ये प्रसिद्ध आहेत.

राष्ट्रीय शिक्षकांची फळे (१९२१) व **म. गांधी संताप की साधु** (१९३०) ह्या त्यांच्या कादंबऱ्यांपैकी तुल्यतः म. गांधीविषयीच्या प्रतिक्रियांचे दर्शन घडवून ते साधू असल्याचा निर्वाळा दिला आहे. नाथ निकाडकर व सी. इंदिराबाई निकाडकर ह्यांचा **मानारचे आखात** (१९३०) हा कथासंग्रहही प्रसिद्ध आहे. लो. टिळक चरित्र : पूर्वांश (१९२०), बालकवींची समग्र कविता : माग १ (१९२३), बालकवींची मधुगीते व गोदावरीच्या गुंजारव (१९३०) ही ह्यांनी संपादित केलेली पुस्तके.

जयतकुमार बंड, उषा टाकळकर

• **निरगुडकर, विनायक गोविंद** : पहा किमये, विनायक गोविंद • **निरंजन** : पहा बल्लाळ, जयंत सदाशिव **निरंतर, गंगाधर भाऊराव** : (ज. १५ जून, १९०६, ५येंवकेश्वर-मृ. १३ मार्च, १९५९, पुणे). कादंबरीकार, सधुनिबंधकार, पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजातून सी.ए. (१९३०) आणि एम.ए. (१९३४). १९४० साली, बी.टी. १९४४ साली फर्ग्युसन कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक.

निरंतराच्या बाळमयीन कारकिर्दीचा प्रारंभ १९३० साली 'प्रगति' साप्ताहिकातील इन्स्टेनवरील लेखमाळेने झाला. हे लेखन पुढे **इन्स्टेन-चरित्र व ग्रंथपरिचय** (१९४०) या नावाने प्रसिद्ध झाले. तोपर्यंत मराठी लेखकांचाच लेख इन्स्टेनकडे बघले गेले नव्हते. नव्या पुरोगामी विचारांच्या प्रभावाचा प्रत्यक्ष निरंतराच्या प्रारंभिक लो. साली (१९३४), **जीवनदृष्टी** (१९३७) व **अर्थमी** (१९४०) ह्या कादंबऱ्यांतून येतो. **विवाह आणि नीती** (१९३८) ह्या लेखसंग्रहात विवाहसंस्थेविषयी तरुण निरंतरांनी केलेले अभ्ययन, मनन व चिंतन यांचा परिचय होतो. त्याच विचारांचा परिपाक पहिल्या तीन आणि मूक (१९४७) या कादंबऱ्यांतून आढळतो. एक मास्तर व त्यांची तरुण मुले यांची ओळख करून देणाऱ्या **अंधारातील दिवे** (१९३७) ह्या कादंबरीत मालक-मजूर संबंधाचे वस्तुनिष्ठ चित्रण आढळते. शिवाय टॉलस्टॉयच्या 'द कुइन्सर सोनाटा' या कादंबरीचा **इतिहास** (१९५०) हा अनुवाद प्रसिद्ध आहे. सी. साली ही फर्ग्युसनच्या 'मंडप स्वादूरो' या कादंबरीचे रूपांतर.

लघुनिबंधकार म्हणूनही निरंतरांची प्रसिद्धी आहे. *साप्तर होय* (१९३९) आणि *नवी साप्तर होय* (१९४८) हे त्यांचे संग्रह प्रसिद्ध आहेत.

निरंतरांनी आणखीही लेखन व संपादन केले. *मराठी वाङ्मयाचा पराभव* (१९४५) हा समीक्षामय लेखांचा संग्रह. *मराठी वाङ्मयाचा पराभव* (१९४८) हा प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, *शास्त्रा विहार* (१९४०) हा शास्त्रोपासक संमेलनाच्या अभ्युत्थीय भाषणांचा संग्रह, *लघुवृत्त* (१९४५) हा निरनिराळ्या कवितांचे संग्रह व संपादन केलेला संग्रह आणि *विचारधारा* (१९४९) हा संपादित निबंधसंग्रह. याशिवाय टॉल्स्टॉयचे *रशियाचे गांधी* (१९३३) नामक चरित्र व *अँड्रयुअरी ग. ल. मराठ यांचे चरित्र* (१९४२) ही त्यांची आणखी काही ग्रंथरचना.

हरिवंश बोरात, म. भा. काही

० निरीक्षक : पहा काड, पुरुषोत्तम मंगेश

० नीलकंठ : पहा भवाळकर, नीलकंठ बळवंत

नीलकंठ, कृष्णराव सदाशा : (ज. १८५२-मृ. १९०७ शाहीर). कोल्हापूर दरबारात शिंग याजविषयाचे काम यांच्याकडे होते.

कृष्णरावांनी कल्पी पक्षाच्या मेदिक छावण्या व पौराणिक विषयांपर्यंत बरीच कवने लिहिली आहेत.

त्यांची *छत्रपती शकन* अशी शिवाजी महाराज यांचा पोवाडा (रचना : १८९८) ही एकमेव मुद्रित कृती उपलब्ध आहे. प्रस्तुत पोवाड्याच्या ३४, ३० व २९ चौकी अशा तीन संहिता उपलब्ध आहेत. त्यापैकी ३४ चौकी संहितेवरून प्रस्तुत पोवाडा छापलेला आहे (संपादक मादकराव जाधव). देशी भयानीने भोसले घराण्याधिपतीचे मांगितलेले मंत्रिय या व असाच काही कार्पनिक प्रसंगांचे वर्णन प्रस्तुत पोवाड्यात आढळते. त्यात भीरसाचा उठाव उत्तम साधला आहे.

मांयमी लोटकर, मदन कुळकर्णी

नेने, थज्याया बाळाजी : (ज. १८२९, अलिबाग-मृ. १९००, पुणे). नाटककार, कवी. मूळ ठिकाण कोकण. सुरुवातीची बरीच वर्षे कराची (सिंध) येथे वास्तव्य. १८९७ नंतर पुण्यात स्थायिक. सरकारी हायस्कूलमध्ये चित्रकला-शिक्षक. होयटची काही वर्षे वैद्यकी व्यवसाय.

सरंधी (१८७२) हे त्यांचे कीचकचपावर आधारित गद्य-यथात्मक पौराणिक नाटक १८९७-९८ सालीच त्यांनी लिहिले होते. मनोज्ञना-बरोबर नीतिनोष करण्यासाठी यांनी या नाटकाच्या बारा अंकांत बारा सारतत्वे ग्रंथित केली आहेत. संस्कृत नाटकाचा आदर्श समोर ठेवून लिहिलेल्या या नाटकात गोमुनिवास, कमलबंध इत्यादी शब्द-चमत्कृतीयुक्त असे रचनाप्रकारही आढळतात. छंदोबद्ध, वृत्तबद्ध संस्कृत मराठी पंडीती वळणाच्या कवितेशी यांचा चांगला परिचय होता, असे सरंधीतील कवितेवरून वाटते. रंगभूमीवर आणण्यासाठी अत्यंत योजन असे हे नाटक रंगभूमीवर आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. किर्लोस्कर-पूर्व कालखंडातील बुकिंग नाटकांत सरंधी हा एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

गिल्फीन चरित्र (१८६७), कॉपरच्या काव्यावरून माघोतरित असे हे आर्यावद्ध काव्य, *हिडिंब वध* (१८७९) हे कीर्तनोपयोगी आख्यायन *विश्वसेन* अथवा *मनोवैद्यक गोष्टी* (१८८७) ही यांची इतर पुस्तके. त्यांनी लिहिलेल्या *वचस्पति परिभाषा कोशाचा* काही (संचित्र) भाग 'सुष्ठान' मासिकात प्रसिद्ध झाला असून, त्यांच्या इंग्रजी रोजनिशातील काही भागांचे मराठी भाषांतर इतिहाससंशोधक शं. गो. चट्टे ह्यांनी 'सम्राटी' (नोव्हेंबर १९४७ व फेब्रुवारी १९४८) मासिकातून प्रसिद्ध केले आहे.

उषा टाकळकर, जयंतकुमार बंड.

नेने, विष्णू मणेश : (ज. १५ डिसेंबर, १८९२, बाडेवडेल, जि. रत्नागिरी-मृ. २३ जानेवारी, १९२४). कवी. शिक्षण पट्टिक. तरकाळीन धी.बी.सी.आयु. रेल्वे कंपनीत नोकरी.

त्यांचे *ईश्वरलेखने* (सहा गुच्छ) 'काव्यरत्नावली'त (१८८८ ते १८९०) प्रसिद्ध झाले. त्यातून त्यांच्या ईश्वरनिष्ठेचा व कविविशकीचा प्रत्यय येतो. याशिवाय *मिथमाहमिषन* (१८८५), *मिथमिहमिषन* (१८८६), डॉ. काशिनाथ वामन काणे यांचे *व्याख्यान चरित्र* (१८९२), *विष्णुस्तुति* (१८९७), *जीवितस्तोत्र* (आंग्लकवी लॉग-फेलोच्या सांम ओक लाईफ कवितेचे रूपांतर), *मी सद्गुरु काका पुराविक यांचे आचोवद्ध चरित्र* (१९३३) यासारखी यांनी अन्य काव्यही लिहिली आहेत. त्यांची एकंदर रचना जुन्या वळणाची, संस्कृतप्रभुर आणि प्रौढ आहे.

उषा टाकळकर, मदन कुळकर्णी.

नेने, विष्णू पांडुरंग : (ज. ६ ऑक्टोबर, १९०२, पुणे-मृ. १२ फेब्रुवारी १९४३, बडोदे). संपादक, शासनपदविविषयक पुस्तकांचे व लघुचरित्रांचे लेखक. बडोद्याचे 'दादुमिया' या टोपणनावाने लिहिणाऱ्या डॉ. वा. वि. नेने यांचे बडोद.

शिक्षण बडोदे येथे. मुंबई विद्यापीठाचे बी.ए.-मासिक-मनो-रंजनाच्या संपादकीय विभागात काही काळ काम. नंतर बडोदे संस्थानात नोकरी. भारतीय शासनपद्धती भाग १ व २ (१९२३), बडोद्याचा राज्यकारभार (१९४२) ही त्यांची सर्वसामान्य वाचकांसाठी लिहिलेली राजशासनविषयक पुस्तके. विद्यार्थ्यांसाठी उद्बोधक अशी लघुचरित्रेही त्यांनी लिहिली. त्यापैकी *बालचरित्र* (१९२६, मन-सुखलाल पोपटाच्या गुजराती पुस्तकावर), *चित्रमय पृथ्वी* (१९२७), *समाज अज्ञान* (१९३१) इत्यादी पुस्तके. उल्लेखनीय वाटतात. बडोदे संस्थानाधिपती श्री सयाजीराव गायकवाडांचे इंग्रजी चरित्रही यांनी लिहिले आहे.

अर्वाचीच मराठी साहित्य १८७९ ते १९३९ (१९३५) हा वाङ्मय-समालोचक ग्रंथ यांनी रच्यतनाम लेखकांच्या सहकार्याने व आपल्या साक्षेपी संपादनाने सिद्ध केला. मराठी साहित्येतिहासविषयक एक महत्त्वाचा संदर्भग्रंथ म्हणून तो उल्लेखनीय आहे.

बडोदे संस्थानात मराठी साहित्याचा पुरस्कार करण्याचे महत्कार्य त्यांनी केले. बडोदे संस्थानात 'राजकवी' हे पद निर्माण करण्याची मूळ कल्पनाही नेने यांचीच.

जयंतकुमार बंड, हरिवंश बोरात

नेने, हरि नारायण : (ज. ८ डिसेंबर, १८९२, पाटण, जि. सातारा-मृ. २२ नोव्हेंबर, १९५४). महानुभाव वाङ्मयाचे एक महत्त्वाचे संशोधक व संपादक. शिक्षण पुणे येथे. एम्.ए. (इंग्रजी-संस्कृत) व एम्.ए. (मराठी) एल्.टी. नागपूरच्या पदवर्धन हायस्कूल या सरकारी शाळेत शिक्षक. अमरावतीच्या ट्रेनिंग कॉलेजच्या प्राचार्यपदावरून निवृत्त.

हरिभाऊ नेने प्रसिद्ध आहेत ते विशेषतः महानुभाव साहित्याचे संशोधक व संपादक या नात्याने ना. ब. महाळकर या संशोधनप्रिय स्नेह्यांच्या सहकार्याने त्यांनी *अचककर सिद्धांतसूत्र* भाग १ (१९३१) हा ग्रंथ संपादित करून प्रसिद्ध केला. महानुभाव वाङ्मयाच्या संशोधनक्षेत्रातला एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून हा ग्रंथ मोलाचा मानला जातो. महानुभाव साख्खत १९३६ साली प्रसिद्ध झाले. *हठान्त-पाठ* (१९३७) हा या दोघांचा दुसरा संपादित ग्रंथही असाच मोलिक स्वरूपाचा आहे. नेने ह्यांनी एकत्र्याने केलेले संशोधन व संपादनही विपुल आहे. *अचककर सूत्रात* आ. दुसरी १९४२ व *लीला-चरित्र* हे त्यांचे महत्त्वाचे संपादित ग्रंथ. *सूत्रात* हा ग्रंथ १९३५ मध्ये केवळ पाठरूपाने व १९४२ मध्ये विस्तृत उपोद्घात व टीपा यांसह

प्रसिद्ध साध्या वाच्य काव्यमधील श्रीकाचरिशाचे एकांक, पूर्वांच व उत्तरार्ध हे तिथी भाग त्यांनी प्रसिद्ध केले. श्रीकाचरि एकांक भाग १ व २ (१९४९). हे दोन ग्रंथ म्हणजे एकूण महाभारत वाङ्मयाचा वाच्य असल्याने मने यांचे हे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. १९५४-५५ मध्ये जयभारतकार (१९३७) हे महाभारताधीय संस्कृत ग्रंथही त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांच्या रचुट गद्यरचनापर लिखात्री संख्याही बरीच असून संशोधनलेखनसहस्रांसाठी दोन भागांत त्यांचा अठरावा खंड आहे (१९५७). याशिवाय वादयकाचीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक व धार्मिक जीवनासंबंधीचे त्यांचे काही लेख नागपूरच्या 'विदग्ध' मासिकातूनही प्रसिद्ध झाले. महाभारताची 'प्रसादसेवा', 'पूजावसर', 'सृष्टिज्ञान' व 'नामाचे दहा ठाय' ही उपालनाविषयक महान प्रकरणेही त्यांनी एकत्र प्रसिद्ध केली. शिवाय कला व मानसशास्त्र (१९३२) (सुबोध व रा. र. रानडे यांच्या प्रस्तावनेसह), संस्कृत पहिले पुस्तक (१९२५) आणि संस्कृत दुसरे पुस्तक (१९२८) ही त्यांची अन्य प्रकाशित पुस्तके.

त. गो. तुळपुळे, जयभारतकार

नेहरूकर, विठ्ठल कृष्ण : (ज. १४ डिसेंबर, १८९२, भापण, बेमुर्द, जि. रातागिरी—मृ. १९ मार्च, १९४९). कवी, कथा-कादंबरीकार व नाटककार. मुंबयातील शिक्षण सायंतवाडी व मालवण येथे. महाविद्यालयीन शिक्षण कोल्हापूर, पुणे वा टिकाणी. बी.ए., एल्.एल्.बी.चे शिक्षण अपूर्ण ठेवून 'मुख्यतः साहित्य' व्यवसाय. त्यानंतर काही काळ सायंतवाडी येथे शिक्षक. पुढे सायंतवाडी संस्थानच्या शिक्षण-खात्यात एम्प्लोयमेंट इन्स्पेक्टर.

नेहरूकरांनी पंडितगण, गणपतपिराजी, गणपतपिराजी, हरिश्चंद्र इ. जवळपास तीस नाटके लिहिली असली तरी, त्यांच्या पहिल्याच नाटकाच्या प्रयोगावर सरकारने बंदी आणल्याने त्यांचे एकही नाटक प्रसिद्ध होऊ शकले नाही.

त्यांनी बरीच व्यंगकाव्ये लिहिली. कवीची मंड हे पहिले दीर्घकाव्य. भारतमायी, राधा-कृष्ण-रहस्य (१९१८, १९३०), कॉलेज शिक्काला ह्या संकलित महाकाव्यांचे शिक्कामंड-प्रश्न (१९२३) व पंचवी हे दोन भाग, शिवाजीबाबूचे आजचे पाताळमरण, हिंदुधर्मोप-काण्डे व पंचमहायज्ञ, अथर्वमहायज्ञ, शिवरायांची दारुका, लोकीचे कारागीर इत्यादी त्यांची दीर्घ-प्रदीर्घ काव्ये आणि उत्कर्षा व इतर कविता (१९३५) हा रचुट कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध. नेहरूकरांची काव्यरचना सहजप्रकृत, प्रासादिक व काळाच्या प्रवाहाशी संवाद साधणारी आहे. राधा-कृष्ण-रहस्य ह्या काव्याला 'दक्षिणा माहस्र कमिटी'कडून पारितोषिक मिळाले होते. शिवाजी कोळ (१९१९) ही यांची पहिली कादंबरी. तो दाय (१९२४), देशाचे पैसा (१९२६) ह्या काव्यांच्या हरिभाऊ आपटेयांचा बोचवादी आदर्श समोर ठेवून लिहिल्या आहेत. दुपारी सुटी (१९२३) ही रहस्याचा बंध घेणारी तर माधना (१९४१), नया नमुना (१९४५) ह्या प्रामोदरावांच्या प्रभांचा उद्घाटन करणाऱ्या काव्यांच्या आहेत. अकबराने वेदसाधन ही त्यांची वेगळ्या पाटाची ऐतिहासिक कादंबरी.

महामंदिर (१९३८), कोटोच लखन व इतर लघुकथा (१९४४) ह्या कथासंग्रहातील कथातून तळागाळातील समाजाच्या दुःखाचे चित्रण आढळते. याशिवाय टॉल्स्टॉयचे तत्त्वज्ञान (१९२४) ही पुस्तिका, अनेक निबंध, लेख व धारवाङ्मय ह्यांनी लिहिले आहे.

उषा दाऊदकर, जयभारतकार

नेवाळकर, दामोदर विश्वनाथ : (ज. १८८४—मृ. १९१९). नाटककार. एके काळी त्यांच्या नाटकांनी मराठी रंगभूमी गाजवली होती. त्यांनी चरित्रविषयक माहिती उपलब्ध नाही. नेवाळकर विशेष प्रसिद्ध आहेत ते 'दंडवारी' (१९०७) नाटकासाठी. या नाटकात

विठ्ठलकाव्या मराठा पुरस्कार असून मुंबयकाव्या अधिपते आपटली. १९१० साली ह्या नाटकावर बरी चालण्यात आली. याचे वेणी गणगा हे नाटकही जम करण्यात आले. पंचरहस्य (१९०९) हे अस्त्युत्पादिकेची व पतितपराबर्तनाचा पुरस्कार करणारे नाटक. उषा (१९०८), श्रीमती (१९०९), दंडवारी (१९०७), मनो-विषय (१९०८), नारकमारा (१९११), पंचरहस्य (१९०९), कडक कर्मयोगी (१९१३) यासारखी स्वतंत्र व संगीत मेळवुका (१९०८, अंज व लाइव इट), संगीत विकल्पविमोचन (१९०८, बिंदू टेंपू), संगीत समानशासन (१९१०, मेहर कौर मेहर) व संगीत विचारधन (१९१३, ऑल इज बेल्ड व्हॅट एन्ड्ड बेल्ड) ही शब्दविषयक नाटकावरून केलेली अनुवादित नाटके प्रसिद्ध आहेत. सं. समानशासन या नाटकाचा प्रथम प्रयोग १८९७ सालीच नाट्यकला प्रदर्शक संगीत मंडळाने केला होता.

मु. श्री. कावडे, म. ना. गोही

० नेहमिया गोरे : पहा गोरे, नाटकशास्त्री शिवरामभास्कर पंगु. दत्तात्रय स्तीताराम : (ज. ८ सप्टेंबर, १८९८—मृ. १९ ऑगस्ट, १९५५, बेळगाव). प्राचीन मराठी कवितेचे संशोधक, संपादक व टीकाकार. प्राथमिक व इंटरम्युटचे शिक्षण कोल्हापूर येथे. १९२५ साली डेक्कन कॉलेजातून एम्.ए. त्यानंतर कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक (१९२६-५३). नंतरची दोन वर्षे बेळगावच्या राणी पार्वतीदेवी महाविद्यालयात मराठीचे प्राध्यापक.

पंगुचे लेखन मुख्यतः प्राचीन पंडित कवी व त्यांचे काव्य साहित्य आहे. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी 'शानेश्वरी'चे काही अध्याय, मुक्तेश्वरी महाभारत आणि महाभारत काव्य संपादित केले. संशोधकीय चिकित्सादृष्टी ह्या त्यांच्या संपादित प्रभांचा विशेष. सामराज (१९३०) व मागील मराठी कविवंशक (१९४४) हे विशेष उत्तरेखनीय ग्रंथ. सामराजाच्या 'कविमणीहरण' व 'मुद्रगलोपाख्यान' ह्या काव्यग्रंथांचे रसग्रहण व समीक्षण करताना मराठी, संस्कृत आणि पाश्चात्य काव्यकल्पनांचा त्यांनी परामर्श घेतला आहे. 'प्राचीन कविवंशका'त कवींच्या काव्यांचे गुणदोष व त्यांचे मराठी कवीत स्थान ह्याची चर्चा केली आहे. जकार (१९३४) ह्या पुस्तकात जकाराचे चरित्र देताना महाभारत ग्रंथ, महाभारताधीय वाङ्मय व तत्त्वज्ञान, महाभारताधीय लिपी यांची ते माहिती देतात. दामोदर पंडितांचे 'वज्रहरण' (१९२७), मुक्तेश्वरकृत 'वनपर्व' व 'विराटपर्व' (१९४१), नागेशकृत 'सीतामय्यंकर' हे संपादित ग्रंथ प्रसिद्ध करताना पाठशुद्ध संहिता, पाठभेद, शब्दकोश आणि कवि-विषयक अनेक प्रभांचा पूर्ववर्तीच्या प्रतासहपुरावर्षा घेणाऱ्या प्रस्तावना त्यांनी लिहिल्या आहेत.

आत्मार (१९४३), पूर्वाजली (१९४४) व नुपार (१९४८) हे टीकात्मकतेचे तीन संग्रह. अर्वाचीन मराठी ललितवाङ्मय व तत्संबंधित प्रभांची चर्चा, तसेच नाट्य काव्य, कादंबरी, आत्मचरित्र अशा विविध प्रकारच्या गाजलेल्या श्रेष्ठ वाङ्मयकृतींचे परीक्षण असे या लेखसंग्रहाचे स्वरूप आहे.

म. ना. गोही

पंडित (बसईकर), गणपत पिराजी : ० गणपत पिराजी : (ज. १८६२—मृ. २५ ऑक्टोबर, १९४८). सनईवादनासंबंधीच्या पुस्तकांचे लेखक. सनईवादकाच्या कुळात जन्म. ह्यांची तपार केलेली, सनईवादना पाठमाला प्रसिद्ध आहे. तिचे पहिले दोन भाग १९१८ मध्ये व नंतरचे दोन भाग १९२२ मध्ये प्रकाशित झाले. गायकवाड सरकारच्या 'देशी शाळाग्रंथा'च्या साहाय्याने ही पाठमाला गणपत

पिराभींनी सवार केली. सनईबाबनाचरील एकमेव पुस्तक वाढणीने ते महत्त्वाचे आहे.

हरिवंश विष्णु गोखले, रा. वा. बंधी

पंडित, वळवंत मनोहर : (ज. १८६८-मृ. ५ जानेवारी, १९९३, सोलापूर). कादंबरीकार. राहणारे सोलापूरचे, १८९६ च्या सुमारास प्रेममळे खोलांतर करून काही वर्षे हैद्राबाद येथे वास्तव्य. तेथील 'अंजुमन खिरव अफरोज' या वाङ्मयविषयक संस्थेचे सभासद.

त्यांच्या सुलील यमुना (१८९१, आइसी कुसरी), लक्ष्मी आणि सरस्वती (१९०२) व कवच सुंदरी (१९१३) अशा तीन कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. बालेरीज जयदेवी नाटक, नागिकननुचरिण, धर्मजीवाचा कुटुंब अशीही काही पुस्तके त्यांनी लिहिली आहेत. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्या कथनारंभ कथानकांत ऐतिहासिक आणि तत्कालीन वास्तवाचा कोशकपूर्ण उपयोग करून घेतला, हा त्यांच्या कादंबऱ्यांचा महत्त्वाचा विशेष होय. सुलील यमुनामध्ये बामुदेव वळवंताचा बंडाची, लक्ष्मी आणि सरस्वतीमध्ये उत्तर पेशवाईतील सवाई माधवरावांच्या बेल्ल्या राज्यस्थितीची व कवच सुंदरीमध्ये हैद्राबादच्या १९०८ च्या पुराची पार्श्वभूमी त्यांनी रेखाटली आहे. त्यांची भाषाशैली सरस आणि प्रसादिक आहे.

हरिवंश मोरार, के. ए. पोतवार

पंडित, विष्णु परशुरामशास्त्री : (ज. १८२७, सातारा-मृ. २९ एप्रिल, १८७९, महाबळेश्वर). ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार व समाजसुधारक. सातारा येथे संस्कृत भाषेचे प्रांमिक शिक्षण. नंतर १२ वर्षे व्याख्याकरणादी शाळांचे अभ्यसन. १८४८ मध्ये सरकारी शाळाखात्यात शिक्षक व भाषांतरकार म्हणून नोकरी. नोकरीतून मुक्त झाल्यावर १८६४ मध्ये 'हनुप्रकाश' ह्या त्याकाळच्या प्रसिद्ध सुधारणावादी वर्तमानपत्रात मराठी विभागाचे उपसंपादक.

भाषांतरकार म्हणून काम करीत असताना त्यांनी पाच झालेय ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी दोन कोशग्रंथ आणि दोन भाषांतरात्मक आहेत. याशिवाय इंग्रजीमधून तयार केलेले संस्कृत तिसरे पुस्तक (१८६८) त्यांच्या नावावर आहे. स्त्रीजातीच्या उन्नतीची त्यांना तळमळ होती. विशेषतः विधवाविवाहाच्या चळवळीत त्यांनी आपले आयुष्य खर्च केले. नागवकन्याविवाहविचार (१८६४) हा यांचा सामाजिक विषयावरील पहिला ग्रंथ. त्यात त्यांनी भुती, स्मृती व पुराणे यांच्या आधारे प्रौढविवाहाचे समर्थन केले आहे. काशीच्या चौदा पंडितांनी विधवा विवाह खंडनासाठी लिहिलेल्या पुनर्विवाह विरोध या ग्रंथाचे खंडन करण्यासाठी त्यांनी विधवाविवाहविरोध (१८६८) हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. त्यांनी व्याख्याने दिली व ती पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली आहेत. याशिवाय हस्तिलाल (१८७३), लूकचर्चा (१८७३), वेदातील सूर्यसावित्रीविवाह (१८७४), देवकल्याणची विचार (१८७४), विवाचे अधिकार (१८७५) इत्यादी त्यांची सुमारे नऊ-दहा पुस्तके आहेत. शंकर पांडुरंग पंडित यांच्या सहकार्याने व मुंबई सरकारच्या आभ्याने त्यांनी तुकारामाची गाथा दोन भागात प्रसिद्ध केली. चिकित्सक दृष्टीने ग्रंथ संपादित करण्याचा हा मराठी भाषेतील पहिलाच प्रयत्न होय.

ड. वि. कुलकर्णी, के. ए. पोतवार

पंडित, शंकर पांडुरंग : (ज. १८४०, बालुळी, सावंतवाडी-मृ. १८ मार्च, १८९४, मुंबई). विविध भाषाकोविद संस्कृत-प्राकृत ग्रंथांचे संशोधक, संपादक आणि वेदाभ्यासक. मुंबईचे एल्फिन्स्टन व पुण्याचे डेकन या कॉलेजात उच्च शिक्षण (१८६५). दक्षिण सोनिअर फेलो म्हणून डेकन कॉलेजात नेमणूक (डिसेंबर १८६५). १८६८ मध्ये सेंटिन व इंग्रजी चेऊन एम.ए. उत्तीर्ण. इंग्रजी व संस्कृत भाषांचे काही काळ अभ्यापक. 'ओरिएंटल ट्रान्सेलटर ट्रू द गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे'

या जागेवर नेमणूक (१८७९). १८८७ नंतर अहमदनगरचे हुदूर डेप्युटी कलेक्टर, १८९० ते १९९४ पोरबंदर संस्थानचे ऑडिमिनिस्ट्रर.

पंडितांनी, मोरोवंतांचे अतिशय गहन व आर्यागीती वृत्तातील इतरांमधून अथवा कृष्णविष्णू हे काव्य अत्यंत परिश्रमपूर्वक संपादन प्रसिद्ध केले (१८६३). त्यांचे हुदुर महत्त्वाचे कार्य म्हणजे तुकारामाचे अथवा या ग्रंथाचे प्रकाशन. विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यांच्या सहकार्याने त्यांनी हा गाथा शक्य तितक्या अस्सल स्वरूपात दोन खंडात प्रसिद्ध केला (१८६९-७३). हा गाथा शंकर पांडुरंगी, हनुप्रकाश, सरकारी या नावांनीही ओळखला जातो. या दोन्ही ग्रंथांचे संपादन करताना घेतलेल्या भरपूर परिश्रमाने त्यांनी अभ्यासकांची बरीच सोय करून ठेवली आहे. वैदिक वाङ्मयाचा परिचय श्रद्धा, या उद्देशाने त्यांनी १८७३ साली 'वेदार्थचरण' नामक मासिक सुरू केले. त्यात ऋग्वेद संहितेचे मराठी व इंग्रजी भाषांतर व टीपा विव्या जात. हे मासिक १८८२ पर्यंत चालले. या बहादुर अंकांत ऋग्वेद संहितेच्या आठ अधकापैकी निम्मा भाग आला आहे.

गं. दे. कामोकर, के. ए. पोतवार

पंडित, हरि माधव : (ज. २१ डिसेंबर, १८४९, हरिपूर, जि. सांगली-मृ. १५ मार्च, १८९९, नागपूर). निबंधकार, समीक्षक. बवाच्या चौदाव्या वर्षी बडिलांसोबत इंग्रजी शिक्षणासाठी मुंबईस आगमन. एल्फिन्स्टन कॉलेजातून १८७२ पर्यंत बी.ए.पर्यंतचे शिक्षण. डॉ. रामकृष्ण गोपाळ मोडारकर यांच्या प्रयत्नांनी नागपूरच्या सिटी स्कूलचे मुख्याध्यापक. नंतर भोसले इस्टेटीशी संबंध. भोसल्यांचे कारभारी म्हणून काम केले. दोन वर्षे त्यांनी देखरेख हे साप्ताहिक चालविले.

कॉलेजमध्ये असतानाच ते 'विविधज्ञान विस्तारा'त लिहीत होते. बामनराव माधळकर ह्यांच्या सहकार्याने त्यांनी भयभूतीच्या भीमशायीरचरित या वीरसंप्रधान नाटकाचे गद्यपद्यात्मक भाषांतर तसेच स्वतंत्रपणे क्षेत्रग्रंथकृत चंद्रकोशिक नाटकाचे भाषांतर केले (१८७३ ते १८७६). त्यानंतर भीमनारायणराव पेशवे (१८७७ ते १८८१) हे स्वतंत्र नाटक लिहिले. बखर व कागदपत्रे यांच्या आधारे त्यांनी नागपूरकर भोसले यांचा इतिहास (१८७६-७७) लिहिला. त्यानंतर मात्र त्यांनी चर्चात्मक, चरित्रात्मक व समीक्षणात्मक लेखनाकडेच प्राधान्याने आपली लेखणी वळविनी. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, सी. आनंदीबाई जोशी, जनार्दन बाळाजी मोडक व जावजी दादाजी या चार कर्तबगार व्यक्तींची छोटेखानी चरित्रे त्यांनी लिहिली असून चार चरित्रात्मक लेख (१९०८) या पुस्तकात ती समाविष्ट आहेत. रामभाऊ गुंजीकरांनी संपादकत्व सोडल्यावर हरिवंत 'विविधज्ञान विस्तारा'चे संपादक (१८७१-९९) होते. आपल्या कारकीर्दीत या मासिकात त्यांनी विपुल लेखन केले. बहुभुतता, शोषकता, लेखनकुशलता, हे त्यांचे गुण. 'विस्तारा'ची प्रतिष्ठा वाढविण्यास फार उपयोगी पडले.

गं. दे. कामोकर, के. ए. पोतवार

पंतप्रतिनिधी, भवानराव श्रीनिवास : (ज. २४ ऑक्टोबर, १८६८, औंध-मृ. १३ एप्रिल, १९९१, औंध). औंध संस्थानचे अधिपती. साहित्यिक व साहित्यप्रेमी रसिक. मुंबई विद्यापीठाचे बी.ए.

वाङ्मय, संगीत, चित्रकला, इतिहास इत्यादी विषयांचा चांगला व्यासंग. ते स्वतः उत्कृष्ट चित्रकार आणि कीर्तनकारही होते; सवित्र शिष्यचरित्र (१९३०) ह्या चित्रसंग्रहामध्ये त्यांच्या हातची अनेक चित्रे आहेत. भीमनाराव वीरचंद्रधामधील (१९३८) त्यांच्या लेख-संग्रहात चित्रकला, धर्म, व्यायाम, शिक्षण, राज्यव्यवहार, इतिहास इत्यादी विविध विषयांचा परामर्श घेणारे त्यांचे लेख समाविष्ट आहेत.

नेमवसवचर्च व नेमव्यापाव (१९३८) व आहारविहिता शिक्षक (१९३९) ही त्यांची अन्य पुस्तके. दुर्धनमकरासारख्या व्यापार्याचा पुरस्कार करणास्त ते अग्रगण्य होते.

इतर येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अग्रेसर होते. या संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी केलेले मार्गण विचारप्रवर्तक आहे. पुण्याच्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची बाजू त्या जागेवर उभी आहे ती जागा औद्योगिकी परिषदेला दिली आहे. आपल्या संस्थानात त्यांनी पुरोगामी स्वभाव्या काही सुधारणा करण्यावर उपक्रमही केला होता. जुव्या-नव्याचा समतल वावरारे एक उपक्रमहीच, महाराष्ट्रीय सत्त्वानिक या नात्यानेही पंतप्रतिनिधीचे नाव आकर्षून घेतले आहे.

पटवर्धन, काशिनाथ नागपण : ०० विनोदी : ०० नाटकी :

(ज. १८७८-मृ. १७ ऑक्टोबर, १९०८, सामगाव). टीकाकार, आरंभी ब्रह्मवादी तेंपहारा येथे अन्को बर्नास्युत्तर झालेचे हेडमास्तर, नंतर सामगाव येथे नायब सहायदार, प्रेगने येन उमेदीत मृत.

त्यांनी 'विनोदी' ह्या मागाने मासिक मनोरंजनात 'विनोदलहरी' लिहिल्या; तथापि 'नाटकी' या नावाने त्यांनी नंतर लिहिलेले नाटकांचे तारे विशेष मागले. त्यांच्या 'नाटकी' बरून गडकनांनी 'बवाई नाटकी' हे नाव चारण केले होते. 'नाट्यगुरू' (मनोरंजन, नोव्हेंबर, १९०८) हा त्यांचा अखेरचा लेख. ही लेखमाला त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध झाली. नाटकांचे तारे या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती १९१४ सालीच काढावी लागली. पुस्तकाला जोडलेल्या श्रीपाद कृष्ण भोवदकरांच्या गुणमात्रक, प्रथमापर प्रस्तावनेवरून पटवर्धनांच्या विनोद बुद्धीची व विनोद निर्मितिसमयेची कल्पना येते. ह्या नाट्यविषयक लेखमालेत नदी-सुप्रधारापासून नायक-संयनायकांच्या ठरीवपणावर, नद्यांच्या उपयोजनावर, ठराविक छापाच्या सत्ताधिन नाटकावर, नाटक मंडळ्यावर, नाटकगृहावर, राष्ट्रीय विरंगली व हास्यासुद्धा आग्रह टिपून, उपहासप्रचुर व विनोदपूर्ण टीका केली आहे. पटवर्धनांनी लिहिलेल्या महाराष्ट्राचा संवत्संहिता ह्या नाटकाच्या १९०८ साली बरीच मिळाले होते.

पा. ना. नागपण, म. ना. नागपण

पटवर्धन, (सर) गंगाधरराय गणेश : (ज. १८९८, बारापती-मृ. २१ डिसेंबर, १९३९). माध्यिकाविययक प्रभाचे लेखक. १८७५ मध्ये मिरज संस्थानच्या अधिपतींनी त्यांना दत्तक घेतले. कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलात शिक्षण. १८८७ सालापासून मिरज संस्थानचे राजे. इमामदिन ह्या प्रस्तात मलाकून त्यांनी मुस्लीचे पडे घेतले. १९१५ साली मुंबई येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. 'व्यापार' मासिकातून स्फुट लेखन. 'महाविद्यालय' खंड १ व २ (१९०९), 'मीमलेनी कुल्ली' नाय १ (१९२०) नाय २ (१९२१) यांदात प्रसिद्ध. पहिल्या खंडाचे इंग्रजीतून मागांतर झाले आहे.

००० इरिचड आराल, म. ना. नागपण

पटवर्धन, पांडुरंग नरसिंह : (ज. १५ जानेवारी, १८८९-मृ. ९ जुलै, १९२१). इतिहाससंशोधक. शिक्षण अहमदनगर येथे मेडिकलरथत. काही दिवस सरकारी नोकरी. त्यानंतर गववहादूर पटवर्धन ह्याचे कडे मुल्ययारी.

त्यांनी राष्ट्रविलेही हे वर्तमानपत्र काही महिने चालविले. त्यांचे इतिहाससंशोधनात्मक सुमारे ७५ स्फुटलेख प्रसिद्ध आहेत. 'जुलै'च्या वलर (१९२०) हे त्यांचे संपादित पुस्तक. 'लॉट' ह्याने कारशी वलरीचे १७९४ चात्री इमजी भाषांतर केले होते; त्यांचे हे मराठी भाषांतर.

००० म. ना. नागपण

म. ना. नागपण

पटवर्धन, माधव शंकर : ० माधव जयिवन : ० लिट्. मा. ना. ० एम. अर्थिकतः (ज. २१ जानेवारी, १८९४, बडोदे-मृ. २९ नोव्हेंबर, १९३९, पुणे). कवी, स्वहकाय निर्माते, कोशकार, छंदोस्वनाकार, नायवकार, भाषागुद्धीचे पुरस्कर्ते व प्रचारक. 'रसिकिण मंडळ'चे प्रमुख सदस्य. मासमिक मराठी शिक्षण आगळट (मि. पुणे) येथे. नंतरचे एम.ए. (काली) पर्यंतचे शिक्षण बडोदे येथे. काही वर्षे शिक्षक म्हणून काम केल्यानंतर पुण्यात कार्युसन कॉलेज आणि कोल्हापुरात राजाराम कॉलेज येथे कारकीचे प्राध्यापक. वृद्धाभ्यासा संग्रहाई गडक (लीकाई-पटवर्धन) ह्यांच्याशी २९ मे, १९२८ रोजी विवाह. छंदो-रचना वा प्रचाला मुंबई विद्यापीठाची डी.लिट्. (१९३९) ही पदवी. या पदवीचा पहिला मान मराठीत मिळविला तो माधवराय पटवर्धन यांनी. कळगाव येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्षही होते (१९३९). स्वकाळात माधवरायांचे व्यक्तिच वादळी ठरवामुळे त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्यावर तीन-चार परिश्रमंथ लिहिले गेले आहेत. महाराष्ट्रात त्यांच्या कवितेपेक्षाही त्यांच्या चरित्राची सर्वाधिक प्रमाणात आहे.

माधवराय पटवर्धनांचे बाह्यमयी कार्य विविध स्वरूपाचे असून त्यांचे दोन वर्ग करता येतील. एक काव्यरचना व दुसरे काव्येतर लेखन. माधवरायांनी स्फुट व दीर्घ अशी दोन्ही प्रकारची काव्यरचना केली आहे. त्यांची पहिली उपलब्ध कविता १९०९ मधील आहे. तेव्हास पर्यंत त्यांचे काव्यलेखन चालू होतं. वडोदे येथील आलाब्यात वि. द. पाटे प्रभूनी समकथीन, समहृतीच्या स्नेहाच्या संगतीत त्यांच्या कवितांची बराच साडी व कविवर्य चंद्रशेखर ह्यांच्या सहवासात त्यांच्यावर इष्ट असा संस्कार पडला. 'काव्यरानावली'तील (जुलै, १९१९) 'शिक्षिका'ची पुढे (ज्यनरंजन क. ११) ही त्यांची पहिली प्रकाशित कविता. पटवर्धनांच्या एकूण स्फुट कविता सुमारे ३७५ आहेत. त्यांपैकी ३५० कविता संग्रहित आहेत. काही थोड्या प्रकाशित पण असंग्रहित आहेत. 'गजल'जली (१९३३), 'रचनरंजन' (१९३४), 'मधुलहरी' व इतर कविता (निधनोत्तर १९४०) हे त्यांच्या स्फुट कवितांचे संग्रह. 'रचनरंजन' आणि 'मधुलहरी' व इतर कविता वा दोन संग्रहात त्यांच्या मातृकविता समाविष्ट झाल्या आहेत. पटवर्धनांच्या काव्यलेखनाची प्रमुख प्रेरणा प्रेमानुभूतीच्या आत्मप्रकटीकरण्याची आहे. गोविंदामनानंतर 'प्रेमाचे शाहीर' या पदवीवर माधव जयिवन यांचाच निर्विवादपणे हक स्थापन झाला आहे.

१९११ ते १९१८ या मार्गभिका काळातील त्यांच्या कवितेवर रे. टिळक, गोविंदामन, बालकवी यांचा प्रभाव आहे. मान १९१९ पासून त्यांच्या कवितेला वेगळे बळण लागत गेले. वैयक्तिक स्वप्नरंजनातून व स्वतःच्या मुलतुलाच्या कोषातून बाहेर पडून आनुग्याला नवा आकार देण्याची त्यांची घडपड सुरू झाली.

'गजल'जली या संग्रहातील गजलांच्या द्वारा पटवर्धनांनी मराठी कवितेत एक नवीन नृस कड केले. ह्या संग्रहातील निदान पाऊणशे गजल प्रीतिभावनेशी निगडित आहेत. मुक्त; धुव तरीही उच्छ्वल नवलेल्या उत्कट, समर्पणशील प्रीतिभावनेचे मराठी कवितेला व रसिकांना तो वेळपर्यंत अनोखे असे दर्शन त्यांनी या गजलातून घडवले आहे.

पटवर्धनांची विरहकवित (१९२६), सुधारक (१९२८) आणि नकुललहकार (१९२९) ही तीन दीर्घकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. तुटलेले दुणे (१९३८) ह्या काव्यसंग्रहातील सुनिर्वाची भाळा म्हणजेही एक दीर्घकाव्यच आहे. पटवर्धनांनी उमरावल्यामच्या कव्यांनी तीन वेळा तीन प्रकारांनी. भाषांतरे केली. एप्रिल, १९२८ ते ऑक्टोबर, १९३१ ह्या सुमारे साडेतीन वर्षांच्या काळात त्यांनी हा योजनाबद्ध प्रकल्प पूर्ण केला. उमरावल्यामच्या कव्या (१९२९) हे उमरावल्यामच्या मुळ परिचयन कव्याच्या अनुवादाचे पुस्तक आहे. उमरावल्यामच्या ५२४

मराठीची निवड कवने त्यांनी हे माघांतर केले. ह्या माघांतराची टीका-कारांनी योग्य दखल घेतली नाही म्हणून आणि आपल्या माघांतर-विषयक प्रतीचे प्रात्यक्षिक देण्यासाठी पटवर्धनांनी 'फिदोरेखने' 'Rubaiyat of Omar Khayyam' या नावाने उपमरकस्यामच्या स्वरूपाचे जे इंग्रजीत प्रसिद्ध केले त्याचे हाडकवण (१९११) या नावाने माघांतर केले. पुढे मधुकर (१९४०) ह्या नावाने फिदोरेखने संस्कारित केलेल्या चौथ्या आवृत्तीचे त्यांनी माघांतर केले.

माधव जूलियन' यांच्या सप्रथम कवितांचे संकलन व संपादन प्रा. रा. भी. जोग, डॉ. व. न. गोखले आणि डॉ. सु. रा. जुनेकर यांनी 'सप्रथम माधव जूलियन' या नावाने केले आहे (१९७७).

काव्यनिर्मितीबरोबरच माधवराव पटवर्धनांनी काव्यविचारही केला आहे. 'काव्यविचार' (१९४७) व 'काव्यचिंतना' (१९९४) ह्या दोन संग्रहांत त्यांचे साहित्यसमीक्षणात्मक आणि साहित्य धर्मपर्याप्तक काही लेख संकलित केले आहेत. त्यांचे टीकाकेतन मुख्यतः आधुनिक कवी आणि कविता ह्यांच्या संबंधात आहे.

लघोरचना' (१९१७) हा त्यांचा मौलिक व पांडित्यपूर्ण असा संशोधनरमक ग्रंथ. 'एक हजार चुले', 'दोनशेसाठ जाती व त्रेपल छंद' एवढ्या पथरचनविषयक तत्त्वज्ञी या ग्रंथात मांडणी करण्यात आली आहे. या ग्रंथाच्या मौलिकतेमुळे मुंबई विद्यापीठाचे पटवर्धनांना तत्पूर्वी मराठीत फोणालाही न मिळालेली डी.लिट. ही पदवी ते जून त्यांचा गौरव केला. '१९३३'च्या 'नाशिक' येथील 'कविसंमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. १९३४ मध्ये बंदाचे वेळे भलेल्या साहित्यसंमेलनातर्गत कविशाखेचे ते अध्यक्ष होते. पुढे दोन वर्षांनी (१९३९) ते जळगाव येथे भरलेल्या साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष होते.

फार्सी-मराठी-कोश' (१९२५) हे त्यांचे आणखी एक महत्वाचे कार्य. 'ऐतिहासिक साहित्य' व 'कागदपत्रे' याचावयाला प्रत्यक्षपणे उपयोगी ठरणाऱ्या म्हणून त्यांनी हा कोश तयार केला. अशा प्रकारचा मराठीतील हा पहिलाच कोश होय. जन्मभर फार्सीचे अभ्ययन करूनही त्यांनी भाषाशुद्धीच्या बाबतीला सक्रिय पाठिंबा दिला. 'भाषाशुद्धी-मित्र' (१९३८) या भाषाशुद्धीसाठी त्यांचे लेख व भाषणे ह्यांचा संग्रह. निविमुधारणाविषयीचे त्यांचे लेखन १९२१ पासूनच चालू होते.

माधवरायांनी केलेले आणखी महत्वाचे कार्य म्हणजे त्यांनी केलेले भा. रा. तांबे यांच्या कवितांचे संकलन-संपादन. उल्हाड संपादनाच्या हा एक नमुना मानला जातो. त्यांनी इंग्रजीतूनही काही लेखन केले आहे.

संदर्भ : (१) संकर केशव कानेटकर, 'स्वानुभूती', जूलियन प्रका., पुणे, १९९५. (२) नं. वे. जालोजकर, 'माधव जूलियन', 'डॉ. माधव जि. पटवर्धन', स्वस्तिक प्रकाशित, हाऊस, मुंबई, १९५९. (३) डॉ. व. न. गोखले, 'डॉ. पटवर्धन ऊर्फ माधव जूलियन', जीव, मुंबई, १९७८. (४) डॉ. सु. रा. जुनेकर, 'माधवराव पटवर्धन', बाळमनस, पौर्व, मुंबई, १९७३. (५) सीताबाई पटवर्धन, 'जामनी अकरा वर्षे', व. ना. माती प्रकाशन, पुणे, १९४५.

पटवर्धन, रामचंद्र विनायक ऊर्फ बाबासाहेब : (ज. १८७४-मृ. ४ फेब्रुवारी, १९४९). वेदान्ताचे अभ्यासक; वेदांचे भाषांतर-कार व व्योतिष विषयाचे लेखक. जामनी विनायक रामचंद्र पटवर्धनांचे निरंजीव, बी.ए., एल्एस्.पी. बकौल.

ह्यांनी सुविशेष (१९०८-०९) मासिक काही काळ चालविले, त्यातून ऋग्वेदाच्या सात मंडळांतील काही सूक्तांचे भाषांतर प्रसिद्ध झाल्यावर मासिक बंद पडले (१९१५). पुढे संपूर्ण ऋग्वेदाचे भाषांतर (सुविशेष खंड १, २, ३; मंडळे १-१०) प्रसिद्ध केले (१९४२). त्यांचे प्रतिपादन असे आहे की, 'अनेकात एकत्व पाहणे व एकत्वात

अनेकत्व पाहणे' या भारतीय समकृतीच्या वेदिग्रंथाचे उगमग्राम, तत्वे हेच आहे.

पं.रेव. उपविषय : मूळ व मराठी भाषांतर (१९१३), माघांतर (१९१६), भाषांतरापासून विरचित आयुर्वेद-प्रकाश (१९२५), 'आचार्य ज्योतिष' (१९२३), भारतीय वेदचतुर्वेदी अभ्यास, 'सुर्वेसिद्धी' (१९३७) ही त्यांची महत्वाची पुस्तके. 'पटवर्धन हे टिळक-पक्षांगाचे पुरस्कर्ते होते.

प. रा. भी. जोग, डॉ. व. ना. माती

पटवर्धन, सीताबाई माधवराव : (ज. १५ ऑगस्ट, १९०८-मृ. ७ मे, १९४९). आठवणी-लेखिका. सीताबाई ह्या कर्ते सुधारक बाबासाहेब गडह पाण्या कन्या आणि डॉ. माधवराव पटवर्धन (माधव जूलियन) यांच्या पत्नी. जी.ए. (महिला विद्यापीठ).

जामनी अकरा वर्षे (१९४५) ह्या पुस्तकात सीताबाईंनी माधवरावांच्या सहजीवनाचा आलेख काढला आहे. माधवरावांच्या अनेक-पदवी व्यक्तिमत्त्वाचे पदर हलक्या हाताने उलगडण्याचा प्रयत्न त्यात केला आहे. सीताबाईंच्या विवाह माधवरावांशी १९२८ साली झाला. एकमेकांचे स्वभाव, जीवनाकांक्षा व आयुष्यक्रमविषयीचे विचार परिष्क झाल्यावर विवाह होऊनही आरंभी दोघांत संघर्ष निर्माण झाला. पुढे दोघांनीही एकमेकांना सहानुभूतिपूर्वक समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत अखेरच्या काळात सामंजस्यवाचे, सुख-समाधानाचे वातावरण निर्माण केले. सीताबाईंनी ह्या सान्या जीवनपटाचे वर्णन पद्धतिना माधवरावांचे जे चित्र रेखाटले ते जिह्यातून, अभ्यासकांना उपयुक्त आहे. प्रसिद्ध आत्मकथनाच्या हद्दीने जामनी अकरा वर्षे हे एक मराठीतील महत्वाचे पुस्तक आहे.

सुभवा सवनीस, व. ना. माती

संदर्भ : डॉ. व. ना. गोखले : (१) 'डॉ. पटवर्धन ऊर्फ माधव जूलियन'. (२) 'एका चिन्हाचे चरित्र'

पटवर्धन, बामुदेव बळवंत : ० वसंत : (ज. १५ मे, १८७०, तातारा-मृ. २६ ऑक्टोबर, १९२३). कवी व काव्यसमीक्षक. प्राथमिक शिक्षण सातान्यास व माध्यमिक उच्च शिक्षण नागपूर येथे. बी.ए. (कलकत्ता विद्यापीठ, १८९३). शिक्षक असताना केशवमुत आणि रेव्हरंड टिळक यांचेशी मैत्री व सहवास. 'वसंत' या दोषण नावाने कविता-लेखन. पदवीधर होऊन पुण्यास प्रथम म्यु इंग्लिश स्कूलमध्ये, शिक्षक व नंतर फर्ग्युसन कॉलेजात इंग्रजीचे प्राध्यापक. नव्या-जुन्या साहित्याचे मर्मज्ञ पंडित.

काव्य आणि काव्योदय (१९०९) ह्या ह्यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ. ह्या ग्रंथात त्यांनी काव्याच्या सर्वर्भात काही प्रभांची चर्चा केली आहे. मराठीतील आधुनिक साहित्य तात्विकवेचनाला खराखुरा प्रारंभ प्रस्तुत ग्रंथाने झाला, असे म्हटले जाते. काव्योदय आणि भौतिक व मानवी परिस्थिती यातील परस्पर संबंध त्यांनी यातून स्पष्ट केला आहे. मराठीतील काव्यदाहप्रथम प्रामुख्याने निवृत्तिपर बनण्याला महाराष्ट्राची अखिर राजकीय परिस्थिती कारणीभूत आहे असे त्यांचे मत आहे. या ग्रंथात त्यांनी केलेले प्रतिभेच्या छत्राचे वर्णन अत्यंत प्रामाणिक व सूक्ष्म आहे.

१९१७ साली मुंबई विद्यापीठातर्फे महाराष्ट्रातील भक्तिमार्गीय संत, त्यांचे वाङ्मय व कार्य' या विषयावर पटवर्धनांनी 'इंग्रजीतून सात व्याख्याने' विरचन फायरलॉजिकल लेक्चर्स' या मालेतून दिली. त्यातील सहा व्याख्यानांचा मराठी अनुवाद 'मासिक मनोरंजन'मध्ये प्रसिद्ध झाला; या व्याख्यानांतून त्यांनी काही नवे विचार मांडले आहेत. राजकीय मूळतत्त्वे (१८९६) हा हेची सिंगविकच्या ग्रंथाचा अनुवाद आणि शिक्षण, शिक्षक, पद्धतीचा अभ्यासक्रम (१९०६) हे स्वतंत्र पुस्तक, ही त्यांची अन्य ग्रंथनिर्मिती. नाट्य-छटाकार दिवाकरांना 'नाट्यछटा' हा नवीन वाङ्मयप्रकार लिहिण्याची

प्रकाश पटवर्धनांनी दिवली असून 'नाट्यमंडळा' हे नावही त्यांनीच मुंबयिले होते.

पं. ज. बापूराव, व. ना. लोदी

० पद्मे बापूराव : पद्मा कुलकर्णी, आधार कुण

पद्मवळा, मुकाराम तात्या : ० पद्म हिंदू : (ज. १८११, बदावरे, जि. रत्नागिरी-मृ. १ जून, १८९८). जामिनेदविनेकरावर या प्रसिद्ध ग्रंथाचे कर्ते. संतांच्या अभंग बाह्यभाषे मकरक व प्रकाशक.

'गवई मनी हाळे'त इंग्रजीचे शिक्षण. येथी व्यापून भागीदार घेऊन व्यापार कसकनेने करणारे पहिले हिंदी व्यापारी. १८८० साली ते धिआमिफिकम सोलावटीचे समामद हाळे. धिआमिफिकमबरोबरच हिंदुधर्मशास्त्राचाही त्यांचा दुसरा अभ्यास होता.

त्यांनी 'तायविनेक' छापल्याना मुळ करून लक्ष्मण बर्मप्रथ, बापूरी संतांच्या अभंगगाथा, काही इंग्रजी ग्रंथ असे बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध केले. हिंदुधर्माच्या चिंतनावूनच जामिनेदविनेकरावर (१८९१) हा त्यांचा ग्रंथ लिहला. तो त्यांनी 'एक हिंदू' हे टोपणनाव घेऊन लिहिला. या ग्रंथाच्या १८८४ पर्यंत तीन आवृत्त्या (१८९१, १८९५, १८८४) निघाव्या. वेदोत्तर काळात धर्माधिकारी जे ब्राह्मण त्यांनी केवळ स्वार्थाकडे लक्ष देऊन वर्णावरून जाती करण्याचा प्रयत्न केला असावा, असे म्हणण्यात शास्त्रात आधार सापडतात; असा निष्कर्ष या ग्रंथात काढण्यात आलेला आहे. मुकारामबाबा आणि त्यांचे शिष्य पांचवा अभंगगाथा भाग, भाग १, भाग २ (१८८९) हे सफल व अधिकांश महाराष्ट्राच्या अभंगगाथा भाग (१९०१) हे संपादन ही त्यांची आणखी दोन महत्त्वपूर्ण प्रकाशने.

उषा शाळकर, के. ए. चोपदार

० पतितपावनदास : पद्मा देव, केशव मारायण

० पद्मविहारी : पद्मा जोशी, रघुनाथ गणेश

पद्मनजी, बाबा : ० मुळे, बा. व. : (ज. मे, १८१९, वेळगाव-मृ. २९ ऑगस्ट, १९०९). पहिले मराठी कादंबरीकार, आत्मचरित्र-लेखक, कोशकार व संपादक. ह्याचे शिक्षण खिस्ती शाळांमून झाले. आरंभी खिस्ती शिक्षकांनी हिंदुधर्मावर केलेली टीका जाणाना कचत नसे. पण नंतर (१८५४) त्यांनी खिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. आयुष्य खिस्ती धर्मप्रचारार्थ वेचले.

त्यांनी वमुनापर्यंतक अथवा हिंदुस्थानातील विचारांच्या स्थितीचे निरूपण (१८५७) ही कादंबरी विशेष प्रसिद्ध आहे. मराठीतील पहिली स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी म्हणून तिला ऐतिहासिक महत्त्व आहे. मात्र त्यांची भूमिका कादंबरीकाराची नवून खिस्ती धर्मप्रचारकाची व समाजसुधारकाची होती. वमुना ही या कादंबरीची नायिका. ती शेवटी खिस्ती होते व एका खिस्ती घरगुती तिचा पुनर्विवाह होतो, असे या कादंबरीत दाखविले आहे. मराठीतील ही पहिली बास्तववादी कादंबरी. अण्णोदण (१८८८) हे पद्मनजीचे आत्मचरित्र. आपल्या मनात राहून आलेल्या धार्मिक कांठांची इकीकट त्यांनी येथे प्रांजळपणे सांगितली आहे. अनुभव-संग्रह भाग १ (१८९४) व भाग २ (१९०४) यांमूनही त्यांनी आपली जीवनकथा प्रगट केली आहे. त्यांचे आत्मचरित्र म्हणजे तत्कालीन पन्नास वर्षांच्या सामाजिक इतिहासाचे चित्रण होय. बरील पुस्तकालेखीज त्यांची विविध प्रकारची सुमारे शंभराच्यावर पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. 'नेत्रोलिपनची सुरुवाती' हे त्यांचे पुस्तक एका इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर असून ते बाबा पद्मनजींच्या बयाच्या सतराव्या वर्षी (१८५९) प्रसिद्ध झाले. सध-रत्नागिरी (१८९०), मराठी-इंग्रजी कोश (१८९३), इंग्रजी-मराठी कोश (१८९३), संस्कृत-मराठी कोश (१८९३) हे त्यांचे चार कोशग्रंथ. सध-रत्नागिरीत एकेका शब्दाचे अनेक पर्यायी समानार्थक शब्द आढळतात.

हिंदुधर्माचे लक्ष (भाग १-१८९३ व भाग २-१८८४) हा ८३६ पद्यांचा त्यांचा ग्रंथ. वेद, दशाने, धर्मशास्त्रे, पुराणे, जातकर्म, संस्कार, आभय, जियेनेमिथिक कर्म, देव-देवते, तीर्थ, जात्रा, भूत-पिशाच, देवकृती, हाकुन, मुहूर्त इत्यादी विषयांची वस्तुविषय माहिती या ग्रंथात दिलेली आहे. हिंदुलोकांच्या सत्ताविषयी विचार (१८५३), धर्मविचार-निवेदन बोध (१८५४), कुटुंबसुधारना (१८५५), धर्मप्रवचना (१८९०), शाळाकरिता महाराष्ट्र-देशाचा संक्षिप्त इतिहास (१८९९) ही त्यांची काही अन्य पुस्तके. खिस्ती धर्म-प्रचारासाठीही त्यांनी केलेले केले आहे. खिस्ती लोकांचे कर्तव्य-सार (१८५९), नव्या करारावरील डीका, भाग-१ (१८७४) व भाग-२ (१८७७) इत्यादी पुस्तके या संदर्भात उल्लेखनीय. नव्या करारावरील त्यांचा ग्रंथ सुमारे १,४०० पद्यांचा असून त्यात नव्या करार व त्यावरील स्वधीकरणात्मक व विचारात्मक डीका आहेत. किथेक ठिकाणी वेद, उपनिषदे, गीता, पुराणे, शानेश्वरी, मुकाराम-गाथा, दासबोध इत्यादी ग्रंथांतील उतारे समर्थनार्थ व विरोधार्थ दिलेले आहेत. खिस्ती धर्मप्रचारासाठी निघालेल्या 'उपःप्रभा', 'संस्कृतीपिका', 'सत्यवादी', 'देव्यदर्शक पत्रिका' इत्यादी नियत-कालिकांचे संपादन व 'ज्ञानोदय' मधून सतत पन्नास वर्षे खिस्तीधर्म-प्रचारकाचे कार्य यांनी केले.

व. ना. बोध, व. ना. लोदी

पद्मे, शंकर दाजीशास्त्री : ० पिनाकी : ० भ्रमर : ० शंकर : (ज. १८९७-मृ. ३० मार्च, १९०९, प्रयाग), आयुर्वेदावरील ग्रंथांचे संग्राहक व प्रकाशक, लेखक व कादंबरीकार.

त्यांनी राजनेत्र (१८८३) व आर्यविषय (१८८८) ही दोन वैद्यक विषयांची व पारतप्यने अशी तीन धार्मिक कादंबरी, वैद्यक शास्त्रावरील त्यांनी प्रकाशित केलेल्या अनेक ग्रंथांपैकी आयुर्वेदविषय भाग १ ते ८ (१८९२ ते १९००), मनोवैद्य विषय भाग १ ते ७ (१८९३), चरक संहिता भाग १ ते १४, वाळरोग भिक्किसासार, पारमथ भाग १-२ इत्यादी ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. 'सद्गुण आणि आदर्श विचारांचे विव्दर्शन' करण्याच्या हेतूने त्यांनी सुंदराबाई अथवा साध्वी जी करिच आणि ऐतज्यालिक कंकण अथवा नदन-चंद्रिका आणि रत्नकांत (१८८८) ह्या दोन कादंबऱ्याही लिहिल्या आहेत. 'पिनाकी', 'भ्रमर', 'शंकर' या नावांनीही त्यांनी विविध प्रकारचे लेखन केले आहे. वैद्यकशेस्त्रातील त्यांच्या मौलिक कामगिरीबद्दल शारदापीठाच्या शंकराचार्यांनी 'आयुर्वेदमहोपाध्याय' या पदवीने त्यांचा गौरव केला होता.

विजयी कांदवीकर, व. ना. लोदी

परळकर, लक्ष्मण विनायक : (ज. २२ नोव्हेंबर, १८७१, मुंबई-मृ. ७ मे, १९५१). संतबाह्मण्यांचे अभ्यासक, अनुवादक आणि चरित्रकार. शिक्षण बी.ए., एल्.एल.बी. व्यवसाय सॉलिसिटरचा. दोन वर्षे बंगालमध्ये वास्तव्य.

बंगालातील वास्तव्यात तरुण परळकरावर ब्राह्मसमाजाच्या विचारांचा प्रभाव पडला. त्यांनी देवेंद्रनाथच्या चरित्राचे ह्या बंगाली ग्रंथाचा मराठी अनुवाद केला (१९५०). बंगाली कवी नवीनचंद्र सेन ह्यांच्या ईश्वर गुणवर्णनात्मक चार कवितांचे गद्य अनुवादही केले. सामाजील त्यांची भूमिका वाचकांची मने उदार व्हावी, त्यांच्या धार्मिक इतोळा योग्य बळग लागावे, ही होती. फटफळपणे, पाखंडमतांचे खंडन करून देणारा मुकाराम त्यांना अवलंबावा वाटल्याने त्यांनी मुकारामचरित्र (१९४६) लिहिले. मराठी संघ आणि मराठी राज्याची स्थापना (१९३१) ह्या ग्रंथात त्यांनी रामदासांचे विचारविश्व मुकारामपेक्षा प्रतिगामी होते, असे प्रतिपादन केले. बापू नवीनचंद्र सेन यांच्या

यांनी कुतूबखान रचलेली जीवमनावादान अथवा आर्षे अना-
र्षेची प्रकीर्तन (१९२६) ही कादंबरी, महान मोह (१९२७)
हे चारित्र्य चित्रण अथवा 'ओरेंज क्विथिओसिटी गॉप'चे भाषांतर.
राष्ट्रवादात्मक भाषांतर परिकल्प (१९३०) हा इतिहास, संतपरिचरन
(१९३२) व संत तुळसीदास गोस्वामी (१९५०) ही नाटके,
अष्टमहाकाव्य (१९४१), हिंदुधर्मपरिचर (१९४४) ही त्यांची हस्त
पुस्तके. याशिवाय 'विधिविज्ञानवित्सार', 'नवयुग', 'कलिका',
'सुधापत्रिका' आदी नियतकालिकांतून त्यांचे वर्षविषयक, बुद्धिनिष्ठ
व पुरोगामी विचार मांडणारे केल प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांचे अन्य
ग्रंथेकडून : महाराष्ट्र गीर्वाणी शिक्षण (१९३१); चार्मिंगीमीना
(१९४८), परलोकप्रकाश सत्कारधर्म (१९४८), परलोक म. वि.-
कथागुच्छ (१९२६), लसी सावित्री (१९५०).

हरिवंश चोरान, म. ना. भाटी

परांजपे, गंगाधर बाळकृष्ण : (ज. १८९८-मृ. १४ सप्टेंबर,
१९१०). वेद्यकातील आहार आणि आरोग्यशास्त्रविषयक ग्रंथांचे कर्ते.
प्राथमिक शिक्षण मुंबईस व इंग्रजी शिक्षण पुणे येथे. ते बंडांशाचे
एल्.एम. बॅच एम. होते. ते मेडिकल ओपिजियन पत्राचे चालक होते.
त्यांनी 'गायकवाड सरकारच्या' ग्रंथमालेसाठी आहार-मीमांसा
(१८९८), व रोगाची लुभूषा आणि आरोग्यशास्त्र (१९०१)
हे दोन ग्रंथ तयार केले. आहार-मीमांसा हा आहारशास्त्राचे
विल्लाराने विवेचन करणारा मराठीतला पहिलाच ग्रंथ म्हणून विशेष
महत्त्वाचा आहे.

महिनी काटकीकर, कं. ए. पातवार

परांजपे, सरदार रामचंद्र : (ज. १८९२-मृ. १९१४). चरित्र-
लेखक. मध्यप्रांत शाळाशास्त्रात नोकरी. बालस्य अमरावती येथे.
बंगाली भाषेचे ज्ञानकार.

हांचा अभिप्राय रामकृष्ण परमहंसदेव यांचे चरित्र हा विस्तृत
चरित्रग्रंथ (पहिला भाग, १९२१ व दुसरा भाग, १९२५) प्रसिद्ध
आहे. अज्ञा आणि विवेचकता या दोन्ही दृष्टींनी हा चरित्रग्रंथ त्यागला
हाला आहे.

म. वि. कवितकर, मोनल निमळ

परांजपे, यशवंत खिड्डल : (ज. ११ सप्टेंबर, १८९२, पुणे-मृ. १७
जुलै, १९५४, पुणे). संतसाहित्याचे एक अभ्यासक. १९१० साली
पी.ए. शास्त्रावर मॅट्रिकरी अकाऊंट लायात नोकरी. बंडांच्या ५७ व्या
वर्षी सेवानिवृत्त झाल्यावर एम्.ए.ची मराठी व संस्कृत विषय घेऊन
परीक्षा उत्तीर्ण. 'योगवासिष्ठाचे मराठी संतकवीवर झालेले परिणाम' हा
यांचा डॉक्टरेटसाठी लिहिलेला ग्रंथ. परंतु डॉक्टरेट मिळाल्याचे जाहीर
होण्यापूर्वीच त्यांचे देहावसान झाले. हाच ग्रंथ योगवासिष्ठ आणि
संतवासिष्ठ (१९५५) या नावाने पुढे प्रसिद्ध झाला. 'योगवासिष्ठा'
नामक तत्त्वज्ञानाशी संबंधित अशा प्राचीन संतकवितेचा सविस्तर
परिचय करून देणारा मराठीतला हा पहिलाच ग्रंथ असल्याने या
ग्रंथाचे विशेष महत्त्व आहे.

हरिवंश चोरान, कं. ए. पातवार

परांजपे, शिवराम महादेव : (ज. १७ जून, १८९४, महाड-मृ.
२० सप्टेंबर, १९२९, पुणे). नामांकित वक्ता, कर्डा पत्रकार, वक्ता-
कुशल नाटककार आणि काळ पत्राचे संपादक, काळकर्ते इत्यादी
नात्यांनी ते प्रसिद्ध आहेत. शिक्षण महाड, रत्नागिरी आणि पुणे येथे.
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगकर, लो. टिळक बांसारखी मंडळी त्यांना
शिक्षक म्हणून लाभली. एम्.ए. (१८९५)-संस्कृत; 'माला वेदान्त'
विजेते, डेकन कॉलेजमधून एम्.ए. झाले. पुढे काही काळ ते पुण्याच्या
माथे हायस्कूलच्या महाराष्ट्र कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक होते. पण
त्वक्कर कॉलेजचा राजीनामा देऊन प्रबोधक राजकीय अंगाने पुराण

सांगण्याचा नवाउपक्रम त्यांनी सुरू केला. १८९८ साली, २५ मार्च
रोजी गुढीपाडव्याच्या मुमुक्षुर्तार त्यांनी काळ पत्र सुरू केले. ब्रिटिश
सरकारविरोधी जहाल धोरण सडन न झाल्यामुळे मुंबई सरकारने १९०८
साली काळपत्र खटला भरला व शिवरामपंताना एकोणीस महिन्यांची
शिक्षा ठोठावली. ते मुद्दन आस्थावर १९१० साली काळकडून दहा
हजार वर्षांचा जामीन मागण्यात आला. या आपत्तीमुळे हे पत्र
त्यांना बंद करावे लागले. १९१० ते १९२० या काळात त्यांनी बरेच
ग्रंथलेखन केले. लो. टिळकांच्या निधनानंतर त्यांनी म. गीर्वाणीचे अनु-
यायित्व पत्करले. १९२० नंतर त्यांनी गीर्वाणाच्या व त्यादीच्या
स्वीकार केला. १९२० मध्ये त्यांनी एकराज्य साप्ताहिक सुरू केले
व त्यात गीर्वाणा खडबडीचा पुरस्कार केला. १९२२ मध्ये त्यांच्या
५८ व्या वर्षी त्यांना मुळशी प्रकल्पी सहा महिन्यांचा मुदंगवास
पत्करावा लागला. हद्दावकाळामुळे त्यांनी एकराज्य हे साप्ताहिक व
छापखाना शंकरराव देव यांच्या स्वाधीन केला व राजकारणातून आपले
अंग काढून घेतले. १९२९ साली बेळगाव येथे भरलेल्या मराठी
साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. त्यात त्यांनी मराठीचा जोरदार
पुरस्कार केला.

शिवरामपंतांच्या साहित्यात निबंध, नाटके, कथाकादंबरी, तर्कसंग्रह,
अर्थसंग्रह यासारखे ग्रंथ, पंगडांच्या सदायांचा इतिहास यांचा
समावेश होतो. यांपैकी काळातील निबंधक निबंध १ भाग १ ते १०
(१९००-०८) व साहित्यसंग्रह १ भाग १-२ (१९२२; १९२५)
हे ग्रंथ विशेष महत्त्वाचे आहेत. त्यांनी बाणभट्टांच्या 'कादंबरी' बरून
मगीन कादंबरी (१८९७) हे नाटक, भागाजीराव (१८९८,
मंजूबेच्या आधारे), रामवेवराव (१९०१), मीराबाई (१९०७-०८)
अशी भाषांतरित नाटके व बहिला पांडव अथवा महाराष्ट्री कर्ण
(१९११), मीराबाई (अपूर्ण) ही पौराणिक नाटके लिहिली. त्यांची
भाषांतरित नाटके शब्दशः भाषांतरित नसून स्वदेशी पेहराव खड-
बिल्ली रूपांतरे आहेत. तर्कसंग्रह व तर्कदीपिका (१८९९, १९१०)
व तर्कभाषा (१९०४) ही पुस्तके संस्कृतवरून भाषांतरित केली आहेत.
अर्थसंग्रह (१९२०) हा ग्रंथ अनेक मीमांसा ग्रंथांतील व्याय, अधि-
करणे, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष आदींचे सोपे व सविस्तर विवेचन करून
सिद्ध केलेला आहे. गोविंदाची गोष्ट (१९१८) आणि विध्यावल
(१९२४) या कादंबऱ्याही उल्लेखनीय असून यातील कथा अद्भुत-
रम्य, काव्यमय व खटकदार आहेत. फ्रेंच राज्यक्रांतीची वैचारिक
पार्श्वभूमी तयार केलेल्या रूसी या तत्त्वज्ञाच्या 'सोशल कॉन्ट्रॅक्ट' या
ग्रंथाचे त्यांनी भाषांतर केले आहे. काळ पत्र सुरू केल्यापासून
त्यांनी दहा वर्षांच्या काळात सुमारे हजार लेख लिहिले. पुढे त्यातील
२००-२२५ लेखांची निवड करून काळातील निबंधक-निबंधांचे
दहा भाग प्रसिद्ध झाले. काळ पत्राच्या जहालपणामुळे त्यांना
सरकारने शिक्षा ठोठावली व त्याखेवळी निबंधांचे हे १० खंड अस
करून डाकले. नाचकांच्या भावनांना आवाहन करण्याची मोठी शक्ती
या निबंधांत होती. स्वातंत्र्यलढ्याला ज्यांच्यामुळे अपाय होईल ते
सर्वच त्यांच्या उपहासाचे शिष्य झाले. आपले विचार परिणामकारक-
पणे ठसविण्यासाठी विनाद, व्याजोक्ती, वक्ताोक्ती, व्यजना व उपहास
यांचा त्यांनी पुरेपूर उपयोग करून घेतला आहे. त्यांची विद्वत्ता,
बहुभुतता, व्यासंग, खलंत देशाभिमान आणि प्रभावी व कल्पनारम्य,
काव्यमय शैली यांचा पानोपानी प्रत्यय येतो. महाराष्ट्राच्या राजकीय
जागृतीच्या आणि मराठी वृत्तपत्रांच्या इतिहासात त्यांचे स्थान स्वतंत्र
आणि अद्वितीय आहे.

उत्कट देशाभिमान, खलंत स्वातंत्र्याकोक्षा, भव्य व उत्तुंग कल्पना-

शक्ती आणि नाचकांच्या हृदयाला वेध लावणारी काव्यमयता या
गुणामुळे शिवरामपंतांचे निबंध, मनाची पकड घेतल्यापासून राहत

नाहीत. मागेकड आणि वकोतिकुवाक गव लेखनाचे एक नवंच पं
त्यांनी मराठी साहित्यात निर्माण केले.

विष्णुबाळी विष्णूकरीच्या निबनामुळे साठेले दुःख वर्णन
करण्यासाठी त्यांनी रचलेली कविता आणि तेकन कोलेजात असताना
त्या कोलेजाच्या वैयक्तिक प्रसिद्ध झालेले *आत्मचरित्र* हे लढकाम्य
(१९२४) ही त्यांची अन्य साहित्यनिर्मिती.

(व. ह. कुळकर्णी, के. ए. पोतवार; मुंबाईर मासिक)

परांजये, सदाशिव धामुदेव : (ज. १८७८-मृ. २६ ऑक्टोबर,
१९३९). बंदेशिष्यविषयक पुस्तकाचे लेखक व रसायनतज्ञ. टोफियां
(अपान) येथे औद्योगिक रसायनशास्त्राचे शिक्षण. सायनउत्पादन,
रसायनशास्त्र, विनकला इत्यादी क्षेत्रात वांनी कामे केली.

विषय : कलासतक (१९०१), अन्तरे (१९०८), काग
(१९१०), विवासांनी परगुनी बंदेश (१९२५-मु. आ.), व/रूचे
फॉर्मर (१९२७), वगणूचे फंदेश (१९३०), मिठाईचा बंदेश
(१९३०) ही वांनी लिहिलेली काही पुस्तके. औद्योगिक क्षेत्रात मराठी
तज्ञांनी पदार्पण करावे, उद्योग-व्यापार करण्यास प्रवृत्त व्हावे, या
हुत्तेने अल्प भांडवलावर करता येण्याजोग्या व्यवसायांची शास्त्रीय
माहिती देणारी ही पुस्तके आहेत. अपानी बोळी व विषी यांची
ओळख करून देणारे *अपानी भाषा* (१९०९) तसेच *हिंदुस्थानी
भाषाशिक्षक* (१९१८) हे हिंदीचा परिचय करून देणारे पुस्तकही
त्यांनी लिहिले आहे; ज्ञानाच्या दुर्भक्षित क्षेत्राकडे लक्ष वेधण्याच्या
भवर्मात या पुस्तकाचे महत्त्व आहे.

(व. ह. कुळकर्णी, के. ए. पोतवार)

परांजये, धीधर विष्णु : (ज. १८ ऑगस्ट, १८७१-उमरेड,
नासपूर-मृ. १८ नोव्हेंबर, १९४४). मोरोपंतकृत 'केकायलि'चे
टीकाकार व मोरोपंताचे चरित्रकार. समीक्षक भा. भी. परांजये यांचे
यहीन. माध्यमिक व उच्च शिक्षण नागपूर येथील नीलसिटी हायस्कूल
आणि प्रिंसिपल व विन्सॉप कॉलेज येथे. काही काळ त्याच कॉलेजात
अध्यापन.

नासपुरातील मुधारणाबाई शा. व. कोळटकर, हरि महादेव पंडित,
वा. दा. ओक यांच्या सहवासात आल्यानंतर पंडित व ओक यांच्याशी
हट स्नेहमय व जुळून परांजये हरि महादेव पंडितांच्या 'देशसेवका'त
लेख लिहून लागले. तसेच वा. दा. ओक यांच्या 'काव्यसंग्रहा' करिता
प्राचीन काव्यावर टीपा लिहून देण्याचे काम त्यांनी स्वीकारले. 'केका-
यलि' बरील टीकेचे काम अम्यासपूर्ण व्हावे, या उद्देशाने जुबा बर्म-
पंथाच्या त्यांनी अभ्यास केला. संत रामदास हे त्यांचे परमार्थतत्वे प्रेरक
गुरू. १९०२ साली 'भीरामदासानुवाल' हे नाव धारण करून त्यांनी
वर्षा हे आपले कार्यक्षेत्र ठरविले व 'हनुमानगढ संस्थे'चा पाया
घातला. त्यांचे महत्वाचे ग्रंथलेखन म्हणजे *महाराष्ट्र कविचर-मोरो-
पंतकृत केकायलि* (१८९७) हा विस्तृत, समावेशक टीका ग्रंथ व
महाराष्ट्र कविचर मोरोपंताचे चरित्र व काव्यविशेष (१९२५) हे
होय. 'केकायलि' बरील टीका प्रथम 'काव्यसंग्रहा'च्या १८९६ च्या
अंकातून (मे ते डिसेंबर) प्रसिद्ध झाली. अर्धनिर्णय, काव्यगुण, व्युत्पत्ती,
व्याकरण, छंदशास्त्र, अलंकार, अर्थसाहचर्याचे उतारे, पौराणिक उतारे
या अनेक गोष्टींचे विस्ताराने स्पष्टीकरण देऊन ही टीका साहित्यामुळे
ती महत्त्वाची ठरली व विद्वज्जनमान्यही झाली. ते दलिततात वर्म-
जाणती करणारे व त्यांच्या उद्धारासाठी लढणारे क्रियाशील मुधारकही
होते. १८९५ साली पुणे येथे भरलेल्या सामाजिक परिषदेच्या व्यास-
पीठावरून अज्ञानामुळे वर्मांतरित झालेल्यांना पुन्हा शुद्ध करून हिंदु-
धर्मात वेष्ट्याविषयीच्या प्रश्नाला त्यांनी वाचा फोडली होती. या
कार्याची प्रामाणिक राहता याचे म्हणून ख्रिस्ती कॉलेजातल्या नोकरीचा
त्यांनी राजीनामा दिला. या कार्यासाठी त्यांनी कीर्तनमुधारणार

भाग १, २ (१९३७, १९३८) हे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यात विष्णु
आख्याने व कीर्तन पद्धतीबद्दलचे विस्तृत व अथवाचत विवरणही
आहे.

(व. ह. कुळकर्णी, के. ए. पोतवार)

पवार, शिवराम गणपतराव : (ज. २९ मे, १८७७-मृ. १७
सप्टेंबर, १९३९). स्वोक्तिर्गणित संबंधित विषयांचे प्रथकार. लंडे (ता.
राहुरी, जि. अहमदनगर) येथील रहिवासी. शिक्षणक्षेत्रात नोकरी.

त्यांचे स्वोक्तिर्गणितविषयक 'करमकांढी' (पंचांगकर्त्यासाठी,
१९०७), *मूर्धन्य-रसायनमाधुरी* (१९१७) इत्यादी तीन-चार
पुस्तके व *मूर्धन्य-मूलवस्त्रे* (१९२४) हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.
मूर्धन्यसिद्धांत, *मूर्धन्यविज्ञानसंपादक*, *उपरायविज्ञान*
इत्यादी ग्रंथही यांनी लिहिले, पण ते अद्यापि अप्रकाशित आहेत.

(मीनज निमज, उवा टाकळकर)

पळमुले, गोपाळ सदाशिव : (ज. ११ फेब्रुवारी, १८८१,
कोल्हापूर-मृ. ३० नोव्हेंबर, १९४६). होमिओपॅथीबरील पुस्तकांचे
लेखक. या क्षेत्रातील एक बोर जाणकार. परदेशातून होमिओपॅथीची
ओपधे म मागवता येथेच तयार करावीत म्हणून त्यांनी पुण्यास या
ओपधाचा कारखाना व वखाखानाही काढला. आपल्या विचारांना
कृतीची जोड दिली.

वांनी *हृत्तरूपप्रकाश* अथवा *हृत्पत्र* (होमिओ व जीवन रसा-
यन चिकित्सा, १९१८, १९३९), *जीवन-रसायन चिकित्सा-शास्त्र*
अथवा *वारा क्षार चिकित्सा पद्धती* (१९२७), *महाभारी आषा*
कौलरा आणि होमिओपॅथी चिकित्सा (१९३५), *वाळरोग व*
रसायनी होमिओपॅथी चिकित्सा (१९३६) आणि *होमिओपॅथीचा*
गोटा निपंढु म्हणजेच होमिओपॅथी ओपधाचे गुणधर्म (१९३७)
ही पुस्तके लिहिली. यातील *जीवन-रसायन-शास्त्र* हे पुस्तक
पाश्चात्य ग्रंथाधारे परंतु स्वतंत्र पद्धतीने मुल्यमापनीय भाषेत लिहिले
आहे. यात हृत्तर चिकित्साशास्त्राशी या पॅथीची थोडीफार तुलना केलेली
असून वारा क्षारांचे गुणधर्म सांगितले आहेत. हिंदी व कानडीत याचे
भाषांतर झाले आहे.

(मिनी लाटकीकर, भारती कसरे)

पांगळ, 'तात्या' नेमिताथ : (ज. १८८५-मृ. १७ एप्रिल,
१९४७). कादंबरीकार व 'बंदे जिनघरम' या मासिकाचे संपादक.
तीर्थकर चरित्रे (१९०९), जंगधर्म (१९२१) यासारख्या पुस्तकां-
मधून त्यांनी वर्मविषयक लेखन केले. सुबईहून आणि सुबई व पुणे
येथून सरस बाह्रमय प्रसारक 'मंडळीच्या' बतीने निष्णात्या सरस
बाह्रमयमालेमधून त्यांनी विपुल कादंबरीलेखन केले. मराठी वाचकांसाठी
कादंबरीवाचनाची गोडी लावण्यात पांगळ यांच्या कादंबरीलेखनाचा
महत्त्वाचा वाटा आहे. हिंदी व इंग्रजी कादंबऱ्यांची रूपांतरेही
त्यांनी केली. कट्टा राजनिष्ठ देशनक *रावोडरीर-मुर्गादास*
(१९१६), *साठ वर्षांपूर्वी अथवा १८९७ चे कागपूर येथील बंड*
(१९१७), *हाल गुलाल* (१९२२), *मुलगांना रक्षिका* (१९२३),
महहरया (१९२४), *परकायापवेश* (१९३०) या त्यांच्या काही
उल्लेखनीय कादंबऱ्या. गुंतागुंतीचे रहस्यमय प्रसंग; गुमहेराचे चातुर्य,
वीररसयुक्त प्रसंग यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या तत्कालीन अभिषेचीत
अनुकूल ठरल्या.

(हरिवंश पोतार, के. ए. पोतवार)

पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र : (ज. ११ जुलै, १८७२, चिपळूण-
मृ. ३० नोव्हेंबर, १९४१, वर्धा). प्राचीन मराठी बाह्रमयाचे इतिहास-
कार, संतचरित्रलेखक व मुमुक्षू या संताहित्य विचाराला वाहिलेल्या
नियतकालिकाचे संस्थापक-संपादक. संताहित्याचे एक अग्रगण्य
माध्यमकार. लंडे लेखक. रसाळ वक्ते.

मुळचे बाबी साधुवास्तवे पांगरीचे. शिक्षण पीड, पदरपूर व पुणे येथे. बी.ए. (१८९८). म्यु. इंग्लिश स्कूलमध्ये असताना, त्यांना भा. टिळक आणि आगरकर शिक्षक म्हणून लाभले होते. त्यांचा पहिला लेख 'सूर्योदय' पुण्याच्या 'जगदिनेश' (१८९५) प्रसिद्ध झाला. 'निबंधमालेचे स्वरूप व कार्य' (१९०४) हा त्यांचा दीर्घ निबंध चांगल्याच गाजला. तत्पुर्वीच त्यांचा 'मराठी भाषेचे स्वरूप' हा शास्त्रमैत्रिहासनात्मक लेख 'ग्रंथमाला' मासिकातून १८९८ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. १९०७ मध्ये त्यांनी मुमुक्षू हे नियत-कालिक साप्ताहिक ११ वर्षे व पुढे मासिक म्हणून १९ वर्षे चालविले. ते प्रथम धुक्याहून व नंतर पुण्याहून निवृत्त असे.

मोरोपंत-परिच आणि काव्यविवेचना (१९०८) ह्या ग्रंथांने त्यांना विशेष प्रसिद्धी मिळाली. त्यांनी संपादिलेले मोरोपंती येथे तत्पुर्वीच (१९०५) निघाले होते. तुकाराम परिच (१९१०) हा संशोधनपर ग्रंथ त्यांनी लिहिला. मुमुक्षूतून त्यांनी परिचातकाची कुले (१९१३), सार्थ व सटीप गारहनांकि सूत्रे (१९१४), नवविधा मन्त्री (१९१५), संतपरिचमाला (१९२२), नक्तिसमिमाला (१९२३), बाशिबाय एकनाथ परिच (१९२०), श्रीजानेश्वरपरिच व ग्रंथविवेचना (१९२२), कविचर्य मुक्तेश्वर (१९२३) असे महान-मोठे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. लघुग्रंथ 'संजीवनी' (१९२४) हे त्यांचे रामदासी वेव्याचे पुस्तकही प्रसिद्ध आहे. विशेषतः त्यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना, पांगारकरांच्या रामदासी बाह्यवाच्या व्यासंगाची साल देते. ते स्वतःचा उल्लेख 'हरिमत्त परायण' या विक्रान्ते करीत.

त्यांचे मुमुक्षू इतके लोकप्रिय होते की पांगारकर म्हणजे मुमुक्षू आणि मुमुक्षू म्हणजे पांगारकर असे समीकरण झाले होते. 'नक्तिसमि-पदी' (१९०४) हा त्यांचा भक्तिपर वेव्याचा संकलनात्मक ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय ठरला. त्यांच्या हयानीतच त्यांच्या अनेक आत्म्या निघून दीर्घ-दोन लाख प्रती खपल्या. आयुष्याच्या अखेरीस त्यांनी मराठी बाह्यवायेंत हा ग्रंथ लिहिला. त्यांची योजना पंचलंकारात्मक होती; पण दोनच खंड लिहून झाले. खंड पहिला—१९३२; 'खंड दुसरा—१९३५.' तो 'इतिहास' आरंभापासून 'रामदासांपर्यंतच्या कालाचा आहे.' हे इतिहासलेखन त्यांनी उपासनाबुद्दीने केले आहे. 'आनंदलहरी' (१९२०) हा त्यांचा एक कवितासंग्रही प्रसिद्ध आहे. त्यातील बहुतेक कविता धर्मपर आहेत. 'परिचरंज' (१९१८) हे त्यांचे आत्मचरित्र; ते १९३७ साली लिहिले. 'बाह्यवायेंत'चा संसार चालविणारे त्या काळात तरी ते एकटेच दिसतात. लेखनी-प्रमाणे त्यांनी आपली भाणीही कमावली होती. संतकाव्याचा व्यासंग गाढा, पाठांतर दांडगे, बाणी रसाळ, मन-सदा संतांच्या भोवती. त्यामुळे त्यांची व्याख्याने, प्रवचने रंगत. त्यांनी 'संतकाव्याच्या प्रचारार्थ उभे आयुष्य' वेचून महाराष्ट्रीय समाजात भक्तीची गोडी निर्माण केली.

सं. गा. मुळमुळे, के. ए. पोतवार

संदर्भ : (१) राज. क. सागील, 'मुक्तिसमर्पिका काव्यकार', 'वसंत' (विवाली) १९९४. (२) ड. ए. कुलकर्णी, 'स. रा. पांगारकर', 'महाराष्ट्र साहित्य परिषद', एप्रिल-मे-जून १९७२. (३) स. ग. माळवी, 'संतप्रवचनकार पांगारकर', 'कवित', जून १९७३. (४) का. र्व. माळवीकर, 'पांगारकरांची बाह्यवायेंत परवा व व्यस्तित्वा'.

पाटणकर, परशुराम नारायण : ० बेतोहर : (ज. १८६०; चास-कळण, जि. पुणे—मृ. १९२९). संस्कृत पंडित, निबंधकार व कवी. १८८५ साली बी.ए. एम.ए. (१८९८). काही काळ इंदूर आणि बनारस येथे संस्कृतचे अध्यापन. पुढे देवास राजेसाहेबांचे खासगी-चिटणीस व विद्याधिकारी म्हणून काम. १९१८ साली बनारसच्या हिंदू विश्वविद्यालयात 'रिजिजन इन्स्ट्रक्टर' म्हणून नोकरी.

त्यांनी 'धर्मसंगी' (१९२४) हे संस्कृत मासिक काही वेळून चालविले. अभिमन्यू-वधापासून जयद्रथवधापर्यंत भारतीय युद्धातील कथांमागवर आधारित 'वीरधर्मदर्पण' हे, संस्कृत नाटक लिहिले. 'शिशुपालवध', 'रघुवंश', 'शाकुंतल', 'किराताभुंजीव', 'काव्यादर्श' वगैरे संस्कृत ग्रंथांवर विद्याभ्याना उपयुक्त इंग्रजी टिपणीसुळे तयार केली. 'मराठी भाषेच्या मांडराचे सिद्धान्तोक्त' (१९०७) या संशोधनात्मक प्रबंधात त्यांनी अनेक प्रांतिक भाषांतून मराठी भाषेची नाते दाखविणारे शब्द हुडकून घोधक व चिकित्सक बुद्दीने त्यांच्या व्युत्पत्त्या गुळगुळ दाखवल्या. त्या आधारे मराठीचे उत्तर भारतातून दक्षिणेकडे मंक्रमण झाले असावे असे अनुमान ते काढतात. 'काव्यरत्नावली'त त्यांची बरीच कविता प्रसिद्ध झाली. ती लुप्त्या पळणाऱ्या, पण द्रोह व भाषाभेद आहे. 'बेतोहर' या टोपणनावाने जयदेवकृत 'गीतगोविंदा'चे समग्र भाषांतर, (१८८९); 'नक्षत्रिराज' प्रसिद्ध (१९२०) आदी काव्ये त्यांनी केली आहेत.

नविमी कीटलीकर, के. ए. पोतवार

पाटणकर, माधव नारायण : (ज. १८६२, विटे, ता. खानापूर, जि. सातारा—मृ. १९३६). नाटककार, मराठी सहावीपर्यंतचे शिक्षण व वेदाध्ययन विटे येथे. आपणासाहेब किलोस्करांच्या नाटकांमुळे संगीत नाटकाक्षिप्री विशेष प्रेम उत्पन्न झाल्याने आपल्या गायनकृपाचेच १८८४ मध्ये नाटकमंडळीत रूपांतर केले व बाहेर गावी नाट्यप्रयोग केले. १८९१ मध्ये नाटकांमंडळीतून त्यांनी 'मराठी नाटकांची' नाटकांची प्रयोग कल्पनासाठी परवानगी न घेतल्यामुळे कोर्टांमार्फत बंदी हुकूम आल्याने पाटणकरांनी स्वतःच नाटके लिहिली. त्यांनी एकूण २४ नाटके लिहिली. त्यातील 'विक्रम-शशि' (१८९२) हे पहिलेच नाटक विलक्षण लोकप्रिय ठरले. त्याच्या सात भावूच्या निघाल्या. कोणासही म्हणता येतील अशी गद्यरूप पद्ये त्यात आढळतात. त्यांच्या नाटकांतील विनोद अक्षरीलेकडे झुकणारा असला तरी बहुजनसमाजावरील अक्षरील तमाशाचा प्रभाव कमी करून, त्याला रंगभूमीकडे वळविण्याचे ऐतिहासिक महत्त्वाचे कार्य पाटणकरांच्या नाटकांनी केले आहे, असे मामा खेरकरांनी 'माझा नाटकी संसार' या पुस्तकात म्हटले आहे. विपुल प्रदे हे त्यांच्या नाट्यरचनेचे एक वैशिष्ट्य होते (उदा. 'विक्रम-शशि'—१७८ पदे; 'सीमंतिनी'—१२० पदे; 'सत्यविजय'—१०९ पदे; 'पुनर्नि-विजय'—९४ पदे इ.). त्यांचे 'महासुर' नाटक, त्यातील दिल्लीवरबार व लॉर्ड क्लेव्हन यांच्या चित्रणामुळे सरकारजमा करण्यात आले होते.

अरविध बापन कुलकर्णी, के. ए. पोतवार

पाटणकर, श्रीनिवास कृष्ण : (ज. ११ नोव्हेंबर, १९१५—मृ. १९ ऑक्टोबर, १९३६). कवी, महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. पाटणकर हे श्री. म. माटे यांचे विद्यार्थी असल्यामुळे माटे यांच्या ग्रंथलेखनात ते साहाय्य करीत. पाटणकरांच्या 'माजला'ची कुले (१९३७) या काव्य-ग्रंथात त्यांच्या भावकवितांमधील एक, एक-अंकी प्रहसनही आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये तात्पर्यमुलभ प्रणयातील उक्ता व निराशा यांचे भावपूर्ण चित्रण येते. तर त्यांच्या काही विनोदी कवितांमधून तात्काळीन काव्यक्षेत्रातील अपप्रवृत्तींवर बोट ठेवण्याचा प्रयत्न दिसतो. 'सुभसंगल सावधान' हे त्यांचे प्रहसनही याच विषयावर आधारलेले आहे. साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व पुरेसे विकसित होण्यापूर्वीच त्यांचे अकाली निधन झाले.

डॉ. मोहिमा मुदी, गो. व. कुलकर्णी

पाटील, कृष्णाताई परशुराम : (ज. १८८५—मृ. १९७७ ऑक्टोबर १९२१). कवयित्री. पूर्वाश्रमीच्या 'वाक्त्रे' नवव्या वर्षी 'विवाह' व सोळाव्या वर्षी 'वैद्यव्य' कथापुराणे, भक्तिपर आणि मराठी संतांची व

धीवर-मोरोपठ, महिपती इत्यादींची कविता बाबून काव्यनिर्मितीची प्रथा.

सचिव सुमन/वर्मा (१९२२) हा बांध्या ८५ गाण्यांचा संग्रह. १९२४ साली मुंबई विद्या आस्थाने हे पुस्तक मुलींच्या शाळांत वितरित करिता व बाबनालयांकविता मंजूर केले होते. देवतांची स्तुती, रामायण-भागवतातील प्रसंगांशीस पदे, कटाव इत्यादी रचना व 'मनास बोध' सारखी उपदेशपर कवने, असे या गाण्यांचे तीन विभाग आहेत. कविता प्रास्ताविक आहे.

ग. दे. कानोकर, क. प. पातवार

० पांडुरंगशर्मा : पहा कुलकर्णी, पांडुरंग ज्ञानेश्वर

पाध्ये, केशव अप्पा : (ज. १८७२-मृ. १ जानेवारी, १९४९). संशोधक, चरित्रकार. शिक्षण.पी.ए., एम्.एल.सी. मुंबई उच्च व्यासा-लयात बकिलीचा व्यवसाय. मुंबईत डॉ. आनंदराव नायर यांनी १९२२ साली स्थापन केलेल्या 'बुद्ध सोसायटी'चे विटणीस. त्या संस्थेच्या 'बुद्ध प्रभा' वा इंग्रजी वैमासिकाचे संपादक.

कालिदास-सूक्ति संकृष्टा (१९२७) या पहिल्या ग्रंथात त्यांचे कालिदास बाळमयातील निवडक वेष्ट्यांचे संपादन आहे. तसेच हेमाद्रि उर्फ हेमाद्रय (१९३९) हे संशोधनात्मक चरित्र त्यांनी लिहिले. हेमाद्रि ही यादवकालीन राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासातील एक महत्त्वाची व्यक्ती असून तो यादवांचा मुख्यमंत्री, मोठी लिपीचा व विशिष्ट पद्धतीच्या मंदिररचनेचा प्रवर्तक होता. हेमाद्रिच्या जीवनवृत्तात, यादव घराणे, तत्कालीन समाजरचना व त्या वेळचे मराठी बाळमय हांचे विवेचन या ग्रंथात आढळते. पोर्तुगीज अमदानीत स्वधर्म व अस्मिता यांची जोपासना करणारे धर्मपीर अनाजी रघुनाथ कापळे हांचे अल्पचरित्र (१९४३) हे त्यांनी लिहिलेले दुसरे चरित्र. र. गो. कोलंगडे यांच्या सहकार्याने त्यांनी लिहिलेले रघुनाथ मगधान गौतम बुद्ध (१९४६) हे संशोधनपर दृष्टीने लिहिले गेलेले बुद्धाचे मराठीतील पहिलेच मोठे चरित्र होय.

हरिवंश बोराल, के. प. पातवार

पाध्ये, दामोदर गणेश : ० दा. ग. पा. : (ज. १८६५-मृ. ४ डिसेंबर, १९४२). पत्रकार, निबंधलेखक व कवी. मुळचे पुण्याचे. बालव्य मुंबई येथे. मुंबईच्या एस्किमन कॉलेजात आरंभी प्राध्यापक व नंतर मुंबई म्युनिसिपालिटीत शिक्षा समितीचे मंत्री. सरकारतर्फे 'रावबहादुर' ही पदवी.

नेमस्त विचारांच्या 'दुद्रूपकाश' वा मराठी दैनिकाच्या इंग्रजी विभागाचे संपादक. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे कार्यकर्ते. लो. टिळका-वरील मूलुलेख, त्याचप्रमाणे असहकार व अन्य राजकीय चळवळी-वरील त्यांचे निबंधवजा वैचारिक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. पत्नीच्या मृत्यूनंतर दुःखाभुक्ता (१९३९) हे काव्य त्यांनी लिहिले.

पा. दा. गावगीळ, रा. वा. बभो

पाध्ये, पांडुरंग जनादन : (ज. १८४१-मृ. २२ सप्टेंबर, १९१२, आगावी). एस्किमन कॉलेज या पुस्तकाचे कर्ते. यांचे सर्व शिक्षण घरीच झाले. 'स्वस्वजनव्यवस्था' हा व्याकरणावल्याच एक भाग. अभ्ययन करित असताना, मराठी भाषेत अक्षरवटना व अक्षरवटिका, यांच्याप्रमाणे उच्चार होत नाही, कोठे व्यंजनाचा लोप होतो, तर कोठे अनुलेखित व्यंजनाचा व स्वराचा उच्चार होतो, असे पाध्ये ह्यांच्या सवात झाले. असे न होता लेखन उच्चारानुसार व्हावयास हवे, असे त्यांचे मत होते. संस्कृत व मराठी भाषेत प्रचलित असलेल्या वर्णमालेत (अक्षरमालेत) व उच्चार पद्धतीत ने दोष आहेत, ते विद्वज्जनांपुढे मांडावेत व काही सुधारणाही सुचवाव्यात; वा उद्देशाने त्यांनी हे पुस्तक (१९११) लिहिले आहे. वेदविद्येच्या सहा अंगातील 'शिक्षा' (वर्णांच्या उच्चाराचे शास्त्र) या अंगाप्रमाणेच 'लिपिशास्त्र' हे एक

सातवे अंग निर्माण न झाल्यामुळे उच्चारानुसार लेखन न होण्याचा अनवस्था निर्माण झाली, ती दूर होणे अत्यावश्यक आहे, असे पाध्ये यांचे म्हणणे आहे.

ग. दे. कानोकर, क. प. पातवार

० पानसे, येणुवाई : पहा हर्षे, निर्मल

पारखी, बळवंत खंडूजी : (ज. २४ नोव्हेंबर, १८५१, अंभर, ता. नाशिक-मृ. २ जून, १९०४, नाशिक). कवी व कुमिळ ग्रंथांचे संपादक. शिक्षण सहाय्या इयत्तेपर्यंत. प्रथम प्राथमिक शिक्षक, नंतर पोलीस छात्यात मोकरी. शिक्षामुद्रित व मुद्रित अशा सुमारे पाच हजार ग्रंथांचा संग्रह त्यांच्याजवळ होता.

बळवंतरावांनी गद्यापेक्षा पद्यांचे लेखन विपुल केले. या संदर्भात 'बालबोध'कार ओक लिहितात - 'बळवंतरावांस इतर वृत्तापेक्षा कटाव आणि फटके कार बांगले साधत असत, ते त्यांनी शेकडो विषयां-वर लिहिले आहेत... असे कटाव, अपवा फटके ते बोलता बोलता रचीत असत. ते कानी पडले म्हणजे बळवंतराव हे सध्याच्या काळचे (अनठ) कंदी आहेत, असे भोल्यांस वाटत असे' ('बालबोध' मासिक, जुलै, १९०४, पृ. ७४-७५). लोकहितवादी, त्या. माधवराय रानडे ह्यांच्यासारखे थोर विचारवंत नेते त्यांची बालागणी करीत.

त्यांची जन्मवर्णन (काव्य-१८८२), दावादाई गोरोजी (कटाव-१८९४), बळवंत लेखे (कटाव-१९१५), सनातन-पारत, वसे महापरिचर. (१९१६), दुर्भेतन निवेधाटक. (१८९६), विष्णु-सहजनामार्थमंजिरी, ओपीबद्ध (१९००) काव्य व ज्ञानेश्वर महा-रावांचे चरित्र. (१८८६), वज्रेश्वरी चरित्र (१८९८) ही गद्य पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र ग्रंथास 'दक्षिणा प्राईस कमिटी'चे बक्षीस मिळाले व त्याच्या तीन आवृत्त्या निघाव्या.

ग. दे. कानोकर, क. प. कुलकर्णी

पारखी, नारो भिकाजी : ० नारायणेंद्र सरस्वती ० सौमिनाथ ० सौमीस्वामी : (ज. १७८४-मृ. १८७६). संतकवी. पूर्वज नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नरचे. बडील पेशवाईत मामलेदार. वयाच्या दहाव्या वर्षी विवाह. पेशवाईत मामलेदार झाले. नाशिक येथे. दत्तोपासनेचा अनुग्रह घेतला. पुढे वार्ड येथे शंकराचार्यांचे ग्रंथ व 'योगवसिष्ठ' यावर प्रवचने दिली. मुंबई येथे बालव्यास असताना पत्नीच्या मृत्यू-नंतर संन्यास घेतला व नारायणेंद्र सरस्वती हे नाव धारण केले.

ह्यांची सर्व रचना वेदान्तपर आहे. ह्यात स्वप्नबोध, वंचीकरण, लघुबोध, ज्ञानविद् हे ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत. याशिवाय अनेक अभंग-भक्तिज्ञान वैराग्यपद पदे, परमार्थपर आर्या, साव्या, दिव्या, सबाया, श्लोक इत्यादी सर्व कवित्व मीमाणी चरित्रासुत ग्रंथात समग्र दिले आहे. ग्रंथापेकी स्वप्नबोध हा ग्रंथ मोठा असून ह्यात अभ्यास-शास्त्र पूर्व संसारावर आधारित आहे (१७४०). वंचीकरण ग्रंथात कोष्टकांचे स्पष्टीकरण केले आहे.

ग. वि. कांबटकर, गुलना हेलकर

पारखी, पांडुरंग गोविंदशास्त्री : ० भावगुलपत्र : (ज. २४ नोव्हेंबर, १८४४, कडस, ता. खेड, जि. पुणे-मृ. २९ मार्च, १९११, पुणे). कवी व निबंधकार. पुणे येथे पंडित बाळशास्त्री देव ह्यांच्या संस्कृत पाठशाळेत व्याकरण, व्युत्पत्ती, अलंकार इत्यादी विषयांचे अभ्ययन.

पारखी यांची कृष्णकुमारी (१८८४), गोधासुत (१८८४), ऋतुपुष्पवर्णन (१८८७) ही काव्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध आहेत. कृष्ण-कुमारी हे ऐतिहासिक संवहकाव्य असून ऋतुपुष्पवर्णन संस्कृतातील ऋतुवर्णनांच्या आधारे रचले आहे. गोधासुत हे विद्याव्यास व्यवहारो-पयोगी विषयांवर नीतिपर उपदेश करणारे काव्य आहे. अलंकारार्पण

हे काव्य 'काव्यरत्नावली'मधून प्रसिद्ध झाले. बाशिबाय श्रीकृष्ण-जीवा, विविध प्रकारच्या अभ्योक्त व बोधसुधा अशा काही रचना आणि 'भावगुप्तपत्र' या ठोपणनावाने संस्कृतातील काही कृतांच्या धर्तीची रचना त्यांनी केली आहे.

'बाणभट्ट' (१९०५) व 'भीष्म' (१९११) हे दोन निबंध ऐतिहासिक दृष्टिकोन समोर ठेवून लिहिले आहेत. ताम्रपट, शिलाखेल, चिनी प्रवाशांचे ग्रंथ इत्यादी उपलब्ध संशोधनसामग्रीचा त्यांनी प्रस्तुत लेखनास आधार घेतला आहे. 'विविधज्ञानविस्तारा'ने (१८४२; अं. ८) प्रस्तुत ग्रंथाचा परामर्श घेऊन 'भीष्म'च्या मुलनेत 'बाणभट्ट' निबंधाचा गौरव केलेला आहे.

याशिवाय पारसी यांचे मित्रचंद्र (१८८०), इस्लाम (१८९९), कादंबरीसार (१८९१) असे कथात्मक लेखनही प्रसिद्ध आहे. मित्रचंद्र कादंबरीला तत्पूर्वीच्या मुळावाला, मंजुषोबा या कादंबऱ्यांहून निराळे पळण देण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे. दक्षिणा प्राईस कमेटीचा पुरस्कार वा कादंबरीस प्राप्त झाला होता. इस्लाममध्ये बाणभट्टाच्या कादंबरीतील एक कथानक सांगितले आहे. कादंबरीसारामध्ये 'कादंबरी' या बाणभट्टलिखित कथेचे माध्यांतर केलेले आहे.

उवा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

पारसनीस, दत्तात्रय पळवत : (ज. ७ नोव्हेंबर, १८७०, सातारा-मृ. ३१ मार्च १९२६). ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधक, संग्राहक व प्रकाशक. निबंधकार व चरित्रलेखक. शालेय शिक्षण चालू असतानाच त्यांनी १८८७ च्या जानेवारीत सुभाष्य-चंद्रिका नावाचे एक मासिक स्वतःच्या संपादकत्वाखाली चालू केले. त्याचे सहा अंक निघाले. त्याच वर्षाच्या ऑक्टोबर महिन्यात महाराष्ट्र कोकिल ह्या नावाचे एक नवीन मासिक पुस्तक काढून त्यात सुभाष्य-चंद्रिका समाविष्ट केली. हे मासिक दोन वर्षे चालून पुन, १८८९ मध्ये बंद पडले. १८९१ च्या जुलैमध्ये महाराष्ट्र कोकिलचे पुनरुज्जीवन झाले. चार वर्षे चालल्यानंतर १८९५ अखेर बंद पडले ते काळामध्ये, ऐतिहासिक ग्रंथलेखन आणि ऐतिहासिक पत्रांचे संशोधन व प्रकाशन असे दुहेरी प्रकारचे कार्य पारसनीसांनी केले आहे.

पारसनीस यांनी 'हाशी संस्थानचा इतिहास' ह्या मध्यव्याख्याली महाराष्ट्र कोकिलमध्ये (१८९१ पासून) लेख लिहिले. राणी लक्ष्मीबाईचे चिंजजीव दामोदरराव यांच्याशी पत्रव्यवहार करून व प्रत्यक्ष मुलाखात फिरून त्या आधारे हे लेख लिहिण्याने त्याला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. हाशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचे चरित्र : (१८९४) व मराठ्यांचे पराक्रम बुद्धलखंड प्रकरण (१८९५) ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

मराठ्यांच्या इतिहासलेखनाला अत्यंत उपयुक्त असे २०० कमाळ असलेले 'पेशवे दत्तर' संशोधकांच्या अभ्यासासाठी खुले केले जावे यासाठी 'डेक्कन इन्विक्युलर' ट्रान्सलेशन सोसायटी मार्फत पारसनीसांनी प्रयत्न केले व 'पेशवे दत्तरा'तील इतिहाससंशोधनाला अखेरपर्यंत वाहून घेतले.

पारसनीस 'पेशवे दत्तरा'त काम करू लागले. त्याच वर्षी (नोव्हेंबर, १८९६) त्यांनी मराठ्यांना नावाचे मासिक पुस्तक काढले. याचे अनियमितपणे चौथीस अंक निघाले. मराठ्यांना बंद पडल्यानंतर (१९००) आठ वर्षांनी (१९०८) इतिहाससंग्रह नावाचे मासिक पुस्तक सुरू करून ऐतिहासिक कागदपत्रे व माहिती प्रसिद्ध केली. हे मासिक ७ वर्षे ३ महिने चालून १९१६ साली बंद पडले.

अयोध्येचे पद्मनाभ : (१८९१), मुसलमानी आमदानीतील मराठे सरदार : (१९००), महापुरुष बळेश्वरस्वामी धावडशीकर यांचे चरित्र व पद्मनाभ (१९००), बायबाबाई सिंदे यांचे

चरित्र (१९०२), दिल्ली अध्यापक इन्सपेक्शन (१९०३), मराठ्यांचे भारदार (१९०४), सवाई माधवराव वेङ्कट्याचा दरबार (१९०५) ही ह्यांची स्वतंत्र पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय राव-गहादूर गणेश जिमाजी बाब, पुढोत्तम मावजी बाबायारोबर संपादित केलेली काही पुस्तकेही आढळतात.

ग. डे. आभाळकर, सी. कल्याण व्यवहारे

पालवणकर, काशिनाथ रायजी : (ज. २१ मे, १८९७, तळे, जि. कुलाबा-मृ. ५ सप्टेंबर, १९५९, मुंबई). संपादक, 'लेख्या' मासिक, बालवाङ्मयलेखक, वृत्तपत्रसंपादन. शिक्षण मराठी सातवी-पर्यंत. आयुष्यात यांनी शिक्षक, कारकून, सहसंपादक, व्यवस्थापक, प्रकाशक व जाहिरात-वितरण-संस्थेचे भागीदार इत्यादी व्यवसाय केले. खानापूरच्या 'लोकमित्र' व सातान्याच्या 'भाम्बोदय' मासिकाचे काही काळ ते सहसंपादक होते.

इ. स. १९०८ साली त्यांचे बंधु बाळकृष्ण रायजी पालवणकर ह्यांनी महाड (कुलाबा) येथे 'लेख्या' नावाचे मासिक सुरू केले होते. मध्यंतरी ते बंद पडले. १९२७ पासून ते पुन्हा सुरू झाले. १९२७ पासून आठ वर्षे संपादक म्हणून पांडुरंग महादेव भागवत यांचे व प्रकाशक म्हणून का. रा. पालवणकर यांचे नाव आढळते. पुढे नवव्या वर्षापासून एकविचाऱ्या वर्षापर्यंत कळकळीने व अत्यंत आवडीने काम करून हे मासिक मुलांमध्ये यांनी लोकप्रिय केले.

पालवणकरांनी या मासिकात अभुनमधून लेखन केले. त्या व्यक्ति-विक्रम त्यांची नदीकाठच्या गोष्टी (१९४०), टेकडीवरच्या गोष्टी (१९४१), विस्तारला (१९४३), सोबती (१९४४), गच्छी-वरच्या गोष्टी (१९४६) व इसाईनीति इत्यादी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

मीना जोशी, सी. कल्याण व्यवहारे

पावगी, नारायण भवानराव : (ज. २५ फेब्रुवारी, १८५४-मृ. ८ डिसेंबर, १९३५, पुणे). प्राचीन भारतीय इतिहासाचे लेखक. शिक्षण बी.ए.पर्यंत. मुंबई सरकारच्या मुलकी खात्यात तीस वर्षे नोकरी. भारतीय संस्कृती व इतिहास ह्यांचा पराकष्टेचा अभिमान त्यांच्या इतिहासविषयक ग्रंथलेखनाला प्राधान्याने प्रेरक झाला.

पावगी यांनी भारतीय साम्राज्य ह्या शीर्षकाखाली पुढील बाबीस पुस्तके रचण्याची योजना आखली : (१) आर्यदेश व तत्संबंधी इत्तान्त, (२) आर्यलोक व त्याचे बुद्धिदैवत, (३) आर्येतिहास व भूगोल, (४) आर्यशास्त्र व कला, (५) आर्यशासनपद्धति व शासनसंस्था, (६) आर्यग्रहस्थिती, नीति, शौर्य व उन्नती, (७) भरतखण्डातील मुख्य धर्म, (८) भरतखण्डातील जातिवैविध्य, (९) भरतखण्डातील नानाविध भाषा, (१०) संस्कृत भाषेचा इतिहास, (११) प्राकृत व मराठी भाषेचा इतिहास, (१२) भरतखण्डातील संस्कृत कविरत्ने, (१३) भरतखण्डातील प्राकृत कविरत्ने, (१४) महाराष्ट्रातील कविरत्ने, (१५) भरतखण्डातील खीरले, (१६) भरतखण्डावरील विदेशीयांच्या स्वान्या, (१७) हिन्दू-पद्धतादशाही, (१८) भरतखण्डातील इस्लामप्रभुत्व, (१९) महाराष्ट्र दिग्विजय, (२०) भरतखण्डातील आंग्ल सत्ता, (२१) भरतखण्डातील जमिनीचे सत्ताप्रकार, (२२) सिंहावलोकन. यांपैकी अकरा पुस्तकेच १९०१ पर्यंत प्रसिद्ध झालीत. ह्या मालेतील पुस्तकांन्यतिरिक्त तोमरस-सुरा नव्हे (१९२२), वेदकालीन मूर्तस्वरत्नावली अध्याय मूर्तस्वरत्नावली वेदमित्रजक (१९२२), भाषाशास्त्र (१९०१), मराठीच नाटकशास्त्र व नाटककला आणि गौरव्य व शास्त्राय रंगभूमि (१९०२), आर्यावर्तच आर्यांची जन्मभूमि व उत्तर धवाकडील त्यांच्या वसाहती (१९२०), ऋग्वेदातील सप्तसिंधुचा

पार्शी अथवा आधोपार्शीत आर्वाची जन्मस्थान आणि सभारसका-
कशील १९१८चा फिलीपीन्सलाहरी (१९२१); आरमभूषण (१९२४)
अशी सात पुस्तके प्रकाशित झाली. त्यांपैकी काहींचा इंग्रजीत अनुवाद
होता आहे.

ज. व. नागकर, बी. कल्याण व्यवहार

पार्शी, रावजी भवानराव : (ज. १८५८-मृ. १० सप्टेंबर, १९२९).
प्रकाशपूर्णकार व चरित्रलेखक. 'विहंगविरा राणाच्या राज्यसंस्थापना
मुबर्कमहोदयवाच्या निमित्ताने त्यांनी 'जोषपूर्वका महाराजाबरोबर सन
१८८७ मध्ये विलायतला जाण्याची संधी मिळाली. या निमित्ताने
पार्शी यांनी केलेल्या विलायतच्या प्रवासाचे वर्णन 'केसरी'-
मधून कम्पनाः प्रसिद्ध झाले व विलायतचा प्रवास (दोन भाग अनुक्रमे
१८८९ व १८९१) या नावाने ते प्रथमप्रसिद्ध झाले.

यरील प्रवासवर्णनाखेरीज पाल्हेस नाटक व पत्र, पी. मिसेस ऑन
वेब (१८९४) हे दोन चरित्रग्रंथ व पुस्तक (१८९१) हा
इतिहासग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

क. नि. कुलकर्णी, बी. कल्याण व्यवहार

पाल्हे, श्रीकण्ठ रामकृष्ण : • उदासी, • हरिहरमहाराज : (ज.
१८५८-मृ. १९०८, फलटण). आर्यानीन काळातील सत्ताकाव्याचे
एक प्रतिनिधी. शिक्षण पुणे येथे मॅट्रिक. दत्तोपासक. १८९९ मध्ये
महाराष्ट्रमार्ग व बाही येथे योगाभ्यास. काशी येथील दक्षिणामूर्ती
स्वामी यांचे शिष्यत्व.

परमेश्वरसेवेच्या हेतूने अभंग, पदे इत्यादी भक्तिपर रचना. आत्मा-
र्पण, साधन-वेदांग, संसारोपपत्ती, पूजा, गुह्यचरणमहिमा, आत्मनिर्वा
इत्यादी विषयांवरील ही रचना आहे. कवित्व 'निका', 'उदासी',
'हरिहर' ह्या नावांनी ते स्वतःचा निर्देश करतात. श्री हरिहर
महाराज उदासी यांची कविता (मुंबई, १९११) ह्या नावाने ह्यांची
कविता मोठे केशव दामले यांनी संपादित केली आहे.

ज. व. नागकर, बी. कल्याण व्यवहार

पाल्हे, भास्कर दामोदर : (ज. १७ सप्टेंबर, १८३२-मृ. १७
डिसेंबर, १८७४, पुणे). कवी व निबंधकार. पाल्हे यांनी ब्रिटिश
सरकारच्या शिक्षण व्याय, देखरेख लात्यात नोकरी केली.

महाविद्यालयात शिक्षक असता 'उपयुक्त शानप्रसारक सभा'
आणि 'स्टुडंट्स सोसायटिक अँड लिटररी सोसायटी' ह्या संस्थांचे ते
सदस्य होते. १८५१ मध्ये लंडन शहरी हिंदू लोकांकरिता चर्मसाला
बांधण्यापासून नफे ह्या विषयावरील उत्तम निबंधासाठी तेबळेले
सुवर्णपदक पाल्हे यांनी पटकाविले ('मराठी' ज्ञानप्रसारक' हे
मासिकही काही काळ त्यांनी संपादिले). त्यातच कालिदासाच्या
'विक्रमोर्वशीय' या नाटकाचे गद्यपद्यमय भाषांतर करून त्यांनी
प्रसिद्ध केले. तसेच 'मराठी काव्य आणि कविता' ह्या विषयावर लेख
लिहिले. 'मुंबई क्रांती' विषय 'संस्कृतकाव्य' ह्या विषयावरील
त्यांचा लेख प्रसिद्ध झाला होता. १८५७-५८ च्या सुमारास प्रसिद्ध
झालेल्या परधुरामताला गोडबोले यांच्या 'नवनीतास', 'पदरचना
व कवीचे वर्णन' असे दोन निबंध त्यांनी लिहून जोडले. गोडबोलेकृत
'वृत्तदर्पण' व वृत्तांची उदाहरणे देण्याकरिता पाल्हे यांच्या काही
कविता घेतल्या आहेत.

प्रांथिक निबंधलेखनाखेरीज रत्नमाला (१८६७) हे छंदोवद्ध
काव्य व गीतासुधा (१८७४) हे गीतेचे भाषांतर त्यांच्या नावा-
वर आहे. जुन्या बाटणीची विविध वृत्तांत बांधलेली ही पदे रसाल
आहेत. 'रत्नमाले'च्या १९५३ च्या आवृत्तीत पाल्हे यांच्या काही
अप्रकाशित कविता समाविष्ट करण्यात आल्या. गीतासुधा हा गीतेच्या
अठरा अध्यायांचा साकी वृत्तात केलेला समझोफी व मुद्रोष असा
अनुवाद आहे.

कुलकर्णी विप्लवकर, बाळसाहेब, डॉ. भाऊ काड, ओकहित-
बाही यांच्याच पिढीतले पण कारसे परिवित नसलेले पाल्हे हेही त्या
काळातले स्वतंत्र विज्ञान आणि कर्तव्यगार म्हणू होत.

ज. व. नागकर, बी. कल्याण व्यवहार

पिंगुळकर (वर्णे), विठ्ठल पुरुषोत्तम : (ज. १३ जून, १८५८,
पिंगुळी, ता. कुडाळ, जि. राणागिरी-मृ. १९४९, दासनवमी, पिंगुळी).
इतिहासकार. शिक्षण पुण्याच्या इंग्लिश कॉलेजची. पहिल्या वर्गाची,
तशीच मुलकी लात्याची परीक्षा उत्तीर्ण. मारंभी शिक्षक, पुढे मुलकी व
दिवाणी लात्यात नोकरी.

सावंतवाडी संस्थानचे पोलिटिकल सुपरिटेंडेंट मि. वेल्डोप यांनी,
त्यांनीच स्थापन केलेल्या वस्तुसंग्रहालयातील वस्तूंची माहिती व
इतिहास मिळविण्याची जबाबदारी पिंगुळकरावर सोपविली. त्यामुळे
इतिहासाची आवड निर्माण झाली. पुढे सावंतवाडी संस्थानातील
उपलब्ध ऐतिहासिक साधनसामग्री, कागदपत्रे गोळा करून त्यांच्या
तसेच चिरंजीव पुरुषोत्तम भाऊ यांच्या साहाय्याने इंग्रजी ग्रंथांच्या
अभ्यासातून सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास (१९११) हा ग्रंथ
सिद्ध केला. ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण झाला म्हणून त्याला अनेक साहित्यपूर्ण
परिशिष्टे जोडली आहेत. सावंत घराण्याची समग्र कारकीर्द ह्या ग्रंथात
इतिहासरूपाने प्रयत्न केली आहे. 'दक्षिणा प्रार्थन कमीटी'ने प्रस्तुत
ग्रंथाला शोभर रुपयाचे बत्तीस दिले होते.

शेती करताना आलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवांच्या आधारे शेतविषयक
नयनवीन प्रयोगांची माहिती देणारे त्यांचे लेख विविध नियतकालिकां
मधून प्रसिद्ध झाले आहेत.

ज. व. नागकर, वस्तुसंग्रहालयात

पिंपळगावकर, विठ्ठल अनंत : • अनंतपुत्र विठ्ठल ऊर्फ कावडी-
बाबा : (ज. १७९५-१७-मृ. १८६३). दत्तोपासक कवी. पिसा-
पिंपळगाव (ता. पारनेर, जि. अहमदनगर) येथील रहिवासी.
'निवर्तकसंप्रदाय'चे अनुयायी.

दत्तकोश (१९००) हा १४, २३९ ओव्यांचा, ३१ अध्यायांचा
ग्रंथ श्रीदत्तात्रेयांच्या आदेशानुसार रचला. ह्याचे '४६' अध्याय
उज्जयिनी क्षेत्री व उरलेले बरोबर येथे लिहिले. ग्रंथसमाप्ती १८६०
मध्ये (वैश्व १॥ प्रतिपदा, वार १७७२) झाली. दत्तसंप्रदायाच्या
नित्यपठणातील हा ग्रंथ असून भाषा सोपी, सरळ आहे. यांची खुद-
कविताही (पदे, अष्टके इत्यादी) दत्तकोश या ग्रंथात समाविष्ट आहे.
हा ग्रंथ आठ भागांत छापला आहे.

ज. व. नागकर, बी. कल्याण व्यवहार

पितळे, डारकानाथ माधवराव : • नाथमाधव : (ज. ३ एप्रिल,
१८८२, मुंबई-मृ. २९ जून, १९२८, मुंबई). सामाजिक व ऐतिहासिक
कादंबरीकार. शालेय शिक्षण मुंबईच्या व्हायस्कूलमध्ये, कुलाबाच्या
'गन फॅरेज कॅव्हरी'त नोकरी. त्या निमित्ताने हिंदुस्थानात आणि
परदेशात प्रवास. सिंहगडला शिकारीसाठी गेले असताना कड्यावरून
दरीत कोसळल्याने कायमचे पंगुळ आले (१९०५). प्रयोजनकार
टाकर आणि 'केरळ कोळिकार' क. ना. आठवडे यांच्या प्रेरणेने
पितळे यांनी आजन्म बाह्यमयसेवात स्वीकारले. नाथमाधव या
टोपण नावाने त्यांनी आपले बहुतेक लेखन प्रसिद्ध केले आहे.

नाथमाधव हे ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणून विशेष प्रसिद्ध असले
तरी मुंबईतील त्यांनी सामाजिक कादंबऱ्यांचे भरपूर लेखन केले. सां-
काळची करमणूक (१९०५), मेमनेडा (१९०८), जग हे असेच
(१९०८), हेमचंद्रोदधिनी (१९०९), रायकल अथवा सोवेंरी
टोळी, (खंड १ व २, १९१४), विहंगवद्ध (१९१५), शब्दलेखन फेर
(१९१५), देशमुखवादी (१९१६), विमलेशी शब्दशा (१९१७);
डॉक्टर कादंबरी (भाग १ ते ३; १९१८, १९१९, १९२०),

साप्ताहिक (१९२२), स्वयंसेवक (१९२५), नवसंवाह (१९२५), स्वयंसेवक (१९२८), सरस् (१९२८), नवयुग वृत्ति (१९२८) इत्यादी त्यांच्या सामाजिक कार्यबन्ना प्रसिद्ध आहेत.

नाथमाधवांच्या सुद्धातीच्या कादंबऱ्या प्रगल्भपणाने व रंजन स्वभावाच्या होत्या. परंतु डॉ. मांडारकरांच्या उपदेशामुळे त्यांच्या लेखनात बरेच परिवर्तन झाले व सामाजिक प्रभावी चर्चा ते आपल्या कादंबऱ्यातून करू लागले. बालविवाह, जातिभेद, पुनर्विवाह, मोदविवाह, स्त्री-शिक्षण, मद्यपाननिषेध इत्यादी तत्कालीन चर्चेत प्रभावा उद्‌घोष त्यांनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांमधून केला आहे. त्यांच्या बहुतेक कादंबऱ्यांमधून नवविचारांची वृत्ति राखल्याचे आणि सनातन जीवन-मूल्यांची तरकदारी केल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. देशमुखवादी व गीरवचन ह्या एककाळी अत्यंत लोकप्रिय ठरलेल्या त्यांच्या कादंबऱ्या स्वतंत्र नसून रूपांतरित आहेत. रेनोल्डसच्या 'केनेथ' या कादंबरीच्या आधारे लिहिती गेलेली गीरवचन आपल्या अद्भुतरम्यतेमुळे आजही वाचकांना विचित्रेच वाटण्यापासून राहत नाही.

मात्र सामाजिक कादंबऱ्यांपेक्षाही नाथमाधवांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या विशेष लोकप्रिय ठरल्या, किंबहुना नाथमाधवांना मराठी वाचक-ओळखतो ते मुख्यतः ऐतिहासिक कादंबरीकार म्हणूनच. त्यांच्या ऐतिहासिक कथानिमित्तीला १९०९ मध्ये तत्कालीन सरदार या कादंबरीने प्रारंभ झाला असला तरी त्यांना प्रथम नाव मिळवून दिले ते साप्ताहिक (१९०९) या कादंबरीने. प्रसृत कादंबरीतून, नाथमाधवांनी मराठ्यांच्या आरमाराचे चित्रण केले आहे. 'आरमार' हा विषय मराठी कादंबरीला सर्वस्वी नवीन होता. सागरावर सत्ता प्रस्थापित करणाऱ्या शिवाजी महाराजांचे, तसेच साहसप्रिय व स्वाभिमत अशा साधूंच्या ताबेल्याचे देखीव चित्रण प्रसृत कादंबरीत नाथमाधवांनी केले आहे.

'देशा धैर्य आणतील असली गाईन गाणी नवी' या निर्धाराने त्यांनी मराठी इतिहासाला आपल्या 'स्वराज्यमाले'तून पुनरुज्जीवित केले. त्यांच्या 'स्वराज्यमाले'त स्वराज्याचा अंगवेष्टा (१९२१), स्वराज्याची घटना (१९२२), स्वराज्याची स्थापना (१९२२), स्वराज्याचा कारमार (१९२१), स्वराज्याची संकट (१९२४), स्वराज्याचे परिवर्तन (१९२५) व स्वराज्यातील दुकळी (१९२८), अशा सात कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. 'स्वराज्यमाले'ची अखेर स्वराज्याची समाप्ती या कादंबरीने करण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु पुढील १९ कादंबऱ्यांची केवळ टिपणे व आराखडेच ते तयार करू शकले. 'स्वराज्यमाले'त इ. स. १६३९ ते १७०७ पर्यंतचा मराठा-शाहीचा इतिहास त्यांनी गुंफिला आहे. टीकाकारांच्या मते, इतिहास आणि काव्यनिक प्रसंग यांचा समसमा संयोग त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये होऊ न शकल्याने आणि अद्भुत व असंभाव्य प्रसंगांना प्रमाणाबाहेर महत्त्व दिल्याने त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या ऐतिहासिकता-वरच गदा आली. कालविपर्यास, भाषाविपर्यास, परिस्थितीविपर्यास, पाह्याळ, असंभाव्यता, अनावश्यक तपशील इत्यादी दोघांनी त्यांची ऐतिहासिक कादंबरी युक्त असल्याने ती ऐतिहासिक सत्य आणि ऐतिहासिक वास्तव यांच्या कसोटीला उतरू शकत नाही. अशा काही दोघांनी युक्त असूनही नाथमाधवांच्या या ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कादंबऱ्यांनी तत्कालीन वाचकांची मने जिंकली होती.

बरील बाबुमयाखेरीज नाथमाधवांनी काही नाटके व प्रवृत्ती लिहिली आहेत. मराठ्यांचा आरमपक्ष (१९१७), लोकसंग्रह (१९२१), जातिभेद मराठाधीर (१९१७), वेदाजी बालकर व तत्कालीन मराठा-धीर आणि गजेन्द्रसिंग (१९११) ह्या प्रकाशित नाटकांखेरीज मनोहरकाता, मेदसासन, काटोपाका ही त्यांची नाटके अप्रकाशित

आहेत. शिक्षण (१९०८), एका रात्रीची मोज (१९१५), मोहन-गारा (१९२७) ही त्यांची प्रवृत्ती. अतिरंजित घटना, वृहत्त व पोटाळे बाचे मित्राण म्हणजे कास अशी त्यांची समस्त असावी असं या प्रवृत्तींच्या स्वरूपावरून वाटते.

नीतिपर उपदेश करण्यासाठी त्यांनी 'मास्तरांची दिवाळी', 'मंग यक्षाची कोणी केसा?' इत्यादी स्फुट गोष्टी आणि तशाच प्रासंगिक कविताही लिहिल्या आहेत.

प्राथमिक कविते, जयंतकुमार वग

संदर्भ : (१) बाबलीला पुणे, 'नाथमाधव : स्वयंसेवक नाथमाधव' (१) कुमुदासनी, देवपांडे, 'मराठी कादंबरी : ऐतिहासिक वाचक' (१) 'आधुनिक नाथमाधवांचा इतिहास-भाग १ ला', सदा. अ. मा. देवपांडे.

पुणतांबेकर, श्रीकृष्ण ध्यंकटेडा : (ज. १८ नोव्हेंबर, १८९०, राहुरी-म. २ फेब्रुवारी, १९५२). राजनीती व नागरिक-नीती या विषयांचे लेखक. शिक्षण पुणे येथे. बी.ए. (सुंदर विद्यापीठ), एम्.ए. (ऑक्सफर्ड विद्यापीठ), रेसिडेंट, काही काळ सुंदर व अमरावती येथे वकिली. सुरत, सुंदर, बनारस व नागपूर येथे राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक.

नागरिकनीति (१९१४) हा त्यांचा मराठी भाषेतील एकमेव ग्रंथ. इतिहासाचे तत्त्वज्ञान व इतिहासलेखनशास्त्र यांवर त्यांनी काही स्फुट-लेखनही केले आहे. काउन्सिल ऑफ इंडियन सिव्हिलस, मराठा पोलिटी इत्यादी इंग्रजी ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

ग. ग. दे. जानांकर, मोमल निसळ

पुरंदरे, कृष्णाजी धासुदेव : (ज. १८८८-म. ५ डिसेंबर, १९५५). इतिहास-संशोधक. शिक्षण गव्हर्नमेण्ट कॉलेज परीक्षेपर्यंत. प्राथमिक शाळेत शिक्षक (१९०१-३२). सरदार घराण्यातील जुने कागदपत्र जमविण्याची आणि त्यांचा अभ्यास करण्याची आवड. गिऱ्यासतकार सरदेसाई ह्यांच्या मार्गदर्शनाखाली पेशवे दप्तरातील कार्यकर्त्यांच्या गाटात समावेश.

त्यांचे खालील ग्रंथ व दहा-पंधरा लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. सें ग्रंथ असे : (१) शिक्करिण साहित्य, खंड पहिला (१९२६), (२) पुरंदरे दप्तर, भाग पहिला (१९२९), (३) पुरंदरे दप्तर, भाग दोन (१९२९), (४) पुरंदरे दप्तर, भाग तीन (१९३४), (५) पुरंदरे दप्तर, भाग चार इत्यादी, (६) शिक्करिण साहित्य, खंड ७ वा (संयुक्त प्रकल्प-१९३८), (७) किले-पुरंदरे (१९४०), (८) चिमाजी आप्पा (१९४८), (९) संकराजी नारायण पंतसचिव इत्यादी. या सर्व पुस्तकांत पुरंदरे दप्तर भाग एक यात आलेली पत्रे विशेष महत्वाची आहेत. या खंडाला त्यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना जोडलेली आहे. इंग्रजीचे ज्ञान नसून केवळ इतिहासप्रमाणीत्यांनी केलेले हे संशोधन कार्य उल्लेखनीय आहे.

ग. ह. करे, रा. वा. बकी

० पुरुषोत्तमानंद सरस्वती : पहा चोदरकळे, कृष्णाजी रावजी

० पूर्णदास : पहा उपसकर, बाबा

पृथ्वीगीर हरिगीर : ० गोस्वामी, पृथ्वीगीर हरिगीर : (ज. १८७६, बवतमाळ, विदर्भ-म. १४ मार्च, १९३१). पत्रकार आणि इतिहास-संशोधक. लोकमान्य टिळकांचे अनुयायी. हरि-किशोर या साप्ताहिक वृत्तपत्राचे संपादक. सहकाऱ्यांच्या लेखनामुळे दोन वर्षे सक्तमजुरीचा तुरुंगवास.

गोसावी व त्यांचा संप्रदाय : भाग पहिला (१९२६) आणि भाग दुसरा (१९३१) हे त्यांचे महत्वाचे ग्रंथ. गोसावी संप्रदाय हा श्रवणीय असल्याची खुकीची माहिती सरकारी दस्तऐवज होती. वेद-उपनिषदांच्या अभ्यासातून गोसावी हा ब्राह्मण वर्गातील संप्रदाय असल्याचे त्यांनी या ग्रंथातून सिद्ध केले असून ऐतिहासिक व वर्तमान

काळातील ठिकठिकाणच्या कर्तुबवान गोसावी घराण्याचा परामर्शीही या प्रयादन घेतला आहे.

पवित्रपत्र कोराव, गोविंद देवपाळे

पेणकर, योसेफ दाविद : (ज. ११ ऑक्टोबर, १८७२-मृ. ९ सप्टेंबर, १९४९). बेने इसाएली नाटककार व कीर्तनसंहिताकार. शिक्षण मुंबई येथे. मराठीप्रमाणेच उर्दू, हिंदी, गुजरातीतूनही नाट्य-लेखन. आलम-आरा (१९११) ह्या पद्धत्या भारतीय बोलपटाचे कथालेखक. 'इसाएली ग्रंथमाला' ह्या प्रकाशनसंस्थेचे संस्थापक.

पवित्र इसाएली शास्त्राच्या इतिहास हातियांचांना समजावा या हेतूने मकाफी बीराचे झोपे (१९२१), राजपुत्र आबाशालोम (१९२१) व साप्पी आनीगाएल ही नाटके आणि आबाशालोमाचे सिंहासन (१९२२) व पत्तेर राणी (१९२६) ह्या संगीत नाटक-पद्यावली ह्यांचे लेखन केले. दाविदाक्याम (१८९९), योसेफाक्याम (१८९९), पहाराची परतेरचे जुडिचातुवे (१९२६) ही पद्यरूप कीर्तनेही त्यांनी लिहिली.

रेचल गवकर, जयतकुमार बंध

पेणकर, शालोम सकांजी : (ज. १८५०, अहमी, ता. रोडे, जि. कुवाडा-मृ. १९२०, अहमी). बेने इसाएली गीतकार. शिक्षण मिशनरी शाळेत. ब्रिटिश पलटणीत नोकरी. हिब्रू व हिंदी भाषांवर प्रभुत्व.

द्यांनी पवित्रशास्त्रातील हिब्रू गीतांच्या चालीवर तशाच अर्थाची मराठी पदे रचली. निरनिराळ्या विषयांवरील त्यांच्या सुमारे ३०० पदांपैकी कत काही पदे त्यांच्या मृत्यूनंतर पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली. मंडराच्या गीतांचे पुस्तक (१९२२), हानुक्का, पुतीन व वेसाह या त्यांच्या गीते (१९२३), लरनाच्या गीतांचे पुस्तक (१९२५) ह्या तीन पुस्तकांतून त्यांची सुमारे पन्नास-पंचावन्न गीते समाविष्ट आहेत. लेखक स्वतः संगीताचे जाणकार असल्याने ही गीते राग-तालाने रचली आहेत. साफी, हिंदी ह्या मराठी छंदांतही त्यांची काही रचना आहे. काही पदे हिब्रूस्थानीतही रचली आहेत.

रेचल गवकर, मोनक भित्त

पेणकर, हिराबाई : (ज. २२ नोव्हेंबर, १८८६, सार्वतवाडी-मृ. १८ ऑक्टोबर, १९५१, पालकोत, रत्नागिरी). कवयित्री व पहिली स्त्री-नाटककार. नृत्य, गायन या कलांचा वारसा लाभलेल्या घराण्यात जन्म. पुढे गानमहरी भास्करबुवा यत्ने यांच्याकडे संगीताचे शिक्षण. गुर्जरशास्त्री यांच्याकडून संस्कृत नाट्यशास्त्र, नाट्यवाङ्मय यांच्या सूक्ष्म अभ्यासासाठी मार्गदर्शन. बांन गोविंद बल्लाळ देवल यांच्या प्रेरणेने मराठी नाटकाची गोडी लागली. मराठीत काव्यरचना, ते काव्य 'मासिक मनोरंजना'त प्रसिद्ध होऊ लागले. पुढे गडकरी, बालकवी इत्यादी समकालीन ग्रान्यवर साहित्यिकांशी व किलोस्कर, गंधर्व या नाटकमंडळीतील नटांशी हिराबाईंचा घनिष्ठ संबंध आला. नटवर्य नानासाहेब जोगलेकर व भीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याशीही स्नेह-संबंध जडला. मराठी वाङ्मयातील पहिली स्त्री-नाटककर्ती. यांची संगीत, जयद्रथ - विडंबन (१९०४) व संगीत दामिनी (१९१२) नाटके गाजली. मीराबाई व जयदेवाची पत्नी यांच्या जीवनावरील नाटके त्यांनी लिहिली. पण ती उपेक्षित राहिली, प्रसिद्ध झाली नाहीत.

कृ. जि. कुलकर्णी, व. वा. करवीकर

संदर्भ : बऱ्हाडपांडे व. ल. 'भरत पराक्रमेरी', चित्र प्रकाशन, नागपूर, १९७१. पंडसे, सीताराम घासुदेव : (ज. सप्टेंबर, १८८३, केळवे-माहिम, जिल्हा ठाणे-मृ. १९ जून, १९१३). कवी व भाषांतरकार. शिक्षण बी.ए. (१९०६), बडोदा हायरकूलमध्ये काही काळ शिक्षक. पुढे थिलायतेहून परतल्यानंतर बडोदे सरकारात शिक्षणाधिकारी व प्रांताचे नायब सुभे.

त्यांची शिबुसंमेलनोत्सव-काव्य (१९१०), भीमजयसिंहविवाह (१९१३) आणि पद्मसुमन/जली (१९१७) ही काव्य-पुस्तके प्रसिद्ध असून पद्मिनी दोन प्रारंभिक व तिसरे स्फुट कवितेचे संकलन आहे. रचना जुन्या बळगाची, प्रौढ व आलेकारिक आहे. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास (मॅकडोनेल यांच्या इंग्रजी मंचाचे भाषांतर, १९१५) हा त्यांचा प्रथम मुंबई व भार्मिक भाषांतरातच मनुना म्हणून उल्लेखनीय आहे. रसतरंगिणी (१९१०) हे प्राचीन व अर्वाचीन मराठी कविनेतील निवडक वेच्यांचे संपादनही उत्कृष्ट आहे.

उषा दाकळकर, मोनक भित्त

पे, वृत्ताग्रय कर्कटेश : (ज. १८९९, पारोडे, गोवा-मृ. २५ मे, १९५२). पत्रकार, इतिहास व राजकारणाचे अभ्यासक. मराठी शिक्षण परीच. पोर्तुगीज शिक्षण मंडळाव, पणजी येथे. थोडे इंग्रजी शिक्षण कारवारला.

कोंडे येथील 'कुलेथियु आल्मैद' ह्या राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेत दोन वर्षे शिक्षक. नंतर मंडगावला मामा सुकेकरांच्या 'हिंदू' साप्ताहिकाचे १९१० पर्यंत संपादक. मुंबईला 'विविधज्ञानविस्तार'कर्ते मोरमकर यांच्या 'दैनिक लोकमत'चे संपादक. गोवा मुक्तिसंग्रामात सहभाग. येळगावला काही काळ विकास नावाचे साप्ताहिक चालवले. गोव्यातील धार्मिक, सामाजिक, बाह्यमधीन, राजकीय इत्यादी विविध चळवळीत पुढाकार.

पोर्तुगीज भाषाप्रबंध (दोन भाग, १९२३), गोमंतकाचा भूगोल (दोन भाग, १९३४), बालविज्ञानसंयोग (चार भाग, १९४३ ते १९४७) आणि गोमंतक व हिंदुस्थान (१९५०) ही त्यांची शालेय पुस्तके. मुसलमाणां अमलातील गोमंतक (१९३७) व स्वातंत्र्य लढ्याच्या चळवळीवरील जळता गोमंतक (१९४८) ही त्यांची इतिहासविषयक पुस्तके. त्यांच्या सामाजिक व राजकीय भाषणांचा संग्रहही (१९३१) प्रसिद्ध आहे. राजकीय पक्ष नवजने लोकशाहीचा नाव (१९५८) ह्या पुस्तकात त्यांनी भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भातील आपले मूलगामी चिंतन मांडले आहे.

वा. व. सातोस्कर, जयतकुमार बंध

पे, भगवत बाळकृष्ण : (ज. १८९१, होडावडे, सावंतवाडी-मृ. १९१६). सोहिरोबानाथ आयिये ह्या नाथपरंपरेय संतकवीच्या कवितेचे संपादक व प्रकाशक. शिक्षण प्यार इयत्ता. पण घरातील पारमार्थिक वातावरणामुळे झालेल्या संस्कारांनी व्यक्तिव घडलेले.

सोहिरोबानाथ आयियेकृत पदसंग्रह (१८८४); सिद्धांतसंहिता (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध, १९०६); योगिराज सोहिरोबानाथकृत पदसंग्रह (तीन भाग, १९०७), योगिराज सोहिरोबानाथकृत पारमार्थिक ओवीबद्ध किरकोळ ग्रंथ (१. अष्टवार्ध, २. पूर्णाक्षरी, ३. अक्षयशोध १९०७), भी महदनुभवेश्वरी (१९१०) इत्यादी काव्यग्रंथ व पदे प्रथम 'योगिराज सोहिरोबानाथ' या त्रेमासिकातून व नंतर स्वतंत्र पुस्तकरूपाने संपादित करून प्रकाशित केले. अर्थनिर्णायक विस्तृत टीपा व गूढ भागाचे आवणकतेनुसार स्पष्टीकरण ह्यामुळे पे ह्यांची संपादने प्राचीन मराठी काव्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.

उषा दाकळकर, जयतकुमार बंध

प्रधान, बजाथा रामचंद्र : (ज. एप्रिल, १८३८, दापोली, जिल्हा रत्नागिरी-मृ. १८ एप्रिल, १८८६, मुंबई). कवी, कथालेखक व भाषांतरकार. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. शिक्षणखात्यात नोकरी. 'मित्रोदय', 'नेटिव ओपिनियन' ह्या नियतकालिकांचे हे लेखक होते. विदर्भातील शिक्षणाधिकार्यांनी काढलेल्या 'ज्ञानसंग्रह' ह्या नियतकालिकातूनही यांनी लेखन केले. 'विविधज्ञानविस्तार'तून यांच्या दीर्घकथा प्रकाशित

हास्या असून 'सद्गुणी श्री', 'पंधरा दिवसांनी गोड', 'हाले ते ठिकच झाले' ह्या कथा उत्प्रेक्षनीय आहेत.

देवलेगी (१८९७) या काव्याचे कर्ते म्हणून प्रधानांना विशेष प्रसिद्धी लाभली. सुप्रसिद्ध इंग्रज कवी सर बाट्रर स्कॉट ह्यांच्या 'लेडी ऑफ द लॅक' ह्या काव्याच्या आधारे हे १९५५ मधील काव्य त्यांनी रचले. इंग्रजी वळणाचे मराठीतील पहिले खंडकाव्य म्हणून ते महत्त्वपूर्ण आहे. सुगम व मधुर भाषा आणि सरळ, साधी व प्रसन्न शैली यामुळे ते बंधक झाले आहे. रघुनाथपंडितांच्या 'दमयंतीस्वयंवरा'च्या नावाही प्रभाव त्यांच्या रचनेवर आणवतो. देवलेगी म्हणजे मराठी कवितेला लागलेल्या नव्या वळणाचे प्रसादचिन्ह होय, असा अभिप्राय विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी नोंदविलेला आहे.

शेक्सपियरच्या 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' या नाटकाचे आधिकृत चमत्कार (१८७८) हे भाषांतर त्यांनी भीराम भिकाजी जठार यांच्या सहकार्याने केले आहे. यातील पहिले तीन अंक प्रधानांनी तर शेवटचे दोन अंक जठारांनी भाषांतरित केले आहेत. शेक्सपियरच्या मूळ नाट्यकृतीच्या सत्वाला धका न लावता तिला मराठी रूप देण्याचे लेखकाचे कीर्तव्य स्पष्टणीय आहे.

ड. वि. कुलकर्णी, जयंतकुमार बंधू

प्रधान, रामचंद्र गणेश : (ज. १८७६-मृ. २३ मे, १९४०). राज्यशास्त्रविषयक ग्रंथांचे लेखक, वृत्तपत्रकार, शिक्षण बी.ए., एल्.एल्.बी. बकिलीचा व्यंगसाय. ब्यामजी कृष्णवर्मा ह्यांची शिष्य-वृत्ती देऊन इंग्लंडला प्रयाण. युरोप व जपान येथील प्रवासात तेथील राज्यपद्धतीचे शुद्ध निरीक्षण व राज्यशास्त्राचा अभ्यास. १९१६ च्या होमरूल लीगच्या चळवळीत सहभाग. १९२१ साली स्वतंत्र प्रांतांत पक्षातर्फे आणि १९३७ साली राष्ट्रीय काँग्रेसतर्फे नासिक मतदारसंघातून कायदेमंडळावर निवड.

प्रधानांनी इंग्लंडमधील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून हिंदुस्थानच्या राजकारणाविषयी लेखन केले असून इंडियाज स्ट्रोल कॉर रेपरायज ह्या त्यांचा इंग्रजी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

मसिमिथिसात्ताक राज्यपद्धती (१९२६) हे ह्यांचे जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'रिप्रेझेंटेटिव्ह गव्हर्नमेंट' ह्या ग्रंथाच्या आधारे हिंदुस्थानी राजकारणाचे संदर्भ देऊन लिहिलेले पुस्तक. लोकशाही राज्यपद्धतीच्या विविध पैलूंचा परामर्श त्यांनी ह्या पुस्तकात घेतला आहे.

'भारतसेवक' हे केवळ राजकीय विषयांना वाहिलेले मासिक १९१६ ते १९२० पर्यंत त्यांनी चालविले. त्यातील महत्त्वाचे लेख देशसेवा अथवा भारतसेवकातील विषयक लेख (१९१०) ह्या पुस्तकात संकलित झाले आहेत. प्लेटो व रथाचे राजकीय विचार (१९१०) हे यांचे पुस्तकही उत्प्रेक्षनीय आहे. मॉरिस मेयरलॅंकच्या 'मोना व्हॅना' या नाटकाचे चित्रछादेवी (१९१५) हे गद्य रूपांतरही त्यांनी केले आहे.

हरिवरद बोरात, जयंतकुमार बंधू

फडके, काशिनाथ विष्णु : (ज. १८२९-मृ. १९०४). पत्रकार व लेखक. ठाणे येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या अरुणोदय (१८६४) व हिंदूच (१८७२) ह्या साप्ताहिकांचे संस्थापक व संपादक.

हे कंपोजिटरप्रासून सुरुवात करून अरुणोदय छापखाना व साप्ताहिक यांचे मालक बनले. काशिनाथपंतानी १८६४ च्या सुमारास अरुणोदय साप्ताहिक सुरू करून ते चाळीस वर्षे आद्येने व निर्भीडपणे चालविले. त्यानंतर १८७२ साली हिंदूच नावाचे विनोदी साप्ताहिक सुरू केले. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, धर्म अशा अनेक विषयांवर खुस-खुशीत व मार्मिक, तितकेच खोचक व मिठिकल लेखन करून हिंदूच लोकप्रिय बनवला. त्यांनी लिहिलेले सर देव्याक म्हुटन यांचे चरित्र (१८९०) प्रसिद्ध आहे. हिंदूचमधून तात्कालीन परिस्थिती व

प्रसोदनाच्या विचाराची बांधलेले व बोलायमान समाजमन ह्यांच्यातील विसंगती टिपून मेवक चित्रण करणारे हे विपुल विनोदी लेखन केले, तीच त्यांची सगी बाह्यमयीन कामगिरी होय.

जबा हाकळकर, म. ना. मोही

फडके, नारायण लक्ष्मण : (ज. १८ फेब्रुवारी, १८९०, राजापूर-मृ. सप्टेंबर, १९२०, ठाणे). मिस्त्र. व स्पेन्सर यांच्या ग्रंथांचे अनुवादक. मुंबईच्या एस्किप्टन कॉलेजातून बी.ए. (१८८२). सरकारी शिक्षणखात्यात प्रारंभी शिक्षक व नंतर मुख्याध्यापक, मिस्त्र व स्पेन्सर यांच्या ग्रंथांचे गाळे अभ्यासक.

हर्बर्ट स्पेन्सर (१८२०-१९०३) ह्याने लिहिलेल्या १८ ग्रंथांचे अनुवाद त्यांनी केले. त्यांपैकी 'महत्त्वाचे असे' : अजेयमीमासा-आवितरने (१८९६), जेयमीमासा-पूर्वांचे (१८९६), उद्योगसंस्था व धंदेसंस्था, समाजशास्त्राची तत्त्वे १. अनुभवजन्यसिद्धान्त व धंदेसंस्था (१९०६), मानसशास्त्राची तत्त्वे (१९१२), मानसशास्त्राची संघटना (१९१३), मानसशास्त्राचे विशिष्ट विवरण (१९१७), राजकीय संस्था (१९१८) शिवाय यांनी स्पेन्सरचरित्रही लिहिले आहे. मिलच्या 'लिबर्टी'च्या आधारे १८९२ साली स्वातंत्र्य हे पुस्तक, तसेच मेकॉलेसाहेबांचे चरित्र (१९०६), राणीच्या राज्याचा इतिहास (१९०२), हास्य व रथाचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार इत्यादी ग्रंथ लिहिले. यांची ग्रंथसंपत्ती विपुल आहे. तिची यादी खालीलप्रमाणे :

(१) मानसशास्त्राची तत्त्वे, पुस्तक १ ले. १९१२ (स्पेन्सरकृत साय-कॉलॉजीचे आधारे). (२) मानसशास्त्राची संघटना, १९१३ (स्पेन्सरकृत सायकॉलॉजीचे आधारे). (३) मानसशास्त्राचे विशिष्ट विवरण, १९१७ (स्पेन्सरकृत सायकॉलॉजीच्या आधारे). (४) आत्मनीतीची तत्त्वे आणि चरित्रकार, १८९४ (स्पेन्सरकृत Ethics of Individual Life and Beneficence चे आधारे). (५) आत्मनीतीची तत्त्वे, भा. दुसरी, १९२२. (६) केवळ ज्ञानवृद्धीने नीती सुधारेल काय ? १८९१. (७) अजेयमीमासा-आवितरने, भाग पहिला, १८९६ (स्पेन्सरकृत 'फर्स्ट प्रिन्सिपल'मधील The Unknowable च्या आधारे). (८) जेयमीमासा-पूर्वांचे-आवितरने, भाग दुसरा, १८९८ (स्पेन्सरकृत The Knowable चे आधारे). (९) सरकारी सूत्रे (सटीक), १८९६. (१०) धर्म आणि शास्त्र यांचा समेट, १८९१. (११) शरीर-सौंदर्य, १८९४ (स्पेन्सरच्या आधारे). (१२) शास्त्र म्हणजे काय ? अथवा शास्त्रसूत्रे (सटीक), १८९५ (स्पेन्सरच्या ग्रंथातून निवडलेली). (१३) शिक्षणसूत्रे (सटीक), १८८५ (स्पेन्सरच्या ग्रंथावरून). (१४) स्पेन्सरिय सूत्रमाळा, पुष्क ४ व १, १९०२. (१५) उद्योगसंस्था व धंदेसंस्था, १९०९ (स्पेन्सरकृत Principles of Sociology चे आधारे). (१६) विधिसंस्था व धर्मसंस्था, १९०९ (स्पेन्सरकृत Principles of Sociology चे आधारे). (१७) समाजशास्त्राची तत्त्वे-अनुभवजन्य सिद्धान्त व धंदेसंस्था, १९०६ (स्पेन्सरकृत Principles of Sociology चे आधारे). (१८) मानसशास्त्राची तत्त्वे, भाग पहिला, मूल सिद्धान्त, १९०५ (स्पेन्सरकृत The Data of Sociology चे आधारे). (१९) राजकीय संस्था, १९०७ (स्पेन्सरकृत Political Institution चे आधारे). (२०) स्वातंत्र्य, १८९२ (जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'लिबर्टी' या ग्रंथाच्या आधारे). (२१) राणीच्या राज्याचा इतिहास, १९०२ (Justin Macarthy कृत A History of our own time चे आधारे). (२२) मेकॉलेसाहेबांचे चरित्र, १९०६ (ट्रॅव्हलीनकृत Life and letters of Lord Macawlay). (२३) स्पेन्सरचरित्र (ग्रंथमालेत छापलेले प्रकरण). (२४) हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे चरित्र व तत्त्वे, १९१५. (२५) हास्य व रथाचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार, १८९४ ('शास्त्ररहस्य' या पुस्तकातील ३८ पृष्ठांचा निबंध).

मं. दे. जानोळकर, म. ना. मोही, समता नादिवडेकर

फडके, भास्कर विष्णु : (ज. १८०८, वाडे, ता. देवगड, जिल्हा राजगिरी—मृ. १४ एप्रिल, १९१८). कादंबरीकार. स्वामी राम-तीर्थान्या समग्र ग्रंथांचे व स्वामी विवेकानंद चरित्राचे भाषांतरकार. शिक्षण बी.ए. 'काळ' वृत्तपत्राचे सहाय्यक संपादक. पुढे मुंबईच्या 'विहारी' या राष्ट्रीय पत्राच्या पत्राचे संपादक. १९०७ साली राज-शेहाजा खटला व दोन वर्षे कारावास. -

फडके हे प्रा. जी. वा. रानडे यांच्या 'इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी' च्या कामातील सहकारी होते. त्यांच्या जेव्हा *सूर्योदय* होईल (१९११) व *विद्यामूल* (१९१२) या स्त्रीशिक्षणविषयक दोन सामाजिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. स्वामी रामानंदतीर्थ यांचे *समग्र ग्रंथ*, भाग १ ते १२ (१९१२-१६) हे यांचे महत्त्वाचे भाषांतरित लेखनकार्य. स्वामींच्या तपश्चर्यानाचा मराठी भाषकात परिचय व प्रसार करण्याचे काम या भाषांतराने साधले. स्वामी विवेकानंदाच्या इंग्रजी चरित्राचे ह्यांनी चार भागांत भाषांतर (१९१७) केले आहे.

उवा टाकळकर, मुंबीसा पाटील

फडणवीस, यासुरेश धामन : वा. ना. फ. : (ज. ३० जून, १८९५, नागपूर—मृ. २१ मे, १९४९, नागपूर). समीक्षक व पत्रकार. शिक्षण नागपूर येथे. बी.ए. नागपूरच्या नील सिटी हायस्कूलमध्ये शिक्षक.

ह्यांचे लेखन 'वागीश्वरी', 'सावधान', 'प्रतिमा' इत्यादी नियत-कालिकांतून प्रसिद्ध झाले आहे. 'यंग पेटीयट' व 'नागपूर ऑब्जर्वर' या पत्रांतूनही ते लिहित. मोजकेच पण लक्षवेधक असे यांचे लेखन असे. नागपूरच्या 'वागीश्वरी' मासिकाच्या व 'सावधान' साप्ताहिकाच्या निर्मितीशी त्यांचा संबंध होता. 'वागीश्वरी'तील कलात्मक वाङ्मय ह्या उल्कूळ वाङ्मयीन लेखाप्रमाणेच 'विचार विलास' व 'सुशीलेचा देव' ह्या वा. म. जोशी ह्यांच्या पुस्तकांवरील तसेच या. सु. पाठक ह्यांच्या 'कश्मिरी' या खंडकाव्यावरील त्यांचे चिकित्सक समीक्षा लेख उल्लेखनीय आहेत. 'केळकरांचे अद्वितीयत्व', 'लोकमान्यांचे राजकारण' ह्या अभ्यासपूर्ण लेखांप्रमाणेच नागपूर विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरू भ्या. भवानीशंकर नियोगी, नागपूरच्या 'महाराष्ट्रा'चे संपादक गोपाळ-राव भोगले, डॉ. मोरोपंत भयंकर, मध्यप्रांताचे एकेकाळचे गृहमंत्री व गव्हर्नर श्रीपाद बळवंत तामे, त्याचप्रमाणे माधव भीरूरी अणे इ. राजकारण-समाजकारणात अग्रणी असलेल्या व्यक्तींच्या जीवनकार्यांचे सुरेल दर्शन घडविणारे लेखही महत्त्वपूर्ण आहेत. ह्या व्यक्तिविषयक लेखांचे व्यक्तिचित्रण (१९७८) हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे.

'वागीश्वरी'च्या (१९२९-३५) प्रत्येक अंकातील 'वागीश्वरीचा वीणाशंकर' हे राजकीय घटनांवरील भाष्य असलेले सदरही त्यांनी चालविले होते. राष्ट्राबादी हद्दी व परखड लेखन यामुळे हे सदर लोकप्रिय ठरले. 'सावधान' साप्ताहिकातील ह्यांचे लेखही पु. भा. मावे ह्यांच्या लेखांप्रमाणेच शैलीपूर्ण व राष्ट्रमक्तीने युक्त असत. पु. भा. मावे फडणविसांचा एक श्रेष्ठ शैलीकार लेखक म्हणून उल्लेख करतात.

रा. वा. बशी

फडतरे, रामचंद्र विष्णु : (ज. १८८८-मृ. २४ फेब्रुवारी, १९५५). शिकारकथा लेखक. प्रारंभी पुण्यात 'सुधारक', 'राजकारण', 'राष्ट्रवैरोधी' ही वृत्तपत्रे काही वर्षे चालविली. पुढे पुणे जिल्ह्यातील पाटस गावी स्थायिक होऊन शेतीचा व्यवसाय स्वीकारला. ते उल्कूळ शिकारी होते. शिकारीच्या छंदापायी त्यांनी बरीच भ्रमंती केली व आक्रिंसेसही जाऊन आले.

मराठीत शिकारीसंबंधी सत्य घटनांना व हकीकतींना कथारूप देऊन शिकारकथेला खरीखुरी प्रतिष्ठा फडतरे यांनीच प्रथम प्राप्त करून दिली. *राजोमाळ* (१९४४), *सुगवा* (१९४९) व *तिसरी शेण* (१९४७) हे त्यांचे शिकारकथा संग्रह प्रसिद्ध आहेत. शिकारीच्या घटना-प्रसंगांतील

चित्तराकरता, शिकार्याच्या मनातील द्वंद, भिन्न अनुभव, प्राणी जीवनातील सूक्ष्म बारकावे व शिकारीतील नाट्य दिवण्याचे कोकस्य यामुळे फडतरे यांच्या शिकारकथा प्रत्येककारक झाल्या आहेत.

महिमी कोटकोकर, इंदुमती सेवडे

फाटक, गणेश कृष्ण : गोमा गंगवा : (ज. १८९५-मृ. १९३९). नाटककार व कादंबरीकार. आयुष्य दक्षिण महाराष्ट्राच्या संस्थानी मुलांत गेले. मिरजच्या संस्कृत महाविद्यालयात अनेक शास्त्रांचे अभ्ययन. तेथे बऱ्याच पुढारी व साहित्यिक धीर बामनराव जोशी यांच्याशी परिचय. त्यांच्याच प्रोत्साहनाने गणेशशास्त्र्यांनी आपले पहिले नाटक *स्वर्गसावाय* (१९२९) लिहिले.

त्यांनी इतर वाङ्मयप्रकारही हाताळले. *वीरात्मा* (१९२७), *आर्य यमोचा जयजयकार* (मुद्रोत्तर-काळखंड चित्रित करणारी ऐतिहासिक कादंबरी, १९२७), *अनाथाचा नाथ* (१९२७), *पद्मपतिव्रता* (१९३९), *हनुमान* (१९३८) या कादंबऱ्या आणि *नाट्यछटासंग्रह* (१९२९), *लहान मुलांसाठी गोष्टी* (१९३९), *कविता, नाट्यछटा, एकादिका यांचा संग्रह* (१९३९) हे लेखन प्रसिद्ध आहे. मात्र नाटककार म्हणून त्यांची विशेष प्रसिद्धी आहे. त्यांची उल्लेखनीय नाटके खालीलप्रमाणे : *पंताची सून* (१९२८), *स्वर्गसावाय* (१९२९), *माझी जमीन* (१९३०), *नागची माया* (१९३०), *स्वर्गमुंदरी* (१९३०), *लाडकी लक्ष्मी* (१९३०), *डेकनकीन* (१९३२), *व्याही-विहिरी* (१९३२), *मोठारगाला* (१९३४), *सासुरवास* (१९३४), *चरचावई* (१९३५), *स्टेट कॉलेज* (१९३९) इत्यादी. ही नाटके प्रामुख्याने पौराणिक व सामाजिक असून, ती 'नाट्यकला प्रसारक', 'रंगबंधु', 'रंगदेवता थिएट्रिकल', 'देवघड', 'प्रभात' इत्यादी नाट्यसंस्थांनी रंगभूमीवर आणली.

सामाजिक नाटकांतून सनातनी विचारसरणीचा पुरस्कार करावयाचा व पौराणिक नाटकांतून आदर्शवादी स्त्री-पुरुषांच्या चित्र-रेखाटणातून सनातनी मूल्यांची थोरवी सांगायची, अशी सख्ख व लोफरंजक भूमिका स्वीकारल्यामुळे त्यांची नाटके परंपरावादी प्रेक्षकांत लोकप्रिय झाली. चटकदार संवाद व सुबोध पथरचना हे यांच्या नाटकांचे गुणविशेष. यांच्या काही नाटकांची कानडी रूपांतरे होऊन ती कानडी रंगभूमीवरही लोकप्रिय झाली.

पु. भी. कामडे, इंदुमती सेवडे

० कुलारी : पहा कुळकर्णी, भगवान रघुनाथ
कुले, (महात्मा) जोतिराव गोविंदराव : (ज. १८३७-मृ. २८ नोव्हेंबर, १८९०). थोर समाजसुधारक, सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक. जोतिराव कुले हे महात्मा कुले म्हणून सुपरिचित आहेत. गोव्हे उपनामधारक गोविंदराव या माळी जातीतील गृहस्थांचे हे पुत्र. त्यांचे पूर्वज सातारा जिल्ह्यातील कटगुण येथील घनदार, परंतु रोडिया या त्यांच्या पूर्वजाने पुण्यात स्थानांतर केले आणि पेशव्यांच्या दरबारात कुले पुरविण्याचे काम केले, म्हणून त्यांचे मूळ आडनाम छुस होऊन ते कुले या नावानेच ओळखले जाऊ लागले.

जोतिराव कुशाग्र बुद्धीचे, उत्साही, निर्भीड आणि देखणे पुरुष होते. त्यांच्या उमेदवारीच्या काळात मुंबई विद्यापीठच अस्तित्वात नसल्याने त्यांना अल्पशिक्षणावर समाधान मानावे लागले. तथापि त्यांचे इंग्रजी चांगले होते. तसेच इंग्रजी ग्रंथांचे वाचनही डोळ्यात भरण्यासारखे होते.

तत्कालीन प्रघातानुसार पंतोजीच्या शाळेत मराठी शिक्षण घेतल्यानंतर (१८३४-३८) लहान वयातच त्यांचा विवाह भायसाव येथील नेवसे पाटलांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला (१८४०). त्यांचे मिशनरी शाळेतील इंग्रजी शिक्षण हे त्यानंतरचे (१८४१-४७). याच दरम्यान त्यांनी प्रसिद्ध व्यायामशिक्षक लहूजी वस्ताद यांच्याकडे

आद्य भारतीय शिक्षा, सत्यशोधक समाजाच्या कार्यक्रमां. आतारा शिक्षणातील शिरवळणवळीस नायगाव वा लेब्याव खंडोजी नेवने-पाटील यांचे पोटी जन्म. नेवने हे माळी समाजातील एक मातृश्वर वराणे मानण्यात येते. इ. स. १८४० मध्ये बयाच्या नवव्या वर्षी सावित्री-बाईंचा विवाह जोतिराव कुले यांच्याशी झाला. सावित्रीबाईंच्या चरित्रामधील अनेक बारीकसारीक तपशील डॉ. मा. गो. माळी यांनी विशेषतः 'सोडणे संग्रह' पुनर्बले आहेत. त्यानुसार स्वतः जोतिराबांनीच सावित्रीबाईंना शिक्षणातील प्रारंभिक पडे दिले आणि पुढे नॉर्मल स्कूलच्या मिसेस मिनेस यांच्या शाळेत तिसऱ्या वर्षात घातले. मिसेसबाईंनी 'सावित्रीबाईंना' अभ्यापन-विद्या शिकवून शिक्षिका होण्यास पात्र केले.

जोतिराव कुल्यांनी १८४८ मध्ये सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळेत कोणी शिक्षिका मिळेलना, तेव्हा सावित्रीबाईंनी ती बयाबदारी पाकळी व निहा, उपहार, टबाळी, विरोध वांना तोंड देऊन निभावलीही. त्याचप्रमाणे १८४८ मध्येच वसित वस्तोत उपडलेल्या शाळेतही सावित्रीबाईंनी शिक्षिकेचे काम केले. अशा प्रकारे क्षुद्रातिशय आणि क्रिया यांचे कुले देवती भाव्यविभाती ठरली. अर्थात त्यासाठी उभय-तांना घरच्यांचाही विरोध पाकळून गहत्याग करावा लागला; तो त्यांनी सोपिकपणाने केलाही.

सावित्रीबाईंचा जोतिरावांच्या सर्वत्र सुधारणाविषयक उपक्रमात सक्रिय सहभाग होता असे दिसते. त्यात सत्यशोधक समाजाचे कार्य, बाळगत्या प्रतिबंधक, एहाची स्थापना, सत्यशोधक पद्धतीने ब्राह्मण पुरोहिताशिवाय विवाहविधी इत्यादींचा समावेश होतो. या एहातच प्रवृत्त झालेल्या एका ब्राह्मण विधवेचा मुलगा कुले दांपत्याने दत्तक घेतला. हाच मुलगा डॉ. यशवंतराव कुले म्हणून पुढे प्रसिद्धीस आला. १८७६-७७ सालात पडलेल्या दुष्काळातही सावित्रीबाईंनी जोतिरावांबरोबर अक्षय्य उपचणे यासारखी कामे केली. १८९० मध्ये जोतिरावांचे निधन झाल्यावरही सावित्रीबाईंनी जोतिरावांचे कार्य उमेदीने व उत्साहाने सातू ठेवले. १० मार्च, १८९७ रोजी सावित्रीबाईंनी इहलोक सोडला.

जोतिराव कुल्यांना अनेक कार्यांमध्ये साय देणाऱ्या सावित्रीबाईंना स्वतःचे असे व्यक्तित्व होते. त्यांनी स्वतंत्रपणे लेखनही केले आहे.

सावित्रीबाईंचे उपलब्ध बाह्यमय पुढीलप्रमाणे आहे : (१) काव्यकुले, १८५४ (काव्यसंग्रह). (२) बाणकळी सुबोध रत्नाकर (१८९१). (३) 'मातृची' सावित्रीबाईंची मातृचे (प्रकाशक-शास्त्री महाधर, बस्तर प्रेस, बडोदा, १८९२).

याशिवाय सावित्रीबाईंनी जोतिरावांची मातृचे संपादित करून पुणे येथे शिळा छापार १८५६ मध्ये प्रकाशित केली.

सावित्रीबाईंनी 'सावित्रीबाई' या नावाचे संपादित करून पुणे येथे शिळा छापार १८५६ मध्ये प्रकाशित केली.

संदर्भ : (१) माळी, मा. गो. 'कातिगोति सावित्रीबाई जोतिराव कुले' आसा प्रकाशन, नारगोटी, १९८७. (२) माळी, मा. गो. (संपा.) 'सावित्रीबाई कुले समग्र बाह्यमय' म. रा. सा. भाषा सं. मंडळ, मुंबई, १९८८.

फेअरबैंक, सॅम्युएल वेकन : (ज. १४ डिसेंबर, १८२२-मृ. ३१ मे, १८९८). लेखक, भाषांतरकार, संपादक, वैज्ञानिक, गीतकार, कृषिशालज्ञ आणि वेल्थप्रसंगी वैद्य, अशी विविध प्रकारची सेवा रेव्. डॉ. सॅम्युएल वेकन फेअरबैंक यांनी भारतातील आपल्या अर्थज्ञानाच्या प्रदर्शनासाठी वास्तव्यात केली.

त्यांचा जन्म अमेरिकेच्या कनेक्टिकट परगण्यातल्या स्ट्रॅफोर्ड येथे झाला. इलिनॉई महाविद्यालयात आणि बॅन्डोव्हर्च्या पाठशाळेत त्यांचे शिक्षण झाले. १८४९ मध्ये जॅक्सनव्हील येथे प्राथमिक दीक्षा घेतल्यावर त्यांनी मराठी शिकायला सुरुवात केली. पुढे २० सप्टेंबर, १८४६ रोजी ते मुंबईस आले व तेथल्या अमेरिकन मराठी मिशनच्या मुख्यालयाची

जबाबदारी त्यांनी पाकळली. मे, १८५५ ने जानेवारी, १८५७ पर्यंत ते अमेरिकेला जाऊन आले. इकडे आल्यानंतर त्यांनी अहमदनगरपासून २५ मैलावरच्या बडोदे गावी मिशनचे ठाणे उघडले. १८७७-७८ च्या दुष्काळात फेअरबैंकनी गोंयसरिवांची सेवा केली.

१८४६ मध्ये महाराष्ट्रात पाऊल टाकल्यानंतर वर्षे दोन वर्षांतच फेअरबैंकनी मराठीत ग्रंथरचना करायला आरंभ केला. गणित या विषयावरचे त्यांचे पहिले स्वतंत्र पुस्तक १८४८ मध्ये प्रसिद्ध झाले. याच विषयावर काळांतराने त्यांनी चार पुस्तके लिहिली. याशिवाय शैक्षणिक व धार्मिक विषयावरही त्यांनी ग्रंथरचना केली आहे. कित्येक इंग्रजी गीते धूळ चालीवरच मराठीत त्यांनी उतरली. अशी काही गीते 'ईश्वरभजनाची गीते' नामक गीतसंग्रहात प्रसिद्ध झाली होती. स्वतंत्र अर्धगोदी रचनाही त्यांनी केली आहे. बायबलच्या भाषांतर समितीवरही त्यांनी १८५३ पासून वेळोवेळी काम केले. दर रविवारी मुलांसाठी भरणाऱ्या धर्मशिक्षण-शाळांच्या (सन्डे स्कूलच्या) शिक्षकांना मार्गदर्शन-पर काहीच नसल्याने त्यांनी 'ज्ञानोदय' नियतकालिकाबरोबर सप्टेंबर १८९२ पासून एक मासिक पुरवणी छापून ही अडचण दूर केली. पुढे या शाळांच्या चळवळीवरच्या टीका-टिपणांसह चित्रे, लघुकथा, बोधवचने आणि कविता चालून 'बालशिक्षक' साप्ताहिक ऑगस्ट १८९३ पासून सुरू केले. 'ज्ञानोदय' या नियतकालिकाची संपादकीय सूत्रेही त्यांनी तीनदा हाती घेतली होती पण ती काही महिन्यांपुरतीच ! विविध क्षेत्रांत अविभात अमकरीत असतानाच त्यांनी मराठीत किती वाङ्मयात मोलाची भर टाकली ! हे विशेष होय. 'ज्ञानोदय' या नियतकालिकात त्यांनी विविध विषयांवर विचारप्रवर्तक लेख लिहिले. त्यांनी २०-२५ पुस्तके, पत्रिका बगैरे लिहिल्या आहेत. परंतु त्यांपैकी पुष्कळशी नुमिळ झाली आहेत.

त्यांची विद्वत्ता आणि बहुविध देशसेवा, धर्मसेवा लक्षात घेऊन कॅनडातील मॉन्ट्रियल विद्यापीठाने त्यांना डी.डी. (डॉक्टर ऑफ डिग्रीनिटी) ही बहुमोलाची पदवी १८८९ साली देऊन त्यांच्या गुणांचे चीज केले.

बास्करराव जाधव

बर्नेस, एवेअर : (ज. २९ जून, १८०५-मृ. १ जानेवारी, १८७०). हे अमेरिकन मिशनरी प्रापटन ह्यर्मॉन्ट येथे जन्मले. १० ऑगस्ट, १८३९ रोजी ते मिशनरी म्हणून सहकुटुंब भारतात आले. त्यांची नेमणूक प्रथम अहमदनगरास झाली. अमेरिकन मराठी मिशनने १८३५ मध्ये नगरास मुलांसाठी शाळा किंवा सेमिनरी उघडली होती. पुढे १८४४ मध्ये या शाळेला जोडूनच एक इंग्रजी शाळा उघडली व तिचे मुख्याध्यापक म्हणून बर्नेस यांची नेमणूक झाली. या अगोदर म्हणजे मार्च, १८४२ मध्ये बायबलच्या मराठी भाषांतराच्या पुनरीक्षण समितीवर काम करण्यासाठी मुंबईच्या बायबल सोसायटीने त्यांना आमंत्रण दिले. त्यावेळी बायबलचा प्रथम खंड म्हणजे जुना करार, यातील काही ग्रंथांचे जॉन डिकसन व अॅलन ग्रेव्हज यांनी केलेल्या भाषांतराचे पुनरीक्षण चालू होते. या समितीवर बर्नेसन १८५३ पर्यंत काम केले. त्यांचे बहुतेक कार्य शिक्षणक्षेत्रातच झाले. या मिशनचे मराठी व्याकरणकार म्हणून ते ओळखले जात. त्यांनी या विषयावर ४-५ पुस्तके लिहिली आहेत. त्यात काही शाळेसाठी आणि काही मराठी शिक्षकांकरिता इंग्रजी भाषेत आहेत.

'ज्ञानोदय पॅन्थॉग-१८८७' तथार करण्यातही त्यांनी मदत केली होती. व्योतिःशास्त्रावरही त्यांनी ग्रंथलेखन केले.

अहमदनगरहून बर्नेस सातान्याला बद्दलून गेले होते. पण वर्षभरातच त्यांच्या पत्नी वारल्या. ते स्वतःदेखील आजारी पडले. तेव्हा आपली तीन आईपोरकी मुले घेऊन ते २८ डिसेंबर, १८५३ रोजी अमेरिकेस परतले.

विकडे गेडवावरही त्यांना मारताचे विस्मरण झाले नाही. महत्त्वाच्या वण आर्यत कठीण अशा 'सूर्यसिद्धांत' या ग्रंथाचे परिचालन करून, बाकाईने संशोधन करून त्यांनी तो इंग्रजीत उतरला. तो अमेरिकन ऑरिएण्टल सोसायटीने प्रसिद्ध केला (१८९०).

त्यांनी केलेले एकंदर लेखन पुढीलप्रमाणे : (१) *Easy lessons in Reading with English and Marathi Vocabulary*, १८४१, दुसरी आवृत्ती, १८५१. (२) *संगोलविद्या*, मुंबई, १८४९, दुसरी आवृत्ती, १८५७. (३) *मराठी भाषेचे व्याकरण*, मुंबई, १८४८. (४) *इंग्लिश व्याकरण आणि वाचन, सामवायिक वाक्ये इंग्लिश आणि मराठी*, मुंबई, १८५१, दुसरी आवृत्ती, १८५१. (५) *Easy Primer and Vocabulary in Marathi*, मुंबई, १८५१. (६) *Grammar of the Marathi Language*, मुंबई, १८५४. (७) *Translation of the 'Surya Siddhanta'* New Haven, Connecticut, USA, 1860.

भाकर जाधव

चंकटस्वामी (चंकटसिंग न्याहालसिंग) : (ज. १८७७ - मृ. ९ मे, १९४४). बारकरी संघस्थाचे प्रवचनकार व 'ज्ञानेश्वरी'चे संपादक. आधुनिक बारकरी संत व संत बाह्मण्यांचे भाष्यकार. चंकटस्वामी नावाने महाराष्ट्रात परिचित. पूर्वज रजपूत असून मुळचे मुंदेलवंशातील रहिवासी. सुमारे २०० वर्षांपूर्वी व्यापाराच्या निमित्ताने बीड जिल्ह्यात स्थायिक.

इगतपुरीस स्वतःचे दुकान. तेथेच १८९० साली विष्णुमुखा जोगांची भेट व उपदेश ग्रहण. गुरुपदेशानंतर काही काळ तपश्चरण व आळशीस 'ज्ञानेश्वरी'ची शंभर पारायणे. त्यांचे कीर्तन म्हणजे ओल्यांना एक मेजवानीच असते.

१९२० साली विष्णुमुखा चंकुटवासी साध्यावर त्यांच्या मागवत-धर्म प्रचाराचे व वारकरीशिक्षणाचे कार्य चंकटस्वामींनी धडाडीने पुढे चालविले. त्यांचे सार्थ सटीक ज्ञानेश्वरी तयार करण्याचे अपुरे राहिलेले कार्य माधवराव देशमुख, सोनोपंत दांडेकर व पांडुरंग शर्मा यांच्या साहाय्याने पूर्ण करून ती त्यांनी १९२७ साली प्रकाशित केली. स्वामींचे चरित्र व जीवनकार्य यासंबंधीचे 'चंकटस्वामी महाराज यांचे चरित्र' गो. इयं. जोशी यांनी लिहिले आहे (१९९१).

ग. डे. कामोकर, इंदुमती शेंवडे

बनसोडे, किसन फागोजी : (ज. १८ फेब्रुवारी, १८७९; नागपूरपासून चोवीस मैल दूर असलेल्या मोहपा, जि. नागपूर येथे - मृ. १० ऑक्टोबर, १९४६, नागपूर). महाराष्ट्रातील त्या काळाचे नॉर्मल स्कूलचे पहिले प्रशिक्षित अध्यापक (१८९३), दलितोद्धारक, पत्रकार व कवी. किसन फागोजी बनसोडे ऊर्फ बनसोडे पाटील यांचा जन्म दलित कुटुंबातील. नागपूरला त्यांनी १९०१ मध्ये 'सन्मार्गबोधक अस्तूत्य-समाज' या नावाची संस्था स्थापन केली, १९०७ साली नागपूरलाच मुलींची शाळा सुरू केली. बनसोडे यांचे प. गांधी, म. फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रभृतींशी जिव्हाळ्याचे संबंध होते. मात्र म. गांधींनी अस्तूत्यांच्या संदर्भात वापरलेली 'हरिजन' ही संज्ञा त्यांना मान्य नव्हती. त्याचप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मांतरालाही त्यांचा विरोध होता.

लोकशिक्षणाचे प्रमाणी माध्यम म्हणून त्यांनी मोहपा या गावी १९०१ साली एक मुद्रणसंस्था स्थापन केली आणि *निराश्रित हिंदू नागरिक* (१९१०), *विटाळ विघ्नसक* (१९१३), *मजूर पत्रिका* (१९१८), *चोखामेळा* (१९२१-२६) अशी वर्तमानपत्रे सुरू केली. यांनी *संत चोखामेळा चरित्र* (१९४२); *सत्यबोधक जलसा व चोखामेळा दर्शन* ही नाटके लिहिली.

बवाभ्या केवळ दहाव्या वर्गा स्वतःचीच अभ्यासाच्या प्रतिक्रियेतून पहिले काव्य लिहिले. त्याची निवडक काव्यरचना पृथ्वी (१९५९) या संग्रहात समाविष्ट आहे. प्रस्तावनाकार प्रा. भ. भी. पंडितांच्या मते किसन फागोजी कवितेचा विषय म्हणजे अस्तूत्यपदेच्या अभ्यासा-विषयका सदा होय. *विटाळ विघ्नसक* (१९१३) या सावणीवजा दीर्घकाव्यात सरकारीन दाहक परिस्थितीचे व दलितोंच्या प्रकृति-प्रवृत्तीचे सम्यक वण जळजळीत दर्शन घडते. त्यांच्या कवितेचे स्वरूप येथेच दिसते आहे. भाषेपेक्षा 'मोली'ला अनुसरणारी, दलितो-द्वाराय आर्त दाहो फोडणारी ती कविता आहे. एका साधूची कविती, वारतंत्र्य विमोचन अभंग अंशज सुधारणांचा योग, नगावत व मोचा वचरंगी तमासा (१९३२) हे त्यांचे उमाते गाजले. *संत चोखामेळा चरित्र गाथा* (१९४२) हा त्यांचा संशोधित व संपादित ग्रंथही उल्लेखनीय. या-ग्रंथात चोखोबांचे ७६७ अभंग परिश्रमपूर्वक गोळा करून त्यातल्या निवडक अभंगांचा समावेश केला आहे.

पत्रकार या नात्याने किसन फागोजी केलेली कामगिरीही महत्त्वाची आहे. *मराठा*, *दीनबंधू* (१९०२), *निराश्रित हिंदू नागरिक* (१९१०), *विटाळ विघ्नसक* (१९१३), *मजूर पत्रिका* (१९१८) व *चोखामेळा* (१९११). ही त्यांची साप्ताहिक वृत्तपत्रे. दलित जिन्यांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार करणे व दलित समाजात अभ्यासा-विषयक व सामाजिक न्याय व समता यांसाठी जागृती निर्माण करणे, ह्या हेतूने त्यांनी ही वृत्तपत्रे काढली. या पत्राखेरीज 'ज्ञानप्रकाश', 'सकाळ', 'सुबोध पत्रिका', 'काळ', 'केसरी', 'मुमुक्षु', 'लोकमान्य', 'महाराष्ट्र' इत्यादी वृत्तपत्रांमधील त्यांचे स्तुट लेखन प्रसिद्ध झाले आहे.

ज्योती भावेवार, कला जाधव

संदर्भ : (१) शेंडे, ना. रा. 'दलितोद्धारक मुदबर्ब बनसोडे', १९८९. (२) पानतावणे, गंगाधर, 'विद्रोहाचे पाणी पेटते आहे'.

बनहट्टी, नारायण दासो : (ज. १८६२, मिरज - मृ. २१ फेब्रुवारी, १९४७). मुळ धराणे कर्नाटकातील. व्याकरण व संगीत या विषयांचे लेखक व निबंधकार. भी. ना. बनहट्टी यांचे बहील. राजेंद्र बनहट्टी यांचे आजोबा. जुन्या पिढीतील एक विद्वान, शिक्षण बी.ए. (डेकन कॉलेज, पुणे, १८८७). १८८८ साली एल्फिन्स्टन कॉलेजात सुपरिटेण्डंट व लायब्रेरियन म्हणून नेमणूक. १८९५ मध्ये डेकन कॉलेजात असि. प्रोफेसर ऑफ संस्कृत म्हणून नियुक्ती. पुढे सरकारी शिक्षणखात्यात बदली. प्रारंभी उपशिक्षक, पुढे मुख्य शिक्षक म्हणून नेमणूक. संस्कृत-बरोबर प्राकृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादी भाषांचा खूब अभ्यास.

१९०४ साली 'मराठी भाषेची लेखनशुद्धी' यावर मराठी विद्वानांत जो प्रदीर्घ वाद झाला त्यात नारायण दासोनी 'केसरी' व 'ज्ञानप्रकाश' या निवडकालिकांमार्फत मार्मिक लेख लिहिले. त्यांचे संगीताचे सखोल ज्ञान होते हे त्यांनी लिहिलेल्या *नालसंगीत शोध* (३ भाग) या पुणे गायन समाज मालेतील ग्रंथावरून दिसते (१९०४-०६). वस्तुतः हा प्रौढ संगीतबोध आहे. त्यात तत्पूर्वीचे सर्वभाषीय उल्लेख ग्रंथ वाचून एकूण गायनवादन विद्येचे शास्त्र संपूर्णपणे मांडले आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्रात प्रगत गायनाच्या पद्धती कोणकोणत्या प्रकारांच्या होत्या, यांचा मागोबा येणारा हा ग्रंथ आहे.

'देशस्य ऋग्वेदी ब्राह्मण समाजांतील देवता व देवते' (१८५६), 'देशस्य ऋग्वेदी ब्राह्मण समाजाची पूर्वपीठिका व संबंध (१८५६)', 'यरळव यांचा क्रम व शि. मं. पराजये' (१९२९); 'चिंतामणराव वेरा यांच्या आठवणी' (१९३८) असे काही माहितीपूर्ण निबंध यांनी लिहिले आहेत.

ग. डे. कामोकर, इंदुमती शेंवडे, मृणालिनी दाहा

वरवे, अनंत घामन : (ज. २८ ऑगस्ट, १८९९-मृ. २९ ऑक्टोबर, १९२३). नाटककार व रंगभूमीविवेक चळवळीत विशेष लक्ष बाळगारे लेखक. बालवन मनसाह येथे प्रथम नांदराव व नंतर पुणे येथे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण. पोडनदी येथे तीन वर्षे शाळेत नोकरी. पुढे अलेक्झेंडर पुणे येथील आर्यभूषण शाळातल्यात मुद्रित शोधक.

राजवंश' (१८८९), 'लोकसेवा' (१८९७) आणि 'नाट्यकला' (१९०४) अशी विविध निवडकात्मिक नाट्यांची यादी लवकर केली. नाट्यकलेची सर्वांगीण उच्चनी शहारी यामाठी १९०५ मध्ये यांनी पहिले नाट्यसंमेलन भरविले व त्यानंतर नेटाने पंधरा संमेलने भरविली. नाट्यशिक्षणाचे वर्ग उघडून त्यासाठी कथिक पुस्तके तयार केली. नाट्यसंमेलनाच्या अभ्यासाची भाषणे नाट्यविषयाची सुशिक्षित वर्गा (१९११) नावाने प्रकाशित केली. त्यांनी ऐतिहासिक, पौराणिक, समकालीन 'राजकीय आंदोलनांचे पडसाद' 'उपद्रवधारी', 'तमचे आधारित व कर्पांतरित अशी एकूण पंधरा नाटके लिहिली. त्यापैकी महाराजा यशवंतसिंह (१८९५) हे नाटक विशेष गाजले. १९१० साली सरकारने ते जप्त केले. त्यांची नाट्यरचना बाळबोध चळवळी, साची सुशोध आहे. पदरचना प्रासादिक व क्लेशांस्फुरी पाटाची आहे. मराठी रंगभूमीच्या उच्चतीचा चौकेर विचार करणारा व त्यासाठी प्रयत्न करणारा निरसक नाट्यसंघटक म्हणून त्यांचे कार्य उल्लेखनीय व अभिस्मरणीय आहे.

मु. श्री. कागडे, प्रभा आपटे

वरवे, विनायक सरहर ऊर्फ काकासाहेब : (ज. १२ जुलै, १८८८-मृ. ९ मार्च, १९५४). वृत्तपत्रकार, दलिततेचे फेवारी. माध्यमिक शिक्षण घेत असतानाच स्वातंत्र्य चळवळीकडे आकर्षित केले. शिक्षण बी.ए., एम्.एल.पी. १९१७ पासून पुढे येथे बकिंगी व समाजकार्य.

त्यांची आचारधर्म (१९३०) ही पुस्तिका व नीतिधर्मातील श्रेष्ठ गते (१९३१) हा महात्मा गांधींच्या मतविचारांचा अनुवाद, ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. हरिजन-सेवक संघाचे मुखपत्र असलेल्या 'दलितसेवका'चे ते (१९४१ ते १९५२) संपादक होते. त्यांचे बरेचसे लेखन या नियतकाविकातून प्रसिद्ध झाले. 'दलितसेवकातील लेख' (१९५९) आणि 'समाजसंरचना व विवेकनिष्ठा' या दोन लेखसंग्रहांमध्ये त्यांचे लेख संग्रहित झाले आहेत. या दोन पुस्तकांतील निवडक लेख मानव धर्मविवेचन (१९६२, संपादक-देवीदास बागुल) या लेखसंग्रहात समाविष्ट आहेत.

स्वातंत्र्यानंतरच्या त्यांच्या लेखनातून अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांचा समतोल बुद्धीने परामर्श घेतलेला दिसतो. स्वतंत्र विचारशक्ती, बुद्धिवादी दृष्टिकोन आणि त्याला मिळालेली कृतिशीलता व सेवामागी कार्यवाची जोड यामुळे त्यांचे वृत्तपत्रीय लेखन महत्त्वाचे ठरते. '

हरिजन संघात, प्रभा आपटे

वरवे, विनायक लक्ष्मण : ० कवी आनंद : (ज. २९ नोव्हेंबर, १८९९-मृ. २९ जानेवारी, १९४८, सोनगाव, त्रि. रत्नागिरी). बी.ए., एम्.एल.पी. ही पदवी मुंबई येथून संपादन केल्यानंतर त्यांनी १९२४ पासून चिपळूण येथे बकिली केली. त्यांनी कविता, नाटके, कथा, कादंबरी व लघुनिबंध असे विविध प्रकारचे लेखन केले असून, काव्यलेखनासाठी 'आनंद' हे टोपणनाव घारण केले होते. वरवे यांनी सुमारे तीनशे कविता लिहिल्या असून त्यापैकी काही कवितांना तत्कालीन मासिकातून स्थान मिळालेले दिसते. त्यांनी कवितांमध्ये कोकणातील वातावरण व बोली भाषा यांची प्रसंगा-मुरूप योजना केली आहे. त्यांची व्यक्तिचित्रणे रेखाटण्याची हातोटी दृष्ट असून निरीक्षणशैली मार्मिक आहे. प्रादेशिक उसा असलेल्या

यांच्या कविता लोकप्रिय ठरल्यामुळे अनेक प्रातिनिधिक काव्यसंग्रहां मध्ये त्या सर्वांचेच समावेश आढळतात. वरवे यांच्या काव्यरचनेमध्ये अनेक गहनार्थाची समावेश आहे. वरवे यांच्या कविता त्यांच्या मृत्यूनंतर संग्रहकपाने प्रसिद्ध झाल्या आहेत. (आनंदराव कविता, मंषा., ज. शा. देशपांडे, मुंबई, मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, १९९९).

वरवे यांचा इंग्रजी साहित्याचा व्यासंग चांगला होता. यांचे लघु-संग्रह (१९२७) हे तीन अंकी सामाजिक नाटक थोडेकार पांडितास्य घरावर असून ते त्यांनी स्वतःच प्रकाशित केले आहे. या नाटकात प्रौढविवाह, हुंम्याची चाल, लोशिल्लण असा विषयवाचर विनोदाच्या माध्यमातून टीका केलेली आढळते. हे नाटक रंगभूमीवर सादर झाले होते, वरवे यांनी मासिक एम्. ए. (१९१२) हे दोन अंकी नाटक व नमोवाणीसाठी काही श्रुतिकाही लिहिल्या आहेत. त्यांची कवीर, कलामंदिर, मिळीन, मनसाकल्प, पंचकसून इत्यादी नाटके अप्रकाशित आहेत. त्यांच्या बरल्यानसाठी जपवा मुलासंधन या अप्रकाशित नाटकाचा प्रयोग शाहूनगरवासी करीत असल्याचे कळते.

वरवे यांच्या कथा 'चित्रपटग्रंथ' मधून प्रसिद्ध होत असत. कलसी आणि (१९१४), पिजा व मेघ (१९१५) आणि कोवळी शोकळे (१९१५) हे त्यांचे कथासंग्रह असून मातेपरी (१९२९) ही नवकथा प्रसिद्ध झालेली आहे. त्यांच्या काही कथा बकिलीतील अनुभावाने आधारित आहेत. पिजा व मेघमध्ये स्मृतिदायक अशा ऐतिहासिक कथा आहेत.

वरवे यांच्या विसाव (१९३७) या लघुनिबंधसंग्रहातून त्यांच्या लेखक शैलीची व सामाजिक जाणिवेची ओळख पटते. [त्यांचा 'सरोके' हा लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध होणार अशी जाहिरात त्यांच्या कोवळी शोकळे (१९१५) या कथासंग्रहात दिसते.]

मुखकुंदरी (१९४०) ही आपली कादंबरी वरवे यांनी 'हिंदु-स्थानच्या नष्ट झालेल्या गुरादोरादि प्रामसमृद्धीन' अर्पण केली आहे. यातील कोकणचे नितर्मचित्रण, सांस्कृतिक जीवनदर्शन व कुळ-बाळ्यांच्या बोलीभाषेचा वापर यामुळे या कादंबरीला 'प्रादेशिक कादंबरी' म्हणून मान्यता मिळालेली दिसते. घोंमस हाडोव्या कादंबऱ्याचाच त्यांना ही कादंबरी लिहिल्याची प्रेरणा झाली.

इ. स. १९१५ च्या सुमारास मराठी साहित्यात प्रादेशिक वातावरणाकडे पाहण्याची जी दृष्टी उदयास आली होती तिचा प्रभाव वरवे यांच्या लेखनावर जाणवतो. त्यांच्या साहित्यात कोकणाचा प्रदेश जिवंतपणे साकार होऊन येतो.

पक्षघातामुळे पंगुत्व आलेल्या स्थितीतही वरवे यांचे लेखन शेवटपर्यंत चालू होते.

नीलिमा मुंडी, विनायक गंगे

संदर्भ : 'जर्नीसोन मराठी साहित्यमेवक', प्रथम खंड, माघ महिना, स्वामिन प्रकाशन, मावली २, मुंबई, १९५२, पृ. ५९-५८.

वरवे, आनंदराव सखाराम : (ज. ५ फेब्रुवारी, १८४५-मृ. २९ मार्च, १८९१). मातोश्रकार. मुंबई विद्यापीठाचे बी.ए. काही काळ मुंबई येथे शिक्षक. त्यानंतर कायद्याची परीक्षा देऊन इंदूर, बडोदा येथे न्यायव्यायात काम. बरिष्ठ न्यायालयाचे न्यायाधीश.

ठगाची जबाजी (१८८९) हे कॅप्टन मेडोज डेकर यांच्या 'कन्फेशन ऑफ ए टग' या गाजलेल्या पुस्तकाचे भाषांतर आणि हिंसक वहादूर (१८९८) हे शेक्सपियरच्या 'हॅम्लेट' नाटकाचे रूपांतर ही यांची प्रसिद्ध पुस्तके. ठगाची जबाजी प्रथमतः 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झाले. ते अपूर्ण आहे. दोन्ही पुस्तके मुळातील सौंदर्य कायम ठेवण्यात बसली ठरली आहेत.

गं. दे. बागोशकर, सीमन्त निमळ

वर्षे, 'रामकृष्ण वासुदेव' : (ज. १८८०, रोह-मू. २० मार्च, १९२०, मिर्झा). भाषांतरकार, मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. उत्तीर्ण. यांनी स्वामी रामतीर्थ यांचे समग्र ग्रंथ, स्वामी विवेकानंद यांचे चरित्र (भाग १-४, १९१४) ह्या इंग्रजी पुस्तकांचे मराठीत भाषांतर करण्यात भास्कर विष्णू फडके यांस साहाय्य केले. 'विप्लवकर आणि मंडळी'ने प्रसिद्ध केलेल्या 'योगवासिष्ठा'च्या (१९१६) पहिल्या आवृत्तीचे मराठी भाषांतरही यांनीच केले आहे. ह्या आवृत्तीला जोडलेल्या उपोद्घाताद्वारे त्यांच्या काव्य व तत्त्वज्ञान ह्या विषयांच्या मार्मिक अभ्यासाचा प्रत्यय येतो.

गं. डे. भास्करकर, मंगल निमळ, मुं. निमनी यहा

बळाळ, 'यस्येन वन्यानिश' : ० निरंजन : (ज. ११ एप्रिल, १९१९, यवतमाळ-मू. ११ डिसेंबर, १९५१, नागपूर). कवी. बी.ए., बी.टी. काटोल, यवतमाळ व नागपूर येथे अभ्यापक. त्यांचे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित. 'एनेडोस' (१९५८) हा १९३५ ते १९४५ या काळातील श्रुत कवितांचा संग्रह असून 'शशिकला' (१९६०) हे खंडकाव्य आहे. ईश्वरभक्ती, राष्ट्रप्रीती आणि संसाराविवर्षीची सहजानुभूती प्रगट करणारी त्यांची कविता, प्रस्तावनाकार भ. भी. 'पंडित' म्हणतात त्याप्रमाणे, विविधतेने नटलेली असून, भारतीय तत्त्वज्ञानाचा एक अखंड अंतःप्रवाह त्यांच्यातून छुटछुटताना दिसतो. 'शशिकला' हे शशिकला आणि राजीव या प्रेमिकांचे भावजीवन चित्रित करणारे एक सामाजिक कथाकाव्य असून त्यात सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार आहे. भाषाकोट प्रसंगचित्रण, विविध प्रकरणांसाठी स्वतंत्र वृत्तयोजना आणि प्रसंगानुसार उपयोगिलेला भावगीत, यामुळे सोळा प्रसंगांचे व सुमारे सतराशे ओळीचे हे दीर्घकाव्य अस्वाद्य झाले आहे. याशिवाय बळाळांनी 'निरंजन' या टोपण नावाने पर्सस-वाळीत कथा, 'राधागीत' हे खंडकाव्य आणि दीडशे-दोनशे श्रुत कविता यांचीही निर्मिती केली आहे, मात्र ही सारी रचना अद्यापि अप्रकाशित आहे.

'यस्येन वन्यानिश'

० यल्लवः : पद्म करंदीकर, यल्लव जनार्दन

वॅलेंटाईन, जेम्स रॉबर्ट : (ज. १८१३, केलो (अमेरिका)-मू. १६ फेब्रुवारी, १८९४). व्याकरणकार. इ.स. १८४५ ते १८६१ या काळात बनारस कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल. संस्कृत भाषा व वाङ्मयाचे उत्तम अभ्यस्य करून, यांनी हिंदू तत्त्वज्ञानावर अनेक निबंध लिहिले.

हेलियरी (१८३६) येथील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कॉलेजच्या उप-योगासाठी अ. गवर्नर ऑफ द महारट्ट लॅंग्वेज हे व्याकरणाचे पुस्तक दिनांक २० मे, १८३९ रोजी त्यांनी प्रसिद्ध केले. फेरकृत व्याकरण व होटनचे बंगाली व्याकरण यांचा त्यांनी यासाठी उपयोग केला. हा ग्रंथ शिळाछाप असून, भी. वॅलेंटाईन यांनी, त्यातील मराठी शब्दांचे ठसे, मोडी लिपीत लिहिले आहेत. व्यापारी पत्रव्यवहाराचे नमुने, तसेच महधुळ व त्याच खात्यात वापरल्या जाणाऱ्या पर्सियन शब्दां-यसून मराठी शब्दांचा संग्रह, हेही या व्याकरणग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे.

गं. डे. भास्करकर, मंगल निमळ

वांदेकर, दत्त तुकाराम : (ज. २२ सप्टेंबर, १९०९, फारवार-मू. ४ ऑक्टोबर, १९५९, मुंबई). विनोदी लेखक व वृत्तपत्रकार. रांगणेकर चालवीत असलेल्या 'वसुंधरा' साप्ताहिकात प्रारंभी मुकरीडर, मूक अवलोकन, दीर्घ परिश्रम यांच्या बळावर 'वसुंधरा', 'चित्रा', 'नवयुग' या साप्ताहिकांतून व 'मराठा' दैनिकातून सुमारे तीस वर्षे सतत व निपुळ लेखन केले.

'चित्रा' साप्ताहिकातील 'सख्याहरी' या लेखमालेने वांदेकरांनी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. या लेखमालेने महाराष्ट्रात खळबळ उडवून दिली. 'पुढे आचार्य अत्र्यांच्या 'नवयुग' साप्ताहिकातून वांदेकर तीच लेखमाला नव्या जोमाने लिहू लागले व तिला अद्याप लोकप्रियता

जामिनी, सख्याहरी (१९४०) हे त्या मालेतील निवडक लेखांचे पुस्तक अद्याव्या मर्मग्राही प्रस्तावनेसह प्रकाशित झाले.

वांदेकरांचे बहुतांश लेखन वृत्तपत्रीय व विनोदी असून त्यातील बरेचसे 'पुस्तकवपात' प्रकाशित. अग्निप्रसंग (१९४०), बहुक्षी (१९४१), नवी आवाही (१९४२), चोरपावले (१९४३), भाषक्या भोवण्याची मोठ (१९५८), विरीमिरी (१९५९), येमाचा गुलफंद (१९५९) हे विनोदी लेखसंग्रह; नजरबंदी (१९४४), आठपडवा (१९४७) या विनोदी कथा; मू. आशिमी (१९४८), तुकाराम (१९४९) या कादंबऱ्या; वन्यवन (१९५८) हा अग्ने व वांदेकर यांच्या राजकीय चिंतनकाव्याचा संग्रह ही त्यांतील काही उल्लेखनीय पुस्तके. त्यांच्या विनोदाचे विषय विविध व अमर्याद होते. संवाद, प्रसन्न, छोटी कवने, चुटके, व्याख्या, उखाणे अशा वैगवेगळ्या स्वरूपात उपरोध, उपहास, चिंतन अशा विविध रूपानी आपले विनोद विषय यांनी सजवले. कोणत्याही राजकीय पक्षाची बाजू न घेता सर्वसामान्यांच्या हृदिकांनातून व भावभावनांतून यांनी समकालीन चढा-मोडींचा वेध घेतला; यामुळे यांचे लेखन आकर्षक आणि सामिप्राय ठरले.

गं. भा. भास्करा, मुंबीला पाटील

वांबईकर, वासुदेव अर्जुन : (ज. १० मे, १८७४, बेताळ वांबई, सावंतवाडी-मू. ४ फेब्रुवारी, १९४३, वांदे, मुंबई). इतिहास-संशोधक, शिक्षण प्रतिकर्षक. प्रारंभी पोळिसलाख्यात. नंतर 'मुंबई येथील टाकसाळीत कारकून. जुन्या नाण्यांचा सूक्ष्म अभ्यास. नाणक-परीक्षक असा लौकिक. नाशिकला नोटांच्या छापलाख्यात 'सुपरबायस्टर-कंट्रोलर'.

यांचे इतिहासविषयक शोधनिबंध, भारत इतिहास मंडळाच्या त्रैमासिकातून प्रसिद्ध झाले. 'आजगावची काळनाथ मूर्ती व तिजवरील लेख', 'देवगिरीच्या रामदेवराय यादव यांचे राज्य कधी गेले, वाचकाला शोक', 'अडी अदिलशाहरील एका आरोपाचे निरसन' आणि नाणेविषयक काही लेख उल्लेखनीय.

मठगावचा शिळालेख आणि भाऊय सामंत राजवंस (१९२५) हा यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ. मठगावच्या शिळालेखास बसून सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास लिहिताना वि. पु. पिंगुळकर यांनी केलेली चुकीची विधाने खोडण्याकरता हा ग्रंथ लिहिला गेला. 'कुडाळ-देशाकर ब्राह्मण सामंत हेच मूळचे कुडाळचे सत्ताधीश होते, वाडीकर मराठे सावंतांनी त्यांची सत्ता बळकावली.' हे प्रतिपादण्याचा साधार प्रयत्न यात केला आहे.

महोजी दीक्षित - शासिविवेक (१९३९) या ग्रंथात 'लघु-शिद्धांतकीमुदी' कर्ने महोजी दीक्षित यांच्या शताविविषयीचे विषयस्त लेखन केले गेले. त्याचा साधार परामर्श वांबईकरांनी घेतला. आपल्याबद्दलची काही ऐतिहासिक कागदपत्रे त्यांनी कोकणच्या इतिहासाची सापणे, भाग-१, २ (१९२८-१९२९) या नावाने प्रसिद्ध केली. भीमठ दापोली संस्थानचा इतिहास कथन करणारे एक म्हालवर्णनही (१९१४) यांनी लिहिले आहे.

उमा टाकळकर, विमल भावेराव

बागल, खंडेराव गोपाळराव : (ज. १८७२, यल्लव, जि. कोल्हापूर-मू. १ मार्च, १९३१). कोल्हापूरच्या 'इटर' पत्राचे संपादक. प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण. बी.ए., एल्एल्.बी. कोल्हापूर संस्थानातील पहिले एल्एल्.बी. १९०२ ते १९१० पर्यंत ग्रामलेदार. शाहू महाराजांच्या समाजसुधारणा कार्यात सहभाग.

शाहू महाराजांना विनंती करून १९१० साली सरकारी नोकरीतून त्यांनी आपली मुक्तता करून घेतली व वकिली सुरू केली. सत्यशोधक समाजाच्या मताचा प्रसार सुरू केला. अस्पृश्यतेला बागलांचा कडवा

विशेष होता. शास्त्राचे धार्मिक, सांस्कृतिक वर्चस्व त्यांना नसा होते. मराठा ज्ञान ही महाराष्ट्राचा मार्गदर्शक होऊ असे त्यांचे मत होते. शास्त्रोत्तर समाजातील पुनरावळीसाठीच त्यांनी प्रत्येक टीका केली. शिवा-
बा होणाऱ्या अभ्यासाचीही दखल घेतली. १९२२ साली इस्माइल चव्हाण यांनी मुळ केलेले 'इंटर' पत्र आपल्या मनाच्या प्रसारासाठी त्यांनी चालवायला घेतले. लखेरवा यांचे निरंजीव माधनगर बागल हे 'इंटर'च्या संपादक मंडळात होते. त्यांनी पुढे शास्त्रोत्तर चळवळीत समाजवादाचा प्रवेश घडवून आणला. 'लखेरवा गोपाळराव बागल यांचे निवडक लेख' (१९३४) या प्रयाचे संपादन माधनगर बागल यांना केले.

पा. बा. पाटवीळ, विमल माधनगर

बापट, गोविंद शंकरशास्त्री : (ज. ८ फेब्रुवारी, १८४४, गणपतिपुळे, जि. रत्नागिरी-मृ. ९ मार्च, १९०५). भाषांतरकार. प्राचीन यज्ञसंहिता संस्कृताचा आणि नंतर पुण्यास व्यास-व्याकरण शास्त्राचा अभ्यास. पुणे येथील ट्रेनिंग कॉलेजात अध्यापन. तेरा वर्षे ठाणे, अहमदनगर येथील प्राथमिक शाळात शास्त्री व नंतर (१८८१-१९०१) मुंबईच्या एरिकस्टन शाळेत अध्यापक.

त्यांचे पुस्तके लेखन भाषांतरित, रूपांतरित अथवा सारांशरूपी आहे. लोकायनाच्या इतिहास (१८७२) व मेरोलियन योगाचरित्रे यांचे चरित्र (१८७८, लोकराईच्या इंग्लिश चरित्राच्या आधारे) या पुस्तकाशिवाय इतिहासेच अथवा सिविलिझा वेस्टीक इतर शास्त्रे कुटुंब (१८७४) व वाच आणि अधिनिया (१८७५) ही अनुक्रमे इमजी व फ्रेड कयाच्या आधारे लिहिलेली पुस्तके आणि इतिहास विषयक (१८७५) हे 'सॅनफोर्ड अँड मेर्टन'चे रूपांतर प्रसिद्ध आहे.

आर्यजन (१८८४) व अथर्वशिखरी (१८८५) हे त्यांचे स्वतःच ग्रंथ. पहिल्या ग्रंथात आर्यांचे मूलस्थान, आर्यगणकुळीचा प्रागम-
काळ इत्यादी विषय प्रभावा वैदिक वाङ्मयाच्या आधारे परामर्श घेऊन वैदिक आर्य अनेक बाबतीत पुढारलेले होते, हे स्पष्ट केले आहे. शाशिवाय गणराजमाला (१८७६), सवर्णन (१८८२), वेणीवचन (१८९० 'वेणीवचन' नाटकाच्या आधारे), वासरविद्यामचरितानुसृत (१८९१, भीष्मकीकृतमावणावकून प्रारंभापासून वनवाससमना-
पर्यंत), सवर्णचरित्र (भाग १ : १८९१, भाग २ ते ४ : १८९२), नागानंदसार (१८८८), वचसंधसार अथवा विष्णुसमीचीतिकथा (आदली नुमरी १८८९) इत्यादी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

वीराम मंगार मोडे, अमली कुलकर्णी

संदर्भ : व. वा. लखार, 'प्राचीन मराठी वक्तांची पूर्वापिका', १९७१.

बापट, भुजिराज शणेश : (ज. १५ नोव्हेंबर, १८८२, पाचवड, जि. सातारा-मृ. ११ फेब्रुवारी, १९५६, पुणे). वैदिक वाङ्मयाचे भाषांतरकार व संशोधन वैदिक पर्मांचे परिचायक व भाष्यकार. आपल्या सहाय्यात सात पिकांपासून प्राचीन संस्कृत वेदविद्येच्या अभ्यास-अभ्यापनाची आणि अभिनवोत्तमाची परंपरा होती. वेद-
विद्येची अभ्यास-अभ्यापन परंपरा जागृत ठेवण्यासाठी पाचवड (जिल्हा सातारा) येथे 'स्वाध्याय-मंदिर' ही संस्था यांनी काढली आणि स्थापना हे मासिक १९२० ते १९२२ पर्यंत चालविले. त्यांनी वैदिक संशोधनमंडळाच्या भौतकोशाचे संपादन केले आहे. डॉ. केनफरांच्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखालील 'वेद-
विद्या' विभाग जिझ्णान यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. वेदिक राष्ट्रधर्म (१९२९), आर्यांचे संस्कार (पूर्वार्ध, १९३६), हिरण्यकेशी सृष्टीक संपन्नयन प्रयोग (१९३९), कुल सृष्टी संहितेचे भाषांतर (१९४०), लखेरवाच्या देवदेव शास्त्राचे भाषांतर (१९४१) हे ग्रंथ त्यांनी लिहिले. या सर्वच ग्रंथांत लक्ष्मण भाषांतराबरोबर मुळ

कल्पना शिवाय आणि मुंबई कल्याणच्या त्यांनी संपन्न केला आहे, ती लक्ष्मीय आहे.

माडे, बी. ए., विमल माधनगर

बापट, माधनगर विष्णुशास्त्री : (ज. १८१२-मृ. १८९७). भाषांतरकार व निबंधलेखक. 'नीतिदर्पण'कडे विष्णुशास्त्री बापट यांचे हे निरंजीव. संस्कृतचा गाढ व्यासंग. मुंबईच्या सेंट्रल बुक-डेपोचे क्लरेक व नंतर वेळगाव येथे शिक्षण-निरीक्षक.

त्यांनी इंग्लिशचा (इंग्लिशचा) प्राचीन इतिहास (१८८७) हे डॉ. रा. गो. मोहोरकर यांच्या 'द अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया' या प्रयाचे भाषांतर केले आहे. शाशिवाय, लक्ष्मीकाशिका इतिहास (मि. आराबेला वॉले हिच्या ग्रंथाचे भाषांतर, १८९२), उजली मुंबई काय व तिची भाषांतरकथा (निबंध, १८८७), संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन-इसवीसनाच्या तिसऱ्या शतकापासून ते संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले त्याचा इतिहास (१८८८) अशी पुस्तकेही यांच्या नावावर आढळतात.

ग. दे. कामोसकर, बीमल विमल

बापट, प्रभाकर घासुदेव : (ज. १७ फेब्रुवारी, १९०२-मृ. २६ जुलै, १९४४, म्याल्हेर). समीक्षक. शिक्षण पुणे येथे. एम.ए. (१९२६). बी.टी. काही काळ अहमदनगर व पुणे येथे शिक्षक. १९३२ पासून म्याल्हेर येथे मराठीचे प्राध्यापक.

त्यांचे काही स्फुटलेल मराठी निवडकालिकातून प्रसिद्ध झाले असले तरी मराठी काव्यरी-रच आणि विकास (१९३८) या समीक्षामुळे ग्रंथाचे स्फुटलेल म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. प्रा. ना. वा. गोडबोले यांच्या सहकार्याने त्यांनी हा ग्रंथ लिहिला. मराठी काव्यरी बाह्यमार्गाचे तंत्रात्मक विवेचन करणारा हा पहिला ग्रंथ. मराठी आत्मज्ञानक कविता (१९४१) हा प्राचीन मराठी पंडिता काव्यातील निवडक उदाहरांचे संकलन करणारा त्यांचा संपादित ग्रंथ. या ग्रंथाच्या जोड-
लेली प्राचीन मराठी आत्मज्ञानक काव्याचे विवेचन करणारी त्यांची प्रदीर्घ प्रस्तावना अभ्यासकांचे हृदीने उपयुक्त आहे.

संपन्न महाराष्ट्र भाषी, अमली कुलकर्णी

बापट, विष्णुशास्त्री बापूतास्त्री : (ज. १८०४-मृ. १८९५). अभ्यस इमरीतील नीतिकथाकेलक. संस्कृतपंडित. बडोलीची संस्कृत पाठशाळा होती. १८१७ मध्ये पुणे संस्कृत पाठशाळेत 'अक्षिपट्ट पंडित' म्हणून नियुक्ती. १८१८ मध्ये प्रमुख अध्यापक. विद्यामंडळीच्या सेवेत असतानाच विष्णुशास्त्रींनी नीतिदर्पण (१८३७) व बालोप-
देश कथा (१९३८) अशी दोन पुस्तके लिहिली. बालोपदेश कथा हा भाषांतरित ग्रंथ. इमरी भाषेत पंधरा विभागांत असलेल्या या ग्रंथाचे बंगालमधील विद्यामंडळीच्या पंडितांनी संस्कृतमध्ये भाषांतर केले होते. त्यावरून विष्णुशास्त्रींनी मराठीत हे भाषांतर केले. या पुस्तकाच्या दोन भागांपैकी पहिल्यात केवळ उपदेशवजा मजूर व नुसत्यात बालकास शिरोपदेशावर गोष्टी आहेत.

ग. दे. कामोसकर, विमल भांगराव

बापट, विष्णुशास्त्री धामन : (ज. २२ मे, १८७१, पाऊनबळी, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी-मृ. २० डिसेंबर, १९३२). प्राचीन वाङ्मयाचे भाषांतरकार.

हेतुवाच (विषय) येथील पाठशाळेत १९०३ ते १९१२ पर्यंत शास्त्री म्हणून नोकरी करीत असताना त्यांनी सुमारे ७५ आध्यात्मिक, धार्मिक, पौराणिक ग्रंथांची भाषांतरे विवेचक प्रस्तावनांसह प्रसिद्ध केली. पुणे येथे स्वायत्त साह्यावर लक्ष्मीकाशिका (१९१२) आणि रत्नेमाला या दोन माला आणि आचार्य (१९१४) नावाचे मासिक सुरू केले. लोकमान्य टिळकांच्या 'गीतारहस्या'तील कर्मयोगसिद्धान्त शांकरमतास सोडून असल्याने त्या ग्रंथाचे आपटीची संज्ञा केले.

ईश, केन, कठ इत्यादी अकरा उपनिषदे, वादशास्त्रप्रणीत अष्टाध्यायी (शंकराचार्यावर) व 'श्रीमद्भगवद्गीता' यांची शुद्धाचार्य वेदान्त-दर्शनाच्या प्रस्थापकांनी त्यांनी भाषांतरे केली. भाषांतराबरोबरच या ग्रंथाचे सुबोध भाषात्मक शैलीत विवरण करून त्या त्या ग्रंथातील तात्त्वप्रणीत अद्वैतमताचे समर्थन व प्रचार हे त्यांनी आपले जीवितच्येय मानले. शंकराचार्य (अपरोक्षानुभूती, आत्मबोध, शक्तशक्ती), विद्या-रण्य (अनुभूतिप्रकाश, पंचबोधि), शंकरानंद (आत्मपुराण), वासिमकी (योगवासिष्ठ) इत्यादींच्या अद्वैतवेदान्तविषयक ग्रंथांचे भाष्यशेखीत मराठीत सविस्तर विवरण वापटांनी केले आहे.

वक्त्रविद्याभरणमाला या मासिकाद्वारे त्यांनी चार्वाक, बौद्ध, जैन (नास्तिक) आणि सायब, त्याच इत्यादी दर्शनांचा त्यांच्या जडनासह स्वरूप परिचय करून दिला. बाल्येरीज स्मृति-वाङ्मय (वाङ्मयव्यवस्थेची, मनुस्मृती), पुराण ग्रंथ (हरिवंश, भविष्यपुराण, आनंदरामायण) आणि शंकराचार्यांची ओंवे यांचीही भाषांतरे केली. महाभारताचे सप्तखण्डात्मक सुबोध भाषांतर आणि कथासरित्सागराचे चार खंडांत रमाल भाषांतर करून संस्कृतातील अद्भुतरच्य कथा-वाङ्मय वापट्याची यांनी मराठीत आणले.

ग. हे. कानोळकर, मुलीका पाटील, मुवाभिमो जाह

- ० वाचागव : पहा सावरकर, गणेश रामोदर
- ० बालकव्यी : पहा डॅबंद, ज्येष्ठ वापटी
- ० बालकराम : पहा लहकरी, राम गणेश
- ० बालकव्य : पहा हुपरीकर, बालकाची अण्णाचुवा

बिस्मेल, मेरी एलिझाबेथ : (ज. १९ एप्रिल, १८२७, मेलन, मोहेओ प्रांत, अमेरिका - मृ. २१ एप्रिल, १९०९). अमेरिकन मिली लेखिका. शिक्षण अमेरिकेत झाले. रे. (डॉ.) केम्ब्रिज बिस्मेल या अभिनय प्रदर्शकाकडून. त्याच वर्षी १८५१ साली बोबेही हिंदुस्थानात आली. काही वर्षे थिएटर (जि. पुणे), नंतर १८५७ पासून अहमदनगर ही त्यांनी आपली कार्यक्षेत्रे निश्चित केली.

एलिझाबेथ यांनी स्वतः काही गीते रचून गीतांची पुस्तके तयार केली आहेत. यांची काही गीते व परे 'सेकंड वॉग' (१८७४) या पुस्तकात अंतर्भूत आहेत. देवकीची मारपीत गोष्ट व तुलसी रायने (१८७९) हे 'द ओल्ड, ओल्ड स्टोरी, ऑल्ड अवर हाइम्स'चे भाषांतर असून, तुलसी-लेकराकरिता संजुल रायने (१८७४) यात यांची काही गीते समाविष्ट आहेत. 'उपासनागीत' या पुस्तकातही यांची काही गीते आढळतात. इका आर्चंजे सेवकचे गाव (१८७५), खिस्ती-विद्याच्या कठिण्याचिरी विषय (१८८४) ही दोन स्वतंत्र व साळात वर्जिलेल्या शिवा (१८८८) व नव्या करारात वर्जिलेल्या शिवा (१८९०) ही भाषांतरित पुस्तके यांनी लिहिलेल्या उल्लेख आढळतो.

ग. हे. कानोळकर, मीनक निमळ

संयुक्त : श्रीमकाय नवद्वय विणे, 'युरोपियनचा मराठीचा जन्माला व तेजा,' १९९०.

- ० यी : पहा गुंते, नारायण मुरलीधर
- ० यी रघुनाथ : पहा कुलकर्णी, भगवान रघुनाथ
- युलाखा मोती : (ज. १८९९, लाडवा, म. प्र. - मृ. १ ऑक्टोबर, १९०३, पोर्टब्लेड, मध्य आशिया). गद्यलेखक. जन्म मारवाडी कुटुंबात. प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचे शिक्षण लाडव्याला, नागपूरच्या हिस्लाप कॉलेजमधून बी.ए. काही दिवस नागपूरला सरकारी हायस्कूलमध्ये नोकरी. नंतर पुण्याच्या म्हा इंग्लिश स्कूलमध्ये अभ्यासक व बोर्डिंग सुपरिटेन्डेंट.

मातृभाषा मराठी नसतानाही ते मराठी साहित्याचे वाचन, अभ्यास आणि लेखनाही करीत. १८९८ मध्ये भाऊ गोविंद सापकर यांच्या

सुविचार समाज' मासिकाच्या अवाचनात आल्या महाभाषा वाटा होता. नेत्रसेत्तर, केशवमुन, ह्या पुढे माध्यता पाचलेल्या मराठी कवींच्या कविता आणि प्रो. विनायकर, वि. कों. ओक, प्रो. भाऊ, गोविंदराव कानिटकर इत्यादी अनेक विद्वानांचे लेख त्यांनी ह्या मासिकातून प्रसिद्ध करविले. १८९८-९९ च्या अकादून मराठी वाङ्मयाच्या समालोचनपर 'मराठी भाषेची लघाःस्थिती' नावाची यांनी लेखमाला प्रसिद्ध झाली. ह्या काळात मुशिशित पदधीधराचा एक लेखकवर्ग तयार करण्यात यांनी मोलाचे कार्य केले. एकेश्वरी पंथीय तत्त्वज्ञानाच्या विशेष अभ्यासासाठी युनिटेरियन शिष्यवृत्ती घेऊन मॅथिस्टर येथे जात अस्तानाथ, वाटेल पोर्टब्लेड, वेथील इम्पितलान त्यांचा मृत्यू झाला.

यवा हाकळकर, बीणा रायले

येल्सरे, बर्देराय भिकाजी : (ज. १८९२, पुणे - मृ. १९१४). शेक्सपियरच्या नाटकांचे विशेष अभ्यासक व भाषांतरकार, लेखक व संपादक. शिक्षण बी.ए.पर्यंत. मुंबईतील 'प्रभाकर' पत्राचे आणि छापाण्याचे मालक व 'इंद्रप्रकाश' या वृत्तपत्राच्या संपादक मंडळाचे काही काळ सदस्य.

गीत गोष्टी (१८९०) हे यांचे पहिले पुस्तक. यात कोट्यधिक व ओपरेजनपर कथा आहेत. निबंधमालाकार विष्णुसाजी विपलूनकर यांच्या चरित्राचे व लेखांचे साधारण रूप (१८९१) हे स्वतंत्र निबंधात्मक पुस्तक व 'शाळापत्रक' व 'केसरी' या पत्रातून प्रसिद्ध झालेल्या विपलूनकरांच्या लेखांचे संपादित पुस्तक (दोन भाग) प्रसिद्ध. मुळा (१८९७) हे मणिशंकर गोविंदजीकृत गुजराथी अद्भुतकथेचे भाषांतर, लघाचरणी गोष्ट (१८९८) हे एका इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर, चिकिरसाची (१९०२) हे मणिशंकर गोविंदजींच्या आर्यवेद्यक विषयावरील ग्रंथाचे भाषांतर, लालीपयोगी इंग्रजी-मराठी कोष्ट (१९०४) या पुस्तकाशिवाय त्यांची शेक्सपियरच्या नाटकांची भाषांतरेही प्रसिद्ध आहेत. मुळाट टेम्पेस्ट (१९०४), मेमाचा कलस १९०८ (रोमियो व युलियट), जेनिलनगरचा लघाचरणी (१९१०), पंचम देवरी चरित्र (१९११), सध्यामिनी रूपनदर्शन (१९११, भिडमरनाइदम सीम), जेनिलन सीमर (१९११) ही सहा नाटके, कथानक व गुणदोषविवेचनात्मक टिपणसह, 'शेक्सपियरकृत नाट्य-माला' या संकलित योजनेचा भाग म्हणून प्रसिद्ध झाली आहेत. ह्या 'नाट्यमाले' तर्फे भाषांतररूपाने शेक्सपियरची सद्यतीत नाटके, मुनीते व अन्य काव्ये, त्यांचे चरित्र व आख्यायिका आणि नाटककार या नात्याने, त्याने केलेल्या कामगिरीचे विवेचन इत्यादी माहितीचे खालीस खंड प्रकाशित करण्याचा बेलसरे ह्यांचा संकल्प 'मुफान' (टेम्पेस्ट) नाटकातील प्रसिद्धीपत्रकात प्रसिद्ध केला होता, पण तो त्यांच्या मृत्युमुळे अपुरा राहिला.

गतिमान काव्ये, ग. वा. करवीकर

येहरे, नारायण केशव : ० केशवमुन-२ : (ज. ४ जुलै, १८९०, टेम्पुर्ण, जि. कुांगावाड, म. प्र. - मृ. १९ जानेवारी, १९५८). कवी व कादंबरीकार. उच्च शिक्षण नागपूर येथे. बी.एस्सी., एस्.टी. ही पदविका. एम्.ए. (तत्त्वज्ञान) ही पदवी. नागपूर प्रांतात नॉर्मल स्कुलचे हेडमास्तर व सुपरिटेन्डेंट, 'सतयी' या राजकीय कवितेमुळे त्यांना सरकारी नोकरीचे त्यागपत्र द्यावे लागले.

ह्यांचे काव्यलेखन १९१० पासूनच सुरू झाले. 'विरोधाभास' व 'चरणांची नव नु दासो' ह्या कविता अनुक्रमे 'विधिभ्रानविस्तार' (१९११) व 'मनोरंजन' (१९१२) या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होताच येहरे कवी म्हणून प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर 'लोकमित्र', 'मनोरंजन', 'आनंद', 'लेखगर्भी', 'नवयुग', 'काव्यरत्नावली', 'चित्रमयजगत्' इत्यादी अनेक नियतकालिकांतून ह्यांच्या कविता

प्रसिद्ध साधना, कोल्हाणी नाटक (१९१०) हा त्यांच्या १०३ हून अधिक काव्यांचा समूह. त्यात त्यांच्या राष्ट्रीय कविता, शिष्टाचार, संवारी गावे, सुदीचे बोक आणि कवीचे तपस्वान असे सर मुद्रकेले आहेत. महामंडळी (१९१५) ह्या स्वतंत्र पुस्तकात दिवंगत वीरभद्रा सहस्राचार्यीक सुषुप्त कर्णाच्या कायस्थसुती मुद्रकेल्या असून शिष्टाचारकाव्य (१९४७) ह्या अमंगलकालाच्या दिवसपत्राचा माध्यमे स्वदेश-विषयीचा त्यांचा अतमीय भाव प्रकट झालेला आहे. राष्ट्रीय हवीच्या कवितांविषयी ते विशेष प्रसिद्ध आहेत.

जीवणवृत्त (१९१५), नृद्धसंसार (१९१७), ध्येयाकडे (१९१४) ह्या सामाजिक; लीलावचनात (१९१४) व अहिंसोद्योग (१९१९) ह्या पौराणिक; विंदु कोण. (१९१९) आणि सप्तकर्णी सावित्राव्रत (१९४३) ह्या ऐतिहासिक, अशा कादंबऱ्याही त्यांनी लिहिल्या आहेत. ध्येयाकडे ही कादंबरी विषय व रचना ह्या दोन्ही दृष्टींनी नावीन्यपूर्ण आहे. त्यातील कारुणीकेची कल्पना एच. जी. वेल्सच्या 'डायमंड मॅशिन' वगळून घेतलेली असली तरी ती एक स्वतंत्र निमित्ती आहे. ध्येयाकडे समाजस्थितीच्या एका टप्प्याचे चित्र बेंडे यांनी वास्तविकेले असून, त्या निमित्ताने अनेक सामाजिक प्रश्नांची शास्त्रगुह चर्चा केलेली आहे.

विहारो (१९१५) हे बेंडे यांचे ऐतिहासिक नाटक म्हणजे शेरिडनच्या 'विहारो'चा अनुवाद होय. यांचा कोणट' नाटक (१९२२) हा सामाजिक वर्गावर ओपगेथिक प्रहार करणाऱ्या केलनाचा संग्रही उत्तेजनीय आहे. त्यांचा इतिहासाचा व्यासंग, लव १८७७ (१९२७) या अठरासे सत्तासहावी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध भारताने केलेल्या सशस्त्र उठावाची, ऐतिहासिक सत्याच्या पायावर कारणमीमांसा करणाऱ्या व ईश्ट इंडिया कंपनीच्या अभ्यायी वृत्तीवर प्रकाश टाकणाऱ्या इतिहासविषयक प्रभावजन्य व शक्ति वाजीराव पेशवे (१९१०) ह्या चरित्रावरून घेऊन घेतो.

उपा टाकलकर, म. वा. कवीकर

बेंडे, श्रीपाद नरसिंह : (ज. १९०९, शोडगाव, पाथरी, जि. परभणी-मृ. जुलै १९३७). नाटककार, प्राथमिक शिक्षण मराठवाड्यात व प्री प्रॅक्टिसपर्यंतचे शिक्षण पुण्यात. महाराष्ट्र नाटकमंडळीत नट.

१९२० च्या सुमारास चित्रपटांमुळे नाट्यमंडळात उभ्याईला आला होता. त्या सुमारास बेंडे यांनी 'रेडिओ स्टार्स' ह्या संस्थेच्या सहाय्याने त्यांची चॅम्पी (१९२१) व चॅम्पी (१९२३) आणि 'नाट्यमंडळ'च्या सहाय्याने बुध (१९२४) ही नाटके रंगभूमीवर आणली.

चॅम्पी हे बेंडे यांचे पहिलेच नाटक. ते स्वयं लोकप्रिय ठरले. पदवीशिक्षणाने जीवन हरीत अपरिहार्यपणे होणारे बन्धन व मोवाबळेच्या नवशिक्षितांची मनःस्थिती यांचे या नाटकात चित्रण केले असून श्रियांची भूमिका निघांनी करणे, बालववादी व कथानकाचा पोषक अशा नेपथ्याची व पार्श्वभूमीची योजना करणे ह्या मोठी रंगभूमीवर आणल्या. चॅम्पी ह्या नाटकाचे १०० प्रयोग झाले. सामाजिक बुद्ध्याचीचे चित्रण करणारे त्यांचे बुध हे नाटकही गाजले. चॅम्पी हे त्यांचे पौराणिक नाटक. बाकिनाथ सती समिष्टा, मोन्वाची मोहना, सकर्णी, लोदा, आरसा, कुंवर ही नाटके व अस्तनीगीत निवारा ही कादंबरीही त्यांनी लिहिली असल्याचे कळते. परंतु ही पुस्तके उपलब्ध नाहीत.

बुधवा मदनोव, बीणा पावडे

बॉडस, महादेव राजाराम : (ज. १८६९-मृ. १९४०). लेखक व टीकाकार. एम.ए., एल्एल.बी. (मुंबई विद्यापीठ). मुंबई हायकोर्टात वकील. लो. टिळकाचे अनुयायी व १८९७ व १९०८ सालच्या खटल्यांत टिळकाचे कायद्याचे सहाय्यार.

बोडसांचे साक्षात्कीन राजकीय परिस्थितीचे समालोचन करणारे लेख 'निजमयप्रवाह', 'विशेषज्ञाभिप्राय' इत्यादी साहित्यातून प्रसिद्ध झाले आहेत. लो. टिळकाच्या 'हिंदुत्वाचे स्वरूप स्थान' ह्या निबंधाचे त्यांनी पुनर्मुद्रण करून त्यांच्या त्यांची प्रकाशना जोडली आहे (१९१८). 'हिंदू' हा शब्द परभावाने वापरून जैन-यथोक्त असल्याने त्याऐवजी 'सनातन' शब्द हा शब्द वापरला असे त्यांनी प्रकाशनेतून सुचविले आहे. श्रीमंकराचार्य व रचणा संघराय (१९२३) हा ग्रंथ म्हणजे 'केसरी'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'शंकराचार्यांचे मठ' व 'अद्वैत मीमांसा' या दोन विषयांवरील लेखांचे पुनर्मुद्रण आहे. शंकराचार्य व त्यांचा अद्वैत वेदान्त त्यांचा लोकांना परिचय घाल्या व जैन-बौद्धांनी केलेली कानी कोणती व शंकराचार्यांनी पुनरुद्धार कता केला ह्याविषयी लोकांना माहिती घ्यावी या हेतूने हे लेखन केले आहे. शास्त्र व शास्त्रावर वेदांतीक कामसंस्था (१८९३) हे पुस्तक म्हणजे सर हेन्‍री मेन यांच्या 'विहिलेज कम्युनिटीज' या ग्रंथाचे भाषांतर होय. हा ग्रंथ म्हणजे मेन यांच्या वास्तव्याच्यामोठा उग्र आहे. बोडसांनी त्याचा मेनचे संक्षिप्त चरित्र जोडले असून ६३ पृष्ठांची प्रकाशनाही लिहिली आहे.

पो. वा. पावगीळ, रा. वा. बशी

बॉडस, राजारामशास्त्री : ० गणेशभट्ट : (ज. नोव्हेंबर, १८३७, काधी-मृ. २८ नोव्हेंबर, १८९९). वर्षविवेक ग्रंथाचे कर्ते. व्याकरण, न्याय, स्मृति, वेदान्त ह्यांची दर्शनांचे व्याख्यान पंडित. एलिकस्टन कॉलेज, मुंबई येथे दर्शनशास्त्राचे अध्यापक म्हणून नियुक्ती, १८८७ साली ब्रह्मसरोवर लॉई इकीन यांच्याकडून 'महाप्रहोपाध्याय' ही पदवी प्राप्त.

वाचकचक्रवर्ती (भी. रामानंद सरस्वतीकृत 'योगमणिप्रभा' या टीकेच्या मराठी भाषांतरासहित, १८८७) हा त्यांचा प्रथम प्रसिद्ध आहे. परमपुरुषार्थ जो मोक्ष याची साधने म्हणजे ही दर्शने होत, हा त्यांचा दृष्टिकोन असून 'निदिध्यासरूपी योगमार्गास शक्त्यनुसार त्यागाचे वातव मनुष्यदेहाचे सार्यक आहे' असे राजारामशास्त्रींनी प्रकाशनेत म्हटले आहे. त्यांचा दुसरा ग्रंथ वेद यासाधनचक्रिका (१९०९) हा असून तो संस्कृतमध्ये आहे. त्रैवर्णिकाचे वेदोक्त मार्गाने व हस्तरांना पुण्यादिमार्गाने परमपुरुषार्थसिद्धी होऊ शकेल, असे मत यात मांडले आहे.

वि. म. गेहेकर, जयजी कुलकर्णी

बांधडे, श्रीनिवास रामचंद्र : ० श्रीराम : (ज. ५, नोव्हेंबर, १८८९, चंद्रपूर-मृ. १ ऑक्टोबर, १९३४, नागपूर). कवी. प्राथमिक शिक्षण चंद्रपूर व नंतरचे नागपूर येथे. बी.ए., एल्एल.बी. बकिलीचा व्यवसाय. संस्कृत व प्राचीन मराठी काव्य, शाहिरी काव्य ह्यांचा विशेष अभ्यास. आधुनिक मराठी व इंग्रजी कवितेचाही त्यांचा व्यासंग होता. 'बागीचरी' (१९२९-३४) या नागपूरहून प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयीन स्वरूपाच्या मासिकाचे ते एक संपादक होते.

त्यांची कविता कोणते च/ची कविता (१९३७) ह्या संग्रहात समाविष्ट असून ६३ छंद कविता व 'शृंगारशतक' या काव्याचे १०१ श्लोक ह्यांचा यात अंतर्भाव आहे. ह्यातील उत्कृष्ट कविता १९१५ ते १९२५ ह्या दशकात लिहिलेल्या आहेत. आशय आणि अभिव्यक्ती ह्या दोन्ही दृष्टींनी त्यांची कविता स्वतंत्र, पृथग्गत वाटते. इंग्रजी काव्यातील ऐहिकता, मरुत कवितेतील मुक्ति रचनावच व शाहिरी वाङ्मयातील निःसंकोच भृगत यांच्या कवितेतून आढळतो. वैदर्भीय जीवनातील संरंजामी अमळपचळणा, दिलदार वृत्ती व काहीसा कर्मर स्वभाव त्यांच्या व्यक्तिवात अवस्थाने त्यांच्या कवितेतूनही तो व्यक्त होताना दिसतो. 'हिंदुस्थान', 'आमचा खोम' यासारख्या कवितांतून उत्कट राष्ट्रीय भावना आविष्कृत करणारी त्यांची कविता, आपल्या

आराध्य देवताविषयी वा विभूतीविषयीही तेवढाच उत्कट भक्तिभाव प्रकट करताना दिसते आणि त्याच उत्कटता भुगाररावाच्या आधिपकारा-मुनही प्रकट होते. शब्दकलेविषयी व रचनावाक्याविषयी ते कमाळीचे बोधदायक होते; म्हणून त्यांच्या कवितेला एक प्रकारचा अभिजातपणा प्राप्त झाला आहे. 'नाग नाग नाग सले, उजळल्या दिशा' यासारखी अनुपम गीतरचनाही त्यांनी केलेली आहे. 'भुगाररावता'तील त्यांची रचना अभिजात संस्कृत काव्याची भाटवण रहावी इतकी भावमधुर व शब्दसुंदर वाटते. ती कवित उतान वाटत असली तरी अश्लील नाही. त्यांच्यासारखे सुंदर व कलापूर्ण शब्दशिल्प अजून कवित आढळते.

त्यांची कविता 'बागोशरी'मधून 'भीराम' या टोपण नावाने प्रसिद्ध झालेली आढळते.

राय सेबाळकर, जयजी पुनकजी

श्लोक, इयूल : (ज. मे १८८०, पेरिस—मृ. २९ नोव्हेंबर, १९५३, पेरिस). जन्माने फ्रेंच असलेला मराठी भाषाशास्त्रज्ञ व संस्कृत-भाषात पाश्चात्यविद्यापंडित. पेरिस विद्यापीठाचे स्नातक, भारतातील प्रमुख भाषांच्या अभ्यायनासाठी १९०१ ते १९०८ या काळात भारतात आगमन. पुणे येथे डॉ. रा. गो. भांडारकर व पि. का. राजवाडे ह्यांची अभ्यासकांच्या भेटी घेऊन त्यांनी मराठी भाषेच्या व्याकरणा-विषयी चर्चा केली. भारतातून फ्रान्समध्ये परतल्यानंतर पेरिसमधील 'स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज' या संस्थेत प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती. १९३७ साली त्यांचे मृत्यु प्रा. सिस्टर लेखी यांच्या मृत्यु-नंतर त्यांच्या जागी प्रा. श्लोक यांची 'कोलेज द फ्रान्स'मध्ये नेमणूक झाली. १९५१ मध्ये ते सेवानिवृत्त झाले.

डॉ. इयूल श्लोक यांचा पि कोर्मेंशन ऑफ मराठी लॅंग्वेज (La formation de la Langue Marathi, 1920) हा प्रमाण मराठी वाचण्या विकासासंबंधीचा ग्रंथ मराठी भाषाशास्त्रविषयक ग्रंथांत अत्यंत महत्त्वाचा गणला जातो. त्या ग्रंथाचा डॉ. वा. गो. परांजपे यांनी केलेला 'मराठी भाषेचा विकास' (१९४१) हा अनुवाद प्रसिद्ध आहे. आर्य आणि आर्यतर भाषांचा तौलनिक अभ्यास करणाऱ्या भाषाशास्त्रज्ञांच्या हस्तीनेही हा ग्रंथ महत्त्वपूर्ण आहे. पि कोर्मेंशन ऑफ इन्डियन लॅंग्वेजेस हा डॉ. श्लोक यांचा प्रथम उल्लेखनीय आहे.

न. वे. भागोकर, व. क. बन्नाडगावे

० प्रसन्ननिष्ठ वामनराया : पद्म, वैध, वामन रावजी भट्टभट्टे, मोरेश्वर दांकर : ० शाशिकांत पुनर्वसु : (ज. १० सप्टेंबर, १९१३, एरंडोल, खानदेश—मृ. २३ जुलै, १९५५, पुणे). कलित गणलेखक, प्रवासवर्णनकार व कथाकार. माध्यमिक शिक्षण पंढरपूर व पुणे येथे. फर्ग्युसन कॉलेजातून बी.ए. नंतर बी.टी. पुण्याच्या म्यु हॉलिस स्कूलमध्ये गणित व संस्कृतचे शिक्षक.

कॉलेजात शिकत असतानापासूनच बालवाङ्मय, कथुनिबंध, प्रवास-वर्णन, नाट्यरुपा, एकांकिका असे विविध प्रकारचे लेखन यांनी केले. उत्कृष्टतेने व अक्षोफ आणि जंजिरी ही यांची बालवाङ्मयाची दोन पुस्तके प्रसिद्ध असली तरी ते मुख्यतः शांत आहेत ते कथालेखक म्हणूनच. त्यांच्या कथालेखनात सध्याकाळच्या साधल्या (१९४४), शांती (१९५३), संधिमकर (१९५६), पुष्करिणी (१९५६) व गुलमोहर (१९६१) हे महत्त्वाचे कथासंग्रह.

पुनर्वसुंची पाश्चात्यविषयक अभिरुची व बाणीरफडके-सांडेकरांच्या साहित्याने जोपासलेली दिसते. तसेच त्यांनी केलेल्या देशी-परदेशी कथासाहित्याच्या व्यासगाना प्रभावही त्यांच्या कथेवर आढळतो. त्यांचे अनुभवविश्व प्रयादित आहे. एका व्येयवादी शिक्षकाच्या कनिष्ठ मध्यमवर्गीय जीवनातील सच्चे अनुभव टिपून ते मांडण्याचा

प्रयत्न त्यांच्या कथेने केला आहे. आपल्या परिचित अनुभवविश्वाला चित्र-चित्रित काढू प्रत्यक्षमावाच्या मध्यम रेखाटनाद्वारे व्यक्त कर-ण्याचा त्यांचा प्रयत्न अवतार. त्यांची कथा आधी रम्य व ठोबळ स्वरूपाची होती. पुढे नवकथेच्या काळात तिचा विकास होत गेला. शांती व संध्यातील कथातून विविध प्रकारची सूक्ष्म भावस्पर्शन टिप-लेली आढळतात. स्वाभाविक निवेदनामुळे त्यांच्या कथा रेणवी, तसेच आशावाच्या विविधनेबरोबरच कलात्मकही होत गेलेल्या दिसतात.

पुनर्वसुंची कथा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वप्रमाणे सौम्य प्रकृतीची आहे. जाणिवांना पोषक अशा अभिव्यक्तीतील सूक्ष्मतेमुळे ती अधिक सहज-तेने पुरवते. कथाकार म्हणून त्यांच्या भेद्यतेचा प्रत्यय देणाऱ्या कित्येक कथा त्यांनी लिहिल्या आहेत. मात्र जुन्या कथेच्या संस्कारातून त्यांची कथा मुक्त झालेली दिसत नाही. नवकथेतील स्वाभाव्याचा काही प्रमा-णात स्वीकार करण्याचा त्यांचा प्रयत्न जाणवतो. पुनर्वसुंच्या अकाली निधनामुळे त्यांच्या विकसनातील कथेचे पूर्ण विकसित रूप दिसू शकले नाही. पण उल्लेख कथांतील त्यांच्या अनेक कथा कथालेखक म्हणून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व सिद्ध करतात.

ऊर्ध्व आणि गारठा (१९५७) हा प्रवासवर्णनपर कलित लेखांचा संग्रह त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाला. पुनर्वसुंतील कथाकार या प्रवास-वर्णनात्मक पुस्तकातूनही प्रकट झाल्याचाचून राहत नाही.

१. उवा डाककर, व. ना. काही, गो. म. कुलकर्णी

अर्थार्थ : 'शाशिकांत पुनर्वसु यांचे कथावाङ्मय', 'वाचक' मे १९५४.

भट, भास्कर यामन : (ज. २ जानेवारी, १८५९, वाई—मृ. २७ डिसेंबर, १९५२, धुळे). इतिहाससंशोधक व लेखक. प्राथमिक शिक्षण वाई व माध्यमिक शिक्षण मुंबई येथे. डिस्ट्रिक्ट कोर्ट मॅजिस्ट्रेटची परीक्षा त्रासनी रीतीने उत्तीर्ण. धुळे येथे बकिली.

धुळ्याच्या संशोधन मंदिराचे एक संस्थापक. धुळे येथे समर्थभक्त संकर भीकूण देव व इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या सहवासांमुळे इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांचे अभ्यसन करण्याची प्रेरणा. धुळ्यातून निघणाऱ्या 'प्रभात' मासिकात प्रकाशित झालेली 'वर्णकलह' ही लेखमाला आणि 'जपानच्या कर्तव्याची दिशा' हा लेख लक्षणीय. या साहित्याशिवाय भटांचे एकूण सहा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. महाराष्ट्रचे अर्थात मराठ्यांच्या इतिहासाचे आरंभिक स्वरूप (१९२५) या ग्रंथातून 'महाराष्ट्र धर्म' म्हणजे 'भुक्तिस्मृतिप्रणित धर्म; त्याचे पालन महाराष्ट्रात केले जाते तो धर्म' असे मत त्यांनी मांडले. भीममठ रामचाम्बाजी आणि भीतवपती शिवाजी महाराज यांचा अर्थोपलक्ष (१९२८) या ग्रंथात रामदास व शिवाजी यांची प्रथम भेट आणि पुढील काळातील त्यांचा परस्परसंबंध यासंबंधी ऐतिहासिक पुराव्याची छाननी करून विवेचन केले आहे. शिवाजीजी राजकीनी (१९४१) हा ग्रंथात स्वराज्याची स्थापना व विस्तार यामागील राजनैतिक तत्त्वांचा उद्घाटन आढळतो. इतिहासाचार्य पि. का. राजवाडे यांच्या कर्तव्यसंपन्न जीवनाचे दर्शन घडविणारे राजवाडे चरित्र (१९४६), भीममठ रामदास व भीरामदासी संवदाप (१९५०) आणि बकिलीच्या व्यवसायातील चार तरे (१९५१) हे ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत. शब्दच्या ग्रंथातून इतिहास-कानीन न्यायपद्धती व अर्वाचीन न्यायपद्धती यांचा तौलनिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

धुळ्यात ५१ वर्षे वास्तव्य करून, बकिलीचा किचकट व्यवसाय सांभाळून, त्यांनी इतिहासाचार्य के. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांच्या सान्निध्यात इतिहास संशोधनात्मक दिक्खण निबंधरूपाने बऱ्याच

प्रमाणात केले. इतिहासाचाचिं सन्तुनंतर त्यांनी पुढे येथे 'इतिहासा-
चार्य विधानाथ काशिनाथ राजवाडे संशोधन मंडळा'ची स्थापना
१९२८ साली करून संस्थेचे कार्य एकनिष्ठते व आत्मीयतेने २९ वर्षे
केले. संस्थेतर्फे २४ मौखिक ग्रंथ संवादिले. संशोधन प्रेमासिक
चाळविले. या संस्थेच्या वेगवेगळ्या को-ऑपरेटिव्ह ऑक्टव्हा कायद्या-
खाली राजवाडे मंडळ पीपल्स को-ऑपरेटिव्ह बँकेची कल्पना घेवून,
ती प्रत्यक्षात आणून बँकेची भरभराट आपल्या खोल्यांनी पाहिली.
संपूर्ण भारतात पहिल्या प्रथम संशोधन कार्याच्या मदतीसाठी बँक
स्थापन करण्याचे प्रयत्नपूर्ण, आगळेवेगळे कार्यही त्यांनी केले.

म. वे. आमाळकर, म. ना. माही

भट, यशोदाबाई माधवराव : (ज. १८८५-मृ. १९४६). कथा-
कादंबरीलेखिका. शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत. मुंबईचे प्रसिद्ध वकील
माधवराव भट यांच्याकडे पंचराव्या वर्षी लग्न. पुण्याकडल्या एकाच
कुटुंबपद्धतीमुळे त्यांचे पुढील शिक्षण होऊ शकले नाही.

हरिभाऊ आपट्यांनी ह्यांना कथालेखनास प्रोत्साहन दिले व त्यांच्या
कथा 'करमणुकी'तून प्रसिद्ध केल्या. ह्यांच्या वेगवेगळ्या विषयांवरील
कथा व लेख प्रारंभी 'मगिनीसमाचार', 'हिंदुप्रकाश', 'सुमुख',
'विनोद' ह्या नियतकालिकांतून व पुढे 'केसरी', 'नवाकाळ',
'संदेश', 'लोकमान्य' आदी प्रतिष्ठित नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या.
'स्वराज्यविषयी क्रिया काय म्हणतात?', 'क्रिया व राष्ट्रकार्य', 'क्रिया
व हिंदु लोक' असे काही लेखही प्रसिद्ध आहेत. ह्यांच्या आर्थे श्री-
राम (१९१७), ऐतिहासिक श्री-राम (१९२२) ह्या पुस्तकांना
दक्षिणा प्रादेश कमिटीची बक्षिसे मिळाली असून शिक्षणाच्या यत्ना-
नेच (१९१५), सुलाचे बंड (१९२१) आणि राजमाता
जिजाबाई (१९२७) अशा तीन कादंबऱ्याही प्रसिद्ध आहेत.

उषा टाकळकर, म. ना. माही

० भवानी तलवार : पहा जयलकर, दिनकर शंकर
भवाळकर, केशव शायराम : (ज. २७ मे, १८११, गुजरात, जि.
पुणे-मृ. २८ नोव्हेंबर, १९०२, नागपूर). आत्मचरित्रकर्ता. प्राथमिक
शिक्षण गुजरात व नंतरचे मुंबई येथे. नॉर्मल स्कूलची परीक्षा उत्तीर्ण.
त्यानंतर शिक्षक, दुसऱ्या माल्या तपासनीस, नायब तहसीलदार व
असिस्टंट कमिशनर इत्यादी जागांवर नोकरी. १८८९ साली निवृत्त.

पुण्यात असताना 'ज्ञानप्रकाश' साप्ताहिकाच्या स्थापनेत व संपा-
दनात यांचा सहभाग होता. ग्रंथप्रताप्तीतून मुलकी खात्यात असताना
(१८९२-८९) यांनी लिहिलेले 'बऱ्हाडी भाषेचे व्याकरण' आणि
'गोंड लोक व गोंडीभाषा' हे निबंध बरीसपात्र ठरले. त्यांचे प्रसिद्ध
पुस्तक म्हणजे रावसाहेब केशव शिराम भवाळकर यांचे आरम्भपुस्त
(१९९१-संपादन-म. भी. पंडित). १८५० च्या सुमारास प्रसिद्ध
असलेल्या बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी,
ज्योतिषा फुले आदी व्यक्तींविषयी बरीच नवी माहिती त्यात असल्याने
ते ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहे.

उषा टाकळकर, म. ना. माही

भवाळकर, नीळकंठ बळवंत ऊर्फ बापूसाहेब : ० आधुनिक
० नीळकंठ जगन्नाथ सुळ, नेवालेकर : (ज. १७ मे, १८७८, पुणे-मृ.
२४ नोव्हेंबर, १९४२, नागपूर). कवी, कथाकार, समीक्षक व महा-
नुभावीय ग्रंथांचे संपादक. शिक्षण नागपूर येथे. बी.ए. (ऑनर्स)
(१९०१) व कलकत्ता विद्यापीठाची बी.एल्. पदवी (१९१०).
काही वर्षे बकिलीचा व्यवसाय व शेवटी प्राध्यापक.

'विविधज्ञानविलार'तून १९०१ साली भवाळकरांचा 'कविता :
स्वरूप व अभ्ययन' हा प्रदीर्घ काव्यचर्चात्मक लेख व अन्य काही लेख
प्रसिद्ध झाले. ह्यांनी कविताही लिहिल्या. त्यांच्या काही कविता स्वतः
ते व त्यांचे मित्र अच्युत सोताराम साठे यांनी मिळून प्रसिद्ध केलेल्या

१९५४-५५ (१९०१) या पुस्तकात व नवकुसुमांजलि या संग्रहात
आढळतात. त्यांनी बऱ्याच कविता 'आधुनिक' या टोपणनामाने
प्रसिद्ध केल्यामुळे भवाळकरांचे नाव कवी म्हणून प्रसिद्ध झाले नाही.
वेदंग विरोध (१९२७) ही त्यांचा कादंबरीही त्यांनी नीळकंठ
जगन्नाथ सुळे, नेवालेकर या नावाने प्रसिद्ध केली. 'कार्यप्रवण पुढ्याला
त्यांच्या बौद्धिक सहकार्यांची गरज आहे काय?' या प्रभाची भीमांता
या कादंबरीत केलेली आहे. कौटुंबिक-सामाजिक प्रभाळा हात
पाळणारी ही कादंबरी त्यांना टोपणनामाने लिहिल्यामुळे तिचेही अर्थ
त्यांच्या पदरात पडू शकले नाही. वाशिनाथ 'प्राचीन मराठी काव्या-
वर हिंदीचा परिणाम', 'दिनार स्वातंत्र्याची अभिवृद्धी' हे 'महाराष्ट्र'
पत्रातील (१९१४) अभ्यासपूर्ण लेख, 'विविधज्ञानविलार'च्या
पत्रासाम्या वाढविलेले निमित्त १८९७ ते १९१९ पर्यंतच्या नियत-
कालिकांचे व त्यांच्या कामगिरीचे समालोचन करणारा 'विविधज्ञान-
विलार आणि मराठी नियतकालिके' (विविधज्ञानविलार, मे १९२६)
हा व 'तुकारामाचे गुरू केशवचैतन्य यांचे पद्यात्मक चरित्र' आणि
टिपणे' हा अभ्ययन प्रसिद्ध झालेला स्वातंत्र्यपूर्ण लेख, हे त्यांचे महत्त्वाचे
समीक्षणात्मक लेखन.

ते १९१० सालानंतर महानुभाव वाङ्मयाच्या संशोधनाकडे वळले
'भोचकरप्रसिद्धांतुने' (१९११), 'हडात पाठ' (१९१९) हे दोन
प्रमुख महानुभव ग्रंथ त्यांनी इ. ना. नेने यांच्या सहकार्याने संपादन
प्रसिद्ध केले व त्यामुळे प्राचीन मराठी गद्याचे वेगळे स्वरूप भाषा-
शास्त्रीय टीपांसहित अभ्यासकांपुढे आले.

नागपूर विद्यापीठात मराठीची प्राणप्रतिष्ठा करण्याकरिता त्यांनी
पडपड केली. एम.ए.च्या पहिल्या अभ्यासक्रमाचा आराखडा कर-
व्यातही त्यांचा हात होता. नागपुरात वैचारिक (साहित्य) चर्चा
म्हावी या उद्देशाने 'प्रणिमंजुषा' नावाची संस्था काढण्यातही त्यांनी
पुढाकार घेतला होता.

नामा सावनेकर, म. ना. माही

भांगले, जगन्नाथ धोंडू : ० जगन्नाथ : (ज. अंदाजे १७७२, वेगुर्ले-
मृ. जुलै, १८९७, बडोदे). कवी व कादंबरीअनुवादक. शिक्षक पेशीक-
पर्यंत. 'विद्यार्थी मित्र' मासिकाचे व 'प्रभाकर' पत्राचे संपादक.

'वेगुर्लेवृत्त' ह्या पत्रातून त्यांचे सुरुवातीचे लेखन प्रसिद्ध झाले.
वेगुर्ले येथील 'सुशील' व मुंबईच्या 'मनोरंजन' मासिकातून त्यांचे
काही लेख व कविता तसेच 'काव्यरत्नावली'तून काही शूट काव्ये
प्रसिद्ध. आरंभकाल (१८९८) व कृष्णकांतचे सृष्टपुत्र (१९०५)
हे बंकिमचंद्रांच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद. आरंभकालीन वेगम व
दिल्लीवर हल्ला अथवा नरसल्लाच्या वरसलेचा माराम (१८९५)
ह्या दोन अनुक्रमे बंगाली व गुजरातीवरून भाषांतरित केलेल्या
कादंबऱ्या आणि पि. गोपाल गवेंस आगरकर यांचे (एक लहानसे)
चरित्र (१८९७) ही यांची साहित्यसंपदा.

उषा टाकळकर, मौलस मिश्र

भांडारे, एकनाथ गणेश : (ज. १७ ऑक्टोबर, १८६१, उज्जैन,
गुजरात, जि. पुणे-मृ. २० जून, १९११). कवी व शूट गद्यलेखक.
वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी रत्नेसात्यात तारमास्तर. विद्यार्थीदो-
षातूनच काव्य करण्याचा नाद. शाळेच बीबनातच कामकाजला हे
गद्यपद्य नाटक लिहिले. रत्नेतील नोकरी सुटल्यानंतर वृत्तपत्र, नियत-
कालिकांचे संपादन, लेखन इत्यादी उद्योग केले.

इ. स. १८८१ पासून जगन्नाथ कवींच्या 'कृष्णविलासा'च्या
भाषांतराने काव्यलेखनास सुरुवात. 'काव्यरत्नावली'च्या प्रारंभीच्या
काळातील भांडारे हे एक कवी होते. 'मुक्तांजलि' या शीर्षकाखाली
एकत्रित केलेल्या बऱ्याच भाषांतरित शूट कविता 'रत्नावली'तून
प्रसिद्ध झाल्या. शंकरपिपरी, बडस्थर, टेनिसन इत्यादी पाश्चात्य

कवींच्या उत्कृष्ट कवितांच्या आधारे त्यांनी काव्यलेखन केले असले तरी ते त्या कवितांचे भाषांतर नव्हे, असे भांडारे यांनी म्हटले आहे. 'द्युम पत्रिका' (१८९४), दादाभाई नोरोजी ही प्रासंगिक काव्ये, 'सलीसस्मृती' (१९०५) सारखे विवाहकाव्य, तसेच 'पवनप्रकोप' (१८८७) हे देखे अपघाताच्या विषयावरील त्यांचे कव्यनारम्य काव्यही उल्लेखनीय आहे.

काव्यरचनेबरोबर त्यांनी 'इंद्रप्रकाश', 'मासिक मनोरंजन', 'केरळकोकिल' या नियतकालिकांतून गद्य-लेखनही केले. 'कस्तुर' व 'हिंदुपत्र' ही वृत्तपत्रे चालविली. 'मुबर्गमाला' (१९०० ते १९०३) या नियतकालिकाचे ते संपादक होते. त्यांनी १९०७ मध्ये 'वेळेचे महत्त्व' हा निबंध प्रसिद्ध केला. *अमुरागपत्रिका* (१८९३) ही त्यांनी रहस्यप्रधान पण शोकांत अशी दीर्घकथाही लिहिली आहे. *संहराम-रावा गणदी* (१९०९) या दत्तसंप्रदायी सत्पुरुषाचे लहानसे चरित्रही भांडारे यांनी प्रसिद्ध केले.

व. ना. हाकळकर, मारती कुमर

० भाऊराव : पहा विद्य, श्रीपाद महादेव

भागवत, अनंत नारायण : (ज. १८७४, कराड—मृ. १९३४, इंदूर). इतिहास-लेखक, नाटककार, कादंबरीकार. शिक्षण इंदूर व बडोदा येथे. मॅट्रिक अनुत्तीर्ण. व्याख्ये, इंदूर येथे काही काळ नोकरी. काही काळ पुण्यात व नंतर इंदूर येथे वास्तव्य.

पुण्यास असताना यांनी पायी भ्रमंती करून महाराष्ट्रातील विविध ऐतिहासिक स्थळे पाहिली; आत्मसाक्षात्कार, ऐतिहासिक काव्यप्रबंध इत्यादींचा संग्रह केला. नंतर कित्येक संस्थानांची जुनी दस्तरे भुजवून काही इतिहास लिहिले. त्यांपैकी भोर संस्थानाचा इतिहास (१९०१) व सानारच्या वेमवतिनिधी संस्थानाचा इतिहास : खंड १ व २ (१९२४, १९२९) हे दोनच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.

इंदूर दरबारेने त्यांना राजाभव दिला. संस्थानच्या प्रचंड दत्त-वाग्यातील काव्यप्रबंधांची छाननी करण्यात सतरा वर्षे घालून त्यांनी 'होळकाशाहीच्या इतिहासाची साधने' ह्या दशमहाप्रक मंत्राचा संक्षेप सोडला. एक प्रत्यक्षात प्रवचनकार। *एकीक-संज्ञ* १; *विवाचा* प्रवचनकार। खंड १२ (१९२५) आणि खंड १—*मराठीलेखक* यांची रोजनिशी (१९२९) एवढेच भाग प्रसिद्ध झाले. संस्थानां इतिहासाचे संशोधन व लेखन ही त्यांची संस्मरणीय कामगिरी. बालेरीज त्यांची माधवराजभारोठव (१८९१), माधवनिधन (१९००) व राजवाणी (१९०१) ही ऐतिहासिक नाटके; *विश्ववर्चस्व* (१८९८) व *श्रीमंत महाल* (१९०८) ह्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या आणि *भीमव* बोरले सयाजीराव नायकबाह यांचे चरित्र (१९०९) व *उसाची साक्ष* यांचे चरित्र (१९१०) ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

व. ना. हाकळकर

भागवत, नारायण हरी : (ज. १९ डिसेंबर, १८४९—मृ. एप्रिल १९०१). प्रहसनकार, निबंधलेखक व पत्रकार. इंग्रजी शिक्षण पुणे येथे. काही काळ अंगलखात्यात इन्स्पेक्टर व नंतर मुंबईत पी. पी. सी. आय. रेवेनट सॅनिटरी कमिशनरच्या कचेरीत नोकरी.

त्यांनी प्रहसने, नाटके व निबंध लिहून सुधारकाधिकृत सतत टीकेची सोड उठवली. 'स्वदेशमित्र' व 'वार्ताहर' या पत्रांत ते लेखन करीत. 'वार्ताहर'चे तर ते सात वर्षे संपादक होते. त्यांची दीक्षा उपहास, विडंबन, ट्याळी यांनी ओतप्रोत भरलेली असे. 'निबंध-माला'कार विप्लवकरांचे अभिमानी व अनुगामी.

भागवत हे विशेष प्रसिद्ध आहेत ते त्यांच्या *अमिन्न तळी विद्या* प्रहसन आणि *मोर एलएल.पी.* ह्या प्रहसनांमुळे. दोन्हीवर खरेले भरण्यात आले. पहिले प्रहसन जम करण्यात येऊन लेखक व प्रकाशक यांना दंड करण्यात आला. दुसऱ्या प्रहसनात उच्च शिक्षणाचे धर्मत्व

ट्याळी व प्राप्ति विनोद यांच्या द्वारे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न असला तरी तो फारसा आक्षेपाई न वाटल्याने किर्लोस्करांनी घेण्यात आली. ह्या लढ्याच्या संदर्भात भागवतांनी 'प्रहसन पुस्तकावरील वाढटळ' व 'तथाचे ठट व आमच्यातील ठळक भेद' हे दोन लेख प्रसिद्ध केले. त्यांत त्यांनी आपल्या प्रहसन लेखनामागील हेतू स्पष्ट करून स्वतःप्रमाणे केले.

भागवतांनी विपुल लेखन केले. ११ प्रहसने, ५ निबंध, २ चरित्रे व २ वार्तिक ग्रंथ अशी त्यांची एकूण २० पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील काही पुस्तके पुढीलप्रमाणे : (१) *जीविचरित्रविडपरसंग* (१८८१); (२) *अमिन्न तळी विद्या* प्रहसन (१८८५); (३) *टुटा* (१८८९); (४) *वैशंपयन पांडे* (१८८०); (५) *मोर एलएल.पी.* (भा. ४ पी. १९०१); (६) *मराठीवाच* (१८८८) इत्यादी प्रहसने; 'हिंदुस्थानात दार्मिक वाढले आहे...' (१८७४), 'खिया साहसी किंवा तुराचारी होण्यात बालविद्या कारण आहे काय?' (१८७०) आदी निबंध; *अकलकोटस्थ* त्यांनीपरिच (१८७९) आणि भी ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र (१८८४) हे चरित्रग्रंथ आणि *ज्ञानेश्वरीच्या* जन्मा अभ्यासातील *वेचे व सार्व* परमात्म हे वार्तिक स्वरूपाचे ग्रंथ.

पं. हे. जानीकर, व. ना. हाकळकर

भागवत, राजाराम रामकृष्ण : (राजारामशास्त्री भागवत या नावाने प्रसिद्ध). • ११. ११. भा. • जाक्षण आहे पण हिंदू लक्षे • एक मराठा • अगवृत्तक : (ज. ११ नोव्हेंबर, १८५१, कडोली, जि. रत्नागिरी—मृ. ४ जानेवारी, १९०८, मुंबई). वैदिक वाङ्मय मराठ्यांचा इतिहास, मराठी भाषा-समाज व संस्कृती या विषयांचे लेखक.

एल्विस्टन हायस्कूलमधून १८६७ साली प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण. तीन वर्षे ग्रेट मेडिकल कॉलेजमध्ये अभ्यसन. त्यानंतर ते सोडून संस्कृतचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास. मुंबईतील सेंट जेवियर कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक. त्यांचे स्फुटलेखन प्रामुख्याने 'विविधज्ञानविस्तार' या मासिकातून व 'इंद्रप्रकाश', 'वार्ताहर' या पत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहे. *हिंदुधर्मविनेष* हे एक लहानसे मासिक त्यांनी १८८५ साली काढले होते. त्यात त्यांनी हिंदुधर्मासंबंधी अनेक विवेचक लेख लिहिले.

त्यांचे लेखन स्थूलमानाने प्राचीन संस्कृती-संशोधन, वैदिक व पौराणिक वाङ्मय, धर्म, मराठ्यांचा इतिहास, भाषाशास्त्र, व्याकरण-अलंकार, सामाजिक विचार, मराठी भाषा व वाङ्मय या विषयांवर झालेले आहे. मराठी भाषेत पुरातत्त्वविद्याविषयक लेखन करणारे ते जणूजवळ पहिलेच लेखक. पुरातत्त्वविद्या त्याकाळी फारशी प्रगत झाली नव्हती. त्यामुळे त्यांना त्यावेळी वाङ्मय पंथितांचे लेख, संस्कृत व प्राकृत ग्रंथ यांचे साहाय्य घ्यावे लागत असे. त्यांची बरीचशी मदत शब्द-भुज्यत्ती, भाषांच्या उक्तींच्या ऐतिहासिक, तौलनिक व चिकित्सक विचार यावरच आहे. मानवेतिहास-लेखनाच्या दृष्टीने प्राध्यापकांसारखा ते फार महत्त्व देत. त्यामुळे त्यांनी भारतामागेरील देशातील महत्त्वाच्या भाषांचा अभ्यास केला. ते 'इण्डोलॉजी'च्या क्षेत्रातील डॉ. भाऊ दाजी लाड व डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या बरोबरीचे महाराष्ट्रीय अभ्यासक होते. वैदिक वाङ्मयावर त्यांनी मराठीत जेवढे लिहिले, तेवढे अन्य कुणीही लिहिलेले नाही. ऋग्वेदाचे त्यांचे अभ्यसन अत्यंत सूक्ष्म होते. 'विविध ज्ञानविस्तारा'तून (१८९५, १८९९, १८९७) 'वेदार्थयत्नकारांचे स्मारक' म्हणून त्यांनी जी लेखमाला लिहिली, ती या संदर्भात उल्लेखनीय आहे. १८९८ साली 'चेतरेय उपनिषदा'चे व १९०० साली 'भेतावतर उपनिषदा'चे मूळ संस्कृत संहितेसह इंग्रजी व मराठी भाषांतर त्यांनी प्रसिद्ध केले. सर्व उपनिषदांची भाषांतरे करण्याचा त्यांचा संकल्प मात्र अपुरा राहिला.

त्यांचे वेद व धर्मविषयक विपुल ज्ञान अनेक निवृत्तकालिकांतून विमोचले आहे. त्यातील कायच थोडा भाग पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेला आहे. बाळव व बाळवी वने किंवा वेद व वैदिक धर्म (१८८९), जोगव व जोगवी वने (१८९०), महाराष्ट्र धर्म (१८९५), नागवी व मठीधर्म (१८९९) अशी त्यांची अनेक छोटी पुस्तके पाहण्यास मिळतात. त्यांच्या धर्मविषयक लेखांचे सार दुर्गा भागवत यांच्या 'राजारामशास्त्री मामवत' या पुस्तकात (१४ ३६-३८) दिलेले आहे. कोणत्याही विविध विचारांचा किंवा मतांचा प्रभाव त्यांनी आपल्यावर पडू न देता भारतीय धर्मविषयक वाङ्मयाच्या त्यांनी स्वतंत्रानुसार सूत्रपणे अभ्यास केला होता. सामाजिक विचारांवरही त्यांनी विपुल लेखन केले. ते सामाजिक समतेचे पक्ष पुरस्कर्ते होते. मराठ्यांचा इतिहास, भाषाशास्त्र ह्या विचारांवरही त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. त्यांचे ऐतिहासिक अनेक छोटे मोठे लेख 'विविधज्ञानविस्तार' मध्ये प्रकाशित झाले आहेत. त्यातील 'महाराष्ट्राच्या संस्थाने चार उद्गार' (१८८७) हा निबंध विशेष महत्वाचा आहे. त्यात मराठ्यांचे सृष्ट, उदय, वाढ, उत्कर्ष, न्हास, गुणावगुण, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक कार्यभाग यांचे तात्त्विक, ऐतिहासिक पर्यालोचन आढळते. गोडी भाषेसंबंधी लिहिणारे ते पहिले भारतीय लेखक होत. 'संस्कृत भाषेची विचिक्रिता', 'प्राकृत भाषेची विचिक्रिता' व मुंबई विद्यापीठाच्या 'वि विस्सन काबलाळीजिकल लेक्चर्स' या मालेत त्यांनी जी इंग्रजीत व्याख्याने दिली यांत त्यांचे मापाणास्त्रीय विचार आले आहेत. संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या त्यांनी स्वतंत्रपणे विचार केलेला आढळतो. *अलंकार जीमासा* (१८९३) या छोट्या पुस्तकात परंपरेला वाचू सारून त्यांनी स्वतंत्रपणे केलेली रसवर्चा आढळते. *एकनाम-परिच* (१८९३) हे एकनाथांच्या कार्याचे सामाजिक व धार्मिक दृष्टीने विवेचन करणारे त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध असून स्कॉटच्या 'टेलिग्राम' या कार्यवरील 'स्वयंवर' हे त्यांचे अपूर्ण भाषांतरही उल्लेखनीय आहे.

ग. डे. बालाळकर, के. ए. वातवार

मुंबई : 'राजारामशास्त्री मामवत' दुर्गा भागवत

० भाजेकर, महादेव वाळकृष्ण : पहा चितले, महादेव वाळकृष्ण भाटवडेकर, कृष्णशास्त्री धुंडिराज : (ज. १८२५-मृ. ८ डिसेंबर, १८८७). भाषांतरकार व लंगोलशास्त्रविषयक ग्रंथकार. प्राथमिक शिक्षण तळेगाव येथे व पुढचे शास्त्रीय पदवीने पुणे पाठशाळेत. संस्कृत भाषा, वेदान्त वाक्योत्तरक वेदक व ज्योतिष शास्त्रांचा अभ्यास. काही काळ अकलकोट संस्थानचे कारभारी. १८५९ साली मुंबईच्या एलिकस्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये संस्कृतचे अध्यापक म्हणून नेमणूक. डॉ. भाऊ दाजी यांना आपुर्न संशोधनातील सहायक. संस्कृतमधील वेदक ग्रंथांची त्यांनी मराठीत भाषांतरे केली. *वेदासुत* (मोरेष्वर १८५८), *वेदावतंस* (१८६०), *कोषवेत्तक* (१८६०), *वेदधीपन* (मोलिवराज, १८६१), *नाथनियान* (१८६२) *वेदसारसंग्रह* (शुनाथशास्त्री दाते यांच्या सहाय्याने-१८६५), आदी ग्रंथ प्रसिद्ध. संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणे सोपे जावे, यासाठी सुकन्तपकाश *पदालिखतरावली* (१८६७) हा ग्रंथ यांनी लिहिला. *आकाशलोदय* (१८६१) हा यांचा लंगोलशास्त्रावरील ग्रंथ. संस्कृतच्या सहाय्याने विविध शास्त्र-विषयक मराठी परिभाषा तयार करण्याचे मोलाचे कार्य यांनी स्वकळात केले.

उषा टाकळकर, के. ए. वातवार

भाटवडेकर, भालचंद्र कृष्ण : (ज. १९ फेब्रुवारी, १८५२, पळसे, ता. पनवेल, जि. कुडाबा-मृ. २ ऑक्टोबर, १९२२, मुंबई). वैद्यक-आरोग्यशास्त्रावरील ग्रंथांचे लेखक.

बालपण पुणे शिस्वातील तळेगाव-दाभाडे येथे. ग्रेट मॅडिकल कॉलेजात वैद्यकीय अभ्यास. एल्.एस. ही वैद्यकीय परीक्षा प्रथम वर्ग,

प्रथम क्रमांकात उत्तीर्ण (१८७३). १८७४ मध्ये बडोदे संस्थानात नोकरी. १८८५ सालून मुंबईत स्वतंत्र वैद्यकीय व्यवसाय. देवी भावत वैद्यकशास्त्र शिकविण्यासाठी बडोदाच्या महाराजांनी वैद्यक महाविद्यालय स्थापन केले होते. त्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना वैद्यकशास्त्र मराठीत शिकविण्यासाठी व विद्यार्थ्यांची सोय व्हावी यासाठी त्यांनी *सार्वजनिक आरोग्य किंवा सामाजिक आरोग्य रक्षण सूत्रपत्र* (१८७९), *जनस्वस्थिशास्त्राची सूत्रपत्र* (१८८१), *अवकासधीपन अथवा आपल्या वैज्ञानिक विषयाच्या अकांली सूत्रपत्री* कारणे व *तत्त्विकारणांचे उपाय* (१८८४) हे तीन ग्रंथ लिहिले. भौतिकशास्त्राचे ज्ञान मराठीतूनच बहुजन समाजापर्यंत पोहोचविण्याशिवाय आपला मागासलेपणा कमी होणार नाही, हे त्यांच्या लक्षात आल्याने व्यावहारिक परिभाषा जोडून, त्यांनी या ग्रंथांच्या रूपाने मराठी शास्त्रीय वाङ्मयात मोलाची भर टाकली. मराठी भाषेचे शुद्धलेखन व मोठी लिपी वाचिण्याच्या चळवळीतही त्यांनी भाग घेतला. पंचांगसुधारणा व तद्विषयक संशोधन या चळवळीचे ते आद्य पुरस्कर्ते होते. 'टिळक पंचांग' हे त्यांच्या कार्याचे एक परीने स्मारकच होय.

उषा टाकळकर, के. ए. वातवार

भाटवडेकर, विष्णु कृष्ण : (ज. १८५७-मृ. १२ जानेवारी, १९११, मुंबई). हिंदुधर्मशास्त्र विषयाचे अधिकारी, प्राथमिक शिक्षण मुंबईत व नंतरचे सातारा व पुणे येथे. बी.ए. (१८७७), एस्.एल्.बी. (१८८०). मुंबई येथे बकिली. कायदासंबंधीची एकदोन सनान पुस्तके यांनी मराठीतून लिहिली. बडोद्याच्या सयाजीराय महाराजांच्या सौगण्यावरून मॅनचा इंग्रजी ग्रंथ व सृष्टचे संस्कृत ग्रंथ ह्यांच्या आधारे लिहिलेला *हिंदुधर्मशास्त्र* (१९०५) हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

उषा टाकळकर, मीनल मितल

भाटे, गणेश सदाशिव : (ज. १३ मार्च, १८८०, वेळगाव-मृ. १९२७). इतिहासाभ्यासक आणि वाङ्मयसमीक्षक. शालेय शिक्षण वेळगावी व उच्च शिक्षण मुंबईत. एडिको विद्यापीठाचे एम्.ए. काही काळ बडोदे संस्थान व बिहार प्रांतात सरकारी नोकरी. त्यानंतर पाटणा येथील विद्यापीठात इतिहासाचे प्राध्यापक. *वाचन : रवाचे मार्ग व चरित्र* (१९११) हा त्यांचा प्रथम किंवा 'विविधज्ञानविस्तार' च्या पन्नाशीच्या आनंदोत्सव स्मारक ग्रंथातील (भाग २, १९२१) 'इतिहास' हा त्यांचा निबंध त्यांच्या डोळस व्यासंगाचा पुरेपूर प्रत्यय. वेणारा आहे. त्यांची ग्रंथसमीक्षा केवळ गुणदोष दाखविण्यापुरतीच मर्यादित नाही, तर त्या विषयाच्या अनुषंगाने नवा विचारक विचार मांडणारी आहे. या दृष्टीने 'विविधज्ञानविस्तार'तील त्यांची *आजचासुत* १० वर्षांनी (मार्च १९१४), *नाथगाडा* (ऑक्टो. नोव्हें. १९१६) व *मध्ययुगीन भारत* (ऑक्टो. नोव्हें. १९२१, फेब्र. १९२२) ह्यादी ग्रंथसमीक्षे या दृष्टीने अभ्यासनीय आहेत.

उषा टाकळकर, के. ए. वातवार

भाटे, गोविंद चिमणाजी : (ज. १९ सप्टेंबर, १८७४, महाड-मृ. २६ एप्रिल, १९४६). तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, प्रवास-वर्णन, वाङ्मय इतिहास ह्यादी विविध विषयांशी संबंधित पुस्तकांचे लेखक. शिक्षणशास्त्रज्ञ.

शिक्षण पुणे येथे. मुंबई विद्यापीठाचे एम्.ए. (१८९४). डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या कर्जुसन कॉलेजात प्राध्यापक व पौर्वात्य तत्वज्ञानाचे प्राध्यापक. सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजचे पहिले प्राचार्य (१९१९).

समाजसुधारणा व राजकारण यांत ते अनुक्रमे गोपाळ गणेश आगरकर व गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे अनुयायी होते. सामाजिक

समता, जातिभेदनिर्मुक्तन, स्त्रीस्वातंत्र्य, विधवाविवाह आदी चळवळीत उत्तरी व प्रत्यक्ष कृती यामध्ये यांचा निहायपूर्ण सहभाग होता. यांचा 'प्रेममोमांसा' हा पहिला लेख, १८९५ साली इस्माइल आपटे यांच्या 'करमयूक' साप्ताहिकात प्रसिद्ध झाला. तेव्हापासून १९०९ पर्यंत 'करमयूक' व 'ज्ञानप्रकाश' यांद्वारे यांनी विपुल स्फुटलेखन केले. पुढे 'ज्ञानप्रकाश'मध्ये ते निवमितपणे लेखन करू लागले. त्यांनी सहानुभूती मिळून (एकहीच मराठी व एक इंग्रजी) अशी बाबीत पुस्तके लिहिली. त्यातील बारा पुस्तके प्रकाशनासाठी प्रसिद्ध झाली. यातील पुढीलप्रमाणे आहेत : अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे व हिंदुस्थानाची सद्यः सामाजिक स्थिती आणि ती सुधारण्याचे उपाय (१९१०), समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे अथवा हिंदू समाजातील काही जातीरीतींचे समाजशास्त्रादृष्ट्या विवेचन (१९१४), काळाईल व हिंदू जातीरीती (१९२०), तीन तत्त्वज्ञानी : सोक्रेटीस, प्लॉटॉस व आर्गुमॅन्ट (१९२१), कॅट व शंकराचार्य (१९२१), सर गॉटलॉफ स्कोट : जर्मन व पाश्चात्यांचे स्वरूप (१९२२), ललितकलामीमांसा (१९२५), प्रेम की लोकिंग (कादंबरी, १९२६), हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न मराठी लिटरेचर १८०० ते १९१८ (१९२९), लघुकथा चतुष्टय (सर गॉटलॉफ स्कोटच्या कादंबऱ्यांच्या आधारे, १९४२), विमलीस प्रकाशनाली (१९४२), जगासम (१९४४).

अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे हा भाटे यांचा मराठीत स्वतंत्रपणे लिहिलेला अर्थशास्त्रविषयक पहिला ग्रंथ. इंग्रजी भाषेतील एतद्विषयक अनेक ग्रंथ अभ्यासून त्यांनी हा ५२७ पृष्ठांचा ग्रंथ लिहिला. 'सॉलर रिटार्ड' या कार्लोईलच्या पुस्तकाने प्रभावित होऊन त्यांनी कार्लोईल व हिंदू जातीरीती हे पुस्तक लिहिले. कार्लोईलच्या विचारांवरवरच त्यांचे समाजसुधारणेचे विचार समजण्याच्या दृष्टीने ते उपयुक्त आहे. तीन तत्त्वज्ञानी, कॅट व शंकराचार्य या पुस्तकात त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार मोडला आहे. ललितकलामीमांसा यात सौंदर्यशास्त्राचा आधुनिक पद्धतीने विचार केलेला आहे. या विषयावरील मराठी भाषेतील हे पहिलेच पुस्तक. 'प्रकाशवर्णनकार' म्हणूनही त्यांनी मराठी पाश्चात्यात विशेष प्रसिद्धी होती. भरपूर माहिती, प्रकाश केलेल्या प्रदेशातील लोकस्थिती, सामाजिक स्थिती, उद्योगधंदे, प्रशंगीय स्त्रोते यांची चौकसपुढीने केलेली वर्णने या दृष्टीने ही प्रकाशवर्णने उपयुक्त व मोक्षप्रद वाटतात. गडकऱ्यांच्या 'प्रेममंथन' या पहिल्या नाटकाचा भाटे यांची प्रकाशनालाभणी आहे.

प्रेम की लोकिंग? ही एक कादंबरी व सर गॉटलॉफ स्कोटच्या कादंबऱ्यांच्या आधारे लिहिलेल्या काही गोष्टी एवढेच त्यांचे ललित लेखन आहे. इंग्लंडमध्येच अधिपती याणासाहेब घोरपडे यांच्या प्रोत्साहनाने त्यांचे यास्तव्य ऑगस्ट, १९२९ ते मे, १९३० या काळात लंडन येथे होते. तेथे राहून त्यांनी 'ब्रिटिश म्युझियम' व 'इंडिया ऑफिस'च्या प्रयोगशास्त्रीत समृद्ध व दुर्मिळ मुद्रित मराठी पुस्तकांचे (१९२२ पर्यंत प्रकाशित झालेल्या) पाचन केले व त्याचून इंग्रजीत हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न मराठी लिटरेचर १८००-१९१८ हा ग्रंथ तयार केला (प्रकाशन : १९२९). इंग्रजीत मराठी पाश्चात्यांविषयी लिहून तो लिहू करणाऱ्या हा पहिलाच प्रयत्न असावा.

पं. डे. जानोकर, कं. ए. सोतवार, भारती कृमर

भाटे, विठ्ठल बाळकृष्ण : (ज. १८८९-मृ. २७ जानेवारी, १९१५). जीवनविज्ञान विषयाचे लेखक. एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून बी.ए. पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजात अभ्यापन. हुबळी येथे मुख्याध्यापक.

मराठीत जीवनशास्त्रावर कोण्या भाटे पुस्तके लिहिण्याचा पहिला प्रयत्न भाटे यांनी केला. यांची जीवनशास्त्राची रचणे (१८९७), जलन-मरण भीमांसा (१९०३), सजीव लुप्तप्रायी व मरणा

(शास्त्ररहस्य प्रकाश समाविष्ट १५५ पृष्ठांचा निबंध) इत्यादी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

मराठी भाषांतर, बी.ए. वि.ए.

भातखंडे, विष्णु नारायण : (ज. १० ऑगस्ट, १८९० - मृ. १९ सप्टेंबर, १९३६). हिंदुस्थानी संगीतज्ञांमधील एक युगप्रवर्तक व संशोधक, संगीत, शास्त्रकार, संगीत प्रचारक, वृत्तचे आदिवाचनागाव (मि. रत्नागिरी) येथील, १८०० पासून मुंबईचा बाळकंधार विभागात स्थायिक. बी.ए. (१८८५), एल्फिन्स्टन (१८८७). अनेक उस्ताद व गुरुभ्यांकडून विविध संगीत संस्कार ग्रहण केले. भारतभर भ्रमण, संशोधन व अभ्यासपूर्ण भ्रमण. १३ वर्षे नोकरी केली, एन. सर्व आयुष्य संगीताला वाहिले.

स्वतःच्या काळात प्रचलित असलेले गायन-वादन प्रकृत्यांना प्राचीन प्रवात अनुरूप झालेले संगीतशास्त्र आणि प्रत्यक्ष गान प्रवहारे यांतील स्पष्ट स्फावत पाहून व, भातखंडे यांनी त्या काळी गायिका जाणाऱ्या जातिबंध वरिष्ठांना गोळा केल्या, आणि त्यांचे सांगीतिक लेखन करण्यासाठी गो. ल. छत्रे, वि. रा. काळे, बडोद्याचे मोलाबक्ष इत्यादिकांच्या संगीत स्वरलिपीतील दोष काढून टाकून उपाईया सुलभ आणि चालू कळण्यास उपयुक्त अशी स्वतःची स्वरलिपी प्रणयिली. सर्व संविधी लिहून काढून त्यांच्या सांगीतिक स्वरूपाच्या आधारेने पंडितजींनी स्वतःचे असे संगीतशास्त्र उभारले आणि कधीकाळी विश्वास पटावा यासाठी 'बनुर पंडित' या टोपणनावाने १९१० साली भीमलक्ष्मणजीतर्फे हा संस्कृत भाषेतील ग्रंथ प्रकाशित केला. पुढे त्यांनी 'विष्णुसार्मा' या टोपणनावाने मराठीत : हिंदुस्थानी संगीत पद्धती या ग्रंथाचे चार भाग प्रकाशित केले. या सर्वांमधून संगीत शास्त्राची भव्याने आसुलाम केरमांणी करण्याचे आणि प्रचलित संगीत-म्यनहासशी सांगत घालण्याचे कार्य त्यांनी यत्नशीलपणे केले. स्वर-लिपिरचना, रागविचार, आरोह-अवरोह, भुतिविचार, याद पद्धती, वादी-संवादी कहापोह इत्यादी विषयांची चर्चा यातून झाली.

पं. भातखंडे यांच्या कार्याची प्रिन्सी अशी सांगता येईल—

(१) प्राचीन संगीत विषये संशोधन, (२) नव्या संगीतशास्त्राची उभारणी आणि (३) नूतन संगीतशास्त्राचा प्रचार व प्रसार. या दृष्टीने त्यांचा कार्यभाग असा—(अ) बडोदे येथील संगीत पाठशाळेच्या पुनरुज्जीवनात सक्रिय सहकार्य (१९१५), (आ) 'व्हाल्देर' या माधव संगीत विद्यालयाची उभारणी, (इ) लखनौच्या मॅरिस म्युझिक कॉलेज (मंतर भातखंडे संगीत महाविद्यालय)ची स्थापना व सहभाग (१९२६), (ई) टिकठिकाणी आ. भा. संगीत परिषदा, संगीत परिषदा, संगीत शिक्षणासाठी मुख्य अभ्यासक व पाठ्यपुस्तक निर्मिती वगैरे. पंडितजींनी प्रत्यक्ष संगीत शिक्षणाचेही कार्य केले. पं. बाळीलाळ शिखराम नायक, डॉ. भीकृष्ण नारायण शंकरनरकर इत्यादी त्यांचे शिष्य नावाजलेले आहेत.

पं. भातखंडे यांची ग्रंथसंपदा विपुलतर आहे. १९०९ ते १९१६ मधील त्यांचे प्रकाशित ग्रंथ—(मौलिक) (१) भीमलक्ष्मणसंगीतम् व अभिनव रागमंजरी (संस्कृत भाषेत), (२) हिंदुस्थानी संगीत पद्धती (४ भाग, मराठीमध्ये-एकूण ४७ सुमारे २,५००), (३) हिंदुस्थानी संगीत पद्धती, क्रमिक पुस्तक-नालिका-भाग १ ते ६ (१८५२, विज्ञाना संग्रह व विवेचन), (४) A short Historical Survey of the Music of Upper India. (५) A comparative Study of some of the leading Music systems of the 15th, 16th, 17th, and 18th Centuries. (६) लखनौ संगीतसंग्रह (३ भाग), (७) जीवनालिका—(मासिक अंक, एकूण २३), (८) गारिबाज संश्लेष (पं. अहोबलकृत 'संगीत पाणिजात' प्रकाशाच्या स्वतःच्यावाचरीक-भाष्य : मराठीत), (९) रागविचार

परेषिका (५. सोमनाथकृत 'रागविबोध' ग्रंथाच्या स्वराध्यायावरील भाष्य : मराठीत). बाशिबाब काही समग्रहस्याचे ग्रंथ : १. रामायणकृत परमेश्वरकथापित्री (संस्कृत), २. गुळबेडकृत संगीत सारासुचोदर (संस्कृत), कविकोषनकृत रागतरंगिणी (संस्कृत), काशिनाथशास्त्री यांच्या तुलसीकृत संगीत सुधाकर, संगीत राग-पंचिका (हिंदी), रवी कविकृत नाटोदधि (हिंदी) असे १३ संग्रह-रूप ग्रंथ संस्कृतात आणि २ हिंदीत छापून प्रकाशित केले.

व. वि. बोबडे, भारती कुतरे, डॉ. श्रीराम भोगीराव

भानू, चिंतामण गंगाधर : (ज. २४ जुलै, १८५६, मेणवली—मृ. ३० डिसेंबर, १९२९). इतिहास व भारतीय व्यवसाय या विषयांचे लेखक आणि भाषांतरकार. चरित्रलेखक आणि कादंबरीकार. नाना कवणीसारख्या कुळात जन्म. पुणे येथे पी. डब्ल्यू. डी. खात्यात काही काळ ओझरसीयर. पुढे स्वावलंबनाच्या बळावर एम.ए. डेकन एज्युकेशन सोसायटीचे मुख्याधीपासून आजीव सदस्य आणि १९१८ पासून कार्यरत कॉलेजमध्ये प्राध्यापक. निवृत्तीनंतर बानी 'तत्त्वज्ञानमंदिरा'ची स्थापना केली.

गोता, ईश, केन, कठ आदी उपनिषदे आणि वादरावणणीत 'चतुःशुक्ती' या तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांची भाषांतरे हे भानूंचे महत्त्वाचे कार्य. हे करताना त्यांनी केवळ भाषांतरापुरती वही मर्यादित न ठेवता, शांकरभाष्याचे विवरण करून मराठी वाचकांना त्यांचा परिचय करून दिला आहे. स्वतः शांकरमतवादी अद्वैती अस्तुती भानूंनी या ग्रंथांच्या प्रस्तावना/उपसंहारात रामानुज, मध्व, बालम ह्यांची प्राचीन आचार्यांच्या व तदनुसारी ज्ञानेश्वर, रामानंदित या टीकाकारांच्या मतांचा, तसेच आधुनिक आणि ग्रीक, युरोपियन मतांचा परामर्श घेतला आहे. प्रस्तुत भाषांतरे गुडबिब्ल्य-संवाद शैलीमध्ये लिहिता अस्तुन हटातादी अलंकारांच्या साहाय्याने कठीण विषय सुगम करून सांगितला आहे.

भानूंची नांना आणि महाशची बांणी तुळना (केतरी, १८९५) ही लेखमाग्या त्याचप्रमाणे नांना कवणीत यांचे अलंकारिक (१८९०) व इतर हफ्ट लेख प्रसिद्ध आहेत. त्यावरून त्यांचा मराठी इतिहासाचा जाणवक्य अभिमान, व्यासंग, चिंतन ह्यादींची ओळख होते. मराठी माणसाला आपल्या पराक्रमी पूर्वजांची ओळख द्यावी व अभिमान बाटावा म्हणून मराठवांच्या इतिहासातील काही गोष्टी (१८९७) हे छोटे पुस्तक बानी प्रसिद्ध केले.

भानू हे आत्मविश्वासाभ्रुषित मराठी शिक्षितांच्या पहिल्या पिढीचे प्रतिनिधी होते. हर्बर्ट स्पेंसरच्या ग्रंथांच्या आधारे नीतिमीमांसा अथवा नीतिशास्त्राची मूलतः (१८९१) व नीतिमीमांसा अथवा न्यायतत्त्वे (१८९२) हे ग्रंथ त्यांनी लिहिले. या ग्रंथांतील प्रतिपादन भारतीय हठांत, उदाहरणे ह्यादींच्या आधारे केले आहे.

भानूंनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात रिचर्ड कॉन्ट्रेन (१८९०) व डेमोस्टोनेस (१८९१) ही दोन चरित्रे स्वदेशप्रीतीचा अंकुर निर्माण करण्याच्या हेतूने लिहिली.

त्यांचे नाट्यसाल (१९१७) हे भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचे भाषांतरही प्रसिद्ध आहे.

गुंगेरीची लक्ष्मी (१९२४) ही स्वतंत्र ऐतिहासिक कादंबरी व हंसीरराव (१९२८) ही हंमजीवरून अनुवादित केलेली कादंबरी बानी लिहिली आहे.

बी. व. बोडे, भारती कुतरे

० भारताचार्य : पहा बंध, चिंतामण विनायक

भारदे, शिवराम एकनाथ : ० भारद्वाज : (ज. ९ मे, १८६२—मृ. ३ फेब्रुवारी, १९२०). संतसाहित्य-विमर्शक, शिक्षण बी.ए.पर्यंत. अहमदनगरच्या विद्यालयात नोकरी. घराणे हरिदासाचे. स्वतः

शिवरामबुवाही कीर्तनकार होते. राजबोहावा स्थापनावर संभाव घेतला गेल्यामुळे त्यांना छाळा सोडावी लागली. पुढे ते नगराचा अमेरिकन मिशन शाळेत संस्कृतचे शिक्षक म्हणून काम पाहू लागले.

बानी 'सुधारक' पत्रात 'भारद्वाज' या लेखन नावाने सन १८९८-९९ मध्ये एक लेखमाला लिहिली. ज्ञानेश्वरीकृत ज्ञानदेव व अभंगकृत ज्ञानदेव या दोन भिन्न भवती अस्तित्वाचे मत बानी या लेखमालेतून मांडले. त्यांची ही लेखमाला ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर (१९११) या नावाने प्रसिद्ध आहे.

भारदेच्या या प्रतिपादनाने त्याकाळी मोठी खळबळ माजली आणि या विषयाचा चिकित्सक अभ्यास करून भी. भिंगारकर बुवा, क. र. पांगारकर, प्रि. दांडेकर, डॉ. वेडसे, डॉ. रा. द. रानडे, गंगेद्रगडकर या विद्वानांनी भारदेच्या मतांचे खंडन करून ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर एकच असे प्रतिपादन केले.

भारदे हे ज्ञानेश्वरीविषयक रूढ व सांप्रदायिक समजुतींना धक्का देणारे चिकित्सक टीकाकार होते. त्यांची मते वादग्रस्त असली तरी ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वरविषयक संशोधनास चालना देणारी व अनेक संशोधकांना नवी दृष्टी देणारी ठरली.

भा. व. बहिरठ, भारती कुतरे

० भालाकार भोपटकर : पहा भोपटकर, आस्करराव बळवंत

० भालेंदू : पहा सुकपणकर, भालचंद्र

भालेकर, कृष्णराव पांडुरंग : (ज. १८५०, भांभुई-पुण्याजवळ, आताचे शिवाजीनगर—मृ. ७ मे, १९१०). सत्यशोधक समाजाच्या संस्थापकांमधील एक आणि उपक्रममधील कार्यकर्ते, पत्रकार, बक्ते, कवी आणि साहित्यकार.

कृष्णराव भालेकरांचा जन्म पुण्याजवळील भांभुई येथे माळी जातीतील एका शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यांचे बंधू पांडुरंग शाणोजी भालेकर हे पिढीजाद बारकरी अस्तुन ज्ञानेश्वरीवर प्रवचने करीत. त्यांच्यामुळे कृष्णरावांना लहानपणापासूनच मजनाचा नाद लागला. वळेगाव हद्दयेथे येथे हयत्ता दुसरीपर्यंत शिक्षण घेतल्यावर कृष्णराव पुण्याच्या रविवार पेठेतील मिशन हायस्कूलमध्ये (१८६४-६८) शिकले. १८५६ मध्ये ते भांभुईमधील प्रसिद्ध शूट संपुर्ण जंगली महाराज यांच्या सहवासात आले. १८६८ मध्ये त्यांनी जंगली महाराजांचा अनुग्रहही घेतला. जंगली महाराज सामाजिक सुधारणांचे पुरस्कर्ते व ब्राह्मण्यांचे विरोधक होते. शिवाय ते स्वतः संत तुकारामाचे चहाते असल्याने, बारकरी परंपरेत वाढलेल्या कृष्णरावांना त्यांचा उपदेश घेताना अडचण बाटावचे कारण नव्हते.

इ. स. १८७१ मध्ये कृष्णरावांनी 'हितोपदेशक भजन समाज' काढला आणि स्वरचित अभंग ते गाऊ लागले. ब्राह्मण्यावर टीका आणि ब्राह्मणेतारांना उपदेश असा या अभंगांचा वाट असे. वाच काळात महात्मा जोतिराव फुले हेही अभंगांची रचना करीत होते. परंतु भालेकरांना परंपरेतले बारकाचे आणि लुब्ध्या अधिक माहीत असल्यामुळे, त्यांच्या अभंगरचनेत फुल्यांच्या अभंगांपेक्षा वैविध्य आढळते, याची नोंद घेतली पाहिजे. शिवाय हे अभंग भालेकर व त्यांचे सहकारी पारंपरिक बारकरी चालीमध्ये म्हणत.

भालेकर पुण्यातील ऐन ब्राह्मणवस्त्यामध्ये वेधडकपणे समा घेऊन ब्राह्मणावर हल्ला करीत.

महात्मा फुले आणि भालेकर यांच्यात अगोदरचेच नातेसंबंध असल्याने, सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात त्यांनी एकमेकांना सहकार्य करणे स्वाभाविक होते. पण नंतर त्यांच्यात मतभेद होऊन दुरावाही निर्माण झाला. इ. स. १८७७ साली भालेकरांनी रीणवडू हे सत्यशोधक पत्र सुरू केले. ब्राह्मणेतार खळबळीचे हे पहिले पत्र होय. या पत्राद्वारे त्यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी फुल्यावर केलेल्या टीकेला

प्रयुक्त दिने. स्वतः कुस्माना वर्तमानपत्र काढण्याची कल्पना मध्य नसल्यामुळे, त्यांनी कालेकर व अय्याबाळ या मुंबईच्या सत्यशोधकांनी देऊ केलेला छापखाना घेत करण्याचे धोरण अवलंबिले होते. या बांधुभूमीवर भाळेकरांनी पुढच्याही बाजू घरणे अधिक ठरून दिसले. 'कुळे आणि भालेकर यांच्यातील मतभेद पूर्णपणे कधीच मिटले नाहीत. मुंबईमधील त्यांच्या स्थापनेसारख्या बांधीमधून ते व्यक्त होत राहिले.

भाळेकरांनी १८८४ मध्ये राजकीय कार्य करण्याच्या उद्देशाने 'दीन-बंदू' सार्वजनिक सभा काढली. सत्यशोधक समाजात राजकीय वर्चस्व मुभा नसल्याने त्यांना हे कृत्य करावे लागले असावे. या सभेने स्वदेशीचा पुरस्कार केला होता, हे लक्षणीय आहे. या सभेने लष्करीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला आहे.

भाळेकर हे लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख, त्या. महादेव गोविंद रानडे यांची मदत घेत असत. १८८५ मध्ये त्यांनी कावलेली सत्यशोधक समाजाच्या सैन्याची मिरवणूक चांगलीच गाजली.

दीनबंदूला भालेकरांच्या आर्थिक तोट्यामुळे तो बंद करवावा लागला. परंतु भाळेकरांना दृढपणाचे महत्त्व माहीत असल्याने त्यांनी १८९८ मध्ये दीनमित्र हे मासिकपत्र चालू केले. त्यातून त्यांचे धोखाडीचे अमंग प्रसिद्ध झाले. विशेष म्हणजे त्यांच्या पत्निचा वाटील या कादंबरीची चार प्रकरणेही या पत्रातून प्रसिद्ध झाली. (एप्रिल, १८८८ ते जुलै, १८८८).

दीनमित्र हे मासिक होते. मासिकात त्यांच्या स्वतःच्या प्रवांदा असतात. तेव्हा अण्णाळी नावाने इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक पत्र भाळेकरांनी सुरू केले. पुढे ही दोग्गी पत्रे बंद पडली.

मुंबईमधील एक सत्यशोधक रामजी संतुजी भांबडे यांनी १८९३ मध्ये त्यांच्याच बंद पडलेल्या, 'शेतकऱ्यांचा कैबारी' या पत्राचे पुनरुज्जीवन करण्याचे ठरविले आणि ते भाळेकरांकडे सुपूर्त केले. बामुखेच विमोचो विजो यांच्या सहकार्याने भाळेकरांनी ते दोन वर्षे चालविले.

भाळेकर अतिशय कसपक आणि टपकमशील होते. कप्ताळाचा व्यवसाय करीत असताना मुंबईच्या टाऊन हल्लाबाबे घाणी सोडण्याच्या समारंभात भालेकरा गव्हर्नरपुढे उभारलेल्या कमानीवर बहुजनांची शानतूणना भागविण्याची विनंती करणारा इंग्रजी मजूर मित्रणे, पुण्याला भालेकरा मिन्स ओफ वेल्सपुढे आपणच काढलेल्या मी हाय-स्कूलमधील विद्यार्थ्यांच्या हाती सूचक इंग्रजी कलक देऊन ठेवून करणे, १८९५ मध्ये पुण्यात भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडपापुढे शेतकऱ्यांचा पुतळा उभा करणे, अशा घटना बानगोदाखल लागता येतील. मध्या प्रकारच्या गझिकांचा शेत, शेतकीची अवजारे अशा विविध क्षेत्रात कृष्णरावांची कसनाशक्ती संचार करी. काही काळ त्यांनी कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या विमोचक फ्रांसेस मिशनमध्येही काम केले. त्यासाठी त्यांनी बऱ्याचदा अकोला येथे मुकामही ठोकला होता. 'दीन-मित्र' पत्राचे पुनरुज्जीवन करण्याची त्यांची इच्छा त्यांचे पुत्र मुकुंदराव वाटील यांनी त्यांच्या पश्चात पूर्ण केली. इतकेच नव्हे तर ते पत्र प्रदीर्घ कालपर्यंत चालतूनही दाखवले.

अमेस, पत्राचे, लावण्या असे विविध जनछंद भाळेकरांनी लीलया पेलले आहेत. पत्निचा वाटील या त्यांच्या कादंबरीचा उल्लेख याभाषी झालेला आहेच. त्यांचे काळभारा हे छोटेलानी पुस्तक १९०८ मधील इस्तिखितावरून पुढे १९२२ मध्ये रघुनाथराव बनकर यांनी प्रसिद्ध केले. त्यांच्या भाषणांचा व काही अप्रसिद्ध लेखनांचा समावेश प्रा. सीताराम रायकर यांनी 'कृष्णराव भालेकर समग्र बाह्यमय' या पुस्तकात केलेला आहे. भाळेकरांच्या एकूण बाह्यमयाचा विचार करून त्यांचे 'पॅकेटिअर' असे त्यांनी वर्णन केले आहे ते बघायोग्य आहे.

लघानच बीडर भारे

संदर्भ : रायकर, सीताराम (२.), 'कृष्णराव भालेकर व बंद पडलेल्या', महाराष्ट्र पुनर्जात प्रतिष्ठापक संस्था, पुणे-१९

भालेराव, भांधर गणेश : ० भारद्वाज २१ (ज. ४ मे, १८९०, बीड, जि. पुणे-मृ. १७ नोव्हेंबर, १९४९, पुणे). भारतीय दर्शनशास्त्राचे विवेचक, शिक्षण पुण्यात. इंग्रिजियाचे पदवीधर. संस्कृतचे अभ्यासक. १९१९ मध्ये ते सरकारी शेतकी खात्यात मोकरीस लागले व १९४५ मध्ये निवृत्त झाले.

भालेकरांनी शास्त्रीय परिभाषा, सुप्रभाषननविचार, वैदिक संस्कृती या विषयांची अभ्यासपत्ती व प्रथनिर्मिती करणारी मंडळी स्थापन केली. सुमारे पन्नास निबंधपुस्तिका आणि तीन ग्रंथ त्यांनी 'भारद्वाज' या गोपनामाने रचले.

'जय हे मुळात निर्गुण ब्रह्मरूप असले तरी हृदय पार्श्व सृष्टी मिथ्या मधून ती त्या निर्गुण ब्रह्मवाची आभिप्रेतार स्वल्पे होत. अनंत ब्रह्म आणि सात्वत जग, अभ्यय ब्रह्म आणि नश्वर सृष्टी यांचे अस्तित्व एकाच व्यक्ती, एकाच काळी असून त्यांचा संबंध गर्भगर्भातील वधा-सारखा असतो' असे सून भालेकरांच्या प्रत्येकलेखनाच्या मुळाशी असून, मतांच्या प्रताला ते 'औत मुकुतादेतवेदान्त' म्हणतात. हेच सून त्यांच्या 'वैयक्तिक अमराव', 'मुल्लुःस्थितिके' इ. निबंधात तर स्पष्ट दिसतेच, पण 'आपोआपी अथवा सृष्टीमधील आत्मयमन' या वैशानिक निबंधातही दिसते. श्रीमद्भगवद्गीतेचे रचणानंतर (१९३३), आईनस्टाईनमधील सापेक्षतेस (१९३६), पुनर्जन्म विषयक पुनर्जन्म (१९३७) या त्यांच्या प्रयातीक विषय अनेक असले तरी विनायक-धोरण एकच आहे.

पुनर्जन्म विषयक पुनर्जन्म हा ग्रंथ पूर्वजन्म म्हणून प्रसिद्ध झाला. प्रणानंतर व्यक्तीचे संपूर्ण विघटनच होते. म्हणून व्यक्तीला अमरत्व अथवा पुनर्जन्म नाही. परंतु व्यक्ती आपला बंध मागे ठेवते, जनन करते, ते पुनर्जन्म मात्र सातत्याने चालते. अशा दृष्टीने पुनर्जन्म अथवा अमरत्व आहे; हे अमरत्व व्यक्तीनात मधून समग्रित होय, असा प्रस्तुत ग्रंथाचा विषय आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेचे रचणानंतर या प्रयात एक समावेसक सम-म्यवाचे धोरण आहे. गीतेतील बोगात एखादे प्रमुख उद्दिष्ट मधून कर्मसंघात, कर्म व भक्ती या योगाचा परस्परसंबंध स्पष्ट नाही, हे स्पष्ट करण्यासाठी गीतेच्या श्लोकरचनांची पुनर्रचना केली पाहिजे, असे सांगून भालेकरांनी सत्ता प्रयत्न केला आहे.

आईनस्टाईनमधील सापेक्षतेस हा ग्रंथ भालेकरांनी बरट्ट रसेलकृत 'ए. बी. सी. ऑफ रिलेटिव्हिटी' ला अनुसरून लिहिला असून त्यात विज्ञानापेक्षा तत्त्वचर्चेकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसते. मराठी-मधील या विषयावरील हा पहिलाच ग्रंथ होय.

म. वि. नागने, भारती कुलरे

० भावगुप्त पद्य : पहा पारवी, पंढुरंग गोविंदसाची भावे, विनायक लक्ष्मण : (ज. ६ नोव्हेंबर, १८७१, पळखे, जि. कुलाबा-मृ. १२ सप्टेंबर, १९२६, लडकी). प्राचीन मराठी साहि-त्याचे संशोधक व इतिहासकार, संपादक. बालपण, शिक्षण व बाल्य ठाणे येथे. झालेले 'काव्येतिहाससंग्रह' कर्ते जनार्दन बाळाजी, मोडक या विवाध्यामंगी शिल्पकामुळे प्राचीन कवितेची गोडी निर्माण झाली. जुन्या कवींच्या कवितेचे वाचन आणि जुन्या मराठी पुस्तकांचा संग्रह करण्याची आवड. छातूनच ठाणे येथे काही मित्रांच्या सहकार्याने 'मराठी ग्रंथसंग्रहाळ'ची स्थापना (१८९३). १८९५ साली बी.एस.सी. वि. ल. भावे यांचा पहिला बाह्यमयविद्ययासविषयक निबंध महाराष्ट्र सरकारवर हा. सो 'ग्रंथमाला' मासिकातून १८९८-९९ साली प्रसिद्ध झाला. १८० प्रज्ञांच्या या निबंधात पेशवाई अखेरपर्यंतचा मराठी बाह्यमयाचा इतिहास नोटकपणे सांगितला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत

भाष्यांनी लिहिले होते, "हा निबंध लिहिण्यापुर्वी आपल्या कवीसंबंधी काळानुक्रमाने माहिती सांगणारे एका 'कथिचरित्रा' लेखीत दुसरे साधन असल्याचे माहीत नव्हते. त्यातील माहितीही पुष्कळ ठिकाणी चुकीची आहेत वाटते. कविता, पुन्हा माहिती मिळवून एक महानुभाव निबंध लिहावा असे मनात आणिले."

त्यांनी १९०१ साली महाराष्ट्र कवि हे मासिक काढले. त्यातून दाखोपंतांच्या 'गीतार्णवा'चे काही अर्पण, सामराबाचे 'उभिमणी-हरण', नागेशाचे 'सीतास्वयंवर' यासारखे त्यांनी संशोधिलेले काही जुने मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. १९०७ साली महाराष्ट्र कवि बंद पडले. त्याच काळात त्यांच्या हाती महानुभाव ग्रंथाचे बाळ आले. पण ते ग्रंथ सांकेतिक लिपीत असल्याने परिभ्रमपूर्वक संकेताची किल्ली महानुभाव ग्रंथाच्याकडून युक्तिप्रयुक्तीने हस्तगत केली. मग सांकेतिक लिपीतील पोथ्या चालू लिपीत त्यांनी उतरवून घेतल्या. महाराष्ट्र सारस्वतांच्या द्वितीय आवृत्तीत (१९१९) त्यांनी महानुभाव ग्रंथ आणि त्याचे वाङ्मय यांचा परिचय करून दिला व 'उकळ' आणि 'सुंदरी' ह्या महानुभावीय गुप्त लिप्यांचे संकेतही उलगडून दाखविले. याशिवाय महानुभाव ग्रंथांच्या मदतीने त्यांनी १९२४ मध्ये महानुभावीय महाराष्ट्र ग्रंथावली - कथिकव्यवस्थी प्रसिद्ध करून अभ्यासकांची सोय केली. तद्वत्तच ब्रह्महरण (१९२४) व क्षिप्रालंकार (१९२९) ही दोन महानुभावीय काव्ये प्रसिद्ध केली.

महाराष्ट्र सारस्वत हा भावे यांचा सर्वाधिक महत्त्वाचा ग्रंथ. भावे यांच्या तीन तपास्या परिभ्रमांचे परिपक्व पड्ड म्हणजे हा ग्रंथ. ह्या ग्रंथात प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास तर आहेच, पण त्यात महाराष्ट्राचा धार्मिक व सांस्कृतिक इतिहासही अप्रत्यक्षपणे आला आहे. मराठ्यांची कविता व मराठ्यांचा इतिहास हे दोन्ही विषय वि. स. भावे यांच्या आवाजीचे होते. म्हणूनच भाष्यांनी ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या प्रकाशनासाठी 'मराठी दत्तर' नावाची संस्था काढली. या संस्थेतर्फे त्यांनी दोन 'इमाल' प्रसिद्ध केले. पहिला इमाल : भीमव महाराज मोसले यांची वत्सर (१९१७) व दुसरा इमाल : सरदार मोसले यांची कैफियत (१९२२). त्यांनी संपादित केलेला तिसरा इमाल त्यांच्या पश्चात सरवेसाईंनी प्रसिद्ध केला. याशिवाय त्यांनी अज्ञानदासाचा 'अकल्लसनाचा पोवाडा १९२४ साली संपादित करून त्यातील ऐतिहासिक प्रसंगावर श्री क्षिप्रालंकार महाराजांचा पहिला वत्सर हा ५१ पृष्ठांचा निबंधही लिहून प्रसिद्ध केला.

भावे यांचा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे चक्रवर्ती नेपोलियन (१९२१-२२). नेपोलियनविषयक अनेक ग्रंथ अभ्यासून त्यांनी हे चरित्र लिहिले. याशिवाय आणखी एक ग्रंथ-तुकाराम-पोवाचा अस्सल गाथा (भाग १ सा, १९१९; भाग २ सा, १९२०) हा त्यांनी संताजी अगनाडे यांच्या वृत्तावरून छापून काढला. असे विविध प्रकारचे साहित्य लिहूनही भाष्यांचे स्मरण महाराष्ट्राला राहिल ते मुख्यतः महाराष्ट्र सारस्वतकार व चक्रवर्ती नेपोलियनचे चरित्रकार या नात्याने.

न. गो. कुळुळे, म. ना. कोही

भावे, विष्णुदास अमृत : (ज. १८१९-मृ. ९ ऑगस्ट, १९०१). मराठी रंगभूमीचे जनक. विष्णुदास हे भीमंत सांगलीकरांच्या सैन्यातील एक सुभेदार, अमृतराव यांचे चाकटे चिरंजीव, सांगलीचे अधिपती भीमंत चित्तामणराव ऊर्फ अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्या नोकरीत विष्णुदास होते. कुशाग्र बुद्धीच्या, कल्पक नि हरहुशरी विष्णुदासांना कथा-कविता लिहिण्याचा छंद होता. त्याखेरीज शाहूच्या मातीची चित्रे करणे, कळसूत्री बाहुल्या तयार करणे, पौराणिक प्रसंगांची चित्रे काढणे बगैरे कलांत ते प्रवीण होते. इ. स. १८४२ मध्ये कर्नाटक प्रांतातील कानडी "भागवत" नाटके करणारी एक मंडळी

सांगली मुक्कामी आली. तिचे खेळ पाहून भीमंत अप्पासाहेबांनी तशा प्रकारची नाटके, त्यांतील दोष दगडून मराठीत निर्माण करण्याची इच्छा विष्णुदासांजवळ व्यक्त केली व या कामी सर्वतोपरी साहाय्य करण्याची तयारी दर्शविली. त्यानुसार विष्णुदासांनी कोणत्याही या प्रकारच्या परंपरेचे वाटबळ नसताना केवळ अगभूत गुणांच्या आधारे १८४१ मध्ये लीलास्वयंवर नावाचे नाटक लिहिले आणि त्याचा यशस्वी प्रयोग करून मराठी नाट्यसृष्टीत एक नवे मन्वतर सुरू केले. १८४१ ते १८६२ हा विष्णुदासांच्या नाट्यकर्मकाळाचा कालखंड. लीलास्वयंवर या नाटकानंतर दशा-बारा रामावतारी खेळ मिळून ते त्यांनी सांगली संस्थानात भीमंतापुढे प्रस्तुत केले. सूत्रधाराचे मंगलाचरण, सूत्रधार-विदूषक संवाद, गणपती-सरस्वतीचे स्तवन व त्यांचा प्रवेश, अशा दशावतारी पाटात विष्णुदासांच्या नाटकांचा आरंभ होत असे. रामायणातील विषयप्रमाणेच महाभारतातील कथानकांवरही त्यांनी नाटके लिहिली आणि ती लोकप्रिय करून दाखविली. भाष्यांची पये मराठी आख्यान रचनेशी अधिक जवळ आहेत. विष्णुदासांनी लिहिलेल्या गद्यभागाचे मुद्रण झाले नसले तरी त्यांची पद्यांसाठी अधिक नाट्याख्याने नाट्यकवितासंग्रह (१८८५) ह्या नावाने प्रसिद्ध झालेली आहेत.

विष्णुदासांच्या नाटकांची आढ्याने बहुतांशी पद्यात्मक आहेत. नाटकातील संवाद स्वयंस्फूर्त असत. त्यांचे लेखन केलेले असे. सर्व पात्रांची पदे म्हणण्याचे कार्य एकट्या सूत्रधाराकडे असे. नाट्यकवितासंग्रहातील अनेक पदांवर रागनिर्देश केलेला आहे. यावरून रागदारी संगीताच्या पहिल्यापासूनच रंगभूमीवर प्रवेश झाल्याचे अनुमान करता येते. विष्णुदासांनी कानडी नाटकांतील नृत्याचा भाग कमी केला. विष्णुदासी-नाटकांतील संवाद आधीपासून जोडून ते पात्रांकडून बसवून घेत असत. ही गोष्ट प्रयोगसंग्रहाच्या हद्दीने महत्त्वाचीच मानावी लागेल. नाटकांतील कथावस्तूची निरनिराळ्या मार्गात किंवा 'कचेऱ्या'त केलेली विभागणी विष्णुदासांनी केली. या कचेऱ्या म्हणजे अंकप्रवेशांचे पूर्वरूप होय. विष्णुदासांनी पूर्वीच्या कानडी नाटकांत नसलेला 'गणपती-सरस्वती'चा प्रवेश आपल्या नाटकात घातला. पेशवाईच्या अंताबरोबरच मृतप्राय झालेल्या समाजप्रवाहात लोकनाट्य प्रकारांपेक्षा (लळिते, दशावतारी खेळ, तमाशे) अधिक सुव्यवस्थित, संपूर्ण व सुसंस्कृत प्रेक्षकांच्या अभिप्रायास मानवणारा असा नाटकाचा नमुना तयार केला. स्वतःची स्वतंत्र नाट्यसंघटना स्थापन करून ती सतत दोड बर्बे चालवली आणि महाराष्ट्रभर आपल्या नाटकांचा प्रसार करून सामान्य जनतेत तथ्य दर्जाच्या नाटकाबद्दल अभिप्राय तर निर्माण केलीच, पण त्याचबरोबर किलोस्क्रांच्या पुढील काळातील संगीत रंगभूमीची पार्श्वभूमी तयार करून दिली. मराठी नाट्यसृष्टीला त्यांनी दिलेल्या योगदानाबद्दल कृतज्ञता म्हणून आपण सांगली ही 'नाट्यपंढरी' मानतो व पया साली विष्णुदासांनी आपले पहिले नाटक सादर केले (१८४३) ते साल मराठी रंगभूमीचे जन्मदिवस म्हणून समजतो. अशा या रंगभूमीच्या जनकाचे सांगली येथे ९ ऑगस्ट, १९०१ रोजी प्रेगने निधन झाले.

कमलेश

संदर्भ : (१) 'भारतीय नाट्यप्रयोग विज्ञान' - ज. म. जोशी, पुणे, १९६५. (२) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' - जड ४ वा, संपा. २१-जो. बाग, पुणे, १९६५. (३) 'मराठी नाट्यकार आणि नाट्यवाङ्मय', वनहट्टी, श्री. ना. पुणे, १९५९. (४) 'आद्य महाराष्ट्र नाट्यकार' विष्णुदास - विष्णू अमृत भावे यांचे चरित्र, भावे, वा. न., सांगली, १९४३.

मिडे, बाळकृष्ण अनंत : (ज. १८७४ - मृ. २ मे, १९२९). इतिहासकार, कवी व समीक्षक. मूळ गाव किडीम (ता. अलिबाग, जि. रत्नागिरी). प्राथमिक शिक्षण सातारा, माध्यमिक व उच्च शिक्षण

मूवई येथे. बी.ए. (१९१८), १८९४ ते १८९९ पर्यंत 'प्रभाकर' दैनिकाचे संचालन. दापोली येथे शिक्षक व मुकुट-वेजिटा येथे सर एच. ए. हायस्कूलचे मुख्याध्यापक. 'काव्येतिहास' (१९०८ ते १९११) आणि 'लेखनी' मासिकाचे संपादक. ठाणे येथील मराठी दीर्घसंमेलनाबाबत वार्षिकोत्सवाचे अध्यक्ष (१९२४). भिडे यांचे संस्कृत, इंग्रजी व मराठी भाषेवर सारखेच प्रभुत्व होते. एक परस्पर टीकाकार म्हणून प्रसिद्ध. 'प्रणवपंढरीचे चारकरी' ही त्यांनी माधव दूधिवनांना उपहासाने दिलेली पदवी. रविकिरण मंडळातील कवींच्या काव्यांतील माधवांतरमाधव व प्रणव त्यांना प्रथमप्रथम आढळत नव्हता. नंतर माधव त्यांनी त्या कवितेचे मोकळेपणाने कौतुकही केलेले आहे. प्रतिपक्षाची भूमिका ते समजून घेत. पण स्वताःला पटलेल्या सत्याच्या समर्थनार्थ गुप्त असताना ते स्वतःची भीड, प्रतिष्ठा ठेवीत नसत. त्यांच्या चिकित्सक, मार्मिक व व्यासंगपूर्ण टीकात्मक लेखांमुळे मराठी समीक्षा डोळ्यात, मोठे व प्रभावी बनण्यास साक्ष झाले.

'श्री सरस्वतीमंदिर', 'मासिक मनोरंजन', 'विविधज्ञानविस्तार', 'काव्यरानावली', 'रत्नाकर' यांसारख्या इर्षादार नियतकालिकांद्वारे त्यांचे शोधपण लेखन प्रकाशित झाले. त्यांचे बरेच काव्येत्सव 'बी' या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. मनुष्यसाधन (१९०७) आणि मृतांचे झेले (१९०८) अथवा स्फुट काव्यसंग्रह ही त्यांची कवितांची दोन पुस्तके. सर्व मिळून त्यांच्या उपलब्ध कविता १०८ आहेत. त्यांच्या कवितेने एकीकडे पंडिती बळग उचलले आहे, तर दुसरीकडे आधुनिक इंग्रजी बळगही पत्करण्याचा ठिठा प्रयत्न दिसतो. त्यांचे 'मराठी कवींचे बोक' (१९०७) हे एक कवितेचे संपादित पुस्तकही प्रसिद्ध आहे. रामन, मुकुंधर, तुकाराम, मोरोपंत यांच्यावरील त्यांचे स्वतंत्र, विशुद्ध, विवेचक निबंध प्रसिद्ध आहेत. 'केकावली'वर त्यांनी टीकाटिपणी केली आहे. 'ज्ञानेश्वरी'चे संपादनही केले आहे. 'प्राचीन व अर्वाचीन मराठी कवी' यांचा लौकिक अभ्यासही त्यांनी एका निबंधात केला आहे. १९०४ ते १९०९ या काळात त्यांनी 'काव्यसंग्रह' या मासिकाचे संपादन केले. ज्या. आणि त्यांच्या साहित्य-हरीचा, संगोपन आणि समीक्षा यांचा संयोग त्यात आढळतो. मोरोपंतकृत महाभारताचे शांतिपर्व, अनुशासनपर्व, अश्वमेधपर्व, आश्रमवासिकपर्व, मोसलपर्व, महाप्रात्यानिकपर्व व स्वर्गारोहणपर्व यांचे त्यांनी संपादन केले. अयनिर्णायक व विपुल टीपा, माहितीपूर्ण विवेचक प्रस्तावना, वेगवेगळी उपयुक्त परिशिष्टे यांची भरपूर ओड देऊन त्यांनी या आध्यात्मिक सिद्ध केत्या, साहित्य गुणांना प्राधान्य देऊन ज्ञानेश्वरीची सार्थ व सटीप आणुली त्यांनी संपादिली. प्राचीन काव्यांच्या अनेक संपादित आध्यात्मिक काव्यांच्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने त्यांच्याकडे 'मराठी भाषेचा आणि बाह्यमायाचा इतिहास' लिहिण्याचे काम सोपविले होते. पण ते अपुरे राहिलेले असतानाच त्यांचे निधन झाले. चार गीत मुत्सरी (१९२८) या पुस्तकात ऑलिव्हर कॉम्बेल, विद्याजी, जॉर्ज वॉशिंग्टन व नेपोलियन बोनापार्ट यांची चरित्रे आहेत. त्यांचे स्फुट लेखनही विपुल आहे. त्यांचे 'काव्य व काव्योदय', 'श्री तुकाराम चरित्र', 'किरण', 'सुधारक', 'आधुनिक कविचक्र', 'विरहतरंग' वगैरे पुस्तकांवरील परीक्षण लेख अत्यंत मार्मिक व चिकित्सक आहेत. त्या अनुषंगाने त्यांनी महाराष्ट्राचे बाह्यमायीन प्रश्न उपस्थित करून त्यांची चर्चा आणि विवेचन केलेले आहे.

अर्वाचीन काव्याचा जन्म व विकास होत असताना त्यांनी त्याची समर्थपणे पाठराखण केली व त्याला तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

मु. रा. घुनेकर, के. ए. वांतावार

भिडे, माधव गोविंद : (ज. १८८८-मृ. १९३८). कवी आणि लेखक. दासव्य पुण्यास. काही काळ 'मुमुक्षु'चे संपादक. छांची

काही स्फुट कविता 'काव्यरानावली' व 'मुमुक्षु' या मासिकांवर प्रसिद्ध झाली आहे. 'अभिनव काव्यमासा', भाग चौथा (१९२१) मध्ये यांच्या तेरा कविता समाविष्ट आहेत. जननामोद नाग (१९२०) आणि नाग (१९२१) हे वैचारिक लेखांचे संग्रह. नारायणमहाराज जाळवणकरांच्या 'आनंदसागर' (१९१७) व 'शांतिसागर' (१९२८), त्याचप्रमाणे शिवरामस्वामी कव्यालंकारांच्या 'भगवद्गीता चंद्रिका' या काव्यग्रंथाचे संपादन. यांनी केले असून माधुमेह तुकोबा छांचे श्लोकचरित्रही (१९१८) यांनी लिहिले आहे.

कवी डाकडकर, बीमल निमळ

भिडे, रामकृष्ण गोपाळ : • भमिराम, • मढाराष्ट्रीय : (ज. १० डिसेंबर, १८८९, चाई, जि. साठारा-मृ. ८ नोव्हेंबर, १९७९). चरित्रलेखक, सरकारी नोकरी सोडून लो. टिळकांच्या होमकलचे प्रचारक झाले. 'केसरी'च्या संपादक मंडळात १९२० पासून १९५१ पर्यंत काम केले. हिंदुत्वभेद्या संपटनाकार्यात सहभागी.

'केसरी'च्या नियत्याच्या जिज्ञासाखेरीन लोकशिक्षण व लोकजागृती करण्याच्या उद्देशाने यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. 'निकोलाप लेनिन' (१९२२), 'नेताजी सुभाषचंद्र बोस' (१९२९), 'व. जवाहरलाल नेहरू' (१९३०), 'नारतमूनम मालवीय' (१९३१), 'महात्मा जे. सिंदे, प्राणीजी' स्वातंत्र्यलढी' (१९३७), 'विठ्ठलभाई पटेल', 'जाला ल मयराय, भारतसेवक गोखले, स्वातंत्र्यसैन्यदल दामाभाई गोरोपी हा देशभक्तांची भिडे यांनी लिहिलेली चरित्रे, त्याचप्रमाणे 'चंद्रगुप्त, अशोक, हरी, सातवाहन या प्राचीन ऐतिहासिक-पुर्वार्थांची चरित्रे प्रसिद्ध आहेत. 'नारतमूनम' (१९४४) हे त्यांचे कदाची ते आसाम व कुकक्षेत्र ते कन्याकुमारी अशा चारही दिशांच्या काही ठळक स्थळांचे वर्णन करणारे पुस्तक. विजयनगरचा व हिंदुत्वभेद्या इतिहासही त्यांनी लिहिला आहे.

पां. वा. माळगीळ, रा. वा. कवी

भिडे, विद्याधर यामन । (ज. १८९०-मृ. १९१९). काव्य तसेच कोदारबना असे संमिश्र कर्तृत्व. रायची व परीबाह, जीवणजागृती, नंदारमंजरी, 'काव्यकुसुमावली' हे काव्यसंग्रह. रायची व परीबाह (१९०८) ही काव्यरूप रामकथा आहे. शुद्ध व उच्च नीतिमत्तेचा आवर्त उभा करणे, हा यामागील उद्देश. 'जीवणजागृती' (१९११) यात स्वयंमूर्तीने निर्माण झालेली कविता आणि संकल्पपूर्वक रचलेली कविता यांचे मिश्रण आहे. 'नंदारमंजरी' (१९२९) हा आध्यात्मिक कवितांचा संग्रह आहे. ही सर्व वगैरे संस्कृतप्रभुर, पौराणिक कथांवर आधारित नीतिकोषयुक्त अशी आहेत.

वि. वा. भिडे तसेच गोविंद बाबुदेव कानिटकर व लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले या तिघांनी 'शारदासंढळा'ची स्थापना १९०९ मध्ये केली. आधुनिक पद्यारमक बाह्यमय लहानकहान पुस्तकांच्याद्वारे संग्रहित करावे म्हणून त्यांनी हे मंडळ काढले.

यादोत्रीय मराठी भाषेचे वाक्पचार, इंग्रजी, रमादि (१९१०), मराठी भाषेचा सरस्वती कोश, भाग १-२ (१९१०), अर्थांतराचारचे निरूपण (१९२१), साहित्यकौमुदी (१९१२) हे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

विजया देव

संदर्भ : 'मराठी ग्रंथ सूची' (१८००-१९१७), संपादक-न. घ. दांडे, पुणे, १९४१. भिडे, विष्णु गोपाळ : (ज. १८३०, भोर, जि. पुणे-मृ. १८७०, कोहूर). इतिहासकार. हे भोर संस्थानात मामलेदाराच्या जागेपर्यंत चढले. पुण्यात लोकहितवादी, वि. मो. भिडे प्रभृतींच्या बरोबर 'विचारवंती मंडळी' स्थापन करण्यात त्यांचा पुढाकार होता.

यासारखे श्रीमंत लघुगीत शिवाजीमहाराज यांचे बंगाली व इंग्लि-
शी आणि अहमदाबाद यांचा इतिहास (१८९९) हा त्यांचा
इतिहासग्रंथ. हा ग्रंथ लिहिण्यासाठी त्यांनी अनेक इंग्लिशिते, बव्हारी,
केरिबरी, बाया, इकिनी परिभ्रमपूर्वक गोळा करून अभ्यासिल्या व
त्या आधारे परंपरागत बव्हारीच्या भाषेत या ग्रंथाचे लेखन केले.
इतिहासाधिपती विशेष आस्था नमलेल्या काळात त्यांचा हा उपक्रम
कायदाच्या प्रसंगाच्या ठरतो.

हरिवंश चोरान, के. ए. चोतवार

भिडे, सदाशिव मोरेभर : (ज. २७ ऑगस्ट, १८५९-मृ.
४ फेब्रुवारी, १८९९). कवी व स्वतंत्रवर्णनकार. सदा इयत्तापर्वतचे
शिक्षण तासगाव (जि. सांगली) येथे व नंतरचे शिक्षण कोल्हापूरत.
म्हवसाय शिक्षकाचा.

त्यांनी कविता प्रामुख्याने 'काव्यरत्नावली'त व कवित 'निबंध-
चंद्रिका', 'शाळापत्रक' या मासिकांतून प्रसिद्ध झाली. मराठ्यांच्या
इतिहासावरील पाणीराज (काव्यरत्नावली, वर्ष, १, ९, १०, ११)
हे सात सर्गांचे मंडकाव्य व दिव्यीय वर्णन, राजा शिवाजी इत्यादी
स्तुतिकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. कवी लोखंडाराजाच्या संस्कृत 'हरिविजया'चे
हरिविजया (काव्य, वर्ष, १, १, ४, ९) हे भाषांतर, इतिहासोपदे-
सक (१८९७), स्वदेशातिथिकाव्य, वनस्तव ही यांची अन्य
काव्यरचना. वृत्तबद्ध व परंपराभिद्ध अशी ही कविता आहे. श्रीमह-
ाजीचा इतिहास व वर्णन (१८९१) व लहान मुलांकरिता जीवित
गोष्टी (१८९१) ही यांची ग्रंथ पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत. 'काव्य
संग्रह'त प्रसिद्ध झालेली अक्षरविशेषक माहितीही यांनीच दिलेली
आहे.

उषा टाकळकर, मोनक निमळ

भिडे, सदाशिवशास्त्री गोपाळ : (ज. ५ डिसेंबर, १८७९,
सांगली-मृ. ९ डिसेंबर, १९३९). गीता भाष्यकार व उपनिषदांचे
भाषांतरकार. बवाण्या पाचव्या बरी देवी आख्याने अंकाव प्राप्त.
तरीही दुसऱ्यांकडून संपा येऊन त्यांनी संस्कृत भाषेचा व हरिपूर
व इचलकंजी येथे 'म्याय' व 'वेदान्त' या शास्त्रांचा अभ्यास केला.

यांनी तासगाव येथे संस्कृत पाठशाला काढून ती बारा वर्षे चाल-
विली. यांनी गीतेवर विस्तृत विवरणात्मक टीका लिहून ती अमृत-
मगधुगीतार्थ रहस्यदीपिका (१९२१, १९२८) या नावाने प्रसिद्ध
केली. यांनी उपनिषद्ग्रंथ मकर नावाने कान्हेदापाठून अथर्ववेदा-
पर्यंतच्या दहा उपनिषदांचे मराठीत भाषांतर केले आहे (सने १
ते १० : १९२९ ते १९३२). त्यांचे हे कार्य लक्षात घेऊन शंकराचार्य
डॉ. कुतुंबोटी यांनी यांना 'गीताबाधस्तुति' ही पदवी देऊन त्यांचा
सन्मान केला.

उषा टाकळकर, के. ए. चोतवार

भिडे, सरस्वतीबाई विद्याधर : (ज. १८७२-मृ. २१ मार्च,
१९२७). विद्याधर वामन भिडे यांच्या पत्नी. 'शारदा प्रसादन
मंडळा'ने अभिनव काव्यमालेचे पाच भाग प्रसिद्ध केले. त्यातील
पाचव्या भागाच्या या संपादिका. हा आधुनिक कवयित्रींच्या काव्याचा
पहिलाच संग्रह असल्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा. बालीराज
'मा ओ मेरे' या दामोदर मुखोपाध्यायकृत बंगाली उपन्यासावरून
यांनी सरोजिनी ही कादंबरी लिहिली (१९०९). 'चंपूबाई' ह. या
वि. बा. भिडे अकरा गोष्टींच्या संग्रहात सो. सरस्वती बाई भिडेकृत
भाऊविजेची ओपाळणी ही एक कथा आहे (१९२७).

संदर्भ : (१) 'अभिनव काव्यमाला, भा. ५', मनीष किताबखाना, पुणे.
१९२९. (२) 'मराठी चंपूचि' (१८००-१९१७), संपा. ना. व. बाळे,
पुणे, १९४३

उषा टाकळकर, मोनक निमळ, विद्याधर देव

भुल्लुटे, विनायक महादेव : (ज. १८८९, जमशेदी, कर्नाटक-
मृ. २९ एप्रिल, १९५४, मुंबई). कथालेखक, मार्क्सवादाचे विवेचक
अभ्यासक, चरित्रकार व अनुवादक. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण
जमशेदी, बार्शी व बिजापूर येथे. १९१३ साली 'केसरी' कचेरीत
बातदार. सो. टिळकाचे लेखनिक. 'लोकसंग्रह' आणि 'स्वराज्य'
साप्ताहिकांन कार्यकारी संपादक.

मावळभाषी कवय कदाणी (कादंबरी, १९११), काले मार्क्स
(चरित्र आणि शिक्षण, १९१४), लेखन (चरित्र आणि शिक्षण,
१९१८), अभिनव चीनचा जनक डॉ. सत्यनू सेन (चरित्र,
१९४९), आधुनिक चीन (१९४७), वासु (कादंबरी, १९४९),
जोसेफ. एनाकिन (चरित्र आणि विचार, १९४९) आदी ग्रंथ प्रसिद्ध.
डॉ. पट्टाभी सीतारामय्याभिहित कौमोसभ्या अधिकृत इतिहासग्रंथाचा
प्रा. निरंतर यांच्या सहकार्याने त्यांनी अनुवाद केला (१९१५).
रारित्रवाचा मुग्हा (हेन्री जॉर्जकृत पुस्तकाचा अनुवाद, १९१५),
लेनिनच्या स्टेट अँड रेव्होल्युशनचा अनुवाद (१९४९), मैक्सीम
गॉर्की यांच्या आई (१९४५) या कादंबरीचा अनुवाद, रशियन
सेनकरी (१९५८), मुलगी सत्याग्रह (१९१८), साम्यवाद
(१९७५) याशिवाय काश्मीर आणि सेल अन्मुळा, सदाशिवराज
माऊ. (१९४५) ही यांची आणखी काही पुस्तके. विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर यांचे चरित्र, डॉ. कटोपची नाटके यासारखे यांचे काही
स्तुत लेखनही प्रसिद्ध आहे.

कम्युनिस्ट कार्यकर्ते म्हणून दीर्घकाळ कारावास भोगावा लागला
व त्या कारावासाच्या काळात त्यांनी विपुल लेखन केले. जगप्रसिद्ध
कम्युनिस्ट क्रांतिकारक व नेते आणि त्यांची कामगिरी यांचा सुशोभ
परिचय त्यांनी प्रथम मराठी चालकांत करून दिला. दलित आणि
अधिक शेतकऱ्यांच्या शोबनावर कादंबरी लिहिण्याचा उपक्रमही
त्यांनीच प्रथम केला.

प्रभाकर वंदे, के. ए. चोतवार

भोपटकर, भास्करराय बळवंत : भास्करराय भोपटकर : (ज.
सप्टेंबर, १८७४, ठाणे-मृ. २७ डिसेंबर, १९४८, पुणे). शिक्षण
बी.ए., एम्.ए.सी., 'माला' या साप्ताहिकाचे संपादक. स. व.
भोपटकरांचे वंश वंश.

हिंदुधर्माचा जावयस्य अभिमान असलेल्या 'माला'कार भोपट-
करांनी 'हिंदुसंपटन आणि बलोपासना' हा उद्देश समोर ठेवून 'माला'
हे साप्ताहिक सुरू केले (१९१०). 'धर्मासाठी मराठे । मरोनी
अवस्थात मारावे । मारता मारता म्यावे । राग्य आयुळे ।।' हे
समर्पाचे वचन प्रस्तुत पत्राच्या शिरोभागी असे. १९०५ ते १९१० व
१९२५ ते १९३५ अशी पंधरा वर्षे त्यांनी हा पत्रातून लेखन केले.
सरकारी बडपशाहीमुळे बाना हे पत्र १९१० मध्ये बंद करावे लागले.
महात्मा गांधींच्या उद्बोधनंतर टिळकांच्या मतांशी निहा असलेल्या
मालाकारांनी १९२५ पासून हे पत्र पुन्हा सुरू केले. 'माला'मधून
प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या लेखांचे दोन संग्रह प्रथम मालकाच्या फेडी
(१९०८) या नावाने प्रसिद्ध झाले. ते दुमिळ साह्यामुळे 'माझ्याची
फेड' (१९७८) या नावाने त्यांच्या निवडक लेखांचा संग्रह भी. पु.
गोखले यांनी प्रसिद्ध केला. आपल्या लेखांतून यांनी त्यांच्या धर्म-
प्रेमाच्या विरोधात असणाऱ्यावर सडकून टीका केली आहे. गांधी,
आंबेडकर यांच्याप्रमाणेच वि. दा. सावरकर आणि स्वतःचे कनिष्ठ
वंशू. व. भोपटकर हेही यांच्या टीकेचे विषय झाले आहेत. यांच्या
वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीमुळे 'केसरी', 'मराठा', 'काळ' यासारख्या
समकालीन प्रतिष्ठित पत्रांच्या बातवरणातही 'माला'ने स्वतःचे
स्थान निर्माण केले. भोपटकरांचा विनोद बोचक, उपहास-उपरोचपूर्ण

पण उमदा असे. स्वतःचा टिळकांचे 'बह आणि मह' शिथिल झाल-
विचारे 'भाला' कार प्रतिपक्षीवादांमार्फत स्वतःच्या विनोदाचे कसब
बनवीत. त्याच्या लेखनातून विनोदाबरोबरच घणाघातीकणा आणि
भोजनीयता प्रगट झालेला दिसतो.

हरिवंश बोराल, के. ए. बोतवार

भोंपटकर, लक्ष्मण बळवंत ऊर्फ अण्णासाहेब : (ज. १० मे,
१८८०—मृ. २४ एप्रिल, १९६०). प्रयकार व पत्रकार. शिक्षण
एम.ए. (साधना, १९०४), एम.एल.बी. (१९०७). बकिलीचा
व्यवसाय.

बकील बंधु भास्कर बळवंत भोंपटकर तुळगाव येथेचा व त्यांच्या
'भाला' पत्राचे लक्ष्मण बळवंत हे संपादक झाले. लाला लक्ष्मणराव
यांच्या 'माझा हजारीची कथा' (१९०८) या पुस्तकाचा तसेच
विपिनचंद्र पाय यांच्या व्याख्यानांचा अनुवाद त्यांनी पुस्तकरूपाने
प्रसिद्ध केला. पण ही दोन्ही पुस्तके इंग्रज सरकारने जप्त केली.
१९१४ साली टिळक सुद्धा आख्यावर त्यांच्या बळबळीत भोंपटकर
सामील झाले. असहकार चळवळीच्या आरंभी 'लोकसंग्रह' या दैनि-
काचे संपादक असताना त्यांनी गांधींच्या राजकारणास निकराने
विरोध केला. हैदराबादच्या निक्षेपशाही विरोधी भागानगर सत्याग्रहात
भाग घेऊन तुळगावला भोगला (१९१९). ते हिंदुत्वमेक पुढारी होते.

व्यायाम व खेळ यावर कुस्ती (१९११), माझी व्यायाम वळवी
(१९१०), वडपडा (१९११) व शिवाचे व्यायाम (१९१२)
अशी चार पुस्तके त्यांनी लिहिली. कॉलेज व कायदेमंडळ (१९२१),
स्वराज्याची भीमांसा (१९१७) व हिंदू समाजदर्शन (संपादन,
१९१३) ही त्यांची राजकीय विषयांवरील पुस्तके. पत्रकारिता द्वार
(१९२१) या पुस्तकात मराठी वीरांच्या शौर्यकथा असून सरनृप
माजीवर (१९११) ही वीर व कथन रसयुक्त कादंबरी उल्लेखनीय
आहे. कायदा व व्यायाम यावर इंग्रजीतही त्यांनी अनेक पुस्तके
लिहिली आहेत.

वा. वा. नाडगीकर, के. ए. बोतवार, मुनाजिनी महा

भोंसेकर, लक्ष्मण पांडुरंग : (ज. २७ ऑक्टोबर, १८५१, भोले,
जि. सातारा—मृ. १९ जानेवारी, १९२१, रत्नागिरी). कवी. शाळेचे
शिक्षण सातारा आणि कोल्हापूर येथे. इजिनिअरिंग कॉलेजमधील
अभ्यासक्रम पूर्ण केला. इजिनिअरिंग खात्यात नोकरी.

त्यांनी रचून ठेविली 'काव्यरत्नावली', 'निर्मलप्रकाश' ह्या नियत-
कालिकांतून व 'अभिनवकाव्यमाला' (भाग २), 'काव्यकामोद'
हत्यादी काव्यग्रंथांतून प्रसिद्ध झाली आहे. कविपद रे. ना. वा. टिळक
यांच्या प्रोत्साहनाने मुरली विलास (१९०९) हे रूपककाव्य त्यांनी
स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध केले. त्यानंतर नामाधमपरिहार (१९१४) व
गंधर्वराज पुष्पदिन परिचित सिध्दहिम्न स्तोत्र-समज्योकी
(१९१४) ह्या त्यांच्या काव्यकृती प्रसिद्ध झाल्या. लो. टिळकांच्या
मृत्यूच्या निमित्ताने रचलेले स्मरणायचा परिहसिताय हे लहानसे
काव्यही उल्लेखनीय आहे. टिळकचरित्राचे रस्य वर्णन करणारे हे
काव्य त्या काळी बरेच लोकप्रिय झाले होते.

उषा हाकडकर, मंगल निमळ

० अमर : पहा पंद, शंकर हाजीशाही

० अमर : पहा सोमण, कृष्णाजी कश्मण

मंडलिक, विश्वनाथ नारायण : (ज. ८ मार्च, १८१३, मुंबई—
मृ. ९ जून, १८८९, मुंबई). 'नेटिव्ह ओपिनिअन' या पत्राचे एक
संपादक व हिंदुधर्मविषयक ग्रंथांचे लेखक. प्राथमिक शिक्षण मुंबई
येथे; इंग्रजी शिक्षण रत्नागिरी व मुंबई या ठिकाणी. मुंबई हायकोर्टात
बकील (१८६३).

त्यांनी दादाभाई नौरोजी ह्यांची पितांच्या शाळाने 'नेटिव्ह
ओपिनिअन' (व्या. १८६९) हे इंग्रजी वर्तमानपत्र काढले. १८६९
पासून त्यात मराठी लेखही येत. 'स्टुडंट्स क्लब' शिथिल होऊन
सोळावरी 'मन्वे डी. जॉन डॉड' यांच्या स्टुडंट्स ग्राईडच्या आधारे
नववी आणि आठवा (१८५७) हे दोन निबंध पुस्तकरूपाने त्यांनी
प्रसिद्ध केले. हिंदू लोकशाही मध्यवर्तीय आपत्तेक्षिपी, विचार
(१८६९) हे त्यांचे निबंध प्रसिद्ध झाले. आहेत. मॅड स्टुअर्ट
एम्फिअटन यांच्या इंग्रजी प्रभावजन हिंदुधर्माच्या इतिहास (१८६१)
हा दोन भाग असलेला ग्रंथ, देलभनद्वार व्यवस्था या शाळाची
सूचनपत्रे (१८५४) हा, मिलेस मॉर्लेट हिच्या इंग्रजी प्रभावजन (हरि
केशवजी वाठारे यांच्या सहकार्याने) लिहिलेला शुद्धधर्म-संवादरूप
असा आहे. पंढरपूर व अन्यत्र पाहिलेल्या प्रतीच्या आधारे बानी
गुकराबाची गाथा (१८६७) प्रसिद्ध केली.

धर्मशास्त्रप्रतिपादक ग्रंथांचे सार काढून हिंदुधर्मशास्त्र (व्यवहार
खंड), भाग-१ (१८६७) लुहारित भाषुची (१८८९) हा प्रथम
त्यांनी लिहिला. 'वाङ्मयकल्पुति व व्यवहारमयूर' या संस्कृत ग्रंथाचे
भाषांतर हिंदुधर्मशास्त्र भाग-१ (१८८२) या नावाने प्रसिद्ध केले.
माणवधर्मशास्त्र (१८८९) या ग्रंथामुळे पाश्चात्य जगात त्यांना कीर्ती
मिळाली.

ड. वि. कुमकणी, व. वा. कुमकणी

मंत्री, पांडुरंग गोपाळ : (ज. १८४२—मृ. १८९८). वैद्यक व
वनस्पतिशास्त्र या विषयांचे लेखक. शिक्षण मॅड मेडिकल कॉलेजातून
जी.बी.एस. ही पदवी. पुण्याला वैद्यक व्यवसाय. यांचे महामारीच्या
रोगावर कोकोरयोगी सूचना (१८९८) हे विषयकृत इंग्रजी टिपणा-
वरून तयार केलेले लहानसे पुस्तक व डॉ. डॅनर यांच्या प्रवाच्या-
आधारे लिहिलेला पाठरोगचिकित्सा (१८७२) हा ग्रंथ प्रसिद्ध
आहे. वांढील वैद्यकनियमक परिभाषा प्राचीन संस्कृत वैद्यकग्रंथातून
वेतली आहे. वाशिनाथ भारतीय पत्नीपत्नीसंग व त्यांचे गुणानुदत्त
(१८९९) हा कोशग्रंथ असून त्यात शरक व सुभुताच्या मतांचा
परामर्श, वनस्पतीचे प्रचलित नाव, तिचे गुणवैद्य आणि पारिभाषिक
लॅटिन संज्ञांची सूची दिलेली आहे. उद्भिन्धन लक्ष्मील चमरकार
(१९०१) हा वनस्पतीच्या अंतर्रचनेचा विचार करणारा ग्रंथही
प्रसिद्ध आहे.

हरिवंश बोराल, वसंत कुमकणी

० मंत्री : पहा वैद्यकर, दत्तात्रय पांडुरंग

मनाठकर, सीताराम गणपतराव : (ज. १७ फेब्रुवारी, १९०२,
मनाठ, जि. नांदेड—मृ. मे, १९४९). कवी. माध्यमिक शिक्षण नांदेड
येथे. उच्च शिक्षण हैद्राबाद व कलकत्ता या ठिकाणी. एम.ए. (संस्कृत).
हैद्राबाद येथील सिटी हायस्कूलमध्ये शिक्षक.

भातजी (१९२९) व सरपू (१९१९) ही त्यांची दोन खंडकाव्ये.
ही काव्ये नायिकाप्रधान व शोकान्त आहेत. लहान वयात पोरक्या
झालेल्या जानकीच्या जीवनात विवाहानंतर मुलाचे दिवस वेताळ असे
वाटत असतानाच तिच्या पारिव्यापिपयी बाका घेऊन पतीने तिची
अवहेलना केली व अखेर तिला घर सोडवे लागले, हे जानकी
ह्या काव्याचे कथानक असून, सरपू काव्यात एका विधवा स्त्रीच्या
जीवनाचा झालेली परबड वर्णिलेली आहे. रसानुसृत वृत्तयोजना व
रेलीय वर्णनशैली ही या काव्यांचा वैशिष्ट्ये आहेत.

उषा हाकडकर, वसंत बन्हाणपारे

० मनाठकर बंधु : पहा उजगरे, भास्कर कृष्ण

० मधुकर : पहा सोमण, कृष्णाजी कश्मण

मराठे, काशिनाथ बाळकृष्ण : (ज. १८४४, पुणे—मृ. १९ नोव्हें-
बर, १९१८, पुणे). निबंधलेखक व भाषांतरकार. पुण्याच्या लेखन

कोळेबातून बी.ए. व मुंबई येथे एम्.ए.सी. उचीर्न. मुंबई सरकारच्या स्वायत्ताभ्यास नोकरी. १९०१ साली स्वतंत्र पदावरून निवृत्त साह्यानंतर ठेकन कोळेकरांचे सकृते माननेची अभ्यापक.

वेदाविषयी निबंध (१८९९) हे याचे पहिले पुस्तक. याच नावाने व नाटक साहित्याची निबंध (१८७२) या ग्रंथाचे कर्ते म्हणूनच हे विराट प्रसिद्ध आहेत. मराठीत नव्यानेच निर्माण होऊ लागलेल्या काव्यबरी व नाटक ह्या साहित्यप्रकारांची मार्मिक चिकित्सा या १८ पुष्ठांच्या निघातून केलेली आढळते. प्रस्तुत निबंध लेखकाने १९ फेब्रुवारी, १८७२ रोजी ज्ञानप्रकाशक समेपुढे प्रथम वाचला होता. मराठी समीक्षित वास्तवतावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार हिरीरीने करणाऱ्या प्रारंभकांशीन समीक्षकांत ओ. मराठे यांचा अप्रकमाने उत्तम फराबयास हवा.

स. डे. जातोकर, व. क. बाळाबाळे

मराठे, गणेश सदाशिव : (ज. १ ऑगस्ट, १८८९, नडियाद, गुजरात—मृ. ५ मे, १९४५). विनोदी लेखक व समीक्षक. शाळेय व महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. एम्.ए. (गणित, १९०५). १९०९ मध्ये विमा क्षेत्रात प्रवेश. इंग्लंडमधून विमा व्यवसायाचे शिक्षण घेऊन 'कन्सल्टिंग ऑफिस्युअरिस्ट' म्हणून पुणे येथे स्वतंत्र व्यवसाय. 'मद्रास' (१९११) या मासिकाचे संचालक. प्रसिद्ध कवयित्री संजीवनी मराठे या त्यांच्या कन्या.

मराठे हे नाटककलाप्रकुमार (१९०८) ह्या टीकात्मक पुस्तकाचे कर्ते म्हणून प्रसिद्ध आहेत. स. ना. ठोसर यांच्या सहकार्याने त्यांनी कोन्सल्टरांच्या 'गुप्तमंडूष' ह्या नाटकावरील कोन्सल्टरांच्या नाट्यलेखनाचे विडंबन 'कणारी टीका' 'ज्ञानप्रकाश'तून प्रसिद्ध केली. ठोसर व मराठे यांनी अनुक्रमे पहिल्या व दुसऱ्या अंकावर टीकाकेल लिहिले. १९०८ मध्ये भी. मराठे यांनी ग्रंथरूपाने ही टीका पूर्ण केली. यात काही काळ नाटकाचे पुस्तक घेऊन त्यावर मार्मिक व विनोदी संभाषणात्मक टीका करीत असल्याचे दालविले आहे. समीक्षांतल्या अभिनव उपयोग करून मराठे यांनी नाटकातील दोषांवर स्वाग्रोक्ती, नर्मविनोद, विडंबन इत्यादी इत्यादींच्या आधारे ही टीका लिहिलेली असल्यामुळे ती नागोन्पूर, चित्तवेधक व मार्मिक स्वरूपाची झाली आहे.

भाषिणीत (१९२८) हा त्यांच्या विनोदी लेखांचा संग्रह. यात त्यांचे नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेले 'विलासविहार', 'मुंड केसर नटुकले', 'चक्रवर्ती' इत्यादी लेख समाविष्ट आहेत. बासील विनोद अनुकरणात्मक नसून अंगभूत असल्याचा अभिप्राय तरकालीन 'ज्ञानप्रकाश'ने दिला होता. त्यांच्या अन्य लेखांपैकी 'हिंदुधर्म आणि अस्वावर्तन' ('लोकशिक्षण', जानेवारी, १९१६, संवा., ज. वि. ओफ) आणि 'पुरोगामी व मूलग्राही साहित्य' ('सद्भाषि', ऑगस्ट, १९४०) हे लेख महत्त्वाचे. तथापिच पुरोगामाच्या उच्च शिखरसरणीचे स्वरूप या लेखातून त्यांनी स्पष्ट केले आहे. तथापि मराठे प्रसिद्ध आहेत ते त्यांच्या अन्य लेखनापेक्षा 'नाटककलाप्रकुमार' टीकेचे कर्ते म्हणूनच.

उषा बाळकर, आरती कुमरे

मराठे, नारायणशास्त्री अथवा केवलानंद सरस्वती : (पूर्ण नाव—नारायण सदाशिव मराठे). (ज. ८ डिसेंबर, १८७७, सुडकोली, ता. रोहे, जि. कुडाबा—मृ. १ मार्च, १९५५). यांचे पूर्वाभूमीचे नाव नारायणशास्त्री असून, केवलानंद सरस्वती या नावाने प्रसिद्ध. दामोदरशास्त्री हांडे यांचेकडे यांनी म्युल्तिसाभ्याचा अभ्यास केला. हे भीप्रानंद स्वामींकडे वेदान्त पाठ्यअणाल नात असत. पुढे प्रानंद स्वामी शके १८२६ मध्ये समाधिस्थ झाल्यावर त्यांचे जागेवर नारायणशास्त्री पाठ सांगू लागले. यांचे अध्यापनकार्य अद्यावत

चातू होते. यांनी काईमध्ये प्राज्ञाठशाळेची स्थापना केली. तेथे ग्वाद, म्युल्तिस, व्याकरण, वेदान्त यांचे शिक्षण देत. १९११ मध्ये यांनी संवत्स घेतला. धर्मकोशाची कल्पना यांचीच.

आहिताग्नी राजवाडे यांनी नाटकीय स्फावर केलेल्या भाष्याचे खंडन यांनी केले असून ते अंमळनेरच्या 'तत्त्वज्ञानमंदिर' मासिकात प्रसिद्ध झाले आहे.

यांचे काही अप्रकाशित ग्रंथ : ओ संकराचार्यांच्या शारीरभाष्याचे पृथक्करणामक समीकरण, ऐतरेय विषयसूचि, तैत्तिरीय ग्रंथसूचि, तैत्तिरीय विषयसूचि, सत्यापादसूचि विषयसूचि, जैमिनीय मीमांसा संशोधन सूत्रपाठ, जैमिनीय मीमांसासूत्रपद सूचि, जैमिनीय मीमांसा-चिकरण शीर्षक सूचि, जैमिनीय मीमांसाकोश, अद्वैतविद्धी (मराठी भाषांतर), अद्वैत वेदान्तकोश, म्यायसूचि.

धर्मनिरपेक्ष मंडळाचे अध्यक्ष.

दिनकरशास्त्री कानडे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांसारंगी विद्वान मंडळी यांची शिष्य होते. यांनी बदीनाथजी पायी यात्रा केली. यांचा स्वभाव करारी होता. यांचे निधन काई येथे झाले. हे अधिवाहिग होते. तेथे यांचे हमारकमंदिर असून तेथे धर्मकोशाचे काम चालते.

प्राशन टापर

संदर्भ : (१) 'मराठी विषयकोश, खंड ४', पृ. २५८, 'केवलाय सरस्वती' असी रचनाकाराची यांची, मोठ आहे. ती पाहणे. (२) 'महाभारत', डिसेंबर, १९७८ व जानेवारी, १९७९ या अंकात, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री यांची मनासत पाहणे (स्वामी केवलाय सरस्वती आणि प्राज्ञपाठशाळेची सुधारनेची चळवळ). (३) 'भीकेवलाय अजिनवम ग्रंथ', प्राज्ञपाठशाळा प्रकाशन, काई, जके १८७४ (इ. स. १९५२) मासिकीय तर्कतीर्थीया केत.

मर्दकर, बाळ सीताराम : (ज. १ डिसेंबर, १९०९, खानदेश—मृ. २० मार्च, १९५९, दिल्ली). कवी, काव्यबरीकार, नाट्यलेखक आणि साहित्य-कला-समीक्षक, मराठीतील नवसाहित्याचे प्रभान प्रवर्तक.

मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण खानदेशात. उच्च शिक्षण कार्युसन कोल्हात, पुणे येथे. बी.ए. (१९२८). आयु.सी.एस्.साठी लंडन विद्यापीठाच्या 'किंग कॉलेज'मध्ये (१९२९) दाखल. तेथे इंग्रजीलेखीय फ्रेच व इटाजियन भाषांचेही ज्ञान. नवकलेचे भोक्ते. आयु.सी.एस्. न होताच भारतात परत. मर्दकरांच्या बराण्यात रामदासी परंपरा असल्याने नवतेबरोबरच परंपरेचेही काही संस्कार त्यांच्या साहित्यात आढळतात.

काही काळ मुंबईच्या 'टाइम्स ऑफ इंडिया'त सहसंपादक. त्यानंतर 'एक्स्प्रेसन', 'कर्नाटक' आणि 'हरमास सुसु' कॉलेजात सहायक व्याख्याते, १९१८ सालापासून मुंबई आणि अन्य रेडिओ केंद्रावर नोकरी. मुंबई येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनांतगत कविसंमेलनाचे अध्यक्ष (१९५०).

शालेय जीवनात 'रमेशबाळ' ह्या टोपण नावाने त्यांनी काही काव्यलेखन केले. शिशिरागम (१९१९) हा त्यांचा पहिला कवितासंग्रह आणि वाङ्मयीन महारमना हा पहिला टीकाकेलसंग्रह. मर्दकरांच्या प्रारंभीच्या बहुतेक कविता पारंपरिक स्वरूपाच्या आहेत. 'शिशिरागम'च्या पुनरागमे, 'शिशिरागम'तील नेराक्ष्य व वेदना वैयक्तिक अनुभवातून निर्माण झालेली असली तरी पुढे आपल्या अनुभूतीतील 'अहंता' गाळून तिच्या सार्धश्रिक रूप देण्यात मर्दकर दयास्वी झाले. ह्या स्वित्यंतरामुळे त्यांच्या कवितेचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले. ही नवी कविता काही कविता (१९४९) या नावाने प्रसिद्ध झाली. प्रारंभकांशी मर्दकरांच्या नवकाव्याचे योग्य आकलन न झाल्यामुळे मर्दकरांना प्रतिकूल टीकेला तोंड द्यावे लागले. अश्लीलतेच्या कायद्याखाली खटलाही भरला गेला (१९४८). त्यातून ते पुढे सहीसळामत सुटले. माणसाचे स्वत्व आणि मनुष्यत्व नाहीसे करून संजळा वधिरता आणणाऱ्या वैज्ञानिक संस्कृतीविषयीची त्यांना वाटलेली स्वतः

काही कवितांमधून स्वतः ज्ञातो आहे. या कवितेत विनायका हातका-
तोळ मजकूराने सुद्धा माणसाचा वेडसाणगार, विविध प्रसंगे घेऊन नेऊ
आहेत. शेतीचे स्वतःपरी तिरकट, नव्या आसवाचा अनुभव असेच
आहे. मंदकरांची कविता पारंपरिक परिचित कवितेहून भिन्न असल्या-
मुळे प्रारंभकाळात आकलनाला काहीशी दुर्बोध वाटणे स्वाभाविकच
होते. त्यामुळे काही कवितांपासून त्यांच्या कवितेच्या संदर्भात मुक्त
हालेले 'वाद आणखी काही कविता (१९५१) या संग्रहाच्या
प्रसिद्धीनंतरही अनेक वर्षे वाटू राहिले. मंदकरांच्या कवितेने रूढ
काव्यसमीक्षेला पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले आहे. मंदकरांच्या
निघनानंतर त्यांची समग्र कविता **मंदकरांची कविता (१९५९)** या
शीर्षकाने प्रसिद्ध झाली.

मंदकरांची कविता वादविषय ठरली असली तरी समकालीनांच्या
व पुढील कवींच्या पिढीवर तिचे स्थान परिणाम झाले आहेत. काव्य-
कलाविषयक त्यांच्या प्रथम अद्यावत जाणिवेने मराठी कवितेचे स्वतः
अंतर्भाव पालटून टाकले. मराठीच्या काव्यक्षेत्रातील केशवसुताच्या
नंतरचे महत्त्वाचे परिवर्तन मंदकरांच्या कवितेने घडवले आहे. म्हणूनच
त्यांना 'दुसरे केशवसुत' म्हटले जाते.

काव्यक्षेत्राप्रमाणेच कलाविषयक समीक्षेच्या क्षेत्रातही मंदकरांनी
भौतिक कार्य केले आहे. मंदकरांनी मुळावीचे आपले कलात्मक-
शास्त्रविषयक लेखन इंग्रजीतून केले. **आर्ट्स अँड मॅन (संपादित
लेख : १९१७)**, **दू लेक्चर्स ऑन ऑन एस्टेटिक ऑफ लिटरेचर
(१९४१)** या इंग्रजी लेखनाप्रमाणेच **वाङ्मयीन महारम्या
(१९४१)**, **सौंदर्य आणि साहित्य (१९५५)** हे त्यांचे मराठी प्रबंधी
महत्त्वाचे आहेत. मंदकरांचे सौंदर्यविषयक विवेचन पाश्चात्य
विचारवंतांचे एतद्विषयक साहित्यविचार पचवून मराठीत अवतरले
आहे. त्यांनी मराठीतील कला-साहित्यविचार अंककालातून संदर्भातून
सोडवून, शुद्ध कलेच्याच क्षेत्रात आपण ठेवला व साहित्य-कला-
विषयक मूलभूत तत्वांचा विमर्श भगदी नव्याने करण्यास प्रारंभ केला.
'मालकधी ठोरे' यांच्याकडे वाङ्मयाचा एक नवा दृष्टिकोन
मंदकरांनी आपल्या समीक्षेतून दिला.

मराठी वाङ्मयविश्वावर मंदकरांनी केलेल्या सौंदर्यचर्चेचे प्रणामी
परिणाम झाले. समीक्षेमध्ये परिभाषेला आणि शब्दांच्या तात्त्विक
अर्थनिश्चितीला महत्त्वाचे स्थान असते त्याची जाणीव तिथ्यामुळे झाली.
मराठी समीक्षेचा प्रवास नवकालात संश्लेषितकहून शास्त्रीय स्वरूपाच्या
विशेषेने प्रवर्तित झाला तो मंदकरांमुळेच.

काव्य आणि समीक्षालेखन करीत असतानाच मंदकरांनी कादंबरी
लेखनासाठी प्रयत्न केला. **राणीचा दिवस (१९४२)**, **राजकी मागी
(१९४३)** व **पानी (१९४८)** अशा त्यांच्या तीन कादंबऱ्या प्रसिद्ध
झाल्या असून व्यक्तींच्या परस्परसंघर्षांचे दर्शन अनेकविध पातळपारून
घेण्याचा, तसेच महायुद्धासार काळज्याडाच्या व्यक्तीच्या दारुन्या
जीवननिष्ठाचा, व्यक्तिमत्त्वातील गुंतागुंतीचा, संघर्षांचा अर्थ शोधण्याचा
त्यांचा प्रयत्न त्यांनी या कादंबऱ्यातून केला आहे. या कादंबऱ्यांनी
मराठी कादंबरीला संज्ञाप्रवाही नियेदनपद्धतीचा, एका अभिनवतंत्राचा
परिचय करून दिला.

मदभेड आणि नार-संगीतिका (१९६५) हा त्यांच्या नाट्य-
लेखनाचा संग्रह. युगोपमधील 'ओपेरा' या संगीत नाट्य प्रकारा-
वरून प्रेरणा घेऊन व तोच आदर्श घुंटे ठेवून मंदकरांनी या संगीतिका
नभोवाणीकरिता लिहिल्या होत्या. या वाङ्मयप्रकाराचा त्यांनी सखोल
अभ्यास केला होता. 'ओपेरा' करिता त्यांनी 'संगीतक' असा मराठी
पदार्थ दिला. **संगम** हे त्यांनी लिहिलेले पहिले संगीतक. त्यानंतर
कर्ण, बदकाचे गुपित आणि वीरराज ही तीन संगीतके लिहिली. या
तीनही संगीतकांसाठी त्यांनी ग्रीक पद्धतीच्या समुद्रगानाचा उपयोग

केला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या तमासीचे विजयगीत म्हणून **ओमक**
हे संगीतक ध्वनिक्षेपित झाले. **बदकाचे गुपित**मध्ये अत्यवघातांची
अनित्य ओढ असलेल्या शोषत्याची कथा विनोदाचा वागा गुपून
रचली आहे. संगीतक या प्रकारात मंदकरांनी संगीत मादकाचेचा
वेगळ्या पायावर संगीत व नाट्य यांचा समन्वय बघविला. **मदभेड**
हे नार भेकी नाटक आकाशवाणीवरील ध्वनिक्षेपणाच्या हेतूने लिहिलेले
असल्यामुळे संश्लेषणाचे ते नमोनाट्यच आहे. मंदकरांच्या स्वभावा-
तील मूलभूत गांभीर्यबोधरूप कवितेचा आढळणाऱ्या कळकटपणाचा
आविष्कार या लेखनातून झाला आहे. मंदकरांच्या संगीतिकांमध्ये
त्यांच्यातील कवी विशेष प्रभावी ठरला आहे.

आपल्या विविध प्रकारच्या प्रयोगशील व नावोन्मूलक साहित्य-
निर्मितीमुळे आणि त्या साहित्याच्या निर्मितीने मराठी साहित्य-समीक्षेला
पुनर्विचार करावयास लावल्यामुळे मंदकर हे मराठीतील नवसाहित्याचे
युगनिर्माते ठरले. त्यांनी इंग्रजीतूनही काही काव्यलेखन केले आहे.

डॉ. दा. कलकर, हरिवरदा भारता,
म. ना. लोही, गो. म. कुलकर्णी

संदर्भ : (१) डॉ. वि. कुलकर्णी, 'मंदकरांचे सौंदर्यशास्त्र-पुनःप्रकाश' १९८१.
(२) दीपक कलकर, 'मंदकरांचे सौंदर्यशास्त्र पुनर्विचार' (तपासले),
१९७९. (३) डॉ. वि. देशपांडे, 'मंदकरांची कविता : एक अभ्यास',
१९८०. (४) प्रकाश वाम्बे, 'मंदकरांची कौतुक्यमीमांसा', १९७०.
(५) वगार नाचवीत, 'कवक आणि पानी', १९६०. (६) डॉ. वि.
करवीकर, 'वगार आणि पानी', द. अ. १९८०. (७) डॉ. म.
कुलकर्णी, 'मराठी कविता : जी आणि पानी', १९८०. (८) डॉ. वि.
गुरुरामपुत्र, 'अध्यापना', १९६८. (९) 'सादक' (विमोक्षण), म
१९५९. (१०) वैदेकर, वि. के., 'साहित्य : निर्मिती आणि समीक्षा',
१९५४. (११) मंदकर विषयक सर्व संदर्भासाठी 'मंदकरांची कविता :
स्वतः आणि संघर्ष' हा विषया राज्याध्यक्ष यांचा दिव्यभाषावर्क समीक्षा
वच पाठवत, मी. प्रकाशन, मुंबई, १९९१.

महाजन, गोविंद विठ्ठल : ० भाऊ महाजन : (ज. १८१५, गेण,
जि. कुलाबा - मृ. ४ जानेवारी, १८९०, नागपूर). पत्रकार व निबंध-
लेखक. उपनाम कुंटे. आठव्या वर्गी मधुने सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ
बापू छत्र बांध्याकडे मुंबईला शिक्षणासाठी आगमन. एल्फिन्स्टन
कालेजात उच्च शिक्षण. इंग्रजी, मराठी, संस्कृत इत्यादी भाषांचा शुध्द
अभ्यास. **पत्रकार (१८४०)** या सुप्रसिद्ध साप्ताहिक पत्राचे संपादक.
अखत्य इंग्रजी काळातील एक महत्त्वाचे लेखक व पत्रकार.

समाजात भौतिक ज्ञानाचा प्रसार होऊन त्याची सर्वांगीण सुधारणा
व्हावी या हेतूने, भाऊ महाजनांनी **पत्रकार (पहिला अंक : १४
ऑक्टोबर, १८४१)** हे पत्र काढले. दर रविवारी प्रसिद्ध होणाऱ्या या
पत्रातून त्यांनी समाजाच्या प्रगतीला पोषक अशा गोष्टींची निबंधरूपाने
चर्चा करणाऱ्या सुवात केली. बाळशास्त्री जमिंदार हे त्यांचे सहकारी
होते. बाळशास्त्रीप्रमाणेच भाऊ महाजनांचे नावही मराठी भाषेत
प्रज्ञाप्रधान वाङ्मयाचा पुरस्कार करून, मराठी शहरांमधील नवीन बळण
जाणवारे लेखक म्हणून महत्त्वाचे आहे. राधोबा जनार्दन यांच्या
'दिग्दर्शन', मासिकातूनही ते लिहीत. **पत्रकार** हे पत्र अठरा वर्षे
चालले. 'लोकहितवादी', गोपाळ हरी देशमुख यांची सुप्रसिद्ध
'मठपत्र' या पत्राकरमधूनच प्रसिद्ध झाली.

पत्रकारप्रमाणेच **पुष्पकेशू (६ मे, १८५३)** हे साप्ताहिकही त्यांनी
काढले होते. 'निबंधमाले' पुढीच्या काळात मराठी भाषेत शास्त्रीय प्रय-
लेखनाचा पाया घालणाऱ्या लेखकांत भाऊ महाजनांची गणना होते.
भाऊ हे विचारस्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. भिन्न प्रतांच्या स्वर्त्तीनाही
पूज्येकरून आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य ते देत. 'ज्ञानदर्शन'
या त्रैमासिकाद्वारे पाश्चात्य देशातील विषय लोकांस माहिती करून
देण्याचा त्यांचा हेतू होता. या हेतूनुसार या त्रैमासिकात युरोपियन
अर्वाचीन इतिहास, न्यायशास्त्र, लोककृत मानुषशास्त्रावरील विचार,

मिलकृत सर्पतिशास्त्र, नीतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र इत्यादी विषयांवरील लेख आढळतात. 'नेपोलियन बोनापार्टची कथा' हे चरित्र प्रथम यातच प्रसिद्ध झाले.

संस्कृत-सिद्धी निबंध (१८४१) ही पुस्तिका त्यांनी वाळशास्त्री जांभेकर व विनायकशास्त्री दिवेकर यांच्या सहकार्याने लिहिली. मराठीतील साडेपाचवे नामविशेषणाधिक शब्द सूळ संस्कृत भाषापासून कसे तयार झाले आहेत ते यात दर्शविले आहे. मराठीतील व्युत्पत्ति-विषयक लेखनाचा हा पहिला प्रयत्न होय.

दादोबा पंढुरंग हे भाऊंचे सहाय्याची होते. त्यांनी स्थापन केलेल्या 'परमहंस' संस्थेचे आज एक पुरस्कर्ते होते. समाजातील खळबट व अविभेकी बालीरीतींवर यांनी आपली लेखणी निमिषपणे चालविली.

उबा टाकळकर, भारती कुमरे

महाननी, विष्णु मोरेधर : (ज. १८५१, पुणे - मृ. १६ फेब्रुवारी, १९२३, अकोला). कवी, नाटककार व समीक्षक. शालेय शिक्षण धुळ्यास. उच्च शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये. एम.ए. (१८७३) उत्तीर्ण. प्रो. वर्हस्वर्य, प्रो. ऑक्सनहॅम, प्रो. कीलहॉर्न, प्रो. केल्नाना छत्रे, प्रो. चिंतामणशास्त्री यत्ते, अनंतशास्त्री पेंढारकर इत्यादी माध्यापकांचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या बळणीत महत्त्वाचा वाटा. महाननींनी काही काळ ज्ञानसंग्रह मासिक चालविले. १८८६ मध्ये एण्युकेशन इन्स्पेक्टर. १९०१ मध्ये शिक्षणखात्याच्या डायरेक्टर पदावरून निवृत्त. पुणे येथे मे, १९०७ च्या मध्ये भरलेल्या पाचव्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे कायमचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती (१९१३).

'विविधज्ञानविस्तारा'तून प्रसिद्ध झालेली त्यांची पुस्तकपरीक्षणे, अनेक विषयांवरचे निबंध, डेक्कन कॉलेजातील आठवणी हे स्वतंत्र लेखन आणि काव्य व नाटके हे भाषांतरित लेखन प्रसिद्ध आहे. केशवसुतांच्या अर्वाचीन मराठी कवितेची पूर्वपीठिका समजली जाणारी त्यांची स्फुट भाषांतरित कविता १८८२ ते १८८५ च्या दरम्यान 'विविधज्ञानविस्तारा'तून प्रथम प्रसिद्ध झाली. ह्या कवितांचा कुमुदा-जलि (१८८५) हा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. वर्हस्वर्य, शेळी, कीट्स, कोलरिज, मे, बर्नस, टेनिसन, लॉगकेली इत्यादी आत्मकवींच्या भावकवितांचे समर्थक व प्रासादिक अनुवाद करून जुन्या बळणाची कविता लिहिणाऱ्या मराठी 'कवीसमोर आमलेखनपर कवितेचा एक नवा आदर्श त्यांनी ठेवला. त्यांची भाषांतरित नाटकेही उल्लेखनीय आहेत. 'व्हिर्स डेल'चे मोहविल्लित नाटक (१८८१-८२), 'ऑल वेल्स व्हॅट एण्ड वेल'चे बळकानुनय (१८८७) व 'सिवे-लाईन'चे तारा नाटक (१८८८) ही त्यांची भाषांतरित नाटके. या नाटकांत परदेशी पद्धती बदलून महाराष्ट्रीय रीतिरिवाज घेतले आहेत.

काव्य - नाटकांखेरीज रामायणकालीन लोकस्थिती निबंध (१९००), बंगाल्यातील जमीनदारीची वडिवाड (१८९६), ब्रह्म-संग्रहालय (मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय वार्षिक समारंभाचे व्याख्यान, १९०७), स्वतःचा मयतन मकरण (१ ले (स्माइल्सकृत) 'सेल्फ हेल्प' च्या पहिल्या भागाचे आधार) अशी त्यांची काही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. बंगाल्याची जमीनदारीची वडिवाड (१८९६) हा ग्रंथ रचण्यास रा. व. रानडे यांचेकडून त्यांना स्फूर्ती मिळाली.

महाननींचे टीकालेखन 'विविधज्ञानविस्तारा'तील 'पुस्तकपरीक्षा' या सदरातून प्रसिद्ध झाले. यात काव्ये, नाटके, कादंबऱ्या, चरित्र-ग्रंथ, प्रवासवृत्ते इत्यादी वाङ्मयप्रकारांवरील अर्थशास्त्र, इतिहास, राजकारण, शिक्षणशास्त्र या विषयांवरच्या पुस्तकांवर मार्मिक अभिप्राय

आहेत. महाननींनी दोषदिग्दर्शन करताना गुणग्राहकता तर दाखवलीच परंतु मोठाच मार्गदर्शनही केले.

जळगाव येथे १९०७ मध्ये पहिले कवि-संमेलन कर्नेल कीर्तीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मरले. तेव्हा 'कवी आणि काव्य' या विषयावर महाननींनी दिलेले व्याख्यान स्मरणीय होते. (काव्यरत्नावली, के. नू. बारी, १९२३ - प्रास्ताविक) 'डेक्कन कॉलेज' या शीर्षकाखाली त्यांनी कॉलेज जीवनातील गर्मतीदार अनुभव व्यक्त केले. रावसाहेब रानडे, का. त्रि. तेलंग, वि. ज. कीर्तने यांचेशी लेखकाचा जो संबंध आला त्याची काही संस्मरणे उल्लेखनीय आहेत.

त्यांच्या वैयक्तिक, वाङ्मयीन, सामाजिक कार्याच्या अनुगंगाने त्यांनी निबंधलेखनही केले. उदा., समर्थ विद्यालय, धर्म शिक्षण, एव शिक्षण, गुरुशिष्याचा प्राचीन काळी अवलेख संबंध, व्यक्तिमत्त्वांतर्गत व लोकमत इत्यादी निबंध त्या त्या विषयाचा सर्वांगीण परामर्श घेणारे आहेत.

महाननींचा पिंड व वैचारिक भूमिका ही जुन्याचा त्याग करून प्रागतिक अशा नव्या मूल्यांचा वेध घेऊ पाहणाऱ्या विशिष्ट कालखंडाने पडविली आहे. विष्णुशास्त्र्यांच्या मंतरण्या पिढीतील साहित्यविषयक जागृती करण्याचे व नव्या पिढीला व्यापक अशी वाङ्मयीन दृष्टी देण्याचे कार्य करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता.

उबा टाकळकर, भारती कुमरे

संदर्भ : 'विष्णु मोरेधर महाननी', १९४१, पुण्या लिमिटे.

महात्मे, सूर्याजी सदाशिव : (ज. १८३७, गोवा - मृ. १३ डिसेंबर, १८९९, मुंबई). रहस्यमय कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक, मुलांच्या मासिकाचे संपादक व ग्रंथप्रकाशक. शिक्षण गोव्याच्या 'लिसेव नासि-ओनाल' या महाविद्यालयात १८५४ पर्यंत. मराठी, फ्रेंच, संस्कृत, लॅटिन या भाषांमध्ये प्रावीण्य. १८५७-५८ मध्ये मुंबईत सॅलिस्टरच्या कर्ममध्ये नोकरी. 'वाळाजी आणि कंपनी' या नावाने ग्रंथप्रकाशन-विक्रीचा जोडबंदा (१८६१-९९).

माधव चंद्रोबा कुकळे, गोविंद नारायण माडगावकर आदी तत्कालीन साहित्यिकांचा आदर्श पुढे देतून यांनी लेखन-व्यवसाय केला. ऑगस्ट, १८६१ मध्ये आनंदवलदारी हे पहिले मुलांचे मासिक सुरू केले. यातील लेख विविधांगी, सुबोध, माहितीपूर्ण, मुलांच्या बुद्धीला चालना देणारे व नीतिपोषक आहेत. त्यात चटकदार गोष्टी, श्लोकरूप कोडी (गुणार्थ श्लोक) व जुन्या मराठी वाङ्मयातील उतारे दिले जात. ते मासिक ५-६ महिने चालले.

वेपचारी वंजाची (१८८६) ही पहिली मराठी रहस्यमय कादंबरी यांनी लिहिली. १८८८ मध्ये प्राकृत ग्रंथावरून चिकमचरित्र आणि विद्याय्यासाठी मोरोपंतांच्या केकावलीची टीकात्मक आवृत्ती तयार केली. १८८९ ते १८९१ पर्यंत त्यांनी 'वामनी ग्रंथ' या मासिकात वामन पंडितांची 'स्फुट रचना' व 'वधार्थ-दीपिका' (१८९१) हा ग्रंथ त्यांच्या चरित्रासह क्रमशः प्रसिद्ध केला.

पुरोष काकूच्या झालेतील नारायारी (१८७१) हे 'फ्रँका-जर्मन' लढाईवरील भाषांतरित पुस्तक आणि विश्वनाथ नारायण काळे यांच्या सहकार्याने वतुपाच हे सतारवादनविषयक पुस्तक (१८७२) त्यांनी लिहिले.

व. वि. मोसळे, भारती कुमरे

महानुभाव, वाळकृष्णशास्त्री : (ज. १८९७, नागपूर - मृ. १५ सप्टेंबर, १९५३). महानुभाव वाङ्मयाचे संशोधक व अभ्यासक. मूळचे जैन वाणी. ग्रेगच्या साथीमुळे बडेल विरक्त होऊन मुलासह माहूरला आले आणि मुलाळा महानुभाव महंत लक्ष्मराजांच्या पायावर घातले.

महाराष्ट्रांनी मुळावे वाङ्मय अने नामकरण केले. पेशावरला इतराज (लखनवाचे शिष्य) याचे जवळ विद्याभ्यास व महाराष्ट्रातील वेलापूर (जि. अहमदनगर) येथे बैरागीशुद्धा महंताजवळ महानुभाव तत्त्वज्ञान व आचारचर्चाचे अध्ययन. पुढे सिरसगाव (जि. अमरावती) येथे श्रीविद्वांसुद्धा महानुभाव यांच्या विद्याभ्यास दोन वर्षे संस्कृतचे अध्ययन. पंजाबमधील हरिपूर हजारा विद्याभ्यास 'शास्त्री' पदवी (१९२५) संपादन. तेथे अभ्यासन करताना ब्रह्मविद्येचा अभ्यास. १९२६ पासून माहुरला वास्तव्य.

महंत सुकुंदराज आराध्य यांनी १९३० मध्ये 'लीळाचरित्रा'तील आख्यायिका हिंदीत अनुवादित करून भीष्मचरित्रविषयक भी अनेतिहासिक भूमिका मांडली, तिचे खंडन वाङ्मयशास्त्रींनी 'भीष्मचरित्र चरित्र भूमिकापर ऐतिहासिक दृष्टी' हा हिंदी ग्रंथ लिहून केले. त्यानंतर 'विहंगम' मासिकातून त्यांनी महानुभाव पद्यांतील आक्षेप व त्याचे निराकरण ही लेखमाला लिहून राजवाडे, कांदोरकर, जोग, प्रा. वैद्य, दांडेकर, पाध्ये इत्यादी जुन्या-नव्या आक्षेपकांच्या आक्षेपांचा परामर्श घेतला व त्यांचे साबार खंडन केले. ही लेखमाला पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध आहे. विद्याभूषण भी. कुण्ठाशास्त्री पुढे यांनी 'भक्तचर आणि त्याची सिद्धान्त सूत्रे' यांच्या ज्ञानेश्वरपूर्वकालीनवासबंधी शंका उपस्थित करून प्रतिकूल मत नोंदविले, त्याच्या खंडनार्थ 'बागोश्री' मध्ये (सप्टेंबर-नोव्हेंबर ओड अंक) एका विस्तृत लेखाद्वारे वाङ्मयशास्त्री यांनी शुद्धे शास्त्रांना उत्तर दिले.

पंढरपूरचा विजोया आणि महानुभाव पंथ ही पुस्तिका व महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मयासंबंधी पंथीयेतर विद्वानांचे अभिप्राय हे संग्रहित केलेल्या लेखांचे पुस्तक, तसेच महानुभाव पंथ (१९४७) या ग्रंथावरून त्याचे सुध्दवाचन, मनन, पंचाभिमान, वाङ्मयशास्त्र इत्यादींचे दर्शन घडते.

उवा टाकळकर, आरती कुतरे

० महाराष्ट्रीय : पहा विद्याळकर, परशुराम गोविंद मांजरेकर, शांताराम विठ्ठल : ० शांताराम : (ज. १८८४, सत्तास, इंदूर-मृ. २ मार्च, १९४२, छिंदवाडा, मध्य प्रदेश). बंगाली कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवादक. मॅट्रिक (१९०१). पुढील शिक्षणासाठी आप्पास वास्तव्य. तीन वर्षे पुण्यात नोकरी व मराठीचा अभ्यास. नंतर छिंदवाडपास बकिली.

राणा तोरडमल (१९०५) ही रमेशचंद्र दत्ताच्या 'वंगविजेता'ची आणि नयंकर महदशा (१९०६) ही जोगेंद्रनाथ चटोपाध्यायांच्या 'बा-कुलीर आत्मकहानी'ची अनुवादित कादंबरी. ह्या दोन्ही मुंबईच्या 'मनोरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी'ने प्रसिद्ध केल्या. पुढे बंकीमचंद्रांच्या सीताराम (१९१२) चा ह्याचा मराठी अनुवाद पाटील-वर्द कंपनीने प्रसिद्ध केला.

शांताराम बकिली झाले आणि त्यांचे लेखन थांबले. फक्त नाग-पूरच्या 'बागोश्री' मासिकात 'एक राज' (रविद्रनाथांच्या 'एक रात्रि'वरून) आणि 'कर्जाची केड' (एका जपानी कथेवरून) या दोन कथा प्रसिद्ध झाल्या. कादंबऱ्यांचे अनुवाद करताना मूळ कादंबरीचे सौंदर्य कमी होऊ न देता तिचे रंजनमूल्य यांनी कायम ठेवले.

म. मा. जयवंत, म. मा. जोही

माकोडे, बळवंतराज कमळाकर : (ज. १८५५, साजापूर, मध्य प्रदेश-मृ. १६ जून, १९००, मध्य प्रदेश). पंडित-परंपरेतील कवी व साहित्यशास्त्र समालोचक. यांचे शिक्षण फारसे झाले नाही. ग्वाल्हेर संस्थानात ते नासर अदालत म्हणून नोकरीस होते.

'काव्यरत्नावली'त ह्यांची स्फुटकविता सुखातीपासूनच प्रसिद्ध होऊ लागली. ह्यांची कविता जुन्या षळणाची व बोचपर आहे. सुभाषित पद्यमाला (१८९१) हे संस्कृत सुभाषितांचे मराठी भाषांतर,

महमदपोष पद्यवा नाटकशिक्षणमाला (१८९०) आणि रमचपोष (१८९२) हे दोन साहित्यशास्त्रविषयक विवेचन करणारे मराठी-तील मारंभीचे ग्रंथ, ही स्वतः ग्रंथनिर्मिती. रावबहादूर साने ह्यांनी 'काव्येतिहाससंग्रहा'तून (१८८०) लापलेडका 'होळकरांची कैफियत' या बप्परीकविता अर्थनिर्णायक व इतर माहितीविषयक दीपा भाकोडे यांनीच लिहिल्या आहेत.

ज्ञानेश्वरी, १९०० मध्ये ह्यांनी वैदिकधर्म नावाचे मासिक सुरू केले. पण पहिल्या पाच अंकांच्या प्रकाशनानंतर ह्यांचा मृत्यू झाला. ह्या मासिकाकविता स्नेहसूरच्या अडेयबाबांचे खंडन करणारा एक मासिक लेख ह्यांनी लिहिला होता. तो लोकमान्य टिळकांनाही आवडला होता. वैदिक धर्मशिक्षण (१९००), योगविज्ञान (१९००), साथे गावणीमंथन (१८८९) अशी काही छोटी पुस्तकेही यांनी लिहिली आहेत.

उवा टाकळकर, म. मा. जोही

माजगांवकर, बी. एम्. इझीकेल : (ज. १८७५, मुंबई-मृ. १९५१, मुंबई). बेने इलाहली लेखक. शिक्षण मुंबई येथे. बी.ए. (१९०५). मुंबई, जळगाव येथील शाळातून उपमुख्याध्यापक, मुख्याध्यापक म्हणून काम.

बेने इलाहल लेकराकविता धर्मपाठ (१९४६) हे पुस्तक प्रसिद्ध. ह्या पुस्तकात इलाहली धर्म, त्याच्या आज्ञा, पवित्र दिवस, सण, उपवास, विधी इत्यादींची माहिती दिली आहे. 'हिंदू'चा अभ्यास करणाऱ्या मराठी भाषिकांसाठी हिंदू वाचनपाठाची सहा पुस्तकेही त्यांनी तयार केली आहेत.

रेचल गवकर, म. मा. कुलकर्णी

माटे, गणेश बाबाजी : (ज. २५ नोव्हेंबर, १८३६, पुणे-मृ. १० नोव्हेंबर, १८९०, सोलापूर). काव्यशा, वेदान्त व व्यावहारिक विषयांवरील ग्रंथांचे लेखक. मुलकी परीक्षा देऊन कलेक्टर कचेरीत नोकरी. नंतर बकिलीची व मुन्सफीची परीक्षा देऊन पुण्यास बकिली.

त्यांनी काव्यवाचनविषयक बरीच पुस्तके लिहिली. बयाच्या एकविसाव्या वर्षी यांची तीन पुस्तके प्रसिद्ध झाली. न्यायरत्न : (१८६७) हे पुस्तक ग्वावाची तात्विक व व्यावहारिक धर्मां करणारे व अशा प्रकारचे मराठीतील पहिलेच पुस्तक म्हणून महत्त्वाचे. ब्रह्मविद्या-महोदधरान (१८८८) हा परमार्थविषयक ग्रंथ. सुकुंदराजकृत परमासून (१८८९) हा संपादित छोटा ग्रंथ. याशिवाय अग्निहोत्रा (१८७१) हे शास्त्राभासबंधीचे अभिनव पुस्तक, कागदाची कौज (१८७५) कागदावरील नलीकामाविषयीचे पुस्तक, अशी काही पुस्तके लिहिली. १८७४ साली देशकल्याणार्थ स्वलिखित कीर्तनांचा संग्रह प्रसिद्ध केला.

नविनी लोटलीकर, म. मा. जोही

माटे, श्रीपाद महादेव : (ज. २ सप्टेंबर, १८८६, शिरपूर, विदर्भ-मृ. २५ डिसेंबर, १९५७, पुणे). कथालेखक, चरित्रलेखक, संतसाहित्य समालोचक, दलितसेवक व आत्मचरित्रकार. शिक्षण सातारा व पुणे येथे. एम.ए. (इंग्रजी-मराठी-१९१५). अनेक वर्षे शिक्षक. १९१५ पासून १९४६ पर्यंत सर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये मराठीचे प्राध्यापक. मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष (सांगली, १९४३). आपल्या अभ्यासीय माघनात त्यांनी साहित्यिकांनी बहुजनसमाजाभिमुख व्हावे, असा संदेश दिलेला आहे.

माट्यांनी १९१७ ते १९३७ या काळात अस्तृष्यांच्या उन्नतीसाठी व प्रबोधनासाठी काम केले. अस्तृष्यतेचा प्रश्न व पर्यायाने हिंदूंच्या वर्णव्यवस्थेचा प्रश्न हा धार्मिक प्रश्न नसून वांशिक प्रश्न आहे असे प्रा. माटे यांचे मत होते. अस्तृष्टाचा प्रश्न (१९३२) ह्या ग्रंथात त्यांनी हेच मत मांडले आहे.

त्यांनी *रघुनाथमयि* व *रघुनाथ* (१९३५) ह्या प्रवास भारतातील वनस्पत्य ह्या विषय चर्चिका आहे. शास्त्र, सत्रिय, वैद्य, शूद्र व अतिशूद्र या याच मानववंशशास्त्रा एकीकरणाचे प्रयत्न त्यावेळच्या समाजवाक्यानी केले आणि त्यातून हिंदुसमाज निर्माण झाला असे त्यांचे या प्रवासीय प्रतिपादन आहे. हिंदुसमाजाने इहवादाचा स्वीकार करून विज्ञाननिष्ठ वनाचे असा आपण मात्स्यांनी 'विज्ञानबोध' (१९४८) या प्रवासा निमित्त प्रकाशनेत चरमा. १९४८, १९४९ व १९५० (१९५७) हा मात्स्यांचा साजलेला आजोबी एक ग्रंथ. त्यांनी संतबाह्मण्याचा अनेक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला.

ग्रंथप्रति शासन नाशिय परिषदेच्या निमंत्रणावरून १९५५ मध्ये नागपूर येथे मात्स्यांनी *रामदासांचे चरंचविज्ञान* ह्या विषयावर व्याख्याने दिली. ही त्यांच शीर्षकासाठी १९५९ साली प्रसिद्ध करण्यात आली. मराठी संतांपैकी एकत्या रामदासांनीच इहवादाचा पुरस्कार केलेला असल्याने मात्स्यांना समर्थ जवळचे वाटत. त्यांनी गीताविवेक ने निषध लिहिले ते गीता-परमविमर्श (१९५७) या पुस्तकात समाविष्ट आहेत. *रसवर्तीची जन्मकथा* (१९४३) ह्या पुस्तकात मात्स्यांचे काव्यविषयक विवेचन अंतर्भूत आहे.

मात्स्यांच्या वैचारिक किंवा कलित लेखनातून त्यांच्या समाजाभिमुखतेचा, शब्दप्रभुत्वाचा, कर्माबलेच्या भाषाशैलीचा जो प्रत्यय येतो त्यामुळे एक शैलीकार म्हणून मराठी साहित्यक्षेत्रात त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. एक सामाजिक बटना म्हणून भाषेचा त्यांनी स्वतंत्रपणे केलेला विचार आणि प्राचीन बोलींना दिलेले महत्त्व अतिशय उल्लेखनीय आहे.

मात्स्यांची उल्लेखनीय बाह्यप्रयोजन कामगिरी म्हणजे त्यांनी संपादित केलेले ग्रंथ. 'केसरी'च्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त प्रसिद्ध झालेला *कनवी-प्रबोध* (१९३१), साहित्यसम्राट तात्यासाहेब केळकरांच्या एकसहोनिमित्त प्रसिद्ध केलेला *केळकर गौरवग्रंथ* (१९३२), विज्ञानाच्या अनेक शाखांचा सामान्य वाचकांना परिचित करून देणारा *विज्ञानबोध* (१९३५), *महाराष्ट्र सांस्कृतिक* (१९३३, १९३४, १९३७) आणि अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनानिमित्त प्रसिद्ध केलेला *हिंदुसमाजदर्शन* (१९३५) इत्यादी ग्रंथांनी मराठी साहित्यात मोळाची भर घातली आहे.

उपेक्षितांचे अंतरंग (१९४१) हे यांचे कलितसाहित्य निर्मितीतील एक महत्वाचे पुस्तक. ह्या पुस्तकात मात्स्यांनी अदृश्य समाजातील व्यक्तींच्या व त्यांच्या सामाजिक दुःखांच्या व्रथा व वेदनांना वाचा फोडली आहे. सत्तेच प्राचीन भारतातील लोकजीवनाच्या दुर्दशेचे यत्ननिष्ठ चित्रण करीत असताना त्यामागील आर्थिक शोषणाच्या कारणांचे विश्लेषण करणारा हा मराठीतील पहिलाच कलितलेखक आहे.

मात्स्यांनी प्रबंध लेखन केले. विविध विषयांवर लिहिले. *साहित्य-पारा* (१९४३), *विचारसलाका* (१९५०), *विचारमूक* (१९५५), *विवेकमंडन* (१९५६) व *विचारमंथन* (१९६२) हे त्यांच्या स्फुटलेखांचे संग्रह. *पाकारप पुष्पमेष्ट* (१९४६), *आवर्त श्री-पुष्प* (१९५०), *कर्तव्यगार शिवा* (१९५०), *पारा साधन* (१९५१) ही चरित्रात्मक 'पुस्तके'. *वाशिवाय अनामिका* (१९४६), *माधुसूकीचा गडिचर* (१९४९), *माधनाचे ताम्र* (१९५४), *माधकथा* (१९५७), *माडणी* (१९५९) हे त्यांच्या अकलित साहित्याचे संग्रह. त्यांचे हे सर्वच लेखन त्यांच्या समाजहितैषी हृत्तीतून स्फुरले आहे. त्यांचे *विचरुट* (१९५७) हे आत्मचरित्रात्मक पुस्तकही बाला अपवाद नाही.

ग्रंथांची भाषाशैली हे जरी मात्स्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य असले तरी भाषाशैलीच्या आहारी ते जात नाहीत. विज्ञानाचे, इहवादाचे,

प्रयोगांचे तत्त्वज्ञान व्याख्यान मात्स्यांच्या जवळ मात्स्यांनीच प्राप्त करण्याने मानाचे आहे. दलित-व्याख्या लिहिणे वाङ्मयातून प्रकट करणारे प्रमुख लिखितलेखक म्हणून मात्स्यांचे नाव व्याख्यानलेखक, आधुनिक मराठी वाङ्मयक्षेत्रातील एक बहुमनोनिमुख कथाकार विचारवंत, गोर शैलीकार या नात्याने मांड यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे.

म. ना. मोहो, क. ना. मोहो

संदर्भ : (१) 'माडे : धक्की आणि बाह्यबल' (संकलन : माडे सरकार समिती) (२) 'महाराष्ट्र साहित्य परिषद' (अनन्यभाषी विवेचक), मुंबई-जुलै-१९८५. (३) श्री. व. भाववन, 'श्री. म. माडे', महाराष्ट्र शास्त्र, २९ सप्टेंबर १९८५. (४) वृत्तानेव पुढे, 'श्री. म. माडे यांच्या कवेच्या वयाचा विचार', महाराष्ट्र शास्त्र, ४ ऑक्टोबर १९८५. (५) मराठवाडा गणनामने, 'श्री. म. माडे, जीवन व बाह्यबल आणि पुर्वाभुषण', महाराष्ट्र शास्त्र, ४ ऑक्टोबर १९८५.

माडगावकर, गोविंद नारायण : (ज. १८१५, माडगाव, गोवा - मृ. २५ मार्च, १८९५, मुंबई). मृ. २५ मार्च या ग्रंथाचे लेखक व निबंधकार. शिक्षण कारसे नाही. तथापि स्वसंपादित पात्रतेच्या बळावर स्कॉटिश चर्चच्या शाळेत शिक्षक. डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. नारायण दाजी, ना. बाभोळकर हे यांचे विद्यार्थी. वाचका सामाजिक, शैक्षणिक व साहित्यिक कामगिरीचा सन्मान करण्यासाठी १८९३ साली बहाते व विद्यार्थी यांनी त्यांना मानपत्र आणि दोन हजारांची पेंडी दिली. सरकारी अनुदानासाठी येणाऱ्या पुस्तकांची छाननी व निर्णय देणाऱ्या समितीचे सदस्य या नात्यानेही त्यांनी महत्त्वाचे कार्य केले.

मृ. २५ मार्च (१८९३) हे त्यांचे पुस्तक भाषेच्या व वर्णनशैलीच्या दृष्टीने तत्त्व इतिहास म्हणूनही उल्लेख वढले आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यातील मुंबईच्या सामाजिक जीवनाचे, संघात्मक जीवनाचे, धार्मिक स्थळांचे, गोर व्यक्तींचे दैनंदिन वर्णन त्यात सापडते. वाशिवाय त्यांनी अन्य सोळा पुस्तके लिहिली आहेत. इंग्रजी शिक्षणाचा मुक्ताच प्रारंभ झालेला त्या काळाचा अनुभव असे 'बोधप्रद विषय वेऊन यांनी ह्या पुस्तिका लिहिल्या. *गुप्तिभूतपणा* (१८४९), *जवनिनेषकथोप* (१८५०), *हिंदु लोकांच्या रीती सुधारण्याविषयी पोष* (१८५१), *मुक्तीची नमस्कार* (१८५१), *नामगमन मनरी* (१८५५), *मुक्तेनमनेया* (१८९०) इत्यादी शीर्षकांवरून लेखकाची लोककल्याणाची सळमळ दिसून येते. ह्या निबंधांची गाथा सोपी, अस्काररहित, मांडणी नीटम, डोलदार आहे. समाजाने शानी व्हाये, नीतिमान वनावे, शास्त्रादास करावा, राष्ट्रहित पुढे ठेवावे अशा अपेक्षेने, जिज्ञाळ्याने केलेले व लोकांदारास पात्र झालेले, त्याचप्रमाणे 'ज्ञानप्रसारक सभा' व दिने 'ज्ञानप्रसारक मासिक' (१८५०-६२) साभ्याशी निगडित असलेल्या एका सळमळीच्या समाजसेवकाचे व समाजशिक्षकाचे हे लेखन उल्लेखनीय आहे.

म. ना. मोहो, क. ना. मोहो

संदर्भ : (१) मराठवाडा गणनामने, 'मृ. २५ मार्च - साहित्यीक मानवंदना'. (२) डॉ. व. सातोकर, 'सोमनाकाच्या मराठी साहित्याचे गिन्यकार', गोमयक, २५-५-९९.

माडगावकर, रामचंद्र विष्णु : (ज. १८४३-मृ. २८ एप्रिल, १९१४). मराठी संतबाह्मण्याचे संपादक. 'मुंबई वर्णन' कार माडगावकरांचे हे पुतणे. मुंबईच्या एलॅक्ट्रिकल कॉलेजातून बी.ए. (१८६२). मुंबईच्या मॅट्रम कायड कंपनीत अडत्याची नोकरी. पुढे कंपनीत उच्चाधिकारी. १८९३ साली कंपनीने विलायतेस पाठविले व शेवटपर्यंत ते ठिकठिका राहिले.

ह्यांचा काव्यशास्त्राचा सखोल अभ्यास होता. 'वृत्तमंथना' या शीर्षकाने ह्यांनी 'विचित्रज्ञानविलास' मासिकातून (वर्ष ३ व ४)

एक लेखमात्रा प्रसिद्ध केले. नंतर ते मराठाक्षरपात्रात छपाई. जु-वा काव्याचे शास्त्रज्ञांच्या संपादन काम करीत, यांचे यांना पहिले पाठ ही, भाषांतराकडून मिळाले. यांनी मराठाभाषायांचा (१८८९) पाठनेवढाकडे लक्ष घेऊन व यांच्या काव्यास प्रसिद्ध केले. त्यांचा जोडलेले नुसताभाषेचे जिवित याचनीय आहे. 'रामदास भाषा'चे संपादन (१८९०) संपादन प्रसिद्ध केले. यांनी यांचे 'ज्ञानेश्वरी'कडे बघले. यांनी यांची शुद्ध प्रत तयार करवून उद्योग आरम्भिला. यासाठी यांनी अनेक ठिकाणांहून जु-वात जु-वा प्रती मिळवल्या. 'ज्ञानेश्वरी भाषा'संदर्भात, 'ज्ञानेश्वरी' (१९०३) या नावाने पाठभेद व कठीण शब्दांचा कोश ह्यांसह ज्ञानेश्वरीसह हा प्रथम प्रसिद्ध केला. ह्या प्रभासरोदा ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण व भाषेवर निबंध लिहिण्याचा यांचा गकल्प होता. पण तो मिळीत येत नाही. 'ज्ञानेश्वरी' प्रसिद्ध झाली तरी त्यांना समाधान नव्हते. जु-वा प्रती मिळवून त्यांना तीव्रमिष्ट अभ्यास लावून होता. त्यांना ह्या अशा जु-वात जुनी प्रत पुढे पाठ्याग येऊन मिळाली. राज्याच्यानी अवि-कृत मानली जाणारी प्रत होमुद्धा पाठ्याग येवून मिळाली. ह्या पोलीसीत पाठ एकनाथपुराणीन आहेत. यांनी त्यांची शास्त्रावर त्यांनी पाठ्यार्थक कागद मुळ कागदावर ठेवून ती जसोच्या जसा नकटून घेतली. ह्या नवीन मसोष्टी प्रतीच्या आधारे 'ज्ञानेश्वरी'ची नवीन आवृत्ती काढण्याचे काम त्यांच्या अकाली निधनाने पडून राहिले. मात्र राणावाडे संपादित 'महाराष्ट्र सरकार'ने प्रसिद्ध केलेल्या प्रतीच्या पाठ्यस्रोताना त्या प्रतीचा उपयोग वरून घेण्यात आला आहे.

म. म. भाषांतर, म. भा. भाषा

० माधव जूलियन : पहा पटवर्धन, माधव भवक

० माधव व्यंकटेश : पहा लेक, सहायन

माधवराय (सर) टी : (ज. १८२८ कुंभकोणम, तमाकर-मृ. ४ एप्रिल, १८९१). कवी, राजकारणी व विद्वान. कारभारी. तंजावर येथे त्यांचा साकेचा जुवा महाराष्ट्राचे घराण्यापेकी यांचे एक पणणे. यांचे आभोवा, बहीळ व कुलुटे याचकांकर संस्थानचे मुख्य प्रधान होते. स्वतः माधवरायमुद्धा याचकांकर राज्याचे खोदा बरे (१८५३ ते १८७२) दिवाण होते. १८७२ साली इंग्रजा होळकरांनी त्यांना आपला दिवाण नेमले. नंतर ते बडोद्याचे दिवाण झाले. ते राष्ट्रीय वृत्तीचे, राष्ट्रीय समेच्या, प्रांभीच्या प्रमुख प्रवर्तकांपेकी एक असून १८८७ मध्ये मद्रास येथे बहुदिन तरवजी यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय समेचे जे द्वितीय अधिवेशन भरले होते, त्यांचे हे स्वागताध्यक्ष होते. कवी मोरोपंत यांच्या आर्थाच्या वर्तार त्यांनी नीतिबोधपर अनेक आर्था रचल्या आहेत. त्यांची ही कविता सुबोध, प्रासादिक व मधुर आहे, ती दोन भागात प्रसिद्ध झाली (१८९९). 'गालसंगोवन सूचना' (१९०४) या मुळाव्या त्यांच्या इमजी निबंधाचा अनुवाद वि. को. ओक यांनी केला आहे.

मिचेल, (रे.) जे. मरे

० माधवसुत : पहा कुलकर्णी, रामोदर माधव

मानकर, मुजंगराय रामचंद्र : (ज. ७ जानेवारी, १८९४-मृ. १५ नोव्हेंबर, १९४४, मुंबई). मराठी लघुलिपी या विषयावरील पुस्तकांचे कर्ते. शिक्षण मंत्रिकपर्यंत. परदेशी कपनीत नोकरी.

इमजी भाषेतील इतिवृत्त लघुलिपीत लिहिण्यात प्राचीन संपादन केले असल्याने डॉ. सर भास्कर भाटवडेकर ह्यांच्या सूचनेवरून यांनी मराठी लघु लिपी तयार केली. ह्या विषयावरील लघुलेखनकला (१८९७) हे यांचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. मराठी लघुलेखनासंबंधीचे पहिलेवहिले पुस्तक म्हणून हे महत्त्वाचे आहे. मराठीप्रमाणेच यांनी गुजराती लघुलिपीही तयार केली.

म. म. भाषांतर, म. भा. भाषा

मानकर, मुजंगराय मुजंगराय : (ज. २७ सप्टेंबर, १९०९-मृ. १८ एप्रिल, १९४४, मुंबई). नाटककार, हस्तपत्रकार व लघुकथा-लेखक. १९३२ मध्ये हस्तपत्रकवृत्तावात प्रवेश. 'बसुवरा' (१९३५), 'भोव' (१९३९), 'विना' व 'नवपुन' या निवृत्तकालिकांचे उप-संपादक. आकाशवाणीसाठी नाटके व लघुनाटिका यांचे लेखन. 'प्रभु-प्रभात', 'प्रभु सदन' ह्यांची निवृत्तकालिकांतून लेख व लघुकथा प्रकाशित.

इमाईव समाजिक ह्यांच्या 'We Moderns' ह्या नाटकाने आधार-लेले ह्या-पुढे संभाषणीत ह्यांचे कापंचे पर (१९३९) व मरे जग (१९५५) हे स्वतंत्र नाटक प्रसिद्ध. तमाशा या कलेकडे पांढरपेशीव समाजाची पाहण्याची वृत्ती, हा मरे जग या नाटकाचा विषय. १९२७ या ही त्यांची कौटुंबिक एकादिका त्यांच्या विनोदबुद्धीची शुष्क दालविनारी आहे.

म. म. भाषांतर, म. भा. भाषा

माधजी, मुदगांस्तम विधाम : (ज. १८७९, काठेवाड-मृ. २ जुलै, १९२९). इतिहासाध्यक्षक, ऐतिहासिक व कलाविषयक वस्तु-संग्रहाक. एका लघुन माटिया कुटुंबात जन्म. प्रवेशपरीक्षेनंतर जेम्स मेकडोनल्ड नावाच्या इमज एडलानवळ घरीच अभ्यास. इतिहास संशोधन, प्राचीन वस्तुंचा संग्रह यांचा छंद. विषयकलेच्या प्रचारास पुढील 'लक्ष्मी आर्ट मिटिंग प्रेत' काढून 'मुदगांस्तम' नावाचे मासिक यांनी काही काळ चालविले. माना कळगीसांचे दसर आणि पारस-निशांचा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रह खरेदी केला. महाराष्ट्राच्या इतिहासा-विषयी विमेष आल्या. सातत्याचे इतिहाससंशोधक रा. व. पारसनीस ह्यांच्या सहकार्याने, गणेश विमणाजी बाळ यांनी संकलित केलेली कागदपत्रे संपादित करून, पदरमोड, करून यांनी प्रसिद्ध केली. दक्षिणेतील. सरबाराच्या कैफियती, यादी वगैरे (१९०८), पणपणे, निवाडपणे (१९०९), लणवपणीतील माहिती (१९११), तह व करारनहार (पेणचे इतरातील २५ पत्रांचे, १९०७) (१९१४) हे ह्यांचे ग्रंथ, मराठीच्या काळातील संशोधन कार्य म्हणून महत्त्वाचे.

मिचेल, (रे.) जे. मरे

मिचेल, (रे.) जे. मरे : (ज. १८१४-मृ. नोव्हेंबर, १९०४). मिळी प्रभाषणक, तुकारामाचा चारुता व अभ्यासक, बहुभाषाकोविद.

अंबरजीन पिंपापीठाच्या एम.ए. व एल.एल.बी. या पदव्या संपादन करून त्यांनी सर्व ऑफ स्कॉटलंडकडून धर्मोपदेशकाची शीक्षा घेतली. स्कॉटिश मिशनसर्व धर्मप्रसाराचे काम करण्यासाठी नोव्हेंबर, १८३८ मध्ये यांचे मुंबईत आगमन झाले. कृष्णशास्त्री सांडे यांच्या मदतीने त्यांनी मराठी भाषेचा अभ्यास केला. रे. डॉ. गिब्लसनकडून संस्कृत भाषा शिकले. पुढे त्यांनी वायबलचे मराठी भाषांतर सुधारण्याचे काम हाती घेतले. डॉ. गिब्लसननी स्थापन केलेल्या शाळेत व पुढे गिब्लसन कॉलेजमध्ये शिकविण्याचे काम ते करित. १८४८ साली 'बॉम्बे ट्रस्ट अँड पुक सोसायटी'चा सहचिपनीस म्हणून नेमणूक. पुणे कॉलेजचे विझिटर म्हणून नेमणूक झाल्यावर त्यांनी कॉलेजचा मराठी, विभाग व संस्कृत कॉलेज चालविले. त्या दोन्ही विभागातील अभ्यास-क्रमात त्यांनी बऱ्याच सुधारणा केल्या. शाळेचे पुस्तकांची रचना करण्या-साठी नेमलेल्या समितीचे ते एक सभासद होते. तसेच मराठी भाषेत उत्तम ग्रंथ निर्माण झालेले व बाह्यमविकास झाला, यासाठी १८५१ साली निर्माण झालेल्या 'दक्षिणा ग्राह्य समिती'चे ते एक कार्यकर्ते सभासद होते. या कामी त्यांनी मे. कॅंडी यांच्याबरोबर पुढेकळ भ्रम घेतले.

यांच्यावर तुकाराम महाराजांच्या अभंगांचा एवढा प्रभाव पडला होता की, त्यांनी अभंगमय थेलूखिल्लमहारस्य लिहावयास घेतले.

त्याचे सहा अध्याय (१, ८१९ अंश) ज्ञानोदायांच्या प्रसिद्ध ते ऑगस्ट १८५५ वा अक्षांत प्रसिद्ध झाले. यांनी महिपतीच्या भक्तलीलांमृतातील तुकारामचरित्राच्या सारांशाने इंग्रजीत अनुवाद करून त्याला विवेचक प्रस्तावना जोडली. तुकारामाच्या पंचावध अंशगाचे इंग्रजीत भाषांतर केले. तसेच ज्ञानेश्वरीतील काही भागाचे इंग्रजी भाषांतर करून छापले, मारळी पोजिमा (१८५१), आळंदीची यात्रा (१८५५), इतरूरची यात्रा (१८५५), तुकाराम याची गोष्ट (१८५६), कुणव्यासी संभाषण (१८६३), लंडोपाची गोष्ट (१८७७) ही त्यांची आपणखी काही मराठी पुस्तके. मोल्सवर्थ, कॅंडी यांच्याप्रमाणेच यांनी मराठी भाषेची व वाङ्मयाचा मोठी सेवा केली. महाराष्ट्रातील आपल्या २५ वर्षांच्या वास्तव्याच्या स्मृती त्यांनी 'इन वेस्टर्न इंडिया' (१८९९) वा ग्रंथात नमूद करून ठेवल्या आहेत.

ड. वि. कुलकर्णी, के. ए. पोतदार

(मिसेस) मिचेल, मेरी एल्. : (ज. १९ एप्रिल, १८२७-मृ. २१ एप्रिल, १९०६). यांचे माहेरचे नाव मिस बोमंट होते. शिक्षण पुरे केल्यावर अमेरिकेतील ओहायो संस्थानातल्या मिलन येथे शाळेत शिक्षिका म्हणून कामाला लागल्या. पुढे शाळेचे प्रिन्सिपॉल डॉ. डॅमगुल मिचेल यांच्याशी ६ एप्रिल, १८५१ रोजी विवाह. नंतर २७ ऑगस्ट, १८५१ रोजी मिचेल दांपत्य साडेतीन महिन्यांच्या प्रवासानंतर भारतात पोहोचले. मिसेस मिचेलनी प्रवासातच मराठीचा अभ्यास केला. येथे आल्यावर दोघांनीही शिरूर (पोडनदी) येथे मिशनरी कार्य सुरू केले. १८५७ च्या रणधुमाळीत ते जिवाच्या भीतीने नगरला काही दिवस येऊन राहिले होते. १८६२ पासून ते नगरला कार्य करू लागले. नगरच्या मुलींच्या शाळेची सुत्रे १८६७ ते १८८२ मिसेस मिचेल यांच्या हाती होती. याशिवाय त्या जियांकरिता खास सभा भरवून उपासना चालवीत. या उपासना दुपारी १२ पासून पुढे चालवीत. याशिवाय त्रैमासिक सभाही होत. तसेच इतर धर्मीयांच्या बरी जाऊन त्या जियांच्या भेटी घेत. त्यांनी मुलांसाठी स्टेशनस्कूल काढले होते. अनेक वर्षे त्यांनी मिशनच्या आध्यात्मिक प्रवासासाठी आणि विप्रेरितीसाठी असलेली धर्मशाळाही अनेक वर्षे चालविली. त्यांच्या पदरी बायबल शिक्षण देणाऱ्या महिला कामावर ठेवलेल्या असत.

मिसेस मिचेल यांनी 'होमिओपॅथिक' उपचारांचा वांगला अभ्यास केलेला होता. त्यांना संगीताची विशेष गोडी होती. त्यांनी काही स्वतंत्र व भाषांतरित काव्यरचना केली आहे. तसेच त्यांची काही मराठी काव्यात्मक पुस्तकेही प्रसिद्ध झाली आहेत. भारतात त्यांची १५ वर्षे सेवा झाली. त्यांना 'मदर मिचेल' असे संबोधित. दिनांक २१ एप्रिल, १९०६ रोजी त्यांना वाई येथे मृत्यु आला. त्यांचे वाङ्मय असे —

वाङ्मय : (१) एका आईचे शेवटचे भाषण (पद्यात्मक), १८७५ BTBS, पृष्ठ ३१, आवृत्ती पहिली. The Mother's last word 's चे भाषांतर. (२) खिस्ती जियांच्या कर्तव्याविषयी निबंध, १८८४, मुंबई, पृ. २१. (३) शाळात वर्णिलेल्या जिया, भाग-१, १८८८. (४) शाळात वर्णिलेल्या जिया, भाग-२, १८९०, पृ. ८+२५०. (५) कुत्रे (संपादन-मिसेस मिचेल), अहमदनगर, १८७४, दुसरी आवृत्ती, १८८१.

ज्या मिशनरी व्यक्तींनी भारतात येऊन दीर्घकाळ समाजसेवा व मराठी भाषेची सेवा केली त्यांत मिचेल बाईंचा आवर्जून उल्लेख करावयास हवा.

मास्कर जाधव

संदर्भ : अमेरिकन मराठी मिशनचा इतिहास-१८९३-१९१३.

मित्र, काशिनाथ रघुनाथ : (ज. २ नोव्हेंबर, १८७१, आजगाव, ता. सावंतवाडी, जि. रत्नागिरी-मृ. २३ जून, १९२०, मुंबई).

मूळ भाडनाव आजगावकर, परंतु बंगाली भाषेच्या प्रेमात पडल्यामुळे 'मित्र' हे भाडनाव त्यांनी धारण केले. मासिक मनोरंजन वा मुप्रसिद्ध नियतकालिकाचे संस्थापक संपादक, बंगाली कादंबऱ्यांचे अनुवादक.

शिक्षण सहावी इयत्तेपर्यंत. त्या वेळच्या पब्लिक सर्व्हिस कमिशनच्या परीक्षेत उत्तीर्ण. बेंगलूर येथील मराठी शाळेत शिक्षक (१८८८). इष्ट-पत्र-व्यवसायाच्या ओढीमुळे १८९३ च्या सुमारास ते मुंबईत आले. प्रथम 'प्रभाकर' पत्राचे बातमीदार. 'मासिक मोज' वा गुजराती पत्राचा अंक पाहून मराठीत आपणही असाच प्रयत्न करून पाहवा, या निधीयाने त्यांनी जानेवारी, १८९५ मध्ये मासिक मनोरंजनाचा पहिला अंक काढला.

जुन्यानव्याच्या समनवयातून, काळातुकूल बदल त्या परिस्थितीत वैयक्तिक विकास व सामाजिक प्रगतीस पोषक ठरेल, अशा रीतीने राजकारण, समाजकारण, धर्म याबाबतीत लोकांपुढे काही नवे ठेवून त्यांच्या विचारांना शुद्ध वळण लावणे, हे या मासिकाचे ध्येय होते. मासिक सर्वसामान्य लोकांमध्ये लोकप्रिय व्हावे, वासाठी छलित लेखनाचे प्राथम्य त्यांनी स्वीकारले. जुनी नवी मराठी कविता, चरित्रे, कथा, विनोदी लेख, शास्त्रीय माहिती, ज्ञानप्रद चुटके असे विविधांगी साहित्य त्यातून प्रसिद्ध होत असे. त्यांनी गवनेचे विरोधांक कादंबऱ्यांचा उपक्रम केला. छीबर्गाला व नवोदितांना लिहिण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यावेळची नवी कविता, काव्यचर्चा, कथा यांना आपल्याने प्राधान्य दिले. मराठी कथेला त्या काळात बांधी व वेलणे व्यक्तिमत्त्व प्राप्त होत होते त्याचे बरेचसे भेय या मासिकाकडे जाते.

या मासिकातूनच १९१३-१४ सालापर्यंत वि. सी. गुर्जर, क. के. गोखले, ओ. क. कोल्हटकर, वा. स. जोशी, वामनसुता, वा. गो. आपटे, गो. गं. लिमये, आनंदीबाई शिर्के, सहकारी कृष्ण असे अनेक कथा-लेखक व गोविंदामज, बालकवी यांसारखे कवी पुढे आले व नाब-लौकिकता पावले. मनोरंजनच्या संपादनात साहाय्य करणाऱ्यांमध्ये वि. सी. गुर्जर व कवी ए. पी. रेंदाळकर यांनी मासिकासाठी अनेक कथा लिहिल्या. गुर्जर तर अखेरपर्यंत सातत्याने लिहीत राहिले. १९२२-२३ च्या सुमारास मनोरंजनातून दिवाकर कृष्णाचा उदय झाला. सौंदर्यदृष्टी ठेवून रसिकपणे आपल्या मासिकाची सजावट करणारे मित्र हे मराठी नियतकालिकाचे पहिले कुशल व कल्पक संपादक ठरतील.

मनोरंजनमधून मराठी कथाबरोबरच हिंदी, बंगाली, गुजराती, तामीळ, तेलगू आदी परंपरांतीय भाषांतील कथाही अनुवादित करून देण्याची प्रथा ठेवल्यामुळे वैविध्य वाढले. स्वतः मित्र यांनी बंगाली-वरून बऱ्याच कादंबऱ्या अनुवादित केल्या व 'मनोरंजन ग्रंथ प्रसारक माला' या त्यांच्याच स्वतंत्र प्रकाशनाने प्रसिद्ध केल्या. त्यापैकी भाकटशा सूनवाई (दि. आ., १९०२), मित्रवदा (आ. ४., १९१७), गरीब विचारी यमुना (आ. २., १९१४) या यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय ठरल्या. यांचा कुसुमगुच्छ कवितासंग्रह (१९०४) व दोन षटका मनोरंजन : मनोरंजनातील कथा भाग १, २, ३ (१९०८, १९०९ व १९२०) असे संपादित ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतदार

संदर्भ : (१) वा. क. कुलकर्णी, 'मासिक मनोरंजन', वाङ्मयीन वृत्ती आणि दृष्टिकोन. (२) डा. सं. रेगे, 'लोकमित्र का. र.', 'साहित्य' (दिवाळी), १९८३.

मिरजकर, मुकुंद गणेश : मुकुंदराय : (ज. ४ एप्रिल, १८८२-मृ. १९४१). कवी व संस्कृत ग्रंथांचे भाषांतरकार. शिक्षण कोल्हा-पूरच्या संस्कृत पाठशाळेत. काव्य, नाटक, कौमुदी, व्याकरण व अलंकार

शास्त्रविषयक ग्रंथांचा अभ्यास. कोल्हापूरच्या जैन संस्कृत पाठशाळेत व पुढे हिंगणे व नंतर म्यु इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक. त्यांच्या पहिल्या कविता कोल्हापूरच्या 'समर्थ' पत्रात प्रसिद्ध. पुढे 'काव्यरत्नामयी', 'विश्वविज्ञानविस्तार' व 'केसरी' यांतून त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. **सुभाषित**—पुष्प-मकरंद (१९२४) हे संस्कृत सुभाषितांचे भाषांतर व **भीलवर्षाशतक** (१९२७) हे वेकटाप्यरी या कवीच्या संस्कृत वेष्यांचे पद्यरूपांतर आहे. **भीलपुगीता** (दि. आ., १९२४) हे गीतेतील निघडक २०० श्लोकांचे भाषांतर असून रचना प्रौढ व प्रासादिक आहे. संस्कृत ग्रंथांच्या त्यांनी केलेल्या भाषांतरांपैकी **मनुस्मृति** (१९२७), **अमरमहाशब्द**, **भाग १ व २** (१९१८), **कर्मयोग** अथवा **अमरमहाशब्दपुगीता** (१९२७) हे काही महत्वाचे ग्रंथ. **भीलुचरित्रातील चरित्रसार** **भीलुचक्रपावत** (१९१३) या ग्रंथात आहे.

उपा हाकळकर, के. ए. पोतवार

मिरीकर, (सरदार) नारायण यशवंत ऊर्फ नानासाहेब मिरीकर : (ज. १८८४ - मृ. २३ सप्टेंबर, १९४१, चांदोरी, जि. नाशिक). इतिहाससंशोधक व ज्ञानदेव वाङ्मयाचे व्यासंगी. नगरजवळील मिरी गावचे जहागिरदार व नगराच्या प्रसिद्ध सरदार घराण्यापैकी. झालेय शिक्षण अहमदनगर येथे (फिरोझिया हायस्कूल). हायकोर्ट प्रोडरची परीक्षा पास होऊन नगर येथे बकिली व्यवसाय करीत. नायपंथ, महानुभावपंथ तसेच नगरचा इतिहास यांच्या संशोधनार्थ ते संयथ नगर जिह्वा पायी दिवले. १९३४ साली नगरला त्यापन झालेल्या ज्ञानेश्वरी चर्चा मंडळाचे ते क्रियाशील सदस्य होते. ज्ञानेश्वर-दर्शन ग्रंथ सिद्धीसाठी पुढाकार, ज्ञानेश्वरी चर्चा मंडळाचे 'ज्ञानदेवी' या पाठशुद्ध प्रतीत (१९४७) व्या विपुल टीपा दिल्या आहेत, त्यात ज्ञानेश्वरीतील नायपंथीय अनेक संकेत, ध्वनि, गूढार्थ उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कामी संपादक 'ज्ञानेश्वर' यांना मिरीकरांच्या गाढ अभ्यासाचा व विद्वत्तेचा फार उपयोग झाला. मिरीकरांचा **अहमदनगरचा माचीन खरा इतिहास** (१९१९) हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथाची सुधारित आवृत्ती १९९८ साली त्यांचे पुतणे रा. गो. मिरीकर यांनी प्रसिद्ध केली. ते संगीताचेही व्यासंगी होते. खोसाहेब अन्नुल करीमखो. यांचे शिष्यत्व त्यांना लाभले होते. मिरीकर नाट्यक्षेत्राचेही वर्दी होते. त्यांनी 'धनुर्मंग' नावाचे नाटक लिहिले होते असे सांगण्यात येते, पण ते उपलब्ध नाही. ज्ञानेश्वर विद्यापीठ काढण्याची त्यांची एक योजना होती.

उपा हाकळकर, के. ए. पोतवार

मिसाळ, पारुजी नारायण : (ज. १० एप्रिल, १८८८, कुमार माळवाडी, ता. 'मालवण, जि. रत्नागिरी - मृ. २७ मे, १९५५). बालवाङ्मयाचे लेखक व संपादक. 'संबंध' ह्यात मालवणच्या परिसरात घातविली, जन्म लिंगायत समाजातील गुरे बळग्यांच्या जमातीत. परंतु आयुष्यभर त्यांनी वाचन, लेखन, अभ्यापन केले. शिक्षण मराठीतून फायनलपर्यंत. इंग्रजी, हिंदी व बंगाली भाषांचा परिभ्रमपूर्वक परिचय करून घेतला व कन्नड भाषा शिकून बयाच्या एकसष्टाव्या वर्षी मराठी वाचकांसाठी कानडीचे उजळणी पुस्तक तयार केले. १९२० साली ते देऊळवाडा शाळेत शिक्षक झाले. नाना प्रकारच्या गोष्टी, कविता, चरित्रपर लेख लिहून ते विद्यार्थ्यांची मने रिकबीत. या सर्व लेखांचे छोटे संग्रह व पुस्तके त्यांनी प्रसिद्ध केली. 'बाल सन्निभमाला' गुंफली. मुलांची करमणूक करता करता, ते बोधप्रद लिहीत. त्यांच्या पुस्तकांची नावे **नीलिसंज्वा**, **बालबोधकथा**, **बालभूषण**, **सद्गुणी**, **सद्बोध मकरंद** आदी. **मालवण बालकथाचा भूगोल** (आ. आठवी, १९३७), **नेगुले महालाचा भूगोल** (आ. सातवी, १९३७).

अभ्यास (१९१३), **सन्निभमाला** (आ. तिसरी, १९२९), **याचे नाव मिचपेम** (१९२८), **शेवटी सरपाचा विजय** (१९२८), **सद्बोधनाची कसोटी** (आ. दुसरी, १९२९), **दिवाळीची देवगी** (१९१३), **नीलिसंज्वा** (१९३०), **गमतीच्या गोष्टी** (१९२९). त्यांनी मुलांकरिता इतरही सतरा पुस्तके लिहिली आहेत.

त्यांनी १९३४ साली **बालसन्निभ** हे मुलांचे पाक्षिक सुरू केले व त्याकडे पूर्ण लक्ष देता याचे म्हणून पुढल्याच वर्षी नोकरीचा राजीनामा दिला. या पाक्षिकात ते कदाचित बहुविध प्रकारचा मजकूर देत. त्यासाठी ते स्वतः तर लिहीतच, पण पुणे, मुंबई, नागपूरच्या नामवंत लेखकांशी संपर्क ठेवून लेख जमवीत. संपादक म्हणून त्यांची योग्यता मोठी आहे. 'आनंद'कडून वासुदेव गोविंद आपटे आणि 'खेळगडी'कार काशीनाथ रावजी पालवणकर या संपादकांपरोबरच त्यांचे नाव घ्यावे लागेल. आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत चढपड करून त्यांनी **बालसन्निभ** चालवला.

भा. रा. भागवत, के. ए. पोतवार

मुंडले, वासुदेव दामोदर : (ज. १८८० - मृ. ७ फेब्रुवारी, १९४७). चरित्रकार, पत्रकार. शिक्षण बी.ए.पर्यंत. उपजीविकेसाठी काही काळ एका व्यापारी कंपनीत नोकरी. पण १९०५ साली नोकरी सोडून यांनी **प्रलोद** (साप्ताहिक) सुरू केले. राजद्रोहाच्या आरोपाखाली एक वर्षाचा तुरुंगवास, काही काळ ना. क. गद्रे यांच्या 'संस्मृतिमंदिर' नियतकालिकाचे संपादन.

यांनी इतिहासाचार्य राजवाड्यापासून संशोधनाची प्रेरणा घेऊन 'धनगरी गाणी' गोळा केली व भारत-इतिहाससंशोधन-मंडळाच्या प्रेमासिकात सर्वप्रथम प्रसिद्ध केली. १९२० च्या सुमारास **वाङ्मयपत्रिका** काढून ब्राह्मण-ब्राह्मणोत्तर चळवळीवर लेखन करून दोन्ही पक्षांना अंतर्मुख करून ऐक्य साधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. 'चैतन्योत्पादक ग्रंथमाला' व 'आर्यसंस्कृति-परिचयमाला' यांचे काही काळ संपादन. शिवाय निरनिराळ्या पत्रिकांतून विपुल स्फुटलेखन. 'स्वदेशभक्तीच्या भाषनेने उंदीपित झालेल्या, स्वराज्य-स्वातंत्र्य यांची आकांक्षा धरणाऱ्या महाराष्ट्रीय तरुणांची उन्मूलनता-विकारवशात कमी करून, त्यांस बहुभुत विचारवंत, साक्षेपी बनवून इतर देशांतील लोकांनी स्वातंत्र्य देशोदाराचे प्रभ कशा रीतीने सोडविले याचे सापेक्ष ज्ञान करून देण्या'च्या हेतूने सहा चरित्रे लिहून प्रसिद्ध केली. **कालूर ऊर्फ इटलीचा रामदास** (१९०५), **नेपोलियन बोनापार्ट** (१९१५), **मिन्स विस्माक** (१९१७), **विजयन व सायलेंट** - 'स्पॅनिश साम्राज्याच्या जुलमातून हॉलंड देशाची मुक्तता करणारा बीर व मुत्सद्दी' (१९२४) हे यातील प्रमुख चरित्रग्रंथ. स्वत्वाची विस्मृती झालेल्या नवशिक्षितांसाठी **बालमनुस्मृति** (१९१३), **आषाढी षण्विध नीति** (१९१९) आणि **मारवमुकादार** (१९१५) ही पुस्तकेही त्यांनी लिहिली. **कार्ल मार्क्स आणि त्याचे कार्य** (१९४५) हे त्यांचे शेवटचे पुस्तक.

श्री. गं. मोडे, म. ना. कोही

मुजुमदार, गोपाळ गोविंद : ० साधुदास : (ज. १८८३, सांगली - मृ. ६ एप्रिल, १९४८). कवी व कादंबरीकार. शिक्षण सांगली येथे. पुण्यास काही महिने फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये काढल्यानंतर सांगली येथे हायस्कूलत शिक्षक व नंतर सांगली संस्थानाचे मुद्रणालयाधिकारी. १९२९ मध्ये संस्थानचे राजकवी. १९४१ मध्ये कऱ्हाड येथे भरलेल्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष. कवी यशवंतांचे लेखनगुरू.

त्यांच्या विविध स्वरूपाच्या वाङ्मयविषयक कार्यात तीन संपूर्ण महाकाव्ये, स्फुटकाव्यांचे दोन संग्रह, चार ऐतिहासिक कादंबऱ्या,

एक चरित्र, एक पुढिपळिपयक प्रथ, झालेच विद्याप्यांकविता दोन मराठी पुस्तके इतका प्रचलन येतो. त्यांना मुख्यतः मान्यता मिळाली आहे, ती आधुनिक काळात संस्कृत महाकाव्यांची परंपरा मराठीत आणून सोडण्याबद्दल. ते अभ्यासमग्न होते.

'साधुदास' या कविनामानेच ते अधिक लोकप्रसिद्ध होते. त्यांनी १९०७ मध्येच अनुग्रहपूर्वक रामोपासना स्वीकारली. श्रीम-कवित्वाबद्दलही त्यांची ययाती आहे. १९१० मध्ये रघुवंशाचे वाचन करीत असताना आपणही आपल्या उपासनेनेच काव्य लिहावे, अशी त्यांना प्रेरणा झाली. रामचरितमासिक 'रघुविहार' हे काव्य (१९१२) लिहिले. त्यात सतरा सर्ग, सहा ऋतूंचे वर्णन, दिवसातील निरनिराळ्या काळांचे व स्थळांचे वर्णन, निसर्गवटनांचे वर्णन आलेले आहे. संस्कृतमधील पंचमहाकाव्यांचे उदाहरण समोर ठेवून निज मित्र वृत्तांमधील सर्गबंधांची रचना त्यात केली आहे. या सर्गांमध्ये एकलरी, एकलरी, शोक, वयकानुमासांचे प्रकार आढळतात. त्यानंतर रघुविहार (१९१९) आणि इहविहार (१९२८) अशा दोन महाकाव्ये त्यांनी रामकथेबरोबरच लिहिली. मराठी काव्य-रचनेच्या दृष्टीने त्यांची ही रचना काहीशी क्रिडा असली तरी मराठी काव्याच्या इतिहासात ती महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांनी १९१८ साली महा-मुद्रावर एक पोवाडाही लिहिला आहे. त्यांनी संस्थानी राजकारणावर राजसेवा (१९१८) नावाचे एक नाटकही लिहिले आहे.

त्यांची स्फुट कविता गिरीशचंद्रधरच्या दोन भागांत प्रकाशित झाली आहे. भाग १ (१९१८), भाग २ (१९२४). त्यात त्यांच्या लोकांचा व इतर स्फुट कवितांचा समावेश आहे. त्यांच्या लोकांतून भावनेचा आविर्भाव महाकाव्यापेक्षा अधिक होतो. यातील चार लोके म्हणजे घातके झाली आहेत. लोकेचे स्तोत्र हे सर्वात रसाल उत्तरले आहे.

मराठेशाहीच्या शेवटचा म्हणजे इ. स. १७६१ पासून १८१८ पर्यंतचा इतिहास १५-१६ कादंबऱ्यांतून सांगण्याची त्यांची मनीषा होती. त्यापैकी तीन खंड पूर्ण झाले. (१) मराठेशाहीची उत्पत्ती-पौरुषा, पूर्वराज आणि उत्तरराज, अनुक्रमे १९३१ व १९३२. (२) मराठेशाहीचा वयवय-पतिवदा-पूर्वराज व उत्तरराज, १९३५ व १९३९. (३) मराठेशाहीचा वयवय-द्वितीया-पूर्वराज व उत्तरराज हे तीन खंड होत. मात्र या कादंबऱ्यांना विशेष लोकप्रियता लाभली नाही. त्यांच्या मराठीची सजावट या झालोपयोगी पुस्तकाचे दोन भाग प्रसिद्ध झाले आहेत (१९२९), पुढिपळ्याचा मार्गदर्शक (१९२५) आणि परमार्थातील आपले मार्गदर्शक कोटणीत महाराज यांचे चरित्र त्यांनी लिहिले आहे (१९३७).

रा. पी. कोम, के. ए. पोतदार

मुजुमदार, (सरदार) चिंतामण नारायण : (ज. १७ जुलै, १८५८, बडोदे - मृ. २४ मे, १९२६). कादंबरीकार व नाटककार. बडोद्यातील प्रख्यात सरदार घराण्यात जन्म. तेथील 'सहचिचारिणी सभे'चे प्रमुख सदस्य. शंकर मोरो रानडे यांच्या सहासासुळे केल-नाची प्रेरणा-शेवटचा घूर पावेर (१८९७), लाल्या बोरगीर (१९२०), गुजरातचा समोर महादर (१९२३), राजा भीर (१९२४) या गुजरात व राजस्थानच्या इतिहासावर आधारलेल्या यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. संगीत साहित्य-चमत्कार अथवा असनिरसन (१९२४) हे सामाजिक नाटकही प्रसिद्ध आहे. ब्रिटिश राजवटीमुळे स्वतंत्रत्व मिळू शकलेल्या समाजात स्वदेश व स्वधर्म यांच्या-विययीचा अभिमान जागृत करणे, हा यांच्या ऐतिहासिक कादंबरी-लेखनामागील हेतू होता.

• नांदी सांडलीकर, रा. वा. बसो

मुजुमदार, शंकर बापूजी : (ज. १८९२, पुणे - मृ. २८ नोव्हेंबर, १९३८, पुणे). रंगभूमीवियवक माहितीचे संग्राहक व लेखक आणि 'रंगभूमी' मासिकाचे संपादक.

कुमारवयापासून सांगलीकर नाटक मंडळात कोपात्री नट व अठ-राव्या वर्षी अप्पासाहेब किलोस्करांच्या शाकुंतल नाटकात नायकेची भूमिका. १८९९ साली किलोस्कर कंपनीचे व्यवस्थापक झाले ते १९२४ पर्यंत त्या पदावर होते.

शंकरबाबांनी किलोस्कर नाटकमंडळीतर्फे १९०७ साली 'रंगभूमी' मासिक सुरू केले व ते बारा वर्षे चालविले. 'नाटक' या विषयाला वाहिलेले मराठीतील हे पहिलेच मासिक. या मासिकातून शंकरबाबांनी किलोस्करांच्या नट, नाटककार व चालक यांची चरित्रे (१९०८-१९) परिग्रहपूर्वक लिहून प्रसिद्ध केली. त्यात विष्णुदास भावे, भोंडोपंत सांगलीकर, नरहरकुबा कोल्हापूरकर, बळवंतराव मराठे, गोपाळराव दाते आदींच्या चरित्रांचा समावेश आहे. महाराष्ट्रीय नाटककार यांची चरित्रे हा चरित्रसंग्रह प्रसिद्ध आहे (प्रकाशनवर्ष अनुपलब्ध). त्याचे गाजलेले व रंगभूमीचे इतिहासकार व अभ्यासक यांना अत्यंत उपयुक्त ठरलेले चरित्र म्हणजे अप्पासाहेब किलोस्कर यांचे चरित्र (१९०४) तसेच चारु नाटकसंग्रहाची व ते ११ वर्षे संपलेले (१९३४) हा संग्रह महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या लिहिलेल्या त्यांनी क. आ. गुदजी व अनंत वामन बर्वे यांचे साहाय्य घेतले. त्या काळात कुलीन श्रिया रंगभूमीवर पदार्पण करू लागल्या होत्या त्या काळात कुलीन श्रिया निवड रंगभूमी (१९३४) हे पुस्तक त्यांनी लिहिले. शिवाय जगद-विख्यात नाटककार शेक्सपियर व त्याची नाटके व भाषांतर (१९१४) हे पुस्तक गो. वा. बापट यांच्या मदतीने लिहून प्रसिद्ध केले.

शंकरबाबांना लेखनाची किती आवड होती याची कल्पना जग-प्रसिद्ध नट गॅरिक यांचे चरित्र (१९३०) आणि लंदनरहस्य (१८९४) या रेनॉल्डस्फुट 'मिस्ट्रीज ऑफ लंडन' या कादंबरीच्या भाषांतरावरून येते. एका भोळ्या नाटकमंडळीच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी वार पाडत असतानाही त्यांनी मराठी नट, नाटककार व रंगभूमी याविषयी केलेले लेखन 'मराठी रंगभूमीच्या इतिहासा' साठी आधारभूत साहित्य म्हणून महत्त्वाचे आहे.

म. वा. नाटकणी, म. वा. कोही

मुजुमदार, सखाराम गणेश : (ज. १८८९, कुमारघर - मृ. १९३२, ठाणे). निबंधकार, कादंबरीकार व चरित्रकार. शिक्षण मराठी सात इयत्तापर्यंत. नंतर बडोद्यास छावण्याच्या नोकरी. काही काळ विडळगड आणि धालनपूर संस्थानात कारमारी. संस्थानी नोकरी मुदल्यावर ठाणे येथे ज्योतिषाचा व्यवसाय. १

शाकुनी आणि विश्वकोषिता ही कादंबरी (१८९१), गरीब आणि लघोय हा निर्णयसागरचे पहिले पारितोषिक मिळालेला निबंध (१८९२), पुरुराजमाला (१८९६) हे प्रभू घराण्यातील भीर व मुसद्दी पुरुषांच्या ऐतिहासिक चरित्रांचे पुस्तक, सायबेन साम्राज्य (१८९७) हा संस्थानिक व ब्रिटिश सरकार यांच्या संबंधावर बार्नरकृत 'हिंदुस्थानचे संश्लिष्ट राजे' या पुस्तकाच्या आधारे लिहिलेला टीकाग्रंथ. हिंदुस्थानातले दुष्काळ हा निबंध (१९०१); उदरोजी नाईकचे चरित्र हा रूपकामक निबंध (१८९२) आणि महाराष्ट्री जमनाबाई-नाईक यांच्या नाटकाचा चरित्र (१९०५) ही यांची प्रथमरचना.

याशिवाय 'ज्योतिषमाला' मासिकात 'ज्योतिषातील ग्रहफले' व 'कायस्थमित्र' मासिकात 'सुमेरियन संस्कृति' या त्यांच्या गाजलेल्या लेखमाला प्रसिद्ध झाल्या.

नांदी सांडलीकर, म. वा. कोही

मुजुमदार, श्रीपाद नारायण : नारायणसुत : (ज. १५ एप्रिल, १८७७, आजरे-कोल्हापूर - मृ. १४ ऑक्टोबर, १९०७, खजुरिया-इन्दूर).

कवी. १८७१ साली मुंबईच्या विसन कॉलेजातून बी.ए. पदप्राप्त व हापोलीच्या विशनस्कूलमध्ये शिक्षक. सहा वर्षे हापोलीत राहून नंतर इंदूर संस्थानात मुन्सफची नोकरी.

हापोलीत असतानाच छांदी काव्यरचनेस मुंबईत केली. आरंभीची कविता 'काव्यरत्नावली' व 'मनोरंजन' मासिकातून प्रसिद्ध झाली. 'मोहनचारा' (१९०४) व 'इसदू' (१९०४) ही संवकाशे पुस्तकरूपात तर 'छत्रपती शिवाजी महाराज' (सर्ग १९, कवची १९७), 'मुमत्राविषाह' काव्य (सर्ग १२, गीति १०१) ही महाकाव्ये अनुक्रमे १९०६ व १९१२ साली 'काव्यरत्नावली'त क्रमशः प्रसिद्ध झाली. बाशिवाय त्यांनी 'वीरमती प्रीतरी', 'कण्टकिका', 'वसंत-वद्रिका', 'विरहिणी किंवा प्रियोपलब्धि', 'दशरथनिधन' इत्यादी स्फुट प्रकरणे रचली आहेत. छांदी काव्यरचना दीर्घस्वरूपाची व संस्कृत कवितेच्या धाटणीची आहे.

उवा हाकळकर, म. भा. मोही

मुळे, कृष्णराय गणेश : (ज. डिसेंबर, १८६४-मृ. २१ जुलै, १९४४). संगीतशास्त्रावरील ग्रंथकार. बालपण पुण्यातील चारपुरे ह्या संगीतशास्त्राच्या आश्रयाखाली गेले. तेथेच प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचे शिक्षण. सतार व वीन ही बांधे बाजविण्यात कुशल. नंतर त्यावेळी व बडोदा येथे संगीताचे अभ्यास. १९०८ मध्ये मुंबई येथे गिरणीत कारकून. यांनी १९१२ साली दादर येथे 'गीताकादन संगीत विद्यालय' स्थापन केले. ते १९४०-४१ नंतर बंद पडले.

भारतीय संगीत-भाग १ (१९४०) हा छांदी महर्षाचा ग्रंथ. ह्या ग्रंथात भारताच्या 'नाट्यशास्त्र' या प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथातील संगीतविषयाची सविस्तर चर्चा आहे. नाट्यशास्त्रातील संगीताच्या परामर्श घेणारे एकमेव लेखक म्हणजे कृष्णराय मुळे. कृष्णरायांचे प्रतिपादन असे की, 'गीतात रस महर्षाचा, रस हा वाग्द आणि स्वरलय या दोहोतून व्यक्त होतो. म्हणून महर्षा केवळ स्वरनादाना नव्हे, तर लय आणि वाद्याचार ह्यांनाही तेवढेच महत्त्व आहे.' महाराष्ट्र गीत (१९२६), संगीतिका (१९३७), शास्त्रसहित सतारशिक्षण-भाग भाग (१९२६) ही त्यांची अन्य काही पुस्तके.

ज. वि. गोखले, म. भा. मोही

मुळे, बा. घ. : पहा पद्मनजी बाबा

मुळे, भार्गव आरमाराम : (ज. १८०४, कोओली, जि. रायगड-मृ. ७ ऑगस्ट, १९५५ ठाणे येथे). व्यवसाय पोष्टात नोकरी व काही काळ वकिली. भारतात बारा ज्योतिषिणे प्रसिद्ध आहेत. त्यांची माहिती देणारा ग्रंथ यांनी लिहिला त्यात बारा ज्योतिषिणांची ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व पर्यटन विषयक उपयुक्त माहिती आहे.

पुस्तकाचे प्रकाशनवर्ष १९४९, बाला महामहोपाध्याय कृष्णशास्त्री मुळे यांची प्रस्तावना लाभली आहे.

पुस्तकाची ११२ पाने असून त्याचे तीन भाग आहेत. पहिल्या भागात आर्यांच्या वेदकालीन यज्ञतहोनाच्या मार्थना वर्णिल्या आहेत. त्यानंतर दुसऱ्या भागात पौराणिक काळाची माहिती आहे.

तिसऱ्या भागात बारा ज्योतिषिणांची सविस्तर माहिती व काही स्थानांची छायाचित्रे घातली आहेत.

मुळे, सुरेश गणेश, गो. व. कुलकर्णी

मुळे, घामन श्रीधरशास्त्री : पहा अमिहोत्री, घामन श्रीधरशास्त्री मेघावी, रमाबाई विपिन : ० पंडिता रमाबाई (ज. २३ एप्रिल, १८५८, गंगामुळ, जि. मंगळूर-मृ. ५ एप्रिल, १९२२, केडगाव, जि. पुणे). खिली धर्मशास्त्र व इंग्लंड-अमेरिकेतील लोकस्वित्तीवर लिहिल्या खिली लेखिका. संस्कृतपंडिता, धर्मशास्त्रज्ञ, अर्वाचीन कालखंडाच्या आरंभकाळातील एक योग्य विदुषी.

वेदशास्त्रांपसून अर्जतशास्त्री मोगरे छांदीच्या कव्या. जगमाने चित्त-पावन ब्राह्मण, वण वैधव्यानंतर खिली छांदीच्या संस्कृत विदुषी. संस्कृत भाषेवरील प्रमुखांमुळे व व्याख्यानांमुळे कलकत्त्याच्या ब्राह्म-समाजी पुढाऱ्यांनी 'पंडिता रमाबाई सरस्वती' ही पदवी त्यांना दिली. १८८० साली लग्न व १८८२ मध्ये वैधव्य. युरोप-अमेरिकेत प्रवास (१८८१-८८) व १८८१ मध्ये खिली धर्माची दीक्षा.

बी-धर्म-गीती (१८८२) हे छांदीचे पहिले पुस्तक. अमेरिकेत असताना त्यांनी हाय कास्ट हिंदू मुसल (१८८७) हा इंग्रजी ग्रंथ लिहून व व्याख्याने देऊन पाश्चात्य समाजापुढे भारतीय जीवी सत्यस्थिती मांडली. त्यांच्या मराठीतून लिहिलेल्या पुस्तकांत पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास (१८८१) आणि पुण्यापेठे रतेरुखी लोकस्वित्ती आणि यथासकृत् (१८८९) ही महाकाव्ये पुस्तके. १८८९ साली त्यांनी 'सारदासदन' ही सत्या वागविषयाच्या शिक्षणाकरिता सुरू केली. १८९० च्या नोव्हेंबराला संस्था पुण्यास आणली. संस्था धर्मातीत असली तरी बाई खिली असल्याने हिंदू लोक त्यांच्यावर विश्वास ठेवीत नसत. रमाबाईंच्या ठिकाणी देवाभिमान पुरेपूर होता. शिष्याविषयी कणब व कळकळ होती. तरी धर्मातरांमुळे त्यांना कडव्या विरोधाला तोंड घावे लागले. पुढे पुणे सोडून केडगावी बाईंनी आपली संस्था नेली (१८९८). तेथे 'मुक्तिसदना'ची नव्याने स्थापना केली; आणि पतित, निराधार, अनाथ स्त्रियांची जबाबदारी त्यांनी उचलली.

अमेरिका काळात बाईंनी खिली धर्माची निगडित लेखन केले. यमु वेष्टेचे परिच (१९०६) व विविधता : जुगा व नया करार (१९२४) हे दोन ग्रंथ त्यांनी लिहिले. त्यांनी प्रमाण बायबलग्रंथ मराठी वाचकांना उपलब्ध करून दिला. त्यासाठी अठरा वर्षे अथक परिश्रम केले. जोतिषा कुलानी प्रारंभ केलेल्या आणि थोडो केशव कर्वानी विकसित केलेल्या जीशिक्षण व जीमुक्तीच्या कार्यातील त्या एक महर्षाच्या जुवा होत्या.

उवा हाकळकर, म. भा. मोही

संदर्भ : (१) मुक्तामिनी देसाई, 'अचरानित पंडिता', साधना, ११ सप्टेंबर, १९७५. (२) लक्ष्मी देव, 'एका सामाजिक शोकाट्याची नायिका', मोज, (विवाली) १९७०. (३) 'पंडिता रमाबाई'-देवदत्त टिळक (परिच).

मोगरे, गंगाधर रामचंद्र : (ज. २१ जानेवारी, १८५७, शिरगाव, जि. ठाणे-मृ. ११ जानेवारी, १९१५, मुंबई). कवी. मराठीतील उपहासकाव्याचे जनक. प्राथमिक शिक्षण शिरगावी व मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण मुंबईस. मॅट्रिकनंतर बँकेत नोकरी. १८८६ साली मुंबईच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'च्या ग्रंथालयात कारकीर्त म्हणून नियुक्ती.

ग्रंथालयातील नोकरीमुळे मोगरांच्या काव्याचा व अन्य वाङ्मयाचा अभ्यास होऊन त्यांच्या काव्यशक्तीला चालना मिळाली. अवल इंग्रजी आमदनीतील अभ्रगण्य मराठी कवी म्हणून मोगरे यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. यांची कविता 'इंदुप्रकाश', 'विविध-ज्ञानविस्तार', 'मासिक मनोरंजन' ह्या मासिकांतून प्रकाशित झाली. 'महाराष्ट्र जनविज्ञाप' (१८८४). मोगरांच्या जुलै (१९०२ ते १९२०) ह्या नावाखाली पाच गुच्छांतून छांदी कविता प्रसिद्ध झाली आहे. भाग पहिला (१९०२), भाग दुसरा (१९०४), भाग तिसरा (१९१७), भाग चौथा (१९१९), भाग पाचवा (१९२०). छांदी बहूतांश रचना दीर्घ-स्वरूपाची, ओकबद्ध व आर्यावृत्तात आहे. विलापकाव्ये, उपहासकाव्ये, कथाकाव्ये व स्फुटकाव्ये असे यांच्या काव्यरचनेचे स्वरूप आहे. इंग्रजीतील विलापकाव्यांपासून स्फुटी घेऊन रचलेल्या विलापिका हे यांच्या कवितेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य. आर्यभूमीच्या उद्धारार्थ स्फुटलेल्या आनंदीबाई जोशी,

विष्णुशास्त्री विप्लवकर, विष्णुशास्त्री पंडित आदी माध्यमाप्राप्त श्रीगुरुप, तुकोजीराव होळकर, शिवाजीराव शिंदे आदी राजपुरुष, विप्लव, कर्णसुत आदी सनदी अधिकारी अशा अनेक व्यक्ती यांच्या विलापिकांचे विषय साक्षात् आहेत.

मराठीत प्रथमच मोगरेंनी मोठ्या प्रमाणात उपहासकाव्ये लिहिली. इस्वीचा शब्दा, अमिनच धर्मस्थापना व नेवाजीची मजलत ही त्यांची तीन उपहासोत्कीर्ण दीर्घकाव्ये. कथाकाव्यांपैकी अमिनच फारदरी (१८८९) हे धुंडीराजकवीच्या सूत्र संस्कृत काव्याचे भाषांतर. त्यांची 'आर्यप्रदीप' व 'वायुद' ही अनुक्रमे अर्जुनसंह्या 'वी लाईट ऑफ दशिया'च्या व होमरच्या 'इलियड'च्या आधारे रचलेली दीर्घकाव्ये; ती मात्र अपूर्णच राहिली. बाशिबाय 'आर्य-भुष्यटन' ह्या मोठ्या काव्याचा एक भाग, उद्दिष्टानुसार शिकंदराची रचारी एवढाच लिहून झाला. 'जगदेवचरित्र' व 'हंदा' ही स्वतंत्र विषयावरील काव्येही अपूर्णच राहिली. ती सर्वच विस्तारक व भाषासौष्ठवयुक्त आहेत. विजयिणी-विजयवहक हे विहडोरिया राणीच्या हीरक जयंतोन्मिषित रचलेले प्रासंगिक काव्य, त्याचप्रमाणे त्यांच्या वेशाभिमानाी हत्तीचे वर्धन बडविणारे लढाही हे काव्यही उल्लेखनीय आहे.

मोगरे यांची रचना जुन्या परंपरेला अनुसरणारी पण सरळ व सुगम आहे.

उपा हाकळकर, म. ना. कोही

संदर्भ : 'काव्यदीपिका' (टीकावैकल्यग्रह) ना. व निवे-१९९५.

मोचे, गोविंद रामचंद्र : (ज. १८९०-मृ. ९ जानेवारी, १९४५, मुंबई). कवी, कव्यसंशोधक व विषयाचे प्रयत्नकार. वेदाध्ययनाबरोबरच यांनी इंग्रजी शिक्षणही घेतले. मॅट्रिकनंतर रेल्वेत नोकरी.

त्यांनी लिहिलेली 'ज्ञानेश्वरी'वरील सुपोषिणी छाया (१९२९) नावाची पद्यात्मक टीका प्रसिद्ध आहे. गीतांपंथापिणी (१९३२) या नुसत्या प्रंपात गीतेच्या श्लोकांचा विवरणात्मक गद्य अन्वय व अर्थ दिला आहे. टिळकविषयक दुःसोदुगार (१९२१), मावळीप (१९२८) ही यांची काव्येही प्रसिद्ध आहेत. लघुभागवत व लघुसामय्य यासारखी बालवाचकांसाठीही काही पुस्तके यांनी लिहिली आहेत. यांचा कव्यसंशोधक शास्त्रावरील ज्योतिर्मूल (१९२१) हा ग्रंथ या क्षेत्रात लोकप्रिय ठरला आहे.

उपा हाकळकर, अजली बऱ्हाबपांडे

मोडक, काशिनाथ हरी : माधवानुज : (ज. १९ मार्च, १८७२, पडपवली, जि. कुलाबा-मृ. २ मार्च, १९१९). कवी, प्राथमिक शिक्षण जन्मगाथी. पुण्याहून १८९१ ते १८९४, बी. ए. मेडिकल स्कूलमध्ये शिक्षण. १८९४ ते १८९९, सरकारी डॉक्टर. नंतर कल्याण येथे स्वतंत्र वैद्यकीय व्यवसाय.

त्यांच्या बऱ्याच कविता 'माधवानुज' या नावाने 'करमणूक' पत्रातून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांचा कवितासंग्रह माधवानुज या नावाने त्यांच्या मृत्यूनंतर (१९२४) प्रसिद्ध झाला. डॉक्टर या नात्याने त्यांना प्रेमाप्रीति व पुष्पाब्जप्रसन्न भागात आवे लागत असे. 'हुष्काळ', 'दगड कोडताना' आदी दहा कवितांतून त्यांनी आपले ह्यासंबंधीचे अनुभव काव्यपूर्ण शब्दांत मांडले आहेत. सातारा येथे वास्तव्यास असताना त्यांनी 'सज्जनगड', 'कुवडीतीर्थ' आणि 'भवानी तलवार' ह्या प्रसिद्ध कविता लिहिल्या.

कल्याणला स्वतंत्र व्यवसाय सुरू केल्यानंतर तेथेही प्रेमाची साथ आल्याने त्यांना अलाहाबादला थोरल्या बंधूकडे आवे लागले. तेथील वास्तव्यात ते बंगाली भाषा शिकले. त्यांचा उपयोग मावळेल मधुवृद्ध वस ह्यांच्या 'मेघनाथवध' व 'वीरगना' ह्या काव्यांची रूपांतरे मराठीतून करण्यासाठी केला. बंकीमचंद्रांच्या 'कपालकुंडला',

'हुष्काळानेर दुईक' (१९००) या काव्यद्वयांची रूपांतरेही त्यांनी केले. अलाहाबाद येथेच त्यांनी 'दोन ध्वनी', 'शिवजीसंगम', 'विरोधाभास', 'दीपविलसत' इत्यादी प्रसिद्ध कविता लिहिल्या. रवींद्रनाथांच्या 'गीतांजली'चा काव्यबद्ध मराठी अनुवाद करून तो 'केसरी'त प्रसिद्ध केला.

केशवसुत व किरात हे माधवानुजांचे समकालीन रचणे. केशव सुतांप्रमाणेच त्यांनीही सुट्ट विचारतमक पद्यवृत्ती रचल्या आहेत. केशवसुतांनी 'मुनीत' हा कविताप्रवाह मराठीत रुढ करण्याचा ओ प्रयत्न केला, त्याचे अनुकरण करणाऱ्या समकालीन कवींपैकी माधवानुज हे प्रमुख होत. बांधपरता हे त्यांच्या कवितेचे महाभावे वैशिष्ट्य आहे.

माधवानुजांच्या कवितांचा विषयवृष्ट्या विचार केला तर महा-राष्ट्रीयवाच्या इतिहासबद्दल अभिमान, पारतंत्र्याविषयी खेद, निसर्ग-सौंदर्य व तीर्थस्थाने पाहून मनाला वाटणारी प्रसन्नता, हुष्काळ पीडीतबद्दल कळबळा, वैयक्तिक दुःखापेक्षा बहुजनांच्या दुःखाबद्दल खंत आदी प्रवृत्तीमुळे त्यांची कविता भावपूर्ण बनली आहे.

वा. रा. बळके, म. ना. कोही

मोडक, राजेश बळवंत : (ज. १७ जुलै, १८७०-मृ. १८ फेब्रुवारी, १९५१). वृत्तसंपादक व लेखक. बी.ए. मुंबई येथून निष्णात्या 'राष्ट्रमत' ह्या राष्ट्रीय पक्षाच्या वृत्तपत्राचे संपादक. १९९० साली कोल्हापूर दरबारने राष्ट्रप्रोक्षाच्या आरोपाखाली खटला भरून सात वर्षे सशम तुरुंगवासाची यांना शिक्षा ठोठावली.

त्यांची सौराष्ट्र अथवा काठेवाड (१९०२) आणि भीमवृत्तानुसृत दशमस्कंधावरील शिवकल्याणाची ओवीपद्ध टीका (१९०४) ही दोन पुस्तके उल्लेखनीय आहेत. सौराष्ट्र या पुस्तकाद्वारे मोडकांनी मराठी भाषकांना काठेवाडची संस्कृती व साहित्य यांचा सुरक्ष मापेत परिचय करून दिला आहे. दशमस्कंधावरील 'शिवकल्याणी' टीका प्राप्त करण्यासाठी मोडकांनी खूप शोध घेतला. शेवटी अकोला येथील रामदासी घाटात त्यांना ती मिळाली. तिचा लेखनशक १९११ (इ. स. १७१९) असा होता. ४४,२५१ ओव्यांचा हा संपूर्ण ग्रंथ खंडबाः प्रसिद्ध करण्याची त्यांची योजना होती, मात्र ती सफल झाली नाही. कृष्णजन्म व रासवंचाच्याही हे दोनच भाग त्यांना प्रसिद्ध करता आले.

म. वे. भागोळकर, म. ना. कोही

मोडक, गोविंद अनंत : (ज. ५ ऑक्टोबर, १८८८-मृ. १९४८). इतिहासलेखक. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमधून बी.ए. नंतर तळेगाव व पुणे येथे शिक्षक.

इतिहास हा विषय रंजक व्हावा या उद्देशाने त्यांनी इतिहास व ऐतिहासिक व्यक्तीविषयी लेखन केले. त्यांची मुलगा महाराष्ट्र (१९१५, १९१९), इंग्लंडचा इतिहास (भाग १-१९२०, भाग २-१९२१), यूरोपचे आभारस्तंभ (१९२४), इंग्लंडची शासन-पद्धती इत्यादी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. याखेरीज शालेय विद्यार्थ्यांसाठी यांनी मुद्दाम लिहिलेली, लहान मुलांचा महाराष्ट्र (१९२३), लहान मुलांचा हिंदुस्थान (१९२९), सर्वांची झालीवाली (१९४४) इत्यादी गोष्टीरूप व चरित्रात्मक पुस्तकेही उल्लेखनीय आहेत. शालेय विद्यार्थ्यांपुढे चांगला आदर्श ठेवावा आणि सर्वसाधारण वाचकांची जिज्ञासा वाढून त्यांच्या ज्ञानात भर पडावी, ही यांची भूमिका होती.

मदिनी शेंडोळकर, अजली बऱ्हाबपांडे

मोडक, गोविंद कृष्ण : (ज. १८७९, पाली, जि. कुलाबा-मृ. १६ सप्टेंबर, १९४९). व्याकरण व भाषा या विषयांचे अभ्यासक. प्राथमिक शिक्षण नाशिक येथे. इतरनंतर पुणे येथे संस्कृतचे शिक्षक, मराठी व संस्कृत व्याकरणाचे एक विचक्षण अभ्यासक या नात्याने प्रसिद्ध.

मराठीचे अंतरंगदर्शन (१९३२) हा त्यांच्या भाषाचिकित्से-विषयीच्या विविध लेखांचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. मराठीतील अनेक

ह्यांच्या व्याख्या आणि शुद्धलेखन व मोरोपंताच्या भाषेचे विंगड वाक्ये त्यांचे निबंध उल्लेखनीय आहेत. त्यांचे बरेच लेख 'ज्ञान-प्रकाश', 'महाराष्ट्र-साहित्यपत्रिका' व 'विविधज्ञानविस्तार' या नियत-कालिकांमधून प्रसिद्ध झाले आहेत. 'सद्भाषी'मध्ये प्रसिद्ध झालेला शुद्धलेखनविषयक ग्रंथ, 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके'तील 'स्वराधाता' बरीच लेख, 'भारत इतिहास संशोधक मंडळा'च्या वैसाखिकातील वही विमलीवरच्या निबंध, ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणाची पुस्तिका व प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी ह्यांच्या 'व्युत्पत्तिकोशा'वरील टीकात्मक लेख हे यांच्या तर्कशुद्ध विवेचनाची व व्याख्येची साक्ष पटवितात. 'स्तोत्र विज्ञान'ची आपण शुद्ध, सरस व येमळ संस्कृत (साथ) व मराठी स्तोत्रांचा संग्रह (१९१६); रामरत्नायनाय आपण रामरत्ना-स्तोत्रांचे समूह, सुरस, सविस्तर भाषांतर (१९२२); सुतांकरिता नंदना (आर्यापटित, १९२६); संस्कृत वाक्यरचनेचा उपवेशक (पि. वामन शिवराम आपटे ह्यांच्या 'रुद्रव्यसु गाह्य दु संस्कृत कोषोपनिषान'चे मराठी भाषांतर, १९२९); संस्कृतची ओळख - पुस्तक पहिले, दुसरे व तिसरे (सर्ब १९३६) ही पुस्तके व भी जाने-म्यरी-ओळखाचा अध्याय (सहसंपादक : भी. रा. वारसनीस) मूळ ओळ्या, अन्वय, अर्थ, टीपा, शब्दकोश, उपोद्घात, पाठविचार, व्याकरण यांची इत्यादीसह (१९४५) हे संपादन प्रकाशित झाले आहे. मोडकांच्या चिकित्सक हृत्तीचा दाखून चांगला प्रत्यय येतो.

ग. व. बागलकर, रा. वा. बर्ली

मोडक, जनार्दन बाळाजी : (ज. ११ डिसेंबर, १८४५, पंचनदी, रत्नागिरी - मृ. १९ मार्च, १८९२, पुणे). संस्कृत आणि मराठी काव्याचे चिकित्सक, संग्राहक व संपादक. शिक्षण पुणे येथे. बी.ए. (१८७०). कॉलेजमध्ये असतानाच मेजर कॅम्ब्री यांच्या हाताखाली भाषांतरकार म्हणून नियुक्त. त्यानंतर शिक्षणखात्यात नोकरी.

'विविधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकाशी त्यांचा संबंध या मासिकाच्या सहाव्या (१८७४) वर्षापासून तो बाविसाव्या (१८९०) वर्षाअखेर होता. या काळावधीत 'लीलावती'चे भाषांतर, जोतिष व गणितविषयक अनेक उद्बोधक व मनोरंजक लेख, संस्कृत अलंकारिकांची व कवींची चरित्रे, पुस्तकपरीक्षणे अगिरे अनेक विषयांवर त्यांनी 'विस्तारा'त लिहिले. 'निबंधमाला', 'निबंधचंद्रिका', 'शाखापत्रक' आदींून प्रसिद्ध झालेल्या लेखांमधून त्यांचा मराठी कवितेसंबंधीचा व्यासंग प्रकट झाला आहे. या व्यासंगामुळेच 'काव्येतिहाससंग्रह' व नंतर 'काव्यसंग्रह' यांच्या संपादनाची जबाबदारी त्यांच्यावर पडली. टाण्याचे 'अरण्योदय' आणि मुंबईचे 'हनुमत्प्राश' हातूनही मोडकांनी लेखन केले.

प्राचीन मराठी हस्तलिखित काव्ये, जुन्या बखरी, जुनी ऐतिहासिक कागदपत्रे हे अप्रसिद्ध साहित्य प्रकाशात आणण्याच्या हेतूने विष्णु-शास्त्री चिपळूणकर, काशिनाथ नारायण साने, शंकर तुकाराम शाळीग्राम यांच्या सहकार्याने मोडकांनी १८७८ साली 'काव्येतिहाससंग्रह' हे मासिक सुरू केले. १८८१ साली चिपळूणकरांनी संग्रहाशी असलेला आपला संबंध तोडल्यामुळे मोडकांना मराठी काव्यावरील सर्व संस्कृत काव्यविभागाचेही संपादन करावे लागले. हे मासिक १८८८ पर्यंत चालले. त्यात मोडकांनी मुक्तेश्वरकृत 'महामारुत-वनपर्व' (१८७९), 'वामनपंचतंत्रकृत प्रकरणे' (१८८२), 'रामदासस्वामीकृत रामायण व इतर काही प्रकरणे' (१८८२), कविचर्य 'मोरोपंतकृत कृष्णविलस-पूर्वार्ध' (१८९१) इत्यादी काव्ये संपादन प्रकाशात आणली. जगाच्या इतिहासाचे सामान्य निरूपण (१८७२), मास्कराचार्य व संस्कृत ज्योतिष (१८७७) व वेदांग ज्योतिषाचे मराठी भाषांतर (१८८५) ही मोडकांची स्वतंत्र पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत.

कृ. नि. कुलकर्णी, न. भा. काही

मोडक, बाळाजी प्रभाकर : (ज. १२ मार्च, १८४७, आचरे, ता. माळवण, जि. रत्नागिरी - मृ. २ डिसेंबर, १९०६, कोल्हापूर). विज्ञानविषयक लेखक. इतिहासकार. इतिहासविषयक तारखांचे अंकीकार. या संदर्भात विपुल लेखन करणारे लेखक. प्राथमिक शिक्षण बेळगाव येथे. मॅट्रिक (१८६५). पुणे कॉलेजमधून बी.ए. कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलमध्ये शिक्षक (१८६९). १८८० मध्ये राजाराम कॉलेज मुरु हात्यावर प्रथम अधिव्याख्याते म्हणून आणि १८८१ मध्ये प्राध्यापक (प्रोफेसर) म्हणून नेमणूक.

भौतिक शास्त्राच्या नेमकेत्या अभ्यासक.माहादेरची उच्च दर्जाची पुस्तके मिळवून त्यातील शक्य ते प्रयोग त्यांनी केले आणि रसायन-शास्त्रावर निपणे तयार करून १८७५ मध्ये छापली. तत्पूर्वी कोल्हापूर यांच्या संहित वचन (१८७१) अशी एक पुस्तिका त्यांनी प्रसिद्ध केली होती. निरीक्षित रसायनशास्त्र पूर्वार्ध, अध्यात्मरूप तत्वे (१८७६) हा त्यांचा पहिला महत्त्वाचा ग्रंथ. तो इंग्रजीवर आधारलेला असला तरी त्यातील विषय स्वतः आपल्यात करून तो बहुतांशी आपल्या भाषेत मोडलेला आहे. सेंद्रिय रसायनशास्त्र-पूर्वार्ध भाग-१ (१९०६) हा यांचा शेवटचा ग्रंथ. भौतिक शास्त्रीय विषयांवर यांचे एकूण एकूण ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.

त्यांच्या विपुल ग्रंथरचनेपेकी नऊ इंग्रजीबळून अनुबाधित, तर बाकीस स्वतंत्र अथवा स्वतंत्रप्राय आहेत. त्यांची वर्गीवारी अशी : केवळ शास्त्रोपयोगी ४ (इतिहास १, भूगोल १, संकीर्ण २), आरोग्य-शास्त्रविषयक १, रसायनविषयक १, पदार्थविज्ञानविषयक ६. त्यांना मुख्यतः पदार्थविज्ञान, रसायन, खनिजे, भौद्योगिक उपयुक्त विषय यांची अधिक ओढ होती. याशिवाय सेंद्रिय रसायनशास्त्र पूर्वार्ध भाग-१, केमिस्ट्री आणि यांत्रिकशास्त्र (मूलतः) या दोन ग्रंथांची हस्तलिखिते पडून होती. पैकी यांत्रिकशास्त्र हा ग्रंथ त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र गणेश बाळाजी यांनी १९२१ मध्ये छापून प्रसिद्ध केला. 'शिल्पकला-विज्ञान' मासिकात त्यांनी कित्येक स्फुट लेख लिहिले. विज्ञानविषयाची गोष्टी सामान्य लोकांत वाटवाची, या उद्देशाने १८८० पासून शेवट-पर्यंत दरवर्षी सप्रयोग मुक्तद्वार एकेका शास्त्रीय विषयावरील व्याख्यानांचे सत्र त्यांनी चालविले. त्यांच्या जोडीला शास्त्रीय उपकरणे, वंत्रणा आणि त्यांचा उपयोग दाखविणारी सार्वजनिक प्रदर्शने १८८१ पासून १८९९ पर्यंत त्यांनी स्वतःच्या बळावर भरविली. रसायनशास्त्र-विषयक त्यांच्या अभ्यास संशोधनामुळे लंडनच्या रॉयल केमिकल सोसायटीची फेलोशिप त्यांना उत्तरायुष्यात मिळाली. कोल्हापूर व कर्नाटक यांमधील राज्ये, व संस्थाने यांचा इतिहास-पूर्वार्ध भाग-१ (१८७७) हा पहिला इतिहाससंग्रह त्यांनी प्रसिद्ध केला. या काही त्यांना दि. गो. बसे यांचे साक्ष होणे. या ग्रंथाची पूर्ती पूर्वार्ध भाग-२ (१८८९), उत्तरार्ध भाग-१ (१८८९) व उत्तरार्ध भाग-२ अशा क्रमाने प्रसिद्ध होऊन एक मोठा संदर्भग्रंथ तयार झाला. त्यामध्ये अनेक बखरींचे संगतदार, एकसूत्री प्रसिद्धीकरण होऊ शकले. हिंदु-स्थावलील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास, दक्षिणेतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास, तीन भागांत (१८९१) आणि कोल्हापूर राज्याचा इतिहास दोन भागांत (१८९१) आदी अनेक इतिहास-ग्रंथ त्यांनी तयार केले. त्यांच्या एक व सगळ्या विधी व तारीख-वार जंजी (१८८९) ह्या करणग्रंथात इतकी सत, शालिवाहन शक, विक्रम संवत्, राजशक, फसली हिजरी साल यांपेकी कोणाही एका-मधील महिना, दिवस किंवा वार माहीत असल्यास इतर गणनांमधील महिना, दिवस, वार आणण्याची कोष्टकरूप सारणी आहे. इतिहासा-भ्यासकाच्या दृष्टीने ही अंभी अत्यंत उपयुक्त आहे.

स. वि. बोळके, के. ए. पोतवार

मोडक, महादेव हरी : (ज. ९ मे, १८६४, पडपवली, शिवाजी कुलाबा—मृ. १२ जानेवारी, १९४५). कवी, अनुवादक व सत्त्वचिंतक. इंग्रजी बोधीपर्यंतचे शिक्षण रोहे व अलिबाग येथे. डेकन कॉलेजातून भाषा विषय घेऊन बी.ए. (१८८८). मुंबईच्या न्यू स्कूलमध्ये शिक्षक. नंतर नऊ वर्षे अहमदनगर येथील सोसायटीच्या हायस्कूलमध्ये मुख्याध्यापक (१८९०). इंदूर संस्थानच्या राजपुत्रांना शिकविण्यासाठी काही काळ अलाहाबाद येथे वास्तव्य.

शीलनाथ अहोवरी, पैरागी, अद्भुत किमयागार, सरवाचा मणिमा, सुतपिरड अशी त्यांची रफ़्ट काव्ये आहेत. त्यांच्या काही कविता 'मासिक मनोरंजन'मधून प्रसिद्ध झाल्या असल्या तरी बऱ्याच कविता अप्रकाशित राहिल्या. पैरागी (श्री. ४०) ही त्यांची दीर्घ कविता गोंडसिमयच्या 'विकार ऑफ वेकफील्ड' या कादंबरीतील हर्मिडचे रूपांतर आहे. ते मुळावा प्रश्न व मार्मिक साधले आहे. त्यांच्या गद्यलेखापेकी सुल आणि शांति (१९११) व लखे तारिफ फोल-भाग १-४ (१९११) ही दोन पुस्तके महत्त्वाची आहेत. माहिबाय होसपिअरच्या नाटकघांचे नाट्य संकलन अथवा लॅम्ब-कृत होसपिअरच्या गोष्टींचे मातापूर (१९०९) असे त्यांचे एक पुस्तक आहे. सुल आणि शांति हा ग्रंथ सर जॉन लयक यांच्या 'ऑन पीस अँड हॅपिनेस' या ग्रंथापेरे तयार केला आहे. या ग्रंथात त्यांच्या भाषाविलासाचा प्रदर्शन प्रत्यक्ष येतो. त्यांचे संस्कृत भाषेचे अभ्यासन उत्तम असल्यामुळे पुण्यातील विपळणकर आणि मंडळीने महाभारताच्या काही भागांच्या सुस भाषांतरासाठी त्यांचे साहाय्य घेतले. हरि-वृषभवाचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांचे जवळजवळ पूर्ण भाषांतर त्यांच्याच हातचे आहे. विराटपर्व, द्रोणपर्व, भीष्मपर्व व शांतिपर्व यांच्या भाषांतरातही ते साहाय्यक होते. जुन्या पिढीतले एक शेळीकार म्हणून त्यांचा लौकिक होता.

नवा हाकळकर, के. ए. पोतवार

मोडक, यामन आवाजी : (ज. २१ सप्टेंबर, १८९५, गव्हे, दापोली—मृ. २८ ऑगस्ट, १८९७, मुंबई). धर्म, तत्त्वज्ञान, इतिहास या विषयांचे लेखक. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यावर दोन वर्षांनी त्यांच्या विद्यमाने झालेल्या पहिल्या मॅट्रिक परीक्षेत उत्तीर्ण. मुंबई विद्यापीठाच्या १८९२ साली झालेल्या बी.ए. परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या पदवीधरांच्या पहिल्या तुकडीतील एक. पुणे कॉलेजात (पुढे डेकन कॉलेज) दोन वर्षांची फेलोशिप.

त्यांनी इंग्रजी व संस्कृत घेऊन एम.ए.चा व व्याकरण, साहित्य, वेदान्त आणि न्याय या शास्त्रांचा जुन्या पद्धतीने अभ्यास केला. सरकारी शिक्षणखात्यात—पुणे हायस्कूलमध्ये—नोकरी. मुंबईच्या एन्क्विस्टन हायस्कूलचे पहिले भारतीय प्राचार्य. त्यांनी सद्धर्मनूतान धर्मसंबंधी विषयाचे लहानसे पुस्तक (१८७२), गीतार्थसार (१८८५), हिंदु लोकात देव्याची इड्री होण्यास हरकती व त्या दूर होण्याचे उपाय-व्याख्यान (१८८९), बालविवाहाच्या संबंधाने दिवाहित विचार-व्याख्यान (१८८९), बालविवाहाच्या संबंधाने दिवाहित विचार-व्याख्यान (१८८७), युरोपच्या इतिहासापासून लोकनी काय शिकावे ! (१८९०), कीर्तने व आख्याने (१९०७), जगर नैपथ्यरित (१९१२) अशी पुस्तके त्यांच्या नावावर आहेत. पूर्व-ग्रहानी द्रुषित न होता, जुन्या इतिहासाचा मिथ्या अभिमान न बाळगता आणि परंपरेच्या अनुदार बंधनात स्वतःस गुरफटून न घेता, वर्तमानकालीन परिस्थितीची चिंतनपर चिकित्सा करण्याची क्षमता त्यांच्या ठिकाणी होती. १८९७ साली मराठीची मुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमातून हकालपट्टी झाली होती. तिचा पुनः प्रवेश न्याया, यासाठी १८९० साली यामनरावांनी मुंबई विद्यापीठात सहा ठराव आणल्या. पण तो फेटाळला गेला. तथापि, त्यांनी चळवळ चालू

ठेवली व तिच्या म्या. मू. माधवराव शानडे यांच्या विकाडीने यश येऊन विद्यापीठात मराठी भाषेचा चैतुःप्रवेश झाला. मराठी भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने मोडकांचे हे कार्य महत्त्वाचे आहे. 'यामन आवाजी मोडक यांची धर्मपर आणि नीतिपर व्याख्याने' (संपा. रा. भि. जोशी) हे पुस्तक (१९०८) त्या काळातील विधायक दृष्टीच्या विचारी नवविशितातील सामाजिक, धार्मिक, स्वदेशीसति-विषयक विचारसरणीची कल्पना देणारे म्हणून उल्लेखनीय आहे.

ग. हे. बामाळकर, के. ए. पोतवार

मोडक, विनायक डय्यक : (ज. १८९१—मृ. मे, १९२४, डोंबिवली). नाटककार व कादंबरीकार. पुणे येथून मॅट्रिक झाल्यावर शिक्षणखात्याच्या कचेरीत कारतून. इांनी होरीडन ह्या आर्कल नाटककाराच्या 'कुपना' या प्रहसनाच्या आधारे यणयविषय (१८९१) हे नाटक लिहिले. तत्कालीन प्रसिद्ध नाटककार वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर हे मोडकांचे स्नेही. ह्या उभयतांनी एकमेकांच्या सहकार्याने राणा भीमसेन (१८९२), शामेश्वर महाराज (१९०४) ही नाटके, भी विक्रमादित्य (१८९०), मौनयोजना (१९१२, तु. आ.) ह्या कादंबऱ्या आणि महादजी शिंदेचे चरित्र (१८९१) ही पुस्तके लिहिली आहेत.

ग. हे. बामाळकर, मृणाजिनी गहा

मोरे, मोरेश्वर सखाराम : (ज. २४ डिसेंबर, १८८५, पनवेल—मृ. १५ एप्रिल, १९४१). व्याकरणविषयक पुस्तकांचे लेखक. प्राथमिक शिक्षण आदोपताच हेनिंग कॉलेजात अभ्यापनाचे शिक्षण. हिंगणे येथे शिक्षक.

मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरण मंत्रकार (१९२७) हे त्यांचे पुस्तक. व्याकरण, व्युत्पत्ती, छंद इत्यादीसंबंधीचे विवेचन घात आढळते. मराठी साहित्य व व्याकरण (१९१४) हे ह्याचे विद्यार्थ्यांसाठी लिहिलेले पुस्तकही प्रसिद्ध आहे.

ग. हे. बामाळकर

मोरे, नारायण रामचंद्र : ० अक्षांक : (ज. ९ एप्रिल, १९०२, नवेवर येळी, अलिबाग). कवी आणि संपादक. शिक्षण रेवडंडा व अलिबाग येथे. मॅट्रिक (१९२०). 'मासिक मनोरंजन'चे प्रथम सहसंपादक व मग कार्यकारी संपादक (१९२५-२९) आणि स्वतःच्या नवजीवन व सुषर्मे या मासिकांचे संचालक (१९३२). खानापूर येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'लोकप्रिय' नामक मासिकात 'कवितेस प्रणयश्रिका' ही त्यांची पहिली कविता प्रसिद्ध. त्यानंतर 'नवयुग', 'उद्यान', 'काव्यरत्नावली', 'चित्रमयजगत्', 'मासिक मनोरंजन', 'महाराष्ट्र साहित्य' बरेच प्रतिष्ठित मासिकांतून रफ़्ट कविता प्रसिद्ध झाली. ऐतिहासिक व्यक्ती व प्रसंग ही त्यांच्या काव्यनिर्मितीची प्रेरणास्थाने होती. 'मनोरंजन'चे कार्यकारी संपादक असताना त्यांनी सामाजिक विषयावर रफ़्ट लेखन केले. तसेच 'अशोक' या टोपणनावाने कथाही लिहिल्या पण त्यांचा भर प्रामुख्याने तिबारी, विरकूड यांच्या प्रमाणेच ऐतिहासिक स्वरूपाच्या रफ़्ट, पळेदार व प्रदीर्घ कविता करण्यावरच होता. त्यांनी बऱ्याच एकोणिसाव्या-विसाव्या वर्षी शिवशादूल (१९२१) व संयामासिह (१९२३) अनुक्रमे तानाजी मालुसरे व मुरारबाजी देशपांडे यांच्या पराक्रमाचे वर्णन करणारी दोन खंडकाव्ये लिहिली. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अलौकिक विभूति-मय त्यांच्या काव्यप्रतिभेला शालेय जीवनाच्या सुखातीपासून सतत प्रेरणा देत आलेले आहे. शिवाजी महाराजांचे काव्यरूप चरित्र कुणी लिहिलेले नाही ही गोष्ट जाणवल्यामुळे बऱ्याच पत्रांसारख्या वर्षी काव्यमय शिबचरित्राची रचना करण्याला आरंभ केला व चौदा वर्षांच्या सतत परिश्रमानंतर शिवायन (१९७१) हे महाकाव्य लिहून

पूर्ण केले. 'वंदना' ह्यातील १९४४ सालाचे हे महाकाव्य प्रसन्न व प्रभावी अशा वर्णनशैलीने युक्त आहे.

वा. पा. वरळे, के. ए. मोतवार

० मोरोबा कान्होबा : पहा विजयकर, मोरोबा कान्होबा मोहसवर्थ, जेम्स टी. १ (ज. १७९५, सरे, इंग्लंड - मृ. १९ जुलै, १८७२, क्रिस्टन). कोशकार. सैन्यात नोकरी करून सन १८१२ मध्ये हिंदुस्थानात आगमन. मराठी व हिंदुस्थानी या भाषांच्या परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर देशी पायदळामध्ये भाषापंडित (लिब्रररी) म्हणून मेमणूक (१८१४). संस्कृत व पंथीयन भाषांवर प्रावीण्य. सैन्यात कॅप्टन. स्वतःच्या उपयोजनासाठी मराठी शब्दांचा संग्रह ते करीत. हे शब्द प्रसिद्ध केव्हास इतर युरोपियन व देशी कोफांनाही त्याचा उपयोग होईल, असे त्यांना वाटले. म्हणून त्यांनी 'मराठी-इंग्रजी' आणि 'इंग्रजी-मराठी' असे दोन कोश करण्याची आपली इच्छा इ. स. १८२४ मध्ये सरकारला कळविली. १८२९ मध्ये कैदी बंधू कोशरचेनेत मदत करण्यासाठी मोहसवर्थना येऊन मिळाले. त्यांचा मराठी-इंग्रजी कोश १८३१ मध्ये निघाला त्यावर प्रथम मोहसवर्थचे नाव असून मदतनीस म्हणून कैदी बंधूंची नावे आहेत. मुंबई सरकारने एतदेष्टीय कोशासाठी मराठी-मराठी असा महाराष्ट्र भाषेचा कोश पंडित मंडळाच्या सहाय्याने दोन भागांत १८२९ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यामध्येही आपले प्रमुख अंग असल्याचा मोहसवर्थ यांचा दावा होता.

त्यांनी महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या विभागांतून शब्द, वाक्यसार व म्हणी ब्राह्मणांच्या मदतीने गोळा केल्या. नंतर प्रत्येक शब्दाची व्याकरणातील जाती, व्युत्पत्ती, लिग वाक्येय्यी चर्चा केली व शेवटी विशेष विद्वान ब्राह्मणांच्या मदतीने ग्रंथार्थाचा निर्णय घेतला गेला. अशा पद्धतीने कोशाची शब्दसंग्रहा चालीस हजार झाली. हे अथवा काम पेशासाठी किंवा मॉडेगना मिळाल्या म्हणून नव्हे, तर क्लिप्त-संदेशाचा प्रसार व्हावा, या उदात्त हेतूने आपण केव्हाचे त्यांनी आपल्या प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. या कोशाची सुधारित आवृत्ती तयार करण्यासाठी त्यांना इंग्लंडहून मुहाम बोलावण्यात आले. सन १८५१ ते १८५७ पर्यंत महाश्वेतेश्वरी राहून त्यांनी हे काम केले. शब्दसंग्रहा चालीस हजारकरून साठ हजारवर गेली. दुसऱ्या आवृत्तीला डॉ. व्हिक्टर यांचा मराठी भाषा, तिची वाढ, तिचा अभ्यास करण्याची पद्धती याबाबतचे विचार मंडळाना निबंध जोडलेला आहे. कोशाशिवाय शालावल्ली (१८२४) हे शिक्षणविषयक पुस्तक, वाक्पंडितांचा हासि (१८२८) व ज्ञानवाण्यांची सूचना (१८५९) ही खिली चर्मप्रसारणार्थ दोन छोटी पुस्तके त्यांच्या नावे जमा आहेत.

ड. वि. कुळकर्णी, के. ए. मोतवार

० मोनीनाथ : पहा पारशी, मारो भिकाजी

० मोनीस्वामी : पहा पारशी, मारो भिकाजी

यंदे, दामोदर सावळाराम : (ज. १८११-मृ. २८ नोव्हेंबर, १९४४, पुणे). विख्यात संपादक, प्रकाशक, मुद्रक आणि लेखक. यंदे-शेठ या नावाने प्रसिद्ध. निकटवर्तीयांसाठी 'दादा'. यंदे यांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील एका मराठा कुटुंबात झाला. आजोबा तुकारामबोबा आणि वडील सावळारामबोबा हे बारकरी होते. त्यामुळे बालपणीच यंदे यांच्यावर भागवत, तुकाराम गाथा यांचे संस्कार झाले.

आजोबांनी १८५७ च्या बंडानंतर पलटणीतील नोकरीतून निवृत्ती पत्करली आणि वडिलांनी पलटणीतील नोकरी सोडली. संपूर्ण कुटुंब नगर सोडून मुंबईला स्थलांतरित झाले. तेथे वडिलांचा मृत्यू लवकरच झाल्यामुळे, यंदे यांनी अडचणींशी झुंज देत कामापुरत्या इंग्रजी शिक्षण-पर्यंत मजल मारली. म. ज्योतिराव फुले यांची भाषणे ऐकल्यामुळे आपणही वर्तमानपत्र काढून समाजसेवा करावी असे त्यांच्या मनाने

घेतले. हनुनाच कृष्णराव यांचा छापखाना घेऊन त्यांनी लुडिपंथ नावाचे साप्ताहिक काढले. पुढे मुंबईमधील 'दीनबंद' पत्राच्या व्यवस्थापक मंडळीमध्ये प्रवेश होऊन छोट वडली त्यांतील रामजी संजोबा आषडे यांनी माधवराव शेठके आणि यंदे यांना हाताशी धरून 'शेतकऱ्यांचा केवारी' हे पत्र सुरू केले. यंदे यांनी त्यात दुसऱ्या संपादकाचे काम केले. 'शेतकऱ्यांचा केवारी' चांगला चालत असल्याने बडोद्याचे भीमंत सयाजीराव महाराज यांनी अगोदर आवडत्यांना बोलावून १८८४ मध्ये 'बडोदापत्र' साप्ताहिक पत्र सुरू केले. १८८५ मध्ये यंदेही बडोद्याला जाऊन आवडत्यांना मदत करू लागले. योज्याच दिवसात पुणेला आर्थिक लाभ झाल्यावर 'व्यवहारात कमी' शिरला. यंदे यांनी बाबुला होऊन महाराजांच्या संमतीने भीमराजी-विजय या नावाचे साप्ताहिक पत्र सुरू केले. शंकर मोरो रानडे हे त्याचे मुख्य संपादक.

सयाजीविजय चालवीत असतानाच यंदे यांनी प्रकाशन व्यवसायात पाऊल टाकले. अत्यावधीत जमदी बसवला. सयाजीराव महाराजांच्या प्रेरणेतून स्थापन झालेल्या सहविचारिणी समेने सिद्ध केलेल्या पुस्तकांचे प्रकाशन यंदे करू लागले. त्यात गो, स. सखेसाई यांच्या मुसलमानी रियासतीचाही समावेश होता. - १०१ -

दरम्यान स्वतः यंदे यांनी देशी चिरमची नावाची ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली. तिच्या मराठीत चार आवृत्त्या तर निघाल्याच परंतु हिंदी आणि गुजराती अनुवादही झाले. इतकेच नव्हे तर तिचे नेवाळकर यांनी संगीत नाटकात रूपांतर केले व वेळगावकर लीमंगीत मंडळीकडून त्याचे अनेक प्रयोगही झाले. सहविचारिणी समेच्या विद्यमाने सुरू झालेल्या ग्रंथसंपादक मंडळीने जलजलचल दीडशे ग्रंथांचे प्रकाशन केले.

दरम्यान मुंबईच्या 'इंदुप्रकाश' छापखान्याचे मालक साखाराम पंडित दिवंगत झाल्यामुळे 'इंदुप्रकाश' पत्र बंद पडले. न्या. रानडे, विष्णुपंत माटवळेकर, बडोद्याचे दिवाण बापूसाहेब गाडगीळ यांनी यंदे यांनी मुंबईला घेऊन 'इंदुप्रकाश'ची जबाबदारी स्वीारी कासा आमह धरला. स्वतः महाराजांची तशी इच्छा होतीच. १८९९ मध्ये यंदे मुंबईला आले व 'इंदुप्रकाश' पत्र आणि छापखाना यांचे त्यांनी पुनर्र्गोषण केले. लवकरच त्यांनी दामोदर गणेश पाध्ये आणि बडवंत रामकृष्ण मनेरीकर यांच्या सहभागाने इंदुविजयनामक कंपनीची स्थापना केली. 'इंदुप्रकाश' हे दैनिक झाले. 'टाईम्स ऑफ इंडिया'च्या एक-तर्फी निष्पाणाचा शह देण्यासाठी किरोझवा मेहता यांच्या सहकार्याने यंदे यांनी भी इंदु ऑफ ऑफ यंदे हे इंग्रजी दैनिकही १९०८ मध्ये चालविले. पुढे सेठबाला-डोंगे-जोगळेकर या साम्प्रदायांकडे छापखाना आणि दोन वर्तमानपत्रे यांची मालकी सोपवून ते नाशकास विस्थांतीसाठी गेले असता, व्यवस्थापनात बरीचशी उलथापालथ होऊन परिणामी 'सयाजीविजय' आणि 'इंदुप्रकाश' ही दोन्ही लाडकी पत्रे यंदे यांना बंद करावी लागली. त्यापुढचा काळ त्यांनी मुद्रण व प्रकाशन व्यवसायात व्यतीत केला. दरम्यान 'ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी'चा मोठा व्याप त्यांनी निर्माण केला. महाभारताचा आणि श्रीभागवतपुराणाचा अनुवाद प्रसिद्ध करणे ही यंदे यांची महत्वाकांक्षा होती. आपल्या पंडितमित्रांच्या सहकार्याने त्यांनी तो बरीचशी पूर्णही केली. चिंतामण वेद्याचे सार्थ (मराठी) महाभारत खंड १-८ यंदे यांनी १९११-२७ पर्यंत प्रकाशित केले. भागवतपुराणाचा जोडून भागवतामधील सुप्रसिद्धसंग्रह आणि भारतीय पौराणिक कोश यांचा खंडही त्यांनी प्रसिद्ध केला. कृष्णाजी अर्जुन केळुसकर यांचे शिवचरित्र, वि. ग. मातुंगा उपनिषद्प्रकाश असे महत्वाचे ग्रंथही त्यांनी प्रकाशित केले. त्यांचा कलचमुळी धार्मिक आणि आध्यात्मिक स्वरूपाचे ग्रंथ प्रकाशित करण्याकडे होता. विठ्ठल रामजी शिंदे यांची व्याख्यानेही

त्यांनीच सादली. भोमत सदाशिवराव, म्हा. दानडे, लो. टिळक अशा यंत्र स्वकीया विश्वास त्यांनी जगावून केला होता. टिळक राजकीयाच्या लक्ष्यात दोरी ठरून मंडाली येथे शिक्षा भोगण्यास येतेले असता यंदांनी टिळकाचे कारकून आप्पाजी विष्णू कुलकर्णी यांनी लिहिलेले 'लो. टिळक यांची गेली आठ वर्षे' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले, ही गोष्ट पुरेशी बोलकी आहे. सदाशिवराव महाराजांचा पुणे येथील नायकबाड बाडा लोकमान्यांना मिळवून देण्यात यंदांचा वाटा होता. सत्येव दारासाहेब आवेडकर विद्यार्थी असताना त्यांची सदाशिवरावांची ओळख करून देण्यातही ते केंद्रस्वरूपी होते. सदाशिवराव महाराजांनी त्यांना 'राजरत्न' पदवीने गौरविले.

शानप्रसाराच्या उद्देशाने यंदांनी 'लाजपत' नावाचे मासिकही चालविले (१९२५-२६).

मुंबईच्या सार्वजनिक जीवनात त्यांचा सक्रिय भाग होता. मराठा ऐक्येच्छू सभेचे ते कार्यकर्ते होते. प्रकाशन व्यवसायाचा एक भाग म्हणून भागभांडवल गोळा करून लिपिटेक कंपनी चालविण्याच्या प्रयोगात यंदांना मोठी तूट आली. आयुष्याचा अखेरचा काळ फारसा समाधानकारक गेला नाही. ते पुण्याला स्थायिक झाले व पुणे वास्तव्यासच त्यांचा अंत झाला (२८ नोव्हेंबर, १९४४).

मराठी पत्रकारिता, मुद्रण आणि प्रकाशन या क्षेत्रात दामोदर सावळाराम यंदांनी ब्राह्मणेच्छी कामगिरी निरंतरपणेच ठेवून यात शोका नाही.

मराठम बोरे

संदर्भ : (१) 'भीमप्रमाणवत कळसवरी सेवका नाग', दामोदर सावळाराम यंदा आणि मंडळी, मुंबई, १९२९. (२) कुलकर्णी, पु. बा. 'निर्गमनावरची भजनावना; लंडन जावतो बाबाजी यांचे चरित्र', निर्गमनावर प्रकाशन, मुंबई, १९५७.

यार्दी, आप्पाजी बापूजी : (ज. १८२९-मृ. १९ जानेवारी, १८९४). नाशिकात चर्च भिमाने भिमानरी. आप्पाजींचे शिक्षण झाल्यावर त्यांनी १८४५ मध्ये खिली बर्म स्वोकारला. त्यांना सरकारी नोकरी मिळण्याचा योग आला होता, पण ईश्वरविज्ञानाकडे त्यांचा ओढा होता. म्हणून त्यांनी धर्माचा अभ्यास करून ईश्वरसेवा पारकली. १८५५ मध्ये ते मुंबईला येऊन गिरगावातल्या खिली भक्तगणांची बर्म-सेवा करू लागले. पुढे १८६१ मध्ये त्यांना नाशिक येथे आचार्य पदाची शीला देण्यात आली. १८६६ मध्ये ते फिरून मुंबईला आले. तेथे धर्मसेवेबरोबरच समाजसेवेचे करून त्यांनी हाती बांधले. निरनिराळ्या भिषनांतल्या भारतीय खिली जनतेला एकत्र आणून एक संप्रतिद खिली समाज बनविण्यासाठी १८७१ मध्ये वेस्टर्न इंडिया नेटिव्ह सिधन अलायन्स स्थापनात त्यांनी पुढाकार घेतला. बाबा पदमनजी, नारायण शंकाद्री बगेरे इतर भिषनांतले त्यांचे मित्र त्यांना सहकार्य देत होते.

१८८८ मध्ये ते पुण्यास येऊन आले आणि येथल्या आळ-संप्रदायी मराठी खिली समाजाची सेवा करू लागले.

जनसेवा आणि ईश्वरसेवा करीत असतानाच आप्पाजी बापूजींनी मराठी बाह्यभाषांचीही सेवा केली. प्रथम त्यांनी सामाजिक विषय निवडून बालविवाह, विवाहप्रसंगीच्या अनिष्ट चालीरीती, अनाठांणी लव, पाठराखणी बाबर 'ज्ञानोदय' या नियतकालिकातून लेख लिहिले. ते पुढे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यात आले. इंग्रजी प्रवचनांचा अनुवाद करून त्यांनी उपदेशपरक या नावाचा प्रवचनसंग्रह प्रसिद्ध केला. एका इंग्रजी कादंबरीचा मराठी अनुवाद त्यांनी सालती अथवा दोन गड या नावाने प्रसिद्ध केला. त्यांची बाह्यभाषांनिर्मिती अशी -

बाह्यभाषांनिर्मिती : (१) आमच्या लोकांच्या लज्जासंबंधी रीती व त्याचे परिणाम (१८७०), (२) माघांतर-मालती अथवा दोन गड

(१८७०), (३) माघांतर-उपदेश प्रकरण (१८७१), (४) परमेश्वर-प्रीत्यर्थ दशमोघ (१८७४), (५) माघांतर-तिमप्यत व फिलेमोन अथवा एका खिली मुक्ताची गोष्ट (१८८२), (६) रेणू. हरी राम-नंद भिल्ला यांचे चरित्र (१८८९), (७) माघांतर-लेकुरवाळ्या खिपांत बोध (१८९९), (८) माघांतर-नव्या करारातील इतिहास इत्यादी, पुढती आवृत्ती १९०७.

मास्कर आमव

रखी. (पं.) रंगाचार्य बाळकृष्णाचार्य : (ज. १८७०, पारंभर-मृ. १९ ऑक्टोबर, १९४४). संस्कृत नाटके व काव्यशास्त्र यांचे टीकाकार व समीक्षक. व्याकरण, धर्मशास्त्र यांच्या अभ्यवनाची परंपरा असलेल्या माध्यमप्रदायी पराण्यात जय. सोलापूर व पारंभर येथे अभ्यापक. नंतर डेकन कॉलेज, पुणे येथे नियुक्ती.

रंगाचार्यांनी मूळशब्दिक, मालयिकाभिनिमित्र, काव्यादर्श या संस्कृत ग्रंथांवर विस्तृत टीका लिहिल्या. शूद्रक, भास, कालिदास, भवभूती यांच्यावरील व्याख्यान, रसप्रमाणरमक निबंधही त्यांनी लिहिले. भवभूतीवरील त्यांचा लेख (१९४०) व भासवर्ण या वैवायिकाच्या 'व्यायसार' या ग्रंथाचे अर्थबोधक टीपेसहित माघांतर (१९२९) प्रसिद्ध. माध्यमप्रदानासंबंधी त्यांनी बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. महा-युक्तावरील माध्यमभाषा त्यावरील सर्वप्रकाशिकेसह त्यांनी मराठीत भाषांतरित केले आहे.

'भीमप्रमाणवतप्रचारिणी वाक्तावना' (१९१२) या संस्थेतर्फे पुण्यात मुळ झालेल्या 'भीमप्रमाणवतप्रचार' या मासिकाचे संपादक असताना त्यांनी मण्णाभाषांच्या अनेक ग्रंथांची भाषांतरे या मासिकातून प्रसिद्ध केली. मराठी व्याकरण परिवर्धने ते अभ्यस होते. रघुनाथ पंडितांच्या 'नलदमयंती स्वयंवरा'च्या नाचे चिकित्सापूर्वक रसप्रमाणही त्यांनी केले आहे.

प. बा. बली, नि. म. बेंबेकार

० रमाकांत नागायकर : पहा कंवीकर, बळवंत जगदैन
रहाळकर, नरहर शंकर : (ज. ११ सप्टेंबर, १८७९; मडगाव, खानदेश-मृ. ७ डिसेंबर, १९५७, इंदूर). कवी व टीकाकार. कथिवर्ष केशवमुतांचे शिष्य व भाष्यकार म्हणून विशेष प्रसिद्ध. प्राथमिक शिक्षण मडगाव आणि नंतरचे पुणे-भुतावळ या ठिकाणी. जयपूर येथून मॅट्रिक व उच्चैःशिक्षण माघव कॉलेजमधून बी.ए. (१९०४). इंदूर संस्थानात नोकरी.

रहाळकरांची काव्यरचना मुख्यतः १८९८ ते १९०४ या काळात झाली. मडगाव येथे केशवमुतांचे शिष्य होते. केशवमुतांनी रहाळकरांना काव्यलेखनाला प्रोत्साहन दिले. 'केशवमुतांचे' हे 'कवीचा कवी' असा त्यांचे उद्गार त्यांनी 'केशवमुतांचे' या कथितेवून काढले आहेत. रहाळकरांच्या स्फुट कविता 'उद्यान', 'काव्यरत्नावलि', 'करमणूक', 'प्रभात' या नियतकालिकांत व प्रामुख्याने 'मासिक मनोरंजना'त प्रसिद्ध झाल्या. त्यांच्या स्फुट कवितांचा संग्रह पुष्प/कलि (१९२९) या नावाने प्रसिद्ध आहे. का. र. मित्र-संपादित 'कुसुमगुच्छ' (१९०४) या प्रातिनिधिक कवितानसंग्रहातही केशवमुतांचे, टिळक, विनायक यांच्या-बरोबरीने रहाळकरांच्या कविता आढळतात. त्यांच्या कथितेवर केशवमुतांचा प्रभाव आढळतो.

केशवमुतांच्या कवितांचा संग्रह १९१७ साली प्रसिद्ध होताच केशवमुतांचा आणि त्यांची कविता ही लेखमाला त्यांनी 'मनोरंजन' या मासिकात. (१९१८) लिहिली व ती पुस्तकरूपाने (१९१९) प्रसिद्ध केली. या लेखमालेतून त्यांनी केशवमुतांच्या व्यक्तिमत्त्वाची, त्यांच्या काव्यस्वरूपाची व काव्यगुणांची ओळख करून दिलेली आहे. केशवमुतांनी रहाळकरांना पाठविलेली खाजगी इंग्रजी पत्रे केशवमुतांच्या काव्यनिर्मितीवर प्रकाश टाकणारी असल्याने महत्त्वाची आहेत.

बरीच साहित्यालोवीच गौरवार्थीच (१९१२) व सखारामचरित ही भाषांतरित नाटके, साकुललीदर (१९१६) हा टोकामक निबंध ह्याची साहित्यही प्रसिद्ध आहे. पण रहाळकर मुक्कतः भाळ्याचे जातात ते केसरीमुखाचे एक आय व रसिक चहाते व केसरीमुखाच्या कवितेचे मर्मज्ञ समीक्षक म्हणून.

वा. रा. वरदे, रा. वा. बली

राऊत, सखाराम अर्जुन : ० सखाराम अर्जुन : (ज. १८१९-मृ. १९६६, १८८५, मुंबई). वैद्यकाध्य व सारंगनाथ या विषयांवरील ग्रंथांचे लेखक. शिक्षण एम्फिस्टन विद्यालय व ग्रेट मेडिकल कॉलेज, मुंबई येथे. हे ग्रेट मेडिकल कॉलेजात वनस्पतिशास्त्राचे प्राध्यापक, इन्विजेशन खात्याचे सुपरिटेंडेंट होते. वैद्यकज्ञ हा 'मिडिकल्स ऑफ मॅन्डिस' ऑफ मेडिसिन'च्या भाषारे निव्विलेला ग्रंथ (१८९९). त्याचप्रमाणे 'वैद्यका रोगांचे स्वरूप आणि त्याच्या समजाचे व प्रतिबंधाचे उपाय (१८७९), विवाहविज्ञान (वधू-वराची विवाहासंबंधी योग्यता (१८७७), गर्भविद्या आणि प्रसूतिकरण (१८७३), इतिहास कंठमूल अथवा जीविषयक संपुष्क राख करणे' (गर्भिणी, रजस्वला, प्रसूति, बालसंगोपन इ. १८८८) यासारखी लोकोपयोगी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. एकोणिसाव्या शतकातील एक मुद्रिमामाण्यवादी, स्त्रीशिक्षणाचे व स्त्रीस्वातंत्र्याचे पुराकर्ते म्हणून डॉ. सखाराम अर्जुन हे प्रसिद्ध होते.

गविनी मोटमीकर, रा. वा. बली

० राघवचरित : पहा दिनेकर, रामचंद्र विनायक :

० राघोबा जनार्दन : पहा गव्हाणकर, राघोबा जनार्दन राजपूरकर, पोस्तर येहेजकेल (इझीकेल) : (ज. १८१४, मुंबई - मृ. १९०५). येने इस्त्रायली मराठी धर्मग्रंथांचे लेखक. शिक्षण मुंबई येथे. हेब्रिड समूह येनीहोलेट इन्स्टिट्यूटच्या हायस्कूलचे हेडमास्तर.

इस्त्रायली धर्माचे पवित्र शास्त्राधारित स्वरूप ज्ञातिवोधनाचा समजाचे यासाठी अनेक धर्मग्रंथांची मराठीत भाषांतरे केली. याच-विज्ञानाच्या विषयी जाणविविधी कळू होवे (१८५८) हे त्यांचे पहिले भाषांतरित पुस्तक. त्यानंतर इस्राएलचा लग्नविधी (१८६२), धर्मविविधेची मार्गना (१८६२), नवसाची मुद्रका व समुद्राची करामाची मार्गना (१८६४), अगतिओलोस राजाचा इतिहास अथवा हानुफक्याचे सणाची स्थापना (१८६६) सत्सुग्नचने अथवा नीतिशास्त्र-सटीक (१८७०), इस्राएलच्या मागील इतिहासातील मोदीचा कालानुक्रम (१८८०), इस्राएलची संघोपने (सणाविषयी) (१८९०); इस्राएलचे तीन उत्सव (१९०१) ह्याची ग्रंथांची निमिती केली. इस्राएली धर्माचे लगे स्वरूप (१८७९) हा त्यांचा ग्रंथ, विशेष उल्लेखनीय असून या ग्रंथात इस्त्रायली धर्माविषयी सर्वसाधारण विवेचन करून, इस्राएली धर्माची तेरा सुवर्तसे अर्थातच साठ करून त्यावर स्वतंत्रपणे निरूपण केले आहे.

देवक मकर, रा. वा. बली

राजवाडे, कृष्णशास्त्री केशव : (ज. १८२० - मृ. ९ ऑगस्ट, १९०१, पुणे). कवी, संस्कृत नाटकांचे अनुवादक. शिक्षण पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत. न्याय, अलंकार, वेदान्त, धर्म ह्यांचे सखोल अभ्ययन. त्याच पाठशाळेत उपगुरू (१८५१). सरकारी शिक्षण खात्याच्या कचेरीत भाषांतरकार (१८५६). मराठी ग्रंथकारांच्या दुसऱ्या संमेलनाचे अध्यक्ष (पुणे, १८८५).

अलंकारविशेक (१८५१) हा कृष्णशास्त्री राजवाड्यांचा पहिला ग्रंथ प्राकृत कवींच्या रचनेतील अवतरणे. उदाहरणादाखल देऊन राजवाड्यांनी ६५ अलंकारांचा विचार या ग्रंथात केला आहे. संस्कृतातील काव्यविचार मराठीत जाणीवपूर्वक आणण्याचा हा पहिलाच

प्रयत्न. या ग्रंथाचा दक्षिणा प्राइस कमिटीचे १०० अर्पांचे वारितोपिक मिळाले होते. भातविभाषण (गद्यपद्य, १८९१, १९०७), मुद्रा-राशस (१८९७, १९०७), अग्निज्ञानसाकुल (बृहत्संस्कृत व मराठी, १८९९), विक्रमोपेक्षी (गद्यपद्य, १८७४) व 'महावीर चरित' (अप्रकाशित) ही त्यांनी संस्कृतातून मराठीत भाषांतरित केलेली नाटके, यांचे अग्निज्ञानसाकुलचे भाषांतर जरी १८९९ मध्ये प्रसिद्ध झाले असले तरी ते १८९० सालीच तयार झाले होते; व ह्या अर्थात राजवाडे हे 'साकुल'चे पहिले मराठी भाषांतरकार ठरतात. ही सारी भाषांतरे सरस व सुंदर साधली आहेत. मुद्राराशस व विक्रमोपेक्षी ह्या दोन्ही नाटकांच्या भाषांतरावरून मात्र कृष्णशास्त्री विप्लवकर ह्यांचा हात फिरला होता.

कृष्णशास्त्री राजवाड्यांची रूढ कविता उपलब्ध नाही. मनुष्येण (१८७१) हे वसंत, वर्षी आणि शरद या तीन ऋतूंचे वसंतकारांनी-युक्त असे वर्णन करणारे काव्य व उत्सव-यकाव (१८७४) हे हिंदूच्या सणांचे आख्यायिकांसह वर्णन करून त्या ओघात गतशतकातील प्रमुख समालोचनांचे चित्र रेखाटणारे काव्य प्रसिद्ध असून या दोन्ही पुस्तकांना दक्षिणा प्राइस कमिटीची वारितोपिके मिळाली होती.

गविनी मोटमीकर, वा. वा. बलीकर

राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ : (ज. १० ऑगस्ट, १८८९ - मृ. ८ मे, १९२०). पाली भाषा व बौद्ध साहित्य ह्या विषयांचे अभ्यासक व लेखक. इतिहाससंशोधक राजवाडे ह्यांचे पुतणे व प्रो. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे ह्यांचे पुत्र. पुण्यास प्रा. धर्मार्जुन कोसंबी ह्यांच्या-जवळ पाली भाषेचा अभ्यास. त्याच निषयात एम्.ए., बडोद्याच्या कोलेजात पाली व इंग्रजी भाषांचे लार वर्षे अभ्यापक.

हरप्रचनोत्पलविहारसंज्ञा ह्या समुद्रकांची सटीप आधुनी, मज्झिम-निकायाच्या आधुनीचा मोठा भाग, पाली रीडरचा दुसरा भाग आणि विपनिकायाचे नऊवे छापील पृष्ठांचे सटीप भाषांतर ही ह्यांची बाह्यमयीन कामगिरी. विपनिकाय ह्या पाली भाषेतील ग्रंथांचे बडोद्याचे महाराज सयाजीराव नायकसाहब ह्यांच्या आदेशाने दोन भागांत (पहिला भाग, १९१८ व दुसरा भाग, १९१२) केलेले भाषांतर व संपादन हे त्यांचे अत्यंत मोलाचे कार्य आहे.

ग. वे. भागीनकर, वा. वा. बलीकर

राजवाडे, विश्वनाथ काशीनाथ : (ज. १२ जुलै, १८९१, पुणे - मृ. ११ डिसेंबर, १९२९, पुणे). इतिहाससंशोधक व इतिहास-मीमांसक. मनस्वी व प्रकटपंडित. इतिहासाचार्य राजवाडे या नावाने विख्यात. व्याकरणशास्त्र, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, पुरातत्त्व-विद्या ह्यांची विविध ज्ञानशाखांत पारंगत विद्वान. संस्कृतीचा अनेक अंगांनी विचार करणारा लेखक. १८९० मध्ये पुण्याच्या डेकन कॉलेजमधून बी.ए. परीक्षा उत्तीर्ण. फारसी व काही प्रमाणात फ्रेंच भाषेचे अभ्ययन. १८८० साली विवाह. पत्नी व अपत्य यांच्या मृत्यूनंतर संसारास पूर्णविराम. पुण्याच्या ग्यु इंग्लिश शाळेत काही काळ शिक्षक; पण १८९१ मध्ये राजीनामा. स्वाभिमानां राष्ट्रवादाची समाजाला दीक्षा देण्याच्या हेतूने फकिरी जीवन पत्करून इतिहास, भाषा, संस्कृती ह्यांची विषयांच्या संशोधनास यांनी स्वतःला आमरण बाहुन घेतले. इतिहास वस्तुनिष्ठ असावा असा आग्रह. इतिहासाची अस्तित्व साधने शांभण्याच्या, संकलित कथांच्या उपक्रम. भारत इतिहास संशोधन मंडळाची संस्थापना (१८९८).

इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांनी प्रेतांच्या 'रिपब्लिक' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे मराठी भाषांतर करून ते अंशतः स्वतःच्या भाषांतर याच नावाच्या मासिक पत्रातून प्रसिद्ध केले. भाषांतर (१८९४-९७) हे मासिक काढण्यामागे त्यांची मूढिका राष्ट्रासेवेची होती. त्या भौतिक शास्त्राच्या ज्ञानामुळे पाश्चात्यांनी पौरस्त्यावर घात केली ते

ज्ञान संपादन करण्यासाठी भारतीयांनी पुढे सरसावले पाहिजे आणि संस्थासंप्रदान यंत्रणेची टाकून देऊन प्रवृत्तिपर धर्माचा अंगीकार केला पाहिजे ही ही भूमिका होय. या भूमिकेमुळेच अजय-सहकाऱ्यांच्या साक्षाने त्यांनी ग्रेटो, अॅरिस्टोडल, बर्क, मिल, 'सॉकेटिस', बेकन इत्यादिकांच्या ग्रंथांचा अनुवाद करील मासिकातून पूर्ण वा अपूर्ण स्वरूपात प्रसिद्ध केला. त्यांच्या संपूर्ण बाह्यमयनिर्मितीमागेही हीच अस्मितेची हद्दी असल्याचे आढळते. एकही ओळ इंग्रजीत न लिहिण्याची यांची प्रतिज्ञा वाचूनच जमाला आली. राजवाडे साहित्य-समीक्षक म्हणून प्रसिद्ध नसले, तरी त्यांचा कादंबरी हा निबंध (१९०२) मराठी कादंबरीच्या परावृत्तीकरीता प्रसिद्ध आहे.

इ. स. १८९८ पासून १९१७ पर्यंतच्या काळात राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने वा ग्रंथांचे एकूण खोलीत खंड प्रसिद्ध केले. या सर्व खंडांची पृष्ठसंख्या, प्रस्तावनांसह, सुमारे साडे-सहा हजार एवढी आहेत. या साधनग्रंथातून शाहाजी भोसले यांच्यापासून तो हुसैन्या बाजीरावापर्यंतच्या कालखंडातील मराठ्यांचा इतिहास आढळतो. त्याचप्रमाणे पुणे ते कटक व संजारचे ते पंजाब पर्यंतच्या प्रदेशांशी मराठ्यांचा जो संबंध आला त्याचा व्यापही प्रकट होतो. या काळातील महत्त्वाच्या व्यक्ती, घटना, बखरी, वंशावळ्या, अखबार, लढाया, तह, घोषांत व पाश्चात्य इतिहास-बरील विचार; आराधत धर्म व महाराष्ट्र धर्म, मराठ्यांचे बकील, कारसी-मराठी या भाषांचे संबंध, मराठे-निजाम संबंध, पानिपतचे युद्ध, खज्यांची लढाई, तंजावरचा शिलालेख, लेधे शाहवाजी, छत्रपती व पेशवे यांचे संबंध इत्यादी अनेक विषयांसंबंधीची अस्सल कागदपत्रे या खंडातून आढळतात. ह्या खंडांना राजवाड्यांनी ज्या प्रस्तावना जोडलेल्या आहेत त्या अत्यंत विवेकपूर्ण आहेत. त्यांची चिकित्सक हद्दी, बुद्धीचा प्रचंड आवाका, कल्पकता व तर्कपद्धती यांचा जसा आढळतो तसाच त्यांच्या सर्वगामी व्यासनाचाही आपणाला प्रत्यय येतो. खंड १, १, ४, ९ व ८ यांच्या प्रस्तावना तर विशेष राजकूपा. त्यांच्या प्रस्तावना राजवाडे लेख-संग्रह, भाग १ ला, ऐतिहासिक प्रस्तावना (१९२८) या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

संपादित व इतिहासाच्या साधनांची जमनाजमव, त्यांची योग्य निवड, त्याचे वाचन व संपादन व्याख्येवरून त्याचा योग्य वापर करून त्यायोगे अन्वयार्थ मांडण्याचे हे नैकेच्या धर्तीवर कार्य यांनी महाराष्ट्रात आरंभले. ह्या पद्धतीचे येथील हे संस्थापक मानले जातात.

राजवाडे यांनी संपूर्ण इतिहास लिहिलेला नाही व तो लिहिण्याची वेळ आजून आलेली नाही असे त्यांचे मत होते. पण त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचे थोडे निरूपण केले आहे. त्यांच्या प्रस्तावनातून बरेचदा रूढ कल्पनांना धक्का देणारे विचार व्यक्त झालेले आहेत. 'महाराष्ट्र धर्म', 'महोदयधर्मी धावडगीकर', 'पानिपतचे युद्ध' इत्यादी विषयांवरील त्यांची मते या हद्दीने उल्लेखनीय वाटतात.

जयराम पिंडे यांनी रचलेले 'राष्ट्रमाधवविलासचंप्' (१९२२) हे राजवाडे संपादित संस्कृत-प्राकृत चंपूकाव्यही उल्लेखनीय आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मदत्ताचे, शाहाजीराजांचे, काव्यरूप संस्कृत चरित्र म्हणून त्याचे बाह्यमयनिर्मिती असे दुहेरी महत्त्व आहे. या काव्याला जोडलेल्या प्रदीर्घ प्रस्तावनेतून राजवाड्यांनी शाहाजी-शिवाजी पितापुत्रांच्या संबंधाची चिकित्सा करून शिवाजीच्या स्वराज्य स्थापनेत शाहाजीचा फार मोठा वाटा होता, किंबहुना त्यानेच शिवाजीच्या स्वराज्याचा पाया घातला असा आपला निष्कर्ष व्यक्त केला आहे. राजवाड्यांचा दुसरा महत्त्वाचा संपादित ग्रंथ म्हणजे केशवाचार्यादिकृत महिकावलीची बखर (१९२४) हा होय. महिकावलीची ऊर्फ माहीमची ही बखर प्रसिद्ध करून राजवाड्यांनी

कोकणच्या इतिहासाचे नवे दायज संशोधकांसाठी मोकळे केले. प्रतापविभावातून पोर्तुगीजांच्या राजवटीपर्यंतचा उत्तर-कोकणचा इतिहास या बखरीतून आढळतो. निरनिराळ्या दस्तऐवज परिभ्रम-पूर्वक विविध बखरी राजवाड्यांनी मिळविल्या व इतिहासाचे साधन-ग्रंथ म्हणून त्या प्रकाशित केल्या. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात त्यांनी संशोधिलेल्या अशा अनेक बखरींचा समावेश आहे. नारायण स्वयंभार शिक्षा, पेशव्यांची बखर, रमा-स्वयंभार, पेशव्यांची वंशावळ, शिवछत्रपतीसंबंधीची समासदाची बखर, चित्रगुप्ताची बखर, चिटणीसाची बखर, शिवदिग्विजय, शिवप्रताप, रायरी येथील (१ कलमी) बखर इत्यादींची सविस्तर चर्चा करणारी प्रदीर्घ प्रस्तावना त्यांनी या खंडाला जोडली आहे. बरील ग्रंथांखेरीज त्यांचे इतिहास, बाह्यमय, भाषा इत्यादी अनेक विषयांवरील लेख 'केसरी', 'इतिहाससंग्रह', 'चित्रमयजगत्', 'लोकशिक्षण', 'महा-राष्ट्रधर्म', 'रामदास-रामदासी', 'सरस्वती-मंदिर', 'इतिहास आणि ऐतिहासिक', 'विश्वभूत', 'ग्रंथमाला' इत्यादी नियतकालिकांतूनही प्रसिद्ध झाले आहेत. राजवाडे लेखसंग्रह, भाग २ व ३ (१९२८) मध्ये त्यांचे हे संकीर्ण लेख व निबंध समाविष्ट आहेत. त्यांनी तयार केलेल्या नैस्तक पुस्तकाचा उल्लेखही एक महत्त्वाचे कार्य म्हणून करावा लागेल. मराठ्यांच्या इतिहासाची चिकित्सा करताना त्यांनी तत्कालीन पत्रांचे सरकारी व खाजगी असे दोन भाग घातून, ती मोडीत लिहिण्याची पद्धत, मायने, रेषा, कागदाला पाडावण्याच्या पद्धती, सुवस्त व शेवट यांची माहिती देण्यासाठी त्यांनी हे नैस्तक तयार केले. त्यात सरकारी कागदपत्रांचे अभयपत्र, आज्ञापत्र, इनाम-पत्र, कबुलावत, करीना, तह, महजर वगैरे ७८ प्रकार वर्णिले आहेत. कागदाचे ऐतिहासिक महत्त्व ठरविण्याच्या हद्दीने ही वर्गीवारी मोलाची आहे. मोडो-लिपीचा उगम व विकास यावरही त्यांनी लिहिले आहे. राजवाड्यांचे इतिहाससंशोधन व इतिहासविषयक लेखन केवळ इतिहासाच्या रुढाचार्यांपुरतेच मर्यादित नवून त्यात समाजशास्त्र, उत्क्रांतिवाद, मानसशास्त्र, विज्ञान इत्यादींचाही त्यांनी प्रसंगानुरूप परामर्श घेतला आहे. इतिहासविषयक संशोधनासाठी त्यांनी पुण्यात भारत इतिहास संशोधक मंडळ (१९१०) व अंमळनेर येथे इतिहास संशोधक मंडळ (१९२१) स्थापन केले.

इतिहासविषयक लेखनाभ्यतिरिक्त राजवाड्यांचे महत्त्वाचे बाह्यमयनिर्मिती कार्य म्हणून त्यांचे ज्ञानेश्वरीविषयक संशोधन व रामदास आणि कादंबरी या विषयांवरील तसेच भाषा व व्याकरण यासंबंधी केलेले लेखन नमूद करावे लागेल. राजवाड्यांनी ज्ञानेश्वरीची एकनाथपूर्व-कालीन पोथी मिळवून ती धुळे येथील सरकारीतेजक सभेच्या द्वारे १९०९ मध्ये प्रसिद्ध केली. एकनाथ-संशोधित ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीपेक्षा राजवाडे-प्रत निमित्तच जुनी असल्याने भाषाशास्त्राच्या हद्दीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. या प्रतीला जोडलेली 'ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण' ही प्रदीर्घ प्रस्तावना त्यांच्या चिकित्सक संशोधन हद्दीचा व सूक्ष्म व्यासंगाचा प्रत्यय देणारी आहे. प्राचीन ग्रंथ संपादित करण्याची शास्त्रीय पद्धतीच जणू राजवाड्यांनी या प्रतीच्या माध्यमातून अभ्यासकांपुढे ठेवली असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. 'भ्रीसमर्थ रामदास' हा त्यांचा निबंध रामदासविषयक संशोधनाला प्रेरणा देणारा व महाराष्ट्राच्या समर्थविषयक दृष्टिकोनात क्रांतिकारक परिवर्तन घडवून आणणारा आहे. त्यांचे प्राचीन मराठी साहित्यासंबंधीचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य म्हणजे महानुभव पंथाचे साहित्य ज्या 'सांकेतिक लिपी'च्या कच्चाकुलपात बंद होते त्या सांकेतिक लिपीचा त्यांनी पन्नाबाहेरील अभ्यासकांसाठी प्रथमच केलेला उलगडा होय. 'कादंबरी' या आधुनिक साहित्यप्रकारावरील त्यांचा निबंधही महत्त्वाचा आहे.

आयुष्याच्या शेवटी राजवाडे मराठीतील चानुवाटाकडे वळते, मुमारे सोळा हजार चानुवाद्यांनी त्यांनी केवढा, त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा मराठी भाषाकोश (१९१७) प्रसिद्ध झाला. नामादि सभ्य-व्युत्पत्तिकोश (१९४२) हा त्यांचा प्रथम संशोधन ग्रंथ म्हणून महत्त्वाचा आहे. राजवाडे हे बहुमुखी प्रतिभेचे संशोधक व चिकित्सक होते. ते इतिहासाचार्य म्हणून प्रसिद्ध असले तरी, ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांच्या मते इतिहास-संशोधकापेक्षा भाषाशास्त्र-संशोधक म्हणून त्यांचा कामगिरी अधिक मोलाची आहे. त्यांचे सारे संशोधन व लेखन शास्त्र-प्रवृत्तीच्या प्रेरणेने झाले आहे. १९२६ मध्ये पुण्यास भरलेल्या सार्वभौमिक संमेलनाचे अध्यक्षपद देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव करण्यात आला. त्यांच्या मृत्यूनंतर पुढे येथे 'राजवाडे संशोधन मंदिर' स्थापन करण्यात आले.

भा. क. मापटे, व. क. बजाजवाडे, कल्याण काले

संदर्भ : (१) 'राजवाडे लेखसंग्रह (प्रस्तावना)', बंया, लक्ष्मणसाहेबी बोधी (माहिप बकावमी प्रकाशन). (२) डॉ. रा. टिकेकर, 'इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे', 'पुण्याचे' मे, १९७१. (३) लक्ष्मणसाहेबी बोधी, 'बी. वि. का. राजवाडे जन्मशताब्दी', 'महाराष्ट्र', ऑगस्ट, १९६४.

राजवाडे, वैजनाथ काशिनाथ : (ज. २७ फेब्रुवारी, १८६०, वरसई, जि. कुलाबा - मृ. १७ डिसेंबर, १९४४). 'निरुक्ता'चे भाषांतरकार, वैदिक साहित्याचे संशोधक आणि आधुनिक मराठी साहित्याचे समीक्षक, भाष्यमय व महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे-मुंबई या ठिकाणी, एम.ए. (१८८६), इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे हे पदवधू. कराची, पुणे येथे इंग्रजी, संस्कृत या विषयांचे प्राध्यापक, मुम्बईच्या एम. टी. बी. कॉलेजचे प्राचार्य.

निरुक्ताचे मराठी भाषांतर (१९३५) हा वैजनाथशास्त्राचा महत्त्वाचा ग्रंथ. बयाच्या साहाय्याच्या बर्गी त्यांनी हा १,४०५ पृष्ठांचा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. काव्यप्रज्ञापतीच्या 'निघण्टू' नामक ऋग्वेदातील बर्गीकृत शब्दसंग्रहावरील यास्काचार्याचे भाष्य म्हणजे 'निरुक्त' हा ग्रंथ. राजवाड्यांचे हे संशोधन, अनुवाद आणि विवरण वेद आणि वेदांग यांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचे आहे. दि. राजवाडे हे अर्वाचीन मराठी विद्येचे समीक्षक म्हणूनही लक्षणीय ठरतात. बरील ग्रंथावरील त्यांचा केशवसुतावरील चिकित्सक लेख ('मनोरंजन', जुलै, १९२०), हरिमाऊ आपटे यांच्या 'मी' काव्यवरील निबंध ('म. सा. पत्रिका', १९३६), आंग्ल सारस्वताचा इतिहास ('निबंधरत्नामाला', दामोदर ग्रंथमाला), डॉ. बेलवलकरांच्या उत्तर-रामचरिताच्या मगठी आणि इंग्रजी अनुवादाचे समीक्षण (पुणे, १९२१) हे त्यांचे समीक्षणात्मक लेखनही उल्लेखनीय आहे. आधुनिक आणि प्राचीन या दोन्ही साहित्यावरील सारस्वतीच्या आल्या बाल्यमगारा एक बुमीळ लेखक.

डॉ. के. मापटे, व. क. बजाजवाडे

राजवाडे, शंकर रामचंद्र : (ज. २१ ऑक्टोबर, १८७९ - मृ. २० नोव्हेंबर, १९५२). पाश्चात्य व पोर्तुगिज तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक, मीमांसक व भाष्यकार, वास्तव्य-पुणे. वैदिक धर्माचे पुरस्कर्ते. १९१२ साली डेक्कन कॉलेजातून बी.ए. १९१८-मीमांसा महाविद्यालयाची स्थापना. १९२०-अविनोशी झाले. डेक्कन कॉलेजातील स्वतंत्र बुद्धीचे व वर्तनाचे प्रोफेसर बेन, ग्रीक तत्त्वज्ञ अरिस्टॉटल आणि जर्मन विचारवंत नीट्शे यांचा राजवाड्याच्या प्रभाव व विचारावर गराब प्रभाव पडलेला आहे. त्यांचे ग्रंथ नीट्शेच्या विस्ताराने व विस्ताराने नीट्शे हे आहेत. ऋग्वेदातील नासदीय सूक्तावर त्यांनी चतुर्लंकात्मक (१९३१) भाष्य लिहिलेले आहे.

विस्ताराने नीट्शे (१९२७) हा आपल्या ग्रंथात राजवाडे यांनी नीट्शेच्या शोकनाट्य मीमांसेच्या निमित्ताने 'कलास्वरूप शास्त्रा'चा म्हणजेच 'एस्थेटिक्स'चा विचार केला आहे. राजवाडे

यांच्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानाची उभारणी हेच कल्पनेवरून असल्याने त्यांनी नीट्शेच्या कलासंगीय संज्ञांचा विविध आणण्या कलास्वरूपविषयक तत्त्वज्ञानात उत्तमप्रकारे करून दाखविला आहे. सर्परा कला आणि उरकड कला, कौमेडी आणि ट्रुमेडी, बाजाल संगीत आणि भेड संगीत, बाजाल बोली आणि उदात्त बोली यांतील सूक्ष्म विरोध व्यक्त करून दुर्बल आणि अवनत कलेवर हल्ला चढविले, हे नीट्शेसम्राज्य राजवाडे यांचेही उद्दिष्ट होते. त्यांनी आपली मीमांसा समकालीन महाराष्ट्रीय कलांना स्वतंत्रपणे लावून दाखविली आहे. अर्वाचे इंद्रे त्यांनी धर्म, संस्कृती, चित्रकला, नाट्य यांतील कविवली आहेत. नीट्शेच्या आधारे त्यांनी कला, संस्कृती आणि धर्म यांचे क्रान्तिकारक विवेचन केले. आपल्या 'आत्मचरित्रा'त राजवाड्यांनी त्या काळाचे, व्यक्तीचे व प्रसंगाचे परावृत्त व वैयक्तिक वर्णन आणि परीक्षण केले आहे. त्यांचे हे आत्मचरित्र त्यांच्या निधनानंतर १९८० मध्ये प्रकाशित झाले. राजवाडे यांचे इतर ग्रंथलेखन गीतामय्य अध्यापनीय (१९१६), अविनोशीचे स्वरूप (१९२०), पारधीय सूक्तमय्य (पूर्वार्ध १९२७, उत्तरार्ध १९२९).

डॉ. के. बीरसागर, के. ए. पोतवार

राजवाडे, शंकर रामचंद्र
राजोपाध्ये, गोविंद रामचंद्र : (ज. ११ मे, १८८० - मृ. १ डिसेंबर, १९५५). यांचे घराणे सातारा येथील. छत्रपतींच्या कुलांपाष्यांचे. बी.ए. (मुंबई विद्यापीठ), शिक्षक, धर्मशास्त्र, इतिहास व प्राचीन मराठी कविता यांचे व्यासंगी.

समाजशास्त्र अध्यापन सनतनधर्ममंडळाली (१९५२), सामराज-कविविरचित मुद्दगलारूपान. (१९३०); कवि रघुनाथ पंडित व सामराजकृत स्फुट कविता (१९५२), ही त्यांची पुस्तके काव्य-विषयक विवेचन, रसग्रहण, शोषक वृत्ती व रसिक वृत्ती यांची निदर्शक. पंडितराज राजोपाध्ये घराण्याचा इतिहास हा त्यांचा ग्रंथ १९६१ साली त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाला. सामराज कविविरचित मुद्दगलारूपान त्यांनी उपरोक्तात, अर्थनिर्णायक व इतर टिपांसह संपादन प्रसिद्ध केले. 'कविमणीहरण' कर्ता सामराज व 'मुद्दगलारूपान' कर्ता सामराज एक की दोन ? - असा वाद 'समुद्र'त उपस्थित झाला असता त्यांचा कर्ता एकच, असे निर्णायक मत त्यांनी अभ्यासाती दिले. मराठीचे लिखात टीकाकार प्रा. द. सी. पंगु यांनी आपल्या 'सामराज' या चर्यात्मक प्रबंधात राजोपाध्ये यांचे मत मान्य असल्याचे नमूद केले आहे.

उषा हाकळकर, के. ए. पोतवार

राणे, बाबाजी दौलत : (ज. १८७४, बोंगर, रत्नागिरी - मृ. २२ नोव्हेंबर, १९११, नागपूर). मूळ कोकणचे. मराठी पाचवी पास, बयाच्या चौदाव्या बर्गी मुंबईत येऊन 'जगदीश्वर' छापाखान्यात जुळाव्याचे काम करू लागले. तिथे एका क्लबबजा नाट्यमंडळेच्या नाटकात ते अधूनमधून स्त्रीभूमिका करीत. नंतर 'न्यू विक्टोरिया नाटकमंडळी', 'महाराष्ट्रानंदलक्ष्मी नाटकमंडळी', 'मुंबईकर नाटकमंडळी' इ. संस्थातून त्यांनी विविध भूमिका केल्या. राण्यांनी स्वतः स्थापलेल्या 'मुंबईकर नाटकमंडळी' वर्ष (१८९७) त्यांनी 'वीरसेन मंजिरी', 'रूपसेन-रूपवती', 'कुसुमचंपा' इ. नाटके सादर केली. पुढे याच संस्थेचे नाव 'राजापूरकर नाटकमंडळी' असे ठेवण्यात आले. येथे राण्यांनी पयारी विद्वान पदवी ठेवून त्यांच्याकडून नवीन नाटके लिहून घेतली. ती स्वतःच्या नावावर रंगभूमीवर आणण्याची प्रथा पाडली. ते नाटककार म्हणजे तिनईकर आणि बटावकर हे होत आणि त्यांनी लिहिलेली 'दामाजी', 'पुंडलीक' व 'संत तुकाराम' ही नाटके राण्यांनी रंगमंचावर सादर केली. १९११ मध्ये राण्यांनी आपल्या 'संत तुकाराम' नाटकाचा कोल्हापूर महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली प्रथम

प्रयोग केला. ह्या नाटकाचे त्यावेळी लोकप्रियतेचा उच्चांक गाठला. बहुजनसमाजाचे हे नाटक त्यावेळेचे उच्चगुण धरले. या नाटकात पु. भा. छत्रपती, संत तुकारामाची भूमिका केली होती. नागपूर येथे 'संत तुकाराम' या नाटकात भिजाबाईंच्या भूमिकेत अभिनय करीत असताना राण्यांना रंगभूमीवर आक्रमक म्युच आला. राण्यांनी पररा-बीस वर्ष 'राजापूरकर नाटकमंडळी' चालविली. राण्यांनी आपल्या बघाऱ्या 'संत तुकाराम' नाटकाची चिरस्थूती म्हणून मुंबई-जवळ कल्याण येथे 'संत तुकाराम नाट्यगृह' बांधले. नट, नाटककार, नाट्यसंस्थानिर्माता, लोकमानसाची अभूतपक्ष वेणारा नाट्यनिर्माता या नात्याने के. राणे यांनी ब्रह्मविष्णूची कामगिरी लक्षणीय आहे.

कमलेश

संदर्भ : गुप्त नाशी - 'मन मरवरा'

० राधारमण : पहा किमये, कृष्णाजी पांडुरंग

रानडे, लीळकंड बाबाजी : (ज. १८७२-मृ. २१ मे, १९१८). शब्दकोशकार. मुंबईच्या विन्सन कॉलेजात शिक्षण. भावनगर येथील सामाज्यशास्त्र कॉलेजात इतिहास व इंग्रजीचे प्राध्यापक.

दि द्युप्टिदथ सेच्युरी इंग्लिश-मराठी डिक्शनरी (१९१९) या ग्रंथ इंग्रजी-मराठी कोशाचे कर्ते म्हणून प्रसिद्ध. १८९९ साली डॉ. ए. जे. मेरे यांच्या 'ए म्यु इंग्लिश डिक्शनरी ऑन हिस्टोरिकल प्रिन्सिपल'चे (पुढे या डिक्शनरीचे 'ऑक्सफर्ड' असे नामकरण झाले) पहिले दोन भाग प्रसिद्ध झाले. त्याच वर्षीवर मराठीत सर्वोत्कृष्ट इंग्रजी-मराठी कोश असावा, असे पाहून त्यांनी हे कार्य सुरू केले व अठरा वर्षांच्या परिश्रमानंतर हा प्रचंड कोश सिद्ध केला. या कोशाच्या पहिल्या भागाला ले. टिळक यांनी पुरस्कार लिहिला आहे व त्यात या कोशकाराच्या अभूतपूर्व कार्याचा यथार्थ गौरव केलेला आहे. या कोशाच्या रूपाने भाषाभिरुद्धीचे एक महान कार्य रानडे यांनी पार पाडले.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

रानडे, मनोरमा श्रीधर : (ज. ११ जानेवारी, १८९९, अहमदनगर-मृ. ११ जानेवारी, १९२९, मुंबई). पूर्वाभमीच्या द्वारका विद्यावकर, शिक्षण बी.ए. या रक्षिकरण मंडळातील समासद-कवयित्री. १९१९ मध्ये यांनी पहिली कविता लिहिली. मनोरमाबाई रानड्यांच्या कविता रक्षिकरण मंडळाने प्रसिद्ध केलेल्या 'किरण', 'उषा', 'शलाका', 'प्रभा' या पुस्तकांमध्ये, 'अभिनव काम्यमाळे'च्या तिसऱ्या व चौथ्या भागात, तसेच कमिक पाठ्यपुस्तकात प्रसिद्ध झाल्या. मनोरंजन, विविधज्ञानविस्तार, लोकमित्र, उषान, महाराष्ट्र शारदा या तत्कालीन मासिकांमधूनही त्या वारंवार प्रसिद्ध झाल्या. शिवाय श्री-मनोरमा हा कवितासंग्रह (१९१९) त्या व त्यांचे पती श्रीधर बाळकृष्ण रानडे या दोघांच्या कवितांचा आहे. द्वारकाबाई दिवंगावकर हे त्यांचे पूर्वाभमीचे नाव. या नावाने अथवा 'गोपिकातनया' या नावानेही त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होत.

त्यांची कविता संस्कृतपुनरु आणि त्रिवृत्तशाने ओतप्रोत मरलेली आहे. रक्षिकरण मंडळाच्या संगोपन-संवर्धनात प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे मनोरमाबाईंचाही मोठा वाटा आहे.

संदर्भ : (१) 'श्री-मनोरमा' श्रीधर-मनोरमा यांचा कवितासंग्रह, १० पृष्ठा, १९१९. (२) 'मराठी-संघ-सूचि (१८००-१९५३)', संवादक-डॉ. व. दाने, पुणे, १९५३.

अनुराधा पोतवार, के. ए. पोतवार, विजया देव

रानडे, महादेव गोविंद : (ज. १८ जानेवारी, १८४२-मृ. १६ जानेवारी, १९०१). भारतातील उदारमतवादी, समाजसुधारक, धर्मसुधारक, राजनीतिज्ञ, इतिहासकार आणि अर्थशास्त्रज्ञ. एकत्र निष्ठा (नाशिक). मराठी व प्राथमिक इंग्रजी शिक्षण कोल्हापूरला

हाके आणि माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण मुंबईत. धर्मविषयक आस्था, विद्येची आवड आणि राज्यकारभार विषयक कर्तृत्व ह्या गोष्टी आनुवंशिकतेनेच त्यांना मिळाल्या. १८६१ मध्ये बी.ए. (लिट्स गो) ची परीक्षा ते प्रथम वर्गात उत्तीर्ण. इतिहास आणि अर्थशास्त्र घेऊन पुन्हा, बी.ए. (ऑ.) ची परीक्षा त्यांनी दिली. १८६४ मध्ये ते एम्.ए. झाले. मुंबई विद्यापीठाच्या पदवीधरांपैकी रानडे हे पहिले केलो होते. १८६६ साली पहिल्या वर्गात ते एम्.ए.सी.सी.ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. एकूणच इतिहास, भूगोल, गणित, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, इंग्लिश, निबंधलेखन इ. विषयांवर त्यांचे चांगले प्रभुत्व होते. वासाटीच त्यांना 'पदवीधर मुकुटमणी' असे संबोधिले जाते.

ओरिएंटल हायस्कुलच्या बागी १८६६ च्या जूनमध्ये त्यांची सरकारने नेमणूक केली. मराठी भाषेत जे ग्रंथ त्यावेळी प्रसिद्ध होत होते, त्यांच्यावर अभिप्राय लिहिण्याचे काम ते करीत. साहित्य, इतिहास, समाजशास्त्रीय विषय यांसंबंधी त्यांच्या अभिप्रायांत विस्तृत विवेचन केलेले आढळते. १८६८ मध्ये प्राध्यापक (एक्झिक्युटिव कॉलेज, मुंबई), १८७१ पासून व्यायाधीश (पुण्यात व्याय सात्यात) तर १८९१ साली रानड्यांना उच्च न्यायालयात न्यायदूर्तीची जागा मिळाली.

रानडे यांचे दोन विवाह झाले होते. एक बयाच्या वाराच्या वर्षी आणि प्रथम पत्नी वारल्यावर दुसरा विवाह एकतिसाच्या वर्षी रमाबाईबरोबर ('आमच्या आयुष्यातील काही भांडवणी' या आत्मकथेच्या कर्त्या, १९१०). रमाबाईसमवेत (१८६२-१९२४) त्यांचा प्रपंच सुखासमाधानाचा झाला.

त्यांनी १८६२ मध्ये 'इंद्रप्रकाश' या वृत्तपत्राच्या इंग्रजी विभागात समाजसुधारणेची मीमांसा त्यांनी अनेक लेख लिहून केली. कपडालीचे अज्ञान, जिव्यांची दुरावस्था, बालविवाह, राज्याय असंख्य अनर्थ अशा अनेक सामाजिक दुष्गणांविरुद्ध इंद्रप्रकाशात रानडे यांनी शोध उठवून सर्वांगीण सुधारणेचा त्यांनी पुरस्कार केला.

स्वदेशवाचकांच्या धार्मिक उद्धाराचे साधन बनलेल्या प्रार्थना समाजाच्या प्रतिष्ठापनेत रानडे यांचा फार मोठा वाटा होता. महर्षी कर्वे म्हणतात की, '१८७१ नंतरचा वायेश वर्षे पर्यंतचा पुण्याचा इतिहास हा रानडे यांच्या कर्तृत्वाचा इतिहास आहे.' आधुनिक महाराष्ट्राचे अनकव, योगी अरविंद रानड्यांकडे देतात तर 'कोटिस्वाम' नंतर झालेला पहिला भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ असे म्हणून कोबाजी त्यांचा गौरव करतात. हायकोर्टाचे नव्वज, प्रार्थना समाजाचे अध्यक्ष, सामाजिक सुधारणेचे अर्थरूप तर ते होतेच पण त्या शिवाय धार्मिक लेखक, चांगले बक्ते, उत्तम विद्वान, सच्छ मनोचे व शांत स्वभावाचे गुरु म्हणून त्यांची विशेष ख्याती होती. भारतीय परंपरा व वाङ्मय सुधारक प्रवृत्ती यांच्या समन्वयावर रानडे यांनी वारंवार भर दिला होता. विचार व कृती यांचे संघान सामाज्य; भारतीय जीवनाच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय अंगाचे हवीकरण व एकतामीकरण जलद गतीने व्हावे यासाठी ते प्रयत्नशील राहिले. राष्ट्रीय संघेच्या स्थापनेतही त्यांचा सहभाग होता.

रानड्यांच्या प्रेरणेने सार्वजनिक सभेने केलेले कार्य म्हणजे इंग्लंडच्या संसदेकडे 'जबाबदार राज्यपद्धती'ची मागणी करण्यासाठी पाठबळला अर्थ. लोकशिक्षण हा या उपक्रमामागील प्रधान हेतू होता.

रानडे यांनी भारताच्या आर्थिक न्हासाची आणि विकासाची शास्त्रशुद्ध मीमांसा दोन व्याख्याने देऊन केली. रानड्यांनी आपल्या देशात औद्योगिक क्रांती व्हावी म्हणून संरक्षक जकातीचे तत्त्व पुरस्कारिले. इंग्रज सरकार भारताच्या आर्थिक विकासाच्या विरुद्ध कसे आहे ही गोष्ट त्यांनी स्पष्ट केली. रानड्यांनी १८९० साली औद्योगिक परिषद स्थापली. कंगाल हिंदुस्थानाला स्वतंत्र अर्थशास्त्र असावे; असे

यांनी प्रतिपादले. म्हणूनच त्यांना मराठीचे 'अर्थशास्त्राचे जनक' असे संबोधण्यात येते.

रानडे यांनी बाह्यमयीन संज्ञात केलेली कामगिरी त्यांच्या इतर क्षेत्रातील कार्याच्या मानाने अल्प असली, तरी त्या वेळचे पर्यावरण, देशाकाल परिस्थिती अशाच घेता बहुमोल होती असेच म्हणावे लागते. त्यांचे बहुतांशी लेखन इंग्रजीतून होते. रानडे यांना जे शिक्षकपदांचे होते, त्याचे स्वरूप आधुनिक भारतीय अर्थशास्त्राचे व इंग्रजी शिवाय त्यांच्या भारतास सामान्य अशी भाषा नसल्याने त्यांनी इंग्रजीचा आश्रय घेतला.

१८९४ पासून पुढील पाच-सहा वर्षे त्या. रानडे यांनी विविध संस्था आणि समाजतुन मराठीच्या इतिहासासंबंधी आपले शोधनिबंध वाचले. ते पुढे 'राष्ट्र ऑफ द मराठा पॉवर अँड अर्थ एसेज' (म. शी. मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष, १९१४) या पुस्तकात संग्रहित करण्यात आले. या लेखनाचा गोडूनच मराठी सत्तेचा विस्तार आणि त्यास बासंबंधीही पुढील दोन खंड मिहिण्याचा त्यांचा मानस होता; परंतु त्यांच्या निधनामुळे (१९०१, मुंबई), तो पूर्ण होऊ शकला नाही. स्वकीयांच्या हद्दीकोनावून मराठ्यांच्या इतिहासाची वैशिष्ट्ये निःपक्षपातीपणे सादर करणे व 'युरोपीय' इतिहासकारांच्या लेखनामुळे त्यासंबंधी निर्माण झालेले अपसमस दूर करणे, हा या लेखनामार्गीक हेतू होता. या संघर्षातील शिबेचिनामुळे संतसाहित्याकडे पाहण्याची नवी हद्दी महाराष्ट्रास प्राप्त झाली. ना. म्या. म. गो. रानडे यांचे मागवत धर्मावर प्रार्थना समाजात झालेले व्हिले डोन लॉरेस (१८९५), इंडियन प्रेस, मुंबई. ४२४२ म्यार्ल्याने (आद्य. २, १९१०), म्यार्ल्या-संपर्की म्यार्ल्याने (१८७३), एच.गामी म.म.प.नी.प.प.प. (१८९८) ही त्यांच्या इतर ग्रंथांची नावे.

प्रत्यक्ष काव्य कार्यावरील त्यांचा ललित रचना त्यांनी केवी नसली तरी श्रान्तेलेटरवया आगेवकून व दक्षिणा प्राइस कमिटीचे एक परीक्षक म्हणून ललित बाह्यमयावर अभिप्राय देऊन त्यांनी टीका केली, मार्गदर्शन केले, बाह्यमयाचे अर्थलोकन करून त्यातील प्रत्युत्तेचे दिग्दर्शन करणे व त्यातील इतानिष्ठ बाबींची चर्चा करून निःपक्षपाताने त्यांचे सुखमापन करणे हे त्यांनी दोनदा केले. मराठी बाह्यमय विषयक व्यापक टीकेच्या हा इंग्रजी वण पहिला प्रयत्न त्यांनी केला. ही त्यांची कामगिरी अत्यंत महत्त्वाची आहे. 'मराठी बाह्यमयाची अभिवृद्धी : एक टिपण' (A note on the growth of Marathi literature, 1898) याचे भाषांतर अलिकडेच डॉ. स. गं. मालसे यांनी केले. मराठी संशोधन मंडळाने ते प्रसिद्ध (१९८२) केले आहे.

मराठी साहित्य संमेलनाची गंगोत्री टाळेच्या पहिल्या मराठी ग्रंथकांड संमेलनाचे (११ मे, १८७८) रानडे हे अध्यक्ष होते. मराठीला विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात स्थान असले तरी ते फार दिवस टिकले नाही. बाह्यमयाच्या व प्राचेच्या उच्चतीसाठी म्हणूनच विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात मराठीला स्थान मिळाले, म्हणून रानडे यांनी फार लवचक केली होती. वण त्यांच्या हयातीत विद्यापीठात मराठीचा पुन्हा प्रवेश झाल्याचे त्यांना पहावयास मिळाले नाही. एकूणच रानडे यांची व्यापक हद्दी होती.

रानडे, रमाबाई : (ज. २५ जानेवारी, १८६२-मृ. २९ एप्रिल, १९२४). म्या. स. महादेव गोविंद रानडे यांच्या पत्नी. देवराष्ट्रे (कुल्लेकर घराणे), जिह्वा सातारा येथे जन्म. वयाच्या अकराव्या वर्षी रानडे यांच्याशी विवाह. विवाहापूर्वी म्यास अकराओळस नव्वती, वण पतीच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी मराठी व संस्कृत भाषांचे ज्ञान चांगल्या प्रकारे संपादन केले व समाजसेवेचे प्राथमिक चढे त्यांच्यापाशीच त्यांनी घेतले. माधवरावाच्या निधनानंतर रमाबाईंनी आपले

घरे आयुष्य, पुणे येथे 'सेवासदन' या नावाची तत्त्वा स्थापून जिवांच्या सुधारकृतीच्या व शिक्षकांच्या कामी बघले. तत्त्वावीस वर्षे रानडे यांचा सहवास त्यांना झाला. या काळातील आवडता आठवणी त्यांनी आमच्या आयुष्यातील आठवणी (१९१०) या नावाने प्रसिद्ध केल्या. पत्नीने आपल्या पतीबद्दल लिहिलेल्या मराठीतील बहुधा हा पहिलाच प्रयत्न होय. 'Ranade: His wife's Reminiscences' या ग्रीष्माकालीन कुमुदावती देवराष्ट्रे यांनी त्यांचा इंग्रजी अनुवाद (१९११) केला आहे. रमाबाईंच्या या 'आठवणी' पासूनच लक्ष्मीबाई शिळक, पार्वतीबाई आठवले, आनंदीबाई कर्वे, लीलाबाई पटवर्धन, राधाबाई आपटे यांनी स्फूर्ती घेऊन तशा प्रकारचे लेखन करून मराठी बाह्यमयात या लेखिकांनी वैशिष्ट्यपूर्ण अशी भर टाकली.

कामगिरी

रानडे, रामचंद्र वृत्ताभय : (ज. १ जुलै, १८८६, जयवंदी-मृ. ९ जून, १९५७, निवाळ). सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते, आध्यात्मिक व तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांचे मासिक कौतूंबिक लेखक. डेक्कन कॉलेजात संस्कृतचे शिक्षक. 'कर्मसुख कलिजात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक', भांडारकर इन्स्टिट्यूटच्या संस्थापकांपैकी एक. अलाहाबाद विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे मुख्य प्राध्यापक (१९२७-४९) व नंतर कुलमुकु.

डॉ. रानड्यांचे बहुतेक लेखन इंग्रजीत आहे! त्यांच्या सातआठ इंग्रजी ग्रंथांचा मराठी अनुवाद प्रा. कृ. वे. गजेंद्रगडकर यांनी केला, तर गीतेवरील ग्रंथाचा 'भगवद्गीता सत्याकारदर्शन' (१९५९) हा मराठी अनुवाद भी. ग. वि. तुळपुळे यांनी केला. शानेश्वर वचनासुत, संतवचनासुत, तुकाराम वचनासुत (१९२५), रामदास वचनासुत व एकनाथ वचनासुत हे 'अध्यात्म ग्रंथमालेतील' त्यांचे पाच मराठी ग्रंथ. ही वचनासुते म्हणजे केवळ उतारे नव्हेत. या निवडकेल्या उताऱ्यांना एका वृत्तात गोडून त्या त्या संतांच्या साक्षात्कारमार्ग स्पष्ट करून दाखविण्यात आला आहे. विस्तृत प्रस्तावना हे या 'वचनासुता'चे मोठेच वैशिष्ट्य आहे. परमार्थाचे उच्चस्व स्वरूप महाराष्ट्र-बाह्यमयातून उघड करून सांगणे, हे त्यांच्या या ग्रंथमालेचे प्रयोजन आहे. त्यांच्या मते 'परमार्थावद्दल्या निरनिराळ्या आमक कल्पनांचे निरसन करून त्याचे शुद्ध स्वरूप समजावून देणे, हे महाराष्ट्रबाह्यमयाचे पवित्र कर्तव्य आहे. सर्व धर्मांचे एकीकरण करण्याचे सामर्थ्यही महाराष्ट्रबाह्यमयात आहे. ज्ञान, भक्ती व कर्म यांचा शिबेणीसंगम जर कोठे झाला असेल, तर तो आमच्या महाराष्ट्रबाह्यमयातच.' एकरूपकृतस्य सर्वे ओंकार एवमिष्यदिक क्रियासौखी (१९२७), मिस्टिसिझम इन महा-राष्ट्र (१९१०), क्रियासौखीक एसेज (१९५६), श्रीभगवद्गीता अंज ए क्रियासौखी ओंकार गौड रिबलाप्लेझन (१९५८) हे त्यांचे इंग्रजी ग्रंथ हिंदी व कानडी भाषेतही त्यांचे तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ आहेत.

जं. गो. तुळपुळे, के. ए. पातवार

रानडे, वामन बालकृष्ण : (ज. १९ नोव्हेंबर, १८५४, पंचवटी, नाशिक-मृ. २९ ऑगस्ट, १८९९). चरित्रकार, संपादक व विनोदी लेखक. परीच संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषेचे अध्ययन केले. 'नासिकभूत'चे संपादक.

अव्यययातच यांनी लिहिलेली बातमीपत्रे 'तंतुप्रकाश'मध्ये प्रकाशित होऊ लागली. 'ज्ञानचक्षु' (पुणे, १८९५) आणि 'हिंदुपंच' (ठाणे, १८७२) या पत्रकावूनही त्यांनी लेखन केले. लोकहितवादी गो. ह. देशमुख यांचे ते लेखनिक राहिल्यामुळे त्यांचा व्यासंग वाढला. मार्मिक भाषा, कल्पनानाधीन्य, विषयांची विविधता व विनोदी स्वरूप यामुळे त्यांचे लेखन लोकप्रिय झाले. ठाणे येथील 'सूर्योदय' व सोलापूरचे 'कल्पतरु' या पत्रांचे ते काही काळ संपादक होते. १ मे, १८८४ पासून अखेरपर्यंत त्यांनी 'ज्ञानचक्षु'चे संपादन केले. सुरेश्वरनाथ शानर्जी, रा. व. महादेव गोविंद रानडे, रा. व. क. ल. लूलकर,

म. मो. कुटे, डॉ. विभाव चोले, लोकवित्तवादी; मि. मो. मने, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दादाभाई नौरोजी (१८९३), राजा रविप्रसाद यांची, चटकदार चरित्रे त्यांनी लिहिली.

नविनी कोटनीकर, के. ए. पोतवार

रानडे, शंकर मोरो : (ज. १५ सप्टेंबर, १८५०, बाई-मृ. १९ नोव्हेंबर, १९०३, बडोदे). नाटककार. 'नाट्यकार्यार्णव'चे संपादक व लेखक. प्राथमिक शिक्षण बाई व उच्च शिक्षण पुणे येथे. बी.ए. (१८७२). इ.स. १८८४ पर्यंत मुंबईस व नंतर बडोदे संस्थानात नोकरी. मध्यंतरी काही काळ 'इंद्रप्रकाश' व 'नेटिव्ह ओपिनियन' या दृष्टपत्रांत संपादनाचे काम. बडोद्याच्या 'सहचिंतारणी' भाटे सभेचे (१८९०) एक संस्थापक.

'नाट्यकार्यार्णव' (१८७९-१८८७) या नाट्यविषयक नियंत-कालिकाचे संपादक या नात्याने त्यांनी महत्त्वाचे कार्य केले. स्वतःच्या एकट्याच्या बळावर चालविलेल्या या मासिकातून त्यांनी स्वतंत्र व अनुवादित अशी सुमारे बीस नाटके प्रसिद्ध केली. त्यांनी नाटक ह्या विषयाला सारे जीवन वाहिले होते. बोलतराव (१८७९, जॉन ब्राऊन ह्याच्या 'बार्बरोसा'च्या आधारे), अविशीदाचरित (१८८१, शेक्सपियरकृत 'किंग लिअर'चा अनुवाद), मयाद-ममोद (अथवा पंचकमुद्रिखिलास, १८८३-८४, मोलियरच्या 'ल' एरॉन्डी'च्या आधारे), मेमगुटिका (१८८१), अनुवाप समन (१८८१-८२), गीरोपस (१८८३) ही त्यांची नाटके शब्दशः अनुवाद नसून त्यांनी त्यात 'इकडच्या रीतिरिवाजास अनुकूल असे फेरफार' केलेले आहेत. संगीत रतिमन्थन (१८८३) व संगीत चंद्रकोशिक (१८८३) ही संस्कृतच्या आधारे लिहिलेली नाटके. कर्णवध हे त्यांचे स्वतंत्र पौराणिक नाटक. अधिकारदान विवेचना ऊर्ध्व स्थानिक स्वराज्या-विषयी पाठापाठ (१८८२) हे लॉर्ड रिपनने लोकांस दिलेल्या स्थानिक स्वराज्याच्या हक्काच्या निमित्ताने लिहिलेले नाटक, त्याचप्रमाणे गोऱ्या लोकांचा त्यास करण्याविषयी त्याच सुमारास जे हर्बर्ट विल येऊ पाहत होते त्या घटनेवरील गौरवावधीमांसा ऊर्ध्व ज्यूरिस्टिकव्शन थिल हे नाटकही उल्लेखनीय आहे. मराठी वाचकांना नाटकाची, विशेषतः पाश्चात्य नाट्यवाङ्मयाची त्यांनी ओळी लावली. 'त्यांची नाटके म्हणजे चटकदार, विनोदी, उपरोधपूर्ण संवादाने नटलेल्या प्रसंगांची मालिका' असल्याचे प्रा. भी. ना. मनहरी यांनी नमूद केले आहे. ते उत्कृष्ट नाट्यशिक्षकही होते.

मथुरा ही आरामहृत्कारमक-कादंबरी, त्याचप्रमाणे शिलादिरप, भा. १ (१८८४) ही आंध्र प्रदेशातील हिंदू राजाच्या कारकीर्दीतील छळाळा फंटाळून बंड करावयास निघालेल्या जैन-बौद्ध लोकांविषयीची ऐतिहासिक स्वरूपाची कादंबरीही त्यांनी लिहिली आहे. याखेरीज बालविवाह आणि धर्म यांचा परस्पराली संबंध (१८७४) व हिंदु लोकांतील विवाह (१८७४) ही त्यांच्या सुधारणावादी सामाजिक मतांचा पुरस्कार करणारी पुस्तके, कीर्तनाची पद्ये (१८९६) व म. मो. रानडे यांच्या स्मरणार्थ अभिनव कीर्तनचर्चा : कीर्तन १ ले (१९०३) ह्या त्यांच्या कीर्तनविषयक छंदातून निष्पन्न झालेल्या पुस्तिका ही रानडे ह्यांची अन्य साहित्यनिर्मिती. बडोद्याच्या 'सयाजी-विजय' या पत्रातूनही त्यांचे स्फुट लेखन प्रसिद्ध झाले आहे.

मु. श्री. कानडे, के. ए. पोतवार

० रामजी गणोजी : पहा चौगुले, रामजी गणोजी.

राशिचंदेकर (गुल्लवणी), अप्पाशास्त्री सदाशिव : (ज. २१ नोव्हेंबर, १८७४, राशिचंदे, जि. कोल्हापूर-मृ. २५ ऑक्टोबर, १९१३, पुणे). महाभारत आणि पुराणे यांचे भाषांतरकार. कोल्हापूर येथे काव्य-व्याकरणादी शास्त्रांचे अभ्यसन. पुण्याच्या भावे स्कूलमध्ये संस्कृतचे शिक्षक.

हे 'संस्कृतचंद्रिका' (१८९७) या कव्यकल्याण प्रसिद्ध होणाऱ्या मासिकाचे संपादक होते. संस्कृतचे द्विज व पंडिती बळण हूर सारून ते सहजसुंदर, प्रवाही व अकृत्रिम होण्यासाठी यांनी प्रयत्न केले. त्यांनी 'भीमविष्णुमहापुराण', 'भीमविष्णुपुराण' यांची भाषांतरे केली. त्याचप्रमाणे विपलूणकर आणि मंडळीने प्रसिद्ध केलेल्या महाभारताच्या एक, दोन, सहा व नऊ अशा चार भागांचे भाषांतरही (१९०९-१९) त्यांनी केले आहे.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

रिसवूड, केशव सदाशिव : ० के. स. रि. : (ज. २९ ऑक्टोबर, १८१८, संगमनेर, जि. नगर-मृ. ४ नोव्हेंबर, १९००). कवी. पुढे येथील ट्रेनिंग स्कूलमध्ये शिक्षक. पुढे जळगाव येथे मुख्याध्यापक. वयाच्या एकेचाळीसाव्या वर्षी अंधत्व. त्याही अवस्थेत ते काव्यरचना करित.

त्यांची काही दीर्घ काव्ये व स्फुट कविता प्रसिद्ध आहेत. जळगाव येथे असताना 'काव्यरत्नावली'कार नारायण नरसिंह फडणीस ह्यांच्याशी यांचा स्नेह गुळला व 'काव्यरत्नावली' हे काव्यविषयाला वाहिलेले मासिक काव्याची प्रेरणा फडणितांना ह्यांच्यामुळे मिळाली. रिसवूड ह्यांची सुमारे ८३५ पद्ये 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध झाली आहेत. 'केसरीचे अंधत्व' (क. १०३) हे स्वतःच्या अंधत्वावरील, त्याच-प्रमाणे 'प्रमुलीलाशती' (क. १०९) हे मोरोपंतांच्या 'केकावली'च्या वर्तीवरील काव्य हृदयस्पर्शी आहे. व्यवहारपद्यसहस्र सुभाषिते । आयी व श्लोक (१८८४), प्रमुलीलाशती (१८८८) व सुधारक-धारकाकुश (१८९४) ही त्यांची उल्लेखनीय रचना. 'व्यवहारपद्य-सहस्र' काव्यात व्यावहारिक नीतीसंबंधी उपदेश करताना त्यांनी व्यावहारिक, पौराणिक व ऐतिहासिक दाखले दिले आहेत. 'सुधारक-धारकाकुश' काव्यातून तत्कालीन समाजातल्या सनातनी-सुधारक वर्गातील संघर्षाचे दर्शन घडते. आधुनिक सुधारकांच्या नकली सुधारणांचे खंडन करणे हा या काव्याचा उद्देश आहे. 'कीर्तिपद्यपत्रि' (१८९७), 'स्वदेशकल्याणचंद्रिका-पद्यकीर्तनचर' कथा (१८७५), 'महेशिकाशतक' (आप्त. २, १९१९) हे त्यांचे अन्य पद्यग्रंथ. त्यांचे कनिष्ठ भंधू नारो सदाशिव रिसवूड ह्यांची 'वसंतकोकिला' (१८७६) ही अपूर्ण राहिलेली अद्भुतरसपूर्ण कादंबरीही त्यांनी पूर्ण करून प्रसिद्ध केली. जगद-तत्त्वविवाहाची अनिष्टता हा या कादंबरीचा विषय आहे.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

० रेठरेकर : पहा कुलकर्णी, श्रीधर कृष्ण

रेंदाळकर, एकनाथ पांडुरंग : ० मंदार : (ज. १ जुलै, १८८७-मृ. २२ नोव्हेंबर, १९२०; रेंदाळ, जि. कोल्हापूर). कवी आणि संपादक. कागल येथे इंग्रजी बोर्डा इयत्तेत शिकत असताना वडिलांचे निधन; त्यामुळे शिक्षण संपुष्टात आले, परंतु पुढे झ. फा. परीक्षेला यत्न कोल्हापूर केंद्रात गुणान्वये पहिले आले. कुन्दूर येथे प्राथमिक शिक्षक. पुढे सांगली संस्कृत पाठशाळेस आणि कोल्हापूर येथे पं. बाळशास्त्री हुपरीकर यांच्याकडे सैम्य सिद्धान्त कौमुदीचा व काव्य ग्युपत्तीचा अभ्यास त्यांनी केला. काही काळ 'धर्मविचार' मासिकाचे संपादन व त्यानंतर 'मनोरंजना'चे काही काळ संपादन त्यांनी केले (१९१२ ते १९१४). पुण्याला म्हणून कवे यांच्या 'अनाथ महिला आश्रम'त काही दिवस शिक्षक. नंतर हरी नारायण आपटे यांच्या 'करमणूक' पत्राच्या संपादकीय विभागात काही काळ काम.

'मंदार' या टोपण नावाने कोल्हापूरच्या 'विजयी मराठा' या साप्ताहिकात त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. त्यांपैकी अनेक कविता मंदार मंजिरी (१९१०) या त्यांच्या कवितासंग्रहात समाविष्ट आहेत. केशवसुत संप्रदायाचे सुव्रतातीचे एक प्रमुख कवी म्हणून

रेंदाळकर प्रसिद्ध आहेत. ते केशवसुतांचे निशाबंत अनुयायी होते. 'केशवसुतांचे' उद्देशून लिहिलेल्या एका कवितेत त्यांनी 'आहे साथ करावयास बसलो राहून मागे नुह्या' असे उद्गार काढले आहेत. रूढीविरुद्ध लिहिणे, सामाजिक सुधारणांचे स्वागत करणे, आपला दृष्टिकोन विशद करण्यासाठी निसर्गातील उदाहरणांचा आश्रय घेणे. मनातील भावना व विचार यांचा प्रथमपुरुषी आविष्कार करणे, हे सारे केशवसुती कवितेचे विशेष रेंदाळकर यांच्या कवितेत आढळतात. प्रेटॉनिक प्रेमाचा पुरस्कार त्यांच्या कवितेत विशेषरवाने आढळतो. निर्यमक कवितालेखनाचा स्वकाळात घाडशी ठरणारा उपक्रम त्यांनी प्रारंभिला. त्यासाठी कठोर टीकाप्रहारही त्यांनी सहन केले. 'उषडि नयन रम्य उषा' हसत हसत आली' या ओळीने प्रारंभ होणाऱ्या प्रबोधन (उषडि नयन रम्य उषा-१९११) या कवितेने रेंदाळकर यांचे नाव सर्वतोमुखी झाले. 'अशुनि चालतोचि वाट' ही त्यांची कविताही अतिशय प्रसिद्ध आहे. त्यांनी लहानमोठी दहा खंडकाव्ये लिहिली. त्यापैकी मोहिनी हे खंडकाव्य स्वभाव परिपोष, प्रसंगवर्णन व प्रवाही भाषा या गुणामुळे उल्लेखनीय आहे (१९१३).

अनाथ महिला आश्रमात शिक्षक असताना त्यांनी यमुनावीन ही दीर्घ कविता लिहिली (१९१५). नदी व प्रिया या दोघींचीही प्रतीती व्हावी अशी रचना या कवितेत त्यांनी केली आहे. त्यांच्या स्तुत कवितांचे दोन खंड अनुक्रमे १९२४ व १९२८ साली त्यांचे एक स्नेही व चाहते कामन जनार्दन कुंटे यांनी प्रसिद्ध केले. त्यांची भाषा मुद्रबातीस संस्कृतप्रचुर व समजावयास अघघट होती. परंतु आयुष्याच्या उत्तरार्धात ती साधी व सोपी झालेली आहे. याचा प्रत्यय त्यांच्या 'सारजा' (टेनिसनच्या एनॉफ ऑईन आधारे) या काव्यावरून येतो. त्यांची काव्यरचना सुश्लिष्ट, जोमदार व अलंकारयुक्त आहे. निर्यमक कवितेचे ते हिरीरीचे पुरस्कर्ते व प्रचारक होते. निर्यमक कवितेची बाजू त्यांनी 'विबिधज्ञानविस्तारा'त (१९१२) चांगल्या रीतीने मांडली.

१. डा. रा. बळके, के. ए. पोतवार

संदर्भ : (१) रा. बी. जोन, 'अर्वाचीन मराठी काव्य'. (२) डा. बी. पंडित, 'आधुनिक मराठी कविता'. (३) डा. बी. पंडित, 'उषडि नयन' रेंदाळकरांच्या १०१ निबद्ध कविता.

लंडे, अण्णा बाबाजी : (ज. १८७८, कुर्बदबाड, दक्षिण महाराष्ट्र-मृ. १६ मे, १९४५). दक्षिण महाराष्ट्रातील ब्राह्मणोत्तर चळवळीचे एक प्रमुख नेते, कुशल प्रशासक, अर्थशास्त्रज्ञ. दक्षिण महाराष्ट्रातील एक जैन समाजातून पुढे आलेले अग्रेसर कार्यदेपंडित. चरित्रकार, इतिहासलेखक व राज्यघटनाशास्त्रज्ञ. काही काळ बेळगाव येथे वकिली. तत्कालीन संस्थानी राजकारणाचे तज्ज्ञ. इंग्लंडमध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदेत संस्थानिकांचे सहाय्यार. पुढे मुंबई राज्याच्या काँग्रेस मंत्रिमंडळात (१९३७-३९) अर्थमंत्री.

शिक्षण सांगली, कोल्हापूर व पुणे येथे. कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजात इंग्रजीचे काही काळ प्राध्यापक (१९०७-११). त्यानंतर कोल्हापूर संस्थानचे शिक्षण निरीक्षक. पुढे कोल्हापूर संस्थानचे दिवाण. १९२९ मध्ये बेळगाव येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे स्वागतार्थ्यक्ष.

ह्यांची कोल्हापूरच्या राज्याचा इतिहास (१९१२) व हिंदुस्थानातील ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय (१९१४) ही इतिहासविषयक पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यांनी भीमंत छत्रपती साहू महाराज (१९२५) हा चरित्रग्रंथ लिहिला. शाहू महाराजांचे इंग्रजी चरित्रही यांनी लिहिले आहे. जगातील फेडरल राज्यव्यवस्था (१९३१) व माझ्या विलायतच्या आवडणी (१९२९) हे त्यांचे अन्य काही ग्रंथ.

इंग्रजन रचण हे इंग्रजी साप्ताहिकही यांनी १९१८ ते १९२० या काळात चालविले होते. पुढे यांच्या राजकीय मतात पालट होऊन ते काँग्रेस पक्षात प्रविष्ट झाले.

डा. बा. पांडीत, के. ए. पोतवार, डा. म. कुलकर्णी

संदर्भ : डा. म. वि. कडके लिखित, 'लंडे चरित्र'.

लक्ष्मणराय, कोमाराजू वेंकटेश : ० के. र्धा. लक्ष्मणराय : (ज. १८७७-मृ. १३ जुलै, १९२३, मद्रास). तेलगु-भाषिक मराठी लेखक, तेलगु-ज्ञानकोशाचे भाषा निर्माते. शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षण नागपूर येथे. नागपूरच्या मोरिस कॉलेजातून बी.ए. व कलकत्ता विद्यापीठातून एम्.ए. (तत्त्वज्ञान) उत्तीर्ण.

ह्यांनी लेखनाला सुरुवात मराठीतून केली. 'सुविचारसमागम' व 'विबिधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकातून ह्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. पंचवटीस्थल निर्णयासंबंधीची ह्यांची महत्त्वपूर्ण लेखमाला ('सुविचारसमागम', अं. २, ३, ५, ६) आणि राजवाडे-संपादित 'राधाभाषर विलसचं वरील चिकित्सक परीक्षण लेख, तसेच 'दंडाची अवंतिमुंदरीकथा' हा लेख (विबिधज्ञानविस्तार, अनुक्रमे एप्रिल व मे, १९२३ आणि ऑगस्ट, १९२३) ह्यांवरून त्यांच्या गाढ व्यासंगाचे व ऐतिहासिक दृष्टीचे प्रत्यंतर येते. मोरोपंती 'भारता'च्या एक-दोन पर्वांचे संपादनही त्यांनी केले होते. वि. का. राजवाडे ह्यांना ते मराठी साहित्यक्षेत्रातील आदर्श मानीत. १९०६ मध्ये मद्रास येथे त्यांनी आपल्या लेखन-प्रकाशन चळवळीचे केंद्र हलविले. 'आंध्र विज्ञान सर्वस्व' या संकल्पित तेलगू ज्ञानकोशाची योजना कार्यान्वित करण्याचा त्यांच्या प्रयत्नातूनच आपल्या मराठीतून ज्ञानकोशा तयार करण्याच्या कल्पनेला चालना मिळाली, असे डॉ. भी. रव्य, केतकर ह्यांनी नमूद केले आहे.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

लागवणकर, गोपाळ शिवराम : ० गोपाळ शिवराम : (ज. २५ जानेवारी, १८४०, जि. रत्नागिरी-मृ. २५ ऑक्टोबर, १८९०). वैद्यकीय ग्रंथांचे लेखक, बराण्यात वैद्यकीची पंजरा. इंग्रजी शिक्षण मुंबईच्या एल्फिन्स्टन विद्यालय व ग्रॅट मेडिकल कॉलेज येथे, एम्.एस्. (१८६४) ही वैद्यकातील पदवी. मुंबई येथे असिस्टंट सर्जन व ग्रॅट मेडिकल कॉलेजात अभ्यापक.

शल्यवैद्यक : सर्जरी (१८६९) व व्यापवैद्यक : मेडिकल ज्यूरिस-मूडन्स (१८७१) हे ह्यांचे इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे तयार केलेले दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. मराठी भाषेत वैद्यकग्रंथाची भर पडायी या तळमळीतून ह्या ग्रंथांचे लेखन झाले. 'संभारक' मासिकातून शरीर-संपत्ती ह्या विषयावर त्यांचे काही निबंध प्रसिद्ध झाले होते.

उषा टाकळकर, डा. अ. बडोवकर

लाड, नारायण दाजी : ० नारायण दाजी : (ज. २९ फेब्रुवारी, १८२८-मृ. १६ जुलै, १८७५, मुंबई). मुंबईच्या ग्रॅट मेडिकल कॉलेज-मधून १८५२ साली वैद्यकशास्त्राची पदवी. वैद्यक कॉलेजात रसायन-शास्त्र व औषधविद्या ह्यांचे प्राध्यापक (१८६१). डॉ. भाऊ दाजी ह्यांचे वाकटे बंधू.

रसायनशास्त्र : सचित्र (१८६३) व औषधविद्या (१८६५) हे इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे लिहिलेले दोन ग्रंथ प्रसिद्ध. औषधविद्या या ग्रंथात औषधी, त्यांच्या कृती, औषधांचे वर्णन व त्यांची योजना यांची सविस्तर माहिती आढळते. वनस्पतीच्या संशोधनाची त्यांना आवड होती. या संशोधनावर आधारित त्यांचे अनेक लेख ग्रॅट मेडिकल कॉलेज सोसायटीच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झाले आहेत.

उषा टाकळकर, मोमक निसळ

लाड, पुरुषोत्तम मंगेश : ० चक्रोर ० चिकित्सक ० निरीक्षक : (ज. २९ मार्च, १९०५, सावंतवाडी-मृ. १४ मार्च, १९५७, दिल्ली).

कवी, साहित्य समीक्षक, संतबाह्मवाचे अभ्यासक. हिंदुस्तान सरकारच्या सनदी नोकरीत (I.C.S.) दाखल. १९३० साली कॅरिस्टर झाले. १९५४ पासून दिल्लीत 'साहित्यी व नमोवाणी' खात्याचे सचीव. साहित्यक्षेत्रातील व्यक्तींनी या खात्यात बंधू होण्यास त्यांनी उत्तेजन दिले. नमोवाणी केंद्रावर लाहूर स्मृतिव्याख्यानमाला आयोजित करण्याची प्रथा आहे.

'चक्रोर', 'चिकित्सक', 'निरीक्षक' या टोपणनावांनी त्यांनी अनेक समीक्षात्मक लेख लिहिले. त्यांचे विविध विषयांवरील निबंध कृषिका (१९४५) व आकाशवाणी (१९५७) या पुस्तकांत आढळतात. मधुपर्क (१९४३) हा या संग्रहाला जोडलेला त्यांचा मुक्तक वाणि नावणीत हा निबंध महत्त्वपूर्ण आहे. प्रचीती, प्रबोध, प्रसाद, प्रतिभा व प्रयत्न हे पाच 'प्र'कार भावकाव्याचे पंचप्राण आहेत असे त्यांनी ह्या निबंधात मांडले आहे. त्यांनी जुनी-नवी मराठी कविता चांगली अभ्यासली होती. नामदेव, तुकाराम, भा. रा. ठावे व माधव जूलियन हे त्यांचे अत्यंत आवडीचे कवी. तुकाराम हे त्यांचे आराध्य दैवतच. त्यांच्यावरील या भट्टेमुळेच त्यांनी 'श्रीतुकारामबाबांच्या अमंगळाच्या गाथे'चे (१९५५) महाराष्ट्र सरकारसाठी पुनर्संपादन केले. तुकाराम चरित्राचेही पुनर्संपादन केले. त्याचा संकल्पित उत्तरार्ध मात्र ते अकाली निधनामुळे पूर्ण करू शकले नाहीत.

पं. वे. कामाकर, के. ए. पोतवार

० लिमये, अण्णासाहेब : पहा लिमये, विठ्ठल रामचंद्र
लिमये, कृष्णाजी गणेश ऊर्फ काकासाहेब : (ज. १५ ऑगस्ट, १८९२, पंढरपूर-मृ. २८ एप्रिल, १९४८, पुणे). दैनिक 'ज्ञानप्रकाश'चे संपादक आणि मराठी पत्रकार परिवर्धनेचे पहिले अध्यक्ष.

प्राथमिक शिक्षण पंढरपूर व नंतरचे पुणे-मुंबई येथे. एम्.ए., एल्.एल्.बी. १९२६ साली 'ज्ञानप्रकाश'चे संपादक म्हणून नियुक्ती. १९४१ मध्ये या पदावरून निवृत्त. 'सर्वट् ऑफ इंडिया' सोसायटीचे सदस्य. मराठी पत्रकार परिवर्धन स्थापन करण्यात पुढाकार. त्या परिवर्धनास मुंबई येथे भरलेल्या पहिल्या अधिवेशनाचे (१९३९) अध्यक्ष. महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या निर्मितीसाठी यांनी खूप परिश्रम घेतले, या विषयावर त्यांनी काही लेखनही केले आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिवर्धन, पुणे या संस्थेचे १९४३ ते १९४५ पर्यंत कार्याध्यक्ष.

'ज्ञानप्रकाश' हे नेमस्त पक्षाचे मुखपत्र होते. पण लिमये संपादक झाल्यावर त्यांनी बातभ्या देण्याच्या बाबतीत पक्षातील घोरणाचा अवलंब केला. जियाचे प्रभ, ललित साहित्य, नाट्यपरीक्षण, साहित्यसमीक्षा, परराष्ट्रीय प्रश्न, काव्यशास्त्रविनोद आदी सदरे सुरू करून 'ज्ञानप्रकाश' हे पत्र लोकप्रिय केले.

सोसायटीत मतभेद झाल्यामुळे १९४१ मध्ये त्यांना संपादकपद सोडावे लागले. तथापि त्यानंतरही ते 'ज्ञानप्रकाश'त स्वतंत्रपणे लेखन करीत असत. लोकप्रिय वक्त्यांच्या भाषणांचे सविस्तर वृत्तान्त देण्याची प्रथा लिमये यांनी 'ज्ञानप्रकाश'मधून प्रथम आरंभिली. लिमये यांचे काही लेखन 'ज्ञानप्रकाशकार लिमये' या पुस्तकात समाविष्ट झाले आहे.

पं. बा. माडगोल, के. ए. पोतवार

संदर्भ : 'ज्ञानप्रकाश'कार लिमये (१९९२) संपा. गंगाधर महाबारे.
लिमये, कृष्णाजी पांडुरंग : ० राधारमण : (ज. ५ सप्टेंबर, १८७७, पाडले, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी - मृ. १ नोव्हेंबर, १९२२, पाडले). जुन्या पंडिती वळणाचे कवी. प्राथमिक शिक्षण पाडले येथे. मॅट्रिक (१८९५) दापोली येथून. त्यानंतर एकवीस वर्षांनी (१९१६) बी.ए. परीक्षा उत्तीर्ण. पाडले व दापोली येथील शाळांतून शिक्षक म्हणून नोकरी.

पत्नीचे नाव राधा, म्हणून 'राधारमण' हे काव्यनाम स्वीकारले. त्यांच्या कवितांचा काही अंश अभिनव काव्यमाला, भाग दुसरा (आद्य. दुसरी, १९२२), काव्यदोहन (१९०७) व काव्यकोसुरी () या प्रातिनिधिक संग्रहांत आढळतो. त्यांची समग्र कविता समग्र राधारमण (१९४९) या संग्रहात समाविष्ट आहे. मराठी व इंग्रजी साहित्याचा चांगला व्यासंग असूनही संस्कृतातील अभिजात काव्याचा त्यांच्यावर विलक्षण प्रभाव होता. भारवी व मोरोपंत हे त्यांचे आवडते कवी. त्यामुळेच राधारमण यांची कविता दीर्घ, कथनात्मक अशी झाली आहे. कालचक्र (१८९८) ही कालिदासाच्या 'कलुषहारा'ची आठवण करून देणारी त्यांची कविता, कोकणातील शरत्कालापासून तर वर्षाकालापर्यंतच्या संपूर्ण ऋतुचक्राचे दर्शन घडविते. ऋतुवीत-काव्य (१९०५) हे नाना ऋतुचक्रावर रचलेले दशसर्गात्मक खंडकाव्य. राधारमण हे लो. टिळकांचे भक्त होते. त्यांच्या टिळकभक्तीचा प्रत्यय मोरोपंताचा मयुरोद (१९०७) व आर्यमाताविलास (१९०९) या काव्यांवरून येतो. महाराष्ट्र बीर-दर्श (१९१९) या काव्यात मराठ्यांच्या शौर्याचे अत्यंत स्फूर्तिदायक वर्णन आले असून भारवीच्या 'किरातार्जुनीया'च्या पाच सर्गांचे भाषांतरही त्यांनी केले आहे.

बा. रा. डवळे, के. ए. पोतवार

लिमये, दत्तात्रय गोपाळ : (ज. १५ जानेवारी, १८७३, विटे, जि. सातारा - मृ. १७ एप्रिल, १९१५). पत्रकार, महाभारत व भारतीय संस्कृतीवरील ग्रंथांचे लेखक. महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. बी.ए. संस्कृतची आवड, महाभारताचा अभ्यास व भारतीय संस्कृतीवरील अद्यायामुळे राष्ट्रवादी वृत्तपत्राकडे ओढा. शिवरामपंत परांजपे यांच्या 'काळ' पत्रात काही काळ उपसंपादक व नंतर लो. टिळकांच्या 'केसरी'मध्ये दुसऱ्या संपादक.

ग्रंथलेखनास प्रारंभ मोठेपैकी अंगवी किंवा जहास तसे (१८९९) या शेंकडपिअरच्या 'मर्व्हंट ऑफ व्हेनिस'वरून लिहिलेल्या नाटकाने झाला. तथापि भारतीयत्वाच्या प्रखर अभिमानामुळे व 'केसरी' कारांच्या संस्कारामुळे ते भारतीय संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व वर्णन करणाऱ्या लेखनाकडे वळले. भारतीय युद्ध कथा (१९०७), सावित्रीचरित्र (१९१२), भारतीय उपकथा (१९१३), भारतीय बिया-झकुतला व दमघवी (१९१३), भारतीय मेढर (१९२२) ही त्यांची प्रमुख पुस्तके. भारतीय युद्धकथा या ग्रंथावरून त्यांचा महाभारताचा व्यासंग स्पष्ट होतो. भारतीय मेढर या ग्रंथाचा पहिला भाग लिहून झाल्यावर (१९१५) ते मृत्यू पावले. त्यानंतर हा ग्रंथ शंकर रामचंद्र बेडेकर यांनी पूर्ण केला. या पहिल्या भागात प्राचीन भारतातील समाज, भारतीय संस्कृतीची प्राचीनता, नीतिमत्ता, कुटुंबव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, भाषा व लिपी इत्यादी विषयांचा ऊहापोह करून भारतीय संस्कृती निःसंशयपणे पाश्चात्य संस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचा निष्कर्ष काढला आहे.

हरिवंशर बांरात, के. ए. पोतवार

लिमये, विठ्ठल रामचंद्र ऊर्फ अण्णासाहेब : (ज. १८३८-मृ. १९१९). वेदान्तपर ग्रंथांचे लेखक. पाटण व पुणे ट्रेनिंग कॉलेजात शिक्षक. पुढे शिक्षणखात्यात अधिकारी. निवृत्तीनंतर नागपूर येथे वास्तव्य.

ह्यांचा विश्वनिरीक्षण (१९०५) हा वेदान्तविषयावरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. दामोदर सावळाराम यांचे ह्यांनी तो प्रकाशित केला होता. 'मनन' नावाचा आणखीही एक ग्रंथ ह्यांनी लिहिला होता असे कळते. मात्र तो अप्रकाशित आहे.

उषा टाकळकर, मयन कुलकर्णी

लिमये, (नरसुंदकर) विनायक गोविंद : (ज. १८९०-मृ. १८९७). श्रीशिक्षणविषयक बोचर लघुग्रंथांचे व नाटकांचे लेखक. समाजमनाचे उद्बोधन हा हेतू मनात ठेवून यांनी आपले लेखन केले. अथला-जानकी चातुर्य (१८८४), श्रीशिक्षणमाला (१८८५), संसारासंधी श्री-पुष्पाची पागळूक (१८८५), सामुद्रास-चंद्रिका (१८८६), सोभाग्यमेविर (१८८९) याशिवाय कुटुंब-प्रकाश, संसारदर्शन इत्यादी आठ-दहा पुस्तके लिमये यांनी लिहिली.

समाजस्थितीचे चित्र पुढे ठेवणारे विचारदोरूप-प्रहसन (१८८५), सत्यमाया आणि विष्णुवंत : नाटिका (१८८६), म्हणणली व म्हणुणारी : संवाद (१८८६) असे त्यांचे नाट्यात्मक स्वरूपाचे लेखन आहे.

यांनी इंद्रजालविषयक दोन पुस्तके लिहिल्याचा उल्लेख 'हाते ग्रंथ-सूची'त आढळतो. एतद्देशीय संस्थांना या इतिहास किंवा नेटिव राजांचा इतिहास-भाग १, २ (१८८७, १८८९) हे थोडेसे ऐतिहासिक स्वरूपाचे लेखन व लेखपत्र-रासेश्वर यात्रापर्यटन (१८८७) हे स्थल व यात्रावृत्त वर्णनपर एक पुस्तकही त्यांनी लिहिले आहे.

उवा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

लिमये, हरि गोविंद : (ज. १७ ऑक्टोबर, १८७१, पाली, जि. कुलाबा-मृ. १६ फेब्रुवारी, १९१९). इतिहासविवेचक. प्राथमिक शिक्षण पाली व नंतरचे शिक्षण पुणे येथे. एम.ए. (१८९९). कार्युसन कॉलेजात इतिहासाचे प्राध्यापक. प्रसिद्ध कादंबरीकार हरिभाऊ आपटे यांचे एक निकटवर्ती मित्र. अ. ह. लिमये यांचे बहील. कर्तने, चिपळूणकर यांचे इतिहासावरील निबंध व 'काव्येतिहाससंग्रह' इत्यादीं-मुळे मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास व संशोधन करण्याची प्रेरणा मिळून ते तिकडे वळले. त्यांचे इतिहासविषयक स्फुटलेखन महत्त्वाचे आहे. 'हिंदी सैन्य व क्रायती कंप', 'मराठेशाहीच्या अंताची मीमांसा', 'बेलासचा संघ' व 'मराठी साम्राज्य', 'दिहली की आग्रा!', 'अ हिंदी ऑफ मराठी पीपल' (किंकेडच्या पुस्तकाचे परीक्षण) या त्यांच्या लेखांचा समावेश 'के. प्रो. हरिभाऊ लिमये : जीवन व कार्य' (संपा., रा. श्री. शर्मा : १९४८) या पुस्तकात झाला आहे. 'दिहली की आग्रा!' या लेखात औरंगजेबचा समकालीन इतिहासकार मधुमद हशीम उर्फ खाफीखान याचे लिहिणे सत्यास बरून असल्याचे त्यांनी साधार स्पष्ट केले आहे. मराठ्यांचा विश्वसनीय इतिहास हा मराठी साहित्यावरील फार्सी, संस्कृत, इंग्रजी, फ्रेंच, डॅनिश, पोर्तुगीज व अन्य साहित्य संदर्भ वारकाईने तपासून लिहिला जावा, असे त्यांचे मत होते, ते लक्षणीय आहे.

उवा टाकळकर, के. ए. पंतवार

लेले, विठ्ठल भगवंत : (ज. २५ मार्च, १८५०, तळेगाव उमरेठे, जि. पुणे-मृ. १ ऑगस्ट, १९२०, पुणे). कवी. माध्यमिक शिक्षण पुणे येथे. नंतर रेल्वे खात्यात ४२ वर्षे नोकरी. लेले यांच्यावर मराठीतील पंडित कवींची छाया आहे. लेल्यांनी मोरोपंत, वामन पंडित, रघुनाथ पंडित प्रभृती कवींची कविता वाचली आणि संस्कृत पाठांतरही बरेच केले होते.

लेले यांची 'मिश्रदर्शन' (१८८६) व 'सुरपरगिणी, शोकावध' (१८९९), 'खंडिता व आनंदकंद' (अपूर्ण) ही चार, लेले यांची कविता (१९२४) अशी एकूण पाच खंडकाव्ये प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांची स्फुट कविता 'काव्यरत्नावली', 'मनोरंजन', 'करमणूक' इत्यादी तत्कालीन नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. त्यांचे गद्यलेखन पुढीलप्रमाणे : परिणयोत्सर्ग-प्रहसन व कादंबरी नाटक-गद्यपद्य ('वाणाच्या कादंबरी'चे नाट्यरूपांतर) ही दोन्ही नाटके सातान्याच्या 'महाराष्ट्र कोकिल' (१८८७, १८९५) मासिकात प्रकाशित झाली. त्यांचे संगीत मीयाळ नाटक (१८८९) त्या काळी लोकप्रिय होते.

याशिवाय संवरी ही लघुकादंबरी (१८९२), रजनिनाथ आणि पत्रिका हे प्रहसन, शिवचरित्रातील प्रसंगावर एक गद्य नाटक, अशी त्यांची आणखी काही रचना आहे.

संस्कृतच्या वर्षांवर मराठीत त्यांनी कविता निर्माण केली. शोकावध ही थिलापिका त्यांनी पत्नीच्या निधनानंतर रचली. पत्नीविद्योगा-मुळे शोकाकुल कवीच्या अंतःकरणाची तळमळ त्यात चांगली व्यक्त झाली आहे. आधुनिक मराठीतील प्रभावी वैलादिक काव्यात शोकावधीची गणना होते. विष्णुविषय हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या मृत्यूवरील व एकनाथपरिचय हे आपले परमस्नेही कवी एकनाथ गणेश भांडारे यांच्या मृत्यूवरील शोककाव्यही त्यांनी लिहिले आहे.

उवा टाकळकर, के. ए. पंतवार, मीनिमा गुढी

लेले, काशिनाथ कृष्ण : (ज. १५ ऑगस्ट, १८५०, चार-मृ. ३ सप्टेंबर, १९१८, चार, मध्य प्रदेश). इतिहास संशोधक व लेखक. प्राथमिक शिक्षण चार व माध्यमिक शिक्षण इंदूर येथे. मॅट्रिक (१८७०). महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे. चार संस्थानच्या शिक्षणखात्यात मुख्याध्यापक. चार संस्थानच्या इतिहासाचे लेखन (१९१४). संस्थानच्या गॅलेटियरमध्ये नव्या संशोधित इतिहासाची टिपणे देऊन घातलेली भर ही त्यांची महत्त्वाची कामगिरी. 'संस्थानिकांच्या रोषामुळे १९०५ ते १९१४ या काळात त्यांना चार सोडावे लागले, पुण्यास स्थापन झालेल्या भारत इतिहास संशोधन मंडळाचे ते सभासद झाले. परमार घराण्याच्या मध्ययुगीन व अर्वाचीन इतिहासात नव्या माहितीची भर टाकली. त्यांनी प्रचंड ऐतिहासिक साधनसामग्री गोळा केली. ओजदेव हा त्यांचा खाल संशोधनविषय. राजा भोज व कवी कालिदास समकालीन नव्हते, असा सिद्धांतही त्यांनी मांडला. ऐतिहासिक वस्तुसंग्रह करण्याच्या छंदांमुळे त्यांनी आपल्या घराचे रूपांतर पुराणवस्तुसंग्रहालयात केले.

उवा टाकळकर, के. ए. पंतवार

लेले, काशिनाथ वामन उर्फ भाऊशास्त्री : (ज. १० जुलै, १८६१, वाई-मृ. ९ ऑक्टोबर, १९१८, वाई). सनातन धर्माचे अभ्यासक व प्रवक्ते. वादविवाद कुशल वक्ते. धर्मशास्त्राची विषयांचे लेखक व धर्मविषयक मासिकांचे चालक.

सुलते कृष्णभटजी यांच्याजवळ बारा वर्षे वेदाध्ययन. पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये वयाच्या बाविसाव्या वर्षी दाखल होऊन इंग्रजी भाषेचा त्यांनी अभ्यास केला. वाईचे प्रभानंद यती आणि मुंबईचे राजारामशास्त्री बोडस या गुरुजवळ वेदान्त मीमांसादी दर्शने, धर्मशास्त्रे, पुराणे आदींचा अभ्यास. इ. स. १८९० साली यांनी मोदवृत्त साप्ताहिक सुरू केले व ते सात-आठ वर्षे चालविले. या नियतकालिकातील १८९७ साली त्यांनी लिहिलेल्या प्रेगविषयक लेखावरून त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला व त्यांना दीड वर्षांचा सभम कारावास भोगावा लागला. १९०३ साली धर्म साप्ताहिक काढून नऊ-दहा वर्षे चालविले. आर्यधर्मदर्शन (१८९१), आर्यधर्मदर्शन व ज्ञानसाधना (१९१४) अशी मासिके बरीच वर्षे चालविरी. त्यातून आपल्या संस्कृत धर्मग्रंथांची भाषांतरे, मूळ भाष्ये व भाषांतर विवरण त्यांनी प्रसिद्ध केली.

त्यांची ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झालेली महत्त्वाची पुस्तके वाप्रमाणे : योगशास्त्र (१८९६), मराठी भाषांतरासह रामायण (१८९८ ते १९००), मराठी भाषांतरासह महाभारत (१८९६ ते १९१५), समाज्य गणवद्गीता (१९०० ते १९१३), देवी गणपत (१९०२), 'ब्रह्मसूत्राणि', 'कठकोपनिषद', 'ईशावास्योपनिषद', 'केनोपनिषद' मूळ भाष्ये व मराठी भाषांतर, श्री वाल्मीकि रामायणाचे मराठी

भाषांतर. याशिवाय कथासरित्सागर, विष्णुपुराण, पुरुषसूक्त, भीष्म-
ध्याय, मानवधर्मशास्त्र या ग्रंथांचे भाषांतर केले. 'दासोपेतांची पदे'
संपादित केली. लोकमान्य टिळक, भारताचार्य वैद्य, पं. सातपळेकर,
कोशकार रानडे आदी मान्यवर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांची विस्तृत आणि
सबैतोल परीक्षणे केली. सनातन वैदिक धर्माचे रक्षण-संवर्धन व्हावे
व त्याचे मूळ तेज प्रकट व्हावे, अशी त्यामागे त्यांची प्रखर ज्येयनिष्ठा
होती. सनातन वैदिक धर्माचे आधुनिक काळातील एक कठे प्रवक्ते.
मुजार लेखक.

उबा टाकळकर, के. ए., पोतवार, पत्रित टापरे

लेले, गणेश सदाशिवशास्त्री : (ज. १६ सप्टेंबर, १८२५,
त्र्यंबकेश्वर - मृ. २८ एप्रिल, १८९८, लासलगाव, जि. नाशिक). कवी
आणि संस्कृत काव्यनाटकांचे भाषांतरकार. प्राथमिक मराठी शिक्षण-
नंतर संस्कृत पाठशाळेत श्रुत्युत्ती व अलंकारशास्त्र यांचा अभ्यास.
इंग्रजीचे थोडेकार अभ्यस. १८४०-४१ च्या सुमारास मुंबई सर-
कारचे प्रमुख शिक्षणाधिकारी. मेजर कॅप्टी यांनी त्यांना मुंबईस आणले
व पुढील शिक्षणासाठी एल्फिंस्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये दाखल केले. तेथे
याळशास्त्री जामेकर, दादाभाई नौरोजी या गुरुवर्यांच्या हाताखाली
प्रवेश परीक्षेपर्यंतचा अभ्यास. पण प्रकृति अस्वास्थ्यामुळे मुंबई सोडून
नाशिक येथेच ग्रंथाभ्यसन व ग्रंथलेखन करीत राहिले.

संस्कृत नाटके व इंग्रजी ग्रंथ यांची भाषांतरे, स्वतंत्र काव्ये व अन्य
काही ग्रंथ मिळून त्याचे पंधरा-सोळा ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांनी
जाणकीपरिणय (१८६५), मालविकाग्निमित्र (१८६७), करूर-
संजरी (१८६७) व पिंडशाल मंजिका (१८६९) या चार संस्कृत
नाटकांची भाषांतरे केली. यापैकी दुसऱ्या व तिसऱ्या नाटकास
तत्कालीन 'दक्षिणा प्राइस कमिटी'ची बक्षितेही मिळाली. ही भाषांतरे
गद्यास गद्य व पद्यात श्लोक, आर्या, कवित साक्या, अंगंग अशी
रचना आढळते. जाणकीपरिणयाचे कथानक अद्भुतरसपरिपूर्ण
असून अन्य नाटके हुंगार रसाकडे हुकणारी आहेत. इंग्रजी पुस्तकांची
त्यांची मराठी भाषांतरे अशी—वेलेमेकस् ब्राचा वृत्तांत पुस्तक
१, २ (ले. जॉन टॅक्सवर्थ), कप्तान कुक साहेब ब्राच्या जलपर्य-
टनाचा वृत्तांत (ले. रेव्ह. विंगले, १८५३). सरकारच्या मराठी
भाषांतरे करवून घेण्याच्या योजनेनुसार ही भाषांतरे केली.

त्यांच्या काव्यरचनेत श्रीमच्छंकराचार्यविरचित अमरसूक्त
(१८८१), महाकवी कालिदास विरचित रघुवंश (१८८३) ही भाषा-
ंतरित, शिवचरित्र (१८७३) व कृष्णकुमारी (१८८८) ही ऐतिहासिक
स्वतंत्र, शिवस्तुती, सीमंतिनीचे आख्यान, मुकोजी होळकर इत्यादी
किरकोळ अशा काव्यांचा समावेश होतो. या सर्वांत रघुवंश ही
भाषांतरित काव्यकृती रसविष्काराच्या दृष्टीने विशेष चांगली साधली
आहे. त्यातलाच वृत्तवैविध्ययुक्त नववा सर्ग दशरथसुगंधा याचे
समश्लोकी भाषांतरही उजवे वाटते. या सर्गाचे स्वतंत्र पुस्तक (१८८३)
प्रसिद्ध झाले आहे. शिवचरित्राची पयसल्या ७६०० असून त्याला
त्यावेळी दक्षिणा प्राइस कमिटीने पहिले पारितोषिक दिले होते.
याशिवाय, काव्याच्या सगळ्या अंगांच्या लक्षणांचे (उदा. काव्यलक्षण
शब्दशक्ती, रसमाव, अलंकार, वृत्ते, काव्यदोष इ.) उदाहरणांसहित
विस्ताराने निरूपण केलेले प्रभोत्तररूप साहित्यशास्त्र (१८७२) त्यांनी
लिहिले. ते काव्यशास्त्रविषयक ग्रंथ तयार करण्याचा त्यांचा पहिला प्रयत्न
म्हणून उल्लेखनीय आहे. तीर्थयात्रा मंत्र (१८८५) हे प्रवासवृत्त
त्यांनी सरदार घराण्यातील अण्णासाहेब विचुरकर यांच्या प्रवासाच्या
टाकणावरून तयार केले, त्यात ब्रह्मावृती असलेल्या दुसऱ्या बाजीराव
पेशव्यांच्या दिनचर्येचे वर्णन येत असल्यामुळे त्यां ग्रंथाला ऐतिहासिक
महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

उबा टाकळकर, के. ए., पोतवार

लेले, गंगाधर घामन : (ज. १० मार्च, १८५९-मृ. २६ जानेवारी,
१९२६, पुणे). वैदिक व पौराणिक ग्रंथांचे भाषांतरकार. डेक्कन
कॉलेज, पुणे येथे शिक्षण. बी.ए. (मुंबई विद्यापीठ, १८८७). डेक्कन
एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सदस्य व अध्यापक. म्यू इंग्लिश
स्कूलचे सुपरिंटेंडेंट.

त्रिसुवर्ण (सार्थ, सभाष्य-मराठी अर्थ व मूळ ग्रंथाचे इंग्रजी
भाषांतर, १९००) ह्या ग्रंथाच्या ग्रंथात तैत्तिरीय आरण्यकाच्या नारा-
यणीय उपनिषदातील त्रिसुवर्ण पाप-दोष वगैरेच्या निवारणार्थ असून
भोजनकालीन त्याचा पाठ करण्याचा ग्रंथात का पडला यासंबंधीचे
विवरण आढळते. ह्याची मत्स्यपुराण (१९१२) व लिंगपुराण
(१९१२) ही दोन भाषांतरे प्रसिद्ध आहेत. मत्स्यपुराण अथवा
याचीच चवदा विष्णूचे वर्णन (१९१४) ह्याचा महत्त्वाचा ग्रंथ असून
त्यात वेद, वेदांगे, वेदांचा उपांगे, धर्मशास्त्रे, चौदा विद्या व चौसष्ट
कला इत्यादींचा परिचय करून दिला आहे. इतिहासाचार्य वि. का.
राजवाडे ह्यांच्या 'भाषांतर' (१८९४) मासिकासाठी जॉन स्टुअर्ट
मिल ह्यांच्या 'युटिलिटेरियानिझम' या ग्रंथाचे जनपदहितकार ह्या
नावाने भाषांतरही ह्यांनी करून दिले होते.

कुसुममाला कोलारकर, ग. वे. जानाळकर

लेले, देवीदास भास्कर : (ज. २८ ऑक्टोबर, १८८१, भवनेजोगाई
- मृ. १९५२). थिऑसॉफीविषयक पुस्तकांचे अनुवादक. 'फायुसून
कॉलेज, पुणे येथे शिक्षण. बी.ए., संगमनेरच्या पेडिट हायस्कूलचे
मुख्याध्यापक (१९०७-३०).

मुमुक्षुसागे डॉ. अर्नी वेइंट ह्यांच्या 'द पाथ ऑफ डिसायपलशिप'
ह्या व्याख्यानाचा अनुवाद (१९२२), आनंदोचे साम्राज्य व इतर
मंत्रण (जे. कृष्णमूर्तीच्या 'द किंगडम ऑफ इथिनेस'चा अनुवाद,
१९३०) व थिऑसॉफीवरील सुबोध व्याख्याने (डॉ. वेइंट ह्यांच्या
'द पॉप्युलर लेक्चर्स ऑन थिऑसॉफी'च्या आधारे) ही थिऑसॉफी-
वरील आणि जीवन आणि कला (१९५१) हा 'सिलोनी
थिऑसॉफिस्ट प्रचारक भी. सी. जिनराजदास ह्यांच्या लेखांचा
अनुवाद ही ह्यांची साहित्यनिर्मिती.

कुसुममाला कोलारकर, उबा टाकळकर

लेले, महादेव : ० माधव चंक्रदेश : (ज. १८५८-मृ. १२ नोव्हेंबर,
१९३३, पुणे). संस्कृत नाट्यग्रंथांचे व अन्य भाषांतील ग्रंथांचे भाषांतर-
कार. शिक्षण पुणे येथे. बी.ए. व इजिनिअरिंगमधली एल्.सी.ई.
ही पदवी. नोकरीच्या निमित्ताने भारतातील अनेक संस्थानांत भ्रमंती.
विविध भाषांचे जाणकार.

ह्यांनी मालतीमाधव, महावीरचरित, उत्तररामचरित, माल-
विकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीय, शाकुंतल, 'मुद्राराक्षस', बेणीसंहार
ह्या प्रसिद्ध संस्कृत नाट्यग्रंथांना सार व विचार असे रूप देऊन
मराठीत आणले आहे (१९०१-०९). याखेरीज श्रीमद्भागवत :
सार व विचार (१९२६) हे त्यांचे पुस्तकही प्रसिद्ध आहे. 'अकबर
बादशहाचे चरित्र' (१८९८, मूळ लेखक, कर्नल मॅलेसन), एक
नहस्सूदी, साम्राज्य किंवा विजयानगरच्या साम्राज्याचा इति-
हास (१९१९) ही इंग्रजीवरून केलेली भाषांतरे; त्याचप्रमाणे कल्हण-
कृत 'राजतरंगिणी' ह्या काश्मीरचा इतिहास कथन करणाऱ्या संस्कृत
ग्रंथाचे राजतरंगिणी (१९२९) हे भाषांतरही महत्त्वपूर्ण आहे. लुमन-
विकास (१८९०) व पुष्पवन (१८९१) ही ह्यांची शैल सादोच्या
अनुक्रमे 'बोरतान' व 'गुलिस्तान' ह्या फारसी ग्रंथांची भाषांतरे.
अबुल फजलच्या 'अयने-अकबरी' (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध) या मूळ
फारसी ग्रंथाचे भाषांतरही ह्यांनी वि. का. राजवाडे ह्यांच्या 'भाषांतर'
मासिकातून प्रसिद्ध केले आहे.

कुसुममाला कोलारकर, उबा टाकळकर

लेले, लक्ष्मण गणेशशास्त्री : (ज. १८७०-मृ. १८ नोव्हेंबर, १९१२, पुणे). कवी, संस्कृत काव्याचे भाषांतरकर्ते व नाटककार. चित्रकण्ठकालीन सुप्रसिद्ध कवी गणेशशास्त्री लेले ह्यांचे चिरंजीव. प्रथम शास्त्री-परंपरेचे व नंतर इंग्रजी विषये अभ्ययन. काही काळ 'नासिक-शेभव' पत्राचे संपादक. पुढे म्यु पुना कॉलेज (हल्लीचे स. प. महाविद्यालय) या संस्थेत मराठीचे प्राध्यापक.

यांची स्फुट कविता 'काव्यरत्नावली', 'केसरी', 'विविधज्ञान-विस्तार' इत्यादी. नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. *विलकांजली* (१९२०) ही लो. टिळकांच्या निधनानंतर लिहिलेली ७२ श्लोकांची विलापिका व *महाराष्ट्र-वंदन* (१९२१) हे महाराष्ट्रातील छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून ते लो. टिळकांपर्यंतच्या थोर विभूतींना आदरांजली अर्पण करणारे दीर्घ काव्य ही यांची स्वतंत्र रचना. याखेरीज कालिदासाच्या *मेघदूत*चे समग्र मराठी भाषांतर (१९०१), जगन्नाथ पंढिताच्या 'भामिनीविलास'चे *महाराष्ट्र भामिनी विलास* (१९०३) हे पद्य रूपांतर आणि शंकराचार्य, कालीदासादी कवींच्या संस्कृत कवि-तेचे भाषांतर असलेला *पद्मसंजरी* (१९०२) हा संग्रह ही त्यांची रचनाही प्रसिद्ध आहे. *संगीत चिन्मंगल* (१९२३) व (कालिदासकृत 'कुमारसंभवा'तील शिष्यपार्वती-विवाहाच्या कथेच्या आधारे रचलेले) *मराठी शाकुंतल* (१९२६) ('शाकुंतला'चे गद्यपद्यात्मक भाषांतर) ही नाटकेही उल्लेखनीय आहेत. अलंकार-यकाश (१९०५) अलंकार-विषयक ग्रंथ, 'विविधज्ञानविस्तारा'तून व अन्य नियतकालिकांतून लिहिलेली पुस्तकपरीक्षणे व प्रस्तावना हे ह्यांचे समीक्षणात्मक लेखन. *आभिनव काव्यमाला-भाग १* (१९०९) हे मराठी काव्यवेव्याचे पुस्तकही ह्यांनी संपादित केले आहे. नव्या-जुन्याच्या सीमारेषेवर घाबरणारे आधुनिक काळातील एक महत्त्वाचे कवी.

कुसुममाला काळारकर

लेले, विनायक गंगाधर : (ज. १५ मे, १८९७ - मृ. १९६०). ऐतिहासिक विषयांचे चरित्रकार व कथाकार. व्यवसायाने मेकॅनिकल व इलेक्ट्रिकल इंजिनियर. मोगल व मराठे ह्यांच्या इतिहासाचे अभ्यासक.

लेले ह्यांचे *हिंदुसंघटन* (१९२९) हे स्वामी भट्टानंदांच्या इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर प्रसिद्ध झाले असले, तरी ऐतिहासिक चरित्रलेखक व ऐतिहासिक कथाकार म्हणून ते विशेष प्रसिद्ध आहेत. *तुर्ही मोहरे*, *सर्जेराज वाढगा* व *विषकजी डेंगळा* यांची चरित्रे (१९३५), *सुरजमल जाट* (१९४४), *जहिरवीर महमद उर्फ बाबुर* (१९४४), *नरवीर बापू गोखले* (१९७०) ही त्यांची चरित्रपर पुस्तके. व *जावांचे चातुर्व्य* (१९४४), *मराठ्यांच्या वीरकथा* (१९४५), *शिष्याहीचा अस्त* (१९४८), *कळस* (१९५०), *मूर सिंहासन* (१९५४) ही त्यांची ऐतिहासिक कथांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. ऐतिहासिक सत्याला धक्का न लागू देता आकर्षक लेखनशैलीने युक्त अशी ही पुस्तके आहेत.

कुसुममाला काळारकर, उषा टाकळकर

लेले, विसाजी रघुनाथ : • स्फुटवक्ता अभियोगी : (ज. १७ ऑगस्ट, १८२७, नासिक-मृ. ८ नोव्हेंबर, १८९५). सायन पंचांगकर्ते व सायनवादाचे पुरस्कर्ते लेखक. ह्यांचे शिक्षण जुन्या पद्धतीने झाले. प्राथमिक शिक्षणानंतर धातुरूपावली, अमरकोश, उपनिषदे ह्यांचे अभ्ययन. ब्राह्मेतरा शिंदे सरकारच्या दसरात हिरोवनीस.

केरुनाना छत्रे-१८६५ सालापासून 'निरयन-पंचांग' काढीत. त्यांनी सायनमानाचा आश्रय करावा असा लेखांचा आग्रह होता, पण तो छत्र्यांनी न मानल्याने सायनमानाचा प्रचार करण्यासाठी विसाजी-पंत लेखांनी वृत्तपत्रे व मासिके हातून लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. १८७२ ते १८९५ पर्यंत त्यांनी 'शुभसूचक', 'इंद्रप्रकाश' इत्यादी

नियतकालिकांतून लेखन केले. मृत्यूपूर्वी त्यांनी *सायन-पंचांग* काढ-ण्यास सुरुवात केली होती. त्यांच्या सायनप्रताचा प्रभाव ज. बा. मोडक, डॉ. बा. दीक्षित इत्यादी ज्योतिर्गणितशास्त्रही पडला होता.

उषा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

लॉरेन्ट, मोरो गणेश : (ज. २० नोव्हेंबर, १८५४, बरसई-पेण, जि. कुलाबा-मृ. ११ नोव्हेंबर, १९२०, पेण). कवी, नाटककार व निबंध-लेखक. प्राथमिक शिक्षण पेण येथे. प्रथम शिक्षकाची नोकरी. डेप्युटी इन्स्पेक्टरच्या पदापर्यंत गतली.

लहान वयातच भीष्मकधीचे 'रामविजय', 'हरिविजय', 'पांडव-प्रताप' इत्यादी काव्यग्रंथ व मोरोपंतांची कविता वाचनात आल्याने त्यांच्यात काव्याविषयी गोडी निर्माण झाली. त्यांची बरीचशी कविता 'काव्यरत्नावली' मासिकातून व काचित 'विविधज्ञानविस्तार' व 'मासिक मनोरंजन'मधून प्रसिद्ध झाली आहे. ह्यांची कविता बालो-पयोगी व बालोपयोगी असल्याने मुख्यतः उपदेशपर आहे. *गोवर्धनक* (१८८२), *संगीतसुधा* (१८८६), *उपदेशमाला* (१८८४) या संग्रहांतून व *वृत्तकवच* (१८९८) हा तीनशे सुभाषितांचा संग्रह व *वृत्तमाला* (१८९९) ह्या पुस्तकांतून ती कविता संकलित करण्यात आली आहे. संस्कारक्षम वयाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर सुसंस्कार करणे, हे त्यांच्या काव्यनिर्मितीचे उद्दिष्ट होते. उपदेशप्रधान कवितेहून वेगळ्या स्वरूपाची कविताही त्यांनी लिहिली आहे. *यमुना अधवा*, *महात्मा नवरा*, *नवरा नवरी* (१८९८), *कृतुममाला* (१८९९), *संसार* (१९०१) ह्या कविता, *रायगड*, *काय म्हणतो?* (१९०६) हे छंदकाव्य व 'काव्यरत्नावली'तील 'दुष्काळवर्णन', 'वर्षारंभ', 'सूर्योदय', 'वसंतशतक' इत्यादी कविता यांचा या संदर्भात निर्देश करता येईल. *रायगड* काव्यात *रायगडाचे स्थलमाहात्म्य* व तेथून दिसणारी सुदिशेभा यांचे वर्णन आले आहे. 'विश्र्वेचे सांगणे', *यमुना* यासारख्या कवितांतून खोल्या दुःसह जीवनाचे चित्रण त्यांनी सहानुभूतीने केले आहे. परंपरागत साकी, दिंडी, आर्या इत्यादी छंदांतील व वृत्तांतील साधी, सोपी, व्याकरणशुद्ध व सुबोध अशी रचना, हे त्यांच्या काव्याचे स्वरूप दिसते.

गोवावरी अधवा तुर्ही सून (१८९०) हे मध्यमवर्गीय गृहस्थितीचे नास्तब चित्र रेखाटणारे त्यांचे नाटक. कजागसाव्या छळाला बळी पडलेल्या सुनेची कथा या नाटकात त्यांनी निमित्त केली आहे. त्यांचे अन्य गद्य लेखन म्हणून मुलांचे प्राथमिक शिक्षण (१८९३), *नशीब आणि लवोग* (१८९६), *लवोग कसा करावा व कोणता करावा* (१९०२), *आर्षबापांचा शिष्य* (१९११) या निबंधांचा उल्लेख करावा लागेल. त्या वेळच्या समाजस्थितीचे निरीक्षण करून समाजा-मध्ये विचारजागृती निर्माण करणे आणि आपल्या प्रगतीचा मार्ग समाजाने आपणच डोळसपणे ठरवावा या दृष्टिने त्याला मार्गदर्शन करणे हा बरील निबंधलेखनामागील त्यांचा उद्देश स्पष्ट दिसतो. ह्या निबंधांना डेक्कन इर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी व दक्षिणाः प्राइस कमिटी ह्यांची यत्ने मिळाली होती.

म. थो. पंडित, उषा टाकळकर, कुसुममाला काळारकर

• लोकमान्य : पहा टिळक, बाळ गंगाधर

• लांकहितयादी : पहा देशमुख, गोपाळ हरि

लोटलीकर, सदाशिव धळवंत : (ज. ५ मे, १८५७, बाणकोट-मृ. २० एप्रिल, १९२२). लोटलीकर घराणे मूळचे गोव्याचे. गौड सारस्वत ब्राह्मण. मूळ आडनाव केणी, पण लोटली येथे राहत अस-ल्याने त्यांना लोटलीकर असे म्हणण्यात येऊ लागले. वयाच्या सहाव्या वर्षी ते शाळेत जाऊ लागले. मराठी व इंग्रजीचे अभ्ययन. उत्तम मराठी शिक्षण मिळाले. मेजर कॅड्री व चॅवर्थ सारख्यांनी लिहिलेली नीतिज्ञानाची पुस्तके वाचून मनावर योग्य तो परिणाम झाला. इंग्रजी

शिक्षण अभ्युत्त भास्कर देसाई सारख्या विद्वानांच्या हाताखाली झाले. हे देसाई पुढे वेळमावचे डेप्युटी कलेक्टर आणि सांगली संस्थानचे कारभारी झाले होते.

पुढे जुलै १८७९ मध्ये सदाशिवरावांना शिकारच्या म्युनिसिपल शाळेत शिक्षकाची नोकरी मिळाली. नंतर १७ डिसेंबर, १८७६ रोजी शिकार येथे रेग्युलर रामकृष्ण विनायक मोडक यांच्या हस्ते बाप्तिस्मा घेऊन ते खिस्ती झाले.

शिकार येथे काही काळ शिक्षकाचे काम केल्यावर सदाशिवरावांनी रत्नागिरीला गेल्यावर सायलर या अमेरिकन मिशनरीच्या इंग्रजी शाळेत काम घेतले. याशिवाय या मिशनरीद्वारे भाषांतर करणे व धर्मप्रचार करणे ही कामेही केली.

पुढे ते मुंबईला गेले. १८८० च्या सुमारास त्यांनी दुसऱ्या मिशनारत प्रवेश केला; आणि धर्मसेवेला मुहूर्तास केली. नंतर १८९२ मध्ये त्यांची बदली पुण्यास पंचहोद येथील मिशनारत झाली. १८९३ मध्ये त्यांची आचार्य म्हणून दीक्षा झाली. पुढील सर्व आयुष्य त्यांनी धर्मसेवेत घालविले. शहरातल्या सुशिक्षित जनतेत त्यांचे येणे-जाणे असे. प्रार्थनासमाजाच्या समासदाबरोबरही त्यांच्या धर्मविषयक चर्चा चालत.

त्यांच्या जोडीला नेहमीचा ऊर्ज नीलकंठवाली गोरू आणि कधी-कधी आचार्य नारायण विष्णू आठवले हे असत. पंढरपूरच्या प्रार्थनासमाजाचे रघुनाथ करकरे आणि त्यांचे मित्र सत्यारामपंत तसेच पुण्याच्या प्रार्थनासमाजाचे चिंटीस केशव पांडुरंग गोडबोले आणि प्रचारक शिवरामपंत नारायण गोखले, माधवराव रानडे, महादेवराव मोरेश्वर कुंटे वगैरे अनेक सुशिक्षित आणि विचारवंतांशी या खिस्ती आचार्यांचे मित्रत्वाचे संबंध असत.

याप्रमाणे धर्मसेवा करीत असताना त्यांनी मराठी साहित्याचीही थोडीबहुत सेवा केली. सनातन आत्मसंप्रदायी मिशनाने प्रसिद्ध केलेल्या कित्येक छोट्या पुस्तिकांचे भाषांतर त्यांनी १८८० ते एकोणिसाव्या शतक उलटपर्यंत केले. मराठी साहित्याची त्यांना विशेष गोडी होती. त्यांच्या संग्रही अनेक मराठी ग्रंथ होते. १९१२ साली त्यांनी मराठी भाषेची योग्यता व तिचा आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याची आवश्यकता या विषयावर खिस्ती समाजापुढे व्याख्यान दिले होते व नंतर हिंदू-ओतेमंडळासमोरही दिले होते. हे व्याख्यान निबंधरूपाने नंतर १९२१ मध्ये त्याच शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झाले होते.

अर्पोकुफानामक पुस्तकातील भाषांतर-भाषांतरकार (१) स. व. लोटलीकर, चार्लस किंग, देवालयवात वाचण्यास नेमलेले पाठ, कोल्हापूर, १८९६.

वाङ्मय : (१) प्रार्थना आणि एनलेसियेतील विधी साक्रमेत याविषयीची प्रश्नोत्तरावली (भाषांतर), पुणे, १८८०. (२) वाच्य-रत्नावली (भाषांतर), पुणे, १८८२. (३) प्रार्थनेचे लहान पुस्तक, पुणे-१८८२; १९५२. (४) पवित्र युलरिस्ट्या (भाषांतर), पुणे, १८८५. (५) पवित्र भागीपणासंबंधी गुरुशिष्य संवाद (भाषांतर), मुंबई, १८८६. (६) प्रार्थना, ती करण्याची कारणे व तिची अंगे, पुणे, १८८८. (७) सद्बर्तन आणि प्रसंग, १८९७. (८) विद्या (भाषांतर), १९००. (९) मराठी भाषेची योग्यता आणि तिचा आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याची आवश्यकता, पुणे, १९२१.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : Lotalikar S. B. 'The Dawn of Light, Madras, Christian Literature Society, 1923.

भास्कर जाधव

लोटलीकर, साताराम शिवराम : ० सीता-कान्त : (ज. १७ ऑगस्ट, १८९०, जि. रत्नागिरी - मृ. ११ ऑक्टोबर, १९२६, मुंबई). कादंबरीकार, चरित्रलेखक व आरोग्यविषयक पुस्तकांचे कर्ते. शिक्षण

हापोली येथे, जेव्हाच सातवीपर्यंत. काही काळ खानापूरच्या 'लोकमित्र' पत्राचे सहसंपादक व नंतर अभ्युत्तराव कोल्हटकरांच्या 'संदेश' या पत्राच्या संपादक पदालात प्रविष्ट.

समाजाच्या मार्गदर्शन करणाऱ्या 'राष्ट्रजीवनमाला' व आरोग्यविषयक 'नवजीवनमाला' या दोन पुस्तकमाला त्यांनी काढल्या. स्वराज्याचा उदयकाल (१९१८), मार्ग व मार्गदर्शक (१९२१) ही 'राष्ट्रजीवनमाले'तील त्यांची महत्वाची पुस्तके. सागरास (१९१७), दक्षशक्ती (१९२६), लुनी भीमरी (१९२५), जळो ते मेम (१९३१) या सामाजिक कादंबऱ्या आणि महाराष्ट्र गांधी (१९२२), लाजा लाजपतराव (१९२६), 'सरोजिनी' नायडू (१९३२) ही चरित्रे ही त्यांची प्रमुख साहित्यनिर्मिती. सामर्थ्य, सृष्टि व शक्ती (डॉ. मोंटेन ह्यांच्या इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारे, १९१५), सामर्थ्य संघर्ष (आहार-विहार-व्यायाम विषयक, १९१७); संजीवनी विद्या (धीर्यसंरक्षण कसे करावे, १९२१), एलिसरक्षण (शासितिक व मानसिक शक्तींचा अभ्ययकता टाळावा, १९२४), आरोग्यशक्ती (१९२४), आरोग्य-चिंतामणी (१९२८) व मानसचिकित्सा (१९३१) ही त्यांची अन्य महत्वाची पुस्तके.

मदन कुलकर्णी, उवा टाकळकर

लोखलेकर, मालचंद्र राजाराम : (ज. १९११ - मृ. १९४५). कवी. शिक्षण बी.ए., एल्.एल्.बी.पर्यंत. वास्तव्य इंदूर येथे. त्यांची कविता 'अभिरुची' व अन्य नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाली. दिवंगत मालचंद्र लोखलेकर यांची कविता (१९५३) हा त्यांच्या काव्याचा संग्रह प्रसिद्ध आहे.

त्यांची कविता 'गीतधर्मी' प्रवृत्तीची आहे. तांच्याच्या गीतिकाव्याचा प्रभाव त्यांच्या कविनेवर आणखीही अधिक. भावभूमीला अनुकूल अशी विविध दृष्टींची योजना त्यांच्या काव्यात आढळते. ताकडसुख प्रीतीसंबंधाच्या मर्यादित वर्णुळातच ही कविता सातत्याने फिरत राहिलेली असली तरी मालव्यातील व विंध्याचलातील निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर चित्रित केलेल्या सुंदर शब्दचित्रांमुळे ती वेगळी वाटते !

हार्दयश्रवण वारात, मदन कुलकर्णी

वझे, कृष्णाजी विनायक : (ज. १९ डिसेंबर, १८६९ - मृ. ३१ मार्च, १९२९). शिल्पशास्त्र व धर्मशास्त्र या विषयांचे लेखक. सी.ई. ही इंजिनिअरिंगची परीक्षा उत्तीर्ण.

श्री. वझे यांचा भारतीय शिल्पशास्त्रसार (१९२४) हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथातील अठरा प्रकरणांवर अठरा ग्रंथ लिहावेत, हा यांचा संकल्प होता. यापैकी 'हिंदी' शिल्पशास्त्र, भाग-१ (१९२८) हा प्रास्ताविक ग्रंथ पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक प्रकळाने प्रसिद्ध केला. नगररचना शास्त्र (१९३१) याशिवाय वास्तुशास्त्र, शिल्पविद्या व अनुविद्या व शिल्पशिक्षणाचे महत्त्व (१९२४) ह्यादी त्यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. प्राचीन भारतीय शिल्पशास्त्राची दहा उपशास्त्रे, बत्तीस विद्या व चौसष्ट कलांची भुगुंलहितेनुसार मांडणी करून शिल्पशास्त्राच्या विविध अंगांवर त्यांनी लेख लिहिले. याशिवाय धर्म-शिक्षणाचा योगात्मा : हिंदुधर्म हे सहा खंडात्मक पुस्तक (१९२० ते १९२५), विद्यायांचे धर्म (१९२३) तसेच भाषी हिंदी स्वराज्य (१९२४) व वाजच्या स्वराज्य संस्था ह्यादी ग्रंथही प्रसिद्ध आहेत.

उवा टाकळकर, नीला जोशीराव

वझे, दिनकर गोविंद : (ज. १८४८ - मृ. १९०८). कादंबरीकार. पत्रकार व गुजराती ग्रंथांचे अनुवादक. मालवण येथे वास्तव्य. 'तेथ ते' पंचानन' हे साप्ताहिक चालवीत.

कलहपरिणामादक्ष (१८८४) हे त्यांनी लिहिलेले नाटक. दिवाणी न्यायक्षेत्रातील भोळ्या जनतेची फसवणूक व पुढारी तसेच सरकारी

अंमलदार यांचे वर्तन, याचे चित्रण या नारकात आहे. प्रसिद्ध गुर्जर लेखक. इच्छाराम सूर्यराव देसाई यांचा 'हिंदू आणि मिटागिया' या ग्रंथाचा हिंदू आणि मिटागिया - एक राजकीय विषय (१८११) हा मराठी अनुवाद त्यांनी केला. त्यांची प्रसिद्ध साहित्यकृती म्हणजे लालन बेरागीन (१८९५) ही कादंबरी. ती त्यांनी-मुळतः 'भाऊसाहेबांची बखर' या ग्रंथाच्या आधारे लिहिली. ऐतिहासिक वातावरणाच्या साक्षातील ही एक उठावदार वग स्वातंत्र्यसैन्यां प्रेमकहाणी आहे. १८९५ ते १९०९ ह्या काळात तिच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या, गायकन तिच्या लोकप्रियतेचा कळना येईल.

सीता वनवास पौराणिक कथा (१८९२), वाई आणि मुले, राम आणि राजण अशी अन्य फिरकोळ पुस्तकेही त्यांनी लिहिली आहेत.

उषा टाकळकर, सौ. नीला गोमाराव

यशे, रामकृष्णबुवा नरहर : (ज. १८७१ ओझरे, जिल्हा सावंत-शाही - मृ. ५ मे, १९४५). गायक व संगीतविषयक पुस्तकांचे कर्ते. गायनाचार्य बसुबुवा एक वर्षांचे असतानाच पहिल्याच निघन झाले. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत विधवा आईने संमालले. जेमतेम चार वयसापर्यंत कागल येथे शिक्षण. हिंदूस्थानात अनेक ठिकाणी हिंदू संगीताची कठोर साधना केली व पुढे एक भंड गायक म्हणून कीर्ती व प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेतली.

त्यांनी न. वि. केळकर यांच्या आग्रहावरून 'सद्गद्दी' मासिकातून आपले काही अनुभव व आठवणी प्रसिद्ध केल्या. एका भंड गायकाचे जीवनानुभव कथन करणारे पुस्तक म्हणून ते वाचनीय आहे. संगीत कलायका (१९४१) हे नोटेशन (स्वरलिपी) चे पुस्तक दोन भागांत (शिष्यांच्या मदतीने) लिहिले. त्याच्या पहिल्या भागात त्यांचे आत्मचरित्र व गवयांची माहिती आढळते. पुस्तकातील साधा सोपी लेखनशैली मनाची एकद वेणारी आहे. श्रीरामकृष्णालहरी हा छोटा रफूट स्तोत्रसंग्रह त्यांनी १९३८ मध्ये तयार केला असून, गेयता व छंदोलययुक्त रचना हे त्यांच्या स्तोत्रांचे वैशिष्ट्य आहे.

सरस्वती मिश्र, सौ. नीला गोमाराव

यशे, सवाईशिव दिनकर : (ज. १८७५ - मृ. आक्टोबर, १९११, मालवण). कादंबरीकार. 'लालन बेरागीन' कर्ते दिनकरराव यशे यांचे हे चिरंजीव. शिक्षण व वाल्म्य मालवण येथे व सेथेच शाळेत शिक्षक. पुढे त्यांनी १९११ साली 'दोषीवाला हायरस्कूल' नावाची नवी शाळा मालवणात सुरू केली.

तत्कालीन लोकप्रियचौला अनुसरून त्यांनी हळदीवाटचे युद्ध (१९१०) व आरंग जेवना उदयना (१९११) या दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. पहिली कादंबरी ही गुजराती 'हळदी वाटनुयुद्ध' (लेखक : इच्छाराम सूर्यराव देसाई) या गुजराती कादंबरीचा अनुवाद असून, राजा प्रतापसिंह ह्याने भोगल सम्राट अकबराशी दिलेल्या लढ्याचा स्फूर्तिदायी इतिहास या कादंबरीत चित्रित केला गेला आहे. दुसरी कादंबरी स्वतंत्र आहे.

उषा टाकळकर, सौ. नीला गोमाराव

वर्तक, श्रीधर विनायक : (ज. १८८५, पुणे - मृ. १० ऑक्टोबर, १९५०, मुंबई). नाटककार व समीक्षक. शिक्षण नागपूर येथे. मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळात, म्हणजे १९३०-३५ च्या सुमारास तिला सावरण्याचे, तसेच मराठी नाट्यवाङ्मय व रंगभूमी ह्यांना नवे वळण लावण्याचे कार्य करणारे एक प्रयोगशील नाटककार म्हणून वर्तकाचे नाव आवर्जून घेतले जाते. ह्यांची आवडत्यांची साळा, लंडन व तक्षशिला (१९३३) ही एकाच वर्षातील तीन नाटके. ह्यांपैकी मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या इतिहासात आवडत्यांची साळा हे नाटक विशेष महत्त्वाचे आहे. ब्यर्नेसन (Bjornson) या नॉर्वेजियन नाटककाराच्या 'गौटलेट' (आम्हान) ह्या नाटकातील विषय आभाराला

येऊन वर्तकांनी या नाटकाची स्वतंत्रपणे उभारणी केली आहे. ही उभारणी करताना त्यांनी मूळ नाटकातील इभेनचे नाट्यतंत्रही वापरले आहे. कस्पनारायनेपेक्षा बालवता आणि सर्वसामान्यांना जिझ्याच्या बळगते प्रभ या गोष्टींना आवडत्यांची साळाच्या अधिक स्थान आहे. शोषकच भाषणे, संवादातील हृमिमता आणि पात्रांची गर्दी टाळून व सहज, स्वाभाविक संभाषण-पद्धती व भोजकीय पाने यांची योजना वर्तकांनी आपल्या नाटकात जाणीवपूर्वक केली. पुरुष खिद्या-कट्टन पर्वत यांनी आघात करतात, मग खिद्यांनीही पुरुषांकडून पवि-ज्याची, निष्कलंक चारित्र्याची अपेक्षा का करू नये, हा ब्यर्नेसनच्या गौटलेट नाटकातून उपस्थित केलेला प्रश्न मात्र वर्तकांनी त्या प्रकारे व त्या तीव्रतेने मांडलेला नाही. तक्षशिला हे इभेनच्या Hoermoen-dene Pau Helgelund या विनोदी नाटकाचे भाषांतर, तसेच १९४५ ही स्वतंत्र नाट्यकृती, यातूनही वैचारिकतेपेक्षा लेखनतंत्रावरच वर्तकांनी विशेष भर दिला आहे.

के. नारायण काळे, केशवराव भोळे, अळतंकर व वर्तक ह्या चौघांनी १ जुलै, १९३३ रोजी 'नाट्यमन्यतर लिमिटेड' या संस्थेची स्थापना केली; आणि मराठी रंगभूमीला प्रायोगिक दृष्ट्या नवे वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. वर्तकांनी नाटके हा या प्रयत्नाचाच एक भाग होता. श्री. वर्तक हे सामाजिक सुधारणावादी होते. तुळारीचे पडसाद (१९२९) हा केशवमुताच्या कवितेचे समीक्षण करणारा त्यांचा निबंध या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे.

गं. दे. जानोळकर, आभा सावदेकर

यशे (घालावलीकर), यामन रघुनाथ : ० वाणे गोंयबाब : (ज. १८७७ - मृ. १९४६). कोकणीतून लिहिणारे लेखक व कोकणीचे आग्रही समर्थक. ह्याचे लेखन प्रामुख्याने वाणे गोंयबाब या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. काही मराठी लेख-पेले ७/८ (१९४५) हा त्यांच्या मराठी भाषेतील वाङ्मय, इतिहास, भूगोल इत्यादी विषयां-यरील संकीर्ण लेखांचा संग्रह. गोंयकारांचे भूयकार (१९१०) हे विडंबन काव्य, गोंयकारांची गोंयाभाषली वसणूक - पेले रॉड (१९२८) हे हिंदूंच्या गोव्यातील प्राचीन वसाहतीसंबंधी माहिती देणारे पुस्तक, कोकणी माझे जेत (१९३०) हा चर्चात्मक लेख-संग्रह, मोलियरच्या 'Le Medecin Malgre' Lui या नाटकाच्या आधारे लिहिलेले मोगाचे लग्न (आवृत्ती २ री, १९३८) हे पुस्तक, पुण्यात राव कामती (१९३९) व रोपणाचे तपले (१९४८) ही यांची अन्य पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

रा. बा. बशी

० यशे, विठ्ठल पुरुषोत्तम : पहा विठ्ठलकर, विठ्ठल पुरुषोत्तम यशे, श्रीपाद महादेव : (ज. २५ ऑगस्ट, १८८७ - मृ. १८ मे, १९५०). कादंबरीकार; समीक्षक व संपादक. शिक्षण मुंबई येथे. श्री.ए., एलएल.बी. वकील. 'उद्यान' (१९१०) मासिकाचे एक प्रवर्तक.

यशे ह्यांनी 'उद्यान' मासिकातून स्वतःच्या नावाने तसेच दोषण नावानेही आठ-नऊ वर्षे ललित व सलितेतर असे लेखन केले. 'उद्यान' प्रमाणेच 'विविधवृत्त', 'विहार', 'महाराष्ट्र सारस्वत' (सारस्वत शताचे हेमासिक), 'खीणा' (मुंबई मराठी साहित्य संघाचे मुख-पत्र, १९३७) इत्यादी नियतकालिकांनी लेखक आणि संपादक असा संबंध असल्याने त्यातूनही त्यांचे साहित्य प्रसिद्ध झाले आहे. या साहित्यात लघुकथा, कादंबरी, समीक्षा, वैचारिक लेख, विनोद इत्यादी विविध प्रकारच्या लेखनाचा अंतर्भाव होतो. 'उद्यान'मधून त्यांची यममयेश (स. दा. पाटील यांच्या सहकार्याने, १९११) ही कादंबरी क्रमशः प्रसिद्ध झाली; पत्ता लागला (स. दा. पाटील यांच्या सहकार्याने, १९११), कळक रहस्य (१९२९), सोनेरी पिंजरा (१९३८) ह्या 'विविधवृत्ता'तून त्यांच्या क्रमशः प्रसिद्ध झालेल्या

कादंबऱ्या. यवमयजेष्ठ ही ऐतिहासिक स्वरूपाची कादंबरी असून, ती सर बॉस्टर स्कॉटच्या एका संश्लेषाभाषनेन संपादित केली आहे. 'शास्त्राभिमता' पु. गो. काणेकर यांची तिसा प्रस्तावना आहे. पत्ता ठागठा ही कादंबरी एका वेगळ्या मुनिशित मुनीची शोकांतिका असून, सोनरी विजयामून मराठी साहित्याला भेनोले असे हिंदी सत्स्थानिकांचे ओवन चिथित केलेले आढळते. याशिवाय देशसेविकेचे रहस्य ही 'विबिधवृत्ता'च्या विमोक्षांत (१९३२) प्रसिद्ध झालेल्या कादंबरीही लेखक म्हणून त्याचा संबंध होता. प्रस्तुत कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या कादंबरीच्या लेखनात बर्बाद वा. म. जांशी, वा. ना. देशपांडे, ना. इ. आपटे, शिवराम बावीकर, अ. का. प्रिंटाळकर आणि चं. वि. बाबळेकर असे एकूण साठ लेखक सहभागी झाले होते. या कादंबरीच्या निमित्ताने सामुदायिक कादंबरी लेखनाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग वा लेखकांनी केलेला दिसतो.

'मराठी कवितेचा उषःकाल' किंवा 'मराठी शाहीर' ही 'विबिधवृत्ता'त आलेली लेखमाला पुस्तकरूपाने प्रकाशित करताना बर्बादी आवश्यक तेथे भर घातली. मराठी शाहीर (१९३०) हा ग्रंथ म्हणजे त्यांनी मराठी शाहीरी वाङ्मयाचा साकल्याने, निःपक्षपातीपणाने व चिकित्सक रसिकतेने घेतलेला वेध होय. मराठी संस्कृतीचे प्रतिनिधिक चित्र या वाङ्मयातच पाहण्यास सापडते अशी त्यांची भूमिका असून प्राचीन व अर्वाचीन मराठी कवितेमधला दुवा म्हणून त्यांनी या वाङ्मयाकडे पाहिले आहे.

म. भा. नाटककर्तो, अ. अ. बजावकर

• वसईकर, गणपत पिराजी : पहा वंदित, गणपत पिराजी

• वसंत : पहा पदवर्धन, वासुदेव बळवंत

• वसंतविहार : पहा जोशी, शंकर दत्तात्रेय

बळंगकर, गोपाळबाबा (कोंडीराम) : (ज. अनुपलब्ध-मृ. १९००). दलित चळवळीतील प्रारंभीचे एक नेते. ते सुरुवे महाड-मवळील रावतूल या खेडेगावचे रहिवासी. पूर्वाश्रमीच्या महार जातीत जन्म. बऱ्यात आल्यावर त्यांनी पलटणीत प्रवेश केला. पलटणीतच त्यांनी नॉर्मलची परीक्षा दिली. रामानंदी पंथाचा त्यांनी स्वीकार केला होता. हिंदुधर्मातील पुराणे व शास्त्रे यांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला होता. पलटणीत असल्याने पुण्यात त्या काळात म. कुलेंची लाईनवाजारात व्याख्याने होत. त्या काळात गोपाळबाबांचा म. कुलेंशी परिचय झाला. म. कुलें सतत शास्त्र, पुराण, जातिभेद यांवर बोलत असत. बळंगकर त्यांचे घनिष्ठ अनुयायी बनले. जोतिषाबाबांचा विचारसरणीचा केवळ त्यांच्यावर परिणामच झाला असे नसून, त्यांनी ती आत्मसातच केली व पुढे पलटणीच्या नौकरीतून १८८९ मध्ये निवृत्त झाल्यावर हवालदार म्हणून पेन्शन घेऊन, ते दापोलीस राहण्यास गेले व तिथूनच त्यांच्या चळवळीस प्रारंभ झाला.

सर्वार्थ हिंदू हे आर्य आणि अस्तुर्य लोक हे अनार्य अशी बळंगकर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांची समजूत होती. म्हणून त्यांनी दापोलीस 'अनार्यदोषपरिहार समाज' स्थापन केला. अस्तुर्यता नष्ट केल्याशिवाय आपल्या शांतिवाधवांची प्रगती होणार नाही, हे जाणून त्यांनी जन-जागृतीची मोहीमच हाती घेतली. कीर्तन ह्या माध्यमाद्वारे आणि घर्मग्रंथ व पुराणे यांची उदाहरणे देऊन आपले विचार ते दीनदलित-पर्यंत पोहोचवीत होते. डॉ. आंबेडकरांनी दलितान्या उदारामाठी जे प्रचंड कार्य केले, त्याची सुरुवात मात्र म्हणू शालेल्या दिसते. कारण गोपाळबाबा बळंगकर आणि डॉ. आंबेडकरांचे बऱ्याच हे घनिष्ठ सहकारी होते, असा पुरावा मिळतो व त्याचप्रमाणे रमाबाई आंबेडकर यांच्या माहेराकडून गोपाळबाबा हे आंबेडकरांचे नातलगही होते, असे पिटाळविषयकच्या प्रस्तावनेवरून आढळते.

गोपाळबाबा बळंगकर विशेष प्रसिद्ध आहेत ते एका घटनेमुळे व ती ही की, १८९२ मध्ये सधरात महार पलटणी रद्द झाल्या. त्यामुळे लष्करभरतीही थांबली. बळंगकरबाबांनी न्या. महादेव गोविंद रानडे यांच्या मदतीने सरकारकडे एक मोठा अर्ज करून, आपल्या मागण्यांचे निवेदन सादर करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांच्याच शांतिवाधवांनी, सेवानिवृत्त सैनिकांनी निवेदनावर सत्या करण्यास नकार दिला व गोपाळबाबांचा हा प्रयत्न तिथे अपूर्ण पडला (१८९३). गोपाळबाबा 'सुधारक' व 'दीनबंधू' या वर्तमानपत्रातून अस्तुर्यांच्या दुःशांतिपयो व हक्काविषया लेखन करीत असत. अस्तुर्यांच्या चळवळीचे ते आग्र अनकच वाटतात. जातिभेदावर कडाडून टीका करून आपला विशिष्ट दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी पिटाळविषयक हे पुस्तक लिहिले. (१८८९). कोकणातील महारमंडळीस ओ अन्याय सहन करावा लागत होता, त्याची बात बर्बाद असून, त्यांच्या दृष्टीने हा अन्याय 'सुधिनियमाविरुद्ध, बुद्धिविरुद्ध व सद्मार्गविरुद्ध कसा आहे', याचे प्रतिपादन या पुस्तकात आहे. या पुस्तकाच्या माध्यमातून त्यांनी धर्माधिपती शंकराचार्यांनासुद्धा आव्हान दिलेले दिसते. एवढेच नव्हे तर आपल्या या विनंतिपत्राचा (पुस्तकाचा पिटाळविषयक) राष्ट्रीय सभेतही विचार झाला, असे प्रत त्यांनी मांडले आहे.

पुढील काळातील दलितसाहित्याचे जे साद-पडसाद ऐकू येतात त्याचा बीजे बळंगकरांच्या लेखनात आढळतात. म. कुलेंच्या सह-कार्याने गोपाळबाबा शंबटपर्यंत दलितान्या हक्कासाठी लढत राहिले. त्यांनी म. कुलें यांच्याप्रमाणे काही 'अखंडा'चेही लेखन केले आहे. कुले यांच्यापासूनच त्यांना ही प्रेरणा मिळाली असावी; पण त्यांचा आशय स्वतंत्र आहे. 'कोंडीराम' या नावानेही त्यांनी काही रचना केली आहे. श्री. बळंगकर यांच्या लेखनाचे अद्यापि व्यवस्थित संकलन झालेले नाही.

लता भायल

वॅलंटार्डिन, हेनरी : (ज. ५ मार्च, १८३३-मृ. ९ नोव्हेंबर, १८९५, मायदेशीच्या परतीच्या प्रवासात). मात्र-Schoduck-न्यूयॉर्क State अमेरिकेत. बऱ्याच्या याविसाव्या वर्षी ते भारतात मिशनरी म्हणून धर्म-सेवा करायला सपत्निक आले. सतराव्या वर्षी बी.ए. व एकविसाव्या वर्षी एम.ए. पदवी संपादन करून त्यांनी कार्य काँग्रेसची शिक्षा घेतली. लॅटिन व ग्रीक भाषा त्यांनी आत्मसात केल्या होत्या. हे फार करारी स्वभावाचे, तरतरीत मुद्दीचे आणि झटून काम करणारे होते. मुंबईतल्या अमेरिकन मराठी मिशनचे मिशनरी म्हणून हेनरी व दलित-बांधे वॅलंटार्डिन ११ ऑक्टोबर, १८३५ रोजी मुंबई बंदरात उतरले. मुमारे बर्मर मुंबईत राहून हे जोडपे अहमदनगरला आले; व तेथल्या मिशन कामाची सुरुवाती हाती घेतली. मराठी व संस्कृतवर प्रभुत्व मिळवून वॅलंटार्डिननी बर्मरातच देवाचे प्रेम वा विपद्यावर एक विचार-प्रवर्तक असे प्रवचन शुद्ध मराठीत दिले.

संस्कृत तर त्यांनी आत्मसात केलेच पण एक संस्कृत बर्गवेलील त्यांनी चालविला होता. तरीपण आपल्या मराठी प्रवचनात त्यांनी संस्कृत अगर अन्य भाषेतले शब्द कधी घुसडले नाहीत. अगदी शुद्ध, सुलभ, साधी आणि प्रचारातली मराठी ते बोलत.

नगर प्रांतात असताना त्यांनी विविध क्षेत्रांत केलेला कामगिरी उल्लेखनीय आहे. ईश्वरीज्ञान पाठशाळेत व धर्मसेवाकांच्या शाळेत त्यांनी अनेक वर्षे शिक्षण दिले. १८४० मध्ये वॅलंटार्डिन मराठी वाच-वळच्या पुनर्निर्माण समितीवर आले. वाचवळचा दुसरा खंड म्हणजे 'नवा करार' याचे त्यावेळी प्रचलित असलेले भाषांतर त्यांना पसंत नव्हते. त्यात आमुलाग्र फेरबदल करायचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण इतर सदस्यांपुढे त्यांचे काही चालेना, तेव्हा नव्या कराराचा पूर्वांध स्वतंत्रपणे छापून यांनी प्रसिद्ध केला. ते दीर्घांयोगी होते.

मराठी क्लबो साहित्यक्षेत्रातल्या त्यांच्या एका विविध कामगिरी-विषयी उल्लेख करायला हवा. प्रथमतः त्यांनी क्लबी मंदिरातून मराठी संगीताची इकास्यही केली. बाबून निर्माण होणारी लोकठो भरून काढण्यासाठी त्यांनी इंग्रजी गीतांची मराठी भाषांतरे इंग्रजी छंदात व चालीवरच तयार करण्याचा एक अभिनव प्रयोग केला. पहिल्याच भंडावयास बोमरावर गीत तयार होऊन, देवाचे वजन करण्याची गीते या शीर्षकाखाली १८४५ मध्ये प्रसिद्ध झाली. कुठल्याही मराठी क्लबी मंदिरातली अशा गीतांची लोकप्रियता पाहून हा प्रयोग कल्पनेपलीकडे यशस्वी झाला.

आपला मतकोचर सुवर्णमहोत्सव साजरा करणारे पहिले मराठी क्लबो नियतकालिक 'ज्ञानोदय' याचे संपादक-संपादक हेनरी वॅलेंटाईन होते. १८४२ च्या आरंभी एल्बोरे नियतकालिक काढण्याचा विचार मगल्या अमेरिकन मिशनरींनी केला. त्याकाळी देशी भाषात आठ-दहा नियतकालिके प्रसिद्ध होत होती. त्यातून क्लबी वर्मावर टीका प्रसिद्ध होई. ही टीका मनुष्य पाश्चात्य नास्तिकांच्या छिलाणांतून येतलेली असे. त्यांना तोंड देण्याकरिता एक प्रभावी शब्द म्हणून 'ज्ञानोदय' मासिकाचा जन्म झाला.

वॅलेंटाईन यांनी 'ज्ञानोदय'चा पहिला अंश जून १८४२ मध्ये अहमदनगर येथे प्रसिद्ध केला. तो चतुष्पत्री आकाराचा असून त्याची पृष्ठे बीस होती.

१८४२ ते १८४५ आणि १८५८ ते १८६५ अशी दहा वर्षे वॅलेंटाईन यांनी 'ज्ञानोदय'ची संपादकीय सुत्रे सांभाळून त्याला नावाळ्याला आणले.

याशिवाय त्यांनी इतरही छोटीमोठी प्रघटनेना मराठीत केली आहे. १८४६ मध्ये जगन्नाथाचिपरी ही पुस्तिका प्रसिद्ध झाली. 'हल्ली या देवाचे संशेये वर्णन करून त्याच्या चित्रामुद्रा एक लहान पुस्तक छापिले आहे... व त्याची किंमत पाच आणा ठेवली आहे.' असे याचिपरी १५ जुलै, १८४६ रोजी 'ज्ञानोदय'त म्हटले आहे. १८४७ मध्ये प्रथमच प्रसिद्ध झालेले मराठी पंचांग, याचा काही भाग त्यांनी तयार करून दिला होता. सुशिक्षित तरुणांचे कर्तव्य या विषयावर अहमदनगरातल्या बन्नुबोसेजक मंडळीपुढे त्यांनी एकदा व्याख्यान दिले होते. ते १८५५ मध्ये विद्याभ्यास केलेल्या तरुणांस व्याख्यान या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर त्यांनी खास मूलांकरिता इंग्रजी छंदातल्या १४ गीतांचे मराठी भाषांतर इंग्रजी चालीवरच तयार केले. ते लेकरांची नावने या शीर्षकाखाली १८६२ मध्ये संगीत प्रसिद्ध झाले.

वॅलेंटाईन सुमारे बीस वर्षे नगर मिशनचे सचिव आणि कोशाध्यक्ष म्हणून काम पाहत होते. अनेक उच्च वर्णांच्या वर्मांतर प्रसंगी उसळलेल्या दंगलीला त्यांना तोंड द्यावे लागले होते.

अशा रीतीने भारतात ३१ वर्षे सेवा करीत असताना त्यांची प्रकृती ढासळली. तेव्हा सर्व जबाबदाऱ्यातून मुक्त होऊन वॅलेंटाईन ४ सप्टेंबर, १८६५ रोजी सप्लिक अमेरिकेस निघाले. पण ईश्वरी सूत्र निराळेच होते. पोर्तुगालजवळ जहाज आले तेव्हा ९ नोव्हेंबर, १८६५ रोजी त्यांना मृत्यू आला. जहाजातच दुसऱ्या दिवशी त्यांना जलसमाधी देण्यात आली.

भास्कर जायव

वाङ्मय : (१) देवाचे भजन करण्याची गीते, मुंबई, १८४५. (२) जगन्नाथाचिपरी, मुंबई, १८४६. (३) निरनिराळे वर्म, मुंबई, १८५१. (४) कोंकरचारा, १८५१. (५) विद्याभ्यास केलेल्या तरुणांस व्याख्यान, १८५५. (६) मत्तरीभा, नाग २ (भाषांतरित), मुंबई, १८५८. (७) येसोबा वगार याचा वृत्तांत, मुंबई, १८५८. (८) लेकरांची नावने, मुंबई, १८६२.

संपादित नियतकालिक : ज्ञानोदय-मासिक व पालिक, अहमदनगर व मुंबई. मासिक-जून, १८४२-४४. पालिक-जानेवारी, १८४५ आणि १८५८-६५.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : नयूजी, तुकाराम, अमेरिकन मराठी मिशनचा शंभर वर्षांचा संक्षिप्त इतिहास १८११ पासून (१) पर्यंत - स. १९१५, पृष्ठे, १७-३९. जायव, भास्कर-'ज्ञानोदय', केमुबारी, १९८४, पृष्ठे १९-२१.

भास्कर जायव

बॉम्बे, रॉयल गोल्ड : (ज. २७ ऑक्टोबर, १८११-मृ. १० ऑक्टोबर, १८८७). या अमेरिकन मिशनरीचा जन्म अमेरिकेतल्या नॅब्युटन (व्हर्मोन्ट) येथे झाला. त्यांचे बालपण व शिक्षण यूपोर्क-मध्यस्था मेडन येथे झाले. १८३५ मध्ये त्यांनी मिडलबरी कॉलेजात प्रवेश केला. रॉयल हे अकरा भावंडांपैकी एक असल्यामुळे शिक्षणाबरोबर कावल्या वेळी त्यांना इतर काम करावे लागे. १८३९ मध्ये ते बी.ए. झाले. नंतर काही दिवस त्यांनी शिक्षकाचे काम केले. पण वर्मसेबेकडे त्यांचा कल असल्याने त्यांनी व्हॉडोव्हर थिऑलॉजिकल सेमिनरीत १८४३ मध्ये नाव दाखल केले आणि तेथली पदवी घेऊन ते बाहेर पडले. परदेशात जाऊन वर्मसेबा करायची त्यांची इच्छा लक्षात घेऊन अमेरिकन मराठी मिशनने त्यांना भारतात पाठविण्याची तयारी दर्शविली.

त्यांनी १८४६ मध्ये अमेरिका सोडली. एकडे येताना चार महिने त्यांनी बोर्दोर मराठीचा अभ्यास चारू ठेवला होता. २० सप्टेंबर, १८४६ रोजी ते मुंबई बंदरात सप्लिक उतरले. तेथून ते अहमदनगरला गेले व तेथे शिक्षणकार्य, वर्मसेबा करू लागले. सहा वर्षांच्या सेवेनंतर मिशनने त्यांना कोल्हापूरला नवे मिशन ठाणे उघडायला पाठविले.

त्यांनी ३ डिसेंबर, १८५२ रोजी कोल्हापूराला पदार्पण केले. येथे त्यांच्या सकटपरंपरेला आरंभ झाला. त्यांना इहवार करा, अशा आशयाचा अर्ज सरकारकडे गेला. बॉम्बेहजारा कुणी पर देईना, म्हणून ते संत राहु लागले. त्यांनी पुढे काही दिवस रंकाळा तलावापाशी असलेल्या मिलिटरी कैपात काढले.

त्यावेळी कोल्हापूराला एकच शाळा आणि केवळ बारा विद्यार्थी होते. आसपासच्या प्रांतात तर शाळा नव्हत्याच. बॉम्बेहजर पतिपत्नींनी मिशन शाळा उघडल्या. त्यात मुले व त्यांचे पालकदेखील येऊन शिकू लागले. त्यावेळी शिवाजी ऊर्फ बाबासाहेब महाराज यांच्या भगिनी आजबाई व बाळाबाई यांच्या साहाय्याने मिसस बॉम्बेहजरी राजवाड्यातच पहिली मूर्तीची शाळा उघडली. सबकारच विद्यार्थ्यांची संख्या तीन हजारवर गेली.

बॉम्बेहजरीना जागा घेऊन मंदिर व बंगला बांधला. जागळे सुतार व गवंडी मिळेनात तेव्हा त्यांनी दोग्दी कामे स्वतःच केली. खाणीतून दगड काढून तर लाकडांना जिळे ठोकण्यापर्यंत सगळी कामे त्यांनी केली.

बॉम्बेहजर ओढवे १८५७ ते १८६१ पर्यंत प्रकृतीच्या स्वारथ्यासाठी अमेरिकेला जाऊन आले.

प्रकृती पारच झालावल्यामुळे १८७५ मध्ये बॉम्बेहजर अमेरिकेस गेले, ते परतलेच नाहीत. बॉम्बेहजर शिक्षणतज्ञ व उत्तम प्रचारक होते. वर्मसेबेबरोबरच त्यांनी योडीबहुत वाङ्मयसेवाही केली. वायबल सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या १८५५ मधील पहिल्या वायबलच्या पुनर्निरीक्षणासाठी जी समिती नेमली होती, तिचे ते सदस्य होते.

वाङ्मय : (१) सासबेरी मैदानातील वनगर याची गोष्ट, मुंबई, १८४९, १८५२ (भाषांतरित). (२) गवळ्याच्या कन्याची गोष्ट,

मुंबई, १८५० (भाषांतरित). (१) पाश्चादि मुसलमान, मुंबई, १८५१ (भाषांतरित). (४) हिंदुशास्त्रातील पदार्थविज्ञान, मुंबई, १८५५ (स्वतंत्र). (५) ईश्वरी विद्या, मुंबई, १८५६. (६) मात्थीने केलेले शुभवर्तमान यावर टीका, मुंबई, १८५८. (७) मार्कसाने केलेले शुभवर्तमान यावर टीका, मुंबई, १८५८. (८) पवित्र शास्त्रातील मुख्य विषय, मुंबई, १८५७ (भाषांतरित). (९) एकाने केलेले शुभवर्तमान यावर टीका, मुंबई, १८७०.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास : मुद्रार्तामंडळ हातबार्थिकोत्सव समिती, १०० वर्ष १८५२-१९५२, कोल्हापूर, १९५२. गिरे, श्री. म. सुतोपिय-नाचा मराठीचा अभ्यास व सेवा (१९६०), (पृष्ठ २७४-७७).

भाषांतर माध्यम

वाङ्मयकार, सिमियन बेंजामिन : (ज. १८४९, अलिबाग, जि. कुसावा-पु. १९३०, कलकत्ता). हे वेने इसायसी लेखक व संपादक. समाजातील अशिक्षित लोक व स्त्रीपुरुषांना होळ्यापुढे ठेवून शांती लेखन केले. स्त्रीत्यास्यविषयक ज्ञान आणि नीती यासंबंधी विवेचन करणारे सार्वभौमिक हे मासिक (१८८५-१९०४) त्यांनी काढले होते.

मुंबई सरकारच्या मराठी पाठ्यपुस्तकांतील कवितांच्या दोषपूर्ण निवडीबद्दल ह्यासनावे लक्ष वेधून घेण्यासाठी त्यांनी १८८३ साली एक लेख लिहिला. तो लेख 'काव्यदोषविवेचन' नावाने प्रसिद्ध झाला.

समुद्रदेशसंग्रह (१८८९), मार्क्स ऑरेलस राजाची जीवचरित्र (१८९२), मृत्युस नागविण्याची रीति (१८८२), योगमाधना (सदाचरणावरील निबंध) (१८८१), अपराधनिवृत्ति (१८९२) इत्यादी विद्याभ्यासां समुद्रदेश करणारी त्यांनी पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. आपल्या पत्नीसंबंधी 'बेवैका सिमियन यांचे चरित्र' त्यांनी १९२७ साली लिहून ठेवले.

रेचल गवळकर, डॉ. सी. भागा माधवकर

यांगळे, शिथिराम सीताराम : (ज. १८५९, बेगुन, जि. रत्नागिरी-पु. १४ जून, १९२८). एकोणिसाव्या शतकातील एक वाङ्मयप्रेमी लेखक. 'विविधज्ञानविस्तार' मध्ये ते सातत्याने लिहीत. लेटिन भाषा घेऊन मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. पदवी उत्तीर्ण. व्याख्यानदात नोकरी.

प्रसिद्ध मुसलमान संत कर्त्या लेखमहंमद यांच्या 'योगसंग्राम' ह्या ग्रंथाचे चरित्रासह सटीप संपादन (१८८९) हे यांगळे यांचे महत्वाचे कार्य. ब्रिटिश इतिहासकार बेन्ड यांच्या ग्रंथाचा 'इतिहासशास्त्र' हा अनुवाद 'विविधविस्तार'तून यांनी प्रसिद्ध केला. 'विविधज्ञानविस्तार'तील त्यांचा 'शेकसपिअरकृत हॅम्लेट नाटकाची मराठी भाषांतरे' ही लेखमालाही फार गाजली. (वि. ज्ञा. वि. वर्ष ४६) त्यात त्यांनी 'विकाशिलसित' व 'बीरसेन' या नाटकांवर समीक्षणत्मक लिहिले आहे.

'विविधज्ञानविस्तार'मधून बेकनच्या अनेक निबंधांचा अनुवादही त्यांनी प्रसिद्ध केला आहे. मराठीतील आरंभीक नाट्यविषयक तात्विक, तांत्रिक धिकितेचे स्वरूप समजून घेण्याच्या दृष्टीने ह्याचे लेखन उपयुक्त आहे.

ग. वे. ज्ञानात्मकर, भागा माधवकर

वाडेगावकर, नारायण दाजीबा : (ज. १० मार्च, १८७१-मृ. १२ फेब्रुवारी, १९५०, नागपूर). संस्कृत व्याकरणशास्त्राचे भाष्यकार. १८९१ साली नागपूर प्रांती इ. ए. सी. इण्डन नेमणूक व १९२६ साली निवृत्त. त्यानंतर काही वेळेस संस्कृत व्याकरणाचे पुन्हा अभ्यास.

त्यांचे परिभाषेनुसार या प्रधाचे विस्तृत विवरण (१९३७) प्रसिद्ध आहे. पाणिनीय धुने, वार्तिके व परिभाषा यांचे उत्तम विवेचन ह्यां प्रयात आढळते. अनेक उदाहरणे दिल्यामुळे ग्रंथ सोपा, शालेय

आहे. वाडेगावकरांनी केलेले भद्रोजी शीशिंगाच्या 'ग्रीडमनोरमा' या टीकेचे व त्याचवरील 'शब्दरत्न' टीकेचे सुबोध भाषांतर त्यांच्या मृत्यूनंतर १९५१ साली प्रसिद्ध झाले. मराठी भाषेत हे ग्रंथ ग्रंथम आणण्याचे भद्र वाडेगावकरांना ज्ञाने.

ग. वे. ज्ञानात्मकर, भागा माधवकर

वाडीकर, यादव शंकर : ० राजहंस : (ज. १८७१-मृ. १९५२). निबंधकार. मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्कूल फायनल परीक्षा पास. करटम फॅब्रील मोकरी.

राज्य (१९००) ह्या विषयावरचे त्यांचे पहिले पुस्तक असून त्याला बेकन वर्नाक्युलर सोसायटी व बडोदेसरकार ह्यांची पारितोषिके मिळाली. 'ग्रंथमाला' ह्या मासिकात प्रसिद्ध झालेले दोनही वर्षांपूर्वी पृथ्वी-प्रदर्शना करणाऱ्या एका प्रकाशने 'हिंदुस्थानातील प्रभाववृत्त' (डॉ. जॉन फ्रान्सिस गॅमिनी ह्या इटालियन प्रकाशने लिहिलेले) हे प्रकरण; त्या काळच्या हिंदुस्थानातील काही भागाचे विश्वस्तनीय वृत्त फक्त करणारे असल्यामुळे महत्वाचे आहे. ब्रम्हपत्र (१९०१) हा त्यांचा भाषांतरित ग्रंथ. 'मराठी वाङ्मयाची देव्यावस्था' (१९०७) हा त्यांनी लिहिलेला उत्तमस्तनीय निबंध होय. गुरुदास ग्रंथना जगरीसी (१९०५) हा गुरुदासच्या आयुष्याची कडण कथाणी सांगणारी कादंबरी त्यांनी लिहिली. तुकाराम, रामदास ह्यांच्या काव्यांतील बोधपर वेचे निवडून त्यांनी पुस्तक संपादित केली.

त्यांनी १९२२ नंतरच्या काळात मुख्यतः शर्ता व नागायती ह्या विषयावर विपुल लेखन केले. ह्या विषयावरची त्यांची संकथा, शोकर, लोकरीची पत्रे, या याकगिना गुरांचा हजरदा, हिरण्यकुपन आणि त्यांचे काव्ये, इससंनर्धन-साक्षाती संती व लजोगधरे, गायी नाळणे कसे काववेदीर उरते ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. ह्याविषय सर्वसामान्य जनतेला मार्गदर्शनपर अशा त्यांच्या अनेक पुस्तिका 'ग्रामोद्योग कोश' ह्या योजनेच्याशी प्रसिद्ध झाल्या.

प्रभा पुराहित

० वासुदेवानंद सरस्वती : पहा टेंव, वासुदेव गोपेश

वाळवेकर, मोरोपंत विठ्ठल : मोरोपंतांनी माहिती बघताना त्यांच्या जन्म, मृत्युविषयी व अन्य गाथाविषयी फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही. त्यांची व जोतिबांची शालेयायुन मैत्री होती व ही मैत्री शेकड्यांत होती. मोरोपंत १८७६-७७ नंतर मुंबईत गेले पण तरीही त्यांचा व जोतिबांचा स्नेह टिकून होता. मोरोपंत वाळवेकर इंग्रजी (१) हे मासिक काढीत. त्याचप्रमाणे ते काही दिवस 'सुबोध पत्रिके'चे संपादक होते. त्यांचा 'सुबोध प्रकाश' हा छापखाना होता.

मोरोपंतांनी दोन महत्वाची पुस्तके लिहिली आहेत. गीलवर्ग (१८७२). हे मराठी पुस्तक, सूळात हे पुस्तक इंग्रजी होते. त्याचा बंगाली भाषेत अनुवाद झाला व त्यावरून मोरोपंतांनी मराठीत गीलवर्ग लिहिले. युरोपियन मळेद्यांच्या जुळुमी वृत्ती व मजुरांचे शोषण हा याचा विषय आहे. त्याचप्रमाणे मोरोपंतांनी जॉर्ज बॉलिंग्टनचे मराठीतून चरित्र लिहिले. अनेक इंग्रजी पुस्तकांचे वाचन करून त्याआधारे त्यांनी हे पुस्तक लिहिले. जोतिबा कुले यांना जॉर्ज बॉलिंग्टनचे जे पुस्तक मिळाले ते मोरोपंतांनीच लिहिले असावे असा अंदाज आहे.

मोरोपंतांनी जोतिबांचे अखेरचे पुस्तक सार्वजनिक सत्यपथ मुंबईस नेऊन, जोतिबांच्या मृत्यूनंतर छापले. या पुस्तकाच्या त्यांनी दोन हजार प्रती काढल्या होत्या. वाळवेकरांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले होते. पण ते दुर्मिळ आहे. 'पराग' या मासिकातून ते छापले गेले होते. मंदन : 'युरोपाची सत्यता'—जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर/१९९१, पृ. ६८ ते ७२

न. ज. मा. बळगाव.

भागा माधव

विजयकर, मोरोबा काव्होबा : (ज. १८१३-मृ. १८७१). ऐतिहासिक स्वभावाचे कथालेखक. यांनी मोरोबा काव्होबा वा नावाने लेखन केले. १८६० साली विनाशवायू मधून मरकरी ओकरी पकळी, निरनिराळ्या पदांवर काम केल्यानंतर ठाणे, अहमदनगर व मुंबई येथे स्थाय्यत्वात काम. १८६९ मध्ये मुंबईच्या रम्य कोंज कोर्टाच्या जज्जाच्या जागेवरून निवृत्त. विधवाविवाहाचे सक्रिय पुरस्कर्ते व 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी'चे एक सभासद. 'राववहादुर' हा किताब.

मोरोबांनी पुनर्विवाहाच्या प्रचाराय ताकांतील वृत्तपत्रातून अनेक छोटे-मोठे लेख लिहिले. **विष्णू विनाशविष्णू** (१८७०) ही त्यांची भाषणरूप पुस्तिका. **पाशीराम कोणपाड** (१८६१) हे त्यांचे एकमेव पंतु अतिशय उत्तेजनीय पुस्तक. पेशवाईच्या उत्तरकाळात माना फडणिसांच्या मज्जीतील एक कोतवाल पाशीराम, ब्राह्मण कारकीर्दीवरील संवादात्मक अशा २८ गोष्टी ह्या पुस्तकात आहेत. पाशीराम हा नायक असला तरी त्याच्या निमित्ताने त्याकांतील समाजाच्या अज्ञानाचे काहीसे अतिरंजित असे वर्णन यात आढळते. त्यांनी प्रसिध्द झालेल्या इंग्रजीतील 'नाना'च्या पत्रावर हे पुस्तक लिहिले. त्याचे हेतू असेल तर ते कार्यकारीप्रमाणे आणि गोष्टीप्रमाणेही नाही. 'आठवीची यात्रा', 'सेंटपालचे देऊळ', पायीचा रंतम, दुर्मिणीचा इतिहास इत्यादी अनेक विषयांची माहितीही यात आढळते. ह्यातील विविध प्रकरणांना शास्त्रीय, खरिनात्मक, बिरबलाच्या चामुर्दक्या, अरबी-फारसी मुरा कथा ह्यांचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. प्रथांचे संवादात्मक रूप, चटकदार वर्णने व खुटेकेवशा कथा ह्यामुळे हे पुस्तक रंजक झाले आहे. 'मराठी शाळापत्रका'च्या (१८६९, फेब्रुवारी) अंकात नीळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी प्रस्तुत पुस्तकावर टीका केली आहे.

अनंदा कुलकर्णी, मोरनी माहलीकर

विजापूरकर, विष्णू गोविंद : (ज. १८६१, कोल्हापूर-मृ. १ ऑगस्ट, १९२६). एम.ए. अहमदाबाद कॉलेजात केलो व पुढे काही काळ राजाराम कॉलेज (कोल्हापूर) येथे संस्कृत-इंग्रजीचे प्राध्यापक. विजापूरकरांना प्रचलित शिक्षणभ्रमस्थेतून वगळता. ते सक्रीय शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. समाजजागृती हे त्यांचे ध्येय होते.

श्री. विजापूरकरांनी समाजजागृतीच्या उद्देशाने एप्रिल, १८९६ मध्ये **संघमाला** हे मराठी मासिक, १८९८ मध्ये **समर्थ** या नावाचे इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक आणि एप्रिल, १९०६ मध्ये **विश्वरूप** (प्र. वा. म. जोशी यांच्या सहकाराने) हे मासिक सुरू केले. **विश्वरूप** अडीच वर्षे चालले. त्यातील भीषाद दामोदर सातयेंकर यांनी लिहिलेला 'वैदिक धर्मनाची तेजस्विता' हा लेख आजोबाई टरबा. सायबुटे विजापूरकर व वामन मल्हार जोशी यांच्यावर खटला होऊन त्यांना तीन वर्षांची कारावासाची शिक्षा झाली. याच कालखंडात **विश्वरूप** बंद पडले. श्री. विजापूरकर दुसऱ्यांदा मुंबईमधून त्यांनी आपले जीवन राष्ट्रीय शिक्षण प्रसार कार्यासाठी वाहून घेतले. त्यांनी **संघमाला** व **विश्वरूप** या नियतकालिकांच्या माध्यमातून केलेली मराठी भाषा व वाङ्मयाची सेवा महत्त्वाची आहे.

गं. दे. सानोकर, गुणतला सोत

- विनायक : पठा पदं, पंकर दार्शन्यासो
- विष्णुदास कवी : पठा भावे, विष्णु भग्न
- विष्णुदास माहुरकर : पठा धांदरफळे, कृष्णाजी रायजी
- विष्णुवाया ग्रन्थचारी : पठा गोखले, विष्णु भिकाबा
- विहंगम : पठा अंतरकर, बाळकृष्ण लक्ष्मण

वेलणकर, विनायकदासी यापुजी : (ज. १८३२-मृ. १९१२). वैदिक धर्माचे विवेचक. श्री-शिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादी महाराष्ट्रातील सुधारणावादी चळवळींना त्यांचा विरोध होता. श्रियोना वेदसंमत

श्रीधर्माचे विमर्श होऊ नये म्हणून त्यांनी वेदोक्त श्रीधर्मपत्राक (१८८९) ह्या प्रवातून वेदप्रमाणानुसार श्री-विषयक धर्माचे विवेचन केले आहे. वेदोक्त **वाचस्पत्यसार** (१८८९-१९००) ह्या प्रवातून नारी वर्ण व नारी धाम यांचे वर्तन बघविले आहे.

उज्जोलिमाच्या तत्काल महाराष्ट्रात सनातन धर्माभिमानांनी कुनी मळती व इंग्रजी शिक्षणामुळे सुधारणावादी धर्मविचारांचा पुरस्कार करणारी मळती वाङ्मयातील वैचारिक संपर्काचे प्रतिबिंब झालीमुळेच्या प्रवातून आढळते.

गं. दे. सानोकर, गुणतला सोत

वेलण, रमाकांत यशवंत : (ज. ७ जून, १९०७-मृ. ७ सप्टेंबर, १९५२, बरतमाळ). साहित्यधेमी पत्रकार, लेखक. इच्छे नाशिककर. व्यवसायानिमित्त मुंबई, पुणे इत्यादी अनेक ठिकाणी बाल्य. आचार्य अत्रे यांचे काही काळ त्याज्जी कारमारी. 'नवयुग' मासिक, 'दैनिक सकाळ' पुणे इत्यादी नियतकालिकांमध्ये संपादकीय व व्यवस्थापकाचे कामाची जबाबदारी त्यांनी वाट वाटली होती. पुढे मुंबईत **जीवन** (१९४१-४२) नावाचे कामशाळावाढिकेले मासिक काढून त्यात 'शिक्षण' वा टीपणनावाने त्यांनी काही लेखनही केले. 'नवे जग', 'वृत्ति', 'स्वर्ण' इत्यादी नियतकालिकांच्या संपादनातही यांचा महभाग होता. नाशिक येथे काही काळ त्यांनी एक छापखाना चालविला; वि. वा. शिरवाडकरांची पहिली कार्यवरी 'वेणव' ही त्यात छापली. त्यांनी स्वदेश नामक वित्तासाहिक संस्थे १९४७ च्या इत्यकथा नामक मासिक काही काळ चालविले. पत्रकारितेच्या बाबतीतला सतत नवा उत्साह त्यांच्यात दिवून होता. 'संघ' व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक ते तंत्रकीशस्त्र त्यांना साध्य झाले नाही. बरतमाळ येथे त्यांचे निधन झाले.

गं. दे. सानोकर, गुणतला सोत

संदेश १ (१) 'वाचनशा', 'वाटेवरच्या नावल्या', वि. वा. शिरवाडकर, काढलेल्या प्रवातून, पुणे. भा. २; १९८९, पु. १०५-११४, (२) 'मराठी विनाशविष्णूची कुची' प्रथम खंड, मगा. गं. दे. सानो आणि इतर, मुंबई मराठी संघसंवादाय, मुंबई, १९९१.

वेजापूरकर, कृष्णशास्त्री : (ज. १८१९-मृ. जुलै, १९०५). इमन तेलग्यांच्या विनम्रतायिनीत मराठीरी. धर्मशास्त्र व अर्थकारशास्त्र (१८५१) वा धर्मवाचरीत परीक्षात उत्तीर्ण. पुणे व अमरावती येथे काही काळ शिक्षक. ते कृष्णशास्त्री विप्लवकरांचे सहाय्याची व 'मालाकार' निपळणकरांचे गुरू होते.

प्रत्येक वर्षी यांच्या वाङ्मयायिनीत मराठीरी व र. जे. टेलर या मिस्त्री मिशनऱ्यांच्या मराठी लेखनात सहाय्यक म्हणून वेजापूरकरांनी काम केले. महाराष्ट्रातील 'चर्च' ऑफ इन्स्ट्रुक्शन्स अनुयायांसाठी टेलर यांनी स्वदेश्या धर्मनामीतांच्या रचनेत वेजापूरकरांचा भाग बराच मोठा होता.

गं. दे. सानोकर, गुणतला सोत

विश्व, गजानन भास्कर : (ज. जून, १८६७-मृ. २९ मार्च, १९९१). 'थिऑसॉफी' व 'वैदिक धर्म' या विषयांचे लेखक. मुंबईतील 'हिंदू मिशनरी सोसायटी'चे संस्थापक (५ जुलै, १९१६).

'वैदिक धर्माचार, विवाह संस्कार, उपनयन संस्कार ह्याविषयी समाजाला माहिती आवी म्हणून त्यांनी व्याख्याने दिली व लेखन केले. थिऑसॉफी वा पंथावरल्या आदराने त्यांनी जॅनी वेसेंट यांचे अनुयायित्व पकडले. **विष्णूचे अवतार** (१९०६) हे वेसेंट बाईंच्या व्याख्यानांचे माध्यांतर. **थिऑसॉफीचे धर्मकार्य** (१९११) व **वेद-दास-कीर्तना** (१९०७) हे महाभारतावरील प्रवचन ही त्यांची प्रकाशित पुस्तके. रेखात्मक धर्माचे दर्शन **चित्रविद्या** हे चित्रकलेवरील प्राथमिक पुस्तकही त्यांनी लिहिले आहे.

गं. दे. सानोकर, गुणतला सोत

वैद्य, (भारताचार्य) चिंतामण विनायक : (ज. १८ ऑगस्ट, १८९१ - मृ. २० एप्रिल, १९३८). इतिहासकार, कादंबरीकार, भारतीय साहित्य आणि संस्कृतीचे अभ्यासक. महाभारताचे विवेचक व निबंधकार. पुण्याच्या 'वैदिक संशोधन मंडळा'चे संस्थापक.

वैद्यांनी कादंबरी, नाटक, चरित्र व निबंध इत्यादी बाह्यप्रकाशनांतील लेखन केले. 'केवरी'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'अवलोकनी' लेखमालेतून त्यांनी विवाहासंबंधीचे प्रगतिपर विचार मांडले आहेत. पहिल्या लेखांकात सामाजिक सुधारणेच्या प्रयत्नांची हकीकत व सुधारणा दशस्वी करण्याचे मार्ग; दुसऱ्या लेखांकात लग्नाच्या चालीरीतीचा संक्रमणतिहास आणि लग्नाचे खरे उद्देश व त्याचे महत्त्व; तिसऱ्यात बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम आणि चौथ्या लेखांकात बालविवाहाला शाळाची संमती नसणे या विषयांची; बर्मशास्त्रविषयक ग्रंथांच्या आधारे, चिकित्सा केली आहे. *विषय आणि भाषणे* या पुस्तकातील लेख प्रामुख्याने महाराष्ट्र, मराठी भाषा व मराठी बाह्यप्रकाशनासंबंधी आहेत. इतिहासाचार्य राजवाड्याच्या 'ज्ञानेश्वरी'तील मराठी भाषेचे व्याकरण' या ग्रंथाचे विस्तृत परीक्षण करणारे 'ज्ञानेश्वरी-मराठीचे व्याकरण' हा पाच लेखांकांचा निबंध, 'मुक्तेश्वराचे वनपर्व' हा परीक्षात्मक लेख, 'मराठी भाषा आणि तिच्यावर इतर भाषांचा परिणाम', 'महाराष्ट्र देश, महाराष्ट्र-भाषा व महाराष्ट्र बाह्यप्रकाशना', 'मराठी भाषेचा इतिहास' व 'मराठी गद्यरचना' हे लेख त्यांच्या शोधक व चिकित्सक बुद्धीचे व व्यासंगाचे निदर्शक आहेत.

भीमरावचरित्र व भीष्मचरित्र (१९१९) ही रसाल चरित्रे व *मराठा स्वराज्य संस्थापक भीमरावजी महाराज* (१९३२) हे शिवाजी महाराजांच्या मूळ स्वलिखित इंग्रजी चरित्राचे मराठी रूपांतर ही त्यांची चरित्रात्मक ग्रंथनिर्मिती. *संयोगिता अर्थात् चरित्रविद्या* (१९३४) हे ग्वाल्हेरचे माधवराव महाराज सिंदे यांच्या सूचनेवरून लिहिलेले पूर्वीराज-संयोगिता यांच्या कथानकावरील नाटक. प्रकाशनापूर्वी सुमारे तीस-पत्तीस वर्षे आधीच त्यांनी ते लिहून पूर्ण केले होते. साफी, दिंडी, सुप्रचार, विद्वत्क इत्यादींनी युक्त असे हे गुन्या वळणाचे नाटक आहे.

दुर्बेकी रंगू (१९४८) ही त्यांची एकमेव कादंबरी. या कादंबरीत रंगूबाई नामक बालविधवेच्या दुःख कथांनी भोवती पेंडवेकाळीन इतिहासाचा एक कालखंड गुंफला गेला असून, ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे प्रत्यकारी चित्रण तीत आढळते.

मध्ययुगीन भारत आणि भीमभारताचे मराठी सुरस भाषांतर व मराठा उपसंहार हे ग्रंथही महत्त्वाचे आहेत. एक संदर्भग्रंथ म्हणून *महाभारताचा उपसंहार* (१९१८) उल्लेखनीय आहे. महाभारताचे कर्त, काल, वर्णाश्रमव्यवस्था, विवाहसंस्था, धर्म, तत्त्वज्ञान, भगवद्गीता विचार इत्यादींच्या बरोबरीनेच सामाजिक, राजकीय व भौगोलिक दृष्टीनेही महाभारताचा अभ्यास, प्रस्तुत ग्रंथातून सादर केला आहे. त्रिगुण्ट गोडसे यांचे 'माझा प्रवास' या नावाचे इतिहासहट्या महत्त्वाचे एक पुस्तकही वैद्यांनी १९०७ साली प्रसिद्ध केले असून, त्यात १८५७ सालच्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या वेळेस एका विद्वान मिथुकाने उत्तर हिंदुस्थानात पाहिलेली व ऐकलेली हकीकत मार्मिक रीतीने लिहून ठेवलेली आढळते.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी वैद्यांचा डॉ. पी. दा. गुणे यांच्याशी 'विविध ज्ञान विस्तारा'तून झालेला वाद मराठीतील भाषाशास्त्रीय वाङ्मयात बराच महत्त्वाचा समजला जातो. मराठी भाषेसंबंधीच्या एका मुलगांमि प्रभाच्या चर्चेला चालना देण्याचे श्रेय या वादाला यावे लागते. 'वैद्य-गुणे वाद' या नावाने तो प्रसिद्ध आहे.

मराठीप्रमाणेच वैद्यांनी इंग्रजीतूनही ग्रंथरचना केली. *महाभारत व किरितिसिंह* (१९०५) हा महाभारताचा एक काव्य म्हणून विचार

करणारा त्याचा ग्रंथ. याच्या दुसऱ्या भागात महाभारताच्या ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला असून, परिशिष्टात नक्षत्रांचे अंकगणित पुराव्यामह सादर केले आहे. महाभारताचे शेवटचे संस्करण इ. स. पूर्व ३०० ते २०० वर्षे असावे असा त्याचा निष्कर्ष आहे. *वी रिड्डल ऑफ रामायण* (१९०९) हा रामायणाचा काव्य आणि इतिहास या दृष्टीने विचार करणारा ग्रंथ. *पश्चिम इंडिया* (१९४०) या त्यांच्या ग्रंथातून रामायण-महाभारतातील सामाजिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीचा व उत्कालीन वंश, जाती, विवाहसंस्था, चालीरीती, व्यापारउद्योग इत्यादींचा वेध घेतलेला दिसतो. *संक्षिप्त रामायण व संक्षिप्त महाभारत* हे त्याचे संस्कृत ग्रंथही उल्लेखनीय आहेत.

(प. म. वेडेकर, मदन कुळकर्णी)

संदर्भ : न. र. काटक, 'भारताचार्य' चि. वि. वैद्य, 'लोकप्रभा', २९ ऑगस्ट, १९९५.

वैद्य (वामोरीकर), वामनराय रायजी ऊर्फ वामनिष्ठ वामन-याचा : (ज. १६ ऑगस्ट, १८४८, वामोरी, अहमदनगर-मृ. २५ मार्च, १९०१). शिक्षण मराठी सहायी पाठ. व्यवसाय वामोरी येथील शाळेतच त्यांनी शिक्षकाची नोकरी पत्करली. काही दिवस अहमदनगर येथे हस्तवेध छापाव्यात नकलनवीसचे काम केले.

त्यांचे भाकटे वधू रा. बेगीमाच व बडोदे येथील सरदार भीमंत घोरपडे यांकडे खाजगी कारभारी असल्याने ते त्यांच्या समवेत मातुःभ्रीह राहत असत. *भीमगुलीलाघृत* ग्रंथाचे लेखन त्यांनी बडोदे मुकामीच केले. पण ग्रंथ मात्र त्यांच्या हयातीत प्रसिद्ध होऊ शकला नाही. भीमकलकोटकर स्वामी यांचे चरित्र ग्रंथित करणारा ५५ अध्यायांचा व सुमारे दहा हजार ओव्यांचा हा ग्रंथ आहे.

ग्रंथाची पहिली आवृत्ती बडोद्यातील गुन्या पिढीतले लेखक श्री. वि. स. लिमसावकर यांनी संशोधिली असून ती १९०४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्या ग्रंथास इ. स. १९१४ मध्ये द्वितीयावृत्तीचाही योग लाभला होता. शेवटी वामनराय वामोरीकरांनी संन्यास ग्रहण केला; आणि ते २५ मार्च, १९०१ रोजी समाविश्य झाले.

रामचंद्रनास्नी जोशी

वैद्य, व्यंकटेश विष्णू : (ज. २० नोव्हेंबर, १९००, कुळवी, ता. साष्टी, गोवे). नाटक, कादंबरी, चरित्र, काव्य, स्थलवर्णन इत्यादी बहुविध साहित्यप्रकार हाताळणारे लेखक. मराठी व पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षण संपताच वडिलाजित व्यापारग्रंथात प्रवेश. बऱ्याच एका-विसाव्या वर्षी लेखनाला प्रारंभ. तेव्हापासून प्रामुख्याने गोमंतकातील नियतकालिकांतून विविध स्वरूपाचे लेखन. १९२९ ते १९३१ या तीन वर्षांत त्यांची छोटी-मोठी नऊ पुस्तके प्रसिद्ध झाली. त्यांत नाटक, कादंबरी, चरित्र, काव्य, स्थलवर्णन वगैरे प्रकारांचा समावेश आहे. लेखन पारंपरिक पद्धतीचे व देशाभिमानाच्या प्रेरणेतून निर्माण झाले आहे. *स्वातंत्र्यवीर* या पुस्तकात प्रामुख्याने शिखांच्या इतिहासातील देशभक्तांची चर्चे आढळतात. *संगीत स्थापन* हा नाटक, *गोमंतक-विजय* ही छत्रपती संभाजीच्या काळावरील साहित्यकृती, *अविचाराचा परिणाम* ही कादंबरी, आणि *कुलदेवी भीमरावसाचा इतिहास* या त्यांच्या साहित्यकृती उल्लेखनीय आहेत.

वमंत बन्दावपाडे

वैद्य, श्रीपाद महादेव ऊर्फ भाऊराव : (ज. ८ मे, १८१०, हल्लाभूर-मृ. ८ नोव्हेंबर, १९४५, मुंबई). पारमार्थिक ग्रंथांचे लेखक. पिढीजाद वैद्यकीय व्यवसाय. यांनी *साधुसंतांचा देवपानपत्र-साक्षात्कारयोग* (१९३२), *श्रीवत्सलराज चरित्र* (१९३५), *पद्मकदंब* व *नेदन* (१९३७), व *मण्योपासना* (१९६९) हे चार ग्रंथ लिहिले.

पक्षोपशमना या प्रयास उपसर्गानेची जननी अहंकारोपासना याचे साधार विवेचन असून 'देवयानसंघ' या ग्रंथात साक्षात्कार व तो प्राप्त करण्याचे मार्ग याचे विवेचन आहे.

भीमराजमहाराज परिव हा महाशब्दांचे कार्य व शिक्षण सामर्थ्याची वा 'पट्टकदरी' हा योगशास्त्रातील षट्चक्र व शरीरशास्त्र यांचे तुलनात्मक विवरण करणारा ग्रंथ होय.

गं. के. ज्ञानोत्तर, वाङ्मयशास्त्र

० व्यंकटसिंग न्यहालसिंग : पहा वंकरवादी

० वंकर : पहा पं. वंकर राजीवराजी

० शाणे, गोंयबाय : पहा पं. वामन रघुनाथ

शाहा, घालचंद नानचंद : (ज. १८८९-मृ. १ ऑक्टोबर, १९५५, मोडनिय, जि. सोलापूर), कादंबरीकार, माध्यमिक शिक्षण पदवीपूर येथे. मॅट्रिक (१९०५) साध्यानंतर 'व्हिक्टोरियन' मधील परीक्षा. मोडनिय येथे तालुका कचेरीत कर्मेली.

त्यांच्या सहाय्य अशोक (१९१४) व सप्तशाल (१९१५) ह्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या विशेष प्रसिद्ध आहेत. ताच्या नेमीनाथ पांगळ, बाळचंद कोटागी इत्यादी साहित्यप्रेमी हस्त्यांनी सोलापूर येथे चालविलेल्या 'सुरस ग्रंथमाले'करिता शाहीनी या कादंबऱ्या लिहिण्या, त्या अनुक्रमे भारताच्या प्राचीन इतिहासातील बौद्धधर्मानुयायी सम्राट अशोक व बुद्धलंकाचा स्वातंत्र्यप्रेमी राजा छत्रपाल ह्यांच्या जीवनाशी संबंधित आहेत. उक्तापूर्ण रहस्यमय कथानक, निवेदनातील चतुर्य, ऐतिहासिक वातावरण व व्यक्ती ह्यांचे उत्कृष्ट चित्रण व प्रवाही भाषाशैली ह्यामुळे ह्या कादंबऱ्या त्या काळी विलक्षण लोकप्रिय झाल्या. मराठीतील ऐतिहासिक कादंबरी सामान्यतः मराठ्यांच्या इतिहासा-भोवती फिरत असताना येथल्या विषयावरील ह्या कादंबऱ्या उदेलनाय वाटतात. अहिंसासम्राट महावीर (१९४८) ही भगवान महावीरांच्या दिव्य जीवनावरील 'इतिहासाच्या शाईने व कल्पनेच्या कलमाने' रेखाटलेली कादंबरीही ओजस्वी कथानिवेदनामुळे मनाची एकदम घेते. ऐतिहासिक वास्तवनेपेक्षा कल्पनारम्यतेकडे झुकणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत.

उमा टाकळकर, भ. भ. बरोबरकर

० शानाराम : पहा मांजंकर, शानाराम चिठ्ठल

शापूरकर, आब्राहाम सामसन : (ज. १८९३-मृ. ३० एप्रिल, १९२८). येथे इस्पाही लेखक. शिक्षण मिशनरी शाळेत. इंग्रजीच्या पळण्याच्या शाळेत हेडमास्तर.

त्यांनी इंग्रजी व मराठी भाषातून ग्रंथलेखन केले. 'इस्पाह' ह्या तत्कालीन पत्रातून आर्थिक सण व उत्सव ह्या विषयावर त्यांनी बरेच स्फुटलेखन केले. शोरी (१८९३), मक्काची भीरांचे शोरी : कीर्तन (१८९५), चरित्र शाह्याची सत्यता व हेमचंद्र पणीतप (१८९७), अशोक संजकेल विवेकर यांचे चरित्र (१९२७), मुलगी करण्याची पापणा (१९३३) ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

रेमल गडकर, अंजली कुलकर्णी

० शारदाश्रमवासी : पहा काणेकर, पुरुषोत्तम गोपाळ

० शारदाश्रमवासी : पहा नाचकणी, चिठ्ठल जिवाजी

शाहू छत्रपती (कोल्हापूरकर) : (ज. २९ जुलै, १८७४, कोल्हापूर-मृ. ६ मे, १९२२, मुंबई). कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती. बहुजनसमाजाच्या व दलितान्या उत्कर्षासाठी झटणारे, प्रगतिशील विचारसरणीचे राज्यकर्ते. मूळ आहनाव घाटगे. कागडच्या सरदार घराण्यात जन्म. पुढे कोल्हापूरच्या छत्रपती घराण्यास दत्तक. दत्तक गेल्यानंतर शाहू महाराज हे नाव ठेवण्यात आले. १८९४ साली छत्रपती म्हणून अधिकारप्राप्ती.

शाहू महाराजांचे शिक्षण आरंभी कोल्हापुरात व राजकोटमधील राजकुमार महाविद्यालयात आणि नंतर मि. फेजर या आय. सी. एस. अधिकाऱ्याजवळ बारबाड येथे झाले. १८८९ ते १८९२ या काळात केशवराव गोवंडे यांच्याजवळही त्यांनी शिक्षण घेतले. त्यांच्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील कार्याचा गौरव करण्यासाठी केंद्रिय विद्यापीठाने त्यांना एस्. एस्. बी. सी. सन्मान्य पदवी दिली होती. शिक्षारीचा व अभ्यासगोष्टीचा विशेष छंद. मागासवर्गीयांना शिक्षण देता यावे यासाठी वेळोवेळी विद्याभ्यासाच्या राहण्यासाठी त्यांनी कोल्हापुरातील बसतिवहीची स्थापना केली. फुले-आंबेडकरांच्या कार्याला चाळना दिली. सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. समाजातील विविध जातींच्या लोकांतील सामाजिक उच्चनीच भावनेची भार भोचट करणे आणि आपापल्या समाजाच्या उदारासाठी अशाच प्रकारची बसतिवही व शाळा काढणारे कार्यकर्ते तयार करणे हा त्यांचा या कार्यामागे उद्देश होता. श्रीशिक्षणसंघीही त्यांचे धोरण उदारातेचे होते. सरकारी नोकरीतील विविध वर्गांचे प्रात्यक्ष कधी घ्यावे यासाठी आजपर्यंत उपेक्षित राहिलेल्या जातीतील सुशिक्षित तरुणांना नोकरी देण्याचे त्यांचे धोरण होते. भारतीय कला, संगीत आणि नाटक ह्यांच्या उत्कर्षासाठीही त्यांनी बरेच कार्य केले. हिंदी शास्त्रोक्त संगीताची त्रपणूक व पुनरुज्जीवन करणे, आणि नवीन गायक तयार करणे ह्या उद्देशाने कोल्हापुरात १८८३ साली स्थापन झालेल्या 'गायनसमाजा'चे ते आभयदाते होते. भारतीय मातृविद्याही त्यांनी प्रोत्साहन दिले.

शाहू छत्रपतींनी प्रत्यक्ष साहित्यनिर्मिती केली नसली तरी त्यांनी आपल्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक कार्याने संस्थानातील नवसुशिक्षित समाजात पुरोगामी विचारांचे बीजारोपण केले. सत्यशोधक शाळेच्या स्थापनेला, तसेच 'दीनमित्र' साप्ताहिकाचे संपादक मुकुंदराव पाटील यांनी लिहिलेल्या 'बुळकणी लीलामृत' (१९१३) या दीर्घ काव्याच्या प्रकाशनाला त्यांनी प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्रातील, विशेषतः कोल्हापुरातील जनतेत त्यांच्या प्रेरणेने जे प्रगतिवादी विचारांचे बारे वाहू लागले, त्याचा प्रभाव तत्कालीन धार्मिक वातावरणावरही पडला. २७जर्मी भासाहमहाराजांची मागचे भाग-१ व २ (संपादक : म. बा. जाधव) या ग्रंथातून त्यांच्या या पुरोगामी विचारसरणीचे दर्शन घडते. अखिल भारतीय अरुंधतानिवारण परिषदेचे ते अध्यक्ष (१९१८) होते.

गं. बा. बघी

संदर्भ : कीर, धर्मग्रंथ, 'राजवी शाहू छत्रपती', १९७९, डॉ. य. वि. कदरे.

शिगणे, मोरो विनायक : (ज. १० मे, १८५९-मृ. २२ ऑगस्ट, १९२१, मुंबई). नाटककार व विविध विषयांवरील लेखक. वास्तव्य मुंबई. मुळतः मूल्य अर्थात गरीब-विमोचना संबंधी माहिती (१८९१), विवेचना : अर्थशास्त्रीय निबंध (१९०९), विवाह : निबंध (१९१९) ही शिगण्यांच्या निबंधांची पुस्तके. नव शिक्षितांना व्यवहारोपयोगी ज्ञान देण्याच्या हेतूने शिगण्यांनी या निबंधांची निर्मिती केली. होरि-इनच्या इंग्रजी प्रहसनावरून रूपांतरित पल्लव-विजया नाटिका (१८८७). शुद्ध मनोरंजनाच्या भूमिकेतून लिहिलेली आहे.

कथाविकस व पुष्करिण नाटक (१८९५), माझे मित्र पुस्तक अथवा व्यवहारसंग (१९१३), मुंबईचा वृत्तांत (१८८९) इत्यादी पुस्तके लिहिल्यास बाळकृष्ण बापू आचार्य या लेखकाला शिगण्यांनी मोलाचे लेखन सहाय्य केले आहे.

उमा टाकळकर, ज. वृ. मांजंकराडे

शिंदे, ताराबाई : (ज. १८५०-मृ. १९१०). त्यांचे वडील बापूजी हरी शिंदे हे श्रीमंत मराठा जमीनदार होते. सत्यशोधक समाजाचे ते समासदही होते. ताराबाई मूळ बुलढाणा (विदर्भ) येथील रहिवासी. त्यांनी श्री-पुरुष-तुलना (१८८२) हा ग्रंथ लिहिला. स्वतः म. फुले यांनी त्यांच्या या पुस्तकाचे 'शिक्षणार मार्मिक लेखन' म्हणून फौतुक

केले होते. (सत्वार-अंक २, पृ. ३७४) जी-पुष्प-तुलना हे एकमेव छोटे पुस्तक त्यांच्या नावावर आहे. पण पुरोगामी विचारांच्या दृष्टीने त्याचे अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. त्यांच्या लिखाणातून रोखठोक स्वरूपाची व समाजामिमुख दृष्टी आढळते.

आपल्या या पुस्तकातून त्यांनी धर्म, रुढी, परंपरा या नावाखाली पुरवप्रधान व्यवस्थेने जियावर जी बघने लादली व जियाचे जे शोषण केले, त्यावर त्या इत्ता चढवताना दिसतात. त्यांच्या लेखनातील महत्त्वाचा स्वरूप मुद्दा म्हणजे 'जी-पुष्प निसर्गतःच समान आहेत'. एका ब्राह्मणे-तर समाजातील मराठी स्त्रीने १०० वर्षांपूर्वी तर्कशुद्ध मांडणी करून जियाचा कैथार ध्यावा, हे ऐतिहासिक दृष्ट्याविशेष लक्षणीय वाटते.

ताराबाईचे हे पुस्तक जी-पुष्प-तुलना (१८८२) पुण्यातील प्रार्थना समाजाच्या 'भी विवाची छापखान्यात' छापले गेले होते. यावरून ताराबाईंचा म. कुलेच्या सत्यशोधक चळवळीशी, मुधारकांशी वैचारिकदृष्ट्या संबंध आला असावा असेही वाटते.

जमा जाणव.

शिंदे, दिनकर नानाजी : • इंदुकान्त : (ज. १८८२-मृ. १७ ऑक्टोबर, १९१३). कवी. १९०९ पासून 'काव्यरत्नावली'च्या कवि-मंडळात समावेश. त्यांच्या सुमारे ३०० कविता 'काव्यरत्नावली'तून प्रसिद्ध झाल्या. त्यापैकी 'विधुरविलाप' (७५; वर्ष २०, अंक ८) आणि 'वायुलता अथवा व्हायोलेट' (१७; वर्ष २३; अंक ९) या अनुक्रमे दिंडी व साकी वृत्तांतील दीर्घ कविता विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'वायुलता' हे एक निसर्गाकव्य अशून त्यात विश्वातील सत्य-शिव-सुंदराचा वायुलता कुसुमाच्या रूपाने कथिला जो साक्षात्कार झाला होता त्याचे सुरेल भावचित्र आढळते.

जमा टाकळकर, जमा पुरोहित

शिंदे, (जनरल) नानासाहेब गणपतराव : (ज. १ मार्च, १८७५, पेडावे, ता. निपळण-मृ. १६ जून, १९५२). कवि. वास्तव्य बडोदा येथे. बडोदा लष्करातून जनरल म्हणून निवृत्त. यामुळे यांचा निर्देश करताना 'जनरल शिंदे' असा केला जातो. १९१४ साली बडोदा येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष. लष्करतय या विषयावर मराठीत लेखन करणाऱ्यांमध्ये अग्रगण्य.

शिरव (१९१८) हे सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या सूचनेवरून लिहिलेले पुस्तक. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानचा लष्करी इति-हास आणि दोस्त राष्ट्रांच्या फौजा (१९१९), सुविचार रत्नमाला (पद्य) (१९२०), फौज-साह्याचे नियम भाग १ व भाग २ (१९२६), मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया (१९२२) हे लष्करी विषयावरील दोन ग्रंथ, ही यांची साहित्य निर्मिती. हिंदुस्थानच्या लष्करी इतिहासाविषयी लिहिताना, पुराणांत वैदिक कालापासून मुसलमान, मराठे, शीख, इंग्रज व संव्यानिक ह्यांच्या आणि उत्तरार्धात इंग्रज, फ्रेंच, इटालियन, रशियन, जर्मन इत्यादी युरोपियन राष्ट्रांच्या फौजांची माहिती दिली आहे.

खालील स्वरूपाचे आणखी काही महत्त्वाचे लेखन जनरल नानासाहेब शिंदे यांनी केले आहे : (१) एका शिपायाचे आत्मचरित्र (१९३५). (२) जनरल शिंदे यांचा लेखसंग्रह भाग-१ (१९३५). भाग-२ (१९३७), भाग-३ (१९४३). (३) भी युरोपात काय घडिले ? (१९३९). (४) दसपटीचे शिंदे, मोफाली इनामदार यांचा इतिहास (१९४०). (५) एका शिपायाचे आत्मचरित्र भाग-२ (१९४६).

शिंदे यांनी लष्कराला उपयुक्त ठरणारे हिंदी व इंग्रजी भाषेतही काही लेखन केले आहे.

हे बडोद्यांच्या महाराष्ट्र समाज या संस्थेचे अध्यक्ष होते. अखिल महाराष्ट्र दारिद्रीक शिक्षण परिषदेचे (अधिवेशन नववे) ते अध्यक्ष होते.

दि. वि. गोळवे, रा. बा. बळी

शिंदे, (महर्षी) विठ्ठल रामजी : (ज. २१ एप्रिल, १८७३-मृ. २ जानेवारी, १९४४). समाजमुधारक, अस्पृश्यता निवारणाचे पुरस्कर्ते, सामाजिक समतावादी राजकारणी, निरनिराळ्या धर्मांतील तत्त्वांचे व तदनुषंगिक ऐतिहासिक, भाषिक, समाजशास्त्रीय विषयांचे संशोधक आणि भ्येयवादी विद्वान, भक्तिमार्गी ज्ञानयोगी म्हणून प्रसिद्ध. कर्नाटकातील जमखंडी येथे जन्म. कानडी व मराठी संस्कृतीच्या संमिश्र वातावरणात त्यांचे बालपण गेले. १८८२ साली मॅट्रिक. १८९८ साली बी. ए. झाले (पुणे). त्याच वर्षी ब्राह्म समाजाचे आर्षभ असलेल्या प्रार्थना समाजाची त्यांनी दीक्षा घेतली. ब्राह्मधर्म प्रसाराचे कार्य करण्यासाठी प्रचारक म्हणून त्यांची ठवारी व्हावी यासाठी, कलकत्ता येथील ब्राह्मसमाजाने त्यांची १९०१ साली ऑक्सफर्ड येथील मॅकेन्झर कॉलेजमध्ये, धर्म शिक्षणासाठी निवड करून इंग्लंडला पाठविले. तेथे दोन वर्षांच्या वास्तव्यात त्यांनी जगातील अनेक धर्मांचा खोल व तौलनिक अभ्यास केला. युरोपातील अनेक देशांना त्यांनी भेटी दिल्या. इंग्लंडहून परत येताना, ऑक्सफर्डम येथील धर्मपरिषदेमध्ये त्यांनी 'हिंदुस्थानातील उदारधर्म', हा प्रबंध वाचला.

त्यांनी १९०३ मध्ये मुंबई प्रार्थना समाजाचे धर्म प्रचारक म्हणून जीवितकार्याला प्रारंभ केला. १८ ऑक्टोबर, १९०६ रोजी मुंबई येथे 'मराठीय निराश्रित साक्षकारी मंडळी'ची (डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया) त्यांनी स्थापन केली. त्यामध्ये अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी शाळा काढणे, त्यांच्यासाठी वसतिगृहे उघडणे, अस्पृश्य-वस्तीत शिवणकामाचे धर्ग चालविणे, त्यांच्या प्रबोधनासाठी व्याख्यान, कीर्तने आयोजित करणे इ. गोष्टींचा समावेश होता. या सर्व गोष्टी त्यांनी कृतीत आणल्या. १९१७ मध्ये डॉ. अनिवेसंट यांच्या अध्यक्षते-खाली भरलेल्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात, 'काँग्रेसने यापुढे हरिजनोद्धाराचे सामाजिक मुधारणेचे कार्य हाती घ्यावयाचे आहे', हा ठराव विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या प्रेरणेमुळे करण्यात आला. १९२० मध्ये 'बहुजन पक्ष' स्थापन करून त्यांनी मुंबई कायदे कोमिसलच्या नियंत्रणकीतही भाग घेतला. १९२३ पासून कलकत्ता येथील ब्राह्म समाजाचे निष्ठवंत प्रचारक म्हणून त्यांनी कार्य केले. १९२६ मध्ये त्यांनी पुण्यात 'कीर्तुधिक उपासना मंडळा'ची स्थापना केली. महारमा गांधींनी प्रवर्तित केलेल्या 'कायदेभंगा'च्या चळवळीतही त्यांनी १९२८ च्या सुमारास भाग घेऊन, खेडोपाडी दौरे काढले. शेतकऱ्यांमध्ये जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी १९३० साली त्यांना सहा महिन्यांचा कारावासही भोगावा लागला. अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यानिमित्त वार्ड येथे आले असताना, ४ एप्रिल, १९३३ रोजी त्यांनी वार्ड 'प्रार्थना मंदिर' स्थापन केले. पुढे २७ मे, १९३७ रोजी त्यांनी वार्डमध्ये ब्राह्म समाजाचीही स्थापना केली.

अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य त्यांनी धर्माचे कार्य म्हणून मनोमन पत्करले होते व ते आयुष्याच्या अखेरपर्यंत लेखन, व्याख्यान, संशो-धन, शिक्षण, राजकारण, संस्थात्मक उभारणी इ. मार्गांनी करीत राहिले. 'आधी केले मग सांगितले', ही त्यांची कार्यपद्धती असल्यामुळे सन १९०६ ते १९२६ पर्यंत लोक त्यांना 'कर्मवीर' या उपाधीने गौरवित. प्रार्थना समाज व ब्राह्मसमाजाचा अवघड व दुर्घट प्रचार ऋषितुल्या वृत्तीने पत्करला असल्यामुळे, लोक त्यांना 'महर्षी' म्हणू लागले. याच सुमारास 'ज्ञान प्रकाश' इत्यादी वृत्तपत्रातून त्यांचा 'महर्षी' म्हणून उल्लेख होऊ लागला.

आपल्या भ्येय्याच्या पूर्वतेसाठी त्यांनी खूप चिंतन, मनन आणि लेखन व संशोधन केले. त्यास त्यांनी ग्रांथिक रूप दिले. इतरांनीही त्यांच्या लेखनास ग्रंथरूपाने समाजापुढे आणले आहे. त्यातून (१) विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख व्याख्यान व उपदेश (१९१९), (२) मराठीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न (१९३३), (३) मराठ मोळा

मराठा कवी व कवयित्री यांच्या कारितांचा संपादित संग्रह (१९२९), (४) माझ्या आठवणी व अनुभव पूर्वार्ध (१९४०), (५) माझ्या आठवणी व अनुभव भाग-२ (१९४४), (६) माझ्या आठवणी व अनुभव भाग-१, २ व ३ (पुनर्मुद्रण, १९५८), (७) विंद लेख-संग्रह, हा मा. प. मगडकर संपादित ग्रंथ (१९६३), (८) सहाजी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची रोजनिशी (१९७९) ही डॉ. गो. मा. पवार यांनी संपादित केली आहे. ही ग्रंथ संपदा संपन्न झाली आहे. अभ्यास, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान, इतिहास संशोधन, सामाजिक सुधारणा इ. बाबतही त्यांनी मशोबनपर लेखन केलेले आहे. त्यांच्या या वाङ्मयीन कार्याचीही पाहती त्यांना १९१५ मधील बडोदे येथील मराठी साहित्य संमेलनातील 'तत्त्वज्ञान व समाजशास्त्र' या शाखा संमेलनाच्या अध्यक्ष पदाचे मिळाली.

शिवाजीराव चव्हाण, कमलेश

संदर्भ : १. सहाजी विठ्ठल रामजी शिंदे : 'बोध व बोध', (बलिन मित्र रा. ना. चव्हाण यांच्या लेखाचा संग्रह) संपादित, सी. वैजाली चव्हाण (२००९). शिरगोपीकर, गोविंद रामचंद्र : (ज. १८८५, कवठे-मुंबई, जि. कोल्हापूर-मृ. १९५६). नाटककार. 'आनंद संगीत मंडळी' या नाट्यसंस्थेचे संस्थापक व चालक.

बोलपटाच्या आक्रमणामुळे मराठी नाट्यव्यवस्थेला आलेली ओहोटी थांबवून प्रेक्षकांना पुन्हा नाटकाकडे वळविण्याचे यशस्वी प्रयत्न करणारे एक नाटककार म्हणून, नानासाहेब शिरगोपीकर प्रसिद्ध आहेत. १९२३ साली लहान मुलांची 'आनंद संगीत मंडळी' काढून रासफोडा, संगीत मालफोडा (१९२६), गोकुळचा चोर (१९३३), चाल शिवाजी (१९४२), गोव्याचा राजा, (१९५४) यासारखी नाटके लिहून त्यांनी रंगभूमीवर आणली. अद्ययावत सामुग्री व चमत्कृतिजनक नेपथ्य, या वैशिष्ट्यांप्रमाणेच सरकते पडदे, ट्रिंक सीन्स, ट्रान्सफर सीन्स, रेकॉर्डिंग इत्यादी गोष्टींचा वापर करून बहुजनसमाजाला त्यांनी नाटकाकडे आकर्षित केले. गोकुळचा चोर या नाटकाचे तर तीन हजार प्रयोग झाले. सिंहाचा तपा (५०० प्रयोग), वासला-हरण (५०० प्रयोग), सोन्याची डारका (२०० प्रयोग) ही त्यांच्या नाट्यसंस्थेची अन्य यशस्वी नाटके. नाटकाला चित्रपटाच्या आकर्षणास तोंड देता यावे म्हणून नाटकास मधूनमधून चित्रपटाचे टुकडे जोडण्याची शुक्ती शिरगोपीकरांनी यशस्वीपणे वापरली.

धूमरा सवनीस, ज. यू. माईकवाडे

शिरवळकर, यासुदेव रंगनाथ : (ज. १८६५, शिरवळ, जि. पुणे-मृ. १९२२). नाटककार. शिक्षण पुणे येथील भावे स्कूलमध्ये व नंतर तेथेच शिक्षक.

शिरवळकरांनी सुप्रसिद्ध नट गणपतराव जोशी ह्यांच्या 'बाहू नगर'वासी नाटक मंडळी'साठी नाटके लिहिली. त्यांची नाटके ऐतिहासिक, व्याज-ऐतिहासिक व संतचरित्रपर अशी आहेत. राजा भीमदेव (१८९२) हे त्यांचे अतिशय गाजलेले नाटक. शेरिडनच्या 'पिझारो'-वरून विनायक त्रिविक्रम मोडक ह्यांच्या साक्षाने ते रूपांतरित केले आहे. अस्मानाी सुलतानी, अथवा पापपतचा मुकाबला (१८९५), श्री तुकाराम (१९०१), श्री एकनाथ (१९०३), श्री नामदेव (१९०४), पन्नारत्न अथवा दिव्य राजनिष्ठा (१९१३) ही त्यांची स्वतंत्र नाटके.

त्यांच्या लेखनावर तत्कालीन उर्दू व पारशी नाटकांचा प्रभाव पडल्याचे दिसते. पात्रे व प्रसंग ह्यांची रेलचेल आणि योगायोग, पात्रांचा कुठेही व केव्हाही होणारा सुकसंचार, वेधांतर इत्यादींबरोबरच आवेशपूर्ण संवादशैली आणि रसनिर्मितीसाठी केलेला भडक व कृत्रिम अशा उपायांचा अवलंब ही त्यांच्या नाट्यरचनेची वैशिष्ट्ये आहेत. शिरवळकरांच्या राजा भीमदेव ह्या नाटकातील पळेदार व वक्तृत्वपूर्ण

भाषेमुळेच मराठी रंगभूमीवर 'राणा भीमदेव' याटाची भाषणे', हा वाङ्मयप्रयोग रूढ झाला. राष्ट्रीय भावना व धार्मिक भक्ती यांना आवाहन करणारी राजा भीमदेव व श्री तुकाराम ही शिरवळकरांची नाटके त्या काळात अत्यंत लोकप्रिय ठरली होती.

भरीवद नामन कुळकर्णी, ज. यू. माईकवाडे

जोषाद्री, नारायण (डॉ.) : (ज. १८२४-मृ. २३ जुलै, १९८१). जोषाद्रीचे धरणे मूळचे निजामाच्या राज्यातील गंगानेवड गावचे. नारायणरावांचे वडील त्या संस्थानातील एक इनामदार होते आणि गंगानेवडमंडळ त्यांनी एक मठ स्थापन केला होता.

नारायणरावांनी १८३३ मध्ये आपले गाव सोडले व पुण्यास 'महा चर्च इन्स्टिट्यूशन' नामक शाळेत इंग्रजी शिक्षणास प्रारंभ केला. पुण्यातला अभ्यासक्रम पुरा करून नारायणराव मुंबईला गेले व डॉ. जॉन व्हिक्सन यांच्या शाळेत दाखल झाले. येथील शिक्षणक्रम पुरा करून त्यांनी भर्मांतर केले; व १८४३ मध्ये ते व्हिक्सी झाले. पुढे ईश्वर-विज्ञानविषयक शिक्षण घेतल्यावर त्यांनी १८५१ मध्ये प्रचारक म्हणून सनद मिळवली. येथून पुढे त्यांनी ख्रिस्त संदेशाचा प्रचार करण्याचे मत घेतले. मुंबईतल्या रस्त्यावरही ते प्रवचने देत.

मार्च, १८५९ पासून नारायणरावांनी प्रभोदय या नावाचे मासिक मूळ केले होते. याचा उद्देश 'ईश्वराचे नाव व उपयुक्त विद्या' प्रवृत्त करणे हा होता. यातून इंग्रजी व मराठी या दोन्ही भाषांतून लेख येत. हे जेमतेम चार वर्षे चालले असावे. कारण याचे जानेवारी, १८६३ पर्यंतचे अंक उपलब्ध आहेत.

पुढे १८६२ च्या मे महिन्यात नारायणराव जोषाद्री ईडापूरला गेले व तेथे त्यांनी मिशन ठाणे उघडले. त्याच्या पुढल्या वर्षी ते जालना येथे गेले; व तेथून तीन मैलांवर त्यांनी 'वेधेल' नावाची ख्रिस्ती बसा-हत उभी केली. यासाठी ते विजायतला गेले होते व तेथे त्यांनी निधी जमा केला. १८८० मध्ये ते फिरून स्कॉटलंडला व अमेरिकेस जाऊन आले. १८९१ मध्ये तिसऱ्यांदा अमेरिकेस गेले. तेथून ते स्कॉटलंडला माघारी यायला निघाले पण वाटेतच त्यांना मृत्यू आला.

विविध क्षेत्रांत अधिभात भ्रम करीत असतानाच नारायणरावांनी मराठी ख्रिस्ती बाङ्मयात मोलाची भर टाकली हे विशेष होय. 'ज्ञानोदय' या नियतकालिकात त्यांनी विविध विषयांवर विचारप्रवर्तक लेख लिहिले. त्यांनी २०-२५ पुस्तके, पत्रिका वगैरे लिहिल्या आहेत. परंतु त्या आता हुमिल झाल्या आहेत.

त्यांनी केलेले लेखन पुढीलप्रमाणे : (१) ख्रिस्ती शास्त्र ईश्वरदत्त धावित्राची इतिहासावरून घेतलेली ममाणे, मुंबई, १८५७. (२) पाळा सुत्राचा हे ठाकूर, मुंबई, १८५६. (३) वाच, रचणा दोष व अनर्थ, मुंबई, १८५७. (४) दसिमन गुलाम दरिद्र, मुंबई, १८५८. (५) जलदगति मवाली, मुंबई, १८५८. संपादन : 'प्रभोदय' (मासिक) मुंबई, १८५९-६३. (६) भाषांतर-जुलजुली आणि कडवा छाया इजात (१८५९). तसेच त्यांनी (७) रामनवमी (१८५९). (८) गणेशचतुर्थी (१८५९). (९) गोकुळवाहमी (१८५९). (१०) माचीन नृत्तिपूजक धर्म व ख्रिस्ती धर्म धावित्राची (१८६२); त्यांच्या धर्माची कसोटी (१८६८) यासारख्या काही पुस्तिकाही लिहिल्या आहेत.

भाम्बर जाधव

संत, नारायण माधव : (ज. २३ मे; १९०९; नवसारी-मृ. २३ जून, १९४६, बेळगाव). लघु-निबंधकार व कवी. शिक्षण पुणे व मुंबई येथे. बी.ए., बी.टी. संगीत, क्रिकेट व साहित्य यांची आवड. कवयित्री इंदिरा संत यांचे पती. प्रारंभी शिक्षक नंतर बेळगाव ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राध्यापक (१९४२). तेथेच १९४६ पर्यंत प्राचार्य.

मराठा (१९६०) या कविता-संग्रहात त्यांच्या व इंदिराबाई संतांच्या एकत्रित कविता आहेत. संतांची कविता प्रामुख्याने प्रेम-विषयक व निसर्गविषयक आहे. काव्याच्या निमित्तीप्रतिवेधर त्यांना मुनीतरचना केली आहे. त्यांची कविता भाषापूर्ण व सरसरीत शब्दकलेने युक्त आहे.

उपट्टे लिहिले (१९४४) हा त्यांचा एकमेव लघुनिबंधसंग्रह. प्रा. संतांनी लघुनिबंधाचे नितळ, प्रागल्भ्य, सौंदर्यवादी स्वरूप दाखवून दिले. त्यांचा लघुनिबंध आत्मनिवेदनासाठी अवसरताना दिसतो. भाषनाशास्त्रियाने संवस असलेली रसिकता हा त्यांच्या व्यक्तिवाच्या मुख्य वैशेष्य विशेष आहे. 'एक सेवकानेक विचार', 'पराचे व्यक्ति-मत्त्व', 'आजारीपणाचं सुख', 'ही व्यक्तीच पुस्तके' इत्यादी लघुनिबंध या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत.

भाषा व पाठक, लुका हेमकर

० सत्याराम अर्जुन : पहा राजत, सत्याराम अर्जुन सरदेसाई, (रियासतकार) गोविंद सत्याराम : (ज. १७ मे, १८९५, गोविल, जि. हनुमंगी-मृ. २९ नोव्हेंबर, १९५९, कामशेत, जि. पुणे). इतिहासकार व इतिहाससंशोधक. प्राथमिक शिक्षण वरबळ व शिपोशी येथे आणि मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण हनुमंगी येथे. पुण्यात कॅम्ब्रिज कॉलेजमध्ये प्रथमवर्ष पूर्ण करून ते पुढील शिक्षणासाठी मुंबईस गेले. तेथे एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून ते इ. स. १८८८ मध्ये बी.ए. झाले. झालेच शिक्षणात त्यांना त्यांचे मामा बळवंतराव आठव्ये यांनी प्रेरित झाली.

पदवी मिळाल्यानंतर सरदेसाई यांना बापसाहेब आठव्ये यांच्या ओळखीने, बडोदेकर संस्थानिक भीमंत सयाजीराव महाराज यांच्याकडे 'रीडर' म्हणून इ. स. १८८९ च्या सुद्धातील काम मिळाले. महाराजांना वर्तमानपत्रे, पत्रे, पुस्तके इत्यादी वाचून दाखविण्याचे काम त्यांना करावे लागत असे. वर्षभरातच मुद्राज फॅसिंडराव यांना शिकविण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले. त्यासाठी ते शिकवावयाच्या विषयांची टिपणे काढीत; अशा टिपणातूनच पुढे त्यांनी लिहिलेल्या रियासतीचा जन्म झाला. महाराजांना टापटीप, रेखीव आणि व्यवस्थित कामाची आवड होती; तीच शिस्त सरदेसाई यांच्या अंगी बाणली. 'ट्यूटर' म्हणून काढलेल्या इतिहासाची टिपणे अधिक विस्तारून इ. स. १८९८ मध्ये मुसलमानी रियासत या नावाने प्रसिद्ध झाली. बायबरोबरच त्यांनी मॅजिस्ट्रेटरी यांच्या 'दि प्रिन्स' आणि प्रो. लीली यांच्या 'एक्सप्लान ऑफ इंग्लंड' या ग्रंथांचे भाषांतर केले. हे दोन्ही ग्रंथ 'सयाजी महाराज ग्रंथमाला' या मालेतून प्रसिद्ध झाले.

सरदेसाई यांना सयाजीराव महाराजांबरोबर भारताचा तसेच इंग्लंड आणि युरोपातील देशांचा प्रवास करण्याची संधी मिळाली. अशा प्रवासातून सरदेसाईंना जगातील अनेक समाज लोकरीती, स्वभाव, इतिहास, परंपरा इत्यादी समजून घेण्याची अपूर्व संधी मिळाली. त्यामुळे विचारात प्रगल्भता आली. राजशाखातील नोकरीबरोबर त्यांनी इतिहासाचा अभ्यास व लेखन चालूच ठेवले होते. 'हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास' या मालेतील मुसलमानी रियासत पूर्वांश, मराठी रियासत पूर्वांश, मध्यविभाग तसेच ब्रिटिश रियासतीचा पूर्वांश असे ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले. इ. स. १९२५ मध्ये त्यांनी महाराजांच्या नोकरीतून निवृत्ती घेतली. आणि नंतरचे सर्व आयुष्य पुणे-मुंबई मार्गावरील कामशेत येथे इंद्रावती नदीच्या काठी आपल्या निवासस्थानी इतिहासलेखनाच्या तपश्चर्येत व्यतीत केले. रियासतीचे पुढचे सर्व लेखन येथेच पूर्ण झाले. आयुष्याच्या उत्तरकालात पेशवे दस्तगीतील कागदपत्र अभ्यासून व त्यांचे संपादन करून त्यांचे एकूण

८२ खंड त्यांनी प्रसिद्ध केले. इतिहासकार आणि संशोधक अशा दोन प्रज्ञांचा संगम त्यांचे ठिकाणी आढळतो.

हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास, भाग १ व २ हे त्यांनी १८९८ मध्ये प्रसिद्ध केले. यातील सर्व निवेदनात राजकीय बहा-भोडींना प्राधान्य असून राष्ट्रव्यवस्था, लोकस्थिती, आनुवंशिकता, हिंदू-मुसलमानी संस्कृतीचे एकमेकांवर झालेले परिणाम, तसेच युद्धकला व स्वातंत्र्य यांनी जोडक बघा आहे. या पुस्तकाच्या वार आठव्या निघाल्या. रियासतीच्या एकदर बारा खंडांपैकी दोन मुसलमानी, दोन ब्रिटिश व आठ मराठ्यांच्या आक्रमणांवर आहेत. यात इतरांना सनाच्या अकराव्या शतकापासून तो १८५८ पर्यंतचा कालावध व्यापलेला आहे.

सरदेसाईंचे आज्ञायी विशेष कार्य म्हणजे त्यांच्या मराठ्यांच्या आक्रमणावरील रियासती होत. (१) मराठी रियासत पूर्वांश (शिष्टपूर्व-काल ते १७०७-औरंगजेबाचा मृत्यू) (१९०२). (२) मराठी रियासत-मध्यविभाग (४ खंड, १७०७ ते १७७६, सवाई माधव-राजाचा जन्म) (१९२० ते १९२५). (३) मराठी रियासत-उत्तर विभाग (३ खंड, १७७६ ते १८४८ पर्यंतचा म्हणजे सातारकर छत्रपतींचे राज्य स्यालवा झाले तेथपर्यंतचा काल) (१९२९-१९३२) अशी या मराठी रियासतीची विभागणी आहे.

ब्रिटिश रियासतीचे दोन खंड-पूर्वांश (१९०८) यात इ. स. १०० ते १७५७ पर्यंतचा कालखंड असून, उत्तरार्धात (१९१९) इ. स. १७५७ ते १८५८ पर्यंतचा कालखंडाचा इतिहास आलेला आहे.

सरदेसाई यांच्या इंग्रजी ग्रंथांपैकी सन करंट्स ऑफ मराठा हिस्ट्री हा ग्रंथ म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासाचे सार आहे. त्याच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या. न्यू हिस्ट्री ऑफ दि मराठाज (१९४८, पहिली आवृत्ती; १९६८, दुसरी आवृत्ती) ह्या ग्रंथाच्याही दोन आवृत्त्या निघाल्या. त्याचे तीन खंड असून त्यात मराठ्यांचा समग्र इतिहास दिलेला आहे. या ग्रंथाची हिंदीत भाषांतर झालेली आहेत. 'पूना रेसिडेन्सी फॉर्म-प्रीव्हेंट'चे, २, ३, ७, १२ व १३ हे खंड सरदेसाई यांनी संपादित केले. सर बटनराव सरकार यांच्याबरोबर त्यांनी हे पाच खंड संपादित केले. याशिवाय 'ऐतिहासिक पत्रकोष' व 'ऐतिहासिक घराण्यांच्या वंशा-वृत्ती', सरदेसाई यांनी इतरांच्या सहकार्याने संपादितल्या. तसेच त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी झालोपयोगी मारतण, बाळोपयोगी महाराष्ट्राचा इतिहास, महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या सोप्या गोरी, हिंदुस्थानचा प्राथमिक इतिहास इत्यादी अनेक ग्रंथ लिहिले. 'काव्येतिहास संग्रहा'-तील पत्रे, याच्या, 'भारतवर्ष' व 'इतिहास संग्रहा'तील महत्वाच्या कागदपत्रांचे संपादनही केले. परमानंदांच्या 'अनुपराणा'चे संपादन करून त्यांनी मायकबाब ओविण्टल सेरीजमध्ये प्रकाशित केले. त्यांचे सकल ग्रंथ निघायची (१९३५), सयाजीराव नोसले (१९३५), नागसाहेब पेशवे (१९२६) व राजा शिवाजी (१९५८), स्थिर-पुढी राजाराम (१९३९), लक्ष्मणजी संभाजी (१९३५) हे मराठ्यांच्या इतिहासातील प्रमुख व्यक्तींच्या जीवनकायांचे विवेचन करणारे चरित्रग्रंथही या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत.

रियासतकारांना पुढील मानसन्मान मिळाले. रावसाहेब-१९३२, रावबहादूर-१९३७, पद्मभूषण-१९५७, साडेतीन पत्र (सातारा)-नोव्हेंबर, १९३४; बहुमानात्मक पदवी व सुवर्ण पदक-'इतिहास मार्तंड'-पुणे, जानेवारी, १९४६; मानपत्र-बडोदेकरांकडून मार्च, १९४७; भारतीय इतिहास परिषद-अध्यक्ष-जयपूर, १९५१; सन्माननीय डॉक्टरेट (डी.लिट.)-पुणे विद्यापीठ, १९५१; भोरकरांकील महावंश-१९५२.

माझी संसार याचा हे त्यांचे आत्मचरित्र, सयाजीराव महाराजांच्या आठवणीचे पुस्तक व आपल्या दिवंगत मुलाच्या निवडक

पंजीयता साध - ३५५५५/१५५५५ (११.१४) ह त्यांनी प्राविष्ट केले आहे.

आ. सं. १११२, अ. सं. ११२३, अ. सं. ११३४

संदर्भ : (१) क. द. कादक, 'अमीतर', मांझेर, १९४४ (२) ता. मं. विनायक, 'अमीतर', मे, १९४५

सरदेसाई, धीनियास भिकाजी : (ज. १८९१-मृ. १८ नून. १९४२). कादंबरीलेखक व पत्रकार. पुण्यात 'करिंदी' कोस पुढे केव्हांंतर अगल्यात्यात नोकरी. काही काळ 'पुणेदेस' तासिकाचे संपादक. शिक्षक, प्राध्यापक इत्यादी नोकरी केव्हांनंतर इयापरी पत्रकारितेचा स्वतंत्र व्यवसाय.

सरदेसाई हे 'नाट्यकारणव' मासिक व 'भाप्रमत्त' साप्ताहिक छात्रे संपादक होते. आपोतरित कार्यवन्वया प्रकाशनासाठी कार्यवरी कलाप (१८८४-८७) नावाचे मासिक कागजे, त्याचे संप्रेमाई व जो. व. देवळ (नाटककार) हे दोन वर्षे संपादक होते. आ मासिकासाठी त्यांनी देवळाच्या सहकार्याने रेनोब्रह्मचा 'मित्रोअ ऑफ लंडन' वकन लपन-१८८९ (पूर्वार्ध, १८९४) ही कार्यवरी मिहिली. आ दोन्ही कार्यवन्वा पुस्तकरवाने स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध झाल्या आहेत. लपन-१८८९ ही कार्यवरी पूर्वार्ध उत्तरार्ध मिळून १,७५० पृष्ठांची आहे.

लंदन-१८६९ या कादंबरीत लंडन शहरातील दुर्गुण-दुगाचारी व सद्गुण-सदाचारी अशीं दोन भिन्न विश्वे आहेत त्यांचे वर्णन घडवून, सद्गुणांचाच जय झालेला दाखविला आहे, तो कादंबरीच्या वाचनाने काही खागळा बोक घनावर टसविला जावा या हेतूने. कुलकर्णी यांनी तुमुवरी ही कादंबरीही आधारित असून मध्ययुगीन काळातील काव्यनिक कथानक त्यात विभिन्न केले आहे. भाग्यविद्दी व अमिषजि-पोषण ह्या हल्लीने त्या काळाच्या संदर्भात हे कादंबरीलेखन महत्त्वाचे आहे. 'पत्नी' । गुणवर्ण (१८९२) हे एक विद्याभ्यास उपयुक्त असे पुस्तकही सरदेसाईंनी लिहिले आहे.

डॉ. राजेश कुमार, मुख्य अतिथि

नरघटे, धिरणु सोमनाथ : (ज. १८१८, पुरवाह, ता. धिरणु, जि. रत्नागिरी-म. १९७०). कथी. शिक्षणासाठी फे कन ठेइन पुण्यास आगमन. शिक्षण नॉर्मलस्कूलपर्यंत: १८७१ ते १८९२ पर्यंत इंदूर संस्थानात नोकरी. एअरसेलम इस्पेक्टर पदावरून निवृत्त. या काळात प्राथमिक शिक्षणास उपयुक्त अशी सर्वोप बं पोषणुपा ही पुस्तके त्यांनी लिहिली.

त्यांनी १८६६ पासून १८८६ पर्यंतच्या काळात लिहिलेल्या कवितांचा वाच्यविदार (१८८७) हा संग्रह प्रसिद्ध आहे. यात प्रेमविषयक, ईश्वरविषयक, वास्तव्यपर, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, स्वदेशविषयक व 'प्रेमालाप' या स्वतंत्र शीर्षकाखाली दिलेली प्रेमविषयक कविता. अशी बहुविध स्वरूपाची कविता आहे. अभ्योक्ती, दृष्टांतावली, शकुंत व काही स्वतंत्र सदरेही आढळतात.

सरभटे ह्यांच्या कवितांत श्रुतयैचिऊद आहे. काही कवितांना राग-रागिण्यांच्या वाली दिव्या आहेत. काही कवितांच्या वर्णनांचा पाट शास्त्रिणी धळणाचा आहे.

उषा हाकळकर, मुलभा होलेकर

० सद्याई नाटकी : पद्म गडकरी, राम गणेश

० सहकारी कृष्ण : पहा एकशेटे, कृष्णाजी भनंत

सहस्रयुगे, इंदिरा गंगाधर : (ज. १ जून, १८९४, पुणे -
मृ. १२ जून, १९५९, मुंबई). कादंबरीकार, पूर्वार्थमीथ्या भरति.
शालेय शिक्षण पुणे येथे. मॅट्रिक, सह-मुंबईतील बोर्ड नगरपालिकेच्या
प्राथमिक विभागाच्या इंग्रजी शाखेत गिनिका व मनुष्याच्यापिका.

मरुदेव्याः, धीनिशाय विपत्तर्मा—सायनं, नागायण

प्राचीन' भासिक प्रचारजन', 'अनपुग', 'उद्यान' वा निवतकान्तिकी-
पद्यन लिखित व वेदादिषु व्यवसाये लेखनकेले. वही संगीतार श्रीकण्ठ
महम्मदने बांध्या समामसेवेत निष्ठापूर्ण सहभाग. डॉ. आबेदकराशोधत
महाकव्या अथवात लक्ष्याध्या व अंतर काळाराम मेदिनाध्या प्रवेश
मन्याप्रहात सहभाग.

श्रीमद्वाग्भटाचार्य पुरस्कार कलाभ्यां तीन काव्यव्यास त्रयी
मिश्रितम्. गोदावरी ('मधुपीनासी' वा ताम्रित काव्यवरी के कर्ता,
१९१७), केवल व्यासानी ('ग्रीक अथवा योधा' 'दी वृत्त ह बिह'
या काव्यवरी के कर्ता, १९२४), आणि काव्यवरी / कला के (१९३१)
ही स्वतंत्र काव्यवरी.

शस्त्राही ! जहा पे या कादंबरीतून त्यांनी कोणत्याच प्रकारचे इक
नसव्यामुळे आपल्या समाजातील विवाहित स्त्रियांच्या वाट्यात
वेगळा असा स्थानेची जाणीव करून दिली असून, मानवी जीवनात
सौख्याच्या हद्दीने लपून हे आवश्यक व प्रत्ययाचे मानून, स्त्रियांची
पुरुषांप्रमाणे विचार, विकार, भावना आहेत; तिला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व
आहे; असे स्वातंत्र्य तिला प्राप्त झाले पाहिजे; अशा प्रकारचा
विचार मांडला आहे.

म. भा. माधवराव, मुम्बई शिल्पकार

महानुभूते, बळवंत रामबंदू (ज. १८४८-मृ. ५ सप्टेंबर, १९०७). शास्त्रीय ग्रंथांचे माधोतरकार. मराठीतून शास्त्रविषयाच्या अभ्यास करता यावा म्हणून एच्. एफ. अर्सेकर्ट यांच्या 'फिजिकल गीमाफी' या ग्रंथावरून मूलनिबोधेची मूलतः (१८९१) हा माधोतरित ग्रंथ तयार केला. त्याला 'दक्षिण प्रादेश कमिटी'च्या पुरस्कार मिळाला. ग्रंथाचे दोन्ही परिभाषाकोश जोडल्या आहेत. भारतीयीय संगीतकलेची प्राचीन परंपरा व तिचा विकास त्याच्या आठवा येणारे आवृत्ती संगीत शास्त्र (१८९१) हे त्याचे छंदी पुस्तकी प्रसिद्ध आहे.

उषा हाकलकर, मृगभा लेलेकर

महन्मयुक्तं, यावदुन्मय गणेशः । (म. १८५४- म. १९०२). भाषांतर-
कार. बालम्ब मुंबई. कांचे शिक्षकमीमांसा (१८८९) व नीति-
शास्त्राची मूलगणे (१८९५) ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध अभून्, ती
अनुक्रमे हर्बर्ट स्पेन्सर ह्यांच्या 'एज्युकेशन' व चार्ल्स ब्रे ह्या विधुपीठ्या
'एलिमेंट्स् ऑफ् मॉरॅलिटी' ह्या इंग्रजी ग्रंथांची भाषांतरे आहेत. पहिल्या
ग्रंथात स्पेन्सरने शिक्षण ह्या विषयाच्या सर्वांगीण व व्यापक दृष्टिकोणातून
केलेला विचार केला अभून्, भाषांतर-काराने आवश्यक तेथे योग्य तो
'करबलद' केला आहे. 'दक्षिण माहसत मिथि' ने या ग्रंथाला बक्षीस दिले
होते. देशकालपरिस्थिती विचारात घेऊन समाजाला उपयुक्त होतील
या हेतूने ही भाषांतरे लेखकाने केली आहेत.

उषा हाकडकर, मूलभा हिर्वकर

० ह्याची सच्छिदानंद : पहा जोशी, महादेव महादेव ;
साखरे (जोशी), नारायण ऊर्फ नानामहाराज : (ज. १८२८-
मृ. १९ सप्टेंबर, १९०१). ज्ञानेश्वरीचे अभ्यासक व साक्षात्कारी मंत
व्यवृत्त प्रसिद्ध. नानामहाराजांनी आपले सारे आयुष्य ज्ञानेश्वरीच्या
अध्ययन-अभ्यासनात व्यतीत केले. साखरेबाबांच्या (रामचंद्र जोशी)
शिष्यपरंपरेमुळे नानामहाराजांनाही साखरेबाबा असे संबोधले जाऊ
हागले. '१८९९ साली 'ज्ञानेश्वर एक नवून दोन आहेत' या श्री. भारदे
यांनी उपस्थित केलेल्या वादाचे खंडन करणारी लेख्यमाला नाना-
महाराजांनी लिहिली व ती सो. टिळकांनी 'केसरी'तून प्रसिद्ध केली.

नानाप्रहाराजानी स्वतः ग्रंथलेखन केले नाही. त्याचे चिरंजीव यिनायक महाराज यांनी नानाप्रहाराजकृत ज्ञानेश्वरीचा अर्थ लिहून पेतला व सन १९०५ मध्ये 'सार्थ ज्ञानेश्वरी'ची प्रत प्रसिद्ध केली. एकनाथ सांप्रदायिकांत ही लोकप्रिय असून अभ्यासकांनाही उपयुक्त आहे.

नानासाहेबराज साखरे यांच्या समग्र अखंडित अभ्यासाचा प्रसार होय ते संस्कार करून, पुण्याचे आर्कटे यांनी 'गाथावंचक' हा ग्रंथ १९०८ साली प्रसिद्ध केला.

भा. व. बाहिरद, मदन कुलकर्णी

साखरे, विनायक नारायण ऊर्फ दादासाहेबराज : (ज. १८६७-मृ. जून, १९४०, आळंदी). ज्ञानेश्वर बाह्यवाचे प्रसिद्ध अभ्यासक, श्री. नानासाहेबराज साखरे यांचे चिरंजीव. यांचा ज्ञानेश्वर बाह्यवाचा अभ्यास बहिलाच्या मार्गदर्शनाखाली झाला. आत्मानुभवी विद्वान स्वप्रकाशानंद, दक्षिणामूर्ती व द्रविडशास्त्री यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी प्राचीन संस्कृत साहित्याचा अभ्यास केला.

ज्ञानेश्वरचरित, अष्टावक्र (१९०७), सार्धं चोदेवनाथसहो (१९१५), श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची गाथा (भाषांतर) (१९१४), श्री तुकोबाराबाची सार्धं बाळकीडा (१९१४), सार्धं ज्ञानेश्वरी भाषांतर (१९१६) या. व्यतिरिक्त गिळोबांच्या सार्धं गोळबी, विचारसागरदृश्य (निश्चलदासकृत हिंदी 'विचारसागर'चे मराठी भाषांतर), इतिमहाकर, अष्टमकरदृश्य इत्यादी ग्रंथांचे संपादन दादासाहेबराज साखरे यांनी केले. वैदिक धार्मिक व संतधार्मिक यांचा समन्वय करून हे अर्थ लावण्याचे कार्य त्यांनी केले. साखरे यांचे ज्ञानेश्वरविषयक लेखन आजही अभ्यासकांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

सलग तीन तपे त्यांनी ज्ञानेश्वरांचे ग्रंथ व वैदिक ग्रंथ यांचा प्रचार-प्रसार केला.

ग. वि. कवित्कर, मदन कुलकर्णी

साठे, अच्युत सीताराम : (ज. अंदाजे १८७५, मालव, जि. रत्नागिरी-मृ. १२ जुलै, १९२९, नागपूर). कवी व लेखक. शिक्षण एम.ए., एल्.एल्.बी. (आर्वी-नागपूर). प्रारंभी पुणे महाराष्ट्र कॉलेजात अध्यापक. नंतर डिस्ट्रिक्ट जज म्हणून न्यायप्रणाल्यात नोकरी. त्यांचे स्फुट लेखन, 'विविधज्ञानविस्तार', 'ग्रंथमाळा' इत्यादी नियत-कालिकांतून प्रसिद्ध झाले.

प्राचीन कवितेच्या संपादनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले. शाल-नाथांची कविता (१९१३), श्रीदेवनाथमहाराजांची कविता (१९१५) या ग्रंथांमधून 'दयाळनाथ' (१७८८-१८३६) आणि 'देवनाथ' (१७५४-१८२९) या दोन वेदभौष संत कवींची रसाल कवने संपादून प्रसिद्ध केली. प्रस्तुत संपादनामुळे, पैठणकर एकनाथांच्या परंपरेतील भक्तिपर कविता व परंपरा या विषयीची गरीब नवीन माहिती, गुढे आली. विवेचक टीपा, कठीण शब्दांचे कोश, यामुळे हे ग्रंथ अभ्यासपूर्ण झाले आहेत.

उषा टाकळकर, गोविंद मिश्रे

साठे, नागोराव गोविंद : ०. ब्रह्मानंदाश्रम स्वामी : (ज. २४ जानेवारी, १८४४, जमखिडी-मृ. २७ मार्च, १९१७, शिगरी, ता. करीमनगर). कवी. सामान्य शिक्षणानंतर अनेक व्यवसाय केले. १९०२ मध्ये बानप्रस्थाश्रम व नंतर (१९०८) संन्यासाश्रमाचा स्वीकार.

त्यांनी ज्ञानचक्षु (रचना, १९०५), देहभजनप्रकाश (रचना, १९०५-०६), लघुमहाकविजय (रचना, १९०६-०८), व सुशोभ-मकरण हे अध्यात्मविषयक ग्रंथ लिहिले आहेत. आपेकी लघुमहाकविजय (१९२५) हा संतचरित्रपर ग्रंथ फक्त प्रसिद्ध झाला आहे.

उषा टाकळकर

साठे, लक्ष्मण गणेश : (ज. २२ ऑक्टोबर, १८७८, पुणे-मृ. ९ डिसेंबर, १९४१, मुंबई). रसायनशास्त्रविषयक लेखक. शिक्षण रसायनशास्त्र-विषयात एम.ए. प्रथम, जुनागढ व अजमेर येथील कॉलेजात अध्यापक, नंतर अजमेर संस्थानातील शाळेत प्रमुख अध्यापक.

रसायनशास्त्राची मूलतः (१९०६) हे पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर राष्ट्रीय शिक्षकांचा ओनामा (१९२३), रसायनशास्त्र मनेश (१९२५), मृदुलशिक्षा (१९३१) ही पुस्तके प्रकाशित.

त्यांनी स्वतः तयार केलेली 'रसायनिक परिभाषा' महाराष्ट्र साहित्य परिषदेत १९१५ मध्ये प्रसिद्ध होऊन ती गरीब मान्यता पावली.

प्रारंभ कालीन परिभाषाविषयक प्रयत्ने म्हणून साठे यांचे कार्य महत्वाचे आहे.

उषा टाकळकर, गोविंद मिश्रे

साठे, विष्णु वृत्ताश्रय : (ज. १७ डिसेंबर, १९१६-मृ. ५ मार्च, १९५४, पुणे). नाट्यवाङ्मयाचे अभ्यासक व समीक्षक. शिक्षण एम.ए.पर्यंत. 'नाट्यसंविधानक' तसे आणि विकास' ह्या ग्रंथांचे लेखनही त्यांनी पूर्ण केले. परंतु प्रबंध पदवीसाठी सादर करण्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले.

मराठी नाट्यकथा (१९४८, सीमन्त ते कुलवधूपर्यंत) हे त्यांचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. मराठी नाट्यवाङ्मयाचा इतिहास स्थूलमानाने मुळाव्या समोर, मांडावा व भूमिकेद्वारे त्यांनी निवडक प्रसिद्ध नाटकांच्या नाट्यकथा या पुस्तकात दिलेल्या आहेत व तसे करतांना मुळावील घटना-प्रसंग-संवाद शक्यतो मूळग्रंथकर्त्यांच्या कटाक्षाने प्रयत्न केला आहे.

नाट्यप्रवेश-भाग १ व २ (१९४९-५०) या पुस्तकात नाटकाचे दृश्य-आव्य-स्वरूप लक्षात घेऊन, काही महत्वाच्या नाटकांतील नियमक प्रवेश एकत्र केलेले आढळतात.

मराठी नाट्यरचना : तसे आणि विकास (१९५५) हा साठे यांचा अपूर्ण प्रबंध प्रा. अ. के. भागवत, प्रा. ग. प्र. प्रधान आणि डॉ. अशोक केळकर ह्या संपादक मंडळाने आवश्यक त्या संस्कारांसह प्रकाशित केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधातून सन १८४१ ते १९५० या कालखंडातील नाट्यकृतींचा साहित्यसंहिता आणि प्रयोगक्षमता या दृष्टीने विचार केल्यानंतर मराठी नाट्यसृष्टी संविधानिकप्रधान असल्याचा निष्कर्ष लेखकाने मांडला आहे. नाट्यममीक्षा या विषयावरील एक महत्त्वपूर्ण व उपयुक्त संदर्भग्रंथ म्हणून हा प्रबंध उल्लेखनीय आहे.

ग. गुरुदा लेले, मदन कुलकर्णी

० साधुदास : पहा सुभुमदार, गोपाळ गोविंद साने, पांडुरंग सदाशिव (साने गुरुजी) : (ज. २४ डिसेंबर, १८०९, पालगड, जि. रत्नागिरी-मृत्युस्वीकार ११ जून, १९५०, मुंबई). कवी, बालसाहित्यलेखक, कादंबरीकार, संपादक, पत्रवाङ्मय-लेखक, लोकसाहित्यसंकलक, राष्ट्रसेवक, अनुवादकार. मराठी, संस्कृत व वेदान्त हे विषय घेऊन एम.ए. (१९२४). 'विद्यार्थी' मासिकाचे संपादन प्रारंभ (१९२८), गोपाळ कृष्ण गोखले (१९२५) व इतिहासाचार्य राजवाडे (१९२८) यांचे चरित्रलेखन. अंमळनेर येथे शिक्षक (१९३६). मिठाचा सत्याग्रह, पंढरपूरचे विठ्ठल मंदिर आंदोलन व स्वातंत्र्यविषयक चळवळीत सहभाग (एकूण पाच वेळां तुरुंगात). साधना या साप्ताहिकाचे संस्थापक (१९४८) व 'आत्मभारती' कल्पनेचे पुरस्कर्ते.

विद्यार्थीदशेपासून ते काव्यलेखन पर्यंत, १९३५ (१९३५) हा त्यांचा प्रसिद्ध काव्यसंग्रह. त्यातील राष्ट्रवादी भूमिकेमुळे हा कवितासंग्रह ब्रिटिश सरकारने अज्ञात केला होता. 'सत्याग्रही' हे राष्ट्रीय स्वरूपाचे (अपूर्ण) खंडकाव्य त्यांनी लिहिले आहे (अप्रकाशित). 'कुरल' या तमिळ ग्रंथाचा मराठी अनुवाद (१९४८) त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगात असताना त्यांनी केला. गुरुजींचे बहुतेक काव्य, कादंबऱ्या व इतर साहित्य तुरुंगापासातच जन्माला आले आहे. १९३२ साली धुळ्याच्या तुरुंगात असताना, तुरुंगात झालेली आचार्य विनोबा भावे यांची गीतेवरची प्रवचने ऐकून ती त्यांनी लिहून काढली.

साने गुडगी विशेष प्रसिद्ध आहेत ते **इशान्नी आई** (१९१५) ह्या कादंबरीचे जनक म्हणून. आप्तार्थ अनेक बानी वा कादंबरीच्या आवागे तयार केलेल्या बोलपटांना उत्कृष्ट बोलपटाचा राष्ट्रीय पुरस्कार लाभला होता. त्यातील 'इशान्नी' ही व्यक्तिरेखा गुडगींनी स्वतःच बनविलेल्या आहे. स्वार्थत्याग, संयुक्त, समता या गुणांवर त्यांनी या कादंबरीत विशेष भर दिला. **पडपडगादी मुले** (१९१७), **इशान्नी** (१९१७), **जीवतकलह** (१९१८), **पुनर्जन्म** (१९१९), **आत्मिक** (१९४०), **काठी** (१९४०), **सती** (१९४०), **गोड संवत** (१९४१), **राजाचा शेजा** (१९४४). इत्यादी कादंबऱ्यांतून त्यांनी सामाजिककारक विचारांच्या पाठपुरावा केलेला आहे. साहित्याच्या संस्कारसामर्थ्यावर त्यांचा हट विश्वास होता. त्यांनी **गोड गोडीचे दहा भाग** (१९४१-४४) व **आपडगादी गोडीचे सहा भाग** (१९४७-५०) लिहून प्रसिद्ध केले. मनोरंजनावरोबरच मानवी जीवनसूच्याचा बालमनावर टसा उमटविणे हाच या लेखनामागे त्यांचा हेतू होता. सांघी, ओषवती शैली हे त्यांच्या या सर्वच लेखनांचे एक वैशिष्ट्य आहे.

गोड निबंध व भारतीय संस्कृती (१९३७) ह्यासारख्या निबंधात्मक ग्रंथांतून त्यांची रसाळ शैली, उच्च विचारसरणी, उत्कट जिज्ञाळा व समाजहिताची तळमळ यांचे दर्शन घडते. **कला म्हणजे काय?** (१९४१) हा टीलस्टॉयच्या (व्होड इज आर्ट!) या ग्रंथाचा अनुवाद साने गुडगींनी केला. **सुंदररत्ने** (१९५०) हा जिज्ञाळा व तन्मयता यांनी युक्त असलेला काव्यमय ग्रंथाचा संग्रह 'इशान्नी' आहे. यांखेरीज साने गुडगींनी **आपडगे घर** (१९३९), **मिळा पक्षी** (१९४०), **मोरिस मेडरलिकाचा अनुवाद** तसेच **सोन्या मागची** (१९४४) व **संगल-प्रभात** (१९४९) ह्याही नाट्यकलाकृती त्यांनी लिहिल्या. **पिकूच लहानमुलापासून मोठापर्यंत** लिहिलेल्या त्यांच्या सर्व प्रकारच्या साहित्यातून, त्यांच्या मानवतावादी समाजसंस्कारांचे व्यक्तिमत्त्व उत्कटतेने व्यक्त होताना दिसते. साने गुडगींची लेखनसंपदा विपुल तर आहेच, पण ती विविधांगीही आहे. साने गुडगींनी लोकसाहित्याचेही बरेच सफसन केले आहे.

राजा मंगळवेढकर, बर्मा देव

संदर्भ : (१) 'साने गुडगी : व्यक्ती आणि वाङ्मय', सभा. व. ए. नांदकर (२) 'सामंतक' (विशेषांक), २८ डिसेंबर, १९७५ (३) 'साने गुडगींचा जीवनगाथा' - राजा मंगळवेढकर, १९८०

० सारणी : पहा. सोमण, कुणाजी लक्ष्मण

सारोळकर, दत्तात्रय गणेश : (ज. १८९४-मृ. १९३४). मुंबई येथील 'मौज' पत्राचे काही काळ संपादक. नाटककार. मनोहर स्त्रीसंगीत मंडळी व नाट्यकलाप्रसारक मंडळी या संस्थांनी त्यांची नाटके रंगभूमीवर आणली.

सारोळकरांनी सामाजिक, ऐतिहासिक व पौराणिक स्वरूपाची अशी बारा नाटके लिहिली. **संगीत वेष्ट्याचा वेष्टा** (१९२५), **दयादीलत** (१९२९), **दयासारंग** (१९२९), **पराक्रमचा पावा** (१९२९) ही ऐतिहासिक नाटके; **पीट लोभक** (१९२९) हे गद्यपद्यात्मक नाटक, तसेच **राजाचा राजा** (१९३०) ही पौराणिक नाटके आणि **जन्मजा-जन्मदेव** (१९२२), **देहान्त मायझिज** (१९२८), **जुमसंगल** (१९२९), **समाटाचा सूड** (१९३०) व **जवरीयर** (१९३२) ही सामाजिक व काही अंशी कल्पनात्मक स्वरूपाची नाटके आहेत. त्यांच्या ऐतिहासिक नाटकांवर गडकऱ्यांच्या 'राजसंन्यास' नाटकाचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसतो.

नाटकाखेरीज **रंगेल राजकुमार** (१९२८), **सतीचा हजरडा** (१९२९), **चिंतताची चोर** या तीन कादंबऱ्या, **आरवमातेची शेड्या** अथवा **मिस मेबोच्या असत्य विधानांचे संदेह** (१९२८), **प्रातःप्रातःचा कथापत्र**, आमचा समाज व समाजशास्त्र, सुधारलेले

विवाहसाध इत्यादी शमकीय, सामाजिक स्वरूपाच्या ऐतिहासिक पुस्तके. **एकारही हा लघुकथासंग्रह**, **भराठीची नाईकी** हे संकीर्ण पुस्तक असे विविध लेखन सारोळकरांनी केले.

उमेश तदुनकर, बर्मा देव

सावरकर, गणेश दामोदर तथा **बाबाराय :** (ज. ११ जून, १८७९, भगूर, जि. नाशिक-मृ. १९ मार्च, १९४५, लांगली). हिंदुत्ववादी पुस्तकांचे लेखक व प्रकाशक. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे बहील वधू.

बाबारायांना घरच्या अडचणीमुळे मॅट्रिकपूर्वीच शिक्षण सोडावे लागले. हुत्तने धार्मिक. थाकटे बंधू विनायकराव व डॉ. नारायणराव यांचा प्रतिपाळ तर केलाच, पण त्यांच्या वेदकाव्यांतीही सहभागी झाले. सशस्त्रफौदीचा पुरस्कार करणाऱ्या 'मिश्रमेळा' व 'अभिनवभारत' ह्या संस्थांचे ते आधारस्तंभ होते. २ जून, १९०५ रोजी सरकारने कधी गोविंदाच्या राजद्रोही कवितांचे प्रकाशन केल्याच्या आरोपावरून जममटेप काळ्यापाण्याची व सर्व भिळकृतीच्या जातीची शिक्षा (१९०९). १९२२ साली मुदका.

'राष्ट्रमीमांसा व हिंदुत्वानुसार राष्ट्रस्वरूप' (१९३४), 'धर्म कशाचा हवा?' (१९३८), 'हिंदुत्ववर्धन आणि हिंदुत्वाभिमान' यासारख्या त्यांच्या विज्ञानाने प्रयोजन स्पष्ट होते. 'हिंदुत्व वलयान करणे हाच हिंदुत्वानुसार उच्चारणा सारा मार्ग' असा विचार त्यांनी **राष्ट्रमीमांसा** ह्या पुस्तकात मांडला. **हिंदुराष्ट्र** (१९४२ पूर्वी) ह्या पुस्तकात हिंदूंचा उत्तम भूतकाळ व त्यांची अर्वाचीन काळातील दुःस्थिती ह्यांचे चित्रण करून, शेवटी प्रखर हिंदुत्ववादाचा पुरस्कार केला आहे. हे पुस्तक सरकारने जप्त केले होते. त्याशिवाय श्री **शिबरायांची आम्हापरिल गंडमेघ** (१९३९), **विस्तारपरिचय अथवा विस्ताराचे हिंदुत्व** (१९४६), **वीरराज मंजुषा** (१९४४) ही त्यांची पुस्तकेही प्रसिद्ध आहेत. **विस्ताराचे हिंदुत्व** या पुस्तकात येशू ख्रिस्ताच्या अंकात जीवनाचा शोध त्यांनी घेतला असून ख्रिस्त हा मूळचा तामिळ हिंदू नास्त्य होता इत्यादी निष्कर्ष मांडले आहेत. **मोपरायांचे बंड** (१९४७) ह्या कादंबरीवर लेखक म्हणून बाबारायांचे नाव दिलेले असले तरी ती कादंबरी मूळची त्या. सावरकरांनी लिहिलेली आहे हे आता सर्वज्ञात आहे. परमानंदकृत **वीर वेरागी** चा अनुवादही यांनी केला आहे (१९३०).

व. न. गावले, म. मा. लांगली

सावरकर, (द.) दिनकर शंकर : (ज. ८ मे, १८६७-मृ. ८ जानेवारी, १९५२). विधनधर्मविषयक पुस्तकांचे लेखक. वास्तव्य पुणे येथे. त्यांची लोदीय लेखाची साक्ष अथवा अर्वाचीन काळच्या शोधाकडून पुण्या करारातील इतिहासाचे ६९हीकरण (१९०३), **महावीर-कोणापना** (१९२५), **जवजीवन मामी**, **पोहान कृत विस्तारपरिचय** (१९३७), **पवित्र धर्मसाधविषयक कोश** (१९४२) इत्यादी मूळ इंग्रजी ग्रंथांच्या सहज्याने लिहिलेली पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. **वाशिनाथ उपासनावर** (१९४०) हा ग्रामीण मंडळीसाठी रचलेल्या उपासनांचा संपादित संग्रह, **हे कादंबरीच्या (नीलकंठसात्री) गोरे यांचे संक्षिप्त चरित्र** (१९४१) हे रे. फा. सी. ई. गाडनर ह्यांच्या मूळ पुस्तकाच्या आधारे लिहिलेले पुस्तक व **सुमेदारयांचा पुत्र** (१८९५) ही ख्रिस्ती धर्म प्रचारकांच्या उद्देशाने लिहिलेली कादंबरी हे ह्यांचे अन्य साहित्य.

मोनल निमळ, हरिश्चंद्र चोरान

सावरकर, नारायण दामोदर : ० जातीहृदय : (ज. १० मे, १८८९, भगूर, जि. नाशिक-मृ. १९ ऑक्टोबर, १९४९, मुंबई). त्या. सावरकरांचे बंधू. त्या. सावरकरांच्या इंग्रजी ग्रंथांचे अनुवादक, इतिहासलेखक, चरित्रलेखक व कादंबरीकार. कलकत्त्याच्या वैद्यकीय

महाविद्यालयाची संतवेद्याची पदवी. मुंबई येथे संतवेद्याचा व्यवसाय. होमरूल चळवळीत व अन्य राजकीय चळवळीत भाग घ्यायला आले. काळार पुणेगवा. 'अहमद' या सावरकरवादी सामाजिकाचे सात वर्षे सहायक.

त्यांची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे हिंदूधर्म (१९२५) व हिंदूधर्म-शास्त्राची (१९२८), स्वा. सावरकरांच्या इंग्रजी ग्रंथांचे मूळ मराठी अनुवाद ही होय. सावरकरांच्या हिंदूत्ववादी विचारसरणीचा मराठी वाचकांना परिचय पडविण्याच्या दृष्टीने ही पुस्तके महत्त्वाची आहेत. नेमावती साम्या टोरे (१९४०) व हिंदूंचा चिन्मयिनी इतिहास (१९४४) ही त्यांची पुस्तकेही उत्तमनीय आहेत. भारताचे ऐक्याची सर्व जगावर हिंदूंचे सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय अधिराज्य कसे गाजविले होते, त्याची माहिती हिंदूंचा चिन्मयिनी इतिहासामधून कथन केली आहे. 'जातिहृदय' या टोपण नावाने लिहिलेला जाहंगा मंडप, खंड १ व २ (१९१३, १९१४) व मरम की लग्न (पूर्वांच, १९३३) या त्यांच्या दोन कादंबऱ्याही प्रसिद्ध आहेत. जाहंगा मंडप ही एक विस्तृत सामाजिक कादंबरी असून, सांकायनी 'भारत गौरव ग्रंथमाला' या प्रकाशन संस्थेने प्रसिद्ध केली आहे.

प्र. ना. मधरे, म. ना. काही

सायडेंकर, बालकृष्ण घामन तथा गजानन : (ज. जानेवारी, १८८९, काणकोण, गोवा-मृ. १४ जानेवारी, १९४५). खलपरिचयात्मक व भाषाविषयारमक ग्रंथांचे कर्ते. गोव्यातील पोर्तुगीज सरकारच्या शिक्षणखात्यांत प्राथमिक शाळेत नोकरी. अप्यापनावरोधरव गोमंतकातील मराठीच्या शिक्षणक्षेत्रात त्यांनी केलेले कार्य विशेष मोलाचे आहे.

ते मराठी वृत्तपत्रातून व नियतकालिकातून तसेच पोर्तुगीजमधूनही लेखन करीत असत. वसंतल मॅगजिन अर्थात वेंचनिक आकर्षक (१९१३) हे मानसशास्त्राशी संबंधित विषयावरील पुस्तक पुण्याच्या आनमित्र पुस्तकामालेतून प्रसिद्ध झाले. वेगळ्याच विषयावरील वैचारिक पुस्तक म्हणून ते महत्त्वाचे आहे.

महाराष्ट्र येथे १९३० साली भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने सायडेंकर यांचा गोमंतकभूमीचा सर्वांगीण परिचय करून देणारा गोमंतक-परिचय ग्रंथ, हा या विषयावरील पहिला मराठी ग्रंथ होय. गोमंतकाची नावा (१९३१) हे त्यांचे तिसरे पुस्तक. या पुस्तकात 'कोकणी ही स्वतंत्र भाषा होऊ शकेल काय?', 'गोमंतकाची भाषा मराठीच?', 'मराठी शिकले पाहिजे' हे महत्त्वाचे ठगणारे तीन लेख आहेत.

उषा हाकडकर, वर्षा २०

मुकथनकर, बालचंद्र ऊर्फ गुलाबराव सीताराम : • माळणू : (ज. १२ जून, १८९१-मृ. ६ एप्रिल, १९४०). कवी व ग्रंथप्रकाशक. लोकमान्यांच्या 'गीतारहस्या'चे इंग्रजी भाषांतरकार.

अर्थकायस्थ असतानाच 'वडील वारले', प्रतिपाल आई आणि रूटी विष्णू नारायण भातखंडे यांनी केला. शिक्षण एम.ए. (१९१३), एम.एल.डी. (१९१५). व्यवसाय तोलिविटर.

इंग्रजी व फ्रेंच भाषांवर प्रभुत्व. लोकमान्यांच्या 'गीतारहस्या'चे इंग्रजी भाषांतर १९३५ साली पूर्ण केले. यांच्या स्वतःच्या कवितांचा संग्रह हुंबिलास (१९३८) या नावाने प्रसिद्ध आहे. सोनाळकर या आपल्या मित्राच्या कवितांची इंग्रजी भाषांतरे करून प्रसिद्ध केली. काही फ्रेंच पुस्तकांची भाषांतरे करून ग्रंथप्रकाशनाचा व्यवसाय केला. पं. शि. ना. भातखंडे यांनी लिहिलेली अथवा संपादित केलेली हिंदुस्थानी संगीतावली पुस्तके यांनीच प्रकाशित केली.

मरमव विष्णू बोळके, म. ना. काही

सोनाळकर, के.राय महाराष्ट्र : (ज. ९ जानेवारी, १८८५-मृ. २१ ऑक्टोबर, १९३८). कवी, नाटककार, निबंधकार, मुलाख (शि. टाणे) हे मूळ गाव. शिक्षण कायद्याच्या पदवी परीक्षेपर्यंत. जळ्याच येथे वास्तव्य.

बालपणासून काव्यरचनेचा नाद. बालकवीचे मित्र. विविध नियतकालिकामधून कविता प्रसिद्ध. कवयित्री (१९२३) या संग्रहात यांच्या छंद कविता समाविष्ट आहेत. वर्त पाश्चिमी ईश्वर आणि अमूर्त आंतरिक ईश्वर यांतील भेद त्यांच्या कवितातून व्यक्त होताना दिसतो. प्रेमाचा उदास हेतू लक्षात न घेता, त्याला नाच ठेवणाऱ्या अग्निकांड त्यांनी टीका केली आहे. प्रेमाला प्रेमाचे स्वरूप कसून विवंधधुवाच्या प्रेमाशी त्यांची तुलना करण्याची पद्धती सोनाळकरांच्या काव्यापासूनच पुढे विशेष रुढ झाली. येथेच छंदे अवाहरण (१९२५) हे त्यांचे पौराणिक नाटक, अमृतपुरा अर्थात आत्म्याचे मोल (१९२९), वनीयतपर्वविषयक काव्य अमृतपुरा (१९३१) हे त्यांचे साप्ताहिक विषयावरील निबंधसंग्रह. यो. दि. भो. कर्णे यांच्या नास्तिकवादास उत्तर (१९३१) हे नांचे आणखी एक प्रकाशित पुस्तक.

उषा हाकडकर, अमृतपुरा मंडप

सोमण, कृष्णाजी लक्ष्मण : • किरात • काळवंड • अमर • मधुकर • सारथी : (ज. २ जुलै, १८९५, पुणे-मृ. २१ फेब्रुवारी, १९४५, वेळगाव). कवी, नाटककार, समीक्षक. शिक्षण पुणे येथे. शेताची विषयाचा डिप्लोमा (१८८८). नोकरी पोलीस खात्यात.

त्यांनी विविध टोपण नांचे धारण करून लेखन केले. 'केसरी'त 'किरात', 'जगद्विच्छे'मध्ये 'सारथी', 'काळ'मधून 'काळवंड' या टोपण नावांनी त्यांचे गयलेखन. 'शिवाजी', 'सुधारक' या सामाजिकांतून 'किरात', 'अमर' या टोपण नावांनी काव्यलेखन प्रसिद्ध. तथापि त्यांचे 'किरात' हे टोपण माधव विशेष प्रसिद्ध आहे. एकूणच 'जगद्विच्छे', 'पुणेवेध', 'केसरी', 'सुधारक' इत्यादी वृत्तपत्रांतून निरनिराळ्या टोपण नावांखाली ते लेख लिहीत असत.

चिपळूणकरांची 'निबंधमाला' व टिळकांचा 'केसरी' यांपासून त्यांना लेखनाची प्रेरणा मिळाली. लहानपणापासून बहिलांमुळे बाचनाची आवड उत्पन्न झाली.

स. सुंदरमाधव (१९०४), माझी वडील (जेम्स झेल्लेच्या 'दि ट्रेटर'च्या आधारे) ही समाजिक नाटके. प्रेक्षककोण (१९०४), कुडमण (१९२९), पोषपात्रा (१९३३) ही पौराणिक नाटके, योग रत्नरत्न कथा, पन्हाळगडचा किल्लेदार, वाणपतळा बुदबुदी मोहरा, राजाराव आणि ताराळ, विजयनगरचा उडमळीत राजमुकुट, बुद्धचम टेल, सं. राणा जगदेव, संसारी जिवाबाई, डोकफिर, महादेवचाचे राजव इत्यादी ऐतिहासिक नाटके. कालिदासांच्या 'मेघदूता'च्या आधारे लिहिलेले सं. वज्रमवाद हे ('दक्षिणा प्राइस कमिटी'चे पारितोषिक मिळालेले) कल्पनास्थ नाटक व मासाच्या संस्कृत नाटकांची मराठी गद्यपद्यात्मक रूपांतरे ही किरातांची विपुल नाट्यसंपदा. भासकवींच्या उपलब्ध तेरा नाटकांची मराठी केलेली रूपांतरे १९२९-३० मध्ये चित्रशालेने प्रसिद्ध केली, तसेच महाभारतातील काही ठळक व उद्बोधक प्रसंगांचे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर केलेले नाट्यरूप चित्रण ही किरातांची उल्लेखनीय वाङ्मयीन कामगिरी. रविंद्रनाथ टागोरांच्या 'मुक्ताधार'चा किरातांनी केलेला गद्यपद्यात्मक अनुवादही प्रसिद्ध आहे.

किरातांची विपुल छंद कविता व 'शिवराज्याभिषेक', 'मृंखळा', 'हिंदोल तिलक गीत' ही दीर्घकाव्ये विविध नियतकालिकामधून प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांच्या कविता सुबोध, अनलंकृत आहेत.

'राणा भीमनेव', 'कांचनगडची मोहना' या नाटकांची आणि देवळांच्या नाटकांची समीक्षा, 'संभाजीच्या पश्चात मराठ्यांची स्थिती'

हा निबंध आणि 'सवकारी या नाहीतर हिसकून घेऊ' हा राजकाय परिस्थितीवरचा त्याचा लेख हे त्याचे अन्य उल्लेखनीय साहित्य. 'नाथ्य-कथाबंध', 'विद्याविनोद', 'मनोरंजन' इत्यादी मासिकांतून त्याचे नाट्यग्रंथ आणि कविता प्रसिद्ध होऊन असत, तर त्याचे निबंध व टीकात्मक लेख 'विविधज्ञानविल्लास', 'नवयुग' इत्यादी मासिकांतून प्रसिद्ध होत. 'डेकन वर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी', पुणे या संस्थेत ग्रंथपरीक्षणाचे काम त्यांनी अनेक वर्षे केले होते.

ड. बा. मण्ड, मदनकुमार मदन

० स्फुटयुक्ता अभियोगी : पहा लेख, चिन्मायी रघुनाथ

स्वामी रामय्या व्यंकय्या अभ्यायांक : (ज. १८२९-मृ. १९१२). हेतुवाच संस्थानात एका वेण्याव कुळात त्यांचा जन्म झाला. गरीबीमुळे यांना शिक्षण घेता आले नाही. पुणे, सातारा इथे काही वर्षे सार्वजनिक बांधकाम सात्यात त्यांनी नोकरी केली. पुढे ते व्यंकु बाळोजी काजेवार यांच्याकडोवर आगीदार म्हणून काम करीत होते. महाराष्ट्राच्या जलशास, बहोदा येथील सवाजीराव गायकवाडांसाठी बांधकाम 'लक्ष्मी विल्लास' राजवाडा येथील बांधकामात त्यांचा हातभार होता.

सत्यशोधक समाजाची त्यांचा जवळचा संबंध होता. १८८७ मध्ये त्यांनी लिहिली *मनुष्यजात विनंती* नावाची पुस्तिका प्रसिद्ध केली होती. त्याच म. पुढे यांनी एक 'अगड' लिहून टीका केली होती. पण नंतर कुठल्याची जाहीर माफी मागितल्याने या दोघांतील वाद नष्ट झाला.

स्वामी रामय्या अभ्यासांसाठी तेलेगु भाषिकांसाठी शाळा, वाचनालये काढली. सत्यशोधक व ब्राह्मणतर चळवळीतील प्रमुख नेते भास्करराव जावय यांच्या शालेय जीवनाच्या कालखंडात यांना अस्वाभाविक यांनी मदत व मार्गदर्शन केले. म. कुठेच्या 'गुलामगिरी' या पुस्तकाची त्यांनी दुसरी आवृत्ती काढली. १८९१ साली पुण्यात भरलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. त्यांच्या निधनानंतरही त्यांच्या कुटुंबीयांनी हे कार्य सुरू ठेवले होते.

महा आभार

हंस (चीडकर), घाल्लकृष्ण मल्हार : (ज. १८१९, बीड, जि. औरंगाबाद-मृ. १८८५, इ. १८८५). संतसाहित्यविशेषक. शिक्षण घेऊन येथे. त्याने देशाच्या डेप्युटी इन्स्पेक्टरचे शिस्तदार. १८७० मध्ये इ. १८८५ मध्ये गफिलीची परीक्षा देऊन बकिली सुरू केली. इ. १८८५ मध्ये निघालेल्या 'सनातन धर्मदक्षिणी' सभेच्या संस्थापक सदस्यांपैकी एक.

विद्यासाधनाच्या क्रमिक पुस्तकातील हाथ व अर्थ देणारा रणकोस (१८६९) हा पहिला शालेय हाथकोश प्रसिद्ध. २७ अध्याये व ११११-स्तोत्र (१८६९) आणि गेचे सविस्तर वर्णन केलेले भागीरथी (१८७१) ही काव्ये लिहिली. 'मराठी व्याकरणावरील नियमां'वर इ. १८८५ मध्ये पुण्यात भरलेल्या मराठी ग्रंथकार मंडळीच्या पहिल्या सभेत पत्र लिहून व्याकरण व कोण त्यावरील ग्रंथ मराठीत हवेत, अशी सूचना केली होती.

इ. १८८५ मध्ये एकनाथ, रामदास हाथ्यावर टीकात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यांपैकी एकनाथावरील ग्रंथ अप्रकाशित राहिल्या तर रामदासावरील ग्रंथ जळून नष्ट झाला. तुकाराम (१८८०), मोरोपंत (१८८२), ज्ञानदेव (१८८३), नामन वडित (१८८४) हे चार ग्रंथ प्रकाशित झाले. चरित्र व काव्यविशेषचन अशा या पुस्तकांची मांडणी आहे. मराठीतील संतांच्या आणि संतांच्या काव्यांची सहाय्य व पण परगळ निवडिल्या करण्याचा पाया हंस यांनी घातला.

डि. बा. करवीर, मदन कुलकर्णी

हडप, विठ्ठल वामन : ० कवूरक : (ज. २७ सप्टेंबर, १८९९, फोटकामते, ता. देवगड, जि. रत्नागिरी-मृ. १२ मार्च, १९६०).

ऐतिहासिक कादंबरीलेखनाबद्दल विशेष प्रसिद्ध. यांनी चरित्रांपाठ्यां लेखन हाच व्यवसाय स्वीकारला.

हडपांनी कादंबरीलेखनात मुळात बघाव्या वंशज-जोड्याव्या वया-पावून केली. छात्राली मृत (१९१७) ही यांचा पहिली प्रकाशित कादंबरी. त्यानंतर त्यांच्या *निरख चंद्र* (१९२०), *वहकलंकी ठरवी* (१९२४), *हफाचा रवाळा* (१९२५), *मारतीच काजू* (१९३३) इत्यादी सवंग सामाजिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्या कादंबऱ्यांतून पांढरपणा समाजातील स्त्रियांचाच अडक विभक्त करताना नीति-बोधाचा पुस्तकार करण्याचा त्यांचा इरादा होता. त्यानंतरच्या *विनायकी* (१९४९ दुसरी भा.), *नाका सबाळ*, *मणिपकाळ*, *गोरीसंकर* (१९२८), *इजारी* (१९३३), *लनलललन* इत्यादी सामाजिक कादंबऱ्यांतून हंगाराचा भर काहोला ओसरला असून नवमतवादावर ते प्रखर हला बळविताना दिसतात. टीकाकारांच्या प्रतिकूल व प्रखर टीकेमुळे हडपांनी पेशवाईचा इतिहास हा आपल्या कादंबऱ्यांच्या थियम म्हणून निवडला. नाथमाधवाच्या ऐतिहासिक कादंबरीपासून स्फूर्ती घेऊन त्यांनी 'कादंबरीमय पेशवाई' हो तरा कादंबऱ्यांची माला यशस्वीपणे पूर्ण केली व हडप लोकप्रिय झाले.

पेशवाईचे पुण्याहवाचन (१९२९) हे या माळेतील त्यांचे पहिले पुण्य (१९२९). या ऐतिहासिक नवलकथांच्या माळेतील पेशवाईचे मजबूत (१९३४) हे त्यांचे शेवटचे पुण्य. प्रमुख ऐतिहासिक घटने-भोवती लिहून उठाव देण्यासाठी अनेक काव्यनिक पात्रे व ललानसज्जन घटना कथून त्यांचे अद्भुतरम्य वर्णन करण्याचे त्यांचा कल दिसतो. हडपांनी 'कादंबरीमय शिवशाही', 'कादंबरीमय मराठेशाही' व गांधी-गुलाच्या आगभापासून गांधीजींच्या बघाव्या एतद्व्याच्या निफाला-पर्यंतच्या कालावधीतील सहा कादंबऱ्यांची 'कादंबरीमय आगभाषा' त्या कादंबरीमाळेची लेखन केले आहे.

हडपांच्या जीवनातही १९३९ नंतर बदल होऊन त्यांना साध्य-वादाबद्दल आकर्षण वाटू लागले. या बदलाचे प्रत्यंतर त्यांच्या *आगभाषा* मध (१९४२), *उगवत्या सूर्याचा काळोख* (१९४४), *गोवाराची* (१९४७), *जलशाचा उगवती* (१९४७) इत्यादी काव्यन्यांतून येते. ग्रामीण जीवनाचे वस्तुनिष्ठ व विश्लेषणात्मक चित्रण करण्याच्या हेतूने त्यांनी या कादंबऱ्या लिहिल्या. १९४७ नंतर हडप गांधीवादाकडे वळल्याचे हडप कोबेसचा *महाहस* (१९४८) व 'कादंबरीमय आगभाषा' या पुस्तकांपासून दिसून येते. साध्यवादाविषयीच्या आकर्षणातूनच त्यांचे अनुवादित साहित्य निर्माण झाले आहे. *जार्ज* (१९४९) व *बाबलेक* (१९४७) ह्या अनुक्रमे गांधींच्या 'मंदर' व *तुमिनेच्या* 'कादर ओड सत्य' या कादंबऱ्यांचे अनुवाद, त्याचप्रमाणे गांधींच्या 'माय बाइबल'चे माळे *बाबलम* हे भाषांतर या हडपने उल्लेखनीय आहेत. *नंदनवन* (१९२९), *चैकुटीचाराणा* (१९३४), *मोवासाच्या आणि इतर गोष्टी* (१९३७) हे कथासंग्रह; श्रीकृष्ण जन्माच्या कथेच्या माध्यमातून म. गांधींच्या अहिंसावादी राजकारणाचे पडसाद उमटविणारे ल. देवकी (१९३२) तसेच लोक-सेवेचा *ओनासा* ही नाटक; *चिरंजीव* (१९३६) ही पौराणिक कादंबरी; *मोलाचा महंमद अली* (१९३३), *विजयत महर्षी* (१९५९) व *वीरवाला मोवा* (१९५९) ही चरित्रे इत्यादी विविध प्रकारचे साहित्य त्यांनी लिहिले आहे. यांनी सुमारे अर्धशतकाच्या अवधीत केलेल्या साहित्यातून त्यांची उत्क्रांतीशील वृत्ती व बदलत्या काळाशी स्वतःला सुमंगल राखण्याची तळमळ स्पष्ट होते.

हरिचंद्र घोराल, जयंतकुमार मदन

हयळणे, शंकर रामचंद्र : (ज. १९ फेब्रुवारी, १८५०, पुणे-मृ. २७ फेब्रुवारी, १९०५, शिरोळे, सातारा). ग्रंथकार, मराठी

शुद्धलेखनविषयक चळवळीचे पुरस्कर्ते. माध्यमिक शिक्षणानंतर मुंबई सरकारच्या शिक्षणशाखात नोकरी.

हेन्री थॉमस बकल (१८२१-६२) ह्या इंग्लिश लेखकाच्या 'हिस्ट्री ऑफ सिविलायझेशन इन इंग्लंड' (खंड १, १८५७; खंड २, १८६१) ह्या ग्रंथापासून प्रेरणा घेऊन व त्याचा आदर्श पुढे ठेवून सहस्रवार्ष-नियम आणि सुधारणा (१८८९) हे पुस्तक यांनी लिहिले. शिक्षक व पालकांची मने धर्म व नीतिशास्त्राच्या संदर्भात सुसंस्कृत करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी *सुसंस्कृत जी* (१८९०) व *वृत्तशिक्षण* (१८९८) या पुस्तकांची रचना केली. *मराठी भाषेची लेखनपद्धति* (१९०४), *हिंदुस्तानात एक भाषा होईल किंवा नाही?* (१८९४) व *साधे प्राकृतप्रकाश* (१९००) ह्या पुस्तकांवरून त्यांचा भाषा व व्याकरण याकडे पाहण्याचा साक्षेपी दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. त्यांचे 'स्व-चरित्र' त्यांच्या नातवाने १९७९ साली प्रसिद्ध केले. त्यात एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन, स्वतःचे त्यासंबंधीचे विचार व अनुभव, त्यांनी स्वतः केलेले सार्वजनिक कार्य योरेचे प्रामाणिकपणे कथन आले आहे. *न्यायप्रकाश* ह्या नावाचे मासिकही त्यांनी काढले होते (१९७६-८०).

मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथील हायकोर्टांचे निवाडे मराठीतून प्रसिद्ध करणे, हा या मासिकाचा हेतू होता.

मं. हे. कानोलकर, जयंतकुमार बंड

हरकुंडे, नार्क माणिक मनोहर : ० माणिक प्रभू ० माणिक ० माणिक बाबा ० माणिक सद्गुणनाथ : (ज. १२ डिसेंबर, १८१७, लाडवंती, म्हैसूर-मृ. २९ नोव्हेंबर, १८६५, माणिकनगर, हुमणाबाद). संतकवी. शिक्षण मामाच्या घरी. पण शिक्षणाऐवजी स्वच्छंदी-पणाची, एकांतवासाची त्यांना आवड होती. ते परमार्थसाधनेकडे वळले. काही काळ एकांतवास, नंतर तीर्थाटनात १२ वर्षे घालवून त्यांनी आपल्या 'सकलमतस्थापित संप्रदाया'चा प्रसार करण्यासाठी हुमणाबादजवळ एका निर्जनस्थानी आपल्या पीठाची स्थापना केली. तिथे आजचे माणिकनगर उभारले गेले. माणिकप्रभूंचे अलौकिक जन्मसिद्ध असल्याचा अनुभव घेतल्यामुळे लोक त्यांना 'चतुर्थ-दत्तावतार' समजतात. त्यांच्या कवितेत, रेवगी येथील रेवणसिद्ध हे त्यांचे गुरू असल्याचा उल्लेख आढळतो. 'सकलमत' स्थापना करून सर्व जातींच्या व सर्व पंथांच्या लोकांचा एकोपा घडवून आणणे, हेच त्यांचे ध्येय होते. "प्रवृत्ती-निवृत्ती" हे दोन्ही मार्ग विरोधी नसून दोन्ही पूर्णपणे साधता येतात" असा त्यांचा उपदेश असं. साधनेचा, उपासनेचा ते आग्रह धरीत नाहीत. सर्वांच्या अंतर्यामी अनुस्यूत असलेल्या परमेश्वराचे विभूतिमत्त्व पढले म्हणजे झाले, असे त्यांना वाटे. आपल्या भक्तिसंप्रदायाच्या प्रसारार्थ त्यांनी *आत्मरूपप्रतीति* (१९११) व *मीलानमार्गदंड : पूर्वार्ध-उत्तरार्ध* (१९२७) असे दोन वेदान्तग्रंथ, *मलहारीमहात्म्य* (१९१७), *हनुमंतजन्म, संगमेश्वर-महात्म्य* ही ओवीबद्ध काव्ये, अशी काही ग्रंथरचनाही केली आहे. मराठीप्रमाणेच हिंदी, उर्दू, कानडी या भाषांतूनही त्यांनी पदरचना केली आहे.

उषा टाकळकर, के. ए. पोतवार

संदर्भ : 'मराठावाङ्मयातील अर्धाधीन मराठी बाहुमय', वि. नं. जोशी.

० हरिहर महाराज : पहा पार्ले, नीलकंठ रामकृष्ण

० हरी माधव समर्थ : पहा चोणकर, रामकृष्ण माधव

हर्षे, निर्मला : ० पानसे, वेणूबाई : (ज. २ मे, १९०२-मृ. ९ फेब्रुवारी, १९५०, पुणे). चरित्र-लेखिका. डॉ. रा. ग. हर्षे यांच्या पत्नी. यांनी आपले लेखन कु. वेणूबाई पानसे या पूर्वाश्रमीच्या नावाने केले. शिक्षण फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे येथे. बी.ए. इंग्लिश ऑनर्स,

एम.ए. मराठी व इंग्रजी घेऊन. १९२४ पासून मुंबई शिक्षण शाखात नोकरी.

वेणूबाईंचे बडील प्रा. ना. स. पानसे हे हरिभाऊ आपटे यांचे श्वशुर होते. या मित्रकन्येने हरिभाऊंचे चरित्र लिहावे असे हरिभाऊंच्या पत्नी रमाबाई यांना वाटे. त्यातून वेणूबाईंनी *हरि नारायण आपटे* (चरित्र आणि बाहुमयविवेचन) हे पुस्तक १९३१ मध्ये लिहिले. प्रस्तुत पुस्तकातील बहुतांश प्रकरणे व वृत्ते चरित्रनायकाच्या व्यक्तिमत्त्व आणि चरित्रकथनास वाहिलेली आहेत. केवळ तीन प्रकरणांमधून कादंबरी बाहुमयाबरोबर हरिभाऊंच्या काव्य, नाटक, भाषणे, कथा, आर्थातरे इत्यादी बाहुमयाचाही परिचय व परामर्श आलेला आहे. ह. ना. आपटे यांचे एक अधिकृत व विश्वसनीय चरित्र या दृष्टीने हे चरित्र महत्त्वाचे आहे.

रा. श्री. जोष, मदन कुलकर्णी

हयालदार (काणे), गणेश रामकृष्ण : (ज. १८७२, -मृ. १४ ऑगस्ट, १९५२, मुंबई). भाषांतरकार व चरित्रलेखक. शिक्षण बी.ए. (१८९५), एलएल्.बी. (१९०२). मुंबई हायकोर्टाच्या अपील शाखेचे मुख्य शिस्तदार.

होमरकृत *इलियडचे कवितापद्ध मराठी भाषांतर* त्यांनी दोन भागांत (१९११) प्रसिद्ध केले. हे भाषांतर सोपे, सरळ, ओघवते व प्रासादिक आहे. मराठी वाचकांना एका जगद्विख्यात महाकाव्याचा त्यांनी याद्वारे प्रथमच परिचय करून दिला. होमरकवी व त्याचे महाकाव्य ह्या संदर्भात या काव्याला जोडलेली विवेचक प्रस्तावनाही अभ्यसनीय आहे.

निर्जनग्राम (गोल्डस्मिथच्या 'डेलॅटंड विलेज'चे भाषांतर, १९३१), *नैषधसार* (भीमर्षाच्या 'नैषधीय चरिता'चे पद्यात्मक सार, १९३८), *महाकवी कालिदासकृत मेघदूताचे सटीक सनसृष्ट, सम-श्लोकी व संपन्न मराठी भाषांतर* (१९५०) अशी त्यांची अन्य भाषांतरित काव्ये.

यांचा *रायसाहेब विष्णूराय नारायण मंडलिक यांचे चरित्र, भाग १, २* (१९२७) हा चरित्रग्रंथ महत्त्वाचा आहे. शीयुत मंडलिक ही तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनातील एक महत्त्वाची व्यक्ती होती. त्यांनी 'नेटीव्ह ओपिनियन' हे इंग्रजी साप्ताहिक (१८९४) सुरू केले होते. रायसाहेबांवरील हे चरित्र त्यांचे कार्यन्वात जीवन व त्यांचा काळ यांचा वेध घेणारे असले, तरी चरित्रनायकाप्रती अत्यादरभावनेमुळे प्रस्तुत ग्रंथाला गौरवग्रंथाचे स्वरूप आले आहे.

उपरोलेखित ग्रंथनिर्मितीशिवाय *नारतासूत* (व्यासांचे महाभारत आणि मोरोपंती आर्याभारत ह्यांचा तुलनात्मक विचार, १९३७), *रामायणासूत* (संक्षिप्त गद्य रामायण, १९४०), *शेकसपियरच्या नाटकांतील सौंदर्यस्थळे* (१९४४), *कल्हणकृत राजतरंगिणीतील सौंदर्यस्थळे* (१९५०) हे व असे आणखी काही ग्रंथ यांनी लिहिले आहेत. कल्हणकृत *राजतरंगिणीतील सौंदर्यस्थळे* या ग्रंथाला शंकरजी नारायण पारितोषिक प्राप्त झाले होते.

उषा टाकळकर, मदन कुलकर्णी

हळवे, लक्ष्मण मोरेश्वर : (ज. १८३१-मृ. मे, १९०४, वाई). मराठी कादंबरीच्या आद्यपरींतील एक महत्त्वाचे कादंबरीलेखक. चरणे रत्नागिरी जिल्ह्यातील लांजे महालातील मठ ह्या गावचे. वयाच्या अठराव्या वर्षी मुंबईस आले. दासव्य वाई येथे. त्यांचे संस्कृतचे अध्ययन चांगले होते.

लक्ष्मणशास्त्री यांनी मार्च १८५४ मध्ये *चंद्रिका* नावाचे एक मासिक पुस्तक काढले. डिसेंबर, १८५७ मध्ये ते बंद पडले. १८६२ मध्ये यांनी मुंबईत 'इंदुप्रकाश' छापखाना काढला. याच नावाचे इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक वर्तमानपत्रही सुरू केले. या कार्यात

केशवशास्त्री माडगीळ व फिरोजशा मेहेरजी ह्या मित्रांचे सहकार्य त्यांना लाभले. इंदुप्रकाशचे इंग्रजी विभागाचे संपादन म्हा. माधवराव रानडे यांनी चार महिने केले होते. मराठी विभागाचे संपादन जनार्दन सखाराम माडगीळ करित. म्हा. वामुदेव कृष्ण धैर्यवान व विष्णुशास्त्री पंडित हे मराठी विभागासाठी लेखन करित. १८९४ पासून विष्णुशास्त्री पंडितांनी विद्यालयाच्या सरकारी नोकरी सोडून इंदुप्रकाशचे संपादकत्व स्वीकारले.

याने काळात मुकामाला (१८९१), रत्नप्रभा (१८७८) ह्या दोन कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या व प्रसिद्ध केल्या. त्यांचे ग्रंथलेखन व सार्वजनिक कार्य लक्षात घेऊन, १८७० साली बडोद्याचे राजे खंडेराव गायकवाड ह्यांनी त्यांस बंधुपरंपरा व. १,२०० चे बर्षासन, 'शास्त्री' ही पदवी व महायज्ञ देऊन त्यांचा गौरव केला. लोकांमध्ये स्व-आपेची गोडी निर्माण व्हावी वा उद्देशाने इल्लेशास्त्रांनी काव्यनिक, मनोरंजक व करमणूक प्रधान कादंबऱ्या लिहिल्या. कचित् 'रत्नप्रभा'सारख्या गोष्टीत विषबा-विवाहाच्या समस्येला त्यांनी स्पर्श केलेला असला तरी त्यांची कथासृष्टी ही अद्भुतरम्यतेवरच आधारित आहे. इल्लेशास्त्रांच्या कादंबरीलेखनाचा आदर्श अनेकांनी पुढे ठेवला, त्यामुळे मराठी कादंबरीचा इतिहासपूर्व काळखंड हा मुकामाला कादंबरीच्या प्रभावाचा म्हणून ओळखला जातो. इल्लेशास्त्रांची मुकामाला ही अद्भुत रसप्रधान, कादंबरी आधुनिक मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून गणली जाते.

उपा हस्तक, मदन कुलकर्णी

हिंगणेकर, गोविंद रामचंद्र : (ज. १८९१-मृ. २० एप्रिल, १९११). कवी व वृत्तपत्रलेखक. पुणे येथील 'ज्ञानप्रकाश' दैनिकाच्या संपादकीय विभागात नोकरी. त्यांची अफझलखानवाघावील विविध-वृत्तांत लिहिलेली इल्लेशास्त्रांची व. १ (१९२१) व बाजीप्रभूच्या बलिदानावरील राजनखिल (१९२७) ही ऐतिहासिक खंडकाव्ये प्रसिद्ध आहेत. काव्यकुंज (१९२४) हा त्यांचा स्फुट कवितांचा संग्रह आणि गंगावले स्वराज्य व मिळवावयाचे स्वराज्य (१९२६) ही त्यांची दीर्घ कविता उपलब्ध आहे.

काव्यकुंजातील स्फुट कवितेत सामाजिक विषमता, अज्ञान, दामि-कता इत्यादींवर टीका करून त्यांनी आपल्या उदारमतवादाचे दर्शन घडविले आहे. महात्मा गांधी, खादी, असहकार इत्यादींच्या स्पष्ट उल्लेखांमुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या चळवळीचेही प्रतिबिंब तीत स्पष्टपणे उमटलेले आहे. मातृभूमीच्या पारतंत्र्याची खंत त्यांच्या काव्यकुंज व गंगावले स्वराज्य व मिळवावयाचे स्वराज्य ह्या काव्यसंग्रहांतूनही व्यक्त झालेली आहे.

हरिचंद्र बोरात, मदन कुलकर्णी

हिवरगायकर, बळवंत रामचंद्र : (ज. १८९१, कर्जत-मृ. ११ जानेवारी, १९२९, अहमदनगर). संस्कृत साहित्याचे अनुवादक. सुळ उपनाव दंडवते. शिक्षण अहमदनगर व बडोदा या ठिकाणी. इतर अनुत्तीर्ण. अहमदनगरच्या मिशन हायस्कूलमध्ये शिक्षक. १९०० पासून पुण्यात वास्तव्य.

भासकवीच्या समग्र नाटकांची गद्यरुपांतरक भाषांतरे (प्रथम खंड-१९२६, दुसरा-१९२१) आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र (भाषांतर, प्रथम खंड-१९, दुसरा-१९२९) हे याचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. सुळ संस्कृत ग्रंथांचा मराठीतील हा प्रथम अनुवाद होय. शाशिवाच राजधर्म (महाभारतातर्गत 'शांतिपर्व', अ. १२२ चे मराठी भाषांतर); दामोदाच्या 'साधना' या ग्रंथाचे मराठी रूपांतर व 'कला' या निबंधाचा मराठी सारांश; त्यांच्याच 'मालाकार' या कथेचे व 'चित्रा' या नृत्यनाट्याचे मराठी रूपांतर; दामोदाच्या 'नैशनॅलिझम' या ग्रंथाधारे लिहिलेला राष्ट्रवाचना हा चार लहान-मोठ्या खंडांचा ग्रंथ

आणि संस्कृतातील 'कामंदकीय नीतिसार' या राजनीतिशास्त्राच्या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर हे अप्रकाशित साहित्यही त्यांनी लिहिले आहे.

बी. के. भट, मदन कुलकर्णी

हुपरीकर, बालशास्त्री अण्णाबुधा : • बालकृष्ण : (ज. १८९४-मृ. ७ ऑगस्ट, १९२४). ज्ञानेश्वरांपासून चालत आलेल्या गुह्यपरंपरेत पांडुरंगवा कोल्हापूरस्य हुपरीकर परंपरात जन्म. कोल्हापूर येथे राजाराम कोल्हातात संस्कृतचे प्राध्यापक.

विचारपत्र व ज्ञानेश्वर पंथाचा वेदान्तावरील मतांचे तात्पर्य (१९०२), संकराचार्य व ज्ञानेश्वर (कोल्हापूरच्या 'ग्रंथमाले'तून प्रकाशित, १९०१) हे ग्रंथ त्यांच्या तौलनिक अभ्यासाची साक्ष देतात.

बालशास्त्रांच्या हर्षट स्पेन्सर या ऑगस्ट तत्त्वज्ञाच्या ग्रंथांवाही सूक्ष्म व तौलनिक अभ्यास होता. अज्ञेयमीमांसा व आर्यवेदान्त (कोल्हापूरच्या 'ग्रंथमाला' यासिकातून प्रकाशित), संकराचार्य व स्पेन्सर ('धर्मविचार' यासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध) ह्या दोन ग्रंथांत त्यांनी स्पेन्सरच्या अज्ञेयवादाचे सप्रमाण खंडन केले आहे. लो. टिळकांच्या 'गीतारहस्य' अथवा कर्मयोगशास्त्र' या ग्रंथाच्या परी-क्षणाच्या निमित्ताने श्रीमद् भगवद्गीता अथवा ज्ञानयोगशास्त्र (१९१९) हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. लोकमाण्यांनी आपल्या ग्रंथात 'गीता ही पूर्णपणे कर्मयोगपरच आहे' हा जो सिद्धांत मांडला होता, त्याचा प्रतिवाद हुपरीकर शास्त्रांनी या ग्रंथातून केलेला आहे.

'ज्ञानदेवी'प्रोवरच 'अमृतानुभवा'चाही त्यांचा विशेष अभ्यास होता.

न. डे. भाग्यकर, रवींद्र गोमये

हेलेंकर, काशीबाई शामराव : (ज. १८७४-मृ. १६ ऑगस्ट, १९१६, मुंबई). बालसाहित्यलेखिका व कथालेखिका. साताबाई हेलेंकरांच्या मातोश्री. शिक्षण बडोदे व पुण्याच्या हुंदूरपागेत. १८९५ साली स्कूल फायनल परीक्षेत उत्तीर्ण. पुढे बडोदे संस्थानच्या शाळां-लात्यात मुख्याध्यापिका.

काशीबाईंनी बडोद्याच्या 'तयाजी-विजय' व मुंबईच्या 'इंदुप्रकाश' या पत्रांतून लेखन केले. मध्यमवर्गीयांच्या सांसारिक जीवनावरील त्यांच्या अनेक कथा 'मनोरंजन' व त्यावेळच्या अन्य नियतकालिकां-तून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांनी बालकांसाठी अनेक कथा, गीते लिहिली आहेत. साळू (१८९९), संसारातल्या गोष्टी (१९००) आणि पाऊस आणि शिवा (१९०९) ही यांची तीनच पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. संसारातल्या गोष्टी ह्या पुस्तकात प्रौढ मुली व तरुण स्त्रिया ह्यांना ग्रहशिक्षणाच्या दृष्टीने उपयुक्त संसारोपयोगी गोष्टी कथारूपात मांडल्या आहेत. काशीबाईंनी आत्मचरित्रही लिहून ठेवले होते, पण ते अप्रकाशित आहे. स्त्रीच्या सर्वांगीण उन्नतीचा जागरूकतेने व स्वतंत्रपणे विचार करणाऱ्या पद्धत्या पिढीतील लेखिका म्हणून त्यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे.

उपा टाकळकर, म. ना. कोही

झूम, रॉबर्ट विल्सन : (ज. १० नोव्हेंबर, १८१०, अमेरिकेतील स्टॅम्फोर्ड-न्यूयॉर्क-मृ. २९ नोव्हेंबर, १८५४, मायदेशी परतताना समुद्र-प्रवासात मृत्यू). शिक्षण संपत्त्वावर १८१८ मध्ये त्यांची दीक्षा झाली व ते १८१९ साली भारतात आले. मराठी शिकून मराठीतही प्रवचन देऊ लागले. सारे आयुष्य त्यांनी मुंबईतच घालविले. मुंबईत त्यांनी एक इंग्रजी माध्यमिक शाळा काढून ती चालविली होती. 'बॉम्बेईस्ट ऑफ बुक सोसायटी'चे ते १८४५ ते १८५४ पर्यंत सेक्रेटरी होते. त्यांच्या कारकिर्दीत संस्थेची प्रकाशने व्यवस्थित मुद्रित होऊन ती सुंदर, सचित्र व आकर्षक स्वरूपात बाहेर पडू लागली. त्यांचा खपही वाढला. त्यांतल्या चित्रांचे नमुने मिस्र झूम यांच्या मदतीने तयार करण्यात येत. सुरुवातीला दोन प्रकाशने ते साक्षरांना विनामूल्य देत,

